

ΕΘΝΙΚΟ ΙΔΡΥΜΑ ΕΡΕΥΝΩΝ
ΙΝΣΤΙΤΟΥΤΟ ΒΥΖΑΝΤΙΝΩΝ ΕΡΕΥΝΩΝ

ΔΙΕΘΝΗ ΣΥΜΠΟΣΙΑ 9

ΟΙ ΣΚΟΤΕΙΝΟΙ ΑΙΩΝΕΣ ΤΟΥ ΒΥΖΑΝΤΙΟΥ

(7ος - 9ος αι.)

ΑΘΗΝΑ 2001

ΟΙ ΣΚΟΤΕΙΝΟΙ ΑΙΩΝΕΣ ΤΟΥ ΒΥΖΑΝΤΙΟΥ
(7ος - 9ος αι.)

NATIONAL HELLENIC RESEARCH FOUNDATION
INSTITUTE FOR BYZANTINE RESEARCH

INTERNATIONAL SYMPOSIUM 9

THE DARK CENTURIES OF BYZANTIUM

(7th - 9th c.)

ΕΘΝΙΚΟ ΙΔΡΥΜΑ ΕΡΕΥΝΩΝ
ΙΝΣΤΙΤΟΥΤΟ ΒΥΖΑΝΤΙΝΩΝ ΕΡΕΥΝΩΝ

ΔΙΕΘΝΗ ΣΥΜΠΟΣΙΑ 9

ΟΙ ΣΚΟΤΕΙΝΟΙ ΑΙΩΝΕΣ ΤΟΥ ΒΥΖΑΝΤΙΟΥ

(7ος - 9ος αι.)

ΑΘΗΝΑ 2001

ISSN 1106-1448
ISBN 960-371-015-6

Επιμέλεια έκδοσης: Ελεωνόρα ΚΟΥΝΤΟΥΡΑ-ΓΑΛΑΚΗ

Editor: Eleonora KOUNTOURA-GALAKE

© Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών,
Ινστιτούτο Βυζαντινών Ερευνών,
Βασιλέως Κωνσταντίνου 48, 116 35 Αθήνα

© The National Hellenic Research Foundation
Institute for Byzantine Research
48, Vassileos Constantinou, 116 35 Athens-GR

Διάθεση: Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών,
Βασιλέως Κωνσταντίνου 48, 116 35 Αθήνα. FAX: (01) 72 47 959
ή
Βιβλιοπωλείο της ΕΣΤΙΑΣ Ι. Δ. ΚΟΛΛΑΡΟΥ & ΣΙΑ Α.Ε-Ε.Ε.,
Σόλωνος 60, 106 72 Αθήνα. FAX: (01) 36 06 759

Distribution: The National Hellenic Research Foundation;
48, Vassileos Constantinou, 116 35 Athens. FAX: (01) 72 47 959
or
ESTIA, 60 Solonos, GR-106 72 Athens. FAX: (01) 36 06 759

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

Πρόλογος 9-10

Irfan SHAHÎD, Heraclius and the Theme System Revisited the Unfinished Themes of Oriens 15-40

James RUSSELL, The Persian Invasions of Syria/Palestine and Asia Minor in the Reign of Heraclius: Archaeological, Numismatic and Epigraphic Evidence 41-71

Μαρία ΛΕΟΝΤΣΙΝΗ Θρησκευτικές πεποιθήσεις και γλωσσική διατύπωση τον 7ο αιώνα 73-87

Wolfram BRANDES, Konstantin der Grosse in den monotheletischen Streitigkeiten des 7. Jahrhunderts 89-107

Στέλιος ΛΑΜΠΑΚΗΣ, Παρατηρήσεις σχετικὰ μὲ τὶς ὄψεις τῆς ἀρχαιογνωσίας στὸ ἔργο τοῦ Ἰγνατίου Διακόνου 109-132

Frank R. TROMBLEY, Mediterranean Sea Culture Between Byzantium and Islam c. 600-850 A.D. 133-169

Florin CURTA The "Prague Type". A Critical Approach to Pottery Classification 171-188

Άννα ΛΑΜΠΡΟΠΟΥΛΟΥ, Ηλίας ΑΝΑΓΝΩΣΤΑΚΗΣ, Βούλα ΚΟΝΤΗ, Αγγελική ΠΑΝΟΠΟΥΛΟΥ, Συμβολὴ στὴν Ἑρμηνεία τῶν Ἀρχαιολογικῶν τεκμηρίων τῆς Πελοποννήσου κατὰ τοὺς «σκοτεινοὺς αἰῶνες» 189-229

Ναταλία ΠΟΥΛΟΥ-ΠΑΠΑΔΗΜΗΤΡΙΟΥ, Βυζαντινή κεραμική από τον ελλαδικό νησιωτικό χώρο και από την Πελοπόννησο (7ος-9ος αι.): μία πρώτη προσέγγιση 231-266

May TOUMA, Chypre: céramique et problèmes 267-291

Anna AVRAMEA, Les Slaves dans le Péloponnèse 293-302

Thomas VÖLLING (†), The Last Christian Greeks and the First Pagan Slavs in Olympia 303-323

Ηλίας ΑΝΑΓΝΩΣΤΑΚΗΣ, «Περιούσιος λαός» 325-345

Μαρία ΓΕΡΟΛΥΜΑΤΟΥ, Ἐμπορικὴ δραστηριότητα κατὰ τοὺς σκοτεινοὺς αἰῶνες 347-364

Michel KAPLAN, Quelques remarques sur la vie rurale à Byzance au IXe siècle d'après la Correspondance d'Ignace le Diacre 365-376

Cécile MORRISSON, Survivance de l'économie monétaire à Byzance (VIIe-IXe s.) 377-397

Βάσω ΠΕΝΝΑ, Νομισματικές νύξεις για τη ζωή στις Κυκλάδες κατά τους 8ο και 9ο αιώνες 399-410

Telemachos C. LOUNGHIS, Some Gaps in a Social Evolution Theory as Research Directions 411-420

Ελεωνόρα ΚΟΥΝΤΟΥΡΑ-ΓΑΛΑΚΗ, Προρρήσεις μοναχών και ανάδειξη αυτοκρατόρων στη διάρκεια των «σκοτεινών αιώνων» 421-441

Vassiliki N. VLYSSIDOU, L'empereur Théophile "chérissant les nations" et ses relations avec la classe supérieure de la société byzantine 443-453

John HALDON, Byzantium in the Dark Centuries: Some Concluding Remarks 455-462

ΠΡΟΛΟΓΟΣ

Ο ανά χείρας τόμος περιλαμβάνει τα Πρακτικά συνεδρίου που οργανώθηκε από το Ινστιτούτο Βυζαντινών Ερευνών του Εθνικού Ιδρύματος Ερευνών σε συνεργασία με το Κέντρο Σπύρος Βασίλειος Βρυώνης για τη Μελέτη του Ελληνισμού στην Αθήνα τον Μάιο 1999. Ανήκει λοιπόν στη σειρά επιστημονικών δράσεων που συμφώνησαν να πραγματοποιήσουν τα δυο Ιδρύματα υπό την διεύθυνση του αείμνηστου Νίκου Οικονομίδη και του Σπύρου Βρυώνη αντίστοιχα.

Το γενικό θέμα του συνεδρίου ήταν κάποτε και επί μακρόν ακανθώδες, τόσο γιατί την ιστορική περίοδο του έβδομου και του όγδοου αιώνα χαρακτηρίζει η πενία των ιστορικών πηγών - γι'αυτό άλλωστε ονομάζεται «σκοτεινή» - όσο και κυρίως γιατί άγγιζε ευαίσθητα ζητήματα εθνικών ιστορικών διεκδικήσεων στη Βαλκανική, που συνδέονται με τις σλαβικές εγκαταστάσεις στις χώρες της Χερσονήσου του Αίμου. Ωστόσο, τα τελευταία χρόνια η συζήτηση για το θέμα αφενός έχει χάσει την εκρηκτικότητά του υπέρ μιας πιο ψύχραιμης διερεύνησης, αφετέρου η έρευνα έχει εμπλουτισθεί με τα αποτελέσματα από τον οργανικό και λειτουργικό διάλογο μεταξύ της ιστορίας και της αρχαιολογίας. Τα χαρακτηριστικά αυτά της σύγχρονης έρευνας θα βρει ο αναγνώστης αποτυπωμένα στις μελέτες του παρόντος τόμου.

Σπύρος Βρυώνης

Ευάγγελος Χρυσός

ΒΡΑΧΥΓΡΑΦΙΕΣ

AASS	*Acta Sanctorum*
ABSA	*The Annual of the British School at Athens*
ACO	*Acta Conciliorum Oecumenicorum*, eds. Schwartz, Riedinger
ΑΔ	*Ἀρχαιολογικὸν Δελτίον*
AJA	*American Journal of Archaeology*
An. Boll.	*Analecta Bollandiana*
BBA	Berliner Byzantinistische Arbeiten
BCH	*Bulletin de correspondance hellénique*
BF	*Byzantinische Forschungen*
BHG	F. Halkin, *Bibliotheca hagiographica Graeca*, Subs. Hag. 8a, Bruxelles 1957[3]
BMGS	*Byzantine and Modern Greek Studies*
BSl	*Byzantinoslavica*
Byz.	*Byzantion*
BZ	*Byzantinische Zeitschrift*
CFHB	Corpus fontium historiae byzantinae
CIG	Corpus inscriptionum graecarum
CSEL	Corpus scriptorum ecclesiasticorum latinorum
CSCO	Corpus scriptorum christianorum orientalium
CSHB	Corpus scriptorum historiae byzantinae (= σειρά της Βόννης)
DACL	*Dictionnaire d'archéologie chrétienne et de liturgie*
ΔΧΑΕ	*Δελτίον τῆς Χριστιανικῆς Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας*
DHGE	*Dictionnaire d'histoire et de géographie ecclésiastiques*
DOC	A. R. Bellinger – P. Grierson, *Catalogue of the Byzantine Coins in the Dumbarton Oaks Collection and in the Whittemore Collection*, vol. I-III, Washington D.C. 1966-1973.
Dölger, *Regesten*	Fr. Dölger, *Regesten der Kaiserurkunden öströmischen Reiches*, 1-5, München 1924-1965.
DOP	*Dumbarton Oaks Papers*
ΕΕΒΣ	*Ἐπετηρὶς τῆς Ἑταιρείας Βυζαντινῶν Σπουδῶν*
EHR	*English Historical Review*
EI	*Encyclopédie de l'Islam*
ÉO	*Échos d'Orient*
FHG	*Fragmenta historicorum graecorum*
FM	*Fontes Minores*
GCS	Die griechischen christlichen Schriftsteller
GRBS	*Greek Roman and Byzantine Studies*

Iconoclasm	*Iconoclasm. Papers given at the Ninth Spring Symposium of Byzantine Studies* (Birmimgham 1975), eds. A. A. M. Bryer – Judith Herrin, Birmimgham 1977
Haldon, *Seventh Century*	J. F. Haldon, *Byzantium in the Seventh Century: the Transformation of a Culture*, Cambridge 1990
JHS	*Journal of Hellenic Studies*
JÖB	*Jahrbuch der Österreichischen Byzantinistik*
LP	*Liber Pontificalis, texte, introduction et commentaire*, ed. L. Duchesne, vol. I-II, Paris 1955
Mansi	J. D. Mansi, *Sacrorum Conciliorum nova et amplissima collectio*
Η Μικρά Ασία των Θεμάτων	Βασιλική Βλυσίδου, Ελεωνόρα Κουντούρα-Γαλάκη, Στ. Λαμπάκης,Τ. Λουγγής, Α. Σαββίδης, *Η Μικρά Ασία των Θεμάτων. Έρευνες πάνω στη γεωγραφική φυσιογνωμία και προσωπογραφία των Βυζαντινών θεμάτων της Μικράς Ασίας (7ος-11ος αι.)*, Ερευνητική Βιβλιοθήκη 1, Αθήνα 1998
MGH	Monumenta Germaniae historica
Νικηφόρος/ Nikephoros	*Nikephoros Patriarch of Constantinople, Short History*, ed. C. Mango, Washington, D.C. 1990, (CFHB 13)
NC	*Numismatic chronicle*
NE	*Νέος Ἑλληνομνήμων*
ODB	*The Oxford Dictionary of Byzantium*, ed. A. Kazhdan, vol. I-III, New York-Oxford 1991
ΠΑΕ	*Πρακτικὰ τῆς ἐν Ἀθήναις Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας*
PG	*Patrologia graeca*
PL	*Patrologia latina*
PLRE, III	J. R. Martindale, *The Prosopography of the Later Roman Empire*, vol. III, *A.D. 527-641*, Cambridge 1992
PO	*Patrologia Orientalis*
RAC	*Reallexikon für Antike und Christentum*
RDAC	*Report of the Department of Antiquities*, Cyprus
RE	Paulys, *Realencyklopädie der classischen Altertumswissenschaft*
RÉB	*Revue des études byzantines*
RÉG	*Revue des études grecques*
ROC	*Revue de l'Orient chrétien*
SBS	*Studies in Byzantine Sigillography*, ed. N. Oikonomides
SC	Sources chrétiennes
SCIAM	Settimane di Studio del Centro Italiano di Studi sull'alto medioevo
SEG	Supplementum epigraphicum graecum
ST	Studi e Testi
Subs. Hag.	Subsidia hagiographica
Syn. Eccl. Const.	*Synaxarium ecclesiae Constantinopolitanae: Propylaeum ad AASS Novembris*, ed. H. Delehaye, Bruxelles 1902

Θεοφάνης/ Theophanes	*Theophanis, Chronographia*, ed. C. de Boor, Leipzig 1883, repr. New York 1981
The Chronicle of Theophanes	*The Chronicle of Theophanes Confessor. Byzantine and Near Eastern History AD 284-813*, Transl., Introd. and Comm. C. Mango – R. Scott, Oxford 1997
TIB	Tabula Imperii Byzantini
TM	*Travaux et mémoires*
TU	Texte und Untersuchungen zur Geschichte der altchristlichen Literatur
Var. Repr.	Variorum Reprints
Viz. Vrem.	*Vizantijskij vremennik*
ZRVI	*Zbornik radova Vizantološkog Instituta*

IRFAN SHAHÎD

HERACLIUS AND THE THEME SYSTEM REVISITED
THE UNFINISHED THEMES OF ORIENS

The Theme system is one of the major problems of these Dark Centuries, the theme of our Symposium, and one of the most controversial.

There are those who maintain that Heraclius is to be credited with the establishment of the Theme system and those who believe it was his successors, the Heraclids, in the second half of the seventh century. The controversy has been going on for a long time, and its battlefield has been Anatolia. The protagonist of the first view was a leading Byzantinist, the late George Ostrogorsky, and that of the second has been another leading Byzantinist, John Haldon. An entirely new dimension was imparted to the controversy in 1987. In that year, the present speaker published an article in *Byzantion*, followed by two others in the same journal[1], in which he argued that Heraclius began the Thematization of Oriens, the Diocese that extended from the Taurus mountains in the north to the Sinai Peninsula in the South, in the quinquennium or even the triennium that elapsed in the period between his visit to the Holy Land in 630 and the battle of Yarmuk in A.D. 636. The arguments in the three articles have given the strongest possible support to the Heraclian Thesis[2] because the objections that have been raised against it do not obtain when applied to Oriens and the Oriental Themes, namely, anachronistic references or alleged ones in Theophanes, and vague ones in Constantine Porphyrogenitus. The elements of the discussion in the case of *Oriens* are many, hard, and cold. They establish beyond doubt that it was the reign of Heraclius that witnessed the rise of the Theme system[3].

---

1. See Heraclius and the Theme System: New Light from the Arabic, *Byz.* 57 (1987), 391-406; Heraclius and the Theme System: Further Observations, *Byz.* 59 (1989), 208-243; Heraclius and the Unfinished Themes of Oriens: Some Final Observations, *ibid.*, 352-376. These three articles will be referred to henceforward as: Ajnād/Themata I, Ajnād/Themata II, Ajnād/Themata III.

2. The current protagonist is Nikos Oikonomides whose work and that of John Haldon on the Themes are cited in Ajnād/Themata I, 402.

3. The term "system" employed in this paper in conjunction with the term "Theme" is used not in the sense of the Anatolian Theme system of later times when it was fully developed. The terms "rise"

The nature of these elements constitute one of the most important differences between the discussion of the Anatolian and the Oriental Themes, namely, they relate to Byzantine *history*, not to Byzantine *historiography*, the texts haunted by the alleged ghosts of authenticity or anachronism or vagueness, such as Theophanes and Porphyrogenitus.

In the interest of clarity and for the benefit of those who have not been following this discussion of the Themes, here is the gist of what I said in the three published articles. The emperor Heraclius came personally to Oriens in A.D. 630. After returning the Holy Cross to Jerusalem, he started the Thematization of Oriens. He militarized the region, and created out of the eleven provinces four large ones. These four enlarged provinces ran from East to West, from the Desert to the Mediterranean and they were parallel to one another, a very peculiar provincial configuration that did not obtain anywhere else. Also peculiar is the name given to each of these provinces, which has survived in Arabic, namely, *Jund*, plural *Ajnăd*, which in its denotation and connotation was the exact equivalent of the equally peculiar word in Greek, *Thema, Stratos,* or Latin *Exercitus,* which designated the Themes of Heraclius. The arm of coincidence is or can *indeed* be long, but it cannot be so long as to reach all these elements and dismiss all these facts as coincidental. This led to the conclusion that these were indeed Byzantine Themes that Heraclius instituted in Oriens or started to, after the recovery of that region from the Persian occupation of some fifteen years, but that they were left undeveloped in view of the Muslim offensive, which started shortly after Heraclius left Oriens, indeed, in the last year of Muhammad's lifetime, A.D. 632.

The thirty minutes allocated to each speaker do not allow more than the briefest outline of renewed arguments for the Heraclian origin of the Oriental Themes. I shall, therefore, concentrate on the large issues involved in this problem such as the pattern of Byzantine response to the Persian threat to its eastern frontier, the threat posed by the secular enemy, no longer the Persia of the Parthians, with whom the Romans had to deal but the Persia of the Sasanids, whose inflamed, aggressive, irredentist, mentality considered Byzantium in the Oriens a usurper, in occupation of former Persian territory. This, I had treated before briefly[4], but in this

---

and "Theme" itself, referred to in this and the previous articles as unfinished, should be a guide to the correct connotation of the term "system" as a literary locution and not as the well-defined term of later times.

4. See Ajnăd/Themata III, 360-362, where I concentrated on the three phases of the Byzantine response to the Persian challenge throughout the three centuries that elapsed from Constantine to Heraclius. The emphasis was on changes in the provincial map of Oriens in response to the Persian challenge.

paper I shall bring in new elements, pertaining *inter alia* to the military posture of both empires, their conduct of the war, and Heraclius's visit to Oriens in 630 after his victory at Nineveh. These and others are new elements that will enable the case for the Byzantine response to be restated even more clearly and forcefully and they leave no doubt that Heraclius started the Thematization of Oriens, and that the Byzantine response can only have been the drastic one such as the Theme system, associated with his name by those who believe in the Heraclian origin of the Anatolian Themes.

- Part One -

Before the Byzantine response to the Persian threat is discussed, it is important to periodize the three crucial decades of the first half of the seventh century that involve the Byzantine-Persian conflict and the immediate sequel. The periodization is important for a better understanding of this response and also of the history of Oriens in this period, a chapter that has waited far too long to be written. The data are very scanty but at least the periodization will provide the events with a chronological framework that is essential for interpreting the data, scant as these are.

1- The first phase represents the Persian occupation of Oriens which lasted for some fifteen years from A.D. 614 to 629.

2- The period of one year, 629-630 when the Byzantine army returned to the occupation of Oriens, before the arrival of Heraclius, and it may be termed the pre-Heraclian period.

3- The Heraclian period of a few months in A.D. 630, during which Heraclius visited Oriens and returned the Cross to Jerusalem.

4- The Post-Heraclian period after his departure, which may be dated to the three or four years that elapsed between his departure and the first offensive of the Arabs in A.D. 634.

5- The period of the Muslim offensive during which the major battles were fought, the climax of which was the Yarmuk in A.D. 636.

It is against this chronological framework that the new realities that obtained in Oriens and with which Heraclius was faced must be set.

- I -
Oriens and the Persian Occupation

The Persian offensive and the occupation of Oriens created new military realities by the destruction of the Byzantine military structure in that Diocese, which had been built in the course of the last three centuries, the history of which is divisible into three phases:

- A -

a- Around A.D. 300, Diocletian overhauled the entire defense system after the disasters of the third century, which involved, *inter alia*, the capture by the Persians of a Roman emperor, Valerian. This new defense system, - which might be called the Limes Diocletianus, involved the stationing of *Stratiotai* in the interior of Oriens and *Limitanei* in the exterior lines of defense, with forts dotting the frontier from the Euphrates to Eilat/Ayla on the Red Sea[5].

b- In the sixth century, this *Limes Orientalis* in its Diocletianic version, experienced a major change during the reign of Justinian, and it was also in response to the Persian threat, just as the first phase had been. The new threat was the Persian war that flared up in the reign of Justinian, and in its Arab Lakhmid form, even earlier, in the reign of his uncle Justin I, after a long lull of more than a century of relative peace since the Peace of Jovian. As a result, Justinian dismantled half of the Diocletianic defense system when he dismissed the *Limitanei*, however gradual the process might have been[6]. For the old *Limitanei* he substituted the Arab Foederati,

---

5. For the term Limes, see the most detailed and recent works of B. Isaac, *The Limits of Empire*, Oxford 1992 and *The Near East under Roman Rule*, Leiden 1989, 345-469. The term has been very controversial but in this paper it is used only in the very general sense of the frontier district or zone in Oriens, which needed to be defended against Persian and Saracen offensives, and sometimes it is used for the defense system in Oriens. Only in the case of the Limes Diocletianus, which comprised both the Limes Arabicus in the South of Oriens and his Strata Diocletiana in the north from Bostra to Sura is it used with some definition. What Diocletian did has also been the subject of a lively controversy. Echoes of what he did has been preserved by Malalas, *Chronographia* (ed. I. Thurn, Berlin-New York 2000, CFHB 35), 308 reflected in a well-known precious passage. After his rehabilitation by the group of Australian Byzantinists, what Malalas says, especially on Oriens, has to be taken very seriously.

6. The text for the second phase, the Justinianic, is available in Procopius, the chief historian of the reign in a well-known passage in the *Anecdota* (*Procopii Caesariensis opera omnia*, vol. III, *Historia quae dicitur Arcana*, ed. J. Haury – G. Wirth, Leipzig 1963), XXXIV, 12-14. It has been examined by many scholars who pointed out that it cannot be taken at its face value but that the element of truth in it has to be accepted. The *Limitanei* persisted and are attested later in the reign and the century, and so their dismissal was gradual.

and promoted them to be the watchmen of the Limes. These endowed the defense system with a new vibrancy, as they became the new shield of Byzantium against the Arabian Peninsula, the function performed previously by the *Limitanei*[7]. Thus for a century or so until the reign of Heraclius the defense of Oriens was conducted, after the elimination of the *Limitanei*, by *Stratiotai* and *Foederati.*

c- The third phase in the history of the Diocletianic version of the Limes Orientalis opened when the Persian challenge reached its climax, early in the reign of Heraclius, no longer represented by limited frontier operation, but a wave of conquest that inundated the whole of Oriens and Egypt, penetrated Anatolia, and laid siege to Constantinople itself. Never before had Byzantium faced such a threat from its secular enemy, Persia. The Persian occupation of Oriens from the Euphrates to the Red Sea superannuated the entire military structure and defense system of Oriens including the Limes Orientalis or its Justinianic version, half of which had already been dismantled when Justinian dismissed its *Limitanei.* The Limes had been declining despite its recuperation and rehabilitation by the Foederati, and when faced with an entirely novel Persian strategy in the offensive of A.D. 614 it finally disintegrated[8]. This is an important background to grasp for understanding the new system set up by Heraclius and why it was necessary to devise a new one,

---

7. In the discussion of the passage in Procopius on the *Limitanei*, it has not been noted or emphasized that Procopius was thinking mainly of the *Limitanei* in Oriens, who faced the Persians and the Saracens, referred to in the passage. Equally important, is that the passage has not been related to another in the *History* of Procopius (*Opera*, vol. I, *De Bellis Libri I-IV*, ed. J. Haury – G. Wirth, Leipzig 1905, repr. 1962, I, 17, 45-48) in which the historian recorded the elevation of the Ghassanids to paramountcy among the various Arab federates of the Empire and the endowment of their chief, Arethas, with the kingship and the command of almost all the federates of Oriens, deployed from the Euphrates to Eilat. When the two passages are placed near each other, they yield the conclusion that they are related causally and that those who were substituted for the *Limitanei* were indeed the *Foederati.* Some Greek inscriptions carved by these use the Greek equivalent of *Limitaneus* and testify epigraphically for the Ghassanid take- over of the duties of the *Limitanus* along the frontier facing Arabia. For the Greek inscription, see the present writer in *Byzantium and the Arabs in the Sixth Century*, vol. I, Washington D.C. 1995, i, 509-512. A detailed discussion of the military reorganization of Oriens during the reign of Justinian and the federate take-over of the duties of the *Limitanei* will be found in the present writer's forthcoming volume, *ibid.*, vol. II. i.

8. A history of the Arabian frontier in its various phases may be consulted in S. T. Parker, *Romans and Saracens: A History of the Arabian Frontier,* Dissertation Series 6 (Winona Lake, Indiana: American School of Oriental Research, 1988). Although it deals with the southern sector, the Limes Arabicus, the various phases of the defense system in Oriens is treated as far back as the times of Trajan. The discussion of the Persian Conquest of Oriens and the demise of the Limes, its final phase, treated in this paper and in the present writer's forthcoming volume, should provide the necessary historical background for a more detailed treatment of the final phase in the history of the Limes; see *ibid.*, 154, 158.

completely unrelated to the previous one in any of its features including the Ducates[9].

- B -

Closer to Heraclius are the events that immediately preceded and caused the demise of the military structure of Oriens at the hands of the Persians.

The defeat of the Byzantine army, commanded by the *duces* of the provinces and the phylarchs of the limitrophe caused its withdrawal to Anatolia shortly after A.D. 614. The course of the Persian advance in Oriens which caused the collapse of the Byzantine military establishment needs to be examined.

The bi-partite structure of the Byzantine defense system, composed of *Stratiotai* and *Foederati*, had been set up in order to deal with three enemies: Sasanid Persia, the Lakhmids of Ḥīra, and the pastoralists of the Arabian Peninsula. One of these enemies, the deadly ones that had threatened Oriens from its eastern frontier had disappeared after the Sasanids in A.D. 602 terminated their existence in Ḥīra[10], while the Pastoralists of the Arabian Peninsula constituted a relatively minor threat after the collapse of the Lakhmids, and they had been actually contained by the Ghassanid *Foederati*. Thus, the Persian advance against Oriens was carried out not with the help of the Lakhmids but mainly by the Imperial Persian army that attacked not from the Eastern Limes, facing the Arabian Peninsula, but from the north, from the Euphrates front, into Inner, Central Oriens- the Orontes valley. The Persians of the North, not the Arabs of the East or the South, were now the main enemy. After crossing the Euphrates, the Persians followed roughly the course of the Orontes basin and then the Golan Heights, Batanaea, which witnessed the major battles of the Perso-Byzantine conflict. The target of the Persian advance was the spiritual capital of Byzantium, Jerusalem, the Holy City, which the Persians occupied, in which they massacred, and whose Holy Cross they carried away to Persia.

This was a spectacular Persian victory which seemed incredible and incomprehensible after a long period of Perso-Byzantine wars in the sixth century that fluctuated and when it turned in Persia's favor remained a matter of detail, representing an advance here and there, along the frontier in the north. However, the secret of this astounding Persian victory may be unlocked once the Byzantine system of defense in Oriens is remembered and this may be described as follows:

---

9. For the Ducates suggested by Haldon, see his *Seventh Century*, 215, n. 27.

10. See G. Rothstein, *Die Dynastie der Lahmiden in al-Ḥīra*, Berlin 1899, 119-120, and the present writer in the *New Encyclopedia of Islam*, s.vv. Lakhmids, Ḥīra.

The Byzantine military posture and defense system in Oriens, in its Justinianic version which obtained for almost a century consisted of the following: a ring of fortresses along the Euphrates in the north to ward off any Persian advance, and they were manned by *Stratiotai*; other *Stratiotai* were stationed in central Oriens in Ducal provinces; and *Foederati*[11] were stationed in the limitrophe and the transverse wedge, consisting of the Golan, Batanaea, and Auranaitis, with their phylarchs poised against the pastoralists of Arabia and the Lakhmids of Hira. These *Foederati* also participated with *Stratiotai* in campaigns against the Persians.

All this defense system crumbled because of the novelty and audacity of the Persian offensive and advance, which must have baffled the Byzantine high command, -the savage surprise attack from the north by the Persian *Imperial* army, directly through central Oriens, after years of static warfare along the Euphrates and in the Trans-Euphratesian provinces, involving operations of limited range; and finally an advance that climaxed in the unprecedented fall of the Holy City, Jerusalem. The Byzantine military structure in Oriens and its defense system, just briefly outlined, composed of eleven provinces partly, civil and partly military under *Duces*, was clearly designed to meet a Persian threat or army in an entirely different theater of war, and was clearly unprepared and inadequate to meet the surprise attack; consequently it crumbled. The Persian victory was perfect and it was so because all the elements that went into its making were novel and it created new military realities in the Perso-Byzantine conflict and in Oriens.

- II -
The Heraclian Response

This was the military situation in Oriens that Byzantium had to deal with after the victory of Nineveh in A.D. 628 returned that Diocese to Byzantine hands. Any Byzantine *autokrator*, saddled with the task of rebuilding the military presence in Oriens, would have concluded that that presence had to be related to the new situation created by the surprises and the novel experiences of the Persian war, now that the old system had proven its utter inadequacy. Such a conclusion would have been reached by a lessor emperor than Heraclius, an emperor who happened to be also a soldier. Only an entirely new system could respond adequately to the new realities and challenges posed by the Persian war and to a possible future reprise of

11. On the role of the *Foederati* in the defense of Oriens, see D. Kennedy – D. Riley, *Rome's Desert Frontier*, London 1990, 39-39, 45.

it by the same secular inveterate enemy, a new system that was also commensurate with the magnitude of the conflict with Persia and its disastrous consequences.

That a new and original military presence was established in Oriens after Nineveh chimes well with many aspects of the Emperor's personality.

1- Unlike his predecessors since Theodosius the Great, Heraclius was a soldier-emperor who took the field.

2- He was also a serious student of strategy, a fact vouched for by the court poet, George of Pisidia[12].

3- This is reflected in his conduct of the war with Persia, which he carried into its backyard. The audacity of this strategic conception is almost certainly derivative from that of the second Punic War, when Hannibal carried the war into the Italian mainland, and when Scipio retaliated by carrying it into Carthaginian territory. Heraclius grew up nor far from the battlefield of Zama.

Heraclius had problems in the Balkans with the Slavs and with the Avars. But it was the Persians in the East and especially in Oriens that were and remained his principal worry and concern. It was to the Eastern front and its Persians that he donated some twenty years of his life, and of this Eastern front, Oriens had the most claims on his attention, since unlike Anatolia it was occupied for some fifteen years by the Persians and this leads to the theme Heraclius and Oriens.

Heraclius and Oriens

It was to this Diocese that the emperor made his extraordinary visit, indeed his spectacular visit, which no other Byzantine emperor before (or since) had made; it was unique in the annals of Byzantium and of imperial interest in the Holy Land. The visit, as will be seen, is the key or a major key for understanding what he did for Oriens as far as the re-establishment of the Byzantine military presence and its defense system both in principle and in detail, and the following observation will make this clear:

- A -

The climax of this visit was the restoration of the Holy Cross to Jerusalem, which has been discussed often before but not in this context, the theme of this paper. This restoration would have been the concern of any emperor of the

12. See A. N. Stratos, *Byzantium in the Seventh Century*, vol. I, Amsterdam 1968, 135.

Christian Roman Empire but the restoration by Heraclius had many unique features. The emperor himself came carrying it on his shoulders and installing it in the Christian Holy of Holies. This raises the question of what induced him to do that and the following may be presented as reasons behind this extraordinary *leitourgia*, all of which are related to the theme of this article:

1- It may be said that the horrors of the Persian Capture of Jerusalem called for an imperial visit. The city was not only captured: it was partially destroyed[13], inhabitants were massacred, and its holiest relic carried into a Babylonian captivity of some fifteen years. True as all this is, Heraclius could have entrusted the restoration to one of his high officers, but he did not, and this argues that there were ulterior motives for undertaking the extraordinary visit, which he did as a pilgrim dressed in a white chiton. The following reasons may be suggested:

1- First there was that special, very special relationship to the Patriarch of Constantinople, Sergius, himself a native of Oriens, who gave Heraclius his support at every turn in his career and in all its aspects, political, administrative, theological, and also financial, when he put at his disposal the gold and silver of the church, the sinews of his Persian War. The protection of the Holy City and the return of the Cross naturally were of great concern to this distinguished Churchman.

2- Then there was his marriage to Martina, his niece. This was opposed by Sergius himself and the *ecclesia*, which viewed it as incest on the part of the emperor. Byzantium was never reconciled to his marriage; and as is well known after the death of Heraclius, her tongue was slit and she was banished to the island of Rhodes. Heraclius was aware of the very dim view that was taken by the *ecclesia* of his marriage and so a pilgrimage to Jerusalem was almost tantamount to his doing penance for having perpetrated that outrage.

3- Jerusalem was in the Christian perception the City of David, the Israelite monarch whom the Christian Kings of later times looked up to in their coronations. Heraclius was the first Byzantine emperor to shed the long imperial titulature and assume the short and expressive Christian one, *pistos en Christo basileus*. And it has been argued that he reflected his identification with the Israelite King when he called his own son David and issued the David plates. Two episodes in the life of David were especially analogous; his carrying the ark of the Lord from Kariath Yaarim to Jerusalem and his affair with Bathsheba[14]. A visit to the City of David as

---

13. How much was destroyed and how many were massacred is controversial. See R. Schick, *The Christian Communities of Palestine from Byzantine to Islamic Rule: A Historical and Archaeological study*, Studies in Late Antiquity and Early Islam 2, Princeton-New Jersey 1995, 20-67.

14. On Heraclius's assumption of the short titulature and on his relationship to the Israelite King, see the present writer in The Iranian Factor in Byzantium during the Reign of Heraclius, *DOP* 26 (1972), 293-320, especially 303, 305.

a Christian pilgrim to return the Cross thus enormously enhanced his prestige and his image as a good Christian who expressed his *metánoia* for what he had done when he engaged in that incestuous marriage.

This fully explains the centrality of Jerusalem in Heraclius's thought and its importance to him both as a Christian Roman Emperor and also personally in view of his disastrous incestuous marriage. He could have paid his debt to the *ecclesia* while in Constantinople but he came personally to Jerusalem and this is significant in its relation to his military reorganization of Oriens. His physical presence in Jerusalem was also important in that he saw with his own eyes all the destruction that was wreaked on the Holy City by the Persians. The protection of Jerusalem from a repetition of the disaster of the Persian capture of it in A.D. 614 must have become paramount in his mind. Jerusalem as the City of David had been attacked in Biblical times first by the Assyrians but God smote the Assyrian host, and then by the Neo-Babylonian King, Nebuchednezzar who captured it. Both came from the north; now it was the Persians, who also came from the north and from the Land of the Two Rivers[15]. He had defended the secular capital of the empire, against the Persians and the Avars in A.D. 626 and it is not difficult to conclude that he must have decided that the spiritual capital which once fell in 614 must not fall again. Jerusalem was in the very south of Oriens and yet the Persians reached it. They could not have done that if the defenses of Oriens to the north of Jerusalem had been strong enough to ward off that disaster and so he must have pondered a new defense system.

- B -

Heraclius did not reach Jerusalem after he landed in a port in Palaestina Prima such as Caesarea Maritima. He came to it from Constantinople through the land route from Edessa to Hierapolis in Euphratensis. His route is not precisely known but it was in central Oriens, the valley of the Orontes until he reached Tiberias in Palaestina Secunda. In other words, Heraclius traversed roughly the same route as that of the Persian invaders in A.D. 614 at least until they reached the Holy Land, the route traversed by the Persian general, Shahrbaraz, with whom he had negotiated. After he reached Jerusalem, his destination for restoring the Holy Cross, he traversed roughly the same route on his way back to Anatolia, passing through

15. Such Biblical reminiscences were present in the consciousness of the Byzantines. Even the siege of Constantinople by the Avars in A.D. 626 was compared to that of Jerusalem by Nebuchadnezzar. Theodore Syncellus, a presbyter of Hagia Sophia, made the comparison in his homily on the deliverance of the city from the Avars; see the present writer, The Iranian Factor, 305, n. 44.

Damascus where he conducted some business with Mansūr ibn-Sarjūn, who was involved in the surrender of the city to the Persians.

Heraclius's journey through central Oriens, is thus divisible into two segments: the first one from Euphratensis to Palaestina Secunda, and then through the Holy Land to Jerusalem. In undertaking this journey, the emperor, as it were, was re-enacting both the advance of the Persians through Oriens, and also their withdrawal when he returned to Anatolia. And it is impossible to believe that the emperor, who was concerned about rebuilding the defenses of Oriens, as he rebuilt the churches of Jerusalem, would not have pondered as he was traveling, and even matured in his mind the system of defense that would in the future protect the Holy City from a repetition of a Persian offensive. And he must have become convinced that the old system that divided the Diocese into eleven provinces, both civil and military, and which had failed miserably, had been devised to meet an entirely different military threat from Persia in principle and detail, and that a new one was absolutely necessary, responsive to the Persian advance which proceeded from the north to the south, reaching Jerusalem, a route which he himself traversed in A.D. 630. That journey fully acquainted him with the topography of the region, important for the strategist that he was when he worked out the details of the new defense system.

Heraclius's visit to the Holy Land and the Holy City has been discussed often but only as an act of piety on the part of the emperor in relation to the cross itself, and to the Feast of the Cross which is still celebrated, especially in the Orient. Its implication to the prestige of Heraclius and in relation to his assumption of the short titulature has also been discussed and so was his self-identification with the king who made Jerusalem the capital of the Israelite State[16]. But as this article has shown, the visit, a pilgrimage to Jerusalem, had even more important implications, political and military. The journey through central Oriens to Jerusalem and back was almost field work for the soldier-emperor. It acquainted him thoroughly with the topography of Oriens from its north to its south, and in so doing, it laid the foundation for working out the new military Byzantine presence in Oriens and its defense system, in response to the novel and bold strategy of the Persians in their offensive against, and occupation of, Oriens-, a defense system that would protect Jerusalem, the spiritual capital of the empire, now enhanced after the return of its holiest relic and the extraordinary *theoria* of the emperor himself to restore it.

16. Supra, n. 14.

- III -
Ajnăd/Themata

The military reorganization of the Orient and its *Limes* by Diocletian and later by Justinian has survived in texts, indirect and exiguous as these are, but in the case of what Heraclius achieved militarily in Oriens, no text has. These are the Dark Centuries of Byzantium, and dark in respect of sources; but this reorganization of Oriens has survived better than in a text that admits of various interpretations and may be haunted by questions of accuracy or anachronism. It has survived in the history of the region, in the administrative divisions that the region comprised, miraculously preserved, almost intact after the Byzantine army vacated Oriens in the thirties; and it survived well into the Middle Ages in the history of Oriens, now Islam's Bilād al-Shām. As has been mentioned earlier in this article, the region appears in the Islamic period *immediately* following the Byzantine withdrawal as one divided into four circumscriptions/(Ajnăd), carved out of the previous eleven provinces: these are large circumscriptions, placed parallel to each other, and running from the eastern frontier of Oriens to the Mediterranean Sea and they were each under a military commander, all of which point to the intensive militarization of the Diocese[17].

- A -

Detailed arguments have been presented in the three *previous* articles that these Ajnăd/(singular, Jund) had originally been Byzantine Themata[18]. In the context of the present article, the argument for the Thematic character of these Ajnăd may be briefly presented again, justified by the new material, pertaining both to the course of the Persian offensive and Heraclius's visit to Oriens and Jerusalem. This important background gives more force to the arguments, four of which may be re-stated as follows:

1- First, there is the term Jund, applied to each of these four circumscriptions, which is unique in its connotation and its denotation, exactly what Thema connotes and denotes in Greek, that is, the corps of troops and also the district within which they are quartered. This meaning of Jund is unique in the lexicology of the Arabic language and in its application to Oriens, Bilād al-Shām, all of which tell -tales the Byzantine origin of the term.

---

17. As explained in detail in Ajnăd/Themata, I, II, III.

18. Ibid.

2- When it is realized that Heraclius was a new emperor, who had hailed from the Roman Occident, from Africa, the case for the Thematic character of the Ajnăd is considerably fortified. Heraclius had been raised in the Occident where his father was exarch of a Byzantine province, Africa, which was a Theme in almost everything except in name, set up to meet threats that the previous provincial organization had not been able to meet, threats by the Berbers of Africa, just as the exarchate of Ravenna was set up to meet the threat of the Lombards. This was a perfectly analogous case to the one in Oriens. As the old *Limes* had crumbled and ceased to exist, so a return to this old defense system, which, moreover, had been in decline even before it crumbled, was out of the question. A new approach to the defense system of Oriens was a desideratum, a departure from the old, plagued by what might be termed the Limes Mentality. Such an approach could have been implemented only by one who was not a prisoner of this mentality that prevailed in the Byzantine Orient, but by one who hailed from elsewhere and was heir to a different military tradition.

3- Greek texts explicitly mention the name of Heraclius in connection with the rise of the Theme system in Anatolia, reference to which rather than to Oriens is only natural, since the latter Diocese was lost to Byzantium and knowledge of what happened in it was also lost or not recorded, especially in these Dark Centuries of Byzantine history. Scholars have taken up these references and argued that in spite of some difficulties they present, the reign of Heraclius must be considered the reign that witnessed the rise of the Theme system. The association of this emperor with the Themes is established for this group of scholars, hence the view presented in this article allies itself to one of the established positions on the rise of the Theme system and so it is not one that ignores or contradicts this view or ascribes the system to a later century or emperor whose association with the system is not supported by the Greek texts or by other Byzantinists. The view presented in this article gives much fortification to this Heraclian school on the rise of the Themes and writes an important chapter on the unknown achievement of the emperor in Oriens, which is even darker than Anatolia in this period as far as the Greek sources on the Themes are concerned[19]. That Diocese was lost to Byzantium, but not the achievement, which has been preserved through its persistence in the early Islamic period.

One can make a final observation in favor of the Heraclian origin of the Themes. It does not seem reasonable to suppose that Byzantium instituted the Themes to meet the threat of the Arabs but did not institute a similar defense system against the Persians after the defeat of the latter at Nineveh.

---

19. See Alexis G. C. Savvides, The Importance of Moslem Sources concerning the History of Byzantine Asia Minor and the Thematic System, *Mesogeios* 2 (1998), 115-126, especially 116-119.

4- The parallelism that obtained between the four circumscriptions is curious and it has been argued that they suggest four defense lines for the protection of the last, the one in which Jerusalem was located. Now that the visit of Heraclius from the north (Edessa and Hierapolis) to Jerusalem, his final destination has been discussed, the parallelism of the four circumscriptions may be related to the route he traversed twice to and from Jerusalem. If Heraclius had stayed in Constantinople after Nineveh and had not come to Oriens, it is possible to maintain that he might still have instituted the four circumscriptions parallel to one another, as an armchair strategist; but he did come to Oriens and personally traversed the route that ran through the four prospective circumscriptions. This leaves little doubt about the influence of this personal visit on his plans for reorganizing the Diocese.

The defensive character of the four *parallel* circumscriptions, which has now been related to the defense of Jerusalem in the south, is also consonant with the tone of the Perso-Byzantine peace after the battle of Nineveh. Although he won the war, Heraclius wanted no expansion at the expense of Persia and opted for the *status quo*[20]. Thus, this *defensive* feature of the four circumscriptions which has been related to the Persian *war* can now be also related to the Persian *peace*.

- B -

The chronological framework worked out earlier in this article for the period of the Persian Wars and the short period immediately following-, the Islamic in the thirties, is useful for concluding this discussion with two final observations on the achievement of Heraclius in Oriens after his victory at Nineveh:

1- The four Themes he created instead of the eleven provinces were nipped in the bud by the Muslim conquest and were not given the chance to fully develop and acquire the features that the later Anatolian Themes were to acquire. And Heraclius stayed for only a very short time in Oriens and had to hurry back to deal with other pressing problems. So he left it to his commanders, who had returned to Oriens in the period 629-30 to develop his ideas and, consequently, he could only have drawn up the broad lines of the development of the Theme system in Oriens. Another look at the chronological framework reveals that the Muslim Conquest began as early as A.D. 634 and that other initial engagements started earlier, even in the last year of the Prophet's life, just before his death in 632. A vast reorganization of Oriens and the overhauling of its defense system that had obtained for some three centuries clearly needed a long period to develop and reach its maturity, witness the long

20. For this, see the present writer, The Iranian Factor, 306.

process that the Themes in Anatolia took for acquiring those features associated with them when fully developed. The four themes of Oriens must, consequently, be described as the Unfinished Themes of Oriens.

2- In the history of the proto-Byzantine period in Oriens, the Heraclian reorganization of the Diocese after the Persian victory and occupation represents the end of an era in the military history of Oriens that had lasted for some three centuries. It began with Diocletian, was heavily modified by Justinian and after lasting a century in its Justinianic version, it finally disappeared, with the Persian conquest and occupation of Oriens, which was its final phase. Because of the acceleration in the rhythm of events in these few years after Nineveh, the demise of the defense system in Oriens and with it the Limes Orientalis is forgotten in the long history of the Limes, which thus remains truncated. But the period of Persian Conquest and occupation of Oriens should be recognized as the last phase in the history of the Limes[21].

The Heraclian reorganization and the creation of the four Themes thus sealed the fate of the old Limes and initiated a new phase in the history of Oriens, which was called for by the extraordinary sequence of events associated with the Persian war. However, the Battle of Yarmk in A.D. 636 terminated the life span of four Themes, which had lasted for only a few years, just as the Persian War had wiped out the Byzantine defense system and with it the Limes Diocletianus, which had lasted for three centuries. Although the Themes disappeared as Byzantine Themes, they lived later as the Ajnăd of the Islamic State in what now became Bilăd al-Shăm for centuries, and as such they played a major role as pillars of strength for the Umayyad Dynasty. After its fall, they remained the administrative divisions of Bilād al-Shām for many centuries to come and well into the late Middle Ages.

The argument for the Heraclian origin of the Oriental Themes is impregnable and its force or validity needs no help from the association of the Themes with Heraclius, expressed and implied in the Greek sources. As these sources for the Heraclian origin have been impugned, this new light from Oriens is, therefore, relevant to those who have argued for the Heraclian origin of the Anatolian Themes. The Greek texts that have been impugned as sources for the Heraclian origin can now be seen to be good sources that have the kernel of truth in them. The discovery that the Islamic Umayyad Ajnăd had been Byzantine Themes is more a contribution to Islamic history, but it should also be such for Byzantine history; since (1) it tells

21. The Persian not the Muslim Conquest terminated the long life span of the Limes; see supra, n. 8.

the history of Oriens for a few years, the early thirties after Heraclius's visit to it in A.D. 630; (2) it adds to the achievement of the emperor Heraclius, the victor of Nineveh; (3) and it gives the strongest support to those who have argued for the Heraclian origin of the Anatolian Themes, as they can now return to these Themes and examine them in light of what has been said about the Oriental for a better understanding of what Heraclius did in Anatolia. And in this, the Theme/Jund of Hims/Emesa, that vast military circumscription, is the most relevant of the four Oriental themes, since it functioned as a protective shield both for Oriens and for Anatolia, although primarily it was such for the former, Oriens.

Part Two

In the dialogue between those who argue for the Heraclian origin of the Themes and those who argue for the Heraclid, that is, his descendants and successors (and the patronymic, the Heraclid, is useful in this context) our colleague, John Haldon, has been the protagonist of the latter. He and I have been the chief interlocutors in this dialogue in recent years. The latest and the last of these exchanges was an article[22] of his which appeared in 1995.

It is a long and very learned article, as all his articles are, and it ranges over many aspects of the Oriental Themes raised by me in the three articles that had appeared before his. There are, however, three major areas of agreement between the two of us, namely, the Byzantine pre-Islamic origin of these Ajnăd, their existence from the *earliest* Muslim times, and their *military* character. In his own words these Ajnăd «do represent pre-Muslim military districts» and «there is no reason to cast doubt on the bare fact of the existence of these Ajnăd from the earliest days of the conquest». The area of disagreement is the character and nature of these Ajnăd. I recognized them as Themes, he called them Ducates, that is, provincial circumscriptions, commanded by the former *duces* of the military provinces of Oriens. The arguments on both sides are many and complex and one important bone of contention is the geographical boundaries of these four Ajnăd. I have argued that they represent a departure from, and a break with the past-, that is, four new large circumscriptions, carved out of the previous eleven provinces, reflective of an

22. See J. F. Haldon, Seventh-Century Continuities: the *Ajnăd* and the "Thematic Myth", in *The Byzantine and Early Islamic Near East*, vol. III, *States, Resources and Armies. Papers of the Third Workshop on Late Antiquity and Early Islam*, ed. Averil Cameron, Studies in Late Antiquity and Early Islam 1, Princeton-New Jersey 1995, 379-423.

entirely *new* strategic defense system in Oriens. This is the challenge I presented and which he took up in his last article.

- A -

The thrust of his argument is directed to the boundaries of the four Ajnăd, which he tried to show can be reduced to the old Ducates of the Byzantine sixth century. In so doing, he dealt exclusively with the Arabic sources, which unfortunately he does not read in the original and consequently, he has had to operate with whatever has been translated and with dependent judgments, emanating not from one Arabist but from four different ones[23]. One of them, (perhaps more), is known for his ambivalence towards the Arabic sources and there is the feeling that all of them told John Haldon what John Haldon wanted to hear. Thus, the research behind his conclusions is not entirely satisfactory as it is derivative. These serious objections apart, the result of his attempt to reduce the boundaries of the four Ajnăd to Ducates cannot be said to have been successful. They are what might be termed Procrustean, units hustled together in order to make them look like enlarged Ducates. My third article, Ajnăd/Themata III, has already attended to this in great detail[24]. He himself is aware of the difficulty, especially *a propos* of the Jund of Urdunn, (Jordan) and the old Provincia Arabia and the Jund of Hims/Emesa[25].

Because of the detailed nature of his arguments, based on the Arabic sources, and they are matters of detail, it is impossible to treat them within the time limit imposed on the duration of the papers at this conference or to present them to an audience of Byzantinists who are innocent of Arabic. All this is treated in a sequel to this paper, which should not take too long to appear in print, and the interested reader will be able to consult it when it does. I will, however, address myself to the principal objection to Haldon's article, which can profitably be presented to this audience, namely, that it parries the main thrust of my argument, presented in my previous three articles, especially the second and the third, Ajnăd/Themata II and III, namely, the one related to stimulus and response: the gigantic nature of the Persian-Byzantine conflict. To this may now be added the entirely novel strategies adopted by the Persians in their offensive, the history of the Limes Orientalis wiped out by the Persians as well as the defense system of Oriens that had obtained for three centuries, and the extraordinary visit of the Emperor to the Holy Land and the Holy

23. Ibid., 381.

24. See Ajnăd/Themata, III, 355-359.

25. See Seventh-Century Continuities, 394.

City, not only that of a Christian but also of a soldier, the field trip of a soldier-emperor who was concerned about the protection of the Holy City he came to as a Pilgrim in order to restore the Holy Cross. No one who is aware of these facts will consider that tinkering with the old Ducates of the Diocese of Oriens could possibly have been the response of Heraclius after Nineveh, which would have violated the principle of commensurability. This argument was impregnable as presented in the third article, Ajnăd/Themata III, and now it receives considerable fortification from the many new elements presented in this paper. After avoiding a direct confrontation with this, my main argument, and spending most of his time on the boundaries of the circumscriptions and the Arabic sources, Haldon does return but in the most peripheral manner to this argument which he dismisses by saying that Persia after its defeat was "in no state to pose any threat to the empire in the then foreseeable future"[26] hence there was no need for a drastic new defense system radically conceived- Thematization. Such a view runs counter to the pattern of Byzantine response to Persian threats in the course of three centuries, especially in this particular war, the most disastrous for Byzantium, and what is more, waged by the most treacherous of all Persian Shahs whom Byzantium had to deal with, Chosroes Parviz. He owed Byzantium his very life when he came on his knees as a suppliant after the revolt of Bahrām Chobīn in 591, and emperor Maurice was instrumental in both keeping him alive and sitting on his throne. Yet he was capable of waging the longest and most disastrous war in the history of Perso-Byzantine relations, under the most hypocritical pretext; namely, that he wanted to avenge the death of Maurice, already accomplished by Heraclius himself when he overthrew Phocas. Under such circumstances, no emperor with the full enjoyment of his mental faculties would have omitted to take the most extraordinary precautions against the outbreak of war such as the one waged by an especially treacherous Persian king.

- B -

If John Haldon succeeds in convincing me in the future that the Ajnăd are Ducates, I will gladly accept his conclusion. The reason is very simple. I have no special interest in the Heraclian or Heraclid origin of the Theme system. My interest is the pre-Islamic origin of the Ajnăd, as an illustration of the problem of institutional assimilation in Umayyad times, and this leads me to repeat what I said in the first article I published on the subject, namely, I have no axe to grind. I simply was a transmitter of certain facts from Arab Muslim Oriens in Umayyad times and wanted

26. Ibid., 399.

to convey them to colleagues who were discussing the Theme system, especially to those who argued for the Heraclian origin of the Themes. These were oblivious of the new major piece of evidence to their argument, which Oriens of Umayyad times provided for the fortification of their case, indeed for clinching it. And the arguments for the Heraclian origin of the Ajnăd appeared to me impregnable, unlike those that pertained to Anatolia, which were haunted by the charges of anachronism and vagueness in the sources.

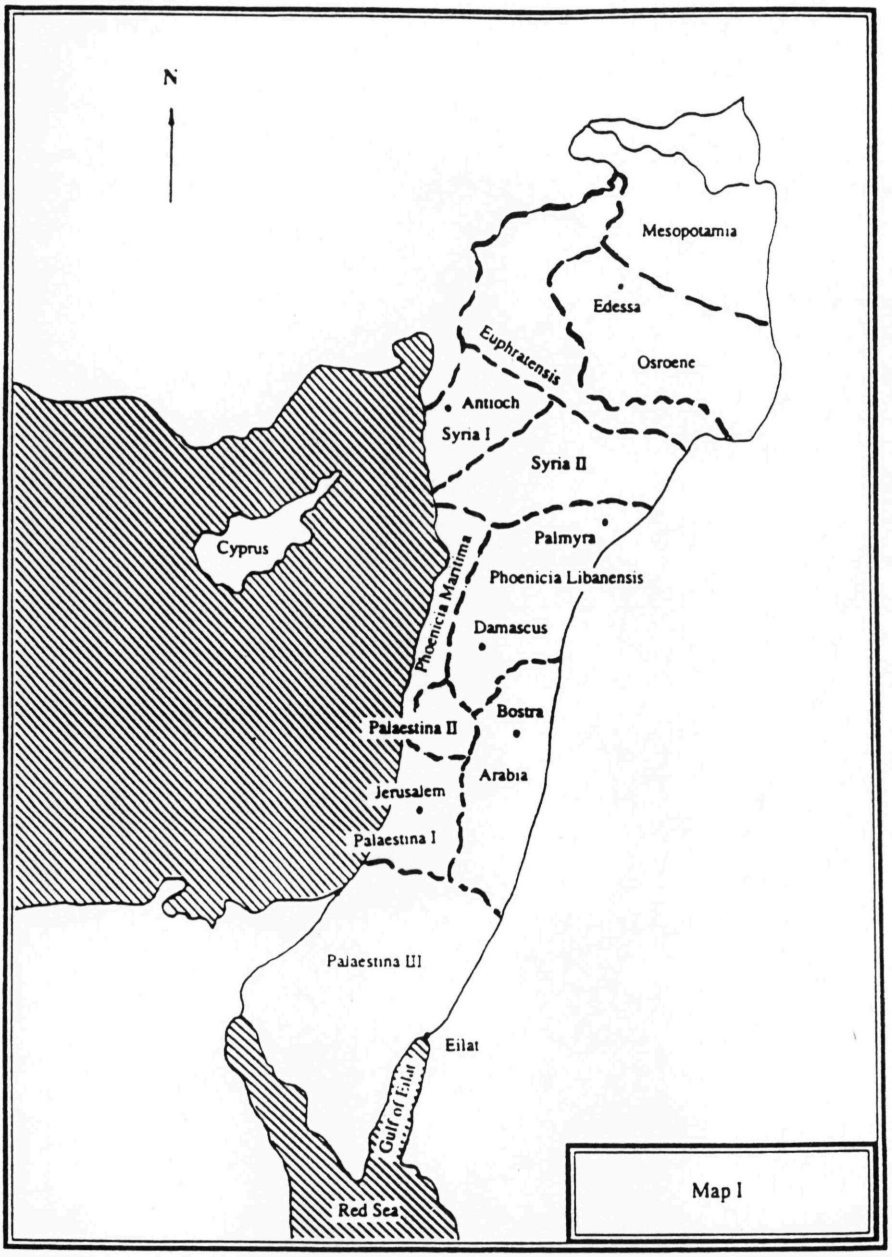
As already stated, my own interest in the Ajnăd is primarily the establishment of their *pre*-Islamic origin, whether Ducates or Themes, and the light this throws on the problem of institutional assimilation in the Umayyad State, which was absorbing from the Byzantine presence in Oriens much of the forms of its administrative machinery and military posture. That distinguished German scholar, Julius Wellhausen, understood this so well when he called his classic work on the Umayyad state, not Caliphate or Islamic, but *Das arabische Reich*, in which the two terms are so clearly evocative and suggestive. Indeed it was that; and the more Byzantine institutions and forms of government current research reveals, the more that State will look not only as *arabische Reich,* but as *Byzance après Byzance*, to use that felicitous phrase, coined by Iorga and hallowed ever since.

Despite the area of disagreement between me and John Haldon, I would like to thank him for the civilized tone of the dialogue I have been having with him, and even more for stimulating my thought through his article, which has opened some new avenues. And so our two hosts, the symposiarchs, Nikos Oikonomides and Speros Vryonis have done, when they extended their invitation for participation in this symposium. The natural desire not to make a reprise of what I had written in the three published articles, prompted me to explore *new* dimensions of the problem, the ones that formed the new elements in this paper related to the novel strategies of the Persian War on both sides, the personal visit of Heraclius to Oriens and to Jerusalem, the history in its three phases of the defense system of Oriens and its Limes Orientalis, all of which have fortified the argument for the introduction of the Theme system in Oriens which, however, remained undeveloped in view of the Muslim Conquest of the region- not long after the Themes were introduced.

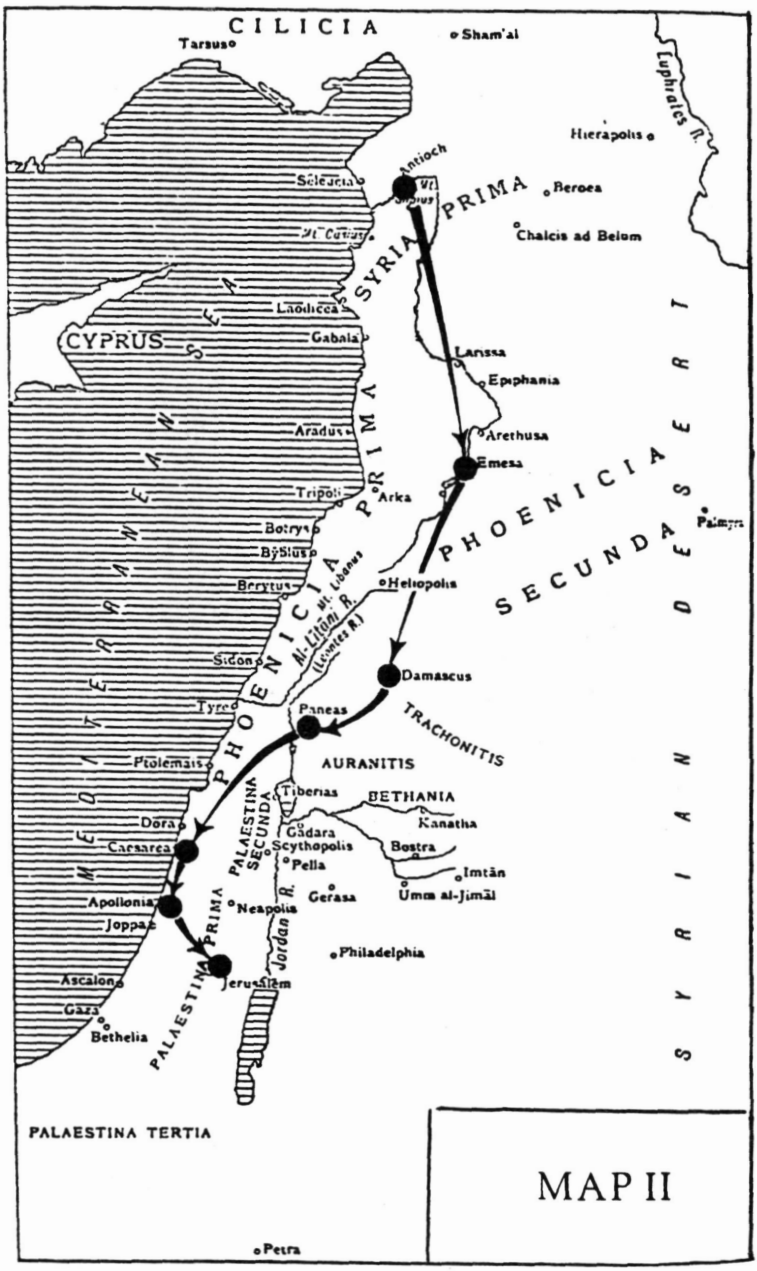
- The Maps -

The visual dimension is a most useful auxiliary to the argument of this paper as the maps illustrate the various phases through which Oriens went in the three decades of the first half of the seventh century. For the first time, all five of them are put together to which is added a new one, reflecting the Heraclian presence in Oriens when the emperor passed through the Diocese on his way to Jerusalem. The addition of this map has become necessary in view of the attention given in this paper to his journey as a background for his reorganization of Oriens along Thematic lines.

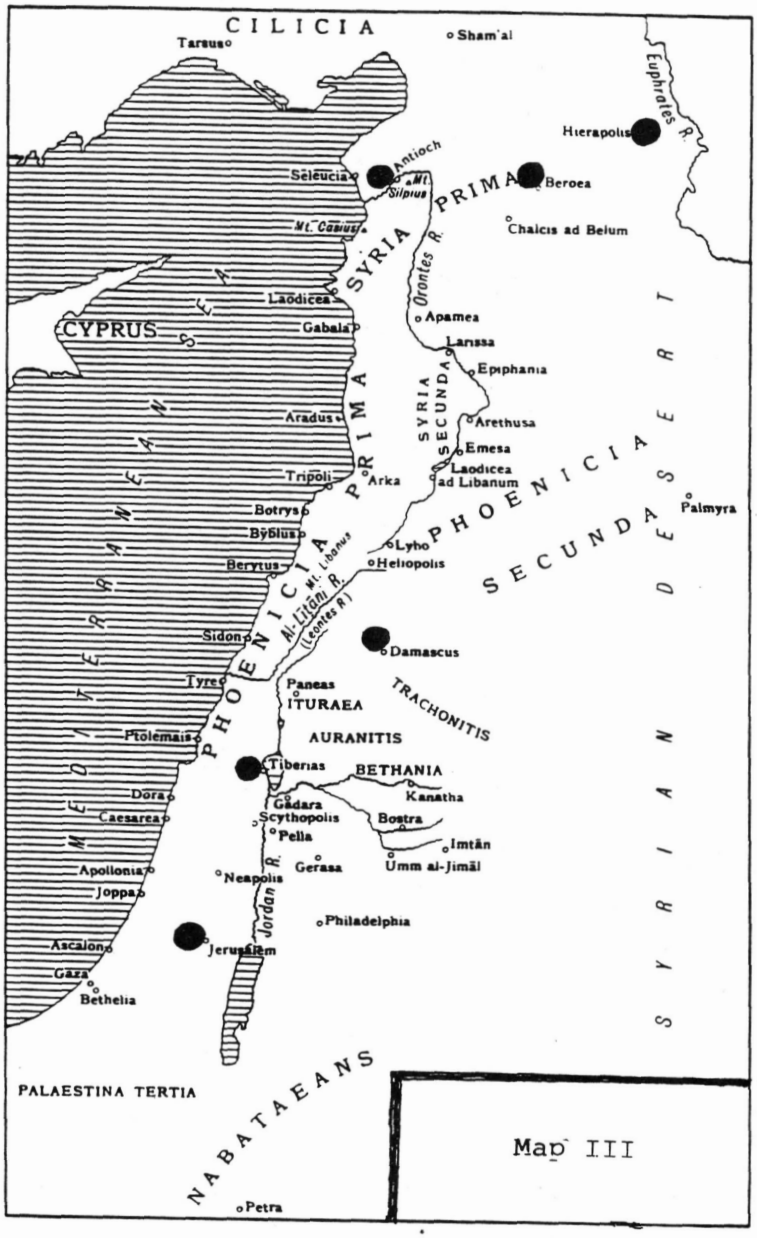
His exact route is not known but according to various sources he appeared in Edessa, Hierapolis, Antioch, Tiberias and Jerusalem and on his way back he visited Damascus and Beroea. Andreas S. Stratos has collected references to these cities that Heraclius visited from various sources in his *Byzantium in the Seventh Century*, vol. I, 252-256.

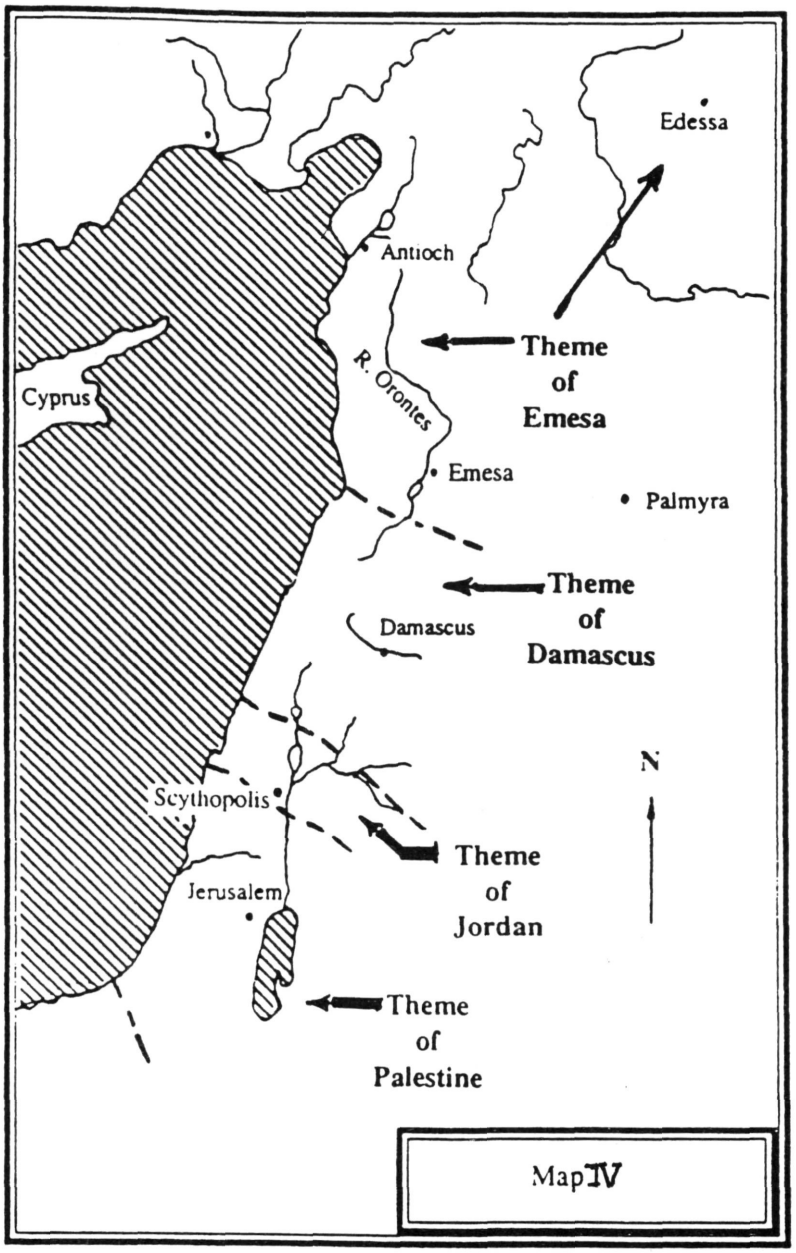
Byzantine Oriens before the Persian Conquest
The Eleven Provinces

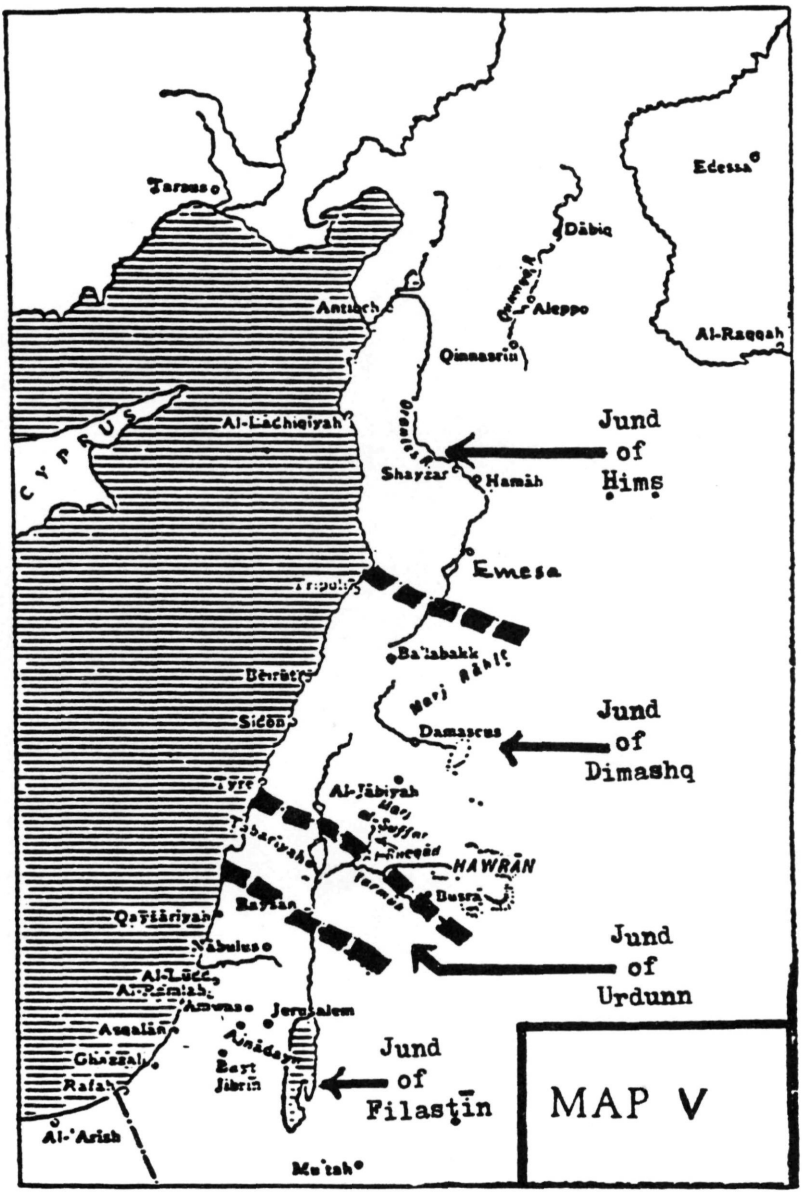
The arrows illustrate the Persian advance through Byzantine Oriens

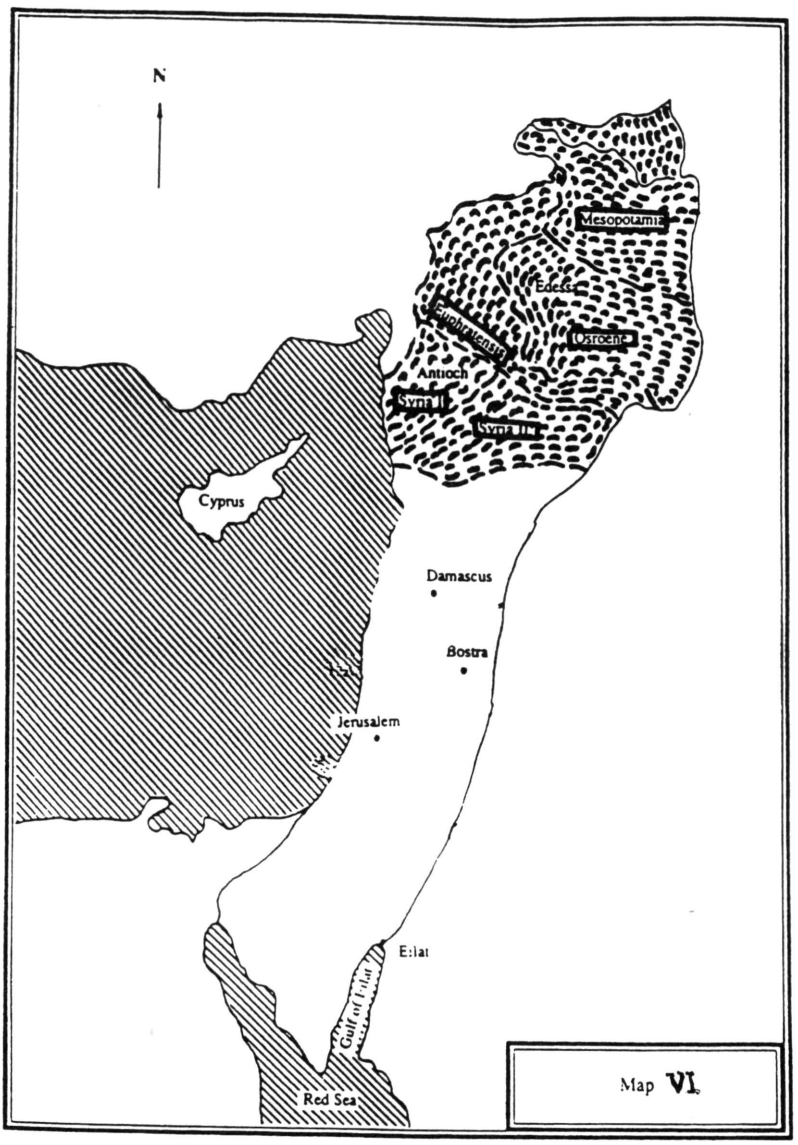
Heraclius in Oriens
A.D. 630

The Unfinished Byzantine Themes of Oriens

Muslim Shām/Oriens in the Patriarchal and Umayyad period: the four *Ajnād*

Byzantine Oriens after the Persian Evacuation.
The Jund / Theme of Himṣ / Emesa

JAMES RUSSELL

THE PERSIAN INVASIONS OF SYRIA/PALESTINE AND ASIA MINOR IN THE REIGN OF HERACLIUS: ARCHAEOLOGICAL, NUMISMATIC AND EPIGRAPHIC EVIDENCE[1]

A casual reading of any general history published in the past two decades will demonstrate the extent to which historians of Byzantium now feel obliged to take account of archaeological and numismatic evidence to support their narratives. There is no doubt that this development has proved beneficial in broadening the scope of Byzantine history to take much larger account of those aspects of economic, social and cultural history barely represented in the written sources. Moreover, with some encouragement from the archaeologists, who seldom show much hesitation in associating phenomena they encounter in their investigations with some known historical event, historians have begun to reinforce their accounts of political and military events, and even to seek solutions to problems posed by the written texts by reference to archaeology and coins. When employed judiciously this marriage of data from two very different traditions of scholarship can refine and enhance the knowledge of historical events appreciably, but it can also lead to extravagant claims that reflect a cavalier attitude to evidence adduced to sustain them.

In this paper I seek to provide a sober evaluation of archaeological and numismatic evidence as a means of illuminating two phases of the last great encounter between the Byzantines and the Sassanian Kingdom of Chosroes II that dominated the first two decades of the Emperor Heraclius's reign from 610 through 629. These concern first, the Persian invasion and subsequent occupation of Syria and Palestine, and second, the Persian invasion of Asia Minor from the south and the subsequent

1. I wish to thank various colleagues who have helped me in various ways in preparing this paper; Geoffrey Greatrex, Dalhousie University, Halifax, N.S.; Jodi Magness, Tufts University, Boston, MA.; Zvi Uri Ma'oz, Tel Hai Rodman College, Qazrin, Israel; Richard Menkis, University of British Columbia, Vancouver, B.C.; Michael Padgett, Princeton University Art Museum, Princeton, NJ; Marcus Rautman, University of Missouri, Columbia, MO; Irfan Shahid, Georgetown University, Washington, DC; Frank Trombley, University of Wales, Cardiff. I also acknowledge my deep gratitude to the late Professor Nicolas Oikonomides for inviting me to participate in the Symposium, and especially for his challenging request to undertake what has proved to be a stimulating and instructive study.

campaign in western Anatolia that brought their armies to the Bosporus around 615. The literary sources for both campaigns, while at times quite detailed in the information they provide, generally inspire little confidence, consisting for the most part of chroniclers writing long after the events they discuss and frequently prone to bias. There is also much inconsistency between writers and chronological inexactitude abounds[2].

1. The Invasion of Syria and Palestine

For the initial events of the war affecting Syria and Palestine the main outlines at least are not in doubt. Within a year of Heraclius' succession in October 610, the major Syrian cities of Antioch, Apamea and Emesa were in Persian hands. Damascus followed in 613; and in the spring of 614 the Persian army, based at Caesarea Maritima, launched its assault on Jerusalem, which, after peaceful negotiations had failed, was sacked with disastrous consequences for the Christian inhabitants. A few

---

2. Since this paper is concerned primarily with presenting evidence of an archaeological nature, it should be emphasized that no attempt is made to address any of the many problems posed by the written sources. Nevertheless, it is impossible to assess the archaeological record without frequent reference to literary sources. A list of ancient authors frequently cited follows:

Chronica Minora, vol. 1, *Chronicon Anonymum ad AD 1234 pertinens*, tr. J. B. Chabot, CSCO Scriptores Syriaci, 3d. Ser. 14, Leuven 1937 (hereinafter *Chronicon 1234*).

Chronicon Paschale (CSHB); ed. and tr. M. and Mary Whitby, *Chronicon Paschale AD 284-628*, Translated texts for historians 7, Liverpool 1989.

Eutychius, *Das Annalenwerk des Eutychius von Alexandrien*, ed. and tr. M. Breydy, CSCO 471-472, Scriptores Arabici 44-45, Leuven 1985 (hereinafter Eutychius).

Michael the Syrian, *Chronique de Michel le Syrien, Patriarche Jacobite d'Antioche 1116-1199*, ed. and tr. J. B. Chabot, 4 vols., Paris 1899-1924 (hereinafter Mich. Syr.).

Sebeos, *The Armenian History Attributed to Sebeos*, vol. 1, trans. R. W. Thomson, vol. 2, commentary J. Howard-Johnston, Liverpool 1999, References are to pagination of English translation vol. 1 (hereinafter Sebeos).

(Antiochus) Strategius, *La prise de Jérusalem par les Perses en 614*, ed. and trans. G. Garitte, CSCO 202-203, Scriptores Iberici 11-12, Leuven 1960 (hereinafter Strategius); also *Expugnationis Hierosolymae AD 614, Recensiones Arabicae*, CSCO 340-341; 347-348, Scriptores Arabici 26-29, Leuven 1974. References are to chapters of Strategius, Georgian text and Latin translation.

Al-Tabari, *Annales*, ed. M. J. de Goeje et al., 15 vols., Leiden 1879-1901; *The History of al-Tabari*, vol. 5, *The Sasanids, the Byzantines, the Lakhmids and Yemen*, tr. C. E. Bosworth, Albany, NY 1999. References are to pagination of Arabic text (de Goeje) and English transl. (Bosworth) (hereinafter Al-Tabari).

Vita Theodori Sykeotae, ed. and tr. A. J. Festugière, Subs. Hag. 48, Brussels 1970.

years later, perhaps in 618, the Persians invaded Egypt, capturing Alexandria in 619 and gaining control of the entire country by 621 at the latest. The captured provinces of Oriens would remain in Persian hands until 628, when, on the overthrow of Chosroes, they were quickly restored to Byzantine rule.

The entire Persian occupation had thus lasted 17 years at most for parts of Syria, and considerably less for southern Palestine and Egypt. A period as short as this is unlikely to have had much impact on the material culture of the inhabitants of the territories occupied by the Persians, except of course in those cities, perhaps the minority, which resisted the invasion and had to be stormed, their buildings destroyed and the population punished. Of cities known from written sources to have been militarily involved in the Persian invasion, only Antioch, Apamea, Caesarea and Jerusalem have been the subject of intensive excavation. Neither Antioch nor Apamea have produced any significant evidence of Persian occupation. In the case of Antioch it can be reported with confidence from a recent inspection of the 24 drawers of small objects recovered from the Antioch excavations of the 1930s, now housed in the Art Museum of Princeton University, that not a single item could be unequivocally identified as Sassanian[3]. The excavation coin-finds provide a similar picture, with Sassanian presence represented by only two coins of Chosroes II, compared to 52 bronze coins of Heraclius, many of which must have been in circulation during the period of Persian occupation[4]. Likewise, from the entire site of Apamea the extensive Belgian excavations have yielded only one Sassanian dirham, unconnected with any destruction level, as the sole evidence of Persian presence[5]. At Caesarea, on the other hand, where the Persians commandeered the governor's palace and employed the city as a military garrison, the excavations have uncovered strata containing building debris, charcoal and other evidence attributable to violent destruction by fire. Pottery and coins associated with these layers were consistent with an early seventh century date, prompting some to assume that the city was destroyed by the Persians[6]. This would contradict the account of the monk

---

3. This study was undertaken in preparing a description of *instrumenta domestica* discovered in the excavations of Antioch, J. Russell, Household Furnishings, in *Antioch: the Lost Ancient City*, ed. Christine Kondoleon, Princeton 2000, 79-89.

4. C. Foss, Syria in Transition, A.D. 550-750: An Archaeological Approach, *DOP* 51 (1997), 195. The totals presented by Foss are a revision of those in D. B. Waagé, *Antioch-on-the-Orontes*, vol. IV/2, *Greek, Roman, Byzantine and Crusaders' Coins*, Princeton 1952, 148-168.

5. It was discovered in one of the north rooms of the House of the Consoles, *Apamée de Syrie. Bilan des recherches archéologiques, 1973-1979: Aspects de l'architecture domestique d'Apamée*, Fouilles d'Apamée, Misc. fasc. 13, ed. J. Balty, Brussels 1984, 36-37; Foss, Syria in Transition, 221, 261.

6. K. Holum et al., *King Herod's Dream: Caesarea on the Sea*, New York-London 1988, 202-203.

Strategius, which implies that the population capitulated and the city taken peacefully[7]. A more likely candidate for these destruction levels, however, if they are indeed the result of enemy action, is the Muslim capture of the city around 640, which seems to have inflicted much damage on the city as well as atrocities[8]. Alternately one should never rule out the possibility of natural forces as the cause of the destruction. In the succinct words of the excavators, "one archaeologist's destruction by hostile attack is another archaeologist's accidental conflagration". The two are seldom easy to distinguish[9].

It may reasonably be supposed that other cities of the region were also affected by the Persian advance into southern Syria and Palestine. Some of these have been quite extensively excavated in recent years, especially the Decapolis cities of Abila, Gadara, Gerasa, Pella and Scythopolis (Beth Shean), as well as large settlements further south, such as Madaba and Hesban, all of which might well have been occupied at some point during the Persian domination of the region[10]. Some of the excavators of these cities have sought to attribute destruction levels and signs of burning on their sites to Sassanian action, but the pottery and coin evidence required to establish a date to support these claims is invariably either too vague or insubstantial[11]. In fact, the dearth of evidence for Persian presence is not limited to these sites. It is striking how very little evidence of anything recognizably Sassanian in the pottery, glass and minor objects of metal, bone and stone datable to the period of the Sassanian occupation has been found anywhere in Syria and Palestine. For the Decapolis and Palestine the few objects that may be classified with any degree of confidence as Sassanian from the Byzantine period generally (A.D. 324-

7. Strategius, 3.2.

8. Theophanes, 341; *The Chronicle of Theophanes*, 475; Mich. Syr., vol. 2, 430-431.

9. Holum et al., *King Herod's Dream*, 203.

10. Some of the Decapolis cities may well have stood along the line of the Sassanian army in its advance southwards from Damascus, but the only places in this region mentioned in the context of any military action are Bostra and Dera'a (Adraa) in the Hauran, near which the Byzantines suffered a major defeat, Al-Tabari, vol. 1, 1005, 1007; trans. Bosworth, 324-325, 327.

11. Sassanian action has been proposed to account for the destruction of churches at Abila, Pella and Hesban, the evidence for each site being conveniently summarized and assessed by R. Schick, *The Christian Communities of Palestine from Byzantine to Islamic Rule: A Historical and Archaeological Study*, Studies in Late Antiquity and Early Islam 2, Princeton-New Jersey 1995, 239-40 (Abila), 305-306 (Hesban, Church A), 424 (Pella, W. Church), and 24 (for possible Sassanian destruction of The Burnt Palace at Madaba); also Idem, Jordan on the Eve of the Muslim Conquest, A.D. 602-634, in *La Syrie de Byzance à l'Islam*, eds. P. Canivet – J. P. Rey-Coquais, Damascus 1992, 109-110.

640) have been conveniently assembled by A.M. Maeir[12]. They include a number of seals and gems decorated with distinctive Sassanian motifs, but only a few of those listed have a secure provenance and none can be dated with any precision[13]. A similar uncertainty applies also to glass and pottery, very little of which can be reliably identified as Sassanian. The extensive American excavations at Gerasa, for example, produced only one object, a dimpled glass bowl of the Byzantine period from a secure context that has been identified with certainty as Sassanian[14]. Unfortunately, neither its context nor the uncertainty of its date justify a confident association with the invasion of 613[15].

As noted previously, however, the absence of Sassanian artefacts from their excavations has certainly not discouraged archaeologists from associating their sites with the Persians, especially where there are signs of fire or destruction that might conceivably be attributed to enemy action. To substantiate the circumstances that might have occasioned a destruction level requires unambiguous evidence from a sealed context that can be dated with some degree of precision. Unfortunately such fortuitous conditions are all too rare, and even when a reasonably firm chronology can be established for destruction levels, the evidence is usually susceptible to flexible interpretation that can just as readily accommodate alternative explanations. For a destruction occurring in the first half of the seventh century, the possibilities could

---

12. A. M. Maeir, Sassanica Varia Palaestiniensia: A Sassanian Seal from Tel Istaba, Israel, and Other Sassanian Objects from the Southern Levant, *Iranica Antiqua* 35 (2000), 159-183. I am grateful to Geoffrey Greatrex for bringing this reference to my attention.

13. Examples discussed include a seal from a Bronze Age Tomb, presumably reused, at Tel Istaba in the vicinity of Scythopolis (Beth Shean), dated very loosely to ca. A.D. 330-630 and three seals discovered in graves securely dated to the late 6th-early 7th century associated with a Byzantine Church at Beth Yerath at the southern end of the Sea of Galilee. Other seals of Sassanian type now in the S'ad Collection are believed to come from Gadara, but their value is dubious, given the lack of a secure provenance. Likewise dubious in value for the same reason is a private collection of gems containing some examples identified as Sassanian, said to have been found at Caesarea Maritima, Maeir, Sassanica Varia, 170-171.

14. Maeir, Sassanica Varia, 173; P. V. C. Baur, Glassware, in *Gerasa: City of the Decapolis*, ed. C. H. Kraeling, New Haven 1938, 531, fig. 22 (catalogue no. 383).

15. The bowl was discovered in a well to the east of the baptistery of the Basilica of St. Theodore. On the basis of its archaeological context, Baur dated it to the 4-5th century, but more recently Barag has proposed a 6-7th century date. Maeir, Sassanica Varia, 173; D. Barag, *Glass Vessels of the Roman and Byzantine Periods in Palestine*, unpubl. dissertation, Hebrew University, Jerusalem 1970 (in Hebrew), 126, 238 (non vidi). Maeir, Sassanica Varia, 173 mentions two other glass objects from Aqaba, medallions decorated with motifs influenced by Sassanian iconography that may have found their way into the region during the Persian occupation in the early 7th cent.; D. Whitcomb, Two Glass Medallions: Sassanian Influence in Early Islamic Aqaba, *Iranica Antiqua* 30 (1995), 191-206.

well include the well documented earthquake that ravaged the region around 632, or the havoc generated in the aftermath of the Arab victory at the Yarmuk River around 636; or indeed, where layers of ash alone were detected, the damage may simply be the result of a fire caused by accident[16].

In addition to cities, excavators of churches and monasteries in rural centers show a similar inclination to attribute any sign of destruction on their sites to the Sassanian invasion if the context produces evidence that is even remotely relevant. Here too closer scrutiny usually exposes the flimsiness of the evidence. Typical of these tenuous associations are the pilgrimage sites at Kursi and Tabgha ('Ein Ha-Shivah') on the Sea of Galilee, Keniset er-Ra'wat, the traditional site of the Shepherds' Fields near Bethlehem, and at the Negev sites of Magen and 'Avdat[17]. The Monastery of St. Martyrius at Ma'ale Adummim in the Judaean desert east of Jerusalem typifies the difficulties involved in interpreting a very slim body of evidence. Basing their opinion on the latest issue, datable to 612/13, in a cache of coins found in a ceramic jug deposited in the main church of the monastery and on the slight traces of destruction represented by the charred remains of the wooden panels of the church door, the excavators conjecture that the occupants abandoned the monastery in the face of Sassanian harassment[18]. Given the monastery's close proximity to Jerusalem, the victim of violent Persian destruction in 614, the suggestion is certainly plausible, but the scenario proposed is dependent on a very strict chronological interpretation of a single coin from a hoard which could have been deposited at any point during a fairly extended period of time when the normal circulation of money must have been seriously disrupted throughout the region. Other possible reasons for the apparent abandonment of the monastery and whatever damage to its fabric may have ensued are not hard to seek. A very strong case could be made for attributing the monastery's abandonment to marauding

16. For the earthquake, variously dated 631-633, Theophanes, 336; *The Chronicle of Theophanes*, 467; Mich. Syr., vol. 2, 413. K. Russell, The Earthquake Chronology of Palestine and Northwest Arabia from the 2nd through the Mid-8th century A.D., *Bulletin of the American Schools of Oriental Research* (hereinafter *BASOR*) 260 (1986), 46. For the battle at the Yarmuk, Theophanes, 338; Mich. Syr., vol. 2, 413-414 (text), vol. 4, 414, 419 (trans.).

17. A summary and discussion of each of the sites listed, including bibliography, appears in Schick, *Christian Communities*, 387-388 (Kursi), 291-292 (Tabgha), 365-366 (Keniset er-Ra'wat), 397-398 (Magen), 253-255 ('Avdat).

18. Y. Magen – R. Talgam, The Monastery of Martyrius at Ma'ale Adummim and its Mosaics, in *Christian Archaeology in the Holy Land: Essays in Honour of Virgilio C. Corbo*, eds. Y. Magen – R. Talgam, Jerusalem 1990, 91-152, especially 93; Y. Magen, The Monastery of St. Martyrius at Ma'ale Adummim, in *Ancient Churches Revealed*, ed. Y. Tsafrir, Jerusalem 1993, 170-196, especially 174, 178-179.

Bedouin, a constant and well documented threat to the isolated monasteries of the Judaean desert at various periods in their history. It is clear from several written sources that the unsettled conditions prevailing in Palestine at the time of the Persian invasion provided an excellent opportunity for Arab tribes to attack and loot the isolated monasteries in the desolate country east of Jerusalem. The hardships suffered by the monks at the hands of their enemies are documented in some detail and the abandonment of certain communities is attested[19]. The monastery of Martyrius could very well have been one of those affected. Nevertheless, however attractive this explanation for the abandonment of the site may be, a terminus post quem of 612/13 certainly does not rule out the possibility that the fire damage itself was caused by the severe earthquake of ca. 632-633 or was simply the result of some minor but undocumented accident[20].

Another district of the Levant that has produced evidence of destruction that may have occurred during the Persian occupation of Palestine is a group of seven or eight village churches on the Phoenician coast between Akko and Tyre where excavation has revealed some degree of uniformity in the pattern of destruction. This suggests that they may have shared a common fate, although only three at most, Shavei-Zion, Shelomi at the village of Betzet, and Nahariya, have produced reasonably conclusive evidence for an early seventh century date for the fires that destroyed them[21]. A historical context between 614 and 617 for this concentration of fire-damaged churches in such a limited area may be found in Eutychius of Alexandria's account of the part played by the Jews to whom the Sassanians seem to have assigned the task of capturing both Akko and Tyre which were still in the hands of the Christians even after the capture of Jerusalem. According to him, in the course of the siege of Tyre, which may have continued as late as 617, the Jews are reported to have destroyed the churches not only within Tyre, but also "every church outside the fortifications of the city"[22]. How far beyond the city's walls this

19. For a summary of Bedouin activity around the time of the Sassanian invasion, J. Patrich, *Sabas, Leader of Palestinian Monasticism*, Dumbarton Oaks Studies 32, Washington D.C. 1995, 326-328; Schick, *Christian Communities*, 31-33. Bedouin raids resulting in the desertion of monasteries for a time at least are attested at St. Mary in Choziba at Deir Wadi el-Quelt near Jericho (*Vita S. Georgii Chozibitae*, *An. Boll.* 7, 1888, vii, 31; pp. 129-130), Mar Saba and Heptastomos (Strategius, 6).

20. See above, n. 16.

21. For general discussion of Jewish involvement in the siege of Tyre, Schick, *Christian Communities*, 27-29; also 418-419 (Nahariya), 452-454 (Shavei-Zion and Shelomi); Claudine Dauphin, A Byzantine Ecclesiastical Farm at Shelomi, in *Ancient Churches Revealed*, 43-48; Claudine Dauphin – G. Edelstein, The Byzantine Church at Nahiriya, in *ibid.*, 49-53.

22. Eutychius, 72, 122, 128 (text), 102, 108 (trans.).

phrase might apply cannot be determined, but it is plausible to extend these activities to the countryside of southern Phoenicia in general within which these churches were located.

Without doubt, however, Jerusalem itself provides the best test to measure the validity of archaeological evidence in illustrating the quite detailed record of the destruction of churches and massacre of Christians that occurred during the Persian sack of the city in 614. Surely, if anywhere, considering the century-long tradition of archaeological exploration within the Old City and its immediate environs, one might reasonably expect to find some material traces of the widespread devastation so clearly attested in the written sources. Yet certain evidence of what should be readily identifiable in the form of ash layers and destruction debris has proved surprisingly elusive. For long the only tangible archaeological deposit that seemed to win general acceptance as belonging to the Persian capture of the city was from a street at the southern end of the 'Street of the Cheese-makers' (the Tyropoeon) above the Pool of Siloam, excavated by Crowfoot and Fitzgerald in 1927[23]. From careful analysis of the report, based on her familiarity with the ceramics of 7th century Jerusalem, however, Magness has convincingly demonstrated that the early seventh century is too early for a context that contains significant quantities of glazed pottery and Khirbet Mefjer ware that are now generally agreed to be Ummayid in date[24]. In fact the only plausible stratigraphic context for the Sassasian destruction of Jerusalem has appeared in various excavations against the city wall near the Damascus Gate[25]. These have produced thick destruction levels of earth and stones containing well defined wares firmly dated to the late sixth and early seventh centuries[26]. Especially intriguing is the relationship noted by Magness between the destruction level in one of these sondages and the clear indication of the patching of a breach in the wall where, for several courses in the upper part of the curtain, the masonry is markedly different from that of the adjacent tower and the lower courses of the curtain. Her suggestion that the damage that occasioned this repair occurred

23. J. W. Crowfoot – G. M. Fitzgerald, Excavations in the Tyropoeon Valley, Jerusalem 1927, *Palestine Exploration Fund Annual Report 1927*, London 1929, 34-37, 52-55, 59-93.

24. Jodi Magness, A Reexamination of the Archaeological Evidence for the Sassanian Destruction of the Tyropoeon Valley, *BASOR* 287 (1992), 67-74; Eadem, *Jerusalem Ceramic Chronology*, Sheffield 1993, 51-71.

25. R. W. Hamilton, Excavations Against the North Wall of Jerusalem, 1937-38, *Quartely of the Department of Antiquities in Palestine* 10 (1940), 1-57; G. J. Wightman, *The Damascus Gate, Jerusalem*, BAR International Series 518, Oxford 1989.

26. Wightman, *Damascus Gate*, 13, 26-27.

during the Persian assault on the city, the main thrust of which was directed against the northern defences, is most appealing[27].

Apart from these explorations, much attention has been devoted to the city's churches both within the walls and *extra muros*. Written sources provide a very detailed account of the wholesale destruction of churches and the slaughter of Christians within their precincts that occurred during the sack of Jerusalem. Especially valuable in this regard is the detailed narrative of the Capture of Jerusalem by the Persians composed by the monk Strategius[28]. Preserved in Georgian and Arabic versions only, it includes a precise inventory of Christian victims buried by a group of pious Christians led by one Thomas and his wife at each of 35 locations in and around the city. This document, like the Madaba Map, has provided a firm base for the ecclesiastical topography of Jerusalem and has presented something of a challenge to archaeologists investigating the city's churches[29]. On the whole, however, the results have been disappointing, and until recently only a handful of churches known from Strategius and others to have suffered in the Persian sack have produced any archaeological indication of damage that might be attributable to the events of 614, and even that is usually ambiguous[30]. From outside the city wall there are three churches that have produced evidence to suggest that they suffered serious damage from the Persians at the time of the city's capture in 614. First, the excavation of the Basilica of the Agony in the Valley of Gethsemane at the foot of the Mount of Olives produced an accumulation of carbonized human bones, melted glass and calcified stone, clearly caused by a fierce fire that has reasonably been associated with the destruction of the church in 614 mentioned by Eutychius[31]. The second case, located higher up the west slope of the Mount of Olives is a late Byzantine monastery that came to light on the grounds of the present Church of Dominus Flevit. Here Bagatti attributed two 7th century mosaic dedicatory

---

27. Hamilton, North Wall of Jerusalem, 7-8, fig. 4. Magness, *Jerusalem Ceramic Chronology*, 40, 42. Her idea is suggested in her review of Wightman's work (n. 25) in *BASOR* 287 (1992), 96. I am most grateful to Professor Magness for her generous assistance in elucidating this complex site. For the siege of Jerusalem, Sebeos, 68-69. B. Flusin, *Saint Anastase le Perse et l'histoire de la Palestine au début du VIIe siècle*, vol. 2, Paris 1992, 83-89.

28. See above, n. 2.

29. For detailed analysis of the sites mentioned in the various manuscripts of Strategius, J. T. Milik, La topographie de Jérusalem vers la fin de l'époque Byzantine, *Mélanges de l'Université Saint Joseph, Beyrouth* (hereinafter *MUSJ*) 37 (1960-61), 127-189.

30. For general discussion, Schick, *Christian Communities*, 33-36.

31. Eutychius, 88, 119 (text), 73, 99 (transl.); G. Orfali, *Gethsemani*, Paris 1924; Schick, *Christian Communities*, 352-353.

inscriptions to a rebuilding of the complex employing older materials, possibly salvaged from an earlier structure damaged during the Persian assault, a renovation perhaps undertaken following Heraclius' recapture of the city in 629[32]. A third example of destruction attributable to the Persian siege is an ecclesiastical complex identified as the monastery of St. George located at Giv'at Ram nearly 3 km. west of the city wall. Here an extensive layer of ash was found, suggesting a destructive fire that fits well with Strategius' reference to this church as one of the sites where, on the altar, Thomas and his followers discovered Christian victims of the massacre[33]. Inside the city walls archaeological evidence for Persian destruction is very sparse, and where it has been identified, as in the Church of the Probatica and the Nea Church of the Theotokos, it is tenuous in the extreme[34].

To judge from these quite modest and ambiguous scraps of evidence, there would seem to be little hope of reconciling the archaeological record with the massive wealth of information about the destruction and massacre reported in the written record. In recent years, however, an excavation outside the Jaffa Gate in the vicinity of the Pool of Mamilla has provided striking testimony for what must be a mass burial of victims slaughtered during the city's capture. The work, directed by R. Reich for the Israel Antiquities Authority, was carried out between 1989 and 1993 in anticipation of the development of a large tiered parking complex[35]. The area proved to be rich in antiquities, but the most significant discovery for our purpose was a large cave containing piles of human skeletons heaped in complete disarray. Excavation in front of the cave uncovered a small chapel approximately 6.5 m. in length by 3.00 m. wide, paved in plain white mosaic with three simple crosses in

---

32. B. Bagatti, Scavi di un monastero al 'Dominus Flevit', *Liber Annuus* 6 (1956), 240-270; Schick, *Christian Communities*, 351-352; Maeir, Sassanica Varia, 176.

33. M. Avi-Yonah, The Asylum in Giv'at Ram, in *Encyclopaedia of Archaeological Excavations in the Holy Land*, vol. 2, ed. M. Avi-Yonah, Jerusalem 1976, 615-616. Schick, *Christian Communities*, 340-341; Strategius, 23.11. An alternative site for the monastery of St. George mentioned by Strategius has been proposed for a large Byzantine church complex discovered at Ketef Hinnom, a prominent hill that dominates the Old City from the southwest. G. Barkay, Excavations at Ketef Hinnom in Jerusalem, in *Ancient Jerusalem Revealed*, ed. H. Geva, Jerusalem 1994, 89-90.

34. Both churches are included in Strategius' list of sites where the bodies of victims of the Persian massacre were discovered: 23.24 (Probatica), 23.15 (Nea Church), 23.18 (Library of the Nea Church). Evidence for partial destruction was found in the excavation of both churches, but nothing to associate either church to the events of 614 with any certainty, Schick, *Christian Communities*, 333-334 (Probatica), 332-333 (Nea Church of the Theotokos).

35. R. Reich, God Knows their Names, *Biblical Archaeological Review* 22/2 (1996), 26-33, 60; Idem, The Ancient Burial Ground in the Mamilla Neighborhood, Jerusalem, in *Ancient Jerusalem Revealed*, 117-118; Maeir, Sassanica Varia, 176-177.

front of a small apse in the east wall. Near the centre of the chapel's north wall was the blocked up entrance to the cave, in front of which was an inscribed *tabella ansata* in the mosaic floor containing the familiar formula of prayer for the salvation of the anonymous dead 'whose names are known to god,' referring unquestionably to the large number of bodies deposited in the mass grave[36]. Study of the skeletons has established that they were all young males with an average age far younger than the age distribution one would normally expect in an ancient cemetery. Apart from the Christian character of the chapel, cross-shaped pendants found in the dirt sifted from the bones, and the slipper lamps, probably used as votives, decorated for the most part with cross or palm motifs, found in the fill used to pack the benches that lined the chapel's walls, confirmed the Christian identity of the occupants of the cave[37]. The date of burial could be fixed by the latest coin of the approximately 130 found in the course of cleaning the contents of the cave, a gold solidus of Phocas (602-610) minted in Constantinople[38].

The date and circumstances of burial clearly point to a mass grave of Christians slaughtered during the sack of Jerusalem in 614. The location, close by the Pool of Mamilla, is easily accounted for. It is included in the list of 35 locations in and around Jerusalem named by the monk Strategius as places where Thomas and his followers gathered and buried en masse the bodies of persons massacred in the sack of the city.[39] The Pool of Mamilla appears in all six versions of the text though the total of burials varies greatly, from 4,518 to 24,518[40]. It is hard, therefore, to avoid the conclusion that this cave was employed to house at least a portion of the corpses gathered at the Pool of Mamilla under Thomas' direction. The addition of the chapel with its inscription at the cave's entrance, commemorating the unknown dead within, must have taken place a few years later when the Persian attitude to their Christian subjects had softened enough to authorize the rebuilding and repair of the city's damaged churches[41].

The significance of numismatic evidence in shedding light on the Persian invasion and occupation of the region, though it varies considerably in value, merits separate treatment from the archaeological. Coins found in well defined contexts in

---

36. Text in situ and restoration illustrated in Reich, God Knows, 29: *[ὑπὲρ σ]ωτηρίας καὶ / ἀν[τιλήμ-ψε]ως ὧν / Κ(ύριο)ς γιν[ώσκει τὰ ὀ] / νόμ[ατα αὐτῶν+].*

37. For illustration of lamps, Reich, God Knows, 32.

38. Reich, God Knows, 32.

39. Strategius, 23.28.

40. For comparative lists of totals of corpses buried in different locations of the city as recorded in the various manuscripts, Milik, La topographie de Jérusalem, 133.

41. Sebeos, vol. 1, 70-72, vol. 2, 208-210; Mich. Syr., vol. 2, 400 (trans.), vol. 4, 404 (text). Schick, *Christian Communities*, 41-44; Flusin, *St. Anastase*, vol. 2, 97-118, 174-177.

excavated sites may, like pottery, glass and other artefacts, play a crucial role in establishing chronologies and interpreting the site's historical phases. Unfortunately, as with other forms of archaeological evidence, attempts to associate coins with the Sassanian conquest and occupation of Syria and Palestine during the early years of Heraclius' reign have proved largely disappointing. Serving merely as a tentative and supplementary prop to support more detailed information available from written sources, coin evidence from excavations seldom stands up to scrutiny in its own right. Only in rare instances, as in the House of the Consoles at Apamea, the Monastery of St. Martyrius at Ma'ale Adummim, and the burial cave and chapel near the Pool of Mamilla, discussed previously, do we encounter clearly defined contexts datable from coin-finds to the early seventh century that have proved helpful in matching the site's chronology and context with possible contemporary events[42].

More generally useful is the information to be gleaned from reports of coins discovered at random throughout the countryside or accumulated during excavations as a series composed of both surface finds and coins found in trenches. From these it is possible to determine the overall frequency and circulation patterns of coins for an entire region over considerable periods of time. Especially tantalising are reports of Sassanian coins of the 6th and 7th centuries that have appeared either in hoards or individually at several sites, such as Jerusalem, Scythopolis (Beth Shean) and Horvat Rimon in the northern Negev[43]. Unfortunately, none of this material has yet been published, but it is reasonable to expect that coins of relevant date will provide at least some indication of Sassanian presence during the period of Persian control.

Regardless of whatever Sassanian coins may have circulated in the region during the reign of Heraclius, however, the evidence of coin finds from excavated sites in Syria and Palestine demonstrates beyond doubt that the vast bulk of coinage in circulation in the region during the Persian occupation was Byzantine[44]. This is

---

42. See above, 46.

43. The only major publication of Sassanian coins from Syria and Palestine is The Damascus Hoard, which is reported to contain 1309 specimens, M. Al-'Ush, *The Silver Hoard from Damascus*, Damascus 1972 (non vidi). For a listing of the unpublished material, Maeir, Sassanica Varia, 171-172.

44. At Antioch, for example, the proportion of Byzantine bronze coins of Heraclius found in the excavation totalled 52 to two Sassanian coins of Chosroes II. See above, 43 and n. 4. Similar imbalances are noted at Apamea which produced one solitary Sassanian dirham of early 7th century date and Hama with 19 coins of Heraclius, but no Sassanian coins, Foss (n. 4), 221; A. Papanicolaou-Cristensen et al., *Hama: Fouilles et recherches, 1931-1938*, vol. 3/3, Copenhagen 1986, 68. For Caesarea during the same period no Sassanian coins have been reported, in contrast to a considerable quantity of bronze coins of Heraclius. These include coins of earlier rulers stamped with a countermark of Heraclius on the reverse. J. D. Evans, 7. Ancient Coins from the Drew Institute of Archaeological Research Excavations of Caesarea Maritima 1971-1984, *Biblical Archaeologist* 58 (1995), 163-165.

surprising, given the obvious difficulty involved in maintaining a steady supply of coinage from Byzantine mints in occupied territory at a time when the Byzantine empire itself was experiencing severe problems within its own boundaries from the disruption in production at several mints of the eastern Mediterranean during the early years of Heraclius' reign[45]. The most significant development for the Levant was unquestionably the suspension in 609 of operations at the Antioch mint, which for over a century had provided a continuous and ever increasing supply of coins throughout the Diocese of Oriens. Indeed, by the late 6th century its production was close to rivalling Constantinople as the major supplier of bronze coins circulating in the region[46]. Though its original suspension in 609, probably as a consequence of the chaotic conditions prevailing in the city in the last months of Phocas' reign, was probably regarded as temporary, the fate of the Antioch mint was sealed when the Persians captured the city in 611 only a few months after Heraclius' accession. Unlike other mints that temporarily ceased production during the Persian War, however, Antioch remained closed even during the brief period between the Byzantine recovery of the city in 628 and its final surrender to the Arabs thirteen years later[47].

Despite the monetary crisis, for a time at least the very large quantity of Byzantine coins in circulation at the time of the Persian conquest appears to have been sufficient for trade and commerce to continue with some degree of normalcy. As the coin supply diminished, however, measures were taken to adapt the currency to meet the needs of the market. One seems to have involved the stamping of older coins from previous reigns, most notably those of Maurice Tiberius, with a countermark bearing a monogram of Heraclius. The reason for this practice is not entirely clear, but it may have been a device to signal a revaluation of the currency or else to prolong the coin's period of use. The majority of these countermarked coins have been found in Syria, Lebanon and Palestine, but it is possible that they were produced in some neighboring territory still under Byzantine control, such as Cyprus where they have also been found in some numbers[48].

---

45. For Cyzicus and Nicomedia, see below, 59.

46. Cécile Morrisson, La monnaie en Syrie byzantine, in *Archéologie et histoire de la Syrie, La Syrie de l'époque achéménide à l'avènement de l'Islam*, vol. 2, eds. J.-M. Dentzer – W. Orthmann, Saarbrücken 1989, 191-200, especially 196, Tabl. 1.

47. Morrisson, La monnaie en Syrie byzantine, 192-193; *DOC*, II_1, 39-40, 219; M. F. Hendy, *Studies in the Byzantine Monetary Economy ca. 300-1450*, Cambridge 1985, 414-415.

48. Grierson distinguishes two types of countermark on coins of Heraclius from the region, perhaps representing an earlier group from the early years of the reign and a later group stamped after the capitulation of the Persians in 629. *DOC*, II_1, 56-59; P. Grierson, *Byzantine Coins*, London 1982, 121-

Another means of increasing the number of coins is represented by the appearance of bronze folles of Heraclius bearing the familiar Theoupolis legend of the Antioch mint, usually in blundered form and dated to various regnal years from the 8th to the 17th, covering the period from 617 to 627[49]. An example dated to year 614 discovered in an early seventh century context at Apamea on the Orontes led Balty the excavator to propose a brief revival of the Antioch mint during a short-lived, but otherwise unrecorded recovery of the city by the Byzantines in 623/24[50]. Some scholars would even associate these coins with a fully coordinated reorganization of the Byzantine system of monetary supply throughout the entire Diocese of Oriens[51]. This would presume that the Antioch mint had somehow succeeded in retaining its identity and organization even if it was no longer possible for it to operate from the city itself. An alternative possibility, in light of the continuing and prolific production of copper coinage from the Alexandria mint during the decade that the city was under Persian occupation (618-628), is that these Antioch coins enjoyed some form of official recognition from the Persian authorities interested in maintaining a regular supply of coins[52]. Neither explanation, however, can possibly account for the appalling style, blundered legends and outlandish die combinations.

122; W. Hahn, *Moneta Imperii Byzantini* (hereinafter *MIB*), 3, Öster. Akad. der Wiss., phil. -hist. Kl. 148, Vienna 1981, 111-112; J. D. Evans, Heraclian Countermarks on Coins Found at Caesarea, *American Journal of Numismatics* 5-6 (1993-94), 97-104.

49. These coins are discussed by Grierson, *Byzantine Coins*, 105-106; Hahn, *MIB*, 3, 108-110; Morrisson, La monnaie en Syrie Byzantine, 191-193.

50. J. Balty, Un follis d'Antioche daté de 623/24 et les campagnes syriennes d'Héraclius, *Schweizer Münzblätter* 20 (1970), 4-12. Further coins of Heraclius from the same period ostensibly minted at Antioch have been recorded subsequently, H. Pottier, *Analyse d'un trésor de monnaies en bronze enfoui au VIe siècle en Syrie byzantine*, Brussels 1983; Idem, L'atelier d'Antioche sous Héraclius, *Bull. Cercle d'études numism.* 16 (1979), 66-81; E. Bates, Five Byzantine Notes 3: The Antioch Mint under Heraclius, *American Numismatic Society, Museum Notes* 16 (1970), 80-82. In a variant of this Hendy, *Byzantine Monetary Economy*, 415-416 postulates a short-lived transfer of the staff of the Antioch mint to Jerusalem on the basis of a unique follis with the mint mark IЄPOCO' dated to year 4 of Heraclius (613/614) in the months before the city's capture by the Persians. For the possible minting of solidi at Jerusalem also, Grierson, *Byzantine Coins*, 93.

51. W. Hahn, Minting Activity in the Diocese of Oriens under Heraclius, *Spink's Numismatic Circular* 85 (1977), 307-308; Idem, *MIB*, 3, 108-110.

52. Unlike the Antioch mint, the Alexandria mint maintained production on a large scale throughout the period of Persian occupation (617-628). The bronze dodecanummia issued under Persian rule retained the Byzantine character of the coinage, but a star and crescent, common Persian symbols, were introduced on either side of the facing imperial bust of the obverse. J. R. Phillips, The Byzantine Bronze Coins of Alexandria, *NC* ser. 7,11 (1962), 225-441; *DOC*, II_1, 220, 233-234; Grierson *Byzantine Coins*, 118.

These latter include identical obverse dies linked with reverses bearing regnal dates sometimes several years apart or mint legends indicating their production at places as far apart as Antioch and Constantinople[53]. The only way to account for these anomalous issues is to regard them as unofficial local imitations produced as occasion required to boost the dwindling supply of money of lower denomination in a region cut off from its traditional source of coins through the closure of its principal mint.

If the archaeological and numismatic evidence for the events of the Persian invasion and occupation of the Levant is too often frustrating and disappointing in its deficiency and ambiguity, there is no mistaking the picture of instability and hard times that the epigraphic record illustrates. This is strikingly clear at a glance if one compares the evidence of construction or decoration of public buildings and churches recorded in dated dedicatory inscriptions during the years immediately preceding the Persian invasion with the period of the occupation itself.

Table of dedicatory inscriptions of public and sacred buildings in southern Phoenicia, Palestine and Arabia, 591-640[54].

Dates	Southern Phoenicia and Palestine west of Jordan	Arabia and Palestine east of Jordan	Total
591-600	5	8	13
601-610	7	9	16
611-620	0	2	2
621-630	1 (?)	4	5
631-640	4	6	10

From these figures it is evident that there was a marked decrease in building activity during the first two decades of Heraclius' reign, coinciding with the Sassanian invasion and occupation of the region (611-628). The region west of the Jordan undoubtedly bore the brunt of the invasion and must have suffered more severely

53. The most egregious examples of bizarre die linkage in these 'Antioch' coins from Heraclius' reign involve coins with a reverse of year 7 sharing the same obverse die with reverses of years 13, or with reverses bearing in the exergue either the usual mintmark for Antioch (**ΤΙΘϹΡ** or variant) or for Constantinople (**CON**, or variants such as **COИ**, or even **CONOB**, which is exclusive to gold currency). Grierson, *Byzantine Coins*, 106. Morrisson, La monnaie en Syrie byzantine, 193.

54. The table is based on the two lists of dedicatory inscriptions prepared by L. di Segni, Epigraphic Documentation on Building in the Provinces of Palaestina and Arabia, 4th-7th c., in *The Roman and Byzantine Near East*, vol. 2, *Some Recent Archaeological Research*, Portsmouth-Rhode Island 1999, 166-178.

in the aftermath if the well documented afflictions suffered by the inhabitants of Jerusalem were typical. Conditions can hardly have been conducive for embarking on any ambitious building projects during this period, and whatever construction may have taken place, it probably took the form of temporary repairs intended to render damaged buildings usable. This is certainly reflected in the almost total lack of building inscriptions datable to this period[55]. The sole possible exception, a fragmentary text dating probably from around 630, i.e. after the restoration of Byzantine rule in 629, may record the repair by Modestus of a church, perhaps the Church of the Ascension on the Mount of Olives. With increased funds now available and the support of the Emperor, this text may reflect the newly appointed Patriarch's wish to commemorate work of much higher quality than was possible in the years when the city was under Persian control[56].

A similar sharp reduction in building activity during the first decade of Heraclius' reign may also be presumed from the epigraphic record in Arabia and the part of Palaestina Tertia east of the Dead Sea. Of the two building inscriptions listed, the first records the completion of a mosaic floor in the Church of St. Genesius at Gerasa on 1 September 611, many months before the Persian advance reached the Decapolis[57]. The second, dated May 620, commemorates the foundation of the Church of St. Stephen at the rural settlement of Rihab in the hilly country east of Gerasa. This marks the beginning of a programme of church building at Rihab and other sites in the vicinity of Bostra recorded in five building inscriptions dating from

55. There is considerable written evidence that by 617 the Persians had granted permission to repair churches damaged during the sack of the city and that funds were being raised from Christians in other centres for this purpose by the acting Patriarch Modestus who had assumed the role of *locum tenens* after the deportation of the incumbent Zachariah to Persia in 614. Although a number of churches are known by name as having been repaired around 617, the extent and quality of the work are unknown and to date no trace has appeared in the archaeological record. Sebeos, vol. 1, 69-72, vol. 2, 208-209; Antiochus Monachus, *Epistola ad Eustathium*, *PG* 89, 1427-1428; Eutychius, 120-121 (text), 100-101 (tr.); Schick, *Christian Communities*, 41-44; Flusin, *St. Anastase*, vol. 2, 174-177.

56. The fragment found "a little east of the Church of the Ascension" identifies the subject only as *τ]όπο[ς* ; moreover, the mention of bones (*ὀστᾶ*) and the formula *Κ(ύριε) μνήσθητι* suggest rather a burial place than a church. F.- M. Abel, *DACL*, vol. 7, 2360; J. T. Milik, *Rev. Bibl.* 67 (1960), 557; Y. E. Meimaris, *Sacred Names, Saints, Martyrs and Church Officials in the Greek Inscriptions and Papyri Pertaining to the Christian Church of Palestine*, Meletemata 2, Athens 1986, 223, no. 1099 (dates it A.D. 631).

57. B. Welles, Inscriptions, in *Gerasa: City of the Decapolis*, 486-487, no. 335; Y. E. Meimaris, *Chronological Systems in Roman-Byzantine Palestine and Arabia: the Evidence of the Dated Greek Inscriptions*, Meletemata 17, Athens 1992, 113, no. 88.

623-625[58]. From this we may conclude that a greater degree of stability and prosperity prevailed in parts of Arabia during the later years of the Persian occupation than in the territories west of the Jordan[59].

2. Invasion and Occupation of Asia Minor

In contrast to the relatively well documented progress of the Sassanian forces through Syria and Palestine from 611 through 614 and their subsequent invasion of Egypt, the course of their campaigns in Asia Minor during the early years of Heraclius' reign is veiled in obscurity. A few isolated episodes emerge from the darkness, the fall of Caesarea, capital of Cappadocia, to the Persians in 611, and its subsequent recovery by the Byzantines in a counter-attack about a year later[60]; Heraclius's abortive attempt to recover Antioch in 613, the resulting retreat and the

58. In addition to the four examples (two from Rihab and one each from Nahite and Darbat Daria) in di Segni's list (Dedicatory Inscriptions, 177), I have added a fifth from Sama, about 15 km. west of Bostra. Located on a door lintel of the monastery church of St. George, it appears to record the date of the church's construction sometime between March 624 and March 625. Meimaris, *Chronological Systems*, 290, no. 483; M. Piccirillo, *Chiese e Mosaici della Giordania Settentrionale*, Jerusalem 1981, 52, fig. 38b. A similar conclusion on the basis of building inscriptions is noted also by F. R. Trombley, War and Society in Rural Syria c. 502-613 A.D.: Observations on the Epigraphy, *BMGS* 21 (1997), 198-202. He emphasizes the contrast between the relative prosperity that persisted in Arabia and parts of southern Syria both during and after Heraclius' reign and the marked deterioriation in the economic condition of the rural communities of northern Syria, especially in the hinterland of Antioch and Apamea that seems to have set in as early as the last quarter of the 6th century, a phenomenon clearly illustrated from the sharp reduction in building inscriptions in that region, ibid., 174-198.

59. Burial inscriptions form the only other significant category of dated texts from the period of Persian occupation. At least 26 are recorded from the provinces of Palaestina and Arabia, though the large majority are clustered in a few sites of the Negev ('Avdat, Nessana and Shivta) or in Moab in the countryside around Characmoba (El-Kerak). Since the practice of burying the dead and commemorating them in simple texts on coarse stelai could easily have continued even in the most adverse circumstances, it is hardly surprising to find these examples distributed evenly by date throughout the entire period. In contrast to the dedicatory building inscriptions, it is impossible to reach any meaningful conclusions from the funerary data relating to this period. Meimaris, *Chronological Systems*, 134, no. 139; 284-292, nos. 466-479, 482, 484-489; 313, no. 13; 318, no. 3. Schick, *Christian Communities*, 16, 43-44, 137-138, especially table 5.

60. Sebeos, vol. 1, 64-66, vol. 2, 202-204; Theophanes, 299,31; *The Chronicle of Theophanes*, 429; *Chronicon 1234* (see n. 2), 177-178; *Vita Theodori Sykeotae*, vol. I, 153-154.9, pp. 129-30; Mich. Syr, vol. 2, 82-83; Flusin, *St. Anastase*, vol. 2, 82-83; W. E. Kaegi, New Evidence on the Early Reign of Heraclius, *BZ* 66 (1973), 324-326.

capture of Tarsus and loss of Cilicia to the Persians[61]; failure to block the Persian advance at the Cilician Gates and other dramatic events of 614 when Shahin and his army swept across the entire length of Anatolia as far as the Bosporos, where in 615 or 616, within full view of Constantinople across the narrows, they captured Chalcedon after a long siege[62]. Events in Asia Minor during the succeeding years pass largely unnoticed in the written sources, but it may be assumed that turbulent conditions prevailed throughout the entire region as the tide of war ebbed and flowed[63]. The only firm event recorded during these years is the capture, probably in 622, of Ancyra, capital of Galatia, an event that involved much loss of life and enslavement of the inhabitants[64]. A final crisis occurred in 626 when the Persians, now allied with the Avars on the European side, once again penetrated as far as the Bosporos, but failed in their final assault on Constantinople[65]. This reverse for the Sassanians left Heraclius free to press home the advantage he had gained from a series of successful campaigns he had conducted in the frontier lands of the Caucasus during the previous years. His invasion of the Persian heartland in 627 culminated in a decisive victory near Nineveh. This was followed by the overthrow and death of Chosroes II, an event that hastened the end of the war in 629[66].

---

61. Sebeos, vol. 1, 68, vol. 2, 206; Flusin, *St. Anastase*, vol. 2, 79.

62. Flusin, *St. Anastase*, vol. 1, 48-49, *Chron. Pasch*, tr. Whitby, 159 n. 442; Theophanes, 301; *The Chronicle of Theophanes*, 432-433; Nikephoros, 176-77; Sebeos, vol. 1, 78-79, vol. 2, 210-213; Al-Tabari, vol. 1, 1002, trans. Bosworth, 319; Mich. Syr., vol. 2, 41. For an attempt to reconcile the many inconsistencies to be found in the sources for Shahin's advance into Asia Minor and the siege and capture of Chalcedon, Flusin, *St. Anastase*, vol. 2, 83-89.

63. Associated with the initial stages of the Persian invasion of Asia Minor there is mention of a raiding campaign of 612 reported only by Sebeos, vol. 1, 66, that reached as far as Pisidia. This is highly unlikely, given the Persian failure to hold Caesarea in Cappodocia in the previous year and the enormous risk involved in such a deep penetration into southwestern Asia Minor at such an early stage in the campaign. A more likely context for this raid would have been two or three years later during the siege of Chalcedon.

64. Theophanes, 302; *The Chronicle of Theophanes*, 434; Mich. Syr., vol. 2, 408; *Chronicon 1234*, 180; Agapios, Kitab al-'Unvan, ed. and tr. A. A. Vasiliev, *PO* 5 (1910), 198; C. Foss, Late Antique and Byzantine Ankara, *DOP* 31 (1977), 70-71 (= Idem, *History and Archaeology of Byzantine Asia Minor*, Variorum, Aldershot-Hampshire 1990, VI).

65. Theophanes, 315-316; *The Chronicle of Theophanes*, 446-448; *Chron. Pasch.* tr. Whitby, 169-181; Nikephoros, 59-60; *Bellum Avaricum*, ed. L. Tartaglia, *Carmi di Giorgio di Pisidia*, Torino 1998, 156. For detailed account, J. D. Howard - Johnston, The Siege of Constantinople in 626, in *Constantinople and its Hinterland*, eds. C. Mango – G. Dagron, Variorum, Aldershot-Hampshire 1995.

66. Theophanes, 317-327; *The Chronicle of Theophanes*, 448-457; George of Pisidia, *Expeditio Persica poemi* I. For modern treatments, A. N. Stratos, *Byzantium in the Seventh Century, 602-634*, vol. 1, Amsterdam 1968; J. D. Howard-Johnston, Heraclius' Persian Campaigns and the Revival of the East Roman Empire, 622-630, *War in History* 6 (1999), 1-44.

Information about these last stages of the Persian War and the negotiations that brought them to a conclusion is relatively abundant when compared to what little is known about the preceding decade in Asia Minor. There is little wonder therefore that scholars should have turned to other forms of evidence. Of these the first to engage attention were certain developments in the mints of Asia Minor under Heraclius. The easiest development to account for seemed to be the break in production at the Kyzikos and Nicomedia mints which ceased operating in years 5 (614/15) and 8 (617/18) respectively. Both mints subsequently remained closed until year 16 of the reign (625/26) when the series resumed for a short period[67]. There can be little doubt that the decision to suspend production at both mints was connected with the dire military crisis that afflicted the Empire around this time[68]. On the other hand, the chronology and circumstances in which each mint suspended operations present difficulties that have never been adequately explained. First, if the emergency that precipitated the action was purely military, it is hard to account for the need to close the Kyzikos mint as early as Year 5 (614/15), given the city's location on the Bithynian shore of the Propontis, far to the west of the line of march of an army engaged in 614 in pushing with full speed towards the Bosporos. A diversion against Kyzikos at this stage in the campaign, necessitating a risky march of several days through the formidable mountain country of northern Bithynia, seems quite implausible. On the other hand, it is equally difficult to explain how the much more vulnerable mint at Nicomedia, located astride the main highway to the Bosporos, could have remained in production as late as Year 8 (617/18) when the city lay in the direct path of the Persian advance towards Chalcedon in 614/15, thus posing a serious threat to their supply lines; or how, even assuming that the city was able to withstand every attempt of an enemy operating within its hinterland to capture it, the mint could have justified its existence as an effective source of coins when its output must constantly have been exposed to the risk of interception[69].

---

67. *DOC*, II_1 37-38, 231, 320, 323-324; Grierson, *Byzantine Coins*, 116-117. Hendy, *Byzantine Monetary Economy*, 416; Hahn, *MIB*, 3, 107; Cécile Morrisson, *Catalogue des monnaies byzantines de la Bibliothèque nationale (491-711)*, vol. 1, Paris 1970, 258.

68. While there is general agreement that the suspension of production at both mints was a consequence of the Persian advance to the Bosporus, both Grierson and Morrisson go further by postulating an actual occupation of Nicomedia by the Persians ca. 617 (*DOC*, II_1, 39); Morrisson (*Catalogue*, vol. 1, 258) also includes Cyzicus as subject to Persian occupation by 614/15, the year that the mint suspended operations.

69. C. Foss, The Persians in Asia Minor and the End of Antiquity, *EHR* 90 (1975), 729 (= Idem, *History and Archaeology of Byzantine Asia Minor*, I) attributes the Persian failure to seize Nicomedia during their campaign on the Bosporus to the limited scale of the operation, an impression hardly supported by the written sources. For sources on the Chalcedon campaign, see above, n. 62.

Clearly there is much that remains unaccounted for in our knowledge of the strategy and movements of the armies on both sides, as well as of the chronology of events during these troubled times in northwest Asia Minor[70].

Less perplexing is the opening of the two temporary mints at Seleucia, the metropolis of Isauria, at the mouth of the Calycadnus, in operation during the fifth and sixth years of Heraclius' reign (615-617), and at Isaura Nova, the heavily fortified hill-top site of Zengibar Kalesi, deep in the interior of Isauria, which seems to have replaced Seleucia as the mint of this region for perhaps two further years (617-619)[71]. The dates and the location of each mint are significant. When Cilicia Pedias with its capital at Tarsus fell to the Persians in 614, the front-line of the Byzantine resistance was drawn back to defend the much more forbidding territory of Cilicia Tracheia. Besides the strategic necessity of controlling a region that could serve as a strong base of operations to stage counter-attacks against the enemy, the Byzantine interest in holding Isauria need occasion no surprise. From the earliest years of the Roman Empire this mountainous region had proved to be a fertile source of recruitment for both the army and the navy[72]. From the Persian point of view a diversionary campaign along coastal Isauria would distract the Byzantines from harassing the left flank of their main army as it headed north-westwards towards the Bosporus. This strategy would have been especially effective if supported simultaneously by raids carried out by naval forces on Byzantine communities along the Mediterranean shore of Asia Minor[73]. One can see in this a reprise of a similar

---

70. Both mints opened in the 15th year of Heraclius' reign (625/26), but in neither case did production continue beyond the 18th year (628/29), *DOC*, II_1, 231; Grierson, Byzantine Coinage, 117. Hahn, *MIB*, 3, 107, 228-229. With Constantinople threatened during the year 626 by combined action on two fronts, Avars from Thrace and Persians once again from Chalcedon, it would hardly have appeared opportune to reopen the two suspended mints. The reason may lie in the pressing need to increase the money supply to pay the forces called in to defend the capital and in anticipation of the new offensive that was being planned to carry the war into Sassanian territory.

71. P. Grierson, The Isaurian Coins of Heraclius, *NC* ser. 6, 11 (1951), 56-67; *DOC*, II_1, 39, 327-330; *Byzantine Coins*, 120-121; Hahn, *MIB*, 3, 107-08, 230; Hendy, *Byzantine Monetary Economy*, 416; Foss, Persians in Asia Minor, 729-730.

72. J. Russell, Cilicia-Nutrix Virorum: Cilicians Abroad in Peace and War during Hellenistic and Roman Times, in *De Anatolia Antiqua* I, Bibliothèque de l'Institut français d'études anatoliennes d'Istanbul 32, Istanbul 1991, 283-297.

73. The activity of the Persian fleet in the eastern Mediterranean during this period is well documented in the written sources recording major destructive raids on Cyprus and Rhodes, ending in conquest in the case of the latter in 622/23. For Cyprus, H. Delehaye, Une vie inédite de Saint Jean l'aumonier, *An. Boll.* 45 (1927), 25, ch. 13; for Rhodes, *Chronica Minora*, vol. 2, *Chronicon miscellaneum ad annum domini 724 pertinens*, CSCO, Scriptores Syriaci 4, Leuven 1955, 113. Foss, Persians in Asia

strategy employed by the Sassanians nearly four centuries earlier when, in the aftermath of Shapur I's great victory at Edessa in A.D. 260, they coordinated their advance into central Anatolia with a successful thrust along the south coast of Asia Minor as far west as Selinus[74].

The course of the war in this corner of Asia Minor in the reign of Heraclius can only be conjectured, but the transfer of the mint from coastal Seleucia to Isaura Nova after only two years of operation suggests that the campaign had gone badly for the Byzantines and that it was necessary to withdraw to a more remote location to conduct their defence of the region. There is some indication, nevertheless, that their strategy in the region eventually proved effective in keeping much of Isauria safe from invasion[75]. This impression is certainly reinforced by the excavations conducted at Anemurium, the coastal city on the southernmost point of Asia Minor, which have produced no trace of destruction or abandonment during Heraclius' reign[76]. Also, in contrast to other urban sites of Asia Minor where excavations have indicated an appreciable gap in the coinage found on the site datable to the period from 616 through 628, Anemurium has produced no such break in the coin series, even though the numbers diminished somewhat compared to the abundant flow of coins recorded both in the preceding years and in the years following the restoration

---

Minor, 724-725, 729-730; E. Chrysos, Cyprus in Early Byzantine Times, in *The Sweet Land of Cyprus* eds. A. A. M. Bryer – G. S. Georghallides, Nicosia 1993, 12-13. The concentration of hoards, both of coin and plate, on Cyprus and the Aegean seaboard of Asia Minor datable to the period of the Persian War has also been adduced as evidence for the threat of seaborne raids, though in the case of the Aegean, whether the attackers were Persians or Avars is disputed. D. Metcalf, The Aegean Coastlands under Threat: Some Coins and Coin Hoards from the Reign of Heraclius, *ABSA* 57 (1962), 14-23; Foss, Persians in Asia Minor, 728, 730-733.

74. A. Maricq, Classica et Orientalia 5: Res Gestae Divi Saporis, *Syria* 35 (1958), 295-360, especially il. 27-34.

75. Contrary to Foss, The Persians in Asia Minor, 729-730, 743-774, who sees the closing of the Isaura mint after only one year of activity as proof that the region was abandoned or even taken over by the Persians.

76. J. Russell, Transformations in Early Byzantine Urban Life: the Contribution and Limitations of Archaeological Evidence, in *The 17th International Byzantine Congress. Major Papers*, New Rochelle-New York 1986, 148; Idem, *The Mosaic Inscriptions of Anemurium*, Öster. Akad. der Wiss., phil. -hist. Kl. 190, Vienna 1987, 22. Evidence for the unsettled conditions that prevailed in the seventh century at Anemurium is suggested by two hoards, one consisting of 37 bronze coins with *terminus post quem* of ca. 600, and the other around 650 of terracotta lamps, a lamp-maker's entire stock perhaps, concealed in the hypocaust system of a disused bath building, Idem, A Coin Hoard of Maurice Tiberius from Anemurium, Isauria, *American Numismatic Society, Museum Notes* 28 (1983), 119-131; H. Williams – P. Taylor, A Byzantine Lamp Hoard from Anamur (Cilicia), *Anatolian Studies* 25 (1975), 77. Neither hoard, however, can be linked with any certainty to the Persian War.

of peace in 629. Although by far the majority of the coins from this period found at Anemurium were minted at Constantinople, other mints are represented, including both the shortlived Isaurian mints and the one that operated at Constantia (Salamis) on Cyprus for three years from 626/27 through 628/29. All that it is safe to conclude from this phenomenon is that there was a readier supply of coinage in this region at this time than in other parts of Asia Minor[77]. The explanation must lie in the presence of a garrison of soldiers either in the city itself or in close proximity to it who had to be paid, and out of whose stipends coin would eventually circulate amongst the local civilian population. It is also tempting to view the closing of the Cyzicus and Nicomedia mints not, as is generally assumed, as a response to an imminent threat from the Persian forces, but on the pressing need to establish travelling mints to supply the army engaged in holding off the Persian advance along the Cilician coast. This might well account for the opening of the Isaurian mint at Seleucia in 615, reflecting the need for a money supply much closer to the recipients at a time when the tumultuous condition of the Anatolian countryside would have rendered the bulk transportation of coins over long distances a highly risky undertaking. Indeed it has even been suggested that the newly established mint at Seleucia was actually manned by staff transferred from the now suspended mint at Kyzikos[78].

Let us now turn to what archaeology can contribute to the subject. The expectation that archaeological evidence might compensate for the sparse literary testimony for the Persian invasion of Asia Minor is a recent phenomenon, made possible by the increased attention that archaeologists have begun to pay to periods in the occupation of their sites that would until recently have been dismissed as of little interest. Hand in hand with this goes an increasing refinement in dating the ceramic wares of late antiquity. Even with these advances, however, old attitudes die hard, and there are still many excavations in Turkey in which the later levels, which frequently include the period with which we are concerned, are accorded a low

---

77. A total of 26 bronze coins dating from the period 616/17–628/29 have been recorded at Anemurium, distributed thus;

Constantinople	16
Thessalonika	1
Cyzicus	1
Seleucia Isauria	3
Isauria	1
Cyprus	3
Uncertain	1

78. Morrisson, *Catalogue*, 258–59.

priority. Of the various Anatolian cities of western Asia Minor named in the written record of the Persian Wars, such as Tarsus, Chalcedon, Euchaita, Ankara, and the Cappadocian cities of Caesarea and Sebasteia, only Ankara has produced from the excavation of the great baths-gymnasium evidence of fire damage believed to have been caused by the Sassanians when they destroyed the city around 622. The association, however, rests on a slim body of evidence consisting of 14 coins covering the first four decades (?) of the seventh century, found in a stratum of ash and debris[79].

Greater potential for illuminating the history of the early seventh century of Asia Minor lies in the excavation of those sites that have yielded an abundance of contextual evidence to reconstruct conditions at the time. The most significant of these by far is Sardis. During the excavation of the large baths-palaestra complex and adjacent structures, such as the synagogue and the long row of shops opening on to the north colonnade of the broad avenue that carried the main road from Ankara to the Aegean coast through the centre of the city, much evidence of destruction came to light to suggest that they had all succumbed to a common catastrophe. This event has been dated to the spring or summer of 615/16 from the latest issues recovered from the considerable quantity of coins found beneath the destruction debris. The abandonment of the city in the aftermath of this destruction was deduced from a lacuna of 25 years in the series of coin finds from the site which only resumed again in 641/42 at the beginning of Constans II's reign[80].

The identification of the Sassanian invasion of Asia Minor as the probable agent of destruction and subsequent abandonment of Sardis to account for the hiatus in the coin series was first proposed by Hanfmann in 1959 and adopted by Bates in his publication of the Byzantine Coins in 1971[81]. To quote Hanfmann's own words, "The signal political-military event in the history of Sardis is not mentioned by any historian. It is the destruction of Sardis by fire and sword which devastated the lower city in the spring of A.D. 616 and terminated its highly developed urban life. Since this destruction - certainly not due to any natural causes - coincides precisely with the incursions of the Persian Sassanian King Chosroes II into Asia Minor, there can be no real doubt that it was the Sassanian Persians who largely demolished Late

---

79. C. Foss, Late Antique and Byzantine Ankara, *DOP* 31 (1977), 71 and table of coin finds from the Roman Baths, 87 (= Idem, *History and Archaeology of Byzantine Asia Minor*, VI).

80. For analysis of the gap in the coin series after 615/16 with tables, G. E. Bates, *Byzantine Coins*, Archaeological Exploration of Sardis, Monogr. 1, Cambridge, MA 1971, 1-3, 6-7, tables 3-4.

81. G. M. A. Hanfmann (*BASOR* 154, 1959, 17, n. 32) first postulated the capture of Sardis by a Persian force in 615, but this was subsequently modified to "the probability that Sardis was captured and destroyed by one of these (Persian) raiding armies in 616", Bates, *Byzantine Coins*, 1.

Antique Sardis"[82]. Subsequently the case for Sardis was presented in much detail and set in the larger context of the Persian Wars of Heraclius' reign by Foss in two very persuasive articles published in 1975 that have found general acceptance amongst historians of the period[83]. At the time Foss's conclusions were acclaimed as a classic illustration of the effectiveness of archaeology in making up for the deficiencies in the written sources. There were a few dissenting voices, to be sure, critical mainly of the interpretation of the coin evidence, but this did not affect the general acceptance of the picture of Sardis as a flourishing city violently extinguished by the Sassanians[84]. The capture of Sardis in 616 has thus come to form not only one of the fixed points in the history of the War in Asia Minor, but it has been employed to reconstruct a widespread Persian occupation of western Asia Minor lasting for a number of years and affecting other cities of the region as well[85].

In adopting the validity of this version of events at Sardis and elsewhere, many scholars fail to acknowledge that any theory based exclusively on archaeological evidence, with no epigraphic or literary source to support it must be regarded only as a working hypothesis. Unlike the written record of historical events transmitted from antiquity, which, except for the rare occasions when new texts come to light, is essentially stable, the archaeological record is subject to constant modification, especially where excavation is still continuing, but also in light of technical progress in the analysis of pottery and other materials. This has certainly happened at Sardis,

---

82. G. M. A. Hanfmann, *Sardis from Prehistoric to Roman Times*, Cambridge, MA 1983, 191, also 274 n. 12.

83. C. Foss, The Fall of Sardis in 616 and the Value of Evidence, *JÖB* 24 (1975), 11-22; Idem, The Persians in Asia Minor, 736-738; Idem, *Byzantine and Turkish Sardis*, Cambridge, MA 1976, 53-55. For general acceptance of Persian destruction of Sardis ca. 616, e.g. Haldon, *Seventh Century*, 103-104; A. Cameron, *The Mediterranean World in Late Antiquity A.D. 395-600*, London 1993, 162.

84. P. Charanis, A Note on the Byzantine Coin Finds in Sardis and their Historical Significance, *EEBS* 39-40 (1973), 175-80. J. Russell, Early Byzantine Urban Life, 140-141; F. R. Trombley, The Decline of the Seventh Century Town: the Exception of Euchaita, in *Byzantine Studies in Honor of Milton V. Anastos*, ed. S. Vryonis, Malibu, CA 1985, 65-90, especially Appendix 3, 75-79.

85. Foss, The Persians in Asia Minor, 738-739; Idem, *Ephesus after Antiquity: a Late Antique, Byzantine and Turkish City*, Cambridge, MA 1979, 103-105 attributes widespread evidence of fire-damage at Ephesus datable from coins to ca. 614 to the Persian invasion, but this is not accepted by the excavators who regard the damage as caused by an earthquake. For other cities, few of which exhibit even slight evidence of destruction datable to the early sixth century, Idem, Archaeology and the Twenty Cities of Byzantine Asia, *AJA* 81 (1977), 469-486 (= Idem, *History and Archaeology of Byzantine Asia Minor*, II).

and for this reason the time is conducive, a generation after its publication, to review the case that Foss advanced for the capture of Sardis in 616[86].

First, apart altogether from the new excavations that have occurred in the interval, the final reports by Yegül and Crawford for both the Baths-Gymnasium complex and the Byzantine Shops respectively, the excavation of which supplied most of the archaeological evidence for the original theory of widespread destruction, have appeared in the interval since Foss presented his case[87]. The evidence as it appears in these works turns out to be far less clear-cut than originally presented. In the case of the Baths, evidence for a conflagration is far less widespread than claimed, being limited largely to three areas of the complex, the caldarium, the southern of the two apsidal chambers of the baths and the marble court of the gymnasium, and even here the evidence is far from decisive[88]. On the other hand, the evidence for the destruction of much of the Byzantine Shops by fire is abundant and unequivocal, but it is also apparent that several of these premises were employed for various forms of inflammable industrial activity, such as dye-making and metal-working that required the use of ovens and small forges, any one of which could easily have precipitated an accidental and destructive fire in a building with extensive wooden flooring and roofing[89].

Second, since 1977 an extensive quarter of the city has been excavated immediately south of the main avenue flanking the Shops. Here lies a second colonnaded street running at an angle to the first in a more southerly direction, flanked on each side by an extensive late Roman residential complex. These handsome premises with

---

86. For preliminary critical assessments of the evidence for Persian invasion as the cause of urban destruction at Ephesus, Sardis and other cities of Asia Minor, W. Brandes, Ephesos in byzantinischer Zeit, *Klio* 64 (1982), 611-612; Russell, Transformations in Early Byzantine Urban Life, 137-154.

87. F. K. Yegül, *The Bath-Gymnasium Complex at Sardis*, Archaeological Exploration of Sardis, Report 3, Cambridge, MA 1986; J. S. Crawford, *The Byzantine Shops at Sardis*, Archaeological Exploration of Sardis, Monogr. 9, Cambridge, MA 1990.

88. Yegül, *Bath Gymnasium*, 114 (caldarium), 105-106 (south apsed hall), 46-47, 49 (marble court). Where evidence is adduced for the possible association of burnt levels with a Sassanian destruction, it consists largely of coins; analysis of datable ceramic fine wares is rarely supplied. Yegül himself consistently couches any mention of Persian presence at Sardis in guarded language, attributing certainty on the subject to Bates and Hanfmann, e.g. "the probable sack of Sardis in 616" (p. 1 and n. 4), "the hypothetical Sassanian invasion of Sardis in A.D. 616" (p: 70).

89. Crawford, *Byzantine Shops*, 55-56 (E5), jewellery working; 71 (E9), 73-74 (E11), manufacture of hardware; 24 (W10), 60-78 (E6-E8), 78-79 (E13), 86-87 (E14), all involved in dye or paint production. For wooden roof and second storey flooring, p. 8, Crawford dates the destruction in the early seventh century but refrains from giving a reason "... the agent of destruction, be it man or natural causes, is uncertain," 2 and note 11.

their airy interior courts, decorative fountains and large marble-clad rooms for dining, reception and ceremony reached their peak of elegance in the fifth century. By the mid-sixth century, however, there is much evidence of decline in the form of selective subdivision of rooms, blocking of doorways, building of intrusive structures such as benches from spolia stripped from other parts of the buildings, and the cutting of drains through floors paved in mosaic *opus sectile*[90]. In one room, for example, once a dining room, the robbing of the floor-tiles and marble furnishings had resulted in a neat pile of paving-slabs, a small water-basin and an architectural fragment lying stacked against the wall, still awaiting removal at the time when the roof collapsed to interrupt the operation. The same gradual process of decay is also apparent in the more recently excavated residence south of the colonnaded street. In one room a beaten earth floor now concealed what was left of the original mosaic pavement and a makeshift latrine was constructed in one of the doorways. An even later addition, datable from associated pottery and other finds to the early seventh century, took the form of a semi-circular brick bread oven built against one of the walls, beside which appeared an area of ash from the cleaning of flues[91].

Amidst all this evidence for despoliation there are only intermittent traces of burning, and certainly not the slightest sign in either of these residences of 'widespread' fire causing the immediate collapse of the buildings - nothing, in short, that might suggest a sudden catastrophe. The picture, which can be paralleled at other excavations of urban sites throughout the eastern Mediterranean, is rather one of gradual, but steady decay over many decades, commencing around the mid-sixth century and continuing well into the seventh[92]. The processes of decline are remarkably similar from site to site, namely the use of public buildings no longer serving their original function for lime-burning and other industrial purposes, the

90. For Rautman's reports of the most recent work on the late Roman houses in this quarter of the city, C. H. Greenewalt, Jr. – M. L. Rautman, The Sardis Campaigns of 1994 and 1995, *AJA* 102 (1998), 474-87; The Sardis Campaigns of 1996, 1997 and 1998, *AJA* 104 (2000), 643-655. Reports of earlier campaigns have appeared at regular intervals in various publications of the American Schools of Oriental Research, *BASOR*, *BASOR: Research Supplements* and *Annual ASOR (AASOR)*. For a concise summary of the most fully excavated north townhouse, M. L. Rautman, A Late Roman Townhouse at Sardis, in *Forschungen in Lydien*, ed. E. Schwertheim, Bonn 1995, 49-66.

91. For details of Room X in the complex on the north side of colonnaded street (MMS), Rautman in Greenewalt et al., Sardis Campaign of 1985, *BASOR Research Suppl.* 25 (1987), 57-59, figs. 2-3, and for Room R in the complex S. of the street (MMS/S), Rautman, *AJA* 104 (2000), 653-654, figs. 10-11.

92. For Sardis the process has been clearly summarized by Rautman, The Decline of Urban Life in Sixth Century Sardis, in *The 17th International Byzantine Congress. Abstracts of Short Papers*, New Rochelle-New York 1986, 285.

digging of wells to replace a water-supply no longer available from aqueduct systems now in disrepair, the occupation by poor tenants and artisans of long disused public buildings and private premises once the preserve of the well-to-do, and the despoliation of their contents and decoration. Indeed it is not too far-fetched to claim that by the early seventh century urban life in most cities of Asia Minor had been reduced to a level more typical of a small rural town or village[93].

While the new excavations from Sardis have certainly modified the picture of a flourishing city wiped out by a sudden destructive fire, they have not eliminated the most persuasive piece of evidence in favour of the Persian Invasion theory that prompted Hanfmann to propose it as the agent of destruction in the first place, namely the large quantity of coins in circulation at Sardis in the early years of the seventh century, interrupted abruptly around 615/16 by a complete hiatus that continued for 25 years until the reappearance of coins on the site in 641/42. This is certainly a phenomenon that cries out for comment. First, however, a minor modification in the dating of the hiatus must be noted as a salutary reminder of the mutability of archaeological evidence. This results from the discovery at Sardis of a follis of the Nicomedia mint dated 617/18, the appearance of which renders the year 616 less absolute than previously[94]. Second, the coin series of almost every site of this period excavated in Asia Minor betrays a marked dearth of money issued between the years 616 and the introduction of the prolific issue of Grierson's Class V follis of Heraclius first produced by the Constantinople mint in 629/30, the twentieth year of the reign[95]. Doubtless the turbulent conditions created by the

93. The process of transformation from urban elegance to subsistence level economy during the sixth century at Sardis is clearly traced by Rautman, A Late Roman Townhouse at Sardis, 62-63, in his account of the townhouse MMS in the recently excavated Byzantine quarter. For Anemurium a similar process is outlined for the baths-palaestra complex, J. Russell, Byzantine *Instrumenta Domestica* from Anemurium: The Significance of Context, in *City, Town and Countryside in the Early Byzantine Era*, ed. R. L. Hohlfelder, New York 1987, 133-35.

94. The coin appears in a supplementary list of Byzantine coins discovered in the four seasons 1969 through 1972, and therefore subsequent to Bates' catalogue (*Byzantine Coins*, 1971), which includes coins only up to 1968. Buttrey's failure to note the significance of this coin in his introductory commentary on the new finds, however, is surprising since it contradicts his acceptance of Sardis' "occultation" in 615/16 at the hands of the Sassanians; T. V. Buttrey, A. Johnson, K. McKenzie, M. L. Bates, *Greek, Roman and Islamic Coins from Sardis*, Archaeological Exploration of Sardis, Monogr. 7, Cambridge, MA 1981, 218, no. 94; 616 as date of invasion, 209.

95. From the coin lists at Sagalassos, for example, 9 coins were from the early years of Heraclius reign, 610-616, followed by a hiatus of 13 years; from the closing years of Heraclius' reign 629-641, 6 coins are recorded. S. Scheers in M. Waelkens – J. Poblome, *Sagalassos*, vol. IV, Acta Archaeologica Lovaniensia, Monogr. 9, Leuven 1997, 335-336. Even from Saraçhane in the heart of Constantinople, the

Persian War and the consequent need to divert coin to pay an army by now campaigning at a great distance from the urban centres of western Asia Minor where most excavation has taken place was the reason for this dearth of coin. Only with the return of peace in 629 do coins reappear in substantial quantity on sites in western Asia Minor and elsewhere in the form of the Class V folles. What is much more perplexing, however, is the lack of any coins at Sardis minted in the last 12 years of Heraclius' reign, at a time when they are normally found in some abundance at other urban sites. The reason may lie more in the fact that the areas so far excavated at Sardis - hardly more than 3% of the total area enclosed within the late Roman walls - were either no longer inhabited or not much frequented at the time[96]. This point needs to be stressed, for coin evidence enjoys a primacy in the interpretation of archaeological evidence that it does not fully merit. Even today, when the dating of late Roman and early Byzantine fine wares has become much more refined, a single coin may still take precedence over the accumulation of evidence from large amounts of pottery in dating a stratum. What is frequently overlooked is the random manner in which coin finds show up on sites compared to pottery. Pottery, by its sheer abundance, will over the centuries be dispersed through natural causes or agriculture in a reasonably representative fashion over the entire surface of a site. By contrast, the number of coins lost on a site is infinitesimal compared to ceramics, so that the absence of coin evidence for a considerable period may be of no major significance. It may simply mean that that part of the site was either not in use at the time, or that the activities performed there were not conducive to the use and loss of coins[97].

An excellent illustration of this situation is provided by a succession of tentative conclusions reached by the excavators of the Pisidian city of Sagalassos at various

---

site of the Basilica of S. Polyeuctus, a similar pattern may be noted: 24 coins for 610/11 - 615/16; 2 coins for 616/17 - 628/29; 9 coins for 629/30 - 640/41. M. F. Hendy, The Coins, in R. M. Harrisson – J. W. Hayes, *Excavations at Saraçhane in Istanbul*, vol. I, *The Excavations, Structures, Architectural Decoration, Small Fnds, Coins, Bones and Molluscs*, Princeton U.P. 1986, 309-313.

96. Of the 2,500,000 sq.m. enclosed within the Late Roman Walls at Sardis, as estimated by Hanfmann, 54,730 sq.m. had been excavated by 1975, a proportion of only 2.19%. Allowing for a further 20,000 sq.m. of land excavated in the past 25 years, the proportion would hardly exceed 3% of the total, G. M. A. Hanfmann – J. C. Waldbaum, *A Survey of Sardis and the Major Monuments Outside the City Walls*, Archaeological Exploration of Sardis, Report 1, Cambridge, MA 1975, 4-5.

97. For a detailed analysis from the excavation of Byzantine Carthage of how an overconfident reliance on seventh century coins vis à vis pottery can lead to faulty conclusions on chronology and occupation patterns of urban sites, J. H. Humphrey, Vandal and Byzantine Carthage: Some New Archaeological Evidence, in *New Light on Ancient Carthage*, ed. J. G. Pedley, Ann Arbor 1980, 85-120, especially 88-90.

stages in their excavations. On the basis of the latest coins found at the time of writing they concluded in the *First Report* for 1986-91 that the inhabitants of the city, probably as the result of an earthquake, had abandoned the site in favour of a settlement in the plain early in the sixth century. The subsequent appearance of coins of Phokas prompted them to suggest in the *Second Report* for the 1992 Season that even by the early seventh century there was still slight occupation of the site, though possibly only in the form of short-term visits. The increasing occurrence of early seventh century coins, including one from the second year of Heraclius' reign, in the *Third Report* for the 1993 campaign, however, suggested a more vigorous occupation of the site into the seventh century than previously realized, which came to an end early in Heraclius' reign. Finally, the most recent *Fourth Report* for the 1994 and 1995 campaigns, with a coin list containing a considerable quantity of Byzantine coins, including nine coins from the end of Heraclius' reign and that of Constans II, now ventures the opinion that seismic disaster precipitated the abandonment of the site around the middle of the 7th century A.D. The sudden accretion of mid-seventh century coins, however, simply reflects the recent opening up of excavations in the shops of the Lower Agora, a complex in use at the time for commercial activity and therefore conducive to the loss of coins[98]. Here is a good example of how selective excavation on a large site can easily lead to false conclusions from coin evidence. But even assuming that the break in a coin series is unassailable, it is still hazardous to attribute this to the desertion of the site. Recent scholars have emphasized convincingly how limited is our understanding of how and why coinage circulated in the Byzantine world and the degree to which markets could function effectively even when coined money was scarce or even non-existent, as certainly appears to have been the case for large parts of the Byzantine world in the later seventh and eighth centuries[99]. For all these reasons the Sassanian capture and destruction of Sardis in 616 should be treated with a high degree of scepticism. It certainly does not deserve the status of historical fact with which it has been invested.

---

98. Waelkens in *Sagalassos*, vol. I, ed. M. Waelkens, Acta Archaeologica Lovaniensia, Monogr. 5, Leuven 1993, 49; Waelkens and S. Scheers in *Sagalassos*, vol. II, eds. M. Waelkens – J. Poblome, Acta Archaeologica Lovaniensia, Monogr. 6, Leuven 1993, 16-17 (Waelkens), 255 (Scheers); Waelkens and Scheers in *Sagalassos*, vol. III, eds. M. Waelkens – J. Poblome, Acta Archaeologica Lovaniensia, Monogr. 7, Leuven 1995, 31 (Waelkens), 314-315 (Scheers); Waelkens and Scheers in *Sagalassos*, vol. IV, eds. M. Waelkens – J. Poblome, Acta Archaeologica Lovaniensia, Monogr. 9, Leuven 1997, 212 (Waelkens), 332-336 (Scheers).

99. Hendy, *Byzantine Monetary Economy*, 640-642; Russell, Transformations in Early Byzantine Urban Life, (see note 76), 141-142.

Rather than closing this discussion with what is largely a pessimistic view of archaeology's capacity to deliver precise information on historical events, it might be appropriate to conclude by illustrating a case from a very different period in the history of Sardis, involving an earlier conquest of the city by the Persians, the celebrated capture of Sardis in 547 B.C. by Cyrus the Great when Croesos was King of Lydia[100]. During the last 20 years the American excavations at Sardis have uncovered a substantial stretch, including a gateway, of the massive Lydian defensive system of lower Sardis[101]. Constructed of mud-brick on stone foundations, it is over 20 m. thick and still stands over 10 m. high in places. At the time of the city's capture the superstructure was destroyed by fire and the debris slid down the outer glacis, burying the remains of contemporary Lydian houses in "a protective matrix that sealed and preserved what it covered as effectively as the volcanic ash that buried Roman Pompeii"[102]. A great abundance of pottery was recovered from beneath this collapsed debris, much of it fine East Greek, Attic and other wares closely datable to the mid 6th century[103]. More significant, however, was the recovery of actual evidence of the fighting itself and of those who took part, in the form of arrow- and spear- heads, iron sabres, and, most dramatic, the skeleton of a young man of 22-26 years of age, in good physical condition at the time of death[104]. He had died in violent circumstances, his left forearm broken, perhaps raised in a gesture of self-defence as he confronted his foe. Close by, but not necessarily associated with the skeleton, were found the remains of an iron helmet, decorated with bronze and lined in the inside with goatskin leather, now splendidly re-constructed[105]. Even without the graphic narrative of Herodotus and other sources for Cyrus' capture of Sardis, however, these discoveries and others of the same order, in their very different way, convey the drama of the event as effectively as

---

100. For collection of written testimonia on the Fall of Sardis, J. G. Pedley, *Ancient Literary Sources on Sardis*, Archaeological Exploration of Sardis, Monogr. 2, Cambridge, MA 1972, 37-40.

101. Identified when first discovered in 1977 as "Monumental Lydian Structure," the Iron Age Lydian defences of Sardis have been investigated annually up to the present. For reports, see details in n. 90.

102. C. H. Greenewalt, Jr., When a Mighty Empire was Destroyed: The Common Man at the Fall of Sardis, ca. 546 B.C., *Proc. Amer. Phil. Soc.* 136 (1992), 247-271 (quotation at p. 254).

103. Greenewalt in *BASOR* Suppl. 23 (1985), 73, 76, 78; Cahill in *BASOR* Suppl. 25 (1987), 68-70.

104. Greenewalt in Sardis Campaigns of 1994 and 1995, *AJA* 102 (1998), 491-492 (speerhead and arrowheads), 496-497 (sabre); Greenewalt, When a Mighty Empire was Destroyed, 257-261; *AnnASOR* 51 (1993), 18-23 (skeleton).

105. Greenewalt in Sardis Campaign of 1987, *BASOR* Suppl. 27 (1990), 11-13; Idem, When a Mighty Empire was Destroyed, 261-269.

the written version. Unfortunately, archaeology has failed thus far to produce even a shadow of evidence as convincing as that available for Cyrus' capture of Sardis to substantiate the Persian capture of Sardis in the sixth year of Heraclius' reign, for the simple reason that it probably never took place.

ΜΑΡΙΑ ΛΕΟΝΤΣΙΝΗ

ΘΡΗΣΚΕΥΤΙΚΕΣ ΠΕΠΟΙΘΗΣΕΙΣ ΚΑΙ ΓΛΩΣΣΙΚΗ ΔΙΑΤΥΠΩΣΗ ΤΟΝ 7ο ΑΙΩΝΑ

Αν ο Κωνσταντίνος Πορφυρογέννητος τοποθέτησε την εγκατάλειψη της *πατρίου καὶ ῥωμαϊκῆς γλώττας* στη βασιλεία του Ηρακλείου, συσχετίζοντας την εδαφική συρρίκνωση με την απώλεια της παλιάς ρωμαϊκής αίγλης της αυτοκρατορίας[1], υπαινισσόταν την αδυναμία επέμβασης στα νέα κοινωνικά δεδομένα, τα οποία είχαν κάνει δυναμικά την εμφάνισή τους από τα τέλη του 6ου αιώνα[2]. Η αλλαγή των ισορροπιών έγινε αισθητή στη βασιλεία του Ηρακλείου, οπότε το κέντρο βάρους της αυτοκρατορίας μετατοπίστηκε στη Μ. Ασία, ενώ η Ρώμη στη Δύση και οι μεγάλες πόλεις της Ανατολής (Ιερουσαλήμ, Αντιόχεια, Αλεξάνδρεια) απομακρύνονταν από τη δικαιοδοσία της Κωνσταντινούπολης[3]. Η κρίση, ωστόσο, του Πορφυρογέννητου, ότι η λατινική γλώσσα υποχώρησε και το Ρωμαϊκό κράτος έγινε *μάλιστα ἑλληνίζον*, θα μπορούσε να ισχύει, ήδη, τον 6ο αιώνα· χαρακτηριστική, είναι η πληροφορία του μεταγενέστερου Σύρου Χρονογράφου Bar-Hebraeus (1225/6-1286) ότι η χρήση της ελληνικής γλώσσας καθιερώθηκε στη βυζαντινή αυλή και τον στρατό κατά τη βασιλεία του Τιβερίου Β΄ (578-582), ενώ οι νομικοί και οι πολίτες ήταν ελληνόφωνοι,

---

1. Costantino Porfirogenito, *De Thematibus*, έκδ. A. Pertusi, ST 160, Città del Vaticano 1952, 60, 20-25· αρκετές ερμηνευτικές απόπειρες έχουν γίνει για το περιεχόμενο της έννοιας *πάτριος*: Αγνή Βασιλικοπούλου, Η πάτριος φωνή, στο *Η επικοινωνία στο Βυζάντιο*, Πρακτικά Β΄ Διεθνούς Συμποσίου, έκδ. Ν. Γ. Μοσχονάς, Αθήνα 1993, 103-113· βλ. επίσης, C. N. Pitsakis, Universalité et nationalisme: la Nouvelle Rome. Quelques points de repère à travers les textes grecs, στο *Umanità e nazioni nel diritto e nella spiritualità da Roma a Constantinopoli a Mosca, Da Roma alla Terza Roma*, έκδ. P. Catalano – P. Siniscalco, Roma 1995, 25-42.

2. Για την τάση των πηγών να αποδίδουν στην εξέγερση του Φωκά το 602 την απαρχή δεινών, βλ. Τ. Κ. Λουγγής, *Δοκίμιο για την κοινωνική εξέλιξη στη διάρκεια των λεγόμενων "σκοτεινών αιώνων" (602-867)*, Αθήνα 1985, 10-11.

3. Η τομή ανάμεσα στο δυτικό και το ανατολικό τμήμα συνδέθηκε από τον Paul Lemerle με τις σλαβικές εγκαταστάσεις στα Βαλκάνια, τα οποία τον 7ο αιώνα αποτέλεσαν οριστικά ένα γλωσσικό σύνορο ανάμεσα στην Κωνσταντινούπολη και τη Δύση· P. Lemerle, Quelques remarques sur le règne d'Héraclius, *Studi Medievali*, 3a serie, 3,I, 2, Spoleto 1960, 349 (=του ίδιου, *Le monde de Byzance: histoire et institutions*, Var. Repr., London 1978, III)· για τις αμοιβαίες επιδράσεις ανάμεσα στους ντόπιους ελληνικούς πληθυσμούς και το σλαβικό στοιχείο, βλ. D. J. Constantelos, Canon 62 of the Synod in Trullo and the Slavic Problem, *Βυζαντινά* 2 (1970), 23-35.

νωρίτερα[4]. Παράλληλα έχει διαπιστωθεί η επιβίωση των λατινικών, ως τεχνικής ορολογίας, πράγμα εμφανές στο *Στρατηγικό* του Μαυρικίου, αλλά και στην τιτλοφορία των αξιωματούχων[5].

Σε ολόκληρο τον 7ο αιώνα, ταυτόχρονα με την χρήση των ελληνικών από την Εκκλησία της Κωνσταντινούπολης, η λατινική γλώσσα εξακολουθούσε να χρησιμοποιείται επιλεκτικά στη δημόσια ζωή· έχει αποδειχθεί μάλιστα, ότι η αριστοκρατία της περιόδου προτιμούσε το λατινικό αλφάβητο για να δηλώνει τη ρωμαϊκή της καταγωγή[6]. Από την άλλη πλευρά, σε Δύση και Ανατολή, τα ελληνικά εμφανίζονται ως γλώσσα των ορθόδοξων εκκλησιαστικών κύκλων, οι οποίοι ήταν προσηλωμένοι στην Ορθοδοξία των δύο φύσεων, όπως είχε διατυπωθεί στη Σύνοδο της Χαλκηδόνας. Η χρήση της ελληνικής γλώσσας στη Ρώμη δεν παρουσίασε πάντως ανάπτυξη ανάλογη εκείνης των μοναστικών κέντρων της Ιερουσαλήμ και του Σινά· στην Παλαιστίνη, ακόμη και τον 8ο αιώνα, η ελληνόγλωσση θεολογία εξακολούθησε να αναπτύσσεται στους κύκλους στους οποίους έζησαν ο Ανδρέας Κρήτης[7] και ο Ιωάννης Δαμασκηνός[8]. Οι συνθήκες για την άνθηση μοναστικών κέντρων στην Παλαιστίνη ήταν ευνοϊκές, ίσως εξαιτίας της πολιτικής του πρώτου αραβικού Χαλιφάτου, απέναντι στους Χριστιανούς[9]. Οι ιδιαίτερες σχέσεις, ανάμεσα στη Ρώμη και

4. *The Chronography of Gregory Abu'l Faraj, Bar-Hebraeus*, Translated from the Syriac by E. A. Wallis Budge, τόμ. I, London 1932, 81· για τη διαδικασία εξελληνισμού της νομοθεσίας, βλ. Σπ. Τρωιάνος, *Οι πηγές του βυζαντινού δικαίου*, Αθήνα-Κομοτηνή 1999², 33-37.

5. H. Mihaescu, Die Lage der Zwei Weltsprachen (Griechisch und Latein) im byzantinischen Reich des 7. Jahrhunderts als Merkmal einer Zeitwende, στο *Studien zum 7. Jahrhundert in Byzanz. Probleme der Herausbildung des Feudalismus*, BBA 47, Berlin 1976, 95-100.

6. N. Oikonomidès, L'épigraphie des bulles de plomb byzantines, στο *Epigrafia medievale greca e latina: ideologia e funzione*, έκδ. G. Cavallo – C. Mango, Spoleto 1995, 157-161.

7. Για την καταγωγή του Ανδρέα Κρήτης την παιδεία, την κουρά και το αξίωμά του ως νοταρίου του Πατριαρχείου Ιεροσολύμων, βλ. Θ. Χ. Δετοράκης, *Οι άγιοι της πρώτης βυζαντινής περιόδου της Κρήτης και η σχετική προς αυτούς φιλολογία*, Βιβλιοθήκη Σοφίας Ν. Σαριπόλου 11, Αθήνα 1970, 160-162.

8. Για την ανάδειξη του Ιωάννη Δαμασκηνού σε ένα κύκλο με ισχυρή επίδραση στην Κωνσταντινούπολη, βλ. Marie-France Auzépy, De la Palestine à Constantinople (VIIIe-IXe siècles): Étienne le Sabaïte et Jean Damascène, *TM* 12 (1994), 183-218 και σημ. 229.

9. Για τις διακυμάνσεις της επιείκειας ή της αυστηρότητας, βλ. Κωνσταντίνα Μέντζου-Μεϊμάρη, Η τύχη των χριστιανικών κτισμάτων στην Παλαιστίνη κατά τους πρώτους αιώνες μετά την αραβική κατάκτηση, στο *Τόμος Χαριστήριος προς τιμήν του Αρχιεπισκόπου Αλβανίας Αναστασίου*, Αθήνα 1997, 501-509· ενδεικτικό είναι επίσης ότι, παρά τη συνεννόηση για την περίθαλψη υποτελών ιερέων και καλογήρων ανάμεσα στον Πατριάρχη Σωφρόνιο (634-638) και τον Χαλίφη Ομάρ (634-644) (Ευτύχιος, *Annales*, *PG* 111, 1099B) μεταγενέστερα μαρτυρούνται δυσκολίες. Η επανάληψη διάταξης στη νομοθεσία των Ομμεϋαδών επί Ομάρ Β΄ (717-720), η οποία προέβλεπε να μην προσλαβάνονται σε δημόσια υπηρεσία χριστιανοί και οι ρητές απαγορεύσεις επί του Αβασσίδη Αλ-Μανσούρ (754-775) για τη διδασκαλία της ελληνικής γλώσσας δείχνουν ότι η αδιαλλαξία αυξήθηκε: Χρ. Παπαδόπουλος, *Ιστορία της Εκκλησίας Ιεροσολύμων*, Αθήνα 1970², 286-331.

τις ορθόδοξες κοινότητες της Ανατολής, δείχνουν ότι είχαν σημείο επαφής την ελληνική γλώσσα. Με τους ελληνόφωνους μοναχούς της Ρώμης συνδέονταν ο Θεόδωρος Ταρσού[10] και ο Μάξιμος ο Ομολογητής, ενώ μοναστικές κοινότητες στη Ρώμη αποκλήθηκαν «βυζάντιες»[11]. Η χρήση της ελληνικής γλώσσας στους μοναστικούς κύκλους της Ρώμης, στο Εξαρχάτο της Ραβέννας και τη Νότια Ιταλία, ευνοούνταν οπωσδήποτε από την ιδιαίτερη συγκυρία της λειτουργίας της βυζαντινής διοίκησης[12]. Τα γλωσσικά και φωνητικά κατάλοιπα της ελληνικής γλώσσας τα οποία έχουν εντοπιστεί σε ένα μεγάλο σύνολο λατινικών κειμένων[13], ενισχύουν πάντως περισσότερο την άποψη για την πρακτική χρήση της λατινικής γλώσσας, στη Δύση. Στην Ανατολή, ωστόσο, δεν αποτελούσε μεμονωμένο φαινόμενο· στην πλειονότητά τους, οι ιερωμένοι στο ανατολικό τμήμα της αυτοκρατορίας ήταν ελληνόφωνοι, ήδη, από πολύ νωρίς[14].

Ένα σύνολο νομοθετικών ρυθμίσεων, του 7ου αιώνα, το οποίο αφορούσε με την ευρύτερη έννοια εκκλησιαστικά ζητήματα, σώζεται στα ελληνικά. Η τάση αυτή είχε διαφανεί σε νομικά κείμενα, τα οποία είχαν συνταχθεί κατά το β΄ μισό του 6ου αιώνα, όπως το Σύνταγμα του σχολαστικού Αθανασίου του Εμεσηνού[15] και οι επίσης σχετικές με την Εκκλησία διατάξεις, γνωστές ως Collectio Tripartita[16].

---

10. A. Savvides, Theodore of Tarsus Archbishop of Canterbury in A.D. 668/9-690, *ΕΕΒΣ* 47 (1987-1989), 97-109· πρβλ. G. Cavallo, Theodore of Tarsus and the Greek culture of his time, στο *Archbishop Theodore*, έκδ. M. Lapidge, Cambridge 1995, 54-68.

11. *ACO*, II, 2, 1, 6· Dölger, *Regesten*, 242. Την παράξενη χρήση του όρου «βυζάντιες» έχει επισημάνει ο C. Mango, La culture grecque et l'Occident au VIIIe siècle, στο *I problemi dell' Occidente nel secolo VIII*, (Spoleto 1972), SCIAM 20, Spoleto 1973, 701, σημ. 71 (= του ίδιου, *Byzantium and its Image*, Var. Repr., London 1984, VI).

12. Οι τάσεις απομάκρυνσης της Ραβέννας από τη Ρώμη και ταύτισης με την Κωνσταντινούπολη, όταν αποκαθίσταται η Ορθοδοξία, είναι εμφανείς στο επεισόδιο, το οποίο περιγράφεται στο Μαρτύριο του Αγίου Απολλιναρίου: A. Guillou, *Régionalisme et indépedance dans l'empire byzantin au VIIe siècle, l'exemple de l'Exarchat et de la Pentapole d'Italie*, Rome 1969, 226-227· ανάλογη θετική στάση του αρχιεπισκόπου Ραβέννας, Maurus, προς τη θρησκευτική πολιτική του Κώνσταντος Β΄ συμπεραίνει ο T. S. Brown, The Church of Ravenna and the Imperial administration in the Seventh Century, *EHR* 94 (1979), 1-28.

13. M. Peri, Neogreca Medii Aevi Romanici. Tracce di conoscenza del neogreco in testi latini dal VII al XV secolo, στο *Αρχές της Νεοελληνικής Λογοτεχνίας, Πρακτικά του Β΄ Διεθνούς Συνεδρίου Neogreca Medii Aevi*, Β΄, Βενετία 1993, 503-545.

14. Σπ. Βρυώνης, *Η παρακμή του μεσαιωνικού ελληνισμού της Μ. Ασίας και η διαδικασία του εξισλαμισμού (11ος έως 15ος αιώνας)*, μτφρ. Κάτια Γαλαταριώτου, Αθήνα 1996, 57-58.

15. D. Simon – Sp. Troianos, *Das Novellensyntagma des Athanasios von Emesa*, Forschungen zur byzantinischen Rechtsgeschichte 16, Frankfurt am M. 1989, vii-xi.· πρβλ. Τρωιάνος, *Πηγές*, (βλ. στη σημ. 4) 106-107.

16. N. van der Wal – B. H. Stolte, *Collectio Tripartita*, Groningen 1994, xix-xx· Τρωιάνος, *Πηγές*, 140.

I. Η αυτοκρατορική πολιτική για τις δογματικές διατυπώσεις και οι αντιδράσεις σε Ανατολή και Δύση.

Η έκδοση των *Νεαρών* του Ηρακλείου για την Μεγάλη Εκκλησία στα ελληνικά είχε ως προηγούμενο τη σύνταξη αυτών των ελληνόγλωσσων νομοθετικών συλλογών. Για ολόκληρο τον 7ο αιώνα, δεν διαθέτουμε, πέρα από τις *Νεαρές* αυτές[17], άλλες νομικές διατάξεις, παρά μόνο τα αυτοκρατορικά ήδικτα. Τα διατάγματα αυτά εκδόθηκαν από τον Ηράκλειο και τους διαδόχους του, Κώνσταντα Β΄ και Κωνσταντίνο Δ΄ και αναρτήθηκαν στην Αγία Σοφία[18]. Η έκδοσή τους εξέφραζε τη θεμελιώδη επιδίωξη της ενοποίησης των θρησκευτικών πεποιθήσεων σε ένα επίσημο πλαίσιο υπό την εποπτεία του αυτοκράτορα[19]. Η πολιτική αυτή των αυτοκρατορικών παρεμβάσεων του Ηρακλείου σε ζητήματα δογματικά και η έκδοση της «Έκθεσης» (638) στηλιτεύτηκαν άμεσα στη Ρώμη[20], αλλά δεν δημιούργησαν κάθετες ρήξεις, όπως έγινε λίγο αργότερα, επί Κώνσταντος Β΄[21]. Αυτό ίσως, εξηγεί το γεγονός ότι, μολονότι για τον Ηράκλειο γίνονται αρκετές αναφορές στο *Συναξάριο* της Κωνσταντινούπολης, πουθενά δεν χαρακτηρίζεται ως δυσσεβής, παράνομος, αιρετικός ή μονοθελητής, όπως ο εγγονός του, Κώνστας Β΄[22].

Η διάσωση των ηδίκτων αυτών, μέσα από τα Πρακτικά της Συνόδου του Λατερανού και στη συνέχεια της ΣΤ΄ Οικουμενικής, μπορεί να αποτελεί ένα τυχαίο γεγονός και οι εκδόσεις διαταγμάτων ή νόμων να ήταν ίσως πλουσιότερες, είναι όμως ενδεικτική της τάσης να καθορίζονται με αυστηρές διατυπώσεις τα όρια ανάμεσα στην Ορθοδοξία και την αίρεση, τον 7ο αιώνα. Αν μάλιστα, τα εξετάσουμε μεμονωμένα, θα εντοπίσουμε, ξεκινώντας από την «Έκθεση» του Ηρακλείου[23] και φτάνο-

17. J. Konidaris, Die Novellen des Kaisers Herakleios, *FM* 5 (1982), 33-106· για την τάση να διαμορφωθεί χριστιανικά το Δίκαιο τον 7ο και 8ο αιώνα, βλ. H. Hunger, *Βυζαντινή Λογοτεχνία*, μτφρ. Σπ. Τρωιάνος – Ελευθερία Παπαγιάννη, τόμ. Γ΄, Αθήνα 1994, 309-310.

18. Για τη συνήθεια της ανάρτησης των αυτοκρατορικών διαταγμάτων, βλ. D. Feissel, Épigraphie et constitutions impériales: aspects de la publication du droit à Byzance, στο *Epigrafia medievale*, 67-98, πίν. αρ. 4 .

19. Haldon, *Seventh Century*, 343-344.

20. Παρά την μινιμαλιστική της διατύπωση για τις θελήσεις και τις ενέργειες.

21. *Βίος Μαρτίνου* (649-653), *LP*, I, 336: *in quo typo omnes omnino voces sanctorum Patrum cum nefandissimorum hereticorum dictionibus enervavit* · για τις αντιδράσεις στη Ρώμη της συνοδικής επιστολής του πατριάρχη Πέτρου (654-666), βλ. και *Βίος Ευγενίου* (654-657), *LP*, I, 341.

22. *Syn. Eccl. Const.*, 50, 55.

23. *ACO*, II, 1, 156-162· Θεοφάνης, 330,21· Dölger, *Regesten*, 211. Στις διατάξεις της «Έκθεσης» (*ACO*, II, 1, 166) προβλέπονταν μόνο εκκλησιαστικές τιμωρίες.

ντας στον «Τύπο» (648) του Κώνσταντος Β΄[24], μια αυξανόμενη αδιαλλαξία, τόσο στον καθορισμό της δογματικής διατύπωσης όσο και στην αυστηρότητα των ποινών.

Σε αυτό το τελευταίο ήδικτο, κάτω από μια δογματική διατύπωση, η οποία παρεξέκλινε από την Ορθοδοξία της Χαλκηδόνας, επαναφέρονταν οι ποινές τις οποίες προέβλεπε το Ιουστινιάνειο δίκαιο για τους αιρετικούς[25]. Οι ποινές του «Τύπου», προέβλεπαν για όσους τολμούσαν να τον παραβούν *εἰ μὲν ἐπίσκοποι ἢ κληρικοὶ εἶεν, τῆς ἰδίας ἱερωσύνης τοῦ τε οἰκείου κλήρου τρόποις ἅπασιν ἐκπεσοῦνται, εἰ δὲ μοναχοὶ εἶεν, ἀφοριζέσθωσαν καὶ τῶν ἰδίων ἀλλοτριούσθωσαν τόπων, εἰ δὲ ἀξίαν ἢ ζώνην ἢ στρατείαν ἔχοιεν, γυμνωθήσονται τούτων· εἰ δὲ τελοῦντες ἐν ἰδιώταις, εἰ μὲν τῶν ἐπισήμων ὄντες τυγχάνοιεν, τὴν τῶν ὑπαρχόντων αὐτοῖς ὑποστήσονται δήμευσιν· εἰ δὲ τῶν ἀφανῶν καθεστήκοιεν, πρὸς τῷ τοῦ σώματος αὐτῶν αἰκισμῷ καὶ ἐξορίᾳ διπνεκεῖ σωφρονισθήσονται*[26]. Αν εξαιρέσουμε το βασανισμό, οι ποινές του «ηδίκτου» (681) του Κωνσταντίνου Δ΄ δείχνουν εξίσου σκληρές απέναντι σε όσους παρεξέκκλιναν από την Ορθοδοξία: *εἰ μὲν ἐπίσκοπός ἐστιν ἢ κληρικὸς ἢ καὶ μοναχικὸν περιβέβληται σχῆμα τὴν τῆς καθαιρέσεως ἀποτίσει ποινήν. εἰ δὲ ἐν ἀξιωμάτων τάξει τελεῖ τιμωρίαν ὑφέξει τὴν δήμευσιν καὶ τὴν τῆς ζώνης ἀφαίρεσιν. εἰ δὲ ἐν ἰδιώτου μοίρᾳ καθέστηκε, τὴν ἐκ τῆς βασιλίδος καὶ πάσης ἁπλῶς ἡμῶν πόλεως ὑπερορίαν κατακριθήσεται*[27]. Πρέπει όμως να σημειώσουμε ότι στις ποινές, τόσο του «Τύπου» όσο και του «ηδίκτου», δεν βρίσκουμε την τιμωρία με θάνατο, η οποία προβλεπόταν από το ποινικό δίκαιο για τους μανιχαίους και τους μοντανούς[28]. Οι πλη-

---

24. Παράδοξο είναι πάντως το γεγονός ότι οι τιμωρίες των *ὀρθοδόξων* με *αἰκίαις καὶ ἐξορίαις καὶ δημεύσεσι*, δεν συνδέονται ρητά στη *Χρονογραφία* του Θεοφάνη (σ. 351,21) με την παράβαση του «Τύπου». Για τον «Τύπο», βλ. Dölger, *Regesten*, 225. Στην *Ιστορία Σύντομο* του Πατριάρχη Κωνσταντινουπόλεως, Νικηφόρου (έκδ. C. de Boor, *Nicephori Archiepiscopi Constantinopolitani Opuscula Historica*, Leipzig 1880, 31,28-32, 2) η βασιλεία του Κώνσταντος Β΄ (641-668) καταλαμβάνει μια ελάχιστη έκταση τριών περίπου στίχων- κάτι που είναι παράδοξο για την πολύχρονη διάρκειά της-, η οποία έχει αποδοθεί από τον C. Mango (Nikephoros, σ. 14-15) στην αδυναμία του συντάκτη της να εντοπίσει σχετικές πηγές στην Κωνσταντινούπολη. Η αποσιώπηση των γεγονότων της βασιλείας του Κώνσταντος Β΄ έχει από την άλλη πλευρά συνδεθεί με την ευρύτερη στάση της βυζαντινής ιστοριογραφίας απέναντι στους πολιτικούς χειρισμούς των αυτοκρατόρων για τη «βυζαντινή επικυριαρχία» στη Δύση· βλ. Τ. Λουγγής, *Η ιδεολογία της βυζαντινής ιστοριογραφίας*, Αθήνα 1993, 88. Αυτή η «παράλειψη» στην αφήγηση, αν οφειλόταν στην έλλειψη πηγών θα μπορούσε να καλυφθεί από την προφορική παράδοση, στην οποία στηρίχτηκαν τόσο ο πατριάρχης Νικηφόρος, όσο και ο Θεοφάνης ο Ομολογητής: A. Kazhdan in coll. with L. F. Sherry – Christine Angelidi, *A History of Byzantine Literature (650-850)*, Athens 1999, 224.

25. Σπ. Τρωιάνος, *Ὁ «Ποινάλιος» τοῦ Ἐκλογαδίου. Συμβολὴ εἰς τὴν ἱστορίαν τῆς ἐξελίξεως τοῦ ποινικοῦ δικαίου ἀπὸ τοῦ Corpus Juris Civilis μέχρι τῶν Βασιλικῶν*, Forschungen zur byzantinischen Rechtsgeschichte 6, Frankfurt am M. 1980, 116-117, σημ. 2-4.

26. *ACO*, II, 1, 210.

27. *ACO*, II, 2, 2, 854-856· Dölger, *Regesten*, 245.

28. Τρωιάνος, *Ὁ «Ποινάλιος» τοῦ Ἐκλογαδίου*, 116.

ροφορίες όμως, που έχουμε για την εφαρμογή των ποινών, όπως προβλέπονταν από τον «Τύπο», δείχνουν, ότι η αυτοκρατορική βούληση είχε τη δυνατότητα να γίνει και πράξη επί Κώνσταντος Β΄[29]. Η απαγόρευση των συζητήσεων για τα Χριστολογικά θέματα στο ήδικτο του «Τύπου» και η επαναφορά των ορθόδοξων διατυπώσεων στο «ήδικτο» του Κωνσταντίνου Δ΄, το οποίο εκδόθηκε μετά το πέρας της ΣΤ΄ Οικουμενικής Συνόδου, μοιάζουν σε πρώτη προσέγγιση αντιθετικές· και οι δύο είχαν, ωστόσο, κοινό παρονομαστή την άρση της ετερογλωσσίας και της ετεροδοξίας και τον εξοβελισμό από την επίσημη Εκκλησία, όσων επιχειρούσαν να διαφοροποιηθούν λεκτικά από τις επίσημες διατυπώσεις.

Αυτές οι δογματικές αντιπαραθέσεις, οι οποίες είχαν απασχολήσει επισήμως την Κωνσταντινούπολη, είχαν προκαλέσει αντιθέσεις ανάμεσα στη βυζαντινή πρωτεύουσα και τη Ρώμη. Τα ήδικτα των βυζαντινών αυτοκρατόρων είχαν αποκηρυχθεί από τον Πάπα Ιωάννη Δ΄ (640-642)[30] και αργότερα από τον Θεόδωρο Α΄ (642-649)[31]. Στη συνέχεια, ο δυτικός κλήρος[32] από τις επαρχίες της Ιταλίας, Αφρικής, Σικελίας και Σαρδηνίας καταδίκασε στη Σύνοδο του Λατερανού τα ήδικτα, τα οποία είχαν εκδοθεί στην Κωνσταντινούπολη από τους αυτοκράτορες Ηράκλειο και Κώνσταντα Β΄. Στα πλαίσια αυτής της Συνόδου οι δυτικοί επίσκοποι[33] χαρακτήρισαν μονοθελητές και αιρετικούς μόνο τους Πατριάρχες Κωνσταντινουπόλεως, οι οποίοι συναίνεσαν στην αυτοκρατορική πολιτική. Στη δημιουργία της αστάθειας ανάμεσα στην Κωνσταντινούπολη και τη Ρώμη, συνέβαλε και η σχισματική κατάσταση των Εκκλησιών της Αντιόχειας, της Αλεξάνδρειας[34], αλλά και της Αρμενίας[35], η οποία

---

29. Βλ. ό.π., σημ. 24.

30. Στην «Έκθεση» του Ηρακλείου απαντούσε πιθανόν η Σύνοδος, η οποία συγκλήθηκε από τον πάπα Ιωάννη Δ΄ (640-642) στη Ρώμη: Ph. Jaffé, *Regesta Pontificum Romanorum*, Berlin 1851, 160, αρ. 1583-1584. Για την αποστολή αποκρισιαρίου στη Ρώμη λίγο αργότερα επί Κώνσταντος Β΄ στον πάπα Ιωάννη Δ΄, βλ. T. C. Lounghis, *Les ambassades byzantines en Occident depuis la fondation des états barbares jusqu' aux Croisades (407-1096)*, Athènes 1980, 109.

31. *Βίος Θεοδώρου Α΄* (642-649), *LP*, I, 332, πρβλ. Θεοφάνης, 331,18-21. Για την απάντηση του Κώνσταντος Β΄, στον πάπα Θεόδωρο Α΄, βλ. Lounghis, *Ambassades*, 468-469.

32. Στη Σύνοδο του Λατερανού δεν έλαβαν μέρος εκπρόσωποι των Εκκλησιών της Ανατολής, εκτός από το Στέφανο, επίσκοπο Δώρων, ο οποίος εκπροσώπησε το Πατριαρχείο Ιεροσολύμων: *ACO*, II, 1, 35-46.

33. Η στάση η οποία τηρήθηκε από τους *ἑσπερίους ἐπισκόπους* (Θεοφάνης, 332,5) πρέπει να συνδέεται με τη Σύνοδο του Λατερανού· πρβλ. ό.π., σημ. 24, για την καταδίωξή τους από τον Κώνσταντα Β΄.

34. Η επιβολή των αποφάσεων της Συνόδου της Χαλκηδόνας (451) είχε προκαλέσει αντιδράσεις στην Αλεξάνδρεια και την Αντιόχεια· βλ. E. Stein, *Histoire du Bas-Empire*, τόμ. II, *De la disparition de l'Empire d'Occident à la mort de Justinien (476-565)*, Paris-Bruxelles-Amsterdam 1949, 33-39.

35. Nina G. Garsoian, Secular Juridiction over the Armenian Church (Fourth-Seventh Centuries), *Okeanos: Essays presented to I. Ševčenko, on his Sixtieth Birthday by his Colleagues and Students* (= *Harvard Ukrainian Studies* 7, 1983), 220-250.

είχε γίνει οριστικότερη, μετά τη Σύνοδο της Χαλκηδόνας (451). Η κατάσταση επιδεινώθηκε, όταν η Αντιόχεια (636), τα Ιεροσόλυμα (638) και η Αλεξάνδρεια (641) πέρασαν διαδοχικά σε άμεσο αραβικό έλεγχο. Ορθοδόξοι προκαθήμενοι εκλέγονταν μόνον στον πατριαρχικό θρόνο των Ιεροσολύμων[36]. Η Κωνσταντινούπολη ταλαντευόταν ανάμεσα στην αναγκαιότητα της προάσπισης των Ανατολικών Επαρχιών από τις πιέσεις των Αράβων και στη διατήρηση της ανοιχτής επικοινωνίας με τη Δύση.

Μετά τη Σύνοδο του Λατερανού (649), έγινε περισσότερο ορατό ότι η επιβολή δογματικής καθαρότητας μέσα στα πλαίσια της Ορθοδοξίας της Χαλκηδόνας ερχόταν σε αντίθεση με την πλούσια, ώς τον 7ο αιώνα, ανάπτυξη της θεολογίας στην Ανατολή, η οποία καλλιεργούνταν στα συριακά, τα κοπτικά[37] και τα αρμενικά. Αυτή η γλωσσική πολυμορφία, στις παλαιές επαρχίες της Συρίας και της Αιγύπτου, φαίνεται ότι ενίσχυε τη δυσαρέσκεια των πληθυσμών τους προς την Κωνσταντινούπολη[38]. Οι υποχωρήσεις του Ηρακλείου απέναντι στα δογματικά αιτήματα των ιεραρχών της Ανατολής είχαν, κατά πάσα πιθανότητα, στόχο τους την προσέγγιση των πληθυσμών αυτών των επαρχιών. Η καλλιέργεια όμως, κλίματος εμπιστοσύνης ανάμεσα στην Κωνσταντινούπολη και την Ανατολή και η συνδιαλλαγή του Ηρακλείου με τους εκπροσώπους του Μονοθελητισμού, αποτιμήθηκε στη *Χρονογραφία* του Θεοφάνη ως παράγοντας της εδαφικής συρρίκνωσης[39] και της καταστροφής του *ρωμαϊκοῦ στρατοῦ*[40]· οι κρίσεις αυτές εκφράζονται στην αφήγηση του έτους 628/9, κατά το οποίο τοποθετείται η συνάντηση του αυτοκράτορα με τον Ιακωβίτη Πατριάρχη

36. Fr. Trombley, A note on the see of Jerusalem and the synodal List of the sixth oecumenical Council (680-681), *Byz.* 53 (1983), 632-638. Για τις έδρες των Πατριαρχείων υπό αραβική κατοχή, βλ. Haldon, *Seventh Century*, 288.

37. Οι προσπάθειες της κεντρικής εξουσίας για την επιβολή λύσεων στα δογματικά ζητήματα, σύμφωνα με την ορθόδοξη Σύνοδο της Χαλκηδόνας, στόχευαν στη μείωση των αντιδράσεων από τους Κόπτες (Αίγυπτο) και τους συρόφωνους πληθυσμούς· για τις απόψεις οι οποίες έχουν διατυπωθεί σχετικά, βλ. Σπ. Βρυώνης, Η άνοδος του Ισλάμ και οι αραβικές κατακτήσεις, *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, τόμ. Ζ΄, 247· G. Tate, Η Βυζαντινή Συρία, *στο ίδιο*, τόμ. Ζ΄, 454. Για τη βαθιά θρησκευτικότητα των επαρχιών αυτών, βλ. Sp. Vryonis, Aspects of Byzantine Society in Syro-Palestine, στο *Byzantine Studies in Honor of M. N. Anastos*, έκδ. Sp. Vryonis, Malibu, CA 1985,43-63.

38. Βρυώνης, Η *άνοδος του Ισλάμ*, 247. Για την πολυγλωσσία στην Ανατολή και ειδικά στη λειτουργική πρακτική, αλλά και έναν προβληματισμό παράλληλο με τα ζητήματα της παρούσας ανακοίνωσης, βλ. B. Rochette, Des pélerins latins en Terre Sainte. Rencontre des langues et de cultures, *Byz.* 66 (1996), 362-372.

39. Πρβλ. την άποψη του Κωνσταντίνου Πορφυρογέννητου για την εδαφική συρρίκνωση, ό.π., σημ. 1.

40. Θεοφάνης, 332,8-19.

Αντιοχείας Αθανάσιο (595-631)[41]. Σε αυτό το έτος, στη *Χρονογραφία* του Θεοφάνη γίνεται για τελευταία φορά μνεία των ετών βασιλείας του Πέρση βασιλιά, ενώ στην εφεξής αφήγησή του τα έτη βασιλείας κάθε αυτοκράτορα ακολουθούνται από τη χρονολογική αναφορά στους Άραβες Χαλίφες. Η τομή αυτή, αν δεν είναι τυχαία, πρέπει να εκφράζει έμμεσα, μια απαξιωτική αποτίμηση του Μονοθελητισμού, ο οποίος έτεινε να αναδειχθεί, κατά τη συγκεκριμένη συγκυρία, σε στοιχείο ενοποίησης της Κωνσταντινούπολης με την Ανατολή και απόσχισής της από τις ρωμαϊκές παραδόσεις της Δύσης.

II. Οι αντιδράσεις στην Εκκλησία και το στρατό[42].

Ανάμεσα στη βασιλεία του Ηρακλείου και την ΣΤ΄ Οικουμενική Σύνοδο (680/1), η αναδιατύπωση των επίσημων θρησκευτικών θέσεων υπαγορευόταν από τα ισχυρά κέντρα της εκκλησιαστικής αρχής στη Ρώμη, και της αυτοκρατορικής εξουσίας στην Κωνσταντινούπολη. Η πολιτική του Κώνσταντος Β΄ επιχείρησε από την άλλη πλευρά, να αναστρέψει τους ανταγωνισμούς, ανάμεσα σε ό,τι εκπροσωπούσε την ορθόδοξη παράδοση και ό,τι εξέφραζε την στρατιωτική δυναμική της Ανατολής. Το γεγονός όμως, ότι σε αυτή τη βασιλεία οι πηγές αναφορικά με τις θρησκευτικές πεποιθήσεις καταγράφουν έντονη δυσαρέσκεια στο στράτευμα, αποτελεί μάλλον ένδειξη της αδυναμίας των συγκεντρωτικών μέτρων να εξομαλύνουν τη θρησκευτική ανομοιομορφία. Λίγα χρόνια μετά την έκδοση του «Τύπου», οι διαφορές στις θρησκευτικές πεποιθήσεις εξακολουθούσαν να δημιουργούν δυσαρέσκεια ανάμεσα σε Αρμένιους στρατιώτες και σε όσους είχαν ακολουθήσει τον Κώνσταντα Β΄ στην εκστρατεία του στην Αρμενία (652/3)[43].

Την ίδια περίοδο η ταύτιση στις θρησκευτικές πεποιθήσεις αποτελούσε βασική προϋπόθεση της ομοψυχίας, όπως δείχνει το επεισόδιο των αντεγκλίσεων σχετικά με τη λατρεία της Θεοτόκου ανάμεσα σε *στρατιώτες*, οι οποίοι βρίσκονταν στη

---

41. Θεοφάνης, 329,21-25· πρβλ. Νικηφόρος, 35,27-8: *ἡ τῶν Μονοθελητῶν δυσσεβὴς αἵρεσις ἐκρατύνετο ἤδη τῶν ἀφ' Ἡρακλείου τοῦ βασιλέως χρόνων λαβοῦσα τὴν ἀρχήν.* Για τη σημασία της επιλογής του Ηρακλείου να στραφεί στους εκκλησιαστικούς εκπροσώπους της Ανατολής, βλ. και Βρυώνης, Η άνοδος του Ισλάμ. Το 628 αποτελεί και το καταληκτήριο έτος του *Πασχαλίου Χρονικού*: J. Beaucamp – R. C. Bondoux – J. Lefort – M.-F. Auzépy – I. Sorlin, La *Chronique Pascale* : le temps approprié, στο *Le Temps chrétien de la fin de l'Antiquité au Moyen Âge (IIIe-XIIIe s.)*, έκδ. J. -M. Leroux, Colloques internationaux du CNRS 604, Paris 1984, 464.

42. Για τις ιδιαίτερες ισορροπίες ανάμεσα στον στρατό και τον κλήρο την περίοδο αυτή, βλ. Λουγγής, *Δοκίμιο*, 90.

43. *Histoire d'Héraclius par l'évêque Sébéos*, έκδ. F. Macler, Paris 1904, 112, 133.

Θράκη[44]. Το τελευταίο αυτό περιστατικό μνημονεύεται στον *Βίο* του Μαξίμου, πριν από τη δικαστική του εξέταση στην Κωνσταντινούπολη. Η απόρριψη του «Τύπου» από τον Μάξιμο είχε άλλωστε αποτελέσει κίνητρο για την αμφισβήτηση της αυτοκρατορικής εξουσίας από τον πατρίκιο και Έξαρχο Αφρικής, Γρηγόριο, έναν, δηλαδή ισχυρό αξιωματούχο και εκπρόσωπο της αριστοκρατίας της Δύσης[45]. Ο έντονος θρησκευτικός χαρακτήρας της αντίδρασης στην κεντρική εξουσία ήταν συνεπώς ορατός τόσο στις εξεγέρσεις της Δύσης, όσο και στις αντιπαραθέσεις στην Αρμενία. Είναι χαρακτηριστικό, ότι η Αρμενική Εκκλησία στο σύνολό της, παρά την παρουσία του Ηρακλείου και του Κώνσταντος Β΄ στην Αρμενία[46] και την προσέγγιση στη συνέχεια, του Ιουστινιανού Β΄ [47], δεν αποδέχθηκε τις δογματικές διατυπώσεις της Κωνσταντινούπολης. Οι νομικές κυρώσεις των αυτοκρατορικών ηδίκτων, είτε βρίσκονταν προσανατολισμένα προς το Μονοενεργητισμό και το Μονοθελητισμό, είτε επανέφεραν την Ορθοδοξία της Χαλκηδόνας, σκόπευαν να ενισχύσουν την κεντρική εξουσία, περιορίζοντας την δογματική πολυμορφία.

Η αντίληψη αυτή φαίνεται καθαρά στη σημασιοδότηση της έννοιας της *οἰκονομίας* από το περιβάλλον του Κώνσταντος Β΄. Ο πατρίκιος και *ἐκ προσώπου* του αυτοκράτορα Επιφάνιος, κατά τη διεξαγωγή της δικαστικής εξέτασης του Μαξίμου του Ομολογητή[48], χαρακτήρισε την αυτοκρατορική παρέμβαση στα δογματικά θέματα ως *οἰκονομία ἵνα μὴ βλαβῶσιν οἱ λαοὶ ταῖς τοιαύταις λεπτομερέσι φωναῖς*[49]. Σύμφωνα

---

44. *Acta Maximi*, *PG* 90, 168· πρβλ. J. F. Haldon, Ideology and the Byzantine State in the Seventh Century. The "Trial" of Maximus Confessor, στο *From Late Antiquity to Early Byzantium*, *Proceedings of the Byzantinological Symposium in the 16th International Eirene Conference*, έκδ. Vl. Vavrinek, Praha 1985, 87-91.

45. W. Brandes, Konstantin der Grosse in den monotheletischen Streitigkeiten des 7. Jahrhunderts, στον παρόντα τόμο, 89-107.

46. Θεοφάνης, 304,13 και 306,8 (Ηράκλειος) και 344,29 (Κώνστας Β΄)· βλ. τις περιγραφές οι οποίες παραδίδονται ανάγλυφα στο Sébéos, σ. 82 (Ηράκλειος) και (Κώνστας Β΄) σ. 133-134. Για την εκστρατεία του Ηρακλείου και τα προβλήματα της χρονολόγησής της ανάμεσα στο 621-623, βλ. τα σχόλια στις οικείες παραγράφους της πρόσφατης μετάφρασης της *Χρονογραφίας* του Θεοφάνη: *The Chronicle of Theophanes*, 436-441 και του Κώνσταντος Β΄, το 650/1, *στο ίδιο*, 480.

47. R. W. Thomson, The Defence of Armenian Orthodoxy in Sebeos, στο *ΑΕΤΟΣ. Studies in honour of C. Mango*, έκδ. I. Ševčenko – Irmgard Hutter, Stuttgart-Leipzig 1998, 329-341.

48. W. Brandes, "Juristische" Krisenbewältigung im 7. Jahrhundert? Die Prozesse gegen Papst Martin I. und Maximos Homologetes, *FM* 10 (1998), 141-212.

49. *Acta Maximi*, 165A. Για την έννοια της *οἰκονομίας*, βλ. G. Dagron, La règle et l'exception. Analyse de la notion d'économie, στο *Religiöse Devianz, Untersuchungen zu sozialen, rechtlichen und theologichen Reaktionen auf religiöse Abweichung im westlichen und östlichen Mittelalter*, έκδ. D. Simon, Frankfurt am M. 1990, 1-19· βλ. ακόμη, H. Kennedy, The Melkite Church from the Islamic Conquest to the Crusades: Continuity and Adaption in the Byzantine Legacy, στο *The 17th International Byzantine Congress. Major Papers*, New Rochelle-New York 1986, 325-329 και Haldon, *Seventh Century*, 286-289.

με τη διατύπωση αυτή, η προσήλωση στη *λεπτομέρεια* και ο έλεγχος της δογματικής ορθότητας αποτελούσαν ενέργειες οι οποίες απέβαιναν σε βάρος του κρατικού συγκεντρωτισμού. Οι αποκλίσεις των Χριστολογικών δογμάτων[50], οι οποίες χαρακτηρίστηκαν από το J. Gouillard «ευγενείς αιρέσεις»[51], είχαν καταλήξει σε πολύ εκλεπτυσμένες γλωσσικές διατυπώσεις και δημιουργούσαν σύγχυση στην Εκκλησία. Η αναγραφή αιρέσεων σε ένα μακρύ κατάλογο στα Πρακτικά της ΣΤ΄ Οικουμενικής Συνόδου[52] δείχνει ότι η θρησκευτική ανομοιογένεια όχι μόνο δεν είχε απαλειφθεί, αλλά είχε και πάλι αποτελέσει μείζον πρόβλημα.

Από την άλλη πλευρά, η τήρηση ορθόδοξης στάσης και η προσήλωση στην ορθόδοξη παράδοση από την Εκκλησία της Ρώμης συνέπεσε με την ανάδειξη ελληνόφωνων στον ανώτατο κλήρο της. Η ιδιόμορφη για την ιταλική πραγματικότητα, αυτή ελίτ[53] πρέπει να ενισχύθηκε από το ρεύμα των αριστοκρατών από τη Συρία και την Παλαιστίνη και στη συνέχεια, την Β. Αφρική, εξαιτίας της πτώσης τους στους Άραβες[54]. Η χρήση της ελληνικής γλώσσας[55] περιορισμένη στους μοναστικούς κύκλους γύρω από τον Πάπα, ενισχύθηκε και ανανεώθηκε από όσους έμεναν πιστοί στις δογματικές αποφάσεις της Χαλκηδόνας και κατέφευγαν στη Ρώμη, για να μην υποστούν τις κυρώσεις τις οποίες επέβαλε ο «Τύπος»[56]. Η διάκριση της ταυτότητας

---

50. Fr. Winkelmann, Die Quellen zur Erforschung des monenergetisch-monotheletischen Streites, *Klio* 69 (1987), 515-559 (= του ίδιου, *Studien zu Konstantin dem Grossen und zur byzantinischen Kirchengeschichte*, Ausgewählte Aufsätze, έκδ. W. Brandes – J. Haldon, Birmingham 1993, VII)

51. *hérésies nobles*: J. Gouillard, L'hérésie dans l'empire byzantin des origines au XIIe siècle, *TM* 1 (1965), 299.

52. *ACO*, II, 2, 2, 702-704, 768· πρβλ. A. Alexakis, *Codex Parisinus Graecus 1115 and Its Archetype*, Dumbarton Oaks Studies 34, Washington 1996, 22-31.

53. J. Durliat, L'épitaphe du Pape Honorius (625-638), στο *ΑΕΤΟΣ*, 78.

54. Για τα ελληνικά μοναστήρια της Ρώμης, βλ. J. -M. Sansterre, *Les moines grecs et orientaux à Rome aux époques byzantine et carolingienne (milieu du VIe s. -fin du IXe s.)*, τόμ. I, Bruxelles 1983, 9-18· πρβλ. G. Cavallo, La cultura italo-graeca nella produzione libraria, στο *I bizantini in Italia*, έκδ. G. Cavallo – Vera von Falkenhausen, et al., Milano 1982, 497-504. Πάντως, έχει υπογραμμιστεί ότι είναι υπερβολή να θεωρούμε ότι Έλληνες της Αιγύπτου ή της Συρίας εποίκισαν ομαδικά την Ιταλία με την κατάκτηση των Περσών ή των Αράβων: P. Lemerle, *Ο πρώτος βυζαντινός ουμανισμός*, μτφρ. Μαρία Νυστazοπούλου-Πελεκίδου, Αθήνα 1985, 26· για τη δραστηριότητα των μοναστικών κοινοτήτων της Αφρικής, βλ. και Averil Cameron, The Byzantine reconquest of N. Africa and the Impact of Greek culture, *Graeco-Arabica* 5 (1993), 153-165.

55. Lemerle, *Ουμανισμός*, 28· περιορισμένη θεωρεί την επίδραση των ελληνόφωνων κληρικών στην κοινωνία της Ιταλίας και ο T. S. Brown, *Gentlemen and Officers. Imperial administration and aristocratic power in Byzantine Italy, A.D. 554-800*, British School at Rome 1984, 69.

56. *Ἱστορία σύντομος περιέχουσα τὰ κατὰ τὸν μακάριον Μαρτῖνον γεγονότα πάπαν Ῥώμης καὶ τὸν ὅσιον Μάξιμον καὶ τὸν* (sic) *σὺν αὐτῷ*· βλ. R. Devreesse, Le texte Grec de l'Hypomnesticum de Théodore Spoudée. Le supplice, l'exil et la mort des victimes illustres du Monothélisme, *An. Boll.* 53 (1935), 71,16-18: *βουληθέντες ἐπὶ Ῥώμην καταφυγεῖν*· πρβλ. Haldon, *Seventh Century*, 274.

των κληρικών, οι οποίοι βρέθηκαν την εποχή αυτή στη Ρώμη, είχε ως κριτήριο την γλώσσα[57]· στη Σύνοδο του Λατερανού οι πρεσβύτεροι και ηγούμενοι Θαλάσσιος και Γεώργιος, Ιωάννης του Αγ. Σάββα και Θεόδωρος της Αγ. Λαύρας της Αφρικής –αν και δεν συνδέονται με την Κωνσταντινούπολη, ή τη Μ. Ασία –, ονομάζονται *γραϊκοί*[58]. Ο ρόλος αυτής της ομάδας – μέσα στην οποία θα υπήρχαν δίγλωσσοι (λατινόφωνοι και ελληνόφωνοι) – υπήρξε σημαντικός, όπως δείχνει η συμβολή τους στη σύνταξη των Συνοδικών Πρακτικών του Λατερανού[59].

Η γλώσσα άλλωστε, αυτών των «γραικών», με τους οποίους ο Μάξιμος διακήρυσσε ότι ήταν ομόγλωσσος, ήταν απαραίτητη προϋπόθεση για την ορθή πίστη, δηλαδή, την Ορθοδοξία[60]. Ο αυτοκράτορας και ο κλήρος της πρωτεύουσας, που εξέδωσαν τον «Τύπο» αν και ομόγλωσσοι, δεν ήταν ομόπιστοι του Μαξίμου· η αυτοκρατορική πολιτική είχε παρεκκλίνει από τη ρωμαϊκή πίστη, αγνοώντας την αναγνώριση του προκαθημένου της Ρώμης. Αυτό το τελευταίο προαπαιτούμενο για τη δογματική καθαρότητα, το οποίο έθετε ο Μάξιμος, αποτελούσε συστατικό στοιχείο της ρωμαϊκής παράδοσης[61]. Η άρνηση της ρωμαϊκής πίστης, δηλαδή της Ορθοδοξίας στην Κωνσταντινούπολη, επί Κώνσταντος Β΄, εξέφραζε τη δυναμική της πολιτικής εξουσίας απέναντι στη Ρώμη και οδήγησε στη σύγκρουσή του με τη Δύση. Στα πλαίσια αυτά η εκδίωξη των παπικών αποκρισιαρίων από τα Πλακιδίας στην Κωνσταντινούπολη και η απαγόρευση της τέλεσης λατινικής λειτουργίας[62] εξέφραζαν την απόρριψη της δογματικής θεώρησης της Ρώμης.

Παρά τις αντιδράσεις, η επαναφορά της παπικής αναγνώρισης και της Ορθοδοξίας επιτεύχθηκε τελικά επί Κωνσταντίνου Δ΄ (668-685) με την ΣΤ΄ Οικουμενική Σύνοδο και επισφραγίστηκε με την πανηγυρική τέλεση στην Αγία Σοφία επίσημης λατινικής λειτουργίας ενώπιον παπικών αποκρισιαρίων και των Πατριαρχών της Ανατολής[63]. Με την επιστροφή της Ορθοδοξίας έπαυαν οι αντιπαραθέσεις ανάμεσα στην αυτοκρατορική εξουσία και τη Ρώμη. Η δυσπιστία όμως ανάμεσα στη λατινόφωνη Δυτική Εκκλησία και τις ελληνόφωνες μοναστικές κοινότητες της Ανατολής

---

57. Για τη χρήση των ελληνικών ως διεθνούς γλώσσας την περίοδο αυτή, βλ. G. Horrocks, *Greek: A History of the Language and its Speakers*, London-New York 1997, 149-150.

58. *ACO*, II, 1, 48, 50. Για τη χρήση του όρου *γραικός* στη θέση του *βυζαντινός*, βλ. M. McCormick, The Imperial Edge: Italo-Byzantine Identity, Movement and Integration, A.D. 650-950, στο *Studies on the Internal Diaspora of the Byzantine Empire*, έκδ. Hélène Ahrweiler – Angeliki Laiou, Washington D.C. 1998, 22-23.

59. R. Riedinger, Aus den Akten der Lateran Synode von 649, *BZ* 69 (1976), 17-38.

60. *Relatio Motionis*, *PG* 90, 128· πρβλ. Haldon, The "Trial" of Maximus Confessor, 87-92.

61. Μερικώς διαφορετική ερμηνεία του χωρίου δίνει ο Brandes, Krisenbewältigung, 198-199.

62. Επί Παύλου Β΄ (641-653): *ACO*, II, 1,1, 18. Πρβλ. *Βίος Μαρτίνου* (649-653), *LP*, I, 336· J.-L. Van Dieten, *Geschichte der Patriarchen von Sergios I. bis Johannes VI. (610-715)*, Amsterdam 1972, 97.

63. *Βίος Αγάθωνος* (678-681), *LP*, I, 354.

δεν σταμάτησε· ο Αναστάσιος Σιναΐτης στα τέλη του 7ου αιώνα, απέδωσε τη δογματική σύγχυση στην αδυναμία της γλώσσας των *Ἄφρων καὶ Ρωμαίων καὶ Δυτικῶν*, να διαστείλει *τὴν οὐσίαν καὶ τὴν φύσιν ἐκ τῆς ὑποστάσεως*[64].

Η δογματική ορθότητα στηριζόταν στη γλωσσική διατύπωση[65]. Η ελληνική γλώσσα ήταν άλλωστε καθιερωμένη ως μέσο συνεννόησης, αλλά και έκφρασης της λόγιας γραμματείας[66], γεγονός το οποίο ενίσχυε την παραδοσιακή μεταχείρισή της στις δογματικές διατυπώσεις. Οι ετερότητες και οι αποκλίσεις ανάμεσα στις ερμηνείες της Εκκλησίας της Κωνσταντινούπολης και όσων είχαν αποσχιστεί στην Ανατολή, επιτάθηκαν από την ανάδειξη της Εκκλησίας της Ρώμης ως παράγοντα ελέγχου της δογματικής καθαρότητας. Αυτό φαίνεται καθαρά στο ρόλο των αποκρισιαρίων του Πάπα, οι οποίοι μολονότι είχαν επανέλθει στην Κωνσταντινούπολη μετά τη σάκρα του Κωνσταντίνου Δ΄, το 678[67], δεν παρέδωσαν στη Ρώμη για τον διάδοχο και γιό του, Ιουστινιανό Β΄, καλές περγαμηνές, παρά το γεγονός ότι ο τελευταίος επικαλείται την έγκρισή τους στη jussio του 687[68].

Στην ΣΤ΄ Οικουμενική Σύνοδο ο έλεγχος για τις δογματικές αποκλίσεις σε λατινικούς ή ελληνικούς λιβέλλους πραγματοποιούνταν από τους παπικούς αποκρισιαρίους[69] και τους ρωμαϊκούς γραμματικούς, δηλαδή, τους γνώστες της λατινικής γλώσσας. Η λατινόφωνη αυτή ομάδα συνεργάστηκε με τους αναγνώστες και νοταρίους του Πατριαρχείου Κωνσταντινουπόλεως και τους *μεγαλοπρεπεστάτους*

---

64. Αναστασίου Σιναΐτου, *Ὁδηγός*, *PG* 89, 193B. P. Charanis, On the Evolution of the Byzantine Church into a National Greek Church, *Βυζαντιακά* 2 (1982), 101-104· η ελληνική γλώσσα, ως αρχέτυπη γλώσσα της Καινής Διαθήκης, αλλά και της λειτουργικής, έχαιρε εκτιμήσεως στη Δύση: A. Guillou, Être Grec en Europe au Moyen Âge, στο *ΕΥΨΥΧΙΑ. Mélanges offerts à Hélène Ahrweiler*, Byzantina Sorbonensia 16, τόμ. 1, Paris 1998, 273-279· πρβλ. τον πολύ μεταγενέστερο έπαινο του Ιωσήφ Βρυεννίου προς τον Δημήτριο Κυδώνη για την *ἀκρίβεια*, δηλαδή, το σεβασμό στη δογματική ορθότητα, με την οποία είχε αποδοθεί ένα άλλο θεολογικό κείμενο από τα λατινικά στα ελληνικά αυτή τη φορά, (1395): Δ. Χ. Καλαμάκη, *Ανθολόγιον εκ των έργων Αυγουστίνου Ιππώνος εξελληνισθέν υπό Δημητρίου Κυδώνη*, Αθήνα 1996, 38-39.

65. Για την ιδιαίτερη γλώσσα των δογματικών μηνυμάτων στα αγιολογικά έργα του Λεοντίου Νεαπόλεως, βλ. P. Yannopoulos, Léonce de Naples chef de File de l'hagiographie chypriote, στο *Chypre et l'Europe, Actes*, (coll. Lapithos), έκδ. A. Chatzisavvas, Nancy 1998, 176-189, και ιδιαίτερα 182-184.

66. N. Oikonomidès, L'«unilinguisme» officiel de Constantinople byzantine (VIIe-XIIe s.), *Σύμμεικτα* 13 (1999), 9-21.

67. *ACO*, II, 2, 1, 2-10· Dölger, *Regesten*, 242.

68. *ACO*, II, 2, 2, 886-7· Dölger, *Regesten*, 254.

69. Για την αλλαγή στο θεσμό των αποκρισιαρίων τον 7ο αι. με την αποστολή τους ανάμεσα σε εκκλησιαστικές έδρες, βλ. Βασιλική Α. Λεονταρίτου, *Εκκλησιαστικά αξιώματα και υπηρεσίες στην πρώιμη και μέση βυζαντινή περίοδο*, Αθήνα-Κομοτηνή 1996, 41.

ἀσηκρῆτις καὶ βασιλικοὺς σεκρεταρίους[70]. Οι παπικοί απεσταλμένοι μαζί με τους κληρικούς και τους κοσμικούς αξιωματούχους της Κωνσταντινούπολης άσκησαν από κοινού έλεγχο στη δογματική καθαρότητα των τόμων προηγούμενων Συνόδων που βρίσκονταν είτε στη Βιβλιοθήκη του Πατριαρχείου Κωνσταντινουπόλεως, είτε στην κατοχή άλλων κληρικών ή ιδιωτών.

Με την επαναφορά της Ορθοδοξίας και την αποκατάσταση των ισορροπιών ανάμεσα στην Παλαιά και τη Νέα Ρώμη, τα λατινικά, όπως και τα ελληνικά, υπήρξαν αναγκαία για τη συνεννόηση και την αναγνώριση των εκατέρωθεν μερών. Στο πνεύμα αυτό, εντάσσεται και η καινοτομία του Ιουστινιανού Β΄ να εκδώσει νόμισμα, στον εμπροσθότυπο του οποίου η αυτοκρατορική απεικόνιση αντικαθίσταται με την εικόνα του Χριστού και τη λατινόγλωσση επιγραφή *Justinianus Servus Christi*[71]. Έτσι, για πρώτη φορά η υιοθέτηση μιας ορθόδοξης απεικόνισης και μια θεολογική καταδήλωση στα λατινικά πρόβαλαν από κοινού την Ορθοδοξία[72] του αυτοκράτορα. Παρόμοιο χαρακτήρα είχε, πιστεύουμε, και η σποραδική, τον 7ο αιώνα, χρήση λατινικής ορολογίας στα αυτοκρατορικά ήδικτα. Η χρήση του λατινικού όρου *proponatur* στο «ήδικτο» του Κωνσταντίνου Δ΄ για την Ορθοδοξία, αντλώντας από τη ρωμαϊκή παράδοση εξέφραζε πειστικότερα την αυτοκρατορική εντολή[73]. Ανάλογο είναι και το νόημα του όρου *donamus* στην ελληνόγλωσση αυτοκρατορική δωρεά του Ιουστινιανού Β΄, στη Βασιλική του Αγ. Δημητρίου[74]. Αυτήν την εξέχουσα θέση της πατρίου και ρωμαϊκής γλώσσας απηχούσε η αναγραφή στις δίγλωσσες σφραγίδες του 7ου αιώνα, του πατρωνύμου ή του αξιώματος, στα λατινικά. Η προνομιακή αυτή χρήση των λατινικών εξέφραζε την ιδιαίτερη τάση των κτητόρων να δηλώνουν την κοινωνική τους προέλευση με ένα αλφάβητο αριστοκρατικό[75]. Η μεταχείριση των λατινικών σε ολόκληρο τον 7ο αιώνα αναδεικνύει ένα πολύ ιδιαίτερο χαρακτηριστικό της ανώτερης τάξης της Κωνσταντινούπολης: την προσήλωση σε παλαιά ρωμαϊκά πρότυπα. Η προτίμηση όμως αυτή είναι φανερή σε μολυβδόβουλλα, τα

---

70. *ACO*, II, 2,1, 32, 40, 50, 166, 176, *Παύλος*, επίσης, ό.π., 202, 560· *Ιωάννης*, ό.π., 214, 218, *Φωτεινός* και *Διογένης*, ό.π., 52, 218, 232, 268. Για τις αρμοδιότητες του ασηκρήτις, βλ. N. Oikonomidès, *Les listes de préséance byzantines des IXe et Xe siècles*, Paris 1972, 360.

71. Η αναγραφή αυτή έχει ερμηνευθεί ως αντίδραση στον αντίστοιχο τίτλο τον οποίο χρησιμοποίησε ο Χαλίφης Αβδ αλ-Μαλίκ: *DOC*, III_1, σ. 100.

72. Για την αποστολική προέλευση της έννοιας αυτής, βλ. J. Breckenridge, *Numismatic Iconography of Justinian II (685-695, 705-711)*, New York 1959, 93-95· για την πολιτική σημασία, βλ. Constance Head, *Justinian II of Byzantium*, Wisconsin 1972, 55-58.

73. Βλ. και την παρατήρηση για την τελευταία χρονικά αρχαιοπρεπή χρήση των λατινικών όρων σε αυτό το ήδικτο, Feissel, Épigraphie, 92 σημ. 95.

74. J.-M. Spieser, Inventaires en vue d'un recueil des inscriptions historiques de Byzance. I. Les inscriptions de Thessalonique, *TM* 5 (1973), αρ. 8, 155-156· Dölger, *Regesten*, 258.

75. Oikonomidès, L'épigraphie des bulles de plomb byzantines, 157-161.

οποία ανήκαν σε κοσμικούς αξιωματούχους και δεν ισχύει μόνο για το δυτικό, αλλά και για το ανατολικό τμήμα του κράτους. Σε σφραγίδα, η οποία χρονολογείται τον 7ο αιώνα και ανήκε στον αρχιεπίσκοπο Ιωάννη, ανώτατο εκκλησιαστικό άρχοντα της Θεσσαλονίκης, αναγράφεται το όνομα της πόλης στα λατινικά[76].

Στις ιδιαίτερες αυτές συνθήκες, η ανάδειξη από τη μια μεριά της ελληνικής γλώσσας[77] στις διατυπώσεις των ορθόδοξων δογμάτων και η επιλεκτική χρήση του λατινικού αλφαβήτου από την άλλη, η οποία παρέπεμπε στη ρωμαϊκή καταγωγή, αποτελούσαν συμπληρωματικά γνωρίσματα των επιδιώξεων της κωνσταντινουπολίτικης αριστοκρατίας. Αυτή η επιλεκτική διγλωσσία έτεινε όμως να απαλείψει τη χρήση των ανατολικών γλωσσών στο ανατολικό τμήμα του κράτους[78]. Η σύνταξη επίσημων δογματικών αποφάσεων στις γλώσσες αυτές δεν φαίνεται να ήταν επιτρεπτή από τους εκφραστές της Ορθοδοξίας στην Κωνσταντινούπολη. Μια διαμαρτυρία ενός συρόφωνου και ελληνόφωνου πρεσβυτέρου από την Απάμεια (επαρχία Συρίας Β΄), η οποία σώζεται στα Πρακτικά της ΣΤ΄ Οικουμενικής Συνόδου, συνδέει την ενίσχυση του πεσμένου ηθικού των θεματικών στρατευμάτων μετά την ήττα στο Δούναβη, το 681, – η οποία κατά τις πηγές επήλθε εξαιτίας της διάδοσης μιας φήμης στο μέτωπο[79]· – με την απόδοση του Συμβόλου της Πίστεως στα συριακά. Σύμφωνα με αυτόν τον ιερέα, τα στρατεύματα που μόλις είχαν επιστρέψει από το μέτωπο, θα έμεναν ικανοποιημένα, εάν η Σύνοδος επέτρεπε τη σύνταξη μιας ομολογίας πίστεως στα συριακά[80]. Ίσως, με τον τρόπο αυτό ο μονοθελητής πρεσβύτερος επιθυμούσε να ξεφύγει από τις δογματικές διατυπώσεις της Συνόδου, εκφράζοντας το πνεύ-

---

76. *Ἰωάννου ἀρχιεπισκόπου Tessalonicae*: V. Laurent, *Le Corpus des sceaux de l'émpire byzantin*, V/1: *L' Église*, Paris 1963, αρ. 447, πράγμα εύλογο επειδή η Θεσσαλονίκη αποτελούσε ακόμη βικαριάτο του Ιλλυρικού, υπό τον Πάπα Ρώμης.

77. Την προτίμηση αυτή δείχνει η μνεία για την κατήχηση νεοφωτίστων *ἑλληνίδι γλώσσῃ*· βλ. *Doctrina Jacobi nuper baptisati*, στο G. Dagron – V. Déroche, Juifs et Chrétiens dans l'Orient du VIIe siècle, *TM* 11 (1991) I, 7, 5, σ. 77· Oikonomidès, L'«unilinguisme» officiel, 9-21.

78. G. Dagron, Formes et fonctions du pluralisme linguistique à Byzance (IXe-XIIe siècle), *TM* 12 (1994), 219-240.

79. Η ήττα αυτή έχει αποδοθεί στην *Ιστορία Σύντομο* του Πατριάρχη Νικηφόρου (35,11-13) και τη *Χρονογραφία* του Θεοφάνη (359,3-5) σε κακή συνεννόηση στη γραμμή του μετώπου -οφειλόμενη, ίσως, σε γλωσσική σύγχυση-, εξαιτίας της φήμης για την υποχώρηση ή αποχώρηση του αυτοκράτορα. Αναλογίες φαίνεται να παρουσιάζει η σύγχυση που επικράτησε στο στρατό του Κομεντίολου, το 586/7: Θεοφ. Σιμοκάττης, *Ἱστορίαι*, έκδ. C. de Boor – P. Wirth, Leipzig 1887, ανατ. Stuttgart 1972, II, 15, 6-10· Το ζήτημα αυτό έχει αναλύσει ο Γ. Κόλιας στην μελέτη του ΤΟΡΝΑ - Επιχώριος γλώσσα, *ΕΕΒΣ* 14 (1938), 295-299, την οποία δεν λαμβάνει υπόψη ο B. Baldwin, "Torna, torna phrater": What Language?, *Byz.* 67 (1997), 264-267.

80. *ACO*, II, 2, 2, 696. Για τη μεσολάβηση κληρικών ανάμεσα σε επαναστατημένα στρατεύματα και την πολιτική εξουσία, βλ. ενδεικτικά: W. E. Kaegi, *Byzantine Military Unrest (471-843). An Interpretation*, Amsterdam 1981, 70.

μα της οικονομίας, την οποία είχε καλλιεργήσει η πατερική παράδοση της Ανατολής. Το θέμα της μετάφρασης των θεολογικών κειμένων στη γλώσσα των πιστών είχε στις αρχές του 7ου αιώνα προβληθεί από τον πατριάρχη Αλεξανδρείας, Ευλόγιο (581-607) ως «οικονομία»[81] της Εκκλησίας. Οι απόψεις του Ευλογίου για την «οικονομία» της γλωσσικής διατύπωσης εντάσσονταν στο πλαίσιο των χριστιανικών κοινοτήτων της Ανατολής, τα μέλη των οποίων είχαν πολιτισμικές ταυτότητες και παραδόσεις πολύ κοντά στις πηγές του χριστιανισμού.

Το πνεύμα αυτό δεν κυριαρχούσε στην Κωνσταντινούπολη. Ο αυτοκράτορας, η Σύγκλητος και όσοι επίσκοποι από τη Δύση και την Ανατολή συγκεντρώθηκαν στην ΣΤ΄ Οικουμενική Σύνοδο, είχαν δώσει προτεραιότητα στη διευθέτηση του σχίσματος[82] με τη Δύση. Έτσι, ο Κωνσταντίνος Απαμείας αποπέμφθηκε από την αίθουσα του Τρούλλου, όπου διεξαγόταν η Σύνοδος και κατηγορήθηκε ως Μονοφυσίτης[83]. Το αίτημα του για την απόδοση του Συμβόλου της Πίστεως στα συριακά, θα μπορούσε να τονίζει και από μια άλλη πλευρά, τη συνειδητή επιβολή της ελληνικής γλώσσας ως μέσου για τον έλεγχο της δογματικής καθαρότητας. Θα μπορούσαμε καταλήγοντας να πούμε ότι οι ταλαντεύσεις ανάμεσα στη γλωσσική διατύπωση και την πίστη[84], αποτελούσαν έκφραση της αναζήτησης ερεισμάτων, άλλοτε στην ισχυρή δύναμη των στρατών της Ανατολής και άλλοτε στην παλιά, αλλά σταθερή ρωμαϊκή ισορροπία της Δύσης. Οι διαφορετικές κάθε φορά, τοποθετήσεις της κεντρικής εξουσίας απέναντι σε αυτήν την τόσο ευαίσθητη θρησκευτικότητα της περιόδου, αναμόρφωναν και ανασυνέθεταν την ρωμαϊκή της ταυτότητα. Ανάμεσα σε άλλα, η ελληνική γλώσσα της δογματικής πολεμικής αποτέλεσε συστατικό στοιχείο αυτής της νέας ταυτότητας. Η ιστορική συγκυρία της παράλληλης χρήσης των ελληνικών από τους κύκλους των Εκκλησιών της Ρώμης και της Ανατολής εξέφραζε τον 7ο αιώνα την αγωνία για τη διατήρηση των παλαιών ισορροπιών, οι οποίες ανατράπηκαν πολύ γρήγορα. Αν και το ζήτημα του καθορισμού των θρησκευτικών πεποιθήσεων μετά τον 7ο αιώνα στράφηκε από την πολεμική των διατυπώσεων στην πολεμική των εικόνων[85], η αυτοκρατορία είχε στο μεταξύ κατορθώσει να ανασυνθέσει μια τουλάχιστον πτυχή της φυσιογνωμίας της.

---

81. Dagron, La règle et l'exception, 4-5.

82. Αυτό τονίζεται από τον Κωνσταντίνο Δ΄ στην επιστολή του (12.8.678) προς τον πάπα Δόνο (676-678): *ACO*, II, 2, 1, 4-6· Dölger, *Regesten*, 242.

83 B. Lourié, *Un autre monothélisme: le cas de Constantin d'Apamée au VIe Concile Oecumenique*, Studia Patristica 29, Oxford 1995, 290-303.

84. Για τη «δημιουργία μιας ιδεολογίας απέναντι στη γλώσσα» ήδη τον 7ο αιώνα και τις αντανακλάσεις της στο έργο του Κωνσταντίνου Ζ΄ Πορφυρογέννητου, βλ. I. Djurić, La langue et le dialecte romains de Constantin VII Porphyrogénète, (στα σερβικά με γαλλική περίληψη) *ZRVI* 24-25 (1986), 109-137.

85. Anna D. Kartsonis, *Anastasis, The Making of an Image*, Princeton 1986, 35-39.

WOLFRAM BRANDES

KONSTANTIN DER GROSSE IN DEN MONOTHELETISCHEN STREITIGKEITEN DES 7. JAHRHUNDERTS

Es geht in diesem Beitrag um einen Vorgang in den vierziger Jahren des 7. Jhs., den man als "versteckte" Propaganda des Papsttums gegen den Kaiser in Konstantinopel und gegen die byzantinische Staatskirche bezeichnen kann. "Versteckt" sollte man den Inhalt der hier behandelten Passage aus der sog. *Relatio motionis*[1] deshalb nennen, weil der Autor[2] dieses sehr parteiischen dyotheletischen Berichts über den Hochverratsprozess gegen Maximos Homologetes im Jahre 655 übersehen hat, dass im Kontrast zu seinen apologetischen Absichten Informationen mitgeteilt werden, die Maximos in einem unvorteilhaften Licht erscheinen lassen. Aber auch die moderne Forschung hat diese "versteckten" Hinweise übersehen.

Unsere Kenntnisse von den Auseinandersetzungen um das monotheletisch-monenergetische christologische Glaubensdogma[3] basieren fast ausschliesslich auf

---

1. Siehe jetzt die neue Ausgabe von Pauline Allen – B. Neil (ed.), *Scripta saeculi VII Vitam Maximi Confessoris illustrantia*, Corpus christianorum, Series graecae 39, Leuven 1999, 12-51 (*CPG* 7736); vgl. zu diesem Text Allen – Neil, a.a.O., XV; W. Brandes, Anmerkungen zu den Quellen zur Biographie des Maximos Homologetes, in *Prosopographie der mittelbyzantinischen Zeit* (= *PmbZ*). *Prolegomena*, Berlin-New York 1998, 174f.; Ders., 'Juristische' Krisenbewältigung im 7. Jahrhundert? Die Prozesse gegen Martin I. und Maximos Homologetes, *FM* 10 (1998), 155f.; G. Dagron, *Empereur et prêtre. Étude sur le «césaropapisme» byzantin*, Paris 1996, 177ff.; B. Neil, The Lives of Pope Martin I and Maximus the Confessor: Some Reconsiderations, *Byz.* 68 (1998), 91-109; zu Maximos zuletzt *PmbZ* III, Berlin-New York 2000, 207-215 (#4921).

2. Die Autorschaft ist ungeklärt. Sie lässt sich aber auf einige Personen aus dem engeren Umfeld des Maximos eingrenzen. Vielleicht war Maximos selbst beteiligt. Siehe Allen – Neil, *Scripta saeculi VII*, XV. Als Autoren kommen in Frage: Anastasios Monachos (*PmbZ* I, Berlin-New York 1999, 76-79 [#237]), Anastasios Apokrisiarios (ebenda I, 79f. [#238]), Theodosios von Gangra (ebenda IV [im Druck] [#7816]) oder Theodoros Spoudaios (ebenda IV [im Druck] [#7439]).

3. Übersicht über die relevanten Quellen und Literatur bei F. Winkelmann, Die Quellen zur Erforschung des monenergetisch-monotheletischen Streits, *Klio* 69 (1987), 515-559 (auch in Ders., *Studien zu Konstantin dem Grossen und zur byzantinischen Kirchengeschichte*, Ausgewählte Aufsätze, hg. von W. Brandes – J. Haldon, Birmingham 1993, VII). Ders., *Der monenergetisch - monotheletische*

Quellen der siegreichen Dyotheleten. Das 6. Ökumenische Konzil (680/681) bestimmte, dass alle monotheletischen Schriften zu vernichten seien[4]. Der überlieferte Quellenbestand zeigt, dass dies auch erfolgreich durchgeführt wurde. Gelegentlich jedoch wurde die dyotheletische Geschichtskonstruktion nicht konsequent und alle Details erfassend durchgeführt, so dass sich wenigstens einige wenige Hinweise auf das tatsächliche Geschehen finden lassen[5].

Es ist nicht angebracht, an dieser Stelle in aller Ausführlichkeit die Päpste Theodor I., dessen Nachfolger Martin I. und besonders Maximos Homologetes vorzustellen. Martin und Maximos wurden bekanntlich 653 und 655 in "Schauprozessen" verurteilt[6]. Die Anklage lautete auf Hochverrat. Während der Verhandlung gegen Martin wurde ausdrücklich abgelehnt, über theologische Fragen zu verhandeln[7]. Auch im Prozess gegen Maximos spielten theologische Fragen keine Rolle[8].

Diese Prozesse und die Auseinandersetzungen der vorhergehenden Jahre fanden in einer für das Byzantinische Reich prekären Situation statt. Die ausserordentliche Dramatik der politischen Entwicklungen dieser Jahre prägten in hohem Masse die politischen und theologischen Aktivitäten der beiden Gruppierungen der monotheletischen Kontroverse. Seit den 30er Jahren konnten die politischen Ereignisse nur als eine Serie von Katastrophen angesehen werden. Gerade der Kontrast zu den enormen Erfolgen der vorhergehenden Jahre, als es Herakleios ge-

---

Streit, Berliner Byzantinistische Studien 6, Frankurt am M. 2001; siehe auch G. Dagron, in *Geschichte des Christentums*, IV, *Bischöfe, Mönche und Kaiser (642-1054)*, hg. von G. Dagron – P. Riché – A. Vauchez, Freiburg-Basel-Wien 1994, 40-59.

4. *ACO*, II, 2, 626,13-19: *Ἡ ἁγία σύνοδος εἶπε· Τῶν προκομισθέντων ἡμῖν παρὰ Γεωργίου τοῦ ... χαρτοφύλακος ... λιβέλλων τε καὶ χάρτων καὶ ἑτέρων συνταγμάτων τὴν εἴδησιν λαβόντες ἔγνωμεν εἰς μίαν καὶ τὴν αὐτὴν ἀσέβειαν φέρεσθαι, καὶ συνείδομεν ταῦτα ὡς βέβηλα καὶ ψυχοφθόρα παραχρῆμα πρὸς τέλειον ἀφανισμὸν πυρὶ παραδοθῆναι. Καὶ ἐκαύθησαν* (Schluss von actio XIII). Vgl. auch W. Speyer, Büchervernichtung, *Jahrbuch für Antike und Christentum* 13 (1970), 123-152.

5. Zu einigen solcher Fälle siehe W. Brandes, Apergios von Perge - ein Phantomhäretiker, *JÖB* 48 (1998), 35-40; Ders., Die melkitischen Patriarchen von Antiocheia im 7. Jahrhundert. Anzahl und Chronologie, *Le Muséon* 112 (1998), 37-57.

6. "Schauprozesse" nach J. F. Haldon, Ideology and social change in the seventh century: military discontent as a barometer, *Klio* 68 (1986), 175 (= Ders., *State, Army and Society in Byzantium. Approaches to Military, Social and Administrative History, 6th-12th Centuries*, Variorum, Aldershot-Hampshire 1995, II); zu den beiden Prozessen siehe zuletzt Brandes, Krisenbewältigung, 141-212 (mit einschlägiger Bibliographie).

7. *Commemoratio* (*CPG* 7969), in *PL* 128, 594A, 9-15; Brandes, Krisenbewältigung, 168; Winkelmann, Die Quellen, 543f. (Nr. 138).

8. Brandes, Krisenbewältigung, 159-200.

lungen war (628), den Hauptfeind seit mehr als vier Jahrhunderten, das persische Sassanidenreich, vernichtend zu schlagen, musste viele Zeitgenossen erschüttern. Das von den Persern entführte Heilige Kreuz wurde von Herakleios triumphal nach Jerusalem zurückgeführt und die Zukunft des Reiches konnte mit grossen Hoffnungen betrachtet werden. Gerade in diesem optimistischen Augenblick der byzantinischen Geschichte geschah das Unvorstellbare. Die islamischen Araber erschienen auf der weltgeschichtlichen Szene und binnen weniger Jahre waren alle Hoffnungen und Erfolge zunichte[9]. Die eben zurückgewonnenen Provinzen gingen wieder verloren und der bald einsetzende Flüchtlingsstrom aus dem Osten erreichte sogar das ferne Rom (via Afrika in der Regel)[10]. Nach der berühmten Schlacht am Yarmuk (August/September 636), als die Byzantiner eine vernichtende Niederlage gegen die Araber erlitten, war die grosse Gefahr jedem offensichtlich. Jerusalem fiel 639 und Ägypten erlag zu Beginn der 40er Jahre dem arabischen Ansturm[11]. In dieser Situation starb Herakleios und die Handlungsfähigkeit des Reiches litt unter Thronfolgestreitigkeiten. Das Jahr 641 sah drei Kaiser[12]. Nach Konstantin III. und Heraklonas (zusammen mit seiner Mutter Martina) bestieg schliesslich Konstans II. den Thron. Er war zwölf Jahre alt. Die eigentliche Macht lag in den Händen einiger führender Vertreter des Senats[13].

Auf dem Höhepunkt der monotheletischen Streitigkeiten in den 50er Jahren wurde Maximos verhaftet. Er war bereits seit ca. 653 in Konstantinopel, wo er während einer Synode eine Diskussion mit dem Bischof Konstantin von Perge führte[14]. Nach einigen Jahren intensiver antimonotheletischer Aktivitäten nach dem Prozess des Jahres 653 gegen Martin liess ihn die byzantinische Regierung verhaften und (ab 16. Mai) 655 vor Gericht stellen. Hier soll nicht der Verlauf dieser Gerichtsverhandlung, über den die *Relatio motionis* berichtet, behandelt werden. Die Richter und Ankläger, besonders der *σακελλάριος* Leon und der *ἔπαρχος τῆς πόλεως* Troilos sowie weitere Mitglieder des Senats[15], brachten eine Anklage wegen Hochverrats (*laesae maiestatis, perduellio*) vor wie schon zwei Jahre zuvor im

9. Siehe den Überblick über die Zeitereignisse bei Brandes, Krisenbewältigung, 146-151.

10. Zu den griechischen Flüchtlingen in Rom siehe J. M. Sansterre, *Les moines grecs et orientaux à Rome aux époques byzantine et carolingienne (milieu du VIe s. - fin du IXe s.)*, I-II, Brüssel 1983.

11. Siehe W. E. Kaegi, *Byzantium and the Early Islamic Conquests*, Cambridge 1992.

12. W. T. Treadgold, A Note on Byzantium's Year of the Four Emperors (641), *BZ* 83 (1990), 431-433.

13. Brandes, Krisenbewältigung, 210-212.

14. Brandes, Apergios von Perge, 35-40; *PmbZ* I, 186 (#577); II, 501 (#3706).

15. Zu den genannten Personen siehe *PmbZ* I, 345f. (#1048); IV (im Druck) (#8524).

Prozess gegen Papst Martin I. Die Ankläger präsentierten mehrere "Beweise" und Zeugen, die die erhobenen Vorwürfe bestätigen sollten. Von diesen soll hier jedoch nur einer behandelt werden[16].

Was der Zeuge Sergios von Magudas (*ὁ Μαγουδάς*)[17] zu berichten hatte, erscheint auf den ersten Blick etwas eigenartig. Vor neun Jahren, also ca. 645/646, sei der Abt Thomas (von dem sonst nichts bekannt ist) aus Rom gekommen und habe berichtet, dass ihn Papst Theodor I. zu dem πατρίκιος Gregorios gesandt habe, um ihm die Botschaft aus Rom zu überbringen, dass er keine Furcht haben möge, denn der Gottesknecht und Abt Maximos habe ein Traumgesicht gehabt. Er sah am Himmel zwei Engelschöre, einen im Osten und einen im Westen. Der Chor im Osten sang *Constantine Auguste, tu vincas* (*Κωνσταντῖνε Αὔγουστε, τοῦ βίγκας*) und der im *Westen Gregorie Auguste, tu vincas* (*Γρηγόριε Αὔγουστε, τοῦ βίγκας*). Der westliche Chor aber überwand den östlichen[18]. Der historische Hintergrund ist bekannt. Gregorios, der Exarch von Karthago, stand zu dieser Zeit in offener Rebellion gegen Kaiser Konstans II., wobei er offenbar geschickt den dogmatischen Konflikt zwischen Rom und Konstantinopel zu seinen Gunsten nutzte. Seine eigentlichen Ziele sind nicht bekannt. Wollte er das 476 untergegangene Weströmische Reich wiederbeleben oder hoffte er, den Thron in Konstantinopel erringen zu können? Weniger als dreissig Jahre zuvor war der von Nordafrika ausgehende Staatsstreich (608/609) des älteren Herakleios, des Vaters des homonymen Kaisers Herakleios (610-641), erfolgreich gewesen. Gregorios und Maximos kannten sich seit einigen Jahren und pflegten enge Kontakte. Als im Jahre 645 Maximos in Karthago mit dem Expatriarchen Pyrrhos disputierte, war Gregorios anwesend[19]. Zwischen Rom und Karthago gab es sehr enge Verbindungen in den

16. Zu anderen Vorwürfen siehe Brandes, Krisenbewältigung, 183-199.

17. Vielleicht aus der Stadt Μάγουδα am Euphrat - siehe F. H. Weissbach, *RE* 14 (1928), 519-520 - oder aus Μάγυδος in Pamphylien - siehe *Le synekdèmos d'Hiéroklès*, éd. par E. Honigmann, Brüssel 1939, 679.4, S. 29; vgl. Brandes, Krisenbewältigung, 185.

18. *Relatio motionis*, 53-62 (17 Allen): *Καὶ μετὰ τοῦτον φέρουσιν Σέργιον τὸν Μαγουδὰν λέγοντα· "Πρὸ ἐννέα ἐτῶν ὁ μακάριος ἀββᾶς Θωμᾶς ἐλθὼν ἀπὸ Ῥώμης εἶπέν μοι ὅτι Ὁ πάππας Θεόδωρος ἔπεμψέν με πρὸς τὸν πατρίκιον Γρηγόριον, ἵνα εἴπω αὐτῷ μὴ φοβηθῆναί τινα. Ὁ γὰρ δοῦλος τοῦ Θεοῦ ὁ ἀββᾶς Μάξιμος ἐθεώρησεν ὄναρ, ὅτι κατ' οὐρανοὺς εἰς ἀνατολὰς καὶ δυσμὰς ἦσαν δῆμοι ἀγγέλων· καὶ οἱ μὲν εἰς ἀνατολὰς ἔκραζον· Κωνσταντῖνε Αὔγουστε, τοῦ βίγκας· οἱ δὲ εἰς δυσμὰς ἑβόων· Γρηγόριε Αὔγουστε, τοῦ βίγκας· καὶ ὑπερήχησεν ἡ φωνὴ τῶν εἰς δυσμὰς τὴν τῶν εἰς ἀνατολὴν φωνήν".*

19. Text (*CPG* 7698) mit deutscher Übersetzung und Kommentar bei G. Bausenhart, «*In allem uns gleich außer der Sünde*». *Studien zum Beitrag Maximos' des Bekenners zur altkirchlichen Christologie.* Mit einer kommentierten Übersetzung der «disputatio cum Pyrrho», Tübingen 1990; vgl. Winkelmann, Die Quellen, 534 (Nr. 92).

40er Jahren. Gregorios' Usurpation endete 647, als er in einer Schlacht gegen die Araber fiel[20].

Maximos wurde während seines Prozesses mit diesem (politischen) Traum konfrontiert. Seine Verteidigung wirkt sehr konfus. Der Verfasser der *Relatio motionis* hatte offensichtlich einige Schwierigkeiten, seine Informationen in einem maximosfreundlichen Sinn zu präsentieren[21]. Maximos griff zunächst den Zeugen Sergios an und meinte, dieser hätte, wenn er wirklich seine Loyalität dem Kaiser gegenüber beweisen wollte, die Geschichte bereits vor neun Jahren mitteilen müssen[22]. Dann verwies er darauf, dass keine der damals beteiligten Personen heute noch befragt werden könne, da sie längst alle tot seien. Falls aber heute jemand Papst Theodor (der seit sechs Jahren tot war) fragte, ob Maximos ihm diesen Traum mitgeteilt habe und der Papst das bestätige, dann wäre er - der Papst - der Verbrecher und nicht Maximos. Träume, so betonte Maximos, seien eine unfreiwillige Angelegenheit und das Gesetz verurteile allein willentlich begangene Handlungen[23]. Schliesslich leugnete er den Traum überhaupt[24]. Es ist offensichtlich, dass der Autor der *Relatio* auf der einen Seite versuchte, die intelektuelle Überlegenheit Maximos' herauszustellen. Auf der anderen Seite gelang es ihm aber nicht, einen Text zu produzieren, der Maximos tatsächlich als den "Sieger" erscheinen lässt. Die politische und ideologische Dimension des Traums des Maximos und dessen eigentlicher Zusammenhang mit dem Usurpator Gregorios scheint ihm nicht klar gewesen zu sein.

Dieser Traum war nämlich nichts weniger als ein Versuch, die bekannte Vision Konstantins des Grossen an der Milvischen Brücke im Jahre 312 zu manipulieren und für die sehr weltlichen politischen Ziele Roms in der Mitte des 7. Jhs. nutzbar

---

20. Zu Gregorios siehe *PLRE*, III, 554 (mit einigen Irrtümern); *PmbZ* II, 49f. (#2345). Zu seinem Tod in der Schlacht bei Sbeitla siehe H. Slim, Le trésor de Rougga et l'expédition musulmane de 647 en Ifrīkiya, in *Recherches archéologiques franco-tunisiennes à Rougga*, III, *Le trésor de monnaies d'or byzantines*, par R. Guéry – Cécile Morrisson – H. Slim, Rom 1982, 75-94.

21. Er war sicher kein Augenzeuge des Prozesses, sondern basierte auf schriftlichen Vorlagen, die vielleicht sogar von Maximos selbst stammten. Vgl. Brandes, Krisenbewältigung, 155.

22. *Relatio motionis*, 71-73 (17 Allen): *Ταῦτα ζῶντος Γρηγορίου ἔδει τοῦτον εἰπεῖν, καὶ γνωρίσαι τῷ βασιλεῖ τὴν εἰς αὐτὸν εὔνοιαν.*

23. *Relatio motionis*, 79-83 (17/19 Allen): *Ὁμοίως δὲ καὶ τῷ μακαρίῳ πάππᾳ· Εἰπέ, δέσποτα, ἐγώ σοι ποτὲ ὄναρ ἀφηγησάμην; Καὶ ὅταν ἤλεγξέν με, ἐκείνου ἦν τὸ ἔγκλημα, οὐκ ἐμοῦ τοῦ ἑωρακότος. Ἀπροαίρετον γὰρ πρᾶγμα τὸ ὄναρ· μόνα δὲ τὰ προαιρετικὰ κολάζει ὁ νόμος, εἴπερ αὐτῷ ἐναντιοῦται.*

24. *Relatio motionis*, 99-101 (19 Allen): *..., εἴ ποτε ὄναρ τοιοῦτον ἐθεασάμην, ἢ ἄλλου ἀφηγουμένου ἤκουσα, εἰ μὴ τῇ ὥρᾳ ταύτῃ παρὰ τοῦ κυροῦ Σεργίου τοῦ εὐνοϊκοῦ τῆς βασιλείας.* M. Garrigues, Le martyre de saint Maxime le Confesseur, *Revue Thomiste* 76 (1976), 416 Anm. 9 glaubte, die Antworten des Maximos zeigten den Humor des grossen Heiligen.

zu machen. Diese Vision gehörte zu den zentralen Elementen der christlichen Idee des byzantinischen Kaisertums und symbolisierte die unauflösliche Verbindung zwischen himmlischem und irdischem Herrscher. Konstantin der Grosse als erster christlicher Kaiser und Gründer Konstantinopels war das stets gegenwärtige Vor- und Leitbild aller byzantinischer Kaiser[25].

Die von Maximos benutzte (oder zitierte) Fassung der Vision Konstantins des Grossen ist jedoch nicht die, die Euseb von Kaisareia oder Lanktanz mitteilten[26]. Sie weicht auch von den meisten anderen Berichten in der Kirchengeschichtsschreibung[27], in der byzantinischen Historiographie[28] oder den verschiedenen Konstantinsviten[29] ab. Nach diesen verbreiteten Berichten erblickte Konstantin ein

---

25. Eine umfassende Untersuchung der Rolle der Konstantinstradition in Byzanz (ähnlich wie Prinzing die Justiniantradition untersucht hat - G. Prinzing, Das Bild Justinians I. in der Überlieferung der Byzantiner vom 7. - 15. Jhdt., *FM* 7, 1986, 1-99) ist leider ein Desiderat. Siehe jedoch R. Scott, The Image of Constantine in Malalas and Theophanes, in *New Constantines: the Rhythm of Imperial Renewal in Byzantium, 4th-13th Centuries*, ed. by P. Magdalino, Variorum, Aldershot-Hampshire 1994, 57-71 und bes. Dagron, *Empereur et prêtre* (wie Anm. 1), 141ff.; O. Treitinger, *Die oströmische Kaiser- und Reichsidee nach ihrer Gestaltung im höfischen Zeremoniell*, Darmstadt 1969², 85ff., 129ff. und pass.

26. Eusebios, *Vita Constantini* I,28,2 (*Eusebius Werke* I/1: *Über das Leben des Kaisers Konstantin*, hg. von F. Winkelmann, GCS, Berlin 1991², 30,5-8); Lactantius, *De mortibus persecutorum* 44,5-6 (ed. S. Brandt, CSEL 27, Prag-Wien-Leipzig 1893, 223,17-21). Siehe dazu (u.a.) A. Lukaszewicz, A propos du symbolisme imperial romain au IVe siècle: quelques remarques sur le christogramme, *Historia* 39 (1990), 504-506; D. DiMaio – J. Zeuge – N. Zotov, Ambiguitas Constantiniana: The caeleste signum dei of Constantine the Great, *Byz.* 58 (1988), 358ff.; J. B. Aufhauser, *Konstantins Kreuzvision*, Bonn 1911.

27. Sokrates, *Kirchengeschichte* I 2,4 (ed. G. Chr. Hansen, GCS Neue Folge 1, Berlin 1995, 3,5-9); Philostorgios, *Kirchengeschichte* I 2,6 (eds. J. Bidez – F. Winkelmann, GCS 21, Berlin 1981³, 7,3f.); vgl. Nicephorus Callistus Xanthopulus, *Hist. eccl.* VII,29.47.49, *PG* 145, 1272D, 1324A-B, 1328A (drei Versionen); *Hist. eccl.* VIII,32, *PG* 146, 121D-122D; zu den Quellen siehe G. Gentz – F. Winkelmann, *Die Kirchengeschichte des Nicephorus Callistus Xanthopulus und ihre Quellen*, TU 98, Berlin 1966, 75, 78.

28. *Ioannis Malalae Chronographia* (rec. I. Thurn, Berlin-New York 2000, CFHB 35), 242,8-27; *Chronicon Paschale* (CSHB), 520,18-20. Weitere Nachweise bei Brandes, Krisenbewältigung, 186f. Anm. 288.

29. *Vita Constantini* des Codex Angelicus 22 (BHG 365), ed. H. G. Opitz, *Byz.* 9 (1934), 545,9-11; *Vita Constantini et Helenae* (BHG 365z, 366, 366a), ed. F. Winkelmann, in *Texte und Textkritik*, hg. von J. Dummer, TU 133, Berlin 1987, 633; *Alexander von Zypern, De inventione sanctae crucis* (*CPG* 7398), in *PG* 87/3, 4053C; von diesem abhängig ist die *Vita Constantini* (BHG 365n), ed. F. Halkin, *An. Boll.* 77 (1959), 78,10-12, 79,15-18; F. Halkin, Le règne de Constantin d'après la chronique inédite de Pseudo-Syméon, *Byz.* 29-30 (1959-1960), 13 - nach Theophanes, 14,1-5; später wurden drei Kreuzesvisionen akzeptiert (E. Nestle, *BZ* 4, 1895, 324,4-12 - nach einem Sinaimanuskript des 8./9. Jh.); *Vita Constantini* (BHG 364), ed. M. Guidi, *Rendiconti della Reale Accademia dei Lincei, classe di scienze mororali, storiche e filologiche*, ser. V, 16 (1907), 322,10-13, 335,18-336,5 (an der Milvischen Brücke und in Byzantion); differierende Kreuszesvisionen in den *Παραστάσεις σύντομοι χρονικαί*, cap. XVI, LIV,

Lichtphänomen des Kreuzes mit der Schrift (griechisch oder lateinisch) *ἐν τούτῳ νικᾷ* oder *in hoc signo victor eris* (mit einigen Varianten). Hierbei spielt kein Engelschor eine Rolle[30].

Der Traum des Maximos (vorausgesetzt, es gab ihn tatsächlich) basierte hingegen auf einer legendär weiterentwickelten Version der Visionsgeschichte, die sich zuerst in der lateinischen Übersetzung der Kirchengeschichte Eusebs von Rufin von Aquilaea († 410) findet[31]. Rufin bietet folgenden Text: *cumque tanto visu fuisset exterritus ac novo perturbaretur aspectu, adstare sibi videt angelos dicentes: >Constantine, τούτῳ νίκα<, quod est: in hoc vince*[32]. Sozomenos, der Autor einer bedeutenden Kirchengeschichte, der in der Mitte des 5. Jhs. starb, benutzte Rufins *Historia ecclesiastica* und inkorporierte die bei Rufin mitgeteilte Version der Visionsgeschichte in seinen Text[33]. Als ausgebildeter Jurist (*σχολαστικὸς*) war er des Lateinischen mächtig, und seine Benutzung des Rufin ist keine Überraschung[34].

LVIII, ed. Th. Preger, *Scriptores originum Constantinopolitanarum*, Leipzig 1901, I, 31,5f., 55,8-10, 58,10-12 - vgl. den Kommentar von Averil Cameron – Judith Herrin, *Constantinople in the Early Eighth Century: the Parastaseis Syntomoi Chronikai*, Leiden 1984, ad loc.; G. Dagron, *Constantinople imaginaire*, Paris 1984, 86f. mit Anm. 89.

30. B. Bleckmann, Pagane Visionen Konstantins in der Chronik des Johannes Zonaras, in *Costantino il Grande. Dall'antichità all'umanesimo.* Colloquio sul Cristianesimo nel mondo antico, a cura di G. Bonamente – F. Fusco, I, Macerata 1992, 151-170, zur Kreuzesvision Konstantins in der späteren byzantinischen Historiographie.

31. Die Quelle des Rufin ist nicht bekannt. Gelasios von Kaisareia, dem Rufin sonst folgte (siehe F. Winkelmann, Kirchengeschichtswerke, in *Quellen zur Geschichte des frühen Byzanz* [4.-9. Jahrhundert]. Bestand und Probleme, BBA 55, Berlin 1990, 208), kommt hier nicht in Frage, da Fragment 5 (nach der Zählung von Winkelmann - siehe *Gelasios von Kyzikos, Kirchengeschichte*, eds. G. Loeschcke – M. Heinemann, GCS 28, Leipzig 1918, 7,20-12,7 und die *Vita Metrophanis et Alexandri* [BHG 1279], ed. F. Winkelmann, *An. Boll.* 100, 1982, 147-183 [289a-290b]) einen anderen Text bieten. Siehe noch Ders., Charakter und Bedeutung der Kirchengeschichte des Gelasios von Kaisareia, *BF* 1 (1966), 348f. mit Anm. 3; Brandes, Krisenbewältigung, 187.

32. *Eusebius Werke*, II/2: *Die Kirchengeschichte*, ed. E. Schwartz, *Die lateinische Übersetzung des Rufinus*, ed. Th. Mommsen, 2. Aufl., hg. von F. Winkelmann, GCS Neue Folge 6/2, Berlin 1999, 827,34 - 829,2 (IX,9,1).

33. Sozomenus, *Kirchengeschichte*, hg. von J. Bidez. Eingeleitet, zum Druck besorgt und mit Registern versehen von G. Chr. Hansen, GCS Neue Folge 4, Berlin 1995², 11,8-10 (I 3,1): *ἐν τοιαύταις δὲ φροντίσι γενόμενος ὄναρ εἶδε τὸ τοῦ σταυροῦ σημεῖον ἐν τῷ οὐρανῷ σελαγίζον. τεθηπότι δὲ αὐτῷ πρὸς τὴν ὄψιν παραστάντες θεῖοι ἄγγελοι «ὦ Κωνσταντῖνε,» ἔφησαν, «ἐν τούτῳ νίκα».*

34. G. Schoo, *Die Quellen des Kirchenhistorikers Sozomenos*, Berlin 1911, 26; J. Vogt, Berichte über Kreuzeserscheinungen aus dem 4. Jahrhundert n.Chr., in *ΠΑΓΚΑΡΠΕΙΑ. Mélanges Henri Grégoire*, Annuaire de l'Institut de philologie et d'histoire orientales et slave 9/2, Brüssel 1949, 593f.; H. Leppin, *Von Constantin dem Grossen zu Theodosius II.*, Göttingen 1996, 47; T. D. Barnes, The Conversion of Constantine, *Échos du monde classique/Classical Views* n.s. 4 (1985), 383.

Sozomenos scheint aber Rufins Bericht nicht besonders getraut zu haben, denn zusätzlich zitierte er auch noch die Fassung der Visionsgeschichte aus Eusebs Konstantinsvita[35].

Rufins Version findet sich dann auch in der Kirchengeschichte des Cassiodor (bzw. Epiphanius[36]) aus dem 6. Jh.: *In his igitur sollicitudinibus constitutus in somnio vidit crucis signum caelo splendide collocatum; mirantique visionem astiterunt angeli dicentes: 'O Constantine, in hoc vince'*[37]. Rufins wie Cassiodors Kirchengeschichten waren im 7. Jh. in Rom bekannt und wurden gelesen. Papst Gregor der Grosse zitierte z.B. mehrfach aus der *Historia tripartita* des Rufin, u.a. in einem Brief an den Kaiser Maurikios (vom 1. Juni 595)[38]. Auch Cassiodors Kirchengeschichtswerk war verbreitet[39].

Im griechischen Osten konnte der Traum des Maximos in mehreren Zusammenhängen Aufmerksamkeit erregen. Er tangierte die Konstantinstradition der herrschenden Dynastie, hatte Beziehungen zu verschiedenen Elementen des offiziellen Zeremoniells, konnte in einem Zusammenhang mit der Propaganda des regierenden Kaisers Konstans II. (besonders mit dessen Münzen) gesehen werden und stand in einem allgemeinen Zusammenhang mit der Mentalität der byzantinischen Gesellschaft dieser Zeit.

1. Die Konstantinstradition der Dynastie des Herakleios

In der byzantinistischen Literatur zur monotheletischen Kontroverse des 7. Jhs. wurde die Rolle Konstantins des Grossen bisher nicht thematisiert, weil im erhaltenen theologischen Schrifttum dieser Zeit Konstantin keine besondere Rolle spielte.

Die byzantinische Konstantinstradition entwickelte sich besonders seit dem 5. Jh. Das Konzil von Chalkedon akklamierte im Jahre 451 die Kaiser Markian und die

35. Sozomenus, *Kirchengeschichte*, 11,10ff. (I,3,2); vgl. W. Eltester, *RE* 4A (1927), 1245.

36. B. Altaner – E. Stuiber, *Patrologie*, Freiburg-Basel-Wien 1978, 229; F. Weissengruber, *Epiphanius Scholasticus als Übersetzer*, Wien 1972.

37. Cassiodor, *Hist. eccl.* I,4,42-47 (*Cassiodori - Epiphanii Historia ecclesiastica tripartita*, rec. W. Jacob – R. Hanslick, CSEL 71, Wien 1952, 17); auch in *PL* 69, 888A, 7-10.

38. *S. Gregorii Magni Registrum epistularum libri I-VII*, ed. D. Norberg, Corpus christianorum, Series latina 140, Turnhout 1982, V, 36,55-57, S. 306. Zur handschriftlichen Überlieferung des Rufinschen Werkes in Italien, siehe C. P. Hammond Bammel, Das neue Rufinfragment in irischer Schrift und die Überlieferung der Rufin'schen Übersetzung der Kirchengeschichte Eusebs, in *Philologia sacra. Biblische und patristische Studien für H. J. Frede und W. Thiele* II, Vetus Latina 24/2, Freiburg i. Br. 1993, 483-515.

39. M. L. W. Laistner, The Value and Influence of Cassiodorus' Ecclesiastical History, *Harvard Theol. Rev.* 41 (1948), 52f.; Jacob – Hanslick, *Cassiodori ... Historia ecclesiastica*, VIIf.

Kaiserin Pulcheria als *novus Constantinus* (allerdings auch als *novus Paulus* und *novus David*) und *nova Helena*[40]. Einige Jahre später wurde Konstantin als Vater und Patriarch aller christlicher Herrscher bezeichnet[41]. Im Jahre 518 wurde Kaiser Justin I. bei seinem Herrschaftsantritt ebenfalls als *novus Constantinus* akklamiert[42].

In der zweiten Hälfte des 6. Jhs. wurde dem Kaiser Tiberios (regierte als *augustus* 578-582), als er 574 von Justin II. zum *Caesar* erhoben wurde, der Name Konstantin verliehen[43]. Nach Johannes von Ephesos habe Justin II. bei dieser Gelegenheit erklärt: Dein Name sei Konstantin, weil unter dir das Reich Konstantins des Grossen erneuert werden wird[44]. Sein offizieller Name lautete nun Tiberius novus Constantinus. Als Hintergrund für die hier formulierte Hoffnung auf Erneuerung können vielleicht die Misserfolge des Reiches in Italien (ab 568 Invasion der Langobarden) oder an der Ostgrenze (Verlust der wichtigen Festung Dara im Jahre 573 an die Perser) angesehen werden[45]. Auf Münzen und Siegeln benutzte er seinen offiziellen Namen Tiberios Konstantinos[46], während Inschriften und zahlreiche Papyri den Namen Tiberios *ὁ νέος Κωνσταντῖνος* belegen[47].

Die seit 610 herrschende Dynastie des Herakleios entwickelte die vorhandenen Ansätze einer Konstantinstradition weiter. Hier können natürlich nur einige Aspekte

---

40. Siehe bes. *ACO*, II, 1,2, 139,23; 115,40; 140,27; 155,13 etc.; II, 3,2, 151,12; III, 72,12ff.; 74,23; 85,23; 86,20; 88,32.

41. R. Raabe, *Petrus der Iberer. Ein Charakterbild zur Kirchen- und Sittengeschichte des fünften Jahrhunderts*, Leipzig 1885, 40; vgl. Claudia Rapp, Comparison, Paradigm and the Case of Moses in Panegyric and Hagiography, in *The propaganda of power* : the role of panegyric in late antiquity, ed. by Mary Whitby, Leiden-Boston-Köln 1998, 293.

42. *Constantini Porphyrogeniti De cerimoniis aulae Byzantinae libri duo* (CSHB), I,93, S. 430,2f..

43. *PLRE*, III, 1323ff.; vgl. Mary Whitby, Images for Emperors in Late Antiquity: a Search for New Constantines, in *New Constantines* (wie Anm. 25), 83-93.

44. *Iohannis Ephesini historiae ecclesiasticae pars tertia*, interpretatus est E. W. Brooks, CSCO 106, Scriptores Syri, 55, Leuven 1952, 95,2-3: *nomen tuum vocabitur Constantinus, pro eo quod in te regnum Constantini magni renovatum est.*

45. Mary Whitby, *The Emperor Maurice and His Historian*, Oxford 1988, 256ff.; zu Italien in dieser Zeit siehe K. P. Christou, *Byzanz und die Langobarden*, Athen 1991, pass.

46. W. Seibt, *Die byzantinischen Bleisiegel in Österreich*, Wien 1978, 61-63 (Nr. 8): *Dominus noster Tiberius Constantinus perpetuus Augustus.*

47. *CIG*, eds. E. Curtius – A. Kirchhoff, Berlin 1877, IV, Nr. 8646 (= É. Bernard, *Les inscriptions gr. et lat. de Philae* II, Nr. 216) aus Philae (Ägypten), a. 577: l. 4-5: ..., *καὶ τοῦ θεοφυλάκτου Καίσαρος Τιβερίου, νέου Κωνσταντίνου*, ...; D. Feissel, Inscriptions du IVe au VIe siècle, *TM* 9 (1985), 282 Nr. 18 (Korinth): [– *Ἰουστίνου β]ασιλέως καὶ Τιβερίου* / *[– Καίσαρος] τοῦ Νέου Κωνσταντίνου* / *[– δεσπο]τῶν ὀρθοδόξων*; V. Beševliev, *Spätgriechische und spätlateinische Inschriften aus Bulgarien*, BBA 30, Berlin 1964, 133f. (Nr. 198); Papyri: R. S. Bagnall – K. A. Worp, *Regnal Formulas in Byzantine Egypt*, Missoula 1979, 52-54; F. Preisigke, *Wörterbuch der griechischen Papyrusurkunden* III, bearbeitet und hg. von E. Kiessling, Berlin 1931, 70 und *Supplement* I, Amsterdam 1971, 350.

angedeutet werden[48]. Hinzuweisen ist auf die Namen der Kinder des Herakleios nach 610. Der Name Konstantin taucht erst nach der Kaiserkrönung Herakleios' in dessen Familie auf. Vorher spielten Herakleios und Georgios die dominierende Rolle[49]. Bereits der Sohn von seiner ersten Gattin Fabia/Eudokia, geboren am 3. Mai 612, wurde Herakleios Konstantinos genannt. In Inschriften und Papyri erscheint er als *Κωνσταντῖνος ὁ νέος*[50]. Dass dies sein offizieller Name als Mitkaiser, zu dem er 613 gekrönt wurde, war, zeigen zwei Novellen des Herakleios, wo er als *Ἡράκλειος (ὁ) νέος Κωνσταντῖνος* firmiert[51].

Nach dem grossen Sieg über die sassanidischen Perser und der Rückführung des Heiligen Kreuzes nach Jerusalem, wurde auch Kaiser Herakleios selbst *Νέος Κωνσταντῖνος* genannt. Sicher führte er diesen Namen nicht offiziell, doch einige Inschriften aus der Zeit nach 628/629 waren Vater und Sohn als "Neue Konstantine" dediziert[52]. Insbesondere die Rückführung des Heiligen Kreuzes[53] förderte eine

48. I. Shahid, The Iranian Factor in Byzantium During the Reign of Heraclius, *DOP* 26 (1972), 299, 309f.; S. Spain Alexander, Heraclius, Byzantine Imperial Ideology, and the David Plates, *Speculum* 52 (1977), 217-237; Dagron, *Empereur et prêtre* (wie Anm. 1), 49f.

49. *PLRE*, III, 1543; *ODB*, II, 916.

50. E. Diehl, *Inscriptiones Latinae christianae veteres*, Berlin 1961, II, Nr. 3848: *Heraclius Novus Constantinus* (Ravenna) = *CIL* XI, 6779; Papyri: *P. Ital.* 21 (a. 625); *BGU* I, 314; *P. Lond.* III, 1012; *P. Flor.* III, 306; SB VI, 8986 (vgl. *Zeitschr. für Papyrol und Epigr.* 26, 1977, 284); SB I, 4319. 5114 (zit. gemäss J. F. Oats – R. S. Bagnall – W. H. Willis – K. A. Worp, *Checklist of Editions of Greek and Latin Papyri, Ostraca and Tablets*, Atlanta 1992). Zu Einzelheiten siehe Bagnall – Worp, *Regnal Formulas in Byzantine Egypt* (wie Anm. 47), 72f.; *PLRE*, III, 349-351; Preisigke, *Wörterbuch* III (wie Anm. 47), 72 und *Supplement* I, 351; weitere Belege bei O. Kresten, Datierungsprobleme 'isaurischer' Eherechtsnovellen I. Coll. I 26, *FM* 4 (1981), 60-62; Dagron, *Empereur et prêtre* (wie in Anm. 1), 95f.

51. J. Konidaris, Die Novellen des Kaisers Herakleios, *FM* 5 (1982), 72,9-10, 84,6 (Nov. II [a. 617] und IV [a. 629]): ... *Ἡράκλειος καὶ Ἡράκλειος νέος Κωνσταντῖνος* ...; vgl. jedoch Kresten, Datierungsprobleme, 89 mit Anm. 160, der davon ausgeht, dass das "Neos Konstantinos" im Namen von Herakleios Neos Konstantinos nur als Unterscheidungsmerkmal (als der "jüngere Herakleios") zum Kaiser Herakleios zu betrachten ist. Dies mag stimmen, doch die Zeitgenossen können Neos Konstantinos auch in Bezug auf Konstantin den Grossen gesehen haben. Siehe auch G. Rösch, *Ὄνομα βασιλείας*, Wien 1978, 106.

52. H. Grégoire, *Recueil des inscriptions grecques chrétiennes d'Asie Mineure*, Paris 1922, Nr. 79, 80 (Smyrna) und 113 (Ephesus); *Die Inschriften von Smyrna* II/1, hg. von G. Petzl, Die Inschriften griechischer Städte Kleinasiens, 24/1, Bonn 1987, Nr. 851 und 851A, S. 321f.: *Κων<σ>ταντίνων τῶν νέων Ἡρακλήου / καὶ Ἡρακλήου τῶν εὐσεβεστάτων / καὶ θεοφυλάκτων ἡμῶν δεσπ(οτῶν)*; *Die Inschriften von Ephesos* IV, hg. von H. Engelmann – D. Knibbe – R. Merkelbach, Die Inschriften griechischer Städte Kleinasiens 14, Bonn 1980, Nr. 1195, S. 121: *Ἡρακλίου / καὶ Ἡρακλίου / τῶν νέων Κων/σταντίνων τῶν / θεοφυλάκτων / ἡμῶν δεσποτῶν.*

53. C. Mango, Deux études sur Byzance et la Perse Sassanide, *TM* 9 (1985), 91-118; A. Frolow, La vraie croix et les expéditions d'Héraclius en Perse, *RÉB* 11 (1953), 88-105; B. Flusin, *Saint Anastase le Perse et l'histoire de la Palestine au début du VIIe siècle*, II, Paris 1992, 312ff.

propagandistische Identifizierung des Herakleios mit Konstantin dem Grossen, dessen Mutter Helena das Heilige Kreuz gefunden hatte. Georgios Pisides brachte dies z.B. in seinem Gedicht *Restitutio sanctae crucis* zum Ausdruck[54].

Ein weiterer Sohn des Herakleios von seiner zweiten Frau Martina erhielt ebenfalls den Namen Konstantinos. Er wurde 617 zum Kaisar erhoben, starb jedoch bald[55]. Kaiser Konstans II., der Sohn des Herakleios Konstantinos (geboren am 7. November 630) hiess eigentlich Flavius Heraclius und wurde unter dem Namen Konstantinos im September 641 von seinem Onkel Heraklonas zum Mitkaiser gekrönt[56]. Als Kaiser (641-668) regierte er unter dem Namen Konstantinos, wie z.B. seine Münzen deutlich zeigen[57].

Dass der Kaiser Konstantinos IV. während des 6. Ökumenischen Konzils (680/681) als *νέος Κωνσταντῖνος* akklamiert wurde, ist nicht überraschend[58].

2. Die Akklamationen der Engelschöre

Der Gesang der beiden Engelschöre im Traum des Maximos bzw. ihr Wortlaut (*Κωνσταντῖνε Αὔγουστε, τοῦ βίγκας* und *Γρηγόριε Αὔγουστε, τοῦ βίγκας*) haben eine ganz besondere Bedeutung. Sie sind identisch mit Akklamationen, die im byzantinischen Zeremoniell bei den verschiedensten Gelegenheiten den Herrschern dargebracht wurden. Lange Zeit blieb die lateinische Form *τοῦ βίγκας* (= *tu vincas*) in Gebrauch, selbst in einer Zeit, als kaum noch jemand Latein verstand. Später

---

54. *Carmi di Giorgio di Pisidia*, a cura di L. Tartaglia, Torino 1998, (*Restitutio s. crucis*) l. 47-63, S. 242/244: (47) *Τοῖόν σε Κωνσταντῖνος ὑμνήσοι μέγας· / ἄλλος γὰρ ὑμᾶς εὐλογῶν οὐκ ἀρκέσει./ Φάνηθι, Κωνσταντῖνε, τῇ 'Ρώμῃ πάλιν· / (50) κρότει τὸ τέκνον, πῶς λαβὼν πεφυρμένην / ἔδειξε τὴν σὴν οὐσίαν σεσωσμένην./ Δέον σε νῦν μεθέντα τὴν ἄνω πόλιν / ταύτῃ μεθ' ἡμῶν συγχορεῦσαι τῇ κάτω· / στυγνὸν γὰρ εἶχες πνεῦμα καὶ τεθλιμμένον / ἕως παλινδρομοῦντα καὶ νικηφόρον / τὸν σταυρὸν ἔγνως, ὃν σὺ μὲν κεκρυμμένον / τὸ πρῶτον εὗρες εἰς τὸν οἰκεῖον τόπον, / τὸ σὸν δὲ τέκνον οὐ κεκρυμμένον μόνον,/ ἀλλ' εἰς καμίνους Περσικὰς ἀφιγμένον / (60) πρὸς τοὺς ἀπ' ἀρχῆς ἀντανήγαγεν τόπους· / ἔχεις δὲ τέκνον ἐκ Θεοῦ προμηθίας· / ὡς ἄν γε Κωνσταντῖνος εὑρεθῇ πάλιν / τοῖς ζωοποιοῖς ὠχυρωμένος ξύλοις.*

55. *PLRE*, III, 348.

56. Zur schwierigen Chronologie siehe, Treadgold, A Note (wie Anm. 12), 431-433.

57. W. Hahn, *Moneta Imperii Byzantini* (= *MIB*), III, Öster. Akad. der Wiss., phil. -hist. Kl. 148, Wien 1981, 123.

58. *ACO*, II, 2, 134,26; 210,17; 750,3-4; 798,11; 808,13; 134,26 (Brief des Papstes Agatho an Konstantin IV.; Winkelmann, Die Quellen, 547 [Nr. 157]); Agatho lobte Konstantin IV. wie Konstantin den Grossen, dessen Ruhm auch nach seinem Tode nicht endete; 210,17 (Akklamationen der 8. Sitzung): *τοῦ νέου μεγάλου Κωνσταντίνου βασιλέως πολλὰ τὰ ἔτη* (dazu noch als Neuer Markian, Neuer Theodosios und Neuer Justinian); 750,3-4 (Akklamationen der 17. Sitzung): *novus Constantinus*; 798,11 (Akklamationen der 18. Sitzung) erneut als Neuer Konstantin.

wurde diese Formulierung durch das griechische *σὺ νικᾶς* ersetzt. Das Zeremonienbuch Konstantins VII. Porphyrogennetos und zahlreiche Belege in historiographischen und anderen Quellen bieten zahllose Beispiele für diese Siegerakklamationen[59].

Die Akklamationen der Engelschöre entsprechen denen, die das Zeremonienbuch für Herakleios und seine Familie überliefert (*Ἡράκλειε αὔγουστε, τούμβικας. Ἀναστασία Μαρτίνα αὐγούστα, τούμβικας. Κωνσταντῖνε αὔγουστε, τούμβικας. Κωνσταντῖνε αὔγουστε, τούμβικας. ... Αὐγουστίνα αὐγούστα τούμβικας. Ἀναστασία αὐγούστα, τούμβικας. Δαβὶδ καῖσαρ, τούμβικας. Μαρτῖνε νωβελήσιμε, τούμβικας*)[60]. Maximos' Traum beachtete also sogar Details des byzantinischen Zeremoniells. Derartige Akklamationen gibt es auch in epigraphischen Zeugnissen, wie z.B. auf einer kretischen Inschrift aus der Zeit des Herakleios[61]:

Κωνσταντῖνε	Ἡράκλειε	Εὐδοκία	Κύριε
αὔγουστε	αὔγουστε	αὐγούσ{σ}τα	νίκην τοῖς
τοὺ βίνκας	τοὺ βίνκας	τοὺ βίγκας	δεσπότες
			Ῥωμαίων

3. Die Herrschaftspropaganda Konstans' II., besonders auf seinen Münzen

Münzen waren eines der wichtigsten Medien der Staatspropaganda. Besonders in Zeiten ökonomischer und politischer Krisen, wenn andere Träger (z.B. Inschriften) an Bedeutung einbüssten, wuchs die Rolle der Münzen für den Staat, der auf ihnen seine Intentionen und programmatischen Maximen verbreitete. Besonders die Kupfernominale, die durch alltäglichen Gebrauch mit zahlreichen Menschen in

59. Brandes, Krisenbewältigung, 191f.

60. *De cerim.* II, 19, S. 630,5-10; siehe auch 411,9 und 412,2f. (I,91): *Λέων αὔγουστε, σὺ νικᾶς* (Krönung Leons I.); 424,12 (I,92): *Ἀναστάσιε αὔγουστε, τούμβηκας*. Vgl. E. Stein, *Histoire du Bas-Empire*, II,. *De la disparition de l'empire d'Occident à la mort de Justinien (476-565)*, Paris-Brüssel-Amsterdam 1949, 451 mit Anm. 1. Auch die bekannten *ἄκτα διὰ Καλοπόδιον* beginnen mit *Ἔτη πολλά, Ἰουστινιανέ· τουβίκας*; P. Maas, Metrische Akklamationen der Byzantiner, *BZ* 21 (1912), 31 (Theophanes, 181,34-182,1); Al. Cameron, *Circus Factions*, Oxford 1976, 318ff.; Patricia Karlin-Hayter, Les ἄκτα διὰ Καλοπόδιον, *Byz.* 43 (1973), 84-107; *Chronicon Paschale*, 620,6f.: *ἔτη πολλά, Ἰουστινιανέ, τοῦ βίγκας*; *Flavius Cresconius Corippus, In laudem Iustini Augusti minoris libri IV*, ed. with transl. and comm. by Averil Cameron, London 1976, 47 (I,358): *tu vincas, Iustine!*; dazu der Kommentar von Cameron a.a.O., 148f.; M. Guarducci, La acclamazioni a Cristo e alla croce e la visione di Costantino, in *Mélanges de philosophie, de littérature et d'histoire ancienne offerts à Pierre Boyancé*, Rom 1974, 375-386.

61. A. C. Bandy, *The Greek Christian Inscriptions of Crete*, I, Athen 1970, Nr. 23, S. 50-51; aus einem Nymphaeum in Hagioi Deka.

Berührung kamen, sind in diesem Zusammenhang zu beachten. Deshalb ist es bemerkenswert, dass Konstans II. in Konstantinopel, Karthago und (wahrscheinlich auch) Syrakus[62] grosse Quantitäten von Kupferfolles prägen liess, wo auf der Vorderseite (mit der Figur des stehenden Kaisers in Chlamys und mit einem Langkreuz) die programmatische Aufschrift *ἀνανέωσις* ("Erneuerung") und auf der Rückseite die konstantinische Devise *ἐν τούτῳ νικᾷ* erscheinen[63]. Jede nur rudimentär gebildete Person im Byzantinischen Reich unter Konstans II. musste diesen Münzaufschriften entnehmen, was die Ziele des Kaisers waren: Erneuerung des Reiches und Sieg über den Feind aus dem Osten. Deshalb knüpfte man (durch das *ἐν τούτῳ νικᾷ*) an Konstantins Sieg über die Heiden bei der Milvischen Brücke und damit an den Beginn des christlichen Römischen Reiches an. Gleichzeitig bezog man sich auf den grossen Sieg des Herakleios über den älteren Feind aus den Osten (die Perser), der dadurch zum Neuen Konstantin und *restitutor crucis* geworden war. Das Motto der *ἀνανέωσις* im 7. Jh. war mehr als eine simple Wiederholung der programmatischen Schlagworte des 4. Jhs. *felicium temporum reparatio, renovatio* etc[64]. Es kennzeichnete jetzt das Ziel des Überlebenskampfes des Byzantinischen Reiches gegen die islamischen Araber.

In den 40er Jahren des 7. Jhs. waren diese Kupferprägungen auch in Italien und Rom bekannt. Als Maximos 644/647 in Nordafrika weilte, sah er vielleicht diese Münzen mit ihren *ἀνανέωσις*- und *ἐν-τούτῳ-νικᾷ*-Aufschriften. Aus Rom und Nordafrika sind diverse Inschriften mit *in hoc signum vincimus* bekannt[65]. Insofern reflektierte Maximos' Traum auch ein Element des Alltags. Die Botschaft des Papstes Theodor an den Usurpator Gregorios - *tu vincas, Gregorie* - musste von vielen Zeitgenossen mit all diesen Bezügen und Assoziationen verstanden worden sein.

---

62. Cécile Morrisson, *Catalogue des monnaies byzantines de la Bibliothèque Nationale*, Paris 1970, I, 329ff., 355f.; Hahn, *MIB*, III, 123, 136f., 142; *DOC*, II$_2$ 406, 442ff.; P. Grierson, *Byzantine Coins*, London 1982, 111-113, 127; G. E. Bates, Constans II or Heraclonas? An Analysis of the Constantinopolitanian Folles of Constans II, *American Numismatic Society, Museum Notes* 17 (1971), 141-161, der zeigte, dass die Folles mit den *ἐν τούτῳ νικᾷ* und *ἀνανέωσις* Aufschriften Konstans II. zuzuweisen sind (und nicht Heraklonas, wie man früher dachte).

63. Es handelt sich um die ersten byzantinischen Münzen mit griechischer Aufschrift.

64. Zur *renovatio imperii* in konstantinischer Zeit siehe K. M. Giradet, *Die Konstantinische Wende* und ihre Bedeutung für das Reich, in Die Konstantinische Wende, hg. von E. Mühlenberg, Gütersloh 1998, 11ff.; J. Straub, *Regeneratio imperii: Aufsätze über Roms Kaisertum und Reich im Spiegel der heidnischen und christlichen Publizistik*, Darmstadt 1972; G. Fowden, *Empire to Commonwealth*, Princeton 1993, 88ff., 127; zum numismatischen Aspekt siehe *The Roman Imperial Coinage*, VIII, *The Family of Constantine I A.D. 337-364*, ed. by J. B. C. Kent, London 1981, 252, 258, 276, 365, 412 etc. (vgl. den Index S. 567); IX: *Valentinian I - Theodosius I*, by J. W. E Pearce, London 1962, pass. (vgl. den Index S. 320).

65. Diehl, *ILCV* I (wie Anm. 50), Nr. 1620, 1620A (Rom), 1621, 1622 und 1623 (Karthago).

Dass man in Konstantinopel hier einen Beweis für Hochverrat sah, ist dann nicht mehr verwunderlich und die Bedeutung dieses Anklagepunkts während des Prozesses von 655 ist grösser als bisher akzeptiert[66].

4. Bemerkungen zum mentalen Kontext

Die Bedeutung des Traums des Maximos ergibt sich auch aus seinen Beziehungen zur mentalité des 7. Jhs[67]. Peter Brown bemerkte vor einigen Jahren: "There is hardly a single emperor from the fifth century onwards whose career to the throne did not involve an interview with either a holy man or, for his opponents, with a sorcerer"[68]. Man könnte noch auf die Rolle "heiliger Männer" für zukünftige Kaiser und auf die Träume regierender Kaiser über ihre Nachfolger verweisen.

Oft wurden solche Traumgeschichten als Herrscherpropaganda benutzt, besonders im Falle von Kaisern, die durch Usurpation auf den Thron gelangten oder in anderen Hinsichten ein Legitimationsdefizit kompensieren mussten. Einschlägig bekannt ist der Fall Basileios' I., des Gründers der Makedonischen Dynastie, dessen Herrschaftsantritt (nach der Ermordung seines Vorgängers) in der späteren Geschichtspropaganda seiner Dynastie durch zahlreiche Wunder, Weissagungen und auch Träume beschrieben wurde[69]. Schon im 5. Jh. wurde die Herrschaft des Kaisers Markian (der später wegen der Einberufung des Konzils von Chalkedon als "Idealkaiser" gefeiert wurde) ebenfalls mit verschiedenen Wundergeschichten und prophetischen Träumen umgeben[70].

---

66. In der älteren Literatur wurde die Geschichte vom Traum Maximos' meist als Willkür des Gerichts dargestellt: W. M. Peitz SJ, Martin I. und Maximus Confessor. Beiträge zur Geschichte des Monotheletenstreites in den Jahren 645-668, *Historisches Jahrbuch* 38 (1917), 429: "Die offensichtlich unbegründeten, versteckten Anklagen im Verhöre des Maximus beweisen gar nichts: Traumerzählungen, 'Man sagt', 'Es wird erzählt' sind noch nie als vollgültige Beweise angesehen worden. Zudem haben die Ankläger so scharfe Abweisung von seiten ihrer Opfer erfahren, sind so offenkundig auf falsche Aussagen festgelegt worden, dass ihr Zeugnis nicht einmal als Objekt zur kritischen Nachprüfung verwertbar sind". J. M. Garrigues, *Maxime le Confesseur. La charité, avenir divin de l'homme*, Paris 1976, 59: "Cela est certainement faux".

67. Zum Begriff und Inhalt siehe *Mentalitäten im Mittelalter*, hg. von F. Graus, Vorträge und Forschungen 35, Sigmaringen 1987; *Europäische Mentalitätsgeschichte*, hg. von P. Dinzelbacher, Stuttgart 1993; H.-H. Kortüm, *Menschen und Mentalitäten. Einführung in Vorstellungswelten des Mittelalters*, Berlin 1996.

68. P. Brown, A Dark-Age Crisis: Aspects of the Iconoclastic Controversy, *EHR* 87 (1973), 32f.

69. G. Moravcsik, Sagen und Legenden über Kaiser Basileios I., *DOP* 15 (1961), 61-126 (auch in Ders., *Studia Byzantina*, Amsterdam 1967, 147-220); P. Schreiner, Das Herrscherbild in der byzantinischen Literatur des 9. bis 11. Jahrhunderts, *Saeculum* 35 (1984), 132-151.

70. Siehe z.B. *Chronicon Paschale*, 590,1-4; *Ioannis Malalae Chronographia*, 288,20-33.

Selbst einige politische Ativitäten Konstans' II. erscheinen in der (späteren) Historiographie als durch Träume des Kaisers beeinflusst. So berichtet die anonyme Chronik des Codex Bruxellensis 11 376 (*Σύνοψις χρονικὴ περὶ τῶν ὅσοι Ῥωμαίων ἐβασίλευσαν*) z.B., dass er seine Residenz wegen eines Traumes nach Syrakus verlegt[71]. In zahlreichen byzantinischen und orientalischen Geschichtswerken findet sich die Geschichte vom Traum des Konstans in der Nacht vor der sog. "Seeschlacht der Masten" im Jahre 655. Er träumte, dass er in Thessalonike war, was ein Traumdeuter als *θὲς ἄλλῳ [τὴν] νίκην* deutete. Die Schlacht ging verloren[72].

Die Herrschaft des Kaisers Philippikos (Bardanes) (711-713) wurde durch Träume angekündigt, durch seine eigenen wie die eines (häretischen) Heiligen[73]. Auch die Kaiser Leontios und Justinian II. hatten mit ähnlichen Träumen zu tun[74]. Die Auseinandersetzungen zwischen Thomas dem Slawen, Bardanes Turkos, Michael II. und Leon V. in der ersten Hälfte des 9. Jhs. wurden von Zeitgenossen und späteren Generationen im Lichte der berühmten *vaticinia* eines Mönchs in Philomenion in Phrygien gesehen[75]. Diese Aufzählung könnte fortgesetzt werden. Die Tatsache, dass es Engel waren, die den Usurpator als *victor* akklamierten, verliehen dem Traum des Maximos zusätzliche Authentizität[76]. In byzantinischen Traumbüchern wird das Auftauchen von Engeln in Träumen als Zeichen zukünftiger Herrschaft und Sieg gedeutet[77].

---

71. *Anecdota Bruxellensia*, ed. F. Cumont, I: *Chroniques byzantines du manuscrit 11376*, Gand 1894, 30,5: ..., *κατῆλθεν ἐν Σικελίᾳ διὰ τὰ ὀνείρατα* · ...; P. *Corsi, La spedizione italiana di Costante II*, Bologna 1983, 32, 111.

72. Theophanes, 345,28-346,18; Brandes, Krisenbewältigung, 150.

73. Theophanes, 372,7-11, 381,6-20; Agathon, *Ἐπίλογος*, *ACO*, II, 2, 899,8-9; Dorothy de F. Abrahamse, Rebellion, Heresy and Popular Prophecy in the Reign of Philippikos Bardanios (711-713), *East European Quarterly* 13 (1979), 395-408.

74. Nikephoros, 40,7-15, S. 94/96; Theophanes, 368,22-369,4; zu Justinian II.: Nikephoros, 42,66-69; Theophanes, 375,14-16.

75. P. Lemerle, Thomas le Slave, *TM* 1 (1965), 285; W. T. Treadgold, *The Byzantine Revival (780-842)*, Stanford, CA. 1988, 414f. Anm. 263; Soultana Mauromates-Katsougiannopoulos, Ἡ ἐπανάσταση τοῦ στρατηγοῦ Βαρδάνη στὶς σύγχρονες καὶ μεταγενέστερες ἀφηγηματικὲς πηγές, *Βυζαντινὰ* 10 (1980), 217-236.

76. Siehe z.B. die Engelsvision des Ioannes Chozebites im 7. Jh., in *Ioannes Moschos, Pratum spirituale*, *PG* 87/3, 2872A, 8-11; vgl. die *Vita des Ioannes Eleemosynarius* (BHG 887v), ed. H. Delehaye, *An. Boll.* 45 (1927), 24 (cap. 11); Polychronios in den Akten des 6. Ökum. Konzils: *ACO*, II, 2, 676/11-19; siehe H. J. Magoulias, The Lives of Byzantine Saints as Sources of Data for the History of Magic in the Sixth and Seventh Centuries A.D.: Sorcery, Relics and Icons, *Byz.* 37 (1967), 228-269; J. Michl, *RAC* 5 (1962), 111-114, 123-125, 134f., 139, 152f., 171-173 etc. Einige Belege für *ὁ τῶν ἀγγέλων δῆμος* oder *τῶν ἀγγέλων οἱ δῆμοι* bei Cameron, *Circus factions*, 43.

77. F. Drexl, Das Traumbuch des Patriarchen Nikephoros, in *Beiträge zur Geschichte des christlichen Altertums und der Byzantinischen Literatur. Festgabe Albert Ehrhard zum 60. Geburtstag*, hg.

Dieser verbreitete Glauben an die Relevanz von Träumen in breitesten Bevölkerungsschichten muss bei der Einschätzung des Traums des Maximos und dessen Verwendung durch Papst Theodor I. mitbeachtet werden.

5. Schlussbemerkung

Maximos war das eigentliche Oberhaupt der dyotheletischen Opposition gegen das in der byzantinischen Reichskirche verbindliche monotheletische Dogma. Er nutzte seine geistige Macht - gemeinsam mit Papst Theodor I. -, um einen Usurpator gegen den legitimen Kaiser in Konstantinopel zu unterstützen - und dies in der gefährlichsten Situation des Byzantinischen Reiches vor 1204. Vermutlich glaubte er, dass nur ein christlicher Staat mit dem "richtigen" Glauben den Arabern widerstehen konnte. Der "richtige" Glaube jedoch entsprach allein seiner Theologie.

Man kann annehmen, dass Maximos zusammen mit Papst Theodor I. in Rom 645/646[78] die bekannte Geschichte vom Sieg Konstantins des Grossen an der Milvischen Brücke umdeutete und auf den aufständischen Exarchen Gregorios projizierte. Es ist eine Ironie der Geschichte, dass Kaiser Konstans II. ja eigentlich Konstantinos hiess. Die vermutliche Beteiligung Theodors I. an diesem Vorgang ist nicht überraschend, war er doch Grieche und stammte aus Palästina. Er war der Sohn eines Bischofs aus dem Umfeld des Patriarchen Sophronios von Jerusalem und des Stephan von Dor[79]. Mit Papst Theodor I. begann eine neue Phase der monotheletischen Kontroverse. Zwar hatte bereits sein Vorgänger Johannes IV. (24.12. - 12.10. 642) im Jahre 641 dem regierenden Kaiser Konstantinos III. (11.2.-24.5. 641)

---

von M. Koeniger, Bonn-Leipzig 1922, 101,1-3: *Ἄγγελον ἰδὼν νίκας ἕξει ἡ πόλις./ ἅγιος ὀφθεὶς τοῦτο εὔθετον πέλει./ ἀετὸν ἰδὼν ἄγγελον θεοῦ νόει* (nach der zweiten Hälfte des 7. Jhs., vermutlich aus dem 9. Jh.); F. Drexl, Das Traumbuch des Patriarchen Germanos, *Λαογραφία* 7 (1923), 433,7; *Pseudo-Niceforo, Libro dei sogni. Testo critico, introduzione, traduzione e commento*, a cura di G. Guidorizzi, Napoli 1980, Appendix altera, 74, A. 1: *Ἄγγελον ἰδὼν νίκας ἕξει ἡ πόλις; Achmet ben Sirin, Oneirocriticon*, ed. F. Drexl, Leipzig 1925, 5: *ἐάν τις ἴδῃ τινα τῶν θείων ἀγγέλων ... νίκη ταχεῖα καὶ ἰσχυρὰ τῶν ἐχθρῶν ἔσται*; vgl. St. M. Oberhelman, *The Oneirocriticon of Achmet. A medieval Greek and Arabic Treatise on the Interpretation of Dreams*, Lubbock-Texas 1991, 88f.; G. Furlani, Une clef des songes en syriaque, *ROC* 22 (1920/1921), 136 (cap. 1): *Celui qui voit le trône de Dieu ou bien un choeur d'anges, aura du bien en ce monde et dans celui à venir.* Über byzantinische Traumdeutung siehe G. Dagron, Rêver de Dieu et parler de soi. Le rêve et son interprétation d'après les sources byzantins, in *I sogni nel medioevo*, a cura di T. Gregory, Rom 1985, 37-55.

78. Zum Romaufenthalt in diesen Jahren siehe *PmbZ* III, 209.

79. Nach fast 200 Jahren der erste griechische Papst: ... *natione Graecus, ex patre Theodoro episcopo de civitate Hierusolima*: *LP*, I, 331.

in seiner *Apologia pro Honorio*[80] Konstantin den Grossen als Beispiel vorgehalten (*piae memoriae Constantinus*)[81], doch war diese Schrift zur Rechtfertigung des Papstes Honorius (der dennoch auf dem 6. Ökumenischen Konzils als Häretiker anathematisiert wurde) in einem moderaten Ton gehalten. Selbst die antimonotheletische Synode im Januar 641 in Rom vermied eine Eskalation des Konflikts mit Konstantinopel, indem sie darauf verzichtete, den Patriarchen der byzantinischen Hauptstadt persönlich zu verdammen[82]. *Die Apologia pro Honorio* erreichte Konstantinopel erst nach dem Tod Konstantins III., so dass nun der zwölfjährige Konstans II. (bzw. die mächtigen Figuren hinter seinem Thron) zu antworten hatte. Diese Antwort zeigte eine deutliche Kompromissbereitschaft seitens der Reichsregierung[83]. In dieser Situation starb Johannes IV., und die starke dyophysitische griechische Partei in Rom konnte einen der ihren zum Papst machen, der den Konfrontationskurs des Maximos und seiner Anhänger in die Tat umsetzte. Bereits seine Synodica an den Patriarchen Paulos von Konstantinopel war ein offener Affront[84]. Papst Theodor ernannte Stephan von Dor zum päpstlichen vicarius für die Patriarchate Jerusalem und Antiocheia[85]. Ein derartiges Eingreifen in die

---

80. E. Caspar, *Geschichte des Papsttums*, II, Tübingen 1933, 542; Winkelmann, Die Quellen, 530 (Nr. 69).

81. *PL* 129, 566C.

82. *The Synodicon vetus*. Text, translation, and notes by J. Duffy – J. Parker, Washington D.C. 1979, (CFHB 14), 114 (Nr. 137); Theophanes, 331,6-8; vgl. G. Kreuzer, *Die Honoriusfrage im Mittelalter und in der Neuzeit*, Stuttgart 1975, 69f.

83. J. Schacht, Der Briefwechsel zwischen Kaiser und Papst von 641/2 in arabischer Überlieferung, *Orientalia* n.s. 5 (1936), 229-268; Winkelmann, Die Quellen, 531 und 559 (Nr. 75); Schacht, a.a.O., 247f.: «Wenn aber etwas Unrichtiges und der Lehre der heiligen Väter Widersprechendes festgesetzt worden sein sollte, sei es die Häresie des Dekrets eines Königs oder in einer anderen Weise, in diesen vergangenen Jahren oder seit kurzer Zeit, bevor dieser König Konstantin, guten Angedenkens und schöner Frömmigkeit, starb ... Wenn also etwas von einem König oder aus einem anderen Grunde festgesetzt und in den richtigen Glauben eingeführt worden ist, das nicht richtig ist, so schaffen wir es aus unserem Reiche ab und heben es auf wie das weggeworfene Unkraut. ...» Es ist vermutlich kein Zufall, dass dieser Brief (und die anderen bei Schacht übersetzten) nur in orientalischer Überlieferung erhalten blieben. In Byzanz selbst hat man jede Spur der Möglichkeit einer friedlichen Beendigung der monotheletischen Kontroverse zu Beginn der 40er Jahre des 7. Jhs. systematisch ausgemerzt.

84. Siehe Winkelmann, Die Quellen, 531f. (Nr. 76): Synodica Paulos' an Theodor; Antwort Theodors an Konstans II. (Winkelmann, a.a.O., 532 [Nr. 77]); Schacht, Der Briefwechsel, 250f. Vgl. auch Caspar, Papsttum II, 544; J. L. van Dieten, *Geschichte der Patriarchen von Sergios I. bis Johannes VI.* (610-715), Amsterdam 1972, 76ff.

85. Siehe den Bericht des Stephan in den Akten des Laterankonzils von 649: *ACO*, II, 1, 38-46 (Winkelmann, Die Quellen, 532f. [Nr. 82]). Nach dem Abzug der Perser aus Jerusalem habe der Bischof Sergios von Joppe als *vicarius* das Patriarchat von Jerusalem verwaltet - ..., *οὐκ ἀπό τινος ἐκκλησια-*

Jurisdiktionsgewalt eines der östlichen Patriarchate hatte noch kein Papst gewagt[86]. Im Jahre 649 markierte dann die berühmte Lateransynode des Papstes Martin I. (jedoch vorbereitet von Theodor I.), die massgeblich von Maximos und seinen griechischen Mönchen dominiert wurde[87], den endgültigen Bruch mit dem byzantinischen Osten. Der in Konstantinopel erlassene sog. Typos des Jahres 648,[88] der jegliche Diskussion über die Willensproblematik (bei Strafandrohung) verbot, hatte seitens des Kaisers und Patriarchen zur Verhärtung der Fronten beigetragen. Er kann allerdings auch als Reaktion auf die agressive und starre Haltung Roms begriffen werden.

Maximos und Papst Theodor I. sahen die Lösung der monotheletischen Kontroverse allein im Sieg der römischen Positionen, was auf der anderen Seite die Unterwerfung des Patriarchen von Konstantinopel und des Kaisers bedeuten musste. Deshalb drehte sich die Debatte auch um die Natur und den Charakter der kaiserlichen Autorität[89]. In diesen Zusammenhängen ist die Manipulation der konstantinischen Tradition im Traum des Maximos zu sehen.

Einige Jahre nach dem Tod des Usurpators Gregorios im Jahre 647 versuchte ein Papst erneut, die usurpatorischen Ambitionen eines hochrangigen byzantinischen Staatsfunktionärs im Westen zu benutzen. 650/651 unterstützte Papst Martin I. den Exarchen Olympios von Ravenna bei seinen Bestrebungen, sich von Konstantinopel zu trennen. Aber auch Olympios starb bald an einer Seuche (auf einem Feldzug gegen das byzantinische Sizilien). Diese Vorgänge führten 653 zur Verurteilung des Papstes Martin I. als Hochverräter[90]. Insofern erwiesen sich die päpstlichen Eingriffe in die Politik als Misserfolge.

Abschliessend kann festgestellt werden, dass die päpstliche Politik - unter starkem Einfluss antimonotheletischer Griechen mit Maximos an der Spitze - in den

---

στικῆς ἀκολουθίας ἀλλὰ κοσμικῆς ἐξουσίας, παρὰ κανόνας ἐκεῖ τινας ἐπισκόπους ἐχειροτόνησε τῶν ὑπὸ τὸν 'Ιεροσολύμων θρόνον τελούντων (a.a.O., 46,2-4). Deshalb habe Papst Theodor Stephan von Dor zum *vicarius* ernannt (*ἐκέλευσέ μοι τῷ ἀναξίῳ διὰ πανιέρου προστάξεως, τοποτηρητήν με καταστησάμενος ἑαυτοῦ δι' οἰκείων ἀποστολικῶν γραμμάτων* : a.a.O., 46,9-11).

86. Van Dieten, *Patriarchen*, 80ff.; Flusin, *Saint Anastase le Perse* (wie Anm. 53), II, 359ff.

87. Siehe die einschlägigen Arbeiten von R. Riedinger, *Kleine Schriften zu den Konzilsakten des 7. Jahrhunderts*, Instrumenta Patristica 34, Steenbrugge 1998.

88. Zum Typos siehe Winkelmann, Die Quellen, 537 (Nr. 106); CPG 7621; Brandes, Krisenbewältigung, 142-144.

89. Dazu Haldon, Ideology and social change, (wie Anm. 6), 177 mit den Nachweisen.

90. Dazu ausführlich Brandes, Krisenbewältigung, 168ff.

40er Jahren des 7. Jhs. in gewisser Weise Elemente der Politik späterer Päpste wie Hadrian II., Leo III., Nicolaus I., Leo IX. u.a. antizipierte. Die Manipulation der Konstantinstradition kulminierte schliesslich am Ende des 8. Jhs. in der berühmten Fälschung der "Konstantinischen Schenkung", des *Constitutum Constantini*[91].

91. Es lässt sich keine direkte Verbindung zwischen dem *Constitutum Constantini* und dem Traum des Maximos bzw. dessen Hintergründe nachweisen.

ΣΤΕΛΙΟΣ ΛΑΜΠΑΚΗΣ

ΠΑΡΑΤΗΡΗΣΕΙΣ ΣΧΕΤΙΚΑ ΜΕ ΤΙΣ ΟΨΕΙΣ ΤΗΣ ΑΡΧΑΙΟΓΝΩΣΙΑΣ ΣΤΟ ΕΡΓΟ ΤΟΥ ΙΓΝΑΤΙΟΥ ΔΙΑΚΟΝΟΥ

1. Στὴν σύγχρονη ἔρευνα δὲν ἐκφράζονται πλέον μὲ ἀπόλυτο τρόπο, ὅπως παλαιότερα, ἀπόψεις περὶ ἀνυπαρξίας πνευματικῆς ζωῆς καὶ περὶ σιγῆς τῶν γραμμάτων κατὰ τοὺς αἰῶνες ποὺ συνήθως τοὺς ἀποκαλοῦμε σκοτεινούς[1]. Ἔχει γίνει εὐρύτερα ἀποδεκτὴ ἡ ἄποψη ὅτι ὑπῆρχε περισσότερο μιὰ κρίση καὶ τῆς γνώσης – ἀπόρροια τῆς κρίσης τῆς ἐποχῆς σὲ ὅλους τοὺς τομεῖς– καὶ ὄχι τόσο περιφρόνηση καὶ ἐξάλειψή της[2]. Ἡ γραμματεία γενικὰ τῆς περιόδου τῶν σκοτεινῶν αἰώνων ἔχει

---

1. Οἱ ἀντιλήψεις αὐτὲς ἀνάγονται ἤδη στὴν *History of the Decline and Fall of the Roman Empire* τοῦ E. Gibbon (τόμ. V, London 1788, 511), ἀλλὰ τὴν ἀντοχή τους στὸν χρόνο τὴν ὀφείλουν περισσότερο στὸ ὅτι ἔχουν διατυπωθεῖ μὲ γενικὸ τρόπο τόσο στὴν εἰσαγωγὴ τῆς *Ἱστορίας τῆς Βυζαντινῆς Λογοτεχνίας* τοῦ K. Krumbacher, *Geschichte der Byzantinischen Literatur*, München 1897, 12 (καὶ ἑλλην. μετ. Γ. Σωτηριάδου, τόμ. Α΄, Ἀθῆναι 1900, 20), [ὁ ὁποῖος εἶχε τὴν ἄποψη ὅτι γιὰ τὸ διάστημα δύο αἰώνων, ἀπὸ τὸ 650 ὡς τὸ 850 σὲ γενικὲς γραμμές, παρατηρεῖται μεγάλο κενὸ στὸν βυζαντινὸ πολιτισμὸ καὶ ἐρήμωση σὲ ὅλα τὰ εἴδη τῆς λογοτεχνίας, μὲ τὴν ἐξαίρεση τῆς θεολογικῆς καὶ γενικὰ τῆς ἐκκλησιαστικῆς γραμματείας], ὅσο καὶ στὸ οἰκεῖο κεφάλαιο τῆς Βυζαντινῆς Ἱστορίας τοῦ A. A. Vasiliev, *Histoire de l'empire byzantin*, Paris 1932, 304, ὁ ὁποῖος ἀντίθετα περιορίζει τὸ διάστημα σὲ ἕναν αἰώνα περίπου, ἀπὸ τὸ 610 ὡς τὸ 717.

2. Στὴν ἑλληνικὴ βιβλιογραφία πρῶτος ποὺ ἔθεσε τὸ θέμα ἦταν ὁ Ἰ. Β. Παπαδόπουλος, Τὰ κατὰ τὴν περίοδον τὴν καλουμένην «τῆς μεγάλης σιγῆς», στὸ *Λεύκωμα τῶν ἐν Ἀθήναις Μεγαλοσχολιτῶν*, Ἀθῆναι 1952, 1-8 (ἀνατύπου) καὶ στὴν συνέχεια ὁ N. B. Τωμαδάκης, *Σύλλαβος Βυζαντινῶν Μελετῶν καὶ Κειμένων* (Ἀθῆναι 1961, 301-306), ὁ ὁποῖος ἐπανῆλθε καὶ ἀναλυτικότερα στὸ ἄρθρο Ἡ δῆθεν μεγάλη σιγὴ τῶν γραμμάτων ἐν Βυζαντίῳ 650-850. Ἀρχαιογνωσία καὶ πνευματικαὶ ἐκδηλώσεις, *ΕΕΒΣ* 38 (1971), 5-26 [=*Βυζαντινὰ καὶ μεταβυζαντινά. Φιλολογικαί, ἱστορικαὶ καὶ γλωσσικαὶ μελέται*, τεῦχ. Α΄, Ἀθῆναι 1985, 46-67]. Παρόμοιες ἀπόψεις ἔχουν διατυπωθεῖ καὶ στὴν διεθνῆ βιβλιογραφία ἤδη ἀπὸ τὸ 1955 περίπου, ἀπὸ τὸν B. Hemmerdinger (*Essai sur l'histoire du texte de Thucydide*, Paris 1955, 33-41, καὶ La culture grecque classique du VIIe au IXe siècle, *Byz.* 34 (1964), 125-133), τὸν J. Irigoin, Survie et renouveau de la litterature antique à Constantinople (IXe siècle), *Cahiers de Civilisation Medievale* 5 (1962), 287-302 [=*Griechische Kodikologie und Textüberlieferung*, hrsg. von D. Harlfinger, Darmstadt 1980, 173-205], καὶ φυσικὰ στὸ βιβλίο τοῦ P. Lemerle, *Le premier humanisme byzantin*, Paris 1971 (καὶ ἑλλην. μετ. Μαρίας Νυστazοπούλου-Πελεκίδου, Ἀθήνα 1982): ἐκεῖ, σὲ δύο κεφάλαια, μὲ τὸν χαρακτηριστικὸ τίτλο «Οἱ σκοτεινοὶ αἰῶνες. Διακοπὴ ἢ συνέχεια;» καὶ «Ζυμώσεις, ἀναζητήσεις, τεχνικὲς πρόοδοι.

νὰ παρουσιάσει ἀνεξερεύνητες πτυχὲς καὶ δὲν ἔχει δυστυχῶς ἀξιολογηθεῖ πλήρως ὡς πρὸς τὸ θέμα τῆς παιδείας καὶ τῆς πνευματικῆς συγκρότησης ἐν γένει τῶν συγγραφέων της[3].

Τὸ φαινόμενο βεβαίως εἶναι πολυδιάστατο καὶ χρειάζονται πολλὲς ἀκόμα προπαρασκευαστικὲς μελέτες γιὰ νὰ μπορέσουμε νὰ ξεφύγουμε ἀπὸ τὶς γενικὲς συζητήσεις περὶ τοῦ πότε πρέπει νὰ τοποθετηθεῖ τὸ τέλος τῆς κρίσης καὶ ἡ ἀρχὴ τῆς ἀνάκαμψης τῶν γραμμάτων, πῶς ἀντιλαμβάνεται ὁ κάθε ἐρευνητὴς τὴν ἔννοια τῆς ἀναζήτησης τῆς συνέχειας στὴν παιδεία καὶ τῆς «ἐπιβίωσης» ἢ τῆς «ἀναβίωσης» τῶν γραμμάτων, καὶ πῶς ἑρμηνεύει τὸ φαινόμενο[4]. Ὑπάρχει πάντως, παρὰ τὶς ἐπὶ μέρους φυσικὲς διαφωνίες καὶ ἀποκλίσεις μεταξὺ τῶν ἐκτιμήσεων τῶν ἐρευνητῶν, ἕνα σημεῖο σύγκλισης: ἡ διαπίστωση πὼς κατὰ τὶς δύο τελευταῖες δεκαετίες τοῦ 8ου αἰώνα

Οἱ πρῶτες μεγάλες μορφές», ἐπανεξετάζεται τὸ θέμα σὲ ὅλη τὴν δυνατὴ εὐρύτητα καὶ τίθεται σὲ ὀρθότερη προοπτική.

3. Σημαντικὸ βῆμα πρὸς τὴν κατεύθυνση αὐτὴ ἀποτελεῖ ἡ συνθετικὴ ἐπισκόπηση τῶν A. Kazhdan, in coll. with L. F. Sherry – Christine Angelidi, *A History of Byzantine Literature (650-850)*, Athens 1999. Βλ. ἐπίσης W. Hörandner, Elements de rhétorique dans les siècles obscurs, *Orpheus* n.s. 7 (1986), 293-305. Mary B. Cunningham, Andrew of Crete: a high-style preacher of the eighth century, στὸ *Preacher and Audience. Studies in Early Christian and Byzantine Homiletics*, edited by Mary B. Cunningham – Pauline Allen, Leiden-Boston-Köln 1998, 267-293.

4. Ὁ προβληματισμὸς αὐτὸς εἶναι ἐμφανὴς στὶς μελέτες τῆς τελευταίας εἰκοσαετίας, κυρίως στὰ πολυάριθμα ἄρθρα τοῦ P. Speck ἀπὸ τὰ ὁποῖα σημειώνουμε τὰ κυριότερα: α) Ikonoklasmus und die Anfänge der makedonischen Renaissance, *Varia I*, Ποικίλα Βυζαντινά 4, Bonn 1984, 175-210, β) Die Ursprünge der byzantinischen Renaissance, στὸ *The 17th International Byzantine Congress. Major Papers*, New Rochelle-New York 1986, 555-576, γ) Weitere Überlegungen und Untersuchungen über die Ursprünge der byzantinischen Renaissance, *Varia II*, Ποικίλα Βυζαντινά 6, Bonn 1987, 253-283 δ) Die byzantinische Renaissance und das klassische Altertum, στὸ *Byzantium. Identity, Image, Influence. Major Papers, XIX congress of Byzantine Studies*, Copenhagen 1996, 17-25, ε) Byzantium. Cultural Suicide?, στὸ *Byzantium in the Ninth century. Dead or Alive?*, ed. Leslie Brubaker, Variorum, Aldershot-Hampsire, 1998, 73-84], καὶ στὰ βιβλία καὶ στὰ ἄρθρα τοῦ W. Treadgold: The Macedonian Renaissance, στὸ *Renaissances Before the Renaissance. Cultural Revivals of late Antiquity and the Middle Ages*, edited by W. Treadgold, Stanford, CA 1984, 75-98, *The Byzantine Revival 780-842*, Stanford, CA 1988, 373-380. *A History of Byzantine State and Society*, Stanford, CA 1997, 395-402. Πρβλ. τοῦ ἴδιου, The Break in Byzantium and the Gap in Byzantine Studies, *BF* 15, 1990, 307-310. Συναφὴς καὶ ὁ προβληματισμὸς τῶν A. Kazhdan – A. Cutler, Continuity and Discontinuity in Byzantine History, *Byz.* 52 (1982), 451-454, τοῦ Haldon, *Seventh Century*, 425-435, καὶ τοῦ G. Cavallo, Qualche riflessione sulla continuità della cultura greca in Oriente tra i secoli VII e VIII, *BZ* 88 (1995), 13-22. Πρέπει ἐπίσης νὰ σημειωθεῖ ὅτι ὁ πρῶτος τόμος τῆς συνθετικῆς Ἱστορίας τῆς Βυζαντινῆς Λογοτεχνίας 650-850, τῶν Kazhdan – Sherry – Angelidi, (βλ. σημ. 3), καταλήγει ἀκριβῶς μὲ τὸ ἐρώτημα "what do we mean by the term Renaissance?" (σ. 407).

παρουσιάζονται σαφῶς ἴχνη ὅτι ξεπεράστηκε ἡ κρίση τῆς γνώσης[5]. Προσφάτως μάλιστα χρησιμοποιήθηκε καὶ ὁ ὅρος "monastic revival"[6].

2. Γιὰ τὸν Ἰγνάτιο Διάκονο, ποὺ θὰ μᾶς ἀπασχολήσει στὴν συνέχεια, ἔχει γίνει συχνὰ λόγος στὴν βιβλιογραφία ποὺ προαναφέρθηκε. Ὁ N. B. Τωμαδάκης εἶχε ἐπισημάνει ἐνδείξεις περὶ «τῆς λογιότητος» τοῦ Ἰγνατίου[7], ὁ P. Lemerle, συγκεντρώνοντας τὶς πληροφορίες περὶ τῆς παιδείας τῆς ἐποχῆς σὲ ἁγιολογικὰ κείμενα, σταχυολογεῖ καὶ τὶς εἰδήσεις ποὺ παρατίθενται στοὺς *Βίους* Νικηφόρου καὶ Ταρασίου[8], ὁ P. Speck ἀναλύει τοὺς ἴδιους *Βίους* καὶ ἐπισημαίνει ὅτι πρέπει νὰ θεωρηθοῦν περισσότερο ὡς ἐνδείξεις τῆς προσωπικῆς παιδείας τοῦ Ἰγνατίου, καὶ ὄχι νὰ ἐξάγονται γενικότερα συμπεράσματα περὶ τῆς παιδείας καὶ τοῦ πνευματικοῦ ἐπιπέδου τῆς ἐποχῆς[9]. Παρὰ τὶς ἐπὶ μέρους διαφοροποιήσεις, ἀναντίρρητο εἶναι ὅτι πρόκειται γιὰ λόγιο εὐρυμαθέστατο, τῆς παιδείας τοῦ ὁποίου εἶναι τώρα δυνατὸν νὰ γίνει ἀκριβέστερη ἀποτίμηση μετὰ ἀπὸ τὴν κυκλοφορία τῶν προσφάτων κριτικῶν ἐκδόσεων τῶν ἔργων του: τῆς ἀλληλογραφίας του[10] (ἡ ὁποία εἶχε προκαλέσει συζητήσεις καὶ ἀντιπαραθέσεις ἤδη πρὶν ἀπὸ τὴν πλήρη ἔκδοσή της[11]) καὶ τῶν *Βίων* τοῦ Ἁγίου Γρηγορίου τοῦ Δεκαπολίτη[12] καὶ τοῦ Ταρασίου[13].

---

5. Ἐνδεικτικὲς πάντως τῶν διαφορῶν τῶν ἐπὶ μέρους ἐκτιμήσεων εἶναι οἱ ἀντιρρήσεις ποὺ ἔχουν ἐκφρασθεῖ κυρίως στὶς ἀπόψεις τοῦ P. Speck: βλ. A. Kazhdan, *BZ* 78 (1985), 375, P. Schreiner, *JÖB* 36 (1986), 351-353 καὶ K. P. Todt, *Ἑλληνικὰ* 36 (1985), 397-404.

6. Kazhdan – Sherry – Angelidi, 381-407.

7. Τωμαδάκης, Περὶ μεγάλης σιγῆς, 22-23.

8. Lemerle, *Humanisme*, 93-95.

9. Speck, Ursprünge καὶ Weitere Überlegungen, καὶ σποραδικὰ στὶς μελέτες ποὺ σημειώνονται στὴν σημ. 4.

10. *The Correspondence of Ignatios the Deacon*. Text, Translation and Commentary by Cyril Mango, with the Collaboration of Stephanos Efthymiadis, Washington 1997, (CFHB 39).

11. Βλ. κυρίως τὴν πρόδρομη παρουσίαση τοῦ C. Mango, Observations on the Correspondence of Ignatius, Metropolitan of Nicaea (first half of the ninth century), *Überlieferungsgeschichtliche Untersuchungen*, TU 125, Berlin 1981, 403-410 [= τοῦ ἰδίου, *Byzantium and its Image*, Var. Repr., London 1984, XII] καὶ τὶς ἐπιφυλάξεις τοῦ A. Kazhdan, Letters of Ignatios the Deacon once more. Some Doubts about Authorship, *JÖB* 44 (1994), 233-244, ἡ ἄποψη τοῦ ὁποίου ὅτι ἡ ἐπιστολογραφία πρέπει νὰ διακριθεῖ σὲ δύο σαφῶς διαχωρισμένα μεταξύ τους τμήματα δὲν φαίνεται δικαιολογημένη· βλ. κυρίως τὸ ἐπίμετρο τῆς νέας ἔκδοσης τοῦ Mango (207-209), τὴν βιβλιοκρισία τοῦ I. Βάσση, *Ἑλληνικὰ* 49 (1999), 194-199, καθὼς καὶ τὶς παρατηρήσεις τοῦ Ἰ. Δ. Πολέμη, Οἱ ἐπιστολὲς τοῦ Ἰγνατίου Διακόνου. Προβλήματα ἑρμηνείας καὶ κριτικῆς ἀποκατάστασης τοῦ κειμένου, *Ἑλληνικὰ* 48 (1998), 255-266. Στοὺς Kazhdan – Sherry – Angelidi, 348-352, διατυπώνεται ἡ ἄποψη ὅτι ἕνας εἶναι ὁ συγγραφέας τῶν ἐπιστολῶν, ἀλλὰ τὶς συνέθεσε σὲ διαφορετικὰ χρονικὰ πλαίσια καὶ περιστάσεις τῆς ζωῆς του, καὶ διατυπώνονται καὶ πάλι οἱ ἐπιφυλάξεις γιὰ τὸ ἂν τὶς ἐπιστολὲς τὶς ἔγραψε ὄντως ὁ Ἰγνάτιος ἢ κάποιος ἄλλος.

12. G. Makris (Hrsg.), *Ignatios Diakonos und die Vita des Hl. Gregorios Dekapolites*, Stuttgart-Leipzig 1997 (στὴν συνέχεια: *Βίος Γρηγορίου Δεκαπολίτη*).

13. S. Euthymiades (ed.), *The Life of the Patriarch Tarasios by Ignatios the Deacon (BHG 1698). Introduction, Text, Translation and Commentary*, Variorum, Aldershot-Hampshire 1998 (στὴν συνέχεια: *Βίος Ταρασίου*).

Ἂν καὶ ὑπῆρχε καὶ ὑπάρχει ἀκόμα κάποια σύγχυση ὡς πρὸς τὴν διάκριση μεταξὺ τῶν διαφόρων ὁμωνύμων Ἰγνατίων[14], καὶ παρὰ τὶς ἀσυμφωνίες ποὺ παρατηροῦνται ὡς πρὸς τὰ βιογραφικά του, τὶς διάφορες φάσεις τῆς σταδιοδρομίας του[15] καὶ ὡς πρὸς τὰ κείμενα ποὺ πρέπει νὰ τοῦ ἀποδοθοῦν[16], ἡ περίπτωση τοῦ Ἰγνατίου παρουσιάζει πολλαπλὸ ἐνδιαφέρον: Ἡ γέννησή του τοποθετεῖται συνήθως μεταξὺ 770 καὶ 780[17], ἀκριβῶς τὰ χρόνια πού, ὅπως προαναφέρθηκε, τοποθετεῖται ἡ ἀνάκαμψη τῆς πνευματικῆς δραστηριότητας. Ἀρχικὰ εἰκονομάχος, κατόπιν εἰκονολάτρης καί, ἐπὶ πλέον, συγγραφέας τῶν *Βίων* δύο ἀπὸ τοὺς σημαντικότερους εἰκονολάτρες πατριάρχες, εἶχε προκαλέσει τὴν σκωπτικὴ διάθεση ἤδη καὶ τῶν συγχρόνων

---

14. Ὅπως ἐνδεικτικὰ τονίζεται ἀπὸ τοὺς Kazhdan – Sherry – Angelidi, 365, "we believe it is highly unlikely that the problem of Ignatios' authorship can ever be solved".

15. Βλ. σύνοψη στὸν Mango, 3-24, στὸν Εὐθυμιάδη, 38-45, στὸν Μακρῆ, 3-11 καὶ στοὺς Kazhdan – Sherry – Angelidi, 343-348.

16. Τὰ κριτήρια γιὰ νὰ προσγραφεῖ ἕνα κείμενο στὸν Ἰγνάτιο δὲν εἶναι πάντα σαφῆ. Σχετικὰ μὲ τὰ πεζά του κείμενα, τὰ πράγματα εἶναι κάπως εὐκολότερα, ἐφ' ὅσον ὑπάρχει δυνατότητα εὐρύτερων συγκρίσεων, ποὺ μᾶς ἐπιτρέπει νὰ δεχθοῦμε ὅτι πέραν τῶν σαφῶς ἀποδιδόμενων σὲ αὐτὸν *Βίων* τοῦ Ταρασίου καὶ τοῦ Νικηφόρου πιθανότατα εἶναι δικοί του καὶ οἱ *Βίοι* τοῦ Ἁγίου Γρηγορίου τοῦ Δεκαπολίτη καὶ τοῦ Ἁγίου Γεωργίου Ἀμάστριδος· βλ. σύνοψη τῶν προηγουμένων ἀπόψεων καὶ τῆς βιβλιογραφίας στὸν S. Efthymiadis, On the Hagiographical Work of Ignatius the Deacon, *JÖB* 41 (1991), 73-83 καὶ Kazhdan – Sherry – Angelidi 356-365. Γιὰ τὶς ἐπιστολές, βλ. παραπάνω, σημ. 11. Ὡς πρὸς τὰ ἔμμετρα κείμενα, ἡ διάκριση εἶναι κάπως δυσκολότερη. Εἶναι γνωστὸ ὅτι τοῦ ἀποδίδονται ἀρκετοὶ κανόνες, ἀλλὰ χρειάζεται ἀκόμα εἰδικότερη ἔρευνα γιὰ νὰ διευκρινιστεῖ ποιοὶ προέρχονται ἀπὸ τὴν δική του γραφίδα καὶ ποιοὶ ἐνδεχομένως ἀπὸ ἄλλον ἢ ἄλλους ὁμωνύμους (βλ. σχετικὰ καὶ Kazhdan – Sherry – Angelidi, 347 καὶ σημ. 17, ὅπου καὶ ἡ προηγούμενη βιβλιογραφία). Ὡς πρὸς τὰ ἐπιγράμματά του, ἀντίθετα ἀπὸ τὶς κρατοῦσες ἀπόψεις τῆς προηγούμενης ἔρευνας, ποὺ διακρίνεται ἀπὸ μιὰ τάση πιὸ συντηρητική, καὶ ξεχωρίζει περισσότερους Ἰγνατίους (βλ. Α. Κομίνης, *Τὸ βυζαντινὸν ἱερὸν ἐπίγραμμα καὶ οἱ ἐπιγραμματοποιοί*, Ἀθήνα 1966, 124-126 καὶ W. Wolska-Conus, De quibusdam Ignatiis, *TM* 4, 1970, 329-360), ὁ Μακρῆς, *Ignatios Diakonos*, 11, διατηρώντας βέβαια καὶ αὐτὸς κάποιες ἐπιφυλάξεις, φθάνει στὸ ἄλλο ἄκρο, καὶ ἐπιχειρεῖ νὰ ἀποδώσει σχεδὸν τὰ πάντα στὸν συγκεκριμένο Ἰγνάτιο. Συμπεριλαμβάνει στὰ ἔργα τοῦ Ἰγνατίου τὴν σειρὰ τῶν δέκα ἐπιγραμμάτων τοῦ πρώτου βιβλίου τῆς *Παλατινῆς Ἀνθολογίας*, I. 109-121, τὰ ὁποῖα ἔχουν σχέση μὲ τὴν ἀνοικοδομητικὴ δραστηριότητα ποὺ ἀνέλαβε ὁ Βασίλειος ὁ Α΄ στὸν ναὸ τῆς Θεοτόκου τῆς Πηγῆς: Συνέχεια Θεοφάνη (CSHB), 323,5-8. Αὐτὸ ἔχει ὡς συνέπεια νὰ δέχεται ὅτι ὁ Ἰγνάτιος ἔζησε τουλάχιστον ὡς τὴν ὄγδοη δεκαετία του ἑνατου αἰώνα. Ὅτι τὰ ἐπιγράμματα αὐτὰ πρέπει νὰ ἀποδοθοῦν σὲ μεταγενέστερο ὁμώνυμο δέχονται καὶ οἱ Kazhdan – Sherry – Angelidi, 346.

17. Ἀκριβέστερα οἱ χρονολογίες αὐτὲς ἀποτελοῦν τὸ διευρυμένο χρονολογικὸ πλαίσιο ποὺ πρότεινε ἡ W. Wolska-Conus, ὅ.π., 330, ἔναντι τοῦ πιὸ περιορισμένου διαστήματος 770-774 ποὺ εἶχε προτείνει ὁ Vasil'evskij, στὴν ἔκδοση τοῦ *Βίου* Γεωργίου Ἀμάστριδος, *Trudy* III, St. Petersbourg 1915, XCIII. Προσφάτως διατυπώθηκε καὶ ἄλλη ἄποψη, τὸ 795 περίπου, χρονολογία ποὺ προτείνει ὁ Makris, *Ignatios Diakonos*, 11. Ἡ ὄψιμη αὐτὴ χρονολόγηση ἔχει ὡς συνέπεια νὰ γίνεται δεκτή, ὅπως ἤδη προαναφέρθηκε, καὶ μεταγενέστερη χρονολόγηση περὶ τοῦ θανάτου του, μετὰ τὸ 870.

του γιὰ αὐτές του τὶς παλινδρομήσεις, ἂν βεβαίως εὐσταθεῖ ἡ ἀπόδοση σὲ αὐτὸν τοῦ χλευαστικοῦ ἐπιθέτου *Κόθορνος*, ποὺ τέθηκε δίπλα στὸ ὄνομα *Ἰγνάτιος* σὲ ἕνα ἀπὸ τὰ χειρόγραφα ποὺ περιέχουν τὰ πολυσυζητημένα ἐπιγράμματα τῆς Χαλκῆς[18]. Συγγραφέας πολυγραφότατος, μὲ σαφεῖς ἀναφορὲς στὰ ἔργα του στὴν πολυτάραχη ἐπικαιρότητα τῆς ἐποχῆς του[19], θεωρήθηκε ὅτι ἐκφράζει ἕναν ἀντίπαλο τοῦ Θεοδώρου Στουδίτη ὄχι μόνο στὸν πολιτικὸ καὶ θεολογικὸ τομέα, ἀλλὰ καὶ στὸν ποιητικό[20].

Οἱ ποικίλες πλευρὲς τῆς δραστηριότητας τοῦ Ἰγνατίου δὲν θὰ μᾶς ἀπασχολήσουν ἰδιαιτέρως. Κυρίως μᾶς ἐνδιαφέρει ἡ περίπτωσή του ὡς ἑνὸς ἀπὸ τὰ πρῶτα δείγματα τῆς «ἀνάκαμψης» τῶν γραμμάτων, ὅπως προσδιορίστηκε προηγουμένως. Ἐπιχειρεῖται στὴν συνέχεια νὰ δοθεῖ μιὰ εἰκόνα τῆς «ἀρχαιομάθειας» του –ὄχι τόσο τῶν ἀρχαίων χωρίων ποὺ παρεμβάλλει στὰ κείμενά του– κατὰ λέξη ἢ ἐλαφρὰ τροποποιημένα– ὁ λόγιος[21], ὅσο τῶν στοιχείων ποὺ προέρχονται ἀπὸ μιὰ εὐρύτερη γνώση τῆς ἀρχαιότητας[22], καὶ νὰ προσδιορισθεῖ ἡ λειτουργικότητά τους στὰ συγκεκριμένα πλαίσια κάθε κειμένου καὶ οἱ ἐνδεχόμενες ἐπιδιώξεις τοῦ Ἰγνατίου.

---

18. Γιὰ τὸ πολυσυζητημένο αὐτὸ θέμα ἀρκεῖ ἡ παραπομπὴ στὴν Marie-France Auzepy, La destruction de l'icône du Christ de la Chalce par Leon III: propagande ou realité?, *Byz.* 60 (1990), 450-451, καθὼς καὶ στὶς πρόσφατες μελέτες τῶν Leslie Brubaker, The Chalke Gate, the construction of the past and the Trier Ivory, *BMGS* 23 (1999), 258-285 καὶ J. F. Haldon – B. Ward-Perkins, Evidence from Rome for the Image of Christ on the Chalke Gate in Constantinople, *BMGS* 23 (1999), 286-296, ὅπου καὶ ἡ προηγούμενη ἐκτενέστατη βιβλιογραφία. Βλ. ἐπίσης ὁρισμένες χρήσιμες παρατηρήσεις τοῦ U. Criscuolo, Sugli epigrammi iconoclastici di Giovanni (il grammatico?), στὸ *Σύνδεσμος. Studi in onore di Rosario Anastasi*, vol. II, Catania 1994, 143-151. Ὡς πρὸς τὸν τύπο *κάθορνος*, ποὺ δὲν πρέπει νὰ εἶναι ἄλλο ἀπὸ τὸ *κόθορνος*, (συνώνυμο τοῦ εὐμετάβολου, τοῦ ἀσταθοῦς) καὶ τὴν πιθανότατη σύνδεσή του μὲ τὸν Ἰγνάτιο, βλ. M. Lauxterman, Three biographical Notes, *BZ* 91 (1998), 397-401. Οἱ Kazhdan – Sherry – Angelidi, 346, ἐκφράζουν ἀμφιβολία γιὰ τὸ ἂν οἱ στίχοι αὐτοὶ εἶναι πράγματι τοῦ συγκεκριμένου Ἰγνατίου, ἀλλὰ προφανῶς δὲν εἶχαν προλάβει νὰ λάβουν ὑπ' ὄψη τὸ ἄρθρο τοῦ Lauxterman, τὸ ὁποῖο ὁπωσδήποτε προσφέρει ἕνα ἰσχυρὸ ἐπιχείρημα ὅτι τὰ συγκεκριμένα ποιήματα γράφτηκαν ἀπὸ τὸν Ἰγνάτιο Διάκονο.

19. Τὴν «πολιτικὴ» διάσταση τῶν κειμένων τοῦ Ἰγνατίου τὴν εἶχε ἐντοπίσει ἤδη ὁ E. von Dobschütz, Methodios und die Studiten. Strömungen und Gegenströmungen in der Hagiographie des 9. Jahrhunderts, *BZ* 18 (1909), 53-59.

20. Βλ. τὶς ἐργασίες τοῦ P. Speck, (παραπάνω, σημ. 4) καὶ κυρίως Ursprünge.

21. Τὰ ὁποῖα ἐξ ἄλλου σημειώνονται στὰ κριτικὰ ὑπομνήματα τῶν ἐκδόσεων ποὺ προαναφέρθηκαν.

22. Τὸ θέμα ἔθιξαν μόνο ἐν μέρει ὁ R. Browning, Ignace le Diacre et la tragedie classique à Byzance, *RÉG* 81 (1968), 401-410 [= τοῦ ἰδίου, *Studies on Byzantine History, Literature and Education*, Var. Repr., London, 1977, XIV] (ὅπως θὰ δοῦμε παρακάτω βασίζεται μόνο στὸ δραματικῆς μορφῆς στιχούργημα *Στίχοι εἰς τὸν Ἀδὰμ*), καὶ ὁ N. Wilson, *Scholars of Byzantium*, London 1983, 74-75 [= *Οἱ λόγιοι στὸ Βυζάντιο*, μετ. Ν. Κονομῆς, Ἀθήνα 1991, 103-105], ὁ ὁποῖος βασίζεται κυρίως στὶς ἐπιστολὲς καὶ ἐν μέρει στὰ ἐπιγράμματα. Καὶ οἱ Kazhdan – Sherry – Angelidi, 352, σημ. 26, κάνουν λόγο γιὰ τὴν

3. Ἡ ἐπισκόπηση πρέπει νὰ ἀρχίσει ἀπὸ τὸ πῶς κρίνεται ἡ ἐνασχόληση μὲ τὴν κλασσικὴ παιδεία. Ἤδη ἔχει ἐπισημανθεῖ[23] ὅτι ὁ Ἰγνάτιος συγκαταλέγεται μεταξὺ ἐκείνων ποὺ δὲν ἀρνοῦνται τὴν *θύραθεν* παιδεία. Πρέπει νὰ προσθέσουμε ὅτι κατὰ τὴν ἄποψή του πρέπει νὰ τηροῦνται ὁρισμένες προϋποθέσεις, πρὸς τὴν κατεύθυνση ἐκείνων ποὺ εἶχε θέσει ὁ Μέγας Βασίλειος στὸν Λόγο του *πρὸς τοὺς νέους, ὅπως ἂν ἐξ ἑλληνικῶν ὠφελοῖντο λόγων*[24]. Ὁ Ἰγνάτιος δὲν παραλείπει νὰ τονίσει τὴν λεπτομέρεια αὐτὴ σὲ ὅλους τοὺς *Βίους* ποὺ τοῦ προσγράφονται (μὲ τὴν ἐξαίρεση τοῦ *Βίου* τοῦ Γρηγορίου Δεκαπολίτη[25]): οἱ βιογραφούμενοι ἅγιοι διακρίνονται γιὰ μιὰ ἐκλεκτικὴ τοποθέτηση ἀπέναντι στὴν *θύραθεν* παιδεία, ποὺ τοὺς ὁδηγεῖ σὲ αὐστηρὴ ἐπιλογὴ μόνο τῶν χρησίμων στοιχείων ποὺ ἔχει νὰ προσφέρει: *θείων μὲν μαθημάτων ἐν περιλήψει πλουσίᾳ γενόμενος καὶ τῆς θύραθεν παιδείας τὰ κράτιστα συλλεξάμενος, ἐκεῖνα μὲν πρὸς ἀρετῆς ἀνάβασιν μελέτην ποιούμενος καὶ ταῖς θείαις διεξόδοις τῶν τῆς γνώσεως ὑδάτων ἐμφυτευόμενος, ὡς ἂν καρποὺς λογικοὺς εὐκαίρως προβάλοιτο, τούτων δὲ τὸ χρήσιμον διὰ προσοχῆς τε καὶ νήψεως ἐν τῇ ψυχῇ θησαυρίσας ἐσφράγισε, δι᾽ ὧν ἐστι τὸ διεστραμμένον ἰθύνειν καὶ βαρβαρῶδες καὶ τῇ γλώσσῃ νομοθετεῖν τὴν ἀκρίβειαν* γράφει στὸν *Βίο* τοῦ Ταρασίου[26]. Στὸν *Βίο* τοῦ Γεωργίου Ἀμάστριδος τονίζει ὅτι ὁ ἅγιος *πρὸς μάθησιν δὲ ἤδη γενόμενος*

ἰσχυρὴ κλασσικὴ παιδεία τοῦ Ἰγνατίου· ἡ παρατήρηση ὅτι ἐνδεχομένως τὰ στοιχεῖα νὰ μὴν προέρχονται πάντα "first hand" εἶναι ὀρθή, ἀλλὰ ἡ συνέχεια τῆς σημείωσης περιπλέκει κάπως τὰ πράγματα: ἐκ παραδρομῆς ὑποδεικνύονται σχόλια τοῦ ψευδο-Νόννου στὰ *ποιήματα* τοῦ Γρηγορίου τοῦ Ναζιανζηνοῦ, ἀντὶ στοὺς Λόγους τοῦ ἱεράρχη *κατὰ Ἰουλιανοῦ*, ὅπως σωστὰ εἶχαν σημειώσει ἐξ ἄλλου οἱ ἴδιοι στὴν ἑνότητα περὶ Κοσμᾶ τοῦ Μελωδοῦ: Kazhdan – Sherry – Angelidi, 118-124. Ὅσο γιὰ τὰ σχόλια τοῦ Κοσμᾶ Ἱεροσολύμων στὰ Ἔπη τοῦ Γρηγορίου τοῦ Θεολόγου, ποὺ ἐπίσης ὑποδεικνύονται, τὸ θέμα κάπως περιπλέκεται ἂν ὁ συγκεκριμένος *Κοσμᾶς Ἱεροσολύμων* θεωρηθεῖ ἄλλος ἀπὸ τὸν Κοσμᾶ τὸν Μελωδό, καὶ τοποθετηθεῖ στὸν 10ο αἰ., (ἄποψη ποὺ εἶχε ἐκφράσει παλαιότερα ὁ Kazhdan) ὁπότε φυσικὰ δὲν μπορεῖ νὰ εἶναι πηγὴ τοῦ Ἰγνατίου. Βλ. ἀναλυτικὴ συζήτηση καὶ τὴν προηγούμενη βιβλιογραφία περὶ τοῦ θέματος στὴν ἴδια ἑνότητα περὶ Κοσμᾶ τῶν Kazhdan – Sherry – Angelidi, 122 καὶ σημ. 41 καὶ 42.

23. Lemerle, *Humanisme* 94.

24. Βλ. I. Ševčenko, A Shadowy Outline of Virtue: The classical Heritage of Greek Christian Literature (Second to seventh Century), στὸ *Age of Spirituality: a Symposium*, ed. K. Weitzmann, New York: the Metropolitan Museum of Art, 1980, 53-73 [= τοῦ ἰδίου, *Ideology, Letters and Culture in the Byzantine World*, Var. Repr., London 1982, II]. Βλ. ἐπίσης D. J. Constantelos, The Greek classical Heritage in Greek Hagiography, στὸ *Τὸ Ἑλληνικόν. Studies in Honor of Speros Vryonis, Jr.*, vol. I, *Hellenic Antiquity and Byzantium*, ἔκδ. J. S. Langdon – S. Reinert, et al., New Rochelle-New York, 1993, 92.

25. Στὸν *Βίο* αὐτὸν τὰ σχετικὰ μὲ τὴν παιδεία τοῦ Ἁγίου παρατίθενται συνοπτικά, χωρὶς συγκρίσεις: *πλήρης δὲ τῶν πρώτων στοιχείων καὶ τῶν εἰς τὸ τελειότερον ἐπιβαλλόντων μαθήμασιν γεγονὼς ἀρκεῖσθαι τούτοις πρὸς ὁδηγίαν τῶν κρειττόνων ἑαυτὸν ὡς μάλιστα ἔπειθεν. Βίος Γρηγορίου Δεκαπολίτη*, 62.

26. *Βίος Ταρασίου*, 75,11-18.

ἐπιτήδειος, τοῖς παιδοτρίβαις ἐκδίδοται. καὶ παιδεύεται μὲν πᾶσαν ἐγκύκλιον παίδευσιν, ὅση τε ἡμετέρα καὶ ὅση τῶν ἔξωθεν, τὴν μὲν ὅλην ἐνστερνισάμενος, τῆς δὲ τὸ χρήσιμον ἐκλεξάμενος. καὶ τῆς μὲν πᾶν νόημα αἰχμαλωτίζων εἰς τὴν ὑπακοὴν τοῦ Χριστοῦ, τῆς δὲ τὸ κίβδηλον νοὸς ἀπωθούμενος καθαρότητι, ἐκαρποῦτο τὸ ὠφέλιμον[27]. Κυρίως ὅμως ἡ τάση αὐτὴ ἐκφράζεται χαρακτηριστικότατα στὸν *Βίο* τοῦ Νικηφόρου: *πρὸς γὰρ τῇ τῶν θείων λογίων μελέτῃ καὶ τὴν τῆς θύραθεν παιδείας εἰσεποιήσατο μέθεξιν· τῇ μὲν τὸ ἐν διδαχαῖς καταπλουτίσαι θέλων πειθήνιον, τῇ δὲ τὸ τῆς πλάνης διελέγχειν ἀπίθανον*, καὶ εἶναι ἐνδεικτικὸ ὅτι παρακάτω διευκρινίζει ἐπὶ πλέον *οὐχ ὅτι παράλληλα τίθεμεν ἄμφω, μὴ γένοιτο· οὐ γὰρ ἐφάμιλλος δεσποίνῃ θεράπαινα, οὐδὲ μὴ κληρονομήσῃ ὁ υἱὸς τῆς παιδίσκης μετὰ τοῦ υἱοῦ τῆς ἐλευθέρας, ἵνα καὶ τῶν πρὸς Ἀβραὰμ λεχθέντων μνησθῶ*[28].

Ὁ παραλληλισμὸς αὐτὸς τῶν δύο ἐπιπέδων τῆς παιδείας μὲ τὰ τέκνα τοῦ Ἀβραάμ, καὶ εἰδικότερα τῆς ἐκκλησιαστικῆς μὲ τὸν Ἰσαάκ, καὶ τῆς θύραθεν μὲ τὸν Ἰσμαήλ, εἶναι βέβαια ἕνα σχῆμα λόγου καὶ ὑποδηλώνει ὅτι ἡ ἐκκλησιαστικὴ παιδεία διατηρεῖ ἕνα οὐσιαστικὸ προβάδισμα, χωρὶς ὅμως νὰ θεωρεῖται ὑποδεέστερη ἡ κλασσικὴ παιδεία, οὔτε νὰ παραγνωρίζεται ὁ ρόλος της. Τὸ ἴδιο τὸ ἔργο τοῦ Ἰγνατίου παρέχει τὴν καλύτερη ἐπιβεβαίωση τῆς παραπάνω διαπίστωσης.

4. Πιὸ συγκεκριμένα, ἡ σχέση μὲ τὴν ἀρχαιότητα ἐμφανίζεται κυρίως ὡς μιὰ σχέση ἀντιπαράθεσης, ὅπου πάντα ὑπερτερεῖ ἡ χριστιανικὴ διδασκαλία. Δείγματα παρόμοιας ἀντιμετώπισης ἐντοπίζονται σὲ ὅλους τοὺς *Βίους* ποὺ συνέγραψε ὁ Ἰγνάτιος, μὲ τὴν ἐξαίρεση (ἴσως ὄχι τυχαία) καὶ πάλι τοῦ *Βίου* τοῦ Γρηγορίου Δεκαπολίτη, ὁ ὁποῖος, ὅπως εἴδαμε, δὲν περιλαμβάνει τὴν ἀναφορὰ περὶ τῆς διφυοῦς παιδείας τοῦ βιογραφουμένου ἁγίου:

α) Θέλοντας νὰ τονίσει τὸν ρόλο τοῦ Ἁγίου Γεωργίου τῆς Ἀμάστριδος[29] στὴν σωτηρία τῆς ἀπειλούμενης ἀπὸ τὶς ἀραβικὲς ἐπιδρομὲς (πρὸς τὸ τέλος τοῦ 8ου αἰώνα)[30] πόλης, ὁ λόγιος χρησιμοποιεῖ ἀρχικὰ μιὰ σειρὰ παραδειγμάτων ἀπὸ τὴν *Παλαιὰ Διαθήκη*: *τί δὲ ὁ τῶν θαυμασίων Κύριος, ὁ ἕνα παρασκευάζων ὀπίσω διῶξαι χιλίων καὶ πολλὰς χιλιάδας δύο μετακινῆσαι, ὁ τῇ τῶν ἑπτὰ ἱερέων περιόδῳ καὶ τῷ ἰσαρίθμῳ τῶν σαλπίγγων ἤχῳ τὰ μηχανῆς ἀνώτερα καταβαλὼν ἱεριχούντια τείχη*[31];

---

27. *Βίος Γεωργίου Ἀμάστριδος*, 14.

28. *Βίος Νικηφόρου*, ἔκδ. C. de Boor, *Nicephori Archiepiscopi Constantinopolitani Opuscula Historica*, Leipzig 1880, 149,5-16.

29. Ὁ I. Ševčenko, Hagiography of the Iconoclast Period, στό *Iconoclasm*, (= τοῦ ἰδίου, *Ideology, Letters*, V) 125, πιστεύει ὅτι ὁ *Βίος* ἀπηχεῖ μετριοπαθεῖς θέσεις εἰκονοκλαστικές, ἐνῶ πρόσφατα οἱ Kazhdan – Sherry – Angelidi, 362, κάνουν λόγο γιὰ ἀδιάφορη (lukewarm) στάση ἔναντι τῶν εἰκόνων καὶ πιστεύουν ὅτι αὐτὸ εἶναι ἔνδειξη ὅτι ὁ *Βίος* ἀνάγεται σὲ ἐποχὴ ποὺ ἡ διαμάχη τῶν εἰκόνων εἶχε χάσει τὴν ἔντασή της.

30. TIB, 9, 162.

31. *Βίος Γεωργίου Ἀμάστριδος*, 39-40.

Καὶ παρακάτω συμπληρώνει: *πάλαι μὲν τροποῦται Μωυσῆς τὸν Ἀμαλὴκ Θεοῦ διατάξει καὶ χειρῶν ἐκτάσει ... Ἰησοῦς δὲ καὶ αὐτὸς ὁ τοῦ Ναυῆ τὸν ἥλιον στῆναι κατὰ Γαβαῶ καὶ τὴν σελήνην κατὰ φάραγγας*[32]. Τὰ θέματα βεβαίως αὐτὰ ἐπαναλαμβάνονται συχνότατα στὰ θεολογικὰ καὶ στὰ ἁγιολογικὰ κείμενα[33], ἀλλὰ τὸ ἐνδιαφέρον ἔγκειται περισσότερο στὴν κριτικὴ ἀντιπαράθεση ποὺ συμπληρώνει τὴν σκέψη τοῦ συγγραφέα: ὁ ἅγιος δὲν χρειάστηκε οὔτε στρατιῶτες, οὔτε ὅπλα, οὔτε προσευχήθηκε νὰ μεγαλώσει ἡ ἡμέρα, *ἀλλὰ μόνος ἄοπλος χειρῶν ἐπάρσει πρὸς θεὸν μόνον ὁσίων τὸ τρόπαιον ἵστησιν*[34]. Καὶ ὁ Ἰγνάτιος διερωτᾶται: *Ἆρ' οὐ μεγάλα ταῦτα; ἆρ' οὐ θαύματος ἔμπλεα; Ἆρα μή τι τοιοῦτον αἱ τῶν Ἑλλήνων ἱστορίαι στρατήγημα φέρουσιν; ποῖος Ὀδυσσεὺς τοιοῦτον ἵστησι τρόπαιον; Ποῖοι Ἡρακλεῖδαι ἢ Πελοπίδαι ὧν οὐδὲν αἱ ἀριστεῖαι πλέον ἔχειν ἢ αἰσχύνης φαίνονται γέμουσαι*[35]; Ὁ Ἰγνάτιος ἔχει ἀφετηρία δηλαδὴ ἕναν συνήθη «τόπο», δὲν ἀρκεῖται ὅμως στὴν ἀφομοίωση καὶ χρήση τοῦ τυποποιημένου ὑλικοῦ, ἀλλὰ ἐπεκτείνεται καὶ σὲ συγκρίσεις, βάσει πάντα τῶν γενικῶν ἀρχῶν ποὺ εἶχε προδιαγράψει: οἱ δραστηριότητες τῶν ἡρώων τῆς ἀρχαιοελληνικῆς μυθολογίας ἐμφανίζονται νὰ ὑστεροῦν σημαντικὰ σὲ σχέση μὲ τὰ ἐπιτεύγματα τῶν ἡρώων τῆς Παλαιᾶς Διαθήκης, πρὸς τὰ ὁποῖα καὶ μόνο ἀξίζει νὰ παραβληθοῦν οἱ πράξεις τοῦ Ἁγίου.

Ἡ μόνη ἄλλη περίπτωση συγκεκριμένης ἀνάμνησης ἀπὸ τὴν ἀρχαιότητα στὸν ἴδιο *Βίο* εἶναι ἡ παρομοίωση τῆς ἐπίθεσης τῶν Ρὼς μὲ «ταυρικὴ ξενοκτονία» (*ἡ ταυρικὴ ξενοκτονία ἐκείνη ἡ παλαιὰ παρ' αὐτοῖς νεάζουσα*[36]). Κατὰ τὸν Ševčenko[37] ὁ Ἰγνάτιος δὲν πρέπει νὰ ἄντλησε ἀπὸ τὴν *Ἰφιγένεια ἐν Ταύροις* τοῦ Εὐριπίδη, ἀλλὰ ἀπὸ τοὺς Λόγους τοῦ Γρηγορίου τοῦ Ναζιανζηνοῦ, ἴσως μάλιστα καὶ ὄχι ἀπ' εὐθείας ἀπὸ τοὺς Λόγους τοῦ Θεολόγου, ἀλλὰ ἀπὸ τὰ ἀντίστοιχα σχόλια τοῦ ψευδο-

---

32. *Βίος Γεωργίου Ἀμάστριδος*, 40.

33. Στὴν εὐρύτατη χρήση τῶν θεμάτων συνετέλεσε καὶ ὁ Γρηγόριος ὁ Ναζιανζηνός. Τὸ πρῶτο κείμενο τῶν Ἐπῶν του ἀναφέρεται στὸν Μωυσῆ καὶ στὸν πρῶτο Λόγο του *κατὰ Ἰουλιανοῦ* μεταξὺ ἄλλων διαβάζουμε: *Ἀμαλὴκ εὐχῇ καταπολεμούμενος, καὶ χειρῶν ἀπορρήτῳ καὶ μυστικῷ σχήματι, ἥλιος τε ἱστάμενος καὶ σελήνη κατεχομένη καὶ Ἰορδάνης ἀνακοπτόμενος, τείχη κατασειόμενα ἱερέων περιόδῳ καὶ σαλπίγγων ἤχῳ (Grégoire de Nazianze Discours 4-5 contre Julien.* Introduction, texte critique, traduction et notes par J. Bernardi, SC 309, Paris 1983, 112). Τὸ παράδειγμα τοῦ Ἀμαλὴκ καὶ τοῦ Ἰησοῦ τοῦ Ναυῆ τὸ χρησιμοποιεῖ π.χ. καὶ ὁ Θεόδωρος Σύγκελλος: βλ. S. Szádeczky-Kardoss – Therese Dér – Therese Olajos, Breviarium Homiliae Theodori Syncelli de obsidione avarica Constantinopolis (BHG 1078 m), *An. Boll.* 108 (1990), 147-182, κυρίως 162-164.

34. *Βίος Γεωργίου Ἀμάστριδος*, 41.

35. *Βίος Γεωργίου Ἀμάστριδος*, 41-42.

36. *Βίος Γεωργίου Ἀμάστριδος* 64, 15-65. Τὸ ἐπεισόδιο τῆς περιγραφῆς τῆς ἐπίθεσης πιθανότατα εἶναι μεταγενέστερη προσθήκη, βλ. A. Markopoulos, La vie de saint George d'Amastris et Photius, *JÖB* 28 (1978), 78-82.

37. Hagiography of the Iconoclast Period, 124.

Νόννου. Ἀλλὰ ἡ συγκεκριμένη μνεία συμβαίνει νὰ χρησιμοποιεῖται συχνότατα ἀπὸ τὸν Γρηγόριο τὸν Θεολόγο, καὶ μάλιστα καὶ στὸν πρῶτο ἀπὸ τοὺς Λόγους *κατὰ Ἰουλιανοῦ*[38], ὁ ὁποῖος, μεταξὺ ἄλλων, περιλαμβάνει καὶ τὸ ἐπεισόδιο τοῦ Μωυσῆ καὶ τῶν Ἀμαληκιτῶν[39], ποὺ δὲν σχολιάζεται ἀπὸ τὸν Ψευδο-Νόννο[40]. Καθὼς ὁ Ἰγνάτιος ἀντλεῖ στοιχεῖα καὶ ἀπὸ ἄλλους Λόγους τοῦ Θεολόγου[41], εἶναι προτιμότερο νὰ ὑποθέσουμε ὅτι καὶ στὴν συγκεκριμένη περίπτωση δὲν περιορίστηκε μόνο στὰ σχόλια τῶν Λόγων, ἀλλὰ χρησιμοποίησε καὶ τὸ ἴδιο τὸ κείμενο τους.

β) Στὸν *Βίο* τοῦ Ταρασίου ὁ πατέρας τοῦ πατριάρχη, ὁ Γεώργιος, ὡς δικαστὴς κρίνεται ἀνώτερος καὶ δικαιότερος *Σόλωνος καὶ Λυκούργου, τῶν παλαιῶν ἐκείνων νομοφυλάκων*[42]. Πρέπει νὰ σχολιασθεῖ ἀρχικὰ ἡ ἐπιλογὴ τῆς λέξης *νομοφύλαξ* (καὶ ὄχι *δικαστὴς* π.χ. ἢ ἄλλη παραπλήσια), τύπος κατ'ἐξοχὴν χρησιμοποιούμενος (πέραν τοῦ Πλάτωνα καὶ τοῦ Ἀριστοτέλη[43]) στὴν *Παλαιὰ Διαθήκη* καὶ τοὺς ἐκκλησιαστικοὺς συγγραφεῖς[44]. Ἐπὶ πλέον, τὸ πιὸ ἐνδιαφέρον εἶναι ὅτι ἡ ἐγκωμιαστικὴ γιὰ τὸν πατέρα τοῦ Ταρασίου αὐτὴ σύγκριση ἐντέχνως καὶ ἐμμέσως στρέφεται ἐναντίον τοῦ ἴδιου τοῦ αὐτοκράτορα: ὁ δικαστὴς αὐτός, τόσο ἀνώτερος τῶν ἀρχαίων, καὶ *δίκην ἔδωκέ ποτε δι'εὐνομίας εὐθύτητα, τῶν δοκούντων ἄρχειν ταύτην ἀγνοησάντων καὶ πράττειν οὐχ ἑλομένων τὸ δίκαιον*, ὅπου ὁ παραλληλισμὸς ποὺ ἐπιδιώκει ὁ συγγραφέας δὲν ἐκφράζεται σαφῶς, ἀλλὰ ἀφήνεται νὰ ὑπονοηθεῖ μὲ κατάλληλη ἐπιλογὴ τῶν λέξεων. Ἐκτὸς ἀπὸ τὴν ἀνωτερότητα τοῦ πατέρα του Ταρασίου, ἐπιδιώκεται νὰ προβληθεῖ καὶ τὸ ἀντίθετο, ὅτι *οἱ δοκοῦντες ἄρχειν* τελικὰ ἀποδεικνύονται ὄχι μόνο κατώτεροι τῶν ἀρχαίων νομοφυλάκων, ἀλλὰ καὶ τοῦ ὑπηκόου τους[45]: δὲν ἐπιδιώκει δηλαδὴ ὁ Ἰγνάτιος μόνο νὰ ἐπαινέσει τὴν δικαιοσύνη τοῦ πατέρα τοῦ Ταρασίου, ἀλλὰ καὶ νὰ ἀμφισβητήσει ἕνα στοιχεῖο τῆς παραδοσιακῆς αὐτοκρατορικῆς ἰδεολογίας, τὴν δικαιοσύνη[46]. Ἡ φράση ἀρχικὰ δημιουργεῖ τὴν ἐντύπωση ὅτι ἀναφέρεται στὸ διάστημα συμβασιλείας Λέοντα Γ΄ καὶ Κωνσταντίνου Ε΄[47], ἀλλὰ στὴν ἑπόμενη παράγραφο, ὅπου ἐκτίθεται τὸ ἱστορικὸ τῆς ἀντιδικίας, φαίνεται ὅτι ὁ πατέρας τοῦ

38. *καὶ τὴν ἐν ταύροις ξενοκτονίαν* (ἔκδ. Bernardi, ὅ.π., σημ. 33), 180. Πβλ. καὶ 254: *καὶ Ταύροις τὸ ξενοκτονεῖν* ...

39. Βλ. σημ. 33.

40. Ὁ ὁποῖος σχολιάζει μόνο τὰ μυθολογικὰ στοιχεῖα τῶν Λόγων τοῦ Γρηγορίου.

41. Βλ. παρακάτω, σημ. 79.

42. *Βίος Ταρασίου*, 4,7-8, σ. 72.

43. Βλ. Liddell-Scott, s.v.

44. Βλ. Lampe, s.v.

45. *Βίος Ταρασίου*, 4,7-8, σ. 72.

46. H. Hunger, *Prooimion. Elemente der Byzantinischen Kaiseridee in den Arengen der Urkunden*, Wiener Byzantinistische Studien 1, Wien 1964, κυρίως 114-117.

47. Βλ. Στ. Εὐθυμιάδης στὰ σχόλια τῆς ἔκδοσής του, 209-210.

Ταρασίου ἀντιπαρατίθεται σὲ ἕναν αὐτοκράτορα[48], ποὺ δὲν πρέπει νὰ εἶναι ἄλλος ἀπὸ τὸν Κωνσταντῖνο τὸν Ε΄[49]. Ἡ «παρανομία» τοῦ αὐτοκράτορα ἔγκειται στὸ ὅτι κατεδίωξε τὸν πατέρα τοῦ Ταρασίου ἐπειδὴ εἶχε ἀθωώσει δύο πτωχὲς γυναῖκες, ποὺ εἶχαν κατηγορηθεῖ ὡς αἱρετικὲς καὶ τὶς θεωροῦσαν κάτι ἀντίστοιχο μὲ τὴν μυθικὴ Γελλώ[50]: πίστευαν ὅτι οἱ γυναῖκες αὐτὲς ἀλλοιώνονταν σὲ πνεῦμα, περνοῦσαν μέσα ἀπὸ κλειστὲς πόρτες καὶ φόνευαν νήπια.

Τὸ σύνολο τῆς ἱστορίας, εἴτε θεωρηθεῖ ὡς προσωπικὴ ἐπινόηση τοῦ Ἰγνατίου[51], εἴτε ὡς ἀναφερόμενη σὲ πραγματικὸ γεγονός[52], φαίνεται περισσότερο ὡς λογοτεχνικὴ ἀπόδοση μιᾶς λαϊκῆς ἀντίληψης[53], τῆς ἴδιας ποὺ εἶχε ἀποτελέσει τὴν βάση ἑνὸς σχετικοῦ κειμένου τοῦ Ἰωάννη τοῦ Δαμασκηνοῦ, τῆς γνωστῆς σύντομης πραγματείας *περὶ Στρυγγῶν*[54]. Ἂν καὶ ὑπάρχουν ὁρισμένες φραστικὲς ὁμοιότητες, δὲν μπορεῖ νὰ ὑποστηριχθεῖ μὲ ἀσφάλεια ἡ ἄποψη ὅτι ὁ Ἰγνάτιος εἶχε ὡς ἀφετηρία τὸ κείμενο αὐτό, κάτι βέβαια ποὺ δὲν εἶναι ἀπίθανο. Πάντως στὴν δική του ἐκδοχὴ ἔχει κατάλληλα παρεμβάλει[55] τὴν ἐρμηνεία ποὺ δίνει ὁ παροιμιογράφος Ζηνόβιος στὸ ἀποθησαυρισμένο ἀπὸ τὸν ἴδιο ἀπόσπασμα τῆς Σαπφοῦς *Γελλῶς παιδοφιλωτέρα*[56], τὸ ὁποῖο σταδιακὰ εἶχε καταλήξει σὲ παροιμιώδη ἔκφραση. Χαρακτηριστικὴ εἶναι ἡ

---

48 *ὁ δὲ δὴ κρατῶν- πολὺς γὰρ ἦν τὸ φαντασιῶδες πρεσβεύων*: *Βίος Ταρασίου*, 5,26-27, σ. 74. Βλ. καὶ Στ. Εὐθυμιάδης στὰ σχόλια τῆς ἔκδοσής του, 211.

49. Ἀσφαλῶς τὸ ἐπεισόδιο ἔχει σχέση μὲ τὴν ὑστεροφημία τοῦ συγκεκριμένου αὐτοκράτορα καὶ ὁπωσδήποτε ἀπηχεῖ τὴν πολεμικὴ ἐναντίον του, ὅπως ἐκφράστηκε κυρίως στὶς ἀρχὲς τοῦ 9ου αἰ., ἀλλὰ καὶ ἀργότερα, πρὸς τὰ μέσα τοῦ ἰδίου αἰώνα (Βλ. I. Rochow, *Kaiser Konstantin V (741-775). Materialien zu seinem Leben und Nachleben*, Berliner Byzantinistische Studien 1, Frankfurt am M. 1994, 131-137).

50. Ἂν καὶ γραμμένη μὲ προοπτικὴ συγκριτικῆς λαογραφίας, χρήσιμο καὶ ἄφθονο ὑλικὸ γιὰ τὴν Γελλὼ περιέχει ἡ μελέτη τοῦ Δ. Β. Οἰκονομίδη, Ἡ Γελλὼ εἰς τὴν ἑλληνικὴν καὶ ρουμανικὴν λαογραφίαν, *Λαογραφία* 30 (1975-76), 246-278. Ἡ πρόσφατη μελέτη τῆς Irène Sorlin, Striges et Geloudes. Histoire d'une croyance et d'une tradition, *TM* 11 (1991), 411-436, δυστυχῶς ἀγνοεῖ τὴν ἄφθονη προηγούμενη ἑλληνικὴ βιβλιογραφία, (τὴν ὁποία παραθέτει ἐπακριβῶς ὁ Δ. Β. Οἰκονομίδης) ἀλλὰ ἐν μέρει καὶ τὴν ξενόγλωσση, ὅπως ἤδη ἔχει ἐπισημάνει ὁ R. P. H. Greenfield, Contribution to the Study of the Palaeologan Magic, στὸ *Byzantine Magic*, edited by H. Maguire, Washington D.C. 1995, 117-154.

51. Speck, Ursprünge, 558.

52. Εἶναι ἡ ἄποψη τοῦ Εὐθυμιάδη, σχόλιο στὴν ἔκδοση τοῦ *Βίου*, 210.

53. Ἡ ἄποψη αὐτὴ ἐνισχύεται ἀπὸ τὸ γεγονὸς ὅτι τὸ τμῆμα αὐτὸ τοῦ *Βίου* τοῦ Ταρασίου ἀντιγράφτηκε καὶ αὐτοτελῶς στὸν κώδικα 2492 τῆς Ἐθνικῆς Βιβλιοθήκης τῆς Ἑλλάδος, γιὰ τὸν ὁποῖο, βλ. Λ. Πολίτης (μὲ τὴ συνεργασία Μαρίας Λ. Πολίτη), *Κατάλογος χειρογράφων τῆς Ἐθνικῆς Βιβλιοθήκης τῆς Ἑλλάδος*, ἀρ. 1857-2500, Ἀθήνα 1991, 493-496). Παρατίθεται ὡς παράρτημα στὴν ἔκδοση τοῦ Εὐθυμιάδη, 249-250.

54. *PG* 94, 1604A-B.

55. Ὅπως ἐπισημαίνει ἐπίσης ὁ Εὐθυμιάδης, σχόλια, 210-211.

56. Ἀπ. 178 στὶς ἐκδόσεις τῆς Σαπφοῦς, προερχόμενο ἀπὸ τὴν Ζηνοβίου *Ἐπιτομή* III. 3 (E. Leutsch – F. G. Schneidewin, *Corpus Paroemiographorum Graecorum*, I, Göttingen 1839, ἀνατ. 1965, 58).

εἰσαγωγικὴ φράση τῆς σχετικῆς ἐξιστόρησης: *Μυθεύεται γὰρ παρ'Ἕλλησι*[57], μὲ τὴν ὁποία ἐπιτυγχάνεται ἡ ἔμμεση ἀπόρριψη παρεμφερῶν ἀντιλήψεων, ὥστε νὰ τηρηθεῖ ἡ βασικὴ ἀρχὴ τῆς κριτικῆς στάσης καὶ προβολῆς μόνο ἐκείνων τῶν στοιχείων τῆς ἀρχαιότητας ποὺ ἀξίζει νὰ ἐξαρθοῦν κατὰ τὴν ἄποψη τοῦ συγγραφέα. Παρατηρεῖται δηλαδὴ καὶ ἐδῶ ἡ τάση τοῦ Ἰγνατίου νὰ ἐπιλέγει στοιχεῖα προερχόμενα ἀπὸ τὴν κλασσικὴ ἀρχαιότητα (καὶ εἰδικότερα στὴν συγκεκριμένη περίπτωση τοὺς παροιμιογράφους, τοὺς ὁποίους γνώριζε πάρα πολὺ καλά, ὅπως θὰ ἀναφερθεῖ καὶ παρακάτω), καὶ νὰ τὰ ἀφομοιώνει ἀνάλογα μὲ τὶς ἐπιδιώξεις του.

Θέλοντας σὲ ἄλλο σημεῖο τοῦ ἴδιου *Βίου*, νὰ προβάλει τὴν φιλανθρωπικὴ δραστηριότητα τοῦ Ταρασίου, ὁ Ἰγνάτιος μὲ χαρακτηριστικὴ ὑπερβολὴ γράφει ὅτι *τὴν μηνιαίαν ἀργυρίου δόσιν ... τὶς ἂν ἐπιμετρήσοι λογιστὴς Διόφαντος ἢ πολλαπλασιάζων ἀριθμήσοι Νικόμαχος*[58]; Παρατηρεῖται καὶ πάλι ἡ λογικὴ νὰ ἐμφανισθεῖ ἐλαφρῶς ὑποδεέστερη ἡ ἀρχαιότητα, μέσω τῆς «ρητορικῆς» ὑποτίμησης τοῦ ἔργου τῶν δύο ἐπιφανῶν μαθηματικῶν τῆς ἑλληνιστικῆς ἐποχῆς, στὸ ἔργο τῶν ὁποίων βασίστηκαν πλεῖστα ἀνάλογα βυζαντινὰ ἐγχειρίδια.

γ) Ἡ τάση τῆς ἀντιπαράθεσης πρὸς τὴν ἀρχαιότητα εἶναι ἀκόμα σαφέστερη καὶ πολυποίκιλη στὸν *Βίο* τοῦ Νικηφόρου. Σὲ σχέση μὲ τοὺς *Βίους* ποὺ προαναφέρθηκαν, οἱ ἀναφορὲς στὴν ἀρχαιότητα εἶναι ὄχι μόνο περισσότερες ἀριθμητικά, ἀλλὰ καὶ πιὸ συγκεκριμένες. Οἱ σχετικὲς μνεῖες εἶναι δυνατὸ νὰ καταταγοῦν σὲ τρεῖς ὁμάδες.

1.α) ἡ συμμετοχὴ τοῦ Νικηφόρου, μὲ τὴν ἰδιότητα τοῦ ἀσηκρῆτις, στὴν σύνοδο της Νικαίας περιγράφεται καὶ πάλι σὲ ἀντιπαράθεση καὶ σύγκριση πρὸς τοὺς ἀθλητὲς τῆς ἀρχαιότητας. Ὁ *ἀγὼν* τοῦ Νικηφόρου σαφῶς εἶναι ὑπέρτερος τῶν ἀρχαίων ἀγώνων: *οὗτος ὁ περὶ τὴν εἰς θεὸν εὐσέβειαν ἀγὼν τῷ μακαρίῳ διήνυσται. Τοῦτο πρῶτον ἆθλον καὶ στέφος αὐτῷ ἀναφαίρετον, πολλῷ τῶν ἐξ ἐρίου καὶ κοτίνου καὶ σελίνου καὶ οἷς γεραίρειν οἱ παλαιοὶ τοὺς ἐκπαλαίοντας ᾤοντο, τιμαλφέστερον*[59]. β) Στὸ θέμα τῆς παιδείας, ἡ ρητορικὴ του δεινότητα εἶναι ἀνώτερη τοῦ Δημοσθένη: *Εἶχε μὲν οὖν αὐτὸν βασιλεύς τε καὶ ἡ τῶν βασιλείων αὐλὴ οἷά τινα*

57. *Βίος Ταρασίου*, 5, σ. 73.

58. *Βίος Ταρασίου*, 22,5-6, σ. 95.

59. *Βίος Νικηφόρου*, 146,29-147,2. Ὁ P. Alexander, *The Patriarch Nicephorus of Constantinople. Ecclesiastical Policy and Image Worship in the Byzantine Empire*, Oxford 1958, 60-61, καὶ ὁ A. J. Visser, *Nikephoros und der Bilderstreit*, Haag 1952, 52-54, ἀνασυνθέτουν τὰ γεγονότα τῆς βιογραφίας τοῦ Νικηφόρου χωρὶς νὰ ἐπιμένουν στὶς ἀντιθέσεις ποὺ προαναφέρθηκαν. Γιὰ τὰ βιογραφικὰ τοῦ Νικηφόρου, βλ. καὶ σύντομο εἰσαγωγικὸ σημείωμα τῆς Elizabeth A. Fisher στὴν ἀγγλικὴ της μετάφραση τοῦ *Βίου*, ποὺ περιλαμβάνεται στὸν τόμο *Byzantine Defenders of Images. Eight saints' lives in english translation*, edited by Alice M. Talbot, Washington D.C. 1998, 25-142, καθὼς καὶ τὴν πρόσφατη συνθετικὴ ἐπισκόπηση τοῦ T. Pratsch, στὸν τόμο R. J. Lilie (Hrsg.), *Die Patriarchen der ikonoklastischen Zeit, Germanos I. - Methodios I. (715-847)*, Frankfurt am M. 1999, 109-147.

θείαν περιστολὴν καὶ κλέος, λόγον ἐπίσημον, ἢ τὸν Παιανιέα ῥήτορα Φίλιππος[60]. γ) Ὡς πρὸς τὴν μουσική, *μουσικὴν δὲ ἡρμόσατο λύραν οὐχ οἵαν Πυθαγόρας ὁ Σάμιος, οὐχ οἵαν ὁ ἀπατηλὸς Ἀριστόξενος, μᾶλλον δὲ τὴν ἑκατονκαιπεντηκοντάχορδον· καὶ ταύτην κρούων ἀεὶ τῶν ὑπηκόων ποτὲ Σαοὺλ τὴν νόσον ἀπήλασε, καὶ τὸν ὠμότατον τύραννον τῷ τῆς κακοδοξίας καταγχόμενον πνεύματι καὶ ἀμεταμέλητα κατὰ τῆς Χριστοῦ οἰκονομίας ἐμπαροινήσαντα, ᾠκειώσατο μέν, τῆς δὲ τούτου λύμης τὸ ποίμνιον διεσώσατο*[61]. δ) Τὸ πρῶτο μοναστικὸ καταφύγιο τοῦ Νικηφόρου μὲ τὴν φροντίδα του ἔγινε ἀνώτερο τόσο ἀπὸ τὸ παλάτι τοῦ Ἀλκινόου[62], ὅσο καὶ ἀπὸ τὴν χρυσῆ πλάτανο τοῦ Ξέρξη[63]: *τῆς Ἀλκινόου αὐλῆς καὶ τῆς χρυσῆς Ξέρξου πλατάνου τὸ τερπνὸν ὑπερήλατο, ὁπόσον μυθικῶν πλασμάτων σεμνότερόν ἐστιν ἀλήθεια*[64]. ε) Καὶ ἀντίθετα ἀπὸ τὸν κυνικὸ Διογένη, δὲν περιόρισε τὴν ἀφιλοχρηματία του σὲ ἕνα πιθάρι ἀλλὰ *ἀφιλαργυρίαν δέ, τὴν πρὸς ἀϋλίαν τὸν ἄνθρωπον ἐπαλείφουσαν, οὐκ ἐν πίθῳ κατὰ τὸν Κυνικὸν ἐκεῖνον φιλόσοφον ἐθησαύριζεν· τῇ δὲ πρὸς τοὺς πέντε τας ἀεννάῳ χορηγίᾳ διὰ παντὸς πλατυνόμενος χρημάτων κατεφρόνει καὶ τὴν πρὸς αὐτὰ φέρουσαν ὁδὸν ἐξετρέπετο*[65].

Στὶς περιπτώσεις ποὺ προαναφέρθηκαν παρατηρεῖται μιὰ σειρὰ γενικῶν ἀναφορῶν σὲ περιστατικὰ καὶ σὲ πρόσωπα τῆς ἀρχαιότητας, ποὺ εἶχαν μείνει παροιμιώδη. Ἡ ἀνεκδοτολογικὴ φύση τῶν παραδειγμάτων ποὺ ἐπιλέγονται ἀπὸ τὸν Ἰγνάτιο δὲν διευκολύνει τὴν ὑπόδειξη συγκεκριμένων πηγῶν, ἐκτὸς ἀπὸ τὴν περίπτωση ἴσως τῆς πολυτελοῦς αὐλῆς τοῦ Ἀλκινόου[66], ἀλλὰ ἐκεῖνο ποὺ ἔχει περισσότερη σημασία εἶναι ὅτι ἡ προβολὴ αὐτῶν ἰδιαίτερα τῶν στοιχείων ἐπιχειρεῖται μὲ τέτοιο τρόπο, ποὺ ἐπιτρέπει στὸν Ἰγνάτιο νὰ ἐμφανίσει ὡς πολὺ ἀνώτερα τὰ ἀντίστοιχα προτερήματα τοῦ βιογραφουμένου.

2. Σὲ μιὰ δεύτερη ὁμάδα, οἱ ἀναφορὲς στὴν ἀρχαιότητα ἀποσκοποῦν νὰ ὁδηγήσουν σέ εὐρύτερες συγκρίσεις. Ὅλες ἔχουν σχέση μὲ τὴν ἀντιπαράθεση —τὸν δυσανάλογα ἐκτενῆ ἀγώνα[67]— Νικηφόρου καὶ Λέοντα Ε΄, ἡ ὁποία ἄρχισε τὴν ἐπομέ-

---

60. *Βίος Νικηφόρου*, 145,4-6.

61. *Βίος Νικηφόρου*, 150,5-11. Βλ. καὶ τὸν Β΄ στηλιτευτικὸ Λόγο *κατὰ Ἰουλιανοῦ* § 30: *καὶ διὰ τῆς πνευματικῆς ἁρμονίας θεραπεύσας Σαοὺλ τὸν τῷ πονηρῷ δαίμονι συμπνιγόμενον* (ἔκδ. Bernardi, ὅ.π., 354).

62. Ὑπονοεῖται ἡ περιγραφὴ τῆς *Ὀδυσσείας*, π. 81-102.

63. Ὁ Ἰγνάτιος ἐδῶ προφανῶς συγχέει τὶς ἱστορίες τῶν κεφ. 7.27 καὶ 31 τοῦ Ἡροδότου: τὴν χρυσῆ πλάτανο, ἔργο τοῦ Σαμίου καλλιτέχνη Θεοδώρου, τὴν χάρισε στὸν Δαρεῖο (καὶ ὄχι στὸν Ξέρξη) ὁ πλούσιος Λυδὸς Πύθιος (Ἡροδ. 7.27), ἐνῶ ὁ Ξέρξης κατὰ τὴν πορεία του πρὸς τὶς Σάρδεις θαύμασε καὶ διακόσμησε πολυτελῶς ἕνα ἄλλο πλατάνι (Ἡρόδ. 7.31).

64. *Βίος Νικηφόρου*, 148,18-21.

65. *Βίος Νικηφόρου*, 152,4-8.

66. Ὁ ὁποῖος ἀναφέρεται π.χ. καὶ στὰ Ἔπη τοῦ Γρηγορίου τοῦ Θεολόγου.

67. Kazhdan – Sherry – Angelidi, 354 (disproportionally long).

νη κιόλας μέρα τῆς στέψης του. Ὁ Ἰγνάτιος καυτηριάζει τὴν συμπεριφορὰ τοῦ αὐτοκράτορα ἀρχίζοντας μὲ σειρὰ ἀναφορῶν στὴν Παλαιὰ Διαθήκη: *τὸν ἐξ αὐτῆς ἀναρρήσεως ἀποβαλόντα τὸν λογισμόν ... τὸν ὅσον ἐπὶ τῷ γένει τὸν παλαιὸν Ἰσραὴλ ἐπὶ Μωυσέως ἐκθλίψαντα νυνὶ δὲ Ἀμαληκιτῶν δεινότερα τῷ νέῳ Ἰσραὴλ ἐνδειξάμενον, τὸν τοῦ Σεναχηρεὶμ ὠμότερον καὶ Ῥαψάκου βδελυρώτερον καὶ Ναβουζαρδὰν τοῦ γαστριδούλου αἰσχρότερον*[68]. Στὴν συνέχεια τὸν παρομοιάζει μὲ τὸν Πρωτέα[69] καὶ ἐπὶ πλέον παραθέτει μιὰ φράση ὄχι καὶ τόσο ἀνώδυνη, *τῷ γὰρ ψεύδει τὴν πορφυρίδα χρώσας*[70]. Γιὰ νὰ καταδειχθεῖ τὸ μέγεθος τῆς ἀναλγησίας τοῦ Λέοντα, ὁ ὁποῖος ὡς γνωστὸν τιμώρησε μὲ σκληρότατο τρόπο ὅσους ἐπισκόπους δὲν ὑπάκουσαν στὶς ἐντολές του, ὁ Ἰγνάτιος ἐπιλέγει ἕνα μυθικὸ πρόσωπο τῆς ἀρχαιότητας, τὸν Ἔχετο, καὶ ἕνα ἱστορικό, τὸν Φάλαρι, τύραννο τοῦ Ἀκράγαντα, καὶ τοὺς δύο παροιμιώδεις γιὰ τὴν σκληρότητά τους[71]: *πρὸς τὰς Ἐχέτου καὶ Φαλάριδος ποινὰς παρεπέμποντο*[72]. Πρὸς ἐπίρρωση τῶν λεγομένων, ἐπιστρατεύεται καὶ ἡ μυθικὴ Ἔμπουσα. Οἱ ἀντιφρονοῦντες περιορίζονταν *εἱρκταῖς καὶ λιμοῖς καὶ χθονίοις ... δείμασιν, οὐδὲν τῶν τῆς Ἐμπούσης ἀνεκτότερον φαντασμάτων ὑπάρχοντα*[73]. Τέλος, ὁ Λέων παρομοιάζεται μὲ τὸν μυθικὸ Σαλμωνέα[74], ὁ ὁποῖος προσπαθοῦσε νὰ ἀνταγωνισθεῖ τὸν Δία, προκαλώντας ψεύτικες βροντές.

Μιὰ πρώτη διαπίστωση εἶναι ὅτι παρατηρεῖται καὶ πάλι ἡ ἴδια ἐπιλεκτικὴ χρήση στοιχείων καὶ περιστατικῶν τῆς ἀρχαιότητας. Ἀλλὰ συγχρόνως ὑπάρχει καὶ μιὰ μικρὴ διαφοροποίηση: τὰ παραδείγματα ἔχουν σχέση μὲ πρόσωπα παροιμιώδη γιὰ τὴν κακή τους φήμη, καὶ οἱ συγκρίσεις εἶναι αὐτονόητες: ἐπιδιώκεται μὲ τὸν τρόπο αὐτὸν νὰ ἐνισχυθεῖ ἡ ἀρνητικὴ εἰκόνα τοῦ Λέοντα, καὶ νὰ τονισθοῦν ἀκόμα περισσότερο οἱ συνειρμοὶ ποὺ προκαλοῦνταν ἀπὸ τὰ λογοπαίγνια *χαμαιλέων* καὶ *θυμολέων*, τὰ ὁποῖα χρησιμοποιοῦνται συχνότατα. Τὸ πλῆθος τῶν στοιχείων ποὺ ἐπιστρατεύονται στὴν κεντρικὴ αὐτὴ ἑνότητα τοῦ *Βίου* τοῦ Νικηφόρου δικαιολογεῖ ἕναν ἐκτενέστερο σχολιασμό.

Καὶ ἀρχικὰ ὡς πρὸς τὸν τύπο *χαμαιλέων*. Εἶναι προφανὴς ἡ ἀρνητικὴ χροιὰ τοῦ χαρακτηρισμοῦ καὶ εἶναι χρήσιμος ὁ παραλληλισμὸς μὲ ἕνα σχετικὸ ἀπόσπασμα ἀπὸ τὸ κείμενο ποὺ συνήθως ἀποκαλεῖται *Scriptor Incertus de Leone Armenio*: ἐκεῖ δια-

68. *Βίος Νικηφόρου*, 162,24-30.

69. *Βίος Νικηφόρου*, 164,26: *τὸ Πρωτέως προσωπεῖον ἐμμαξάμενος*.

70. *Βίος Νικηφόρου*, 164,25.

71. Ὁ πρῶτος τεμάχιζε τὰ θύματά του, ὁ δεύτερος πάλι εἶναι γνωστὸ ὅτι ὅσους ἤθελε νὰ τιμωρήσει, τοὺς θανάτωνε κλείνοντάς τους σὲ χάλκινο ὁμοίωμα ταύρου, τὸ ὁποῖο κατόπιν τὸ θέρμαινε.

72. *Βίος Νικηφόρου*, 166,6.

73. *Βίος Νικηφόρου*, 166,10-11.

74. Γιὰ τὴν ἐπίδραση ἀρχαιοελληνικῶν μύθων στὸ Βυζάντιο, βλ. τελευταῖα H. Hunger, Der Mythos der Hellenen in byzantinischen Ambiente, *BZ* 88 (1995), 23-37.

βάζουμε *ὅπερ οὐκ ἐφύλαξεν ψεύστης ὤν, καὶ καθάπερ ὁ λόγος ὑπογράφει τὸν χαμαιλέοντα ἐναλλάττειν τὰς μορφάς, οὕτως καὶ αὐτὸς ποτέ μέν ὡς χρηστολόγος καὶ ἄριστος φαινόμενος, ποτέ δε καὶ τουναντίον, ὅπερ καὶ δικαίως ἐπωνομάσθη Χαμαιλέων ὑπὸ Ἁγίου ἀνδρός*[75]. Τὸ συγκεκριμένο χωρίο εἶναι ἐνδιαφέρον διότι χρησιμοποιεῖ ἀκριβῶς τοὺς χαρακτηρισμοὺς ποὺ ἐπιλέγει καὶ ὁ Ἰγνάτιος γιὰ τὸν Λέοντα. Ὅσο γιὰ τὸν ἀκριβέστερο ἐντοπισμὸ τῆς πηγῆς ἔμπνευσης τοῦ Ἰγνατίου, ὅσο καὶ ἂν εἶναι κοινότατος ὁ τόπος τῆς παρομοίωσης τοῦ εὐμεταβόλου ἀνθρώπου μὲ χαμαιλέοντα, στὴν περίπτωση αὐτὴ εἶναι, ὅπως φαίνεται, καὶ πάλι οἱ Λόγοι *κατὰ Ἰουλιανοῦ* τοῦ Γρηγορίου τοῦ Θεολόγου. Ἀπὸ τοὺς Λόγους αὐτούς, ποὺ συγκεντρώνουν πλῆθος ἀναφορὲς στὴν μυθολογία τῆς ἀρχαιότητας, οἱ ὁποῖες χρησιμοποιοῦνται ἀκριβῶς γιὰ νὰ ἀποδειχθεῖ ἡ ἀπαξία τῶν πράξεων τοῦ Ἰουλιανοῦ, τοῦ κατ' ἐξοχὴν αἱρετικοῦ, ὁ Ἰγνάτιος ἐπιλέγει: α) τὴν συνδυασμένη ἀναφορὰ στὸν χαμαιλέοντα καὶ τὸν Πρωτέα: εἶχε γράψει ὁ Γρηγόριος *ἀλλ' ὥσπερ τὸν χαμαιλέοντα λόγος παντοῖον γίνεσθαι ῥᾳδίως καὶ πάσας ἀναλαμβάνειν χρόας πλὴν μιᾶς τῆς λευκότητος- τὸν γὰρ Πρωτέα παρίημι τὸν τοῦ μύθου, τὸν Αἰγύπτιον σοφιστήν*[76]). β) τὴν ἀναφορὰ στὸν Ἔχετο καὶ στὸν Φάλαρι (*ὡς μικρὰν εἶναι τὴν Ἐχέτου καὶ Φαλάριδος ἀπανθρωπίαν πρὸς τὴν ἐκείνων ὠμότητα*[77]), καθὼς καὶ τὴν ἀναφορὰ στὸν Σαλμωνέα (*καὶ Σαλμωνεὺς εἶναί τις ἐκ βύρσης βροντῶν*[78]), τρία χαρακτηριστικότατα «παραδείγματα πρὸς ἀποφυγὴν», τὰ ὁποῖα ἐνισχύουν τὴν ἀρνητικὴ εἰκόνα τοῦ Ἰουλιανοῦ. Ἀντιστοίχως καὶ ὁ Ἰγνάτιος μὲ τὶς ἐπιλογὲς αὐτὲς στοχεύει νὰ δείξει ὅτι ὁ Λέων ὁ Ἀρμένιος εἶναι ἕνας νέος «αἱρετικὸς» Ἰουλιανός. Ἡ συστηματικὴ χρήση καὶ σὲ ἄλλες περιπτώσεις στοιχείων ἀπὸ κείμενα τοῦ Γρηγορίου τοῦ Θεολόγου[79] ἐνισχύει τὴν ἄποψη ποὺ διατυπώθηκε καὶ παραπάνω, ὅτι ἡ ἀρχικὴ ἀφετηρία τοῦ Ἰγνατίου ἦταν τὰ ἴδια τὰ κείμενα τοῦ Θεολόγου, στὴν περίπτωση αὐτὴ οἱ Λόγοι *κατὰ Ἰουλιανοῦ*. Καὶ ἔστω καὶ ἂν ὑποτεθεῖ ὅτι ἀρχικὴ πηγὴ ἔμπνευσης τοῦ Ἰγνατίου ἦταν τὰ ἀντί-

75. *Scriptor incertus* (CSHB), 341. Πρβλ. *καὶ ἀποκριθεὶς ὑπούλως καὶ δολερῶς ὁ δικαίως ἐπικληθεὶς χαμαιλέων* (σ. 357-358), *ἀπελθὼν πρὸς τὸν χαμαιλέοντα* (σ. 358), *ποιεῖ σύνοδον ὁ χαμαιλέων* (σ. 360). Γιὰ τὸν *Scriptor incertus* καὶ τὸ πρόβλημα τῆς σχέσης του πρὸς τὸ *Χρονικὸ τοῦ 811*, βλ. τελευταῖα A. Markopoulos, La chronique de l'an 811 et le Scriptor incertus de Leone Armenio: problèmes des relations entre l'hagiographie et l'histoire, *RÉB* 57 (1999), 255-262, ὅπου καὶ ἡ προηγούμενη βιβλιογραφία.

76. Ἔκδ. Bernardi, ὅ.π., 170. Πρβλ. καὶ 208, *Μελάμπους οἶμαί τις ἢ Πρωτεύς, πάντα καὶ ὢν καὶ γινόμενος καὶ ῥᾳδίως ἑαυτὸν ὑπαλλάττων τοῖς εἴδεσι.*

77. Ἔκδ. Bernardi, ὅ.π., 230.

78 Ἔκδ. Bernardi, ὅ.π., 308. Ἀναφορὲς στὸν Φάλαρι, στὸν Πρωτέα καὶ στὸν Σαλμωνέα περιλαμβάνει καὶ ἡ ὁμιλία τοῦ Θεοδώρου Συγκέλλου, βλ. παραπάνω, σημ. 33.

79. Κυρίως ἀπὸ τὸν ἐπιτάφιο στὸν Μέγα Βασίλειο, βλ. Ševčenko, Hagiography, 130-131, καθὼς καὶ τὰ κριτικὰ ὑπομνήματα τῶν ἐκδόσεων τῶν *Βίων*.

στοιχα σχόλια τοῦ Ψευδο-Νόννου[80], φαίνεται ἀπίθανο νὰ μὴν ἀνέτρεξε ὁ λόγιος στὰ ἴδια τὰ κείμενα τοῦ Ναζιανζηνοῦ. Τὰ σχόλια τοῦ Ψευδο-Νόννου, μὲ τὴν εὐρύτατη διάδοση, εἶναι εὐνόητο ὅτι θὰ χρησίμευαν ἐξ ἴσου καὶ γιὰ τὴν κατανόηση, ἐκ μέρους τῶν ἀναγνωστῶν, τῶν στοιχείων ἐκείνων ποὺ ἐπιλέγει καὶ ὁ Ἰγνάτιος. Ἀλλὰ τελικὰ ἐκεῖνο ποὺ ἔχει περισσότερη σημασία εἶναι τὸ ὅτι ὁ ἴδιος ὁ συγγραφέας θεωρεῖ δεδομένο ὅτι ὁρισμένοι τουλάχιστον ἀπὸ τοὺς ἀναγνῶστες του ἦταν σὲ θέση νὰ κατανοήσουν (ἔστω καὶ μὲ χρήση σχολίων) τί ἀντιπροσώπευαν τὰ παραδείγματα αὐτὰ καὶ νὰ διακρίνουν τοὺς στόχους τῆς κριτικῆς καὶ τοὺς συνειρμοὺς ποὺ ἐπεδίωκε.

5. Μὲ ὅσα ἐπισημάνθηκαν ὡς τώρα, ἕνα ἀρχικὸ συμπέρασμα εἶναι ὅτι ὁ Ἰγνάτιος χρησιμοποιεῖ ἀρκετὰ χωρία, τόσο ἀπὸ τὴν κλασσικὴ ἀρχαιότητα, ὅσο καὶ ἀπὸ τὴν Βίβλο, τὰ ὁποῖα συνήθως γνωρίζει μέσῳ τοῦ Γρηγορίου τοῦ Θεολόγου. Καὶ προκύπτει τὸ ἐρώτημα, εἶναι ἡ γνώση του πάντα ἔμμεση; Ὁ *Βίος* τοῦ Νικηφόρου παρέχει καὶ ἐνδείξεις ὅτι αὐτὸ δὲν ἰσχύει σὲ ὅλες τὶς περιπτώσεις: Ἀπὸ τὴν χρήση τοῦ τύπου *Αἰγαίων*, ὁ ὁποῖος συναντᾶται μόνο στὸν Ὅμηρο, παράλληλα μὲ τὸν τύπο *Βριάρεως*, ποὺ εἶναι ἡ συνηθέστερη ὀνομασία τοῦ θρυλικοῦ *ἑκατόγχειρα*[81] προκύπτει μιὰ πρώτη ἔνδειξη ὅτι ὁ Ἰγνάτιος χρησιμοποίησε καὶ στοιχεῖα ἀπὸ τὰ ὁμηρικὰ ἔπη. *Ὡς ὁ μυθικὸς ἐκεῖνος Αἰγαίων γαυρούμενοι*[82] γράφει ὁ Ἰγνάτιος γιὰ τοὺς εἰκονομάχους ποὺ περιστοιχίζουν τὸν αὐτοκράτορα, καὶ ὁ συνειρμὸς εἶναι προφανής: μιὰ ὁμάδα γύρω ἀπὸ τὸν Λέοντα, ποὺ προκαλεῖ τὸν φόβο μὲ τὶς ἐνέργειές της καὶ δὲν ἐπιτρέπει νὰ τὸν ἐπιβουλευθεῖ κανείς, ὅπως ἀκριβῶς ὁ Βριάρεως προφύλασσε τὸν Δία ἀπὸ τὶς ἐπιβουλὲς τῶν ἄλλων θεῶν.

Ἕνα δεύτερο στοιχεῖο ποὺ ὁδηγεῖ στὸν Ὅμηρο εἶναι ὁ χαρακτηρισμὸς *θυμολέων*, μὲ μιὰ διαφορά. Στὸ ἔπος τὸ ἐπίθετο εἶναι ἐγκωμιαστικὸ γιὰ τοὺς ἥρωες στοὺς ὁποίους ἀναφέρεται[83], ἀλλὰ ὁ Ἰγνάτιος τὸ χρησιμοποιεῖ μὲ ἀρνητική, μειωτικὴ γιὰ τὸν Λέοντα σημασία.

Ἀλλὰ τὸ καθοριστικότερο στοιχεῖο ποὺ ὁδηγεῖ στὸν Ὅμηρο εἶναι, πέραν τῶν μυθολογικῶν στοιχείων ποὺ προαναφέρθηκαν, ἡ εὐρύτατη χρήση λεξιλογίου καὶ

---

80. Βλ. τὴν πρόσφατη ἔκδοση *Pseudo-Nonniani in IV orationes Gregorii Nazianzeni Commentarii*, editi a Jennifer Nimmo Smith, Corpus christianorum, Series graecae 27, Turnhout 1992. Ὁ D. Accorini, Sull' autore degli scoli mitologici alle orazioni di Gregorio Nazianzeno, *Byz.* 60 (1990), 5-25, θεωρεῖ πιθανότατη τὴν συγγραφή τους ἀπὸ τὸν ἴδιο τὸν Νόννο τὸν Πανοπολίτη.

81. Ἰλ. Α 401-405: *ἀλλὰ σὺ τὸν γ' ἐλθοῦσα, θεά, ὑπελύσαο δεσμῶν,*
ὠκ' ἑκατόγχειρον καλέσασ' ἐς μακρὸν Ὄλυμπον,
ὃν Βριάρεων καλέουσι θεοί, ἄνδρες δέ τε πάντες
Αἰγαίων'- ὁ γὰρ αὖτε βίην οὗ πατρὸς ἀμείνων

82. *Βίος Νικηφόρου*, 165,26.

83. Βλ. π.χ. Ἰλ. Η 228 (Ἀχιλλεύς), Ὀδ. δ 724, 814 (Ὀδυσσεύς).

τυποποιημένων φράσεων τοῦ ἔπους. Χρησιμοποιεῖται ὁ τύπος *ὑποβλήδην ἠμείβετο*[84], ὅταν παρατίθεται ὁ διάλογος τοῦ Νικηφόρου καὶ τοῦ ὁμωνύμου αὐτοκράτορα, ἐνῶ στὸ κεντρικὸ τμῆμα τοῦ *Βίου* τοῦ Νικηφόρου, ὅπου παρατίθεται ἄλλος διάλογος, τοῦ Λέοντα Ἀρμενίου καὶ τοῦ Πατριάρχη, ὁ Ἰγνάτιος περιγράφει τοὺς λόγους καὶ τὶς ἀντιδράσεις τοῦ αὐτοκράτορα μὲ φράσεις, *ὅπως ὑποφθάσας φησίν*[85], *ὑπόδρα ἰδών*[86], ἀλλὰ καὶ *προσμειδιάσας σαρδάνιον*[87]. Ἡ ἐπιλογὴ τῶν φράσεων αὐτῶν δὲν εἶναι τυχαία. Οἱ δύο πρῶτες χρησιμοποιοῦνται χαρακτηριστικὰ στὸ ἔπος σὲ διαλογικὰ τμήματα, ὅταν κάποιος διακόπτει βιαίως τὸν συνομιλητή του καὶ ὅταν θέλει νὰ ἐκφράσει δυσφορία ἢ ἀπαρέσκεια[88], ἐνῶ ἡ τρίτη φράση δηλώνει προσποιητὴ εὐθυμία[89]. Στὶς περιπτώσεις αὐτὲς δὲν πρόκειται γιὰ στείρα μίμηση, ἀλλὰ γιὰ σκόπιμη ἐπιλογὴ καὶ παράθεση χαρακτηριστικῶν τυποποιημένων τρόπων ἔκφρασης, ποὺ ἐνισχύουν ἀκόμα περισσότερο τὴν ἀρνητικὴ εἰκόνα τοῦ Λέοντα, ὅπως ἐπιχειρεῖ νὰ τὴν σκιαγραφήσει ὁ Ἰγνάτιος. Ἀντίθετα γιὰ τὸν Νικηφόρο, πέραν τῶν χαρακτηρισμῶν του ὡς *θεοφόρος* (πολλὲς φορὲς στὸ κείμενο), *παμφαὴς φωσφόρος* (139, 18-19), *πανεύφημος πατήρ* (140, 17), *τῆς ἀληθείας φωσφόρος* (170), *θεσπέσιος* (185) - σαφὴς ἡ ἀντίθεση πρὸς τὰ χαμαιλέων κ.λπ.- χρησιμοποιοῦνται φράσεις *ὅπως τὸ τοῦ ἐκείνου ἡδυεπὲς ἐπιφώνημα*: ὁ τύπος *ἡδυεπὴς* καὶ πάλι μᾶς ὁδηγεῖ στὸν Ὅμηρο[90].

Τὸ κεντρικὸ αὐτὸ διαλογικὸ τμῆμα ἔχει τὰ χαρακτηριστικὰ ἑνὸς πλατωνικοῦ διαλόγου[91], καὶ ὁ κατάλληλος ἐμπλουτισμός του μὲ τὶς ὁμηρικὲς φράσεις ποὺ προαναφέρθηκαν συντελεῖ στὴν παρουσίαση τῆς εἰκόνας τοῦ πατριάρχη ποὺ διατη-

---

84. Ἰλ. Α 292, καὶ ἀλλοῦ, ποὺ βεβαίως, ὅπως σημειώνουν οἱ σχολιαστὲς τοῦ Ὁμήρου, κατὰ κανόνα δηλώνει βίαιη διακοπὴ τοῦ λόγου τοῦ συνομιλητῆ καὶ τραχεία ἀπάντηση, (*σύμβολον θυμοῦ μὴ ἀνέχεσθαι διεξοδικῆς κατηγορίας: Scholia graeca in Homeri Iliadem (scholia vetera)*, recensuit H. Erbse, Stuttgart 1969, τόμ. I, 90). Πρβλ. καὶ τὰ Σχόλια τοῦ Εὐσταθίου, *Eustathii Archiepiscopi Thessalonicensis commentarii in Homeri Iliadem pertinentes*, τόμ. 1, Leiden 1970, 165: *ἀπὸ τοῦ ὑποβάλλειν τὸ ὑποβλήδην, ὅ ἐστιν ὑποβλητικῶς καὶ ὡς ἐν περικοπῇ διεξοδικοῦ λόγου. Ὑποβάλλειν δέ ἐστι τὸ ἄλλου λέγοντος μὴ ἀνασχέσθαι ἀπαρτισθῆναι τοὺς λόγους, ἀλλ' ὑποβαλεῖν τοὺς ἑαυτοῦ.*

85. *Βίος Νικηφόρου*, 172· βλ. Ὀδ. ο 171.

86. *Βίος Νικηφόρου*, 186· βλ. Ἰλ. Α 148.

87. *μείδησε δὲ θυμῷ σαρδάνιον μάλα τοῖον* Ὀδ. υ 301-302.

88. Χαρακτηριστικὴ ἡ ἐξήγηση τοῦ Εὐσταθίου, *ὡς τῆς ὄψεως μὴ κατὰ φύσιν ἐχούσης τοῖς ὀργιζομένοις, ἀλλά πως παρατιθεμένης καὶ ὑποβαλλομένης*: *Σχόλια*, ὅ.π., τόμ. 1, 109.

89. Χαρακτηριστικὴ καὶ πάλι ἡ διασάφηση τοῦ Εὐσταθίου, τὸ *ἐγέλασε γηθοσύνῃ πρὸς διαστολὴν ἑτέρου γέλωτος εἴρηται, τοῦ κατὰ βάρους ψυχῆς, ὁποῖος καὶ ὁ ἐν Ὀδυσείᾳ σαρδάνιος*: *Σχόλια*, ὅ.π., τόμ. 4, 525.

90. Ἰλ. Α 248. Χαρακτηριστικὰ ὁ Εὐστάθιος γράφει (ὅ.π. 150) *ἰστέον ὅτι τὸ ἡδυεπὴς λόγου δηλοῖ ἀρετὴν καὶ τὴν ἐν αὐτῷ ἐγκεκραμένην γλυκύτητα* καὶ θυμίζουμε ὅτι τὸ ἐπίθετο *ἡδυεπής* στὸν Ὅμηρο ἀποδίδεται κατ' ἐξοχὴν στὸν Νέστορα.

91. Ὅπως εἶχε χαρακτηρισθεῖ ἤδη ἀπὸ τὸν Alexander, *Nicephorus*, 128.

ρεῖ ὅλα τὰ χαρακτηριστικὰ τῆς ἡρεμίας καὶ τῆς διαλεκτικῆς δεινότητας τοῦ Σωκράτη, ἐνῶ ὁ αὐτοκράτορας συμπεριφέρεται τελείως ἀντίθετα, μὲ τρόπο ἀπότομο καὶ προσβλητικό.

Ἀλλὰ καὶ ἄλλες ἐνέργειες τοῦ Λέοντα προσδιορίζονται ἀπὸ κατάλληλη ἐπιλογὴ φράσεων οἱ ὁποῖες ἀπὸ μόνες τους εἶναι φορεῖς ἀρνητικῆς σημασίας. Ἀπαριθμοῦνται ἐδῶ χαρακτηριστικὰ τὸ *Ὠφρύοτο τὸ κατὰ τῆς ἐκκλησίας συνέδριον* (χρήση δηλαδὴ τοῦ ρήματος *ὀφρυόομαι* μὲ τὴν ἔννοια «εἶμαι ὑπερφίαλος»), *τὴν καρδίαν ἐπάχνωσεν*[92], ὅπως καὶ τὸ *ἔνθα θαάσσων ἔτι ὁ τύραννος*[93], ὅπου παρὰ τὴν τροποποίηση στὸν γραμματικὸ τύπο[94], διατηρεῖται καὶ τὸ σχῆμα τῆς «ρητορικῆς ἐπαναστροφῆς», ἡ ἐπανάληψη δηλαδή, σὲ δύο διαδοχικὲς λέξεις, τῆς τελευταίας συλλαβῆς τῆς πρώτης λέξης ὡς ἀρχικῆς συλλαβῆς τῆς ἑπόμενης λέξης[95].

Τὰ παραδείγματα θὰ μποροῦσαν νὰ πολλαπλασιαστοῦν, ἀλλὰ καὶ ὅσα ἀναφέρθηκαν ἀρκοῦν νὰ δείξουν ὅτι ὁ Ἰγνάτιος δὲν ἀντλεῖ πάντα ἀπὸ τὶς πηγές του ἐμμέσως, ἀλλὰ διαθέτει ἀρκετὴ ἐξοικείωση τουλάχιστον μὲ τὰ ὁμηρικὰ ἔπη[96]. Κατὰ τὴν διαδικασία τῆς ἐπεξεργασίας τῶν κειμένων του ὁ λόγιος ἀκολουθεῖ τὴν γενικὴ ἀρχὴ νὰ δίνει τὸ προβάδισμα στὴν ἐκκλησιαστικὴ παιδεία: οἱ ἀναφορὲς σὲ βιβλικὰ καὶ πατερικὰ χωρία εἶναι πολὺ περισσότερες, καὶ μάλιστα μποροῦμε νὰ διακρίνουμε δύο ὁμάδες: τοὺς *Βίους* Γεωργίου Ἀμάστριδος καὶ Γρηγορίου Δεκαπολίτη, ὅπου οἱ ἀναλογίες εἶναι ὑπὲρ τῶν βιβλικῶν καὶ πατερικῶν ἀπηχήσεων, καὶ τοὺς *Βίους* τῶν πατριαρχῶν, ὅπου οἱ κλασσικὲς ἀναφορὲς εἶναι κάπως περισσότερες ἀλλὰ καὶ πάλι αἰσθητὰ λιγότερες ἀπὸ τὶς βιβλικὲς καὶ τὶς πατερικές.

6. Ἐκεῖ ποὺ παρατηρεῖται κάποια ἐξισορρόπηση βιβλικῶν ἀφ' ἑνός, καὶ κλασσικῶν χωρίων ἀφ' ἑτέρου στὰ κείμενα τοῦ Ἰγνατίου, εἶναι οἱ ἐπιστολές του. Ἀλλὰ αὐτὸ εἶναι μόνο ἡ γενικὴ εἰκόνα καὶ δὲν εἶναι δυνατὴ ἡ ἄμεση σύγκριση μὲ τὰ ἁγιολογικά του κείμενα, διότι πρόκειται γιὰ διαφορετικὲς περιπτώσεις. Ἡ ἀλληλογραφία, ὡς ἰδιωτικὴ ὑπόθεση, ἔχει διαφορετικὲς σκοπιμότητες ἀπὸ ἄλλες κατηγορίες κειμένων, καὶ αὐτὸ εἶναι σαφὲς καὶ στὴν περίπτωση τῶν ἐπιστολῶν τοῦ Ἰγνατίου: δὲν ἔχουμε νὰ κάνουμε μὲ ἐγκωμιαστικὰ κείμενα, ὅπως οἱ *Βίοι* ποὺ προαναφέρθηκαν, ἀλλὰ μὲ κείμενα ποὺ γράφτηκαν γιὰ συγκεκριμένο λόγο καὶ τοποθετοῦνται σὲ

---

92. Ἰλ. Ρ 112, καὶ σύμφωνα μὲ τὰ σχόλια, *τὸ δὲ παχνοῦται πήγνυται, φρίσσει, ἀπὸ τῆς πάχνης διὰ τὴν λύπην*: *Scholia*, ὅ.π., 351. Πρβλ. καὶ τὰ Σχόλια τοῦ Εὐσταθίου, τόμ. 4, 23: *καὶ τὸ δὲ παχνοῦται ἦτορ κεῖται μὲν καὶ παρ' Ἡσιόδῳ ἐν τῷ ἐπάχνωσε φίλον ἦτορ, δηλοῖ δὲ τὸ πυκνοῦται καὶ οἷον πήγνυται τῇ λύπῃ.*

93. *Βίος Νικηφόρου*, 186.

94. Στὸ ἔπος συναντᾶται ἡ μορφὴ *ἔνθα θάασσεν* (Ἰλ. Ι 194, Ο 124).

95. *τὸ γὰρ τέλος τῆς πρώτης λέξεως ἀρχὴ τῆς δευτέρας γίνεται* (Εὐστάθιος, Σχόλια, ὅ.π., τόμ. 1, 238).

96. Γιὰ τὸ λεκτικὸ τοῦ Ἰγνατίου, βλ. καὶ Makris, *Ignatios Diakonos*, 46-48.

συγκεκριμένο πλαίσιο κάθε φορά, καὶ αὐτὸ ἔχει φυσικὰ ἐπίδραση καὶ στὴν χρήση τῶν πηγῶν. Ἐνῶ οἱ βιβλικὲς ἀπηχήσεις κατανέμονται περίπου ὁμοιόμορφα σὲ ὅλες τὶς ἐπιστολές[97], (μερικὲς ἀπὸ τὶς ὁποῖες χρησιμοποιοῦν μόνο βιβλικὰ χωρία), εἴτε ὁ ἀποδέκτης εἶναι κληρικός, εἴτε κρατικὸς ἀξιωματοῦχος, ἡ συχνότητα τῶν κλασσικῶν παραπομπῶν ἀντίθετα εἶναι πολὺ μεγαλύτερη στὶς 29 μόνο ἀπὸ τὶς ἐπιστολές, οἱ ὁποῖες μάλιστα ἀπευθύνονται στὸ ἴδιο πρόσωπο, τὸν διάκονο Νικηφόρο[98], καὶ σὲ τρεῖς ἢ τέσσερις ἄλλες πρὸς ἄλλους ἀποδέκτες, περίπου στὶς μισὲς δηλαδή. Ὁ Ἰγνάτιος σαφῶς ἐπιλέγει τὸ εἶδος τῶν πηγῶν ποὺ χρησιμοποιεῖ κάθε φορὰ ἀναλόγως πρὸς τὴν παιδεία τοῦ ἀποδέκτη, καὶ ἡ χρήση μόνο βιβλικῶν χωρίων σὲ ὁρισμένες ἐπιστολὲς καθορίζεται, ὅπως εἶναι εὐνόητο, ἀπὸ τὸ γεγονὸς ὅτι ὁ λόγιος ἐπιθυμεῖ νὰ κινηθεῖ σὲ πλαίσια κατανοητὰ ἀπὸ τὸν παραλήπτη[99]. Ἀντιθέτως ὅταν κρίνει ὅτι μπορεῖ νὰ ἐπεκταθεῖ καὶ σὲ ἀναφορὲς ἀρχαιογνωστικές, δὲν διστάζει ὄχι ἁπλῶς νὰ ἐμπλουτίσει τὸ κείμενό του μὲ ἀντίστοιχα παραθέματα, ἀλλὰ ἐνίοτε νὰ φθάσει καὶ σὲ κατάχρησή τους.

Ἡ γενικὴ εἰκόνα τῆς φύσης τῶν παραπομπῶν σὲ ἀρχαῖα χωρία στὶς ἐπιστολὲς εἶναι γνωστὴ ἀπὸ τὶς βασικὲς διαπιστώσεις τοῦ Wilson[100] καὶ τοῦ Kazhdan[101], οἱ ὁποῖοι ὅμως δὲν διέθεταν ἀκόμα τὴν πλήρη ἔκδοση. Μὲ τὴν κυκλοφορία τῆς νέας κριτικῆς ἔκδοσης εἶναι δυνατὸν νὰ γίνουν καὶ πιὸ συγκεκριμένες ἐκτιμήσεις: τὴν πρώτη θέση κατέχουν τὰ παραθέματα ἀπὸ τὸν Ὅμηρο, καὶ σὲ συχνότητα τὰ συναγωνίζονται οἱ παροιμίες ἀπὸ τὶς συλλογὲς τῶν ἀρχαίων παροιμιογράφων[102]. Ἡ ἐπιλογὴ τῶν παραθεμάτων βασίζεται σὲ τελείως διαφορετικὰ κριτήρια ἀπὸ ἐκεῖνα ποὺ εἶχαν ἐφαρμοσθεῖ στὰ ἁγιολογικὰ κείμενα. Μερικὰ ἐνδεικτικὰ παραδείγματα: ἡ ἐπ. 22, πρὸς τὸν Νικηφόρο, εἶναι παραλλαγὴ πάνω σὲ ἕνα σύνηθες θέμα τῆς βυζαντινῆς ἐπιστολογραφίας, τὴν φιλία[103]· ἐπισημαίνει ὁ Ἰγνάτιος ὅτι στὴν ἐποχή τους δὲν ὑπάρχει πραγματικὴ φιλία, ἀλλὰ *ἕκαστος δὲ μένων ἐπὶ χώρας ἑαυτοῦ, καὶ φίλος οἰκεῖος καθίσταται, χλούνης τις ἢ μονιός, ἅπαν τὸ φιλικὸν ἀπαγορεύων καὶ σύννομον.* Ὁ διφυὴς χαρακτήρας τῆς παιδείας τοῦ Ἰγνατίου εἶναι σαφέστατος καὶ στὴν περίπτωση αὐτή, ἐφ' ὅσον ἐδῶ συνυπάρχει λανθάνουσα ἀνάμνηση ὁμηρικοῦ καὶ

97. Ἐπαναλαμβάνουμε ὅτι θεωροῦμε τὶς ἐπιστολὲς ὡς ἑνιαῖο σύνολο, βλ. καὶ σημ. 11.

98. Γιὰ τὸν ὁποῖο δὲν ξέρουμε πολλὰ πράγματα, παρὰ μόνο μποροῦμε νὰ ὑποθέσουμε ὅτι διέθετε καὶ ἐκεῖνος ἀξιόλογη παιδεία.

99. Βλ. Kazhdan, Letters (σημ. 11), 237.

100. Wilson, *Scholars*, 74-75 (καὶ ἑλλην. Μετ. 103-105).

101. Βλ. Kazhdan, Letters, 236-237.

102. Παροιμίες χρησιμοποιεῖ βέβαια ὁ Ἰγνάτιος καὶ στὰ ἁγιογραφικά του κείμενα, ὄχι ὅμως μὲ τόση συχνότητα.

103. Βλ. Ν. Β. Τωμαδάκης, *Βυζαντινὴ Ἐπιστολογραφία*, Θεσσαλονίκη 1995[3], 142. H. Hunger, *Profane Literatur*, I, 222 (ἑλλην. Μετ. 334-335).

βιβλικοῦ χωρίου, τοῦ στ. Ι 539 τῆς *Ἰλιάδος* (*ὦρσεν ἐπὶ χλοήνην σῦν ἄγριον ἀργιόδοντα*) καὶ τοῦ *Ψαλμοῦ* 79.14 (*καὶ μονιὸς ἄγριος κατενεμήσατο αὐτήν*): γιὰ νὰ δώσει ἔμφαση στὸν ὕμνο αὐτὸν πρὸς τὴν φιλία ὁ λόγιος δὲν διστάζει νὰ χρησιμοποιήσει παραλλήλως τοὺς δύο τύπους ποὺ κατ' ἐξοχὴν δηλώνουν τὴν ἀπομόνωση καὶ ἀποκοπὴ ἀπὸ τὸν κοινωνικὸ περίγυρο[104]. Συγχρόνως μὲ τὸν τρόπο αὐτὸν ἡ δική του παραλλαγὴ ἑνὸς κοινότατου ἐπιστολιμαίου θέματος ἐμφανίζεται τελείως πρωτότυπη σὲ σχέση μὲ ἄλλες ἀνάλογες περιπτώσεις[105].

Ὁ Ἰγνάτιος μερικὲς φορὲς δίνει τὴν αἴσθηση ὅτι φθάνει στὴν ὑπερβολή, ὅπως στὴν ἐπ. 14: γιὰ νὰ δικαιολογήσει μιὰ πενιχρὴ ἀποστολὴ ἰχθύων ἐκ μέρους του στὸν διάκονο Νικηφόρο, ἐγκωμιάζει τὰ πλούσια γεύματα ποὺ ὁ ἀποδέκτης συνήθιζε νὰ παραθέτει καὶ τὰ παρομοιάζει μὲ ὅσα *κατὰ τὴν ποίησιν, τοῖς καϋστρίοις θαμίζουσι ρεύμασι*[106], παραλλάσσει δηλαδὴ τὴν περίφημη παρομοίωση, στὴν ραψωδία Β τῆς *Ἰλιάδος*, τῶν Ἀχαιῶν ποὺ ἀποβιβάζονται ἀπὸ τὰ πλοῖα, μὲ τὰ ἀναρίθμητα *ἔθνεα* ποὺ κατακλύζουν τὸν *Ἄσιον λειμῶνα*[107]. Δυστυχῶς δὲν γνωρίζουμε τὴν ἀπάντηση τοῦ Νικηφόρου, ἀλλὰ ἀπὸ τὴν ἑπόμενη ἐπιστολὴ ἀρ. 15, ἡ ὁποία πιθανότατα ἀφορᾶ τὴν ἴδια ὑπόθεση[108], φαίνεται ὅτι θεώρησε εἰρωνικὲς τὶς παρατηρήσεις τοῦ Ἰγνατίου διότι ὁ τελευταῖος ἐκεῖ δηλώνει ὅτι *οὐκ εἴρωνες ἡμεῖς, οὐκ ἀστεϊσμόν, οὐ σαρκασμόν ποτε κατὰ φιλίας τροπολογεῖν ἐσπουδάκαμεν*[109] καὶ προσθέτει *τοῦτο* (δηλ. τὸ γράμμα) *φέροιεν ἀναρπάξασαι ἄελλαι*[110], χρησιμοποιώντας ἀκριβῶς τὴν φράση ἡ ὁποία σηματοδοτεῖ τὴν λύση τῶν παρεξηγήσεων, τὴν ἄρση τῶν ἐπιφυλάξεων ἐκ μέρους τῶν Φαιάκων πρὸς τὸν Ὀδυσσέα καὶ τὴν ὑποδοχή του στὴν χώρα τους[111].

Στὴν ἐπ. 23 ὁ Ἰγνάτιος μεσολαβεῖ στὸν λογοθέτη τοῦ γενικοῦ, τὸν Δημόχαριν[112], γιὰ τὴν ὑπόθεση μιᾶς κήρας καὶ τὸν κολακεύει δηλώνοντάς του ὅτι ἐφ' ὅσον ἤδη συγκατένευσε, ὅπως γράφουν οἱ ποιητὲς γιὰ τὸν Δία[113], νὰ τὴν βοηθήσει, δὲν πρέπει νὰ παραβεῖ τὴν ὑπόσχεσή του. Ἡ πρόσκληση πρὸς τὸν Νικηφόρο (ἐπ. 25) νὰ ἀπομακρυνθεῖ γιὰ λίγο ἀπὸ τὴν μονότονη καθημερινότητα καὶ νὰ τὸν συνοδεύσει σὲ περίπατο στὴν φύση διατυπώνεται μὲ περίπλοκη παράθεση ὁμηρικῶν

---

104. Δυστυχῶς στὸ ὑπόμνημα τῆς ἔκδοσης Mango σημειώνεται μόνο τὸ βιβλικὸ χωρίο.

105. Ὅπως π.χ. ἡ ἀναφορὰ τοῦ Πυλάδη καὶ τοῦ Ὀρέστη, ποὺ χρησιμοποιεῖ σὲ ἄλλη περίπτωση (ἐπ. 28).

106. Ἐπ. 14, σ. 52,4.

107. Ἰλ. Β 459-465. (*Τῶν δ' ὡς τ' ὀρνίθων πετεηνῶν ἔθνεα πολλὰ χηνῶν ἢ γεράνων ἢ κύκνων δουλιχοδείρων, Ἀσίῳ ἐν λειμῶνι, Καϋστρίου ἀμφὶ ῥέεθρα*).

108. Βλ. σχετικὴ σημείωση τοῦ Mango στὰ σχόλια τῆς ἔκδοσής του, σ. 175.

109. Ἐπ. 15, σ. 54,3-5.

110. Ἐπ. 15, σ. 54,10.

111. Ὀδ. η 409.

112. Γιὰ τὴν ταυτότητα τοῦ προσώπου, βλ. τὰ σχόλια τοῦ Mango, 178-179.

113. Προσαρμογὴ τῶν στ. Α 524-527 τῆς Ἰλιάδος.

φράσεων[114]: οὔτε λίγο οὔτε πολὺ ὁ Ἰγνάτιος δηλώνει στὸν Νικηφόρο ὅτι ἡ προσκόλλησή του στὶς φροντίδες του τοῦ θυμίζει τὸν τρόπο ποὺ ἡ Θέτιδα προσκολλᾶται στὰ γόνατα τοῦ Διός[115], ἐνῶ παρακάτω ἐπισημαίνει ὅτι ὅταν ἀντιληφθεῖ ὁ Νικηφόρος σὲ πόσο στενόχωρο περιβάλλον βρίσκεται, θὰ παρακαλοῦσε νὰ εἶχε τὴν ταχύτητα τοῦ Ἀχιλλέα[116], ὥστε νὰ σπεύσει *τῶν ἡμετέρων ἐντὸς λειμώνων*[117].

Στὴν ἐπ. 41 διατυπώνεται ἀπειλὴ ὅτι ἂν ὁ Νικηφόρος δὲν ἀλληλογραφήσει μὲ τὸν Ἰγνάτιο, ὁ τελευταῖος θὰ τοῦ κηρύξει πόλεμο σφοδρότερο καὶ ἀπὸ τὴν *Βατραχομυομαχία* καὶ τοῦ συνιστᾶ νὰ πάρει τὰ ὅπλα (*σιγύνους* καὶ *σαγάρεις*: τοὺς σπανίους αὐτοὺς τύπους ὁ Ἰγνάτιος προφανῶς τοὺς ἐντόπισε σὲ κάποια λεξικογραφικὴ συλλογή), καὶ νὰ πολεμήσει τοὺς *χαλκοκνήμιδες Ἀχαιούς*. Στὴν ἐπ. 51 διατυπώνεται παράπονο ὅτι ὁ Νικηφόρος ἀπομακρύνθηκε ἀπὸ τὸν φίλο του, ὁ ὁποῖος ἀπὸ τὴν λύπη του ἔχει γίνει σὰν τοὺς δύο κωμικοὺς τύπους τῆς *Ἰλιάδος* καὶ τῆς *Ὀδύσσειας*, τὸν Θερσίτη καὶ τὸν Ἶρο ἀντιστοίχως[118].

Τὰ παραδείγματα θὰ μποροῦσαν νὰ πολλαπλασιαστοῦν, ἀλλὰ καὶ ὅσα παρατέθηκαν ἀποδεικνύουν ὅτι ὁ Ἰγνάτιος ἔχει χαρακτηριστικὴ εὐκολία νὰ ἐπιλέγει καὶ νὰ μετασχηματίζει στίχους καὶ ἐπεισόδια ἀπὸ τὰ ὁμηρικὰ ἔπη, μὲ τρόπο ποὺ νὰ μὴν μπορεῖ νὰ ἀμφισβητηθεῖ ἡ ἐξοικείωσή του μὲ αὐτά. Ὅσο γιὰ τὴν ἐσφαλμένη λεπτομέρεια τῆς ἐπ. 27, ὅπου γράφει *ἀύπνους νύκτας ἰαύσας ὡς ὁ παιδαγωγὸς Πηλείδου Φοῖνιξ*[119], ἐνῶ τὸ ἀντίστοιχο χωρίο τῆς *Ἰλιάδος* (Θ 325), ἀναφέρεται στὸν Ἀχιλλέα, μπορεῖ νὰ σημαίνει ὅτι ἐνίοτε ὁ Ἰγνάτιος παρέπεμπε ἀπὸ μνήμης.

Ὅσο γιὰ τὴν ἄλλη κατηγορία ἀπὸ τὴν ὁποία ἀντλεῖ παραδείγματα ὁ Ἰγνάτιος, τοὺς παροιμιογράφους, εἶναι χαρακτηριστικὸ ὅτι δὲν παραθέτει μόνο παροιμίες συνήθεις στὰ κείμενα τοῦ εἴδους[120], ἀλλὰ καὶ ἄλλες, ποὺ δὲν συναντῶνται τόσο συχνά. Συγχρόνως, τὶς χρησιμοποιεῖ μὲ εὐρηματικότητα ἀνάλογη καὶ τῆς προσαρμογῆς τῶν ὁμηρικῶν χωρίων, γιὰ τὰ ὁποῖα ἤδη ἔγινε λόγος. Ἐνδεικτικά: μὲ μιὰ αἴσθηση θυμηδίας, στὴν ἐπ. 38 συνιστᾶ στὸν Νικηφόρο νὰ μεγαλώσει τὰ γράμματά του, γιατὶ δὲν μπορεῖ νὰ διαβάσει τοὺς μικρούς του γραφικοὺς χαρακτῆρες, καὶ θὰ ἔπρεπε νὰ ἔχει τὴν ὀξύτητα τῆς ὅρασης τοῦ μυθικοῦ Λυγκέως. Στὴν ἐπ. 28 ἡ ἀπολογία του πρὸς τὸν Νικηφόρο (γιατὶ καθυστέρησε νὰ τοῦ ἀπαντήσει) συνδυάζε-

---

114. Ἡ παραλλαγὴ τοῦ Α 317 *(κνίση δ' οὐρανὸν ἶκεν ἑλισσομένη περὶ καπνῷ)* σὲ *βρομώδους κνίσης* ἔχει σχολιασθεῖ ἀπὸ τὸν Kazhdan, Letters, 327.

115. Παραπομπὴ στὸν στίχο Α 500 τῆς Ἰλιάδος.

116. Ἀναφορὰ στοὺς στ. λ 538-539 τῆς Ὀδυσσείας (*ψυχὴ δὲ ποδώκεος Αἰακίδαο*).

117. Ἐπ. 25, σ. 78,16.

118. Ὀδ. ρ 5, Ἰλ. Β 262.

119. Ἐπ. 27, σ. 82,15-16.

120. Π. χ. ἐπ. 4, σ. 32,1: *Ἰλιάδα συμφορῶν* · ἐπ. 17, σ. 58,41-42: *ἐξ αὐτῆς βαλβῖδος* · ἐπ. 19, σ. 62,8: *ἐξ ὀνύχων τὸν λέοντα*.

ται μὲ τὴν παροιμιώδη φράση *Ἀκεσσαίου σελήνη*, κατ' ἐξοχὴν συνδεδεμένη μὲ τὴν ἀναβλητικότητα[121]. Ὁ Ἰγνάτιος δὲν εἶχε ἐπιφανειακὴ γνώση τῶν παροιμιῶν, ἀλλὰ ἦταν συστηματικὸς συλλογέας τους, ὅπως προκύπτει ἀπὸ τὴν ἐπ. 50: ἀξίζει νὰ ἐπιμείνουμε λίγο στὸν σχολιασμὸ τοῦ σημείου αὐτοῦ πέραν τῶν ὅσων σύντομα ἀνέφερε ὁ Kazhdan[122]: ἀπὸ τὸ κείμενο συνάγεται ὅτι ὁ Ἰγνάτιος δανείζει στὸν φίλο του Θεοφάνη ἕνα *βιβλιδάριον* τὸ ὁποῖο περιελάμβανε *θύραθεν παροιμίες*. Δὲν ἤθελε νὰ τοῦ τὸ δώσει, καὶ μόνο ἐπειδὴ ἐκτιμοῦσε πολὺ τὸν φίλο του τοῦ τὸ παραχώρησε προσωρινά, ἀλλὰ τὸν παρακαλεῖ νὰ τὸ κρατήσει μόνο γιὰ δεκαπέντε ἡμέρες, καὶ νὰ τοῦ τὸ ἐπιστρέψει, γιατὶ ἤθελε νὰ τὸ συμπληρώσει. Δὲν προκύπτει σαφῶς ἂν ὁ ἴδιος ὁ Ἰγνάτιος εἶχε συγκροτήσει τὸ συγκεκριμένο χειρόγραφο, ἢ ἂν ἁπλῶς ἤθελε νὰ συμπληρώσει δικό του ὑλικὸ σὲ προϋπάρχουσα συλλογὴ ποὺ κατεῖχε. Πάντως ἀναμφισβήτητο εἶναι ὅτι ἤθελε νὰ ἐπαυξήσει τὸ ὑλικὸ τοῦ συγκεκριμένου χειρογράφου καὶ γιὰ τὸν λόγο αὐτὸν ζητοῦσε τὴν ἐσπευσμένη ἐπιστροφή του. Ἦταν λοιπὸν ἔμπρακτη ἡ μέριμνά του γιὰ τὴν συλλογὴ παροιμιῶν, καὶ πρέπει νὰ ὑποθέσουμε ὅτι δὲν συνέλεγε ἁπλῶς τὶς παροιμίες, ἀλλὰ παρέθετε καὶ τὴν ἀντίστοιχη ἑρμηνεία τους. Παράλληλα, φρόντιζε καὶ γιὰ τὴν κατάλληλη ἀξιοποίησή τους στὸ ἔργο του.

7. Ἀπὸ μιὰ παρόμοια ἐπισκόπηση δὲν θὰ μποροῦσαν νὰ λείπουν καὶ ὁρισμένα σχόλια στὰ ποιήματα τοῦ Ἰγνατίου, καὶ μάλιστα σὲ συσχετισμὸ μὲ ὅσα συζητήθηκαν προηγουμένως. Ἡ γενικὴ εἰκόνα εἶναι ὅτι ὁ διφυὴς χαρακτήρας τῆς παιδείας τοῦ Ἰγνατίου εἶναι σαφὴς καὶ στὰ ἔμμετρά του κείμενα. Ἤδη μὲ ἀφορμὴ τοὺς *στίχους εἰς τὸν Ἀδὰμ* ὁ R. Browning[123] εἶχε διαπιστώσει τὴν χρήση ὁλοκλήρων φράσεων ἀπὸ ἀρχαῖες τραγωδίες, καὶ ὅσο κι ἂν ἴσως σὲ ὁρισμένα σημεῖα ὑπάρχουν ἐπιφυλάξεις[124], καὶ στὰ ἄλλα ἔμμετρα τοῦ Ἰγνατίου ὑπάρχει πολυποίκιλη ἐπίδραση τῆς ἀρχαιότητας.

Ἂς δοῦμε ἀρχικὰ τὸ ἐπίγραμμα XV. 39 τῆς *Παλατινῆς Ἀνθολογίας*, γιὰ τὴν ἑρμηνεία τοῦ ὁποίου ὑπάρχουν διχογνωμίες:

Ἰγνάτιος τάδε τεῦξε σοφῆς πολύιδρις ἀοιδῆς.
Ἰγνάτιος τάδε τεῦξεν, ὃς ἐς φάος ἤγαγε τέχνην
γραμματικὴν λήθης κευθομένην πελάγει

---

121. Βλ. π.χ. Διογενιανός I. 57: *ἐπὶ τῶν εἰς χρόνον ἀναβαλλομένων πρᾶξαί τι* (Leutsch – Schneidewin, I. 189-190).

122. Kazhdan, Letters, 236.

123. Βλ. σημ. 22.

124. Βλ. τὶς ἐπιφυλάξεις τοῦ Μακρῆ, 47, σημ. 198. Γιὰ τὸ στιχούργημα αὐτό, βλ. τελευταῖα P. Speck, *BSl* 56 (1995), 353-357.

Ὅπως σωστὰ ὑποστηρίζει τελευταῖα ὁ Μακρῆς[125], δὲν πρόκειται γιὰ ἕνα ἐπίγραμμα[126], ἀλλὰ γιὰ δύο συγχωνευμένα ἐπιγράμματα, ἀκριβέστερα Buchinschriften, τὰ ὁποῖα πρέπει νὰ εἶχαν τεθεῖ ὡς προμετωπίδες ἀντιστοίχων χειρογράφων. Στὴν μορφὴ ποὺ ἔχει λάβει τὸ κείμενο, μόνο ὁ πρῶτος στίχος ἀνταποκρίνεται ἀκριβῶς στὴν θέση ποὺ ἔχει παρατεθεῖ τὸ ἐπίγραμμα στὴν *Παλατινὴ Ἀνθολογία*, ἀνάμεσα σὲ ἄλλους παρόμοιους «προλόγους» ἐκδόσεων ὁμηρικῶν ποιημάτων[127]. Ὁ τύπος *πολύιδρις* παραπέμπει καὶ πάλι στὸν Ὅμηρο, ἀλλὰ καὶ ἐδῶ ὁ Ἰγνάτιος ἔχει μιὰ μικρὴ διαφοροποίηση: τὸ συνήθως ἀμετάβατο ἐπίθετο[128] συνοδεύεται ἀπὸ μιὰ γενικὴ ἀντικειμενική, *πολύιδρις τῆς σοφῆς ἀοιδῆς*, ποὺ εἶναι βεβαίως ἡ ὁμηρικὴ ποίηση: πέραν τῆς χρήσης τοῦ τύπου *ἀοιδή*, ὁ συνδυασμὸς μὲ τὸ ἐπίθετο σοφὸς δηλώνει ἀκριβῶς ὅτι ὑπονοεῖται ἡ ὁμηρικὴ ποίηση: ὁ Ὅμηρος ἐθεωρεῖτο ὁ κατ' ἐξοχὴν σοφὸς[129], καὶ κατόπιν ὅσων ἀναπτύχθηκαν προηγουμένως, εἶναι ἀναμφισβήτητο ὅτι δὲν πρόκειται γιὰ ὑπερβολή, οὔτε γιὰ ὑπερφίαλο κομπασμὸ τοῦ Ἰγνατίου[130], ὁ ὁποῖος ἦταν ἄριστος γνώστης τῶν ἐπῶν.

Οἱ δύο ἑπόμενοι στίχοι πρέπει νὰ θεωρηθοῦν ὡς δεῖγμα τῆς ἐνασχόλησης τοῦ Ἰγνατίου καὶ μὲ θέματα γραμματικά, κάτι ποὺ ἐπιβεβαιώνεται πλέον καὶ ἀπὸ τὴν ἐπ. 36, ἡ ὁποία δείχνει ἐξοικείωση μὲ συναφῆ θέματα. Κατόπιν ὅλων αὐτῶν, ἐπεκτείνοντας τὴν βασικὴ διαπίστωση τοῦ Μακρῆ[131], ὅτι πρόκειται γιὰ δύο διαφορετικὰ ἐπιγράμματα, μήπως καὶ ἡ ἔκφραση *τέχνη γραμματικὴ* ἀφορᾶ συγκεκριμένη δραστηριότητα τοῦ Ἰγνατίου, μιὰ καὶ ἔτσι τιτλοφορεῖται καὶ τὸ πασίγνωστο γραμματικὸ ἐγχειρίδιο τοῦ Διονυσίου τοῦ Θρακός; Ἐνδεχομένως οἱ στίχοι νὰ εἶχαν τεθεῖ ὡς προμετωπίδα σὲ κάποιο ἀντίτυπο τοῦ ἐγχειριδίου ποὺ ἀντέγραψε ἢ ἐπιμελήθηκε ὁ ἴδιος ὁ λόγιος, χωρὶς νὰ εἶναι δυνατὸ νὰ λεχθεῖ πρὸς τὸ παρὸν κάτι περισσότερο συγκεκριμένο.

---

125. *Ignatios Diakonos*, 11.

126. Ἡ ἀντίληψη ὅτι πρόκειται γιὰ ἕνα ἐπίγραμμα εἶχε ὁδηγήσει σὲ ποικίλες εἰκασίες, ὅπως ὅτι πρόκειται γιὰ ἔκδοση γραμματικῆς (Wolska-Conus, 331), γιὰ λεξικὸ (Treadgold, *Revival*, 375), γιὰ ἔκδοση τῶν τραγικῶν (Browning, Ignace le Diacre, 409), γιὰ ἔκδοση ὁμηρικῆς γραμματικῆς (M. Lauxtermann, The *Byzantine Epigram in the ninth and tenth centuries. A Generic Study of Epigrams and some other forms of Poetry*, Amsterdam 1994, 230, καὶ σημ. 63).

127. Γιὰ τὰ ὁποῖα, βλ. A. D. Skiadas, *Homer im griechischen Epigramm*, Athen 1965, 72-175 (δὲν γίνεται ὅμως λόγος γιὰ τὸ συγκεκριμένο ἐπίγραμμα τοῦ Ἰγνατίου).

128. Βλ. π.χ. Ὀδ. ο 459, ψ 82.

129. Skiadas, *Homer*, 101.

130. Ὅπως φαίνεται νὰ δέχεται ὁ Wilson, *Scholars*, 74 (estimate of his own importance). Καὶ οἱ μεταφράσεις τοῦ στίχου, ὅσο καὶ ἂν ὑπονοοῦν ὅτι ποιητὴς γιὰ τοὺς ἀρχαίους ἦταν κατ' ἐξοχὴν ὁ Ὅμηρος, (βλ. Skiadas, *Homer*, 95-103), δὲν ἀφήνουν νὰ φανεῖ σαφῶς ἡ προοπτικὴ τοῦ Ἰγνατίου: expert en l'art poetique μεταφράζει ὁ F. Buffiere, *Anthologie grecque*, XII, Paris 1970, 146, weise Gesange ἀποδίδει ὁ Beckby, ἐνῶ ὁ Wilson ἀποδίδει "he claims to be learned in the wisdom of poetry".

131. Βλ. σημ. 125.

Ὅσο γιὰ τὰ ἄλλα ἐπιγράμματα τοῦ Ἰγνατίου, δὲν μπορεῖ νὰ προσδιορισθεῖ ἀκριβῶς ἡ ἔκταση τῆς πλευρᾶς αὐτῆς τῆς συγγραφικῆς δραστηριότητάς του, πάντως εἶναι σαφὲς ὅτι ὁ λόγιος δὲν εἶχε τὴν τύχη τοῦ Θεοδώρου Στουδίτη, τοῦ ὁποίου τὰ ἐπιγράμματα διασώθηκαν ἀκριβῶς ἐπειδὴ ἀντιγράφονταν συνήθως μὲ τὰ ὑπόλοιπα κείμενά του, ἐνῶ τὰ περισσότερα ἐπιγράμματα τοῦ Ἰγνατίου διασώθηκαν ἐπειδὴ συμπεριλήφθηκαν στὴν *Παλατινὴ Ἀνθολογία*. Τρία ἐπιτύμβια ἐπιγράμματα τοῦ Ἰγνατίου μόνο διασώθηκαν[132], ἀλλὰ ἔστω καὶ ἡ πενιχρὴ αὐτὴ συγκομιδὴ ἐπιτρέπει ὁρισμένες ἐνδιαφέρουσες διαπιστώσεις: Ἡ κυριότερη διαφορά τους ἀπὸ τὰ ἐπιγράμματα τοῦ Στουδίτη εἶναι ὅτι ὁ Ἰγνάτιος ἐκφράζει τὶς χριστιανικὲς διδασκαλίες μὲ κλασσικὸ λεξιλόγιο, καὶ ἀπὸ τὴν ἄποψη αὐτὴ πλησιάζει περισσότερο τὰ κλασσικίζοντα ἐπιγράμματα τῶν ποιητῶν τοῦ *Κύκλου*. Π.χ. στὸ προσωπικό του ἐπιτύμβιο (XV. 29), ποὺ συνέθεσε ὁ Ἰγνάτιος σύμφωνα μὲ τὴν παράδοση[133], ἀναγνωρίζει ὅτι ἔζησε *πολλῆσιν ἐν ἀμπλακίῃσι*, χρησιμοποιώντας δηλαδὴ ἕναν τύπο τῆς ἀρχαίας τραγικῆς κυρίως *ποίησης*[134] γιὰ νὰ ἐκφράσει τὴν ἔννοια τῆς χριστιανικῆς ἁμαρτίας, καὶ ἐπὶ πλέον πρέπει νὰ σημειώσουμε τοὺς τύπους *ἡδυφαής*, *κατακεύθομαι*, *ἄφθιτος*, ποὺ ὑποδεικνύουν πάλι τὴν σταθερὴ πηγὴ ἔμπνευσης ἀπὸ τὸν χῶρο τοῦ λεξιλογίου τῆς ἀρχαιοελληνικῆς ποίησης. Ὡς πρὸς τὰ ἄλλα ἐπιτύμβια, ὁ Ἰγνάτιος χρησιμοποιεῖ εὐρέως τὸ συχνότατα συναντώμενο θέμα τῆς ἀντίθεσης φθαρτοῦ σώματος καὶ ἄφθαρτης μνήμης τοῦ θανόντος[135], π.χ. στὸ ἐπίγραμμα XV. 31 τονίζεται ὅτι οἱ ἀρετὲς τοῦ Σαμουὴλ τὸν ἐντάσσουν στὴν *φαίδιμον αὐλὴν τῶν εὐσεβέων*, ἐνῶ στὴν περίπτωση τοῦ μαθητῆ τοῦ Ἰγνατίου, τοῦ Παύλου (XV. 30), τονίζεται ὅτι οἱ ἀρετές του ἐπιβιώνουν καὶ πέραν τοῦ τάφου. Ὁμιλεῖ ὑποτίθεται ὁ ἴδιος ὁ τύμβος, ὁ ὁποῖος δηλώνει ὅτι περικλείει μόνο τὸ σῶμα, ὄχι τὴν ἀρετὴ τοῦ νεαροῦ. Σημειωτέον ὅτι ὁ Ἰγνάτιος δὲν ἀρκέστηκε στὸ ἐλεγειακὸ ἐπιτύμβιο πρὸς τὸν μαθητή του, ἀλλὰ συνέθεσε καὶ ἄλλο ἔμμετρο στιχούργημα γιὰ τὸ ἴδιο θέμα, αὐτὴ τὴν φορὰ μὲ τὴν μορφὴ ἀλφαβητικοῦ ἀνακρεοντείου, στὸ ὁποῖο βασικὸ μοτίβο ποὺ ἀναπτύσσεται εἶναι ἡ παροδικότητα τοῦ ἐπιγείου βίου. Ἡ σύνθεση αὐτὴ εἶναι ἐνδιαφέρον νὰ συνδυασθεῖ μὲ τὴν μνεία τῆς ἐπιστολῆς 60: ἡ ἀναφορὰ τοῦ ἰωνικοῦ «ἀπὸ μείζονος» μέτρου δὲν ἐπιχειρεῖται στὸ κείμενο αὐτὸ "merely for effect"[136], ἀλλὰ εἶναι ἐνδεικτικὸ τῆς ἐξοικείωσης τοῦ Ἰγνατίου μὲ τὴν κυριότερη μετρικὴ ἰδιομορφία τῶν ἀνακρεοντείων, τὴν

132. Τὰ ὁποῖα σημειωτέον ἔχουν ἐνταχθεῖ στὸ 15ο βιβλίο τῆς Παλατινῆς Ἀνθολογίας, καὶ ὄχι στὸ 7ο, ὅπως τὰ ὑπόλοιπα ἐπιτύμβια.

133. Lauxtermann, *Byzantine Epigram*, 85.

134. Βλ. Liddell-Scott, s.v.

135. Βλ. Α. Σκιαδᾶς, *Ἐπὶ τύμβῳ. Συμβολὴ εἰς τὴν ἑρμηνείαν τῶν ἑλληνικῶν ἐπιτυμβίων ἐμμέτρων ἐπιγραφῶν*, Ἀθῆναι 1967, 80-81. Βλ. καὶ Lauxtermann, *Byzantine Epigram*, 82, 84

136. Ὅπως φαίνεται νὰ πιστεύει ὁ Mango, *Correspondence*, 202.

παρεμβολὴ δηλαδὴ τῶν καλουμένων *ἀνακλωμένων* μεταξὺ (συνήθως ἀνὰ τέσσερις στροφές) τῶν τετραστίχων στροφῶν τῶν ἀνακρεοντείων[137].

Ὅσο γιὰ τὴν διασκευὴ τῶν *Μυθιάμβων* τοῦ Βαβρίου, ὁ Ἰγνάτιος διάλεξε τὸν δωδεκασύλλαβο στίχο γιὰ νὰ συμπυκνώσει ἀκόμα περισσότερο, σὲ τετράστιχα, τὶς ἤδη συνεπτυγμένες ἐκδοχὲς τῶν αἰσωπείων μύθων ἀπὸ τὸν Βάβριο, καὶ δὲν εἶναι δύσκολο νὰ καταλάβουμε γιατὶ προτίμησε τὴν ἔμμετρη αὐτὴ ἐκδοχὴ καὶ ὄχι τὴν πεζὴ τοῦ Αἰσώπου. Ὁ λόγος εἶναι ὅτι οἱ χωλίαμβοι, οἱ σκάζοντες ἴαμβοι τῶν ἑλληνιστικῶν χρόνων, ἔχουν καταλήξει πλέον νὰ εἶναι σχεδὸν ἕνα ρυθμοτονικὸ μέτρο[138] καὶ ἐπὶ πλέον οἱ χωλίαμβοι ποὺ χρησιμοποίησε ὁ Βάβριος καθιερώνουν τὸν σταθερὸ παροξυτονισμό. Καταλαβαίνουμε λοιπὸν πόσο διευκόλυναν τὸν Ἰγνάτιο ὥστε νὰ τοὺς χρησιμοποιήσει ὡς βάση γιὰ τοὺς δικούς του δωδεκασύλλαβους. Ὡς πρὸς τὴν λογοτεχνικὴ ἀξία τῶν τετραστίχων αὐτῶν, ἤδη τὸ γεγονὸς ὅτι εἶναι διασκευὴ τῆς διασκευῆς δὲν προδιαθέτει γιὰ εὐνοϊκὴ κρίση, πάντως γενικὰ ὁ Ἰγνάτιος δὲν μπορεῖ νὰ θεωρηθεῖ καὶ τελείως ἀποτυχημένος ὡς διασκευαστὴς τοῦ Βαβρίου.

Ὡς γενικὸ συμπέρασμα τῆς συζήτησης ποὺ προηγήθηκε μπορεῖ νὰ ἀναφερθεῖ ὅτι εἶναι εὐδιάκριτη στὸ ἔργο τοῦ Ἰγνατίου ἡ ἐπιχειρούμενη ἐξισορρόπηση μεταξὺ τῶν δύο ἀξόνων τῆς προσωπικῆς του παιδείας (ἐκκλησιαστικῆς καὶ θύραθεν). Ὁπωσδήποτε ὅμως ἡ ἐκκλησιαστικὴ διατηρεῖ τὸ ποσοτικὸ προβάδισμα (τὰ παραθέματα ἀπὸ τὴν Βίβλο καὶ ἀπὸ ἐκκλησιαστικοὺς συγγραφεῖς[139] εἶναι πολὺ περισσότερα ἀπὸ τὶς ἀναφορὲς στὴν ἀρχαιότητα). Ἀλλὰ ἡ χρήση τῶν κλασσικῶν παραθεμάτων κυρίως καθορίζει τὶς ἰδιαίτερες ἐκεῖνες ἀποχρώσεις ποὺ ἐπιχειρεῖ κατὰ περίπτωση νὰ δώσει στὸ ἔργο του ὁ Ἰγνάτιος, καὶ ἀπὸ τὴν ἄποψη αὐτὴ ἡ κλασσικὴ ἐπίδραση πρέπει νὰ θεωρηθεῖ ἰσότιμη μὲ τὴν ἀντίστοιχη ἐκκλησιαστική. Ἐπὶ πλέον, ἡ ἐπιλογὴ αὐτὴ τοῦ Ἰγνατίου μπορεῖ νὰ θεωρηθεῖ ὡς ἡ ἐφαρμογὴ τῆς θεωρίας τί ἀπὸ τὴν θύραθεν παιδεία εἶναι χρήσιμο καὶ τί πρέπει νὰ ἀντιμετωπισθεῖ μὲ τρόπο κριτικό.

Οἱ διακηρύξεις λοιπὸν περὶ τῆς χρησιμότητας τῆς κλασσικῆς παιδείας δὲν ἦταν ἄλλη μιὰ ἐπανάληψη ἑνὸς κοινοῦ τόπου, ἀλλὰ βρῆκαν ἔμπρακτη ἐφαρμογὴ στὸ ἔργο τοῦ Ἰγνατίου.

---

137. Ὁ Lauxtermann, *The Spring of Rhythm*, Wien 1999, 43-44, προτείνει νὰ χρησιμοποιεῖται ὁ ὅρος ὀκτασύλλαβοι ἀντὶ ἀνακρεόντεια. Ἡ ἄποψη κατ' ἀρχὰς εἶναι ὀρθή, ἀλλὰ καθὼς πρόκειται γιὰ καθιερωμένη ὁρολογία, κάτι τέτοιο μᾶλλον θὰ προκαλέσει σύγχυση. Γιὰ τὰ βυζαντινὰ ἀνακρεόντεια, βλ. T. Nissen, *Die byzantinischen Anakreonteen*, München 1940, καὶ πρόσφατα, F. Ciccolella, Carmi anacreontici bizantini, *Bollettino dei classici, serie terza* 12 (1991), 49-68. Ἐπίσης M. Lauxtermann, The velocity of pure iambs. Byzantine observations on the metre and rhythm of the dodecasyllable, *JÖB* 48 (1998), 12-14.

138. C. Wefelmeier, Zur rhythmischen Gestalt des Hinkiambus, *Hermes* 127 (1999), 1-12.

139. Γιὰ τὰ ὁποῖα θὰ μποροῦσε νὰ γραφεῖ ἰδιαίτερη μελέτη.

FRANK R. TROMBLEY

MEDITERRANEAN SEA CULTURE BETWEEN BYZANTIUM AND ISLAM C. 600-850 A.D.

Early medieval Mediterranean sea life is often spoken of in terms of how the Byzantine state projected its naval power into eastern Mediterranean waters and resisted Muslim attack on its coastal cities[1]. Considerable attention has also been focused on the administrative history of the Byzantine fleet[2]. There is a wider dimension to this problem that is sometimes less appreciated, that of the social and economic life of the Greek coastal communities and their interaction with the Muslim Arabs, whether the latter came as raiders, settlers or traders[3]. In the late sixth century the Mediterranean was a Byzantine lake[4]. The empire was configured round a hollow maritime centre across which a heavy sea traffic passed, linking the disparate vernacular cultures of the Mediterranean hinterlands through the *koine* of what John Bagnell Bury has called Rhomaic Greek[5]. This space enclosed the three great Greek-speaking islands of Crete, Sicily and Cyprus, all of them part of this interregional network. The deserts and geologically young limestone mountain ranges ringing the Mediterranean made physical access to the hinterlands difficult[6]. In consequence, distant coastal communities, as they do today, often had more in common with each other than those located in the steppelands of Anatolia and Mesopotamia.

---

1. e.g. E. Eickhoff, *Seekrieg und Seepolitik zwischen Islam und Abendland: Das Mittelmeer unter byzantinischer und arabischer Hegemonie* (650-1040), Berlin 1966, 14-95.

2. Hélène Ahrweiler, *Byzance et la mer. La marine de guerre, la politique et les institutions maritimes de Byzance aux VIIe-XVe siècles*, Bibliothèque byzantine. Études 5, Paris 1966, 17-92, etc.

3. Cf. W. Hoenerbach, *Araber und Mittlemeer. Anfänge und Probleme arabischer Seegeschichte*, Kiel 1967.

4. R. W. Unger, *The Ship in the Medieval Economy*, 600-1600, London 1980, 33. Idem, Warships and cargo ships in medieval Europe, *Technology and Culture* 22 (1981), 236f. (non vidi)

5. P. Brown, *The World of Late Antiquity*, London 1971, repr. 1989, 11-21, etc. J. B. Bury, *History of the Later Roman Empire (395 AD to 800)*, vol. 2, London 1889, 167-174. Cf. A. Toynbee, *Constantine Porphyrogenitus and his World*, London 1973, 546-551.

6. M. Cary, *The Geographic Background of Greek & Roman History*, vol. 2, Oxford 1949, 7f., 25-31.

All this began to change in the early seventh century with the Sassanid conquest of Byzantine Syria, Palestine and Egypt in the Persian War of 604-628[7]. Using the maritime peoples of the Levantine coast, the conquerors organised fleets and projected naval operations deep in into Byzantine territory, reaching Cyprus in 619 and Rhodos soon thereafter[8]. This was no more than a preview to the Muslim penetration of the Mediterranean sea spaces that began in the mid-seventh century. The Pirenne thesis is still considered a legitimate point of argument in this connection, but its premises require careful analysis in light of new source materials, particularly the archaeological[9]. I do not propose to enter into this debate, but merely to suggest a historical reconstruction of sea life and seafaring during the period between c. 600-850 A.D. It will look at the Mediterranean as a place of cultural expansion, economic production and social contact, as well as a source of peril, for both settled communities and seafarers, whether from destructive natural forces or the death and deportation that the Muslim annual raid, the *κούρσος* brought in its wake.

There is a well-known text that aptly describes the greater Hellenic world of the Byzantine 'Dark Age'. Found in the *Life* of St. Stephen the Younger, it identifies the parts of the Greek world where the decrees of the iconoclast emperors were not observed. It encompasses the parts of Palestine as far as Sinai, mainland Greece as far as Nikopolis, the coastlands of Asia Minor and Syria and the large islands of the central and eastern Mediterranean. It also implies that *apokrisiarioi* of the patriarchal sees carrying letters to suffragan bishops enjoyed easy sea communications[10]:

[The regions include] those lying towards the upper part of the Euxine sea in the direction of the province of Zechia, and those [extending from] from Bosporos, Cherson and Nikopsis in the direction of Koile Gotthia; so too from the lands lying along the Persian sea (into which the southern gulf flows) as far down as elder Rome. And there is the metropolis of Nikopolis [in Epiros] and the parts of Rome as far as the Tiber river. There are also the southern parts of the province of Lycia, and Syllaion and Syke and the navigable parts in

7. The impact of the Sassanid invasion on rural communities is traced in F. Trombley, War and society in rural Syria c. 502-613 A.D.: observations on the epigraphy, *BMGS* 21 (1997), 182-209.

8. Cf. D. M. Metcalf, The Aegean coastlands under threat: some coins and coin hoards from the reign of Heraclius, *ABSA* 62 (1957), 14-23.

9. R. Hodges – D. Whitehouse, *Mohammed, Charlemagne & the Origins of Europe*, Ithaca 1983, 54-76, 123-176. Cf. A. F. Havinghurst (ed.), *The Pirenne Thesis: Analysis, Criticism, and Revision*, London 1976.

10. *Vita S. Stephani Iunioris*, ed. Marie-France Auzépy, *La vie d'Étienne le Jeune par Étienne le Diacre: introduction, édition et traduction*, Variorum, Aldershot-Hampshire 1997, 28, p. 125.

the Propontis, and the island of Cyprus, and the parts [of Anatolia and Syria] lying opposite it as far as Tripoli, Tyre and Joppa. Why does one need to speak about the bishops of Rome and Antioch, Jerusalem and Alexandria, who have not only condemned and anathematised the defiled doctrine of the icon-burners, but have not ceased to revile the impious emperor with denunciatory letters ...

The central question about these zones is threefold: how they were tied together by human technology, what the cultural and organisational characteristics of the communities that enjoyed these links were, and what the historical experience of those communities was in light of the structures that held them together and external events like the early medieval Muslim sea raids.

I. Technological Traditions and Innovations.

It is generally agreed that important technological changes began to affect Mediterranean sea life around the year 600, but they are not well documented[11]. Some of this is apparent from textual sources, but the most decisive clarifications come from undersea archaeology[12]. As of 1992, fifteen shipwrecks had been identified as belonging approximately to the period 600-850, all of them merchant ships[13]. Their particulars are in brief:

Approximate date:	*Location:*	*Remarks:*[14]
mid-6th to mid-7thc.	Agios Stephanos, east coast of Chios	Over 1000 broken amphoras
6th-7th c.	Thalassinies Spilies, west coast of Cyprus	Byzantine globular amphoras
c. 600-625	Saint Gervais, southern France	Site excavated
c. 600-650	Pantano Longarini, southeastern Sicily	Hull only
626 or soon after	Yassi Ada, off Halikarnassos	Site excavated
c. 631	Grazel river, Gruissan, southern France	Latest coin 630/1
7th c. ?	Cape San Andreas, northeastern Cyprus	Amphoras

11. See in general, J. H. Pryor, *Geography, technology, and war: Studies in the maritime history of the Mediterranean, 649-1571*, Cambridge 1988, 25-28.

12. Texts: Ph. Koukoules, Ἐκ τοῦ ναυτικοῦ βίου τῶν Βυζαντινῶν, *EEBΣ* 21 (1951), 3-48. Archaeology: A. J. Parker, *Ancient Shipwrecks of the Mediterranean & the Roman Provinces*, BAR International Series 580, Oxford 1992. The title of the latter is deceptive, for it contains information about undersea wrecks down to the 15th c.

13. Parker, *Ancient Shipwrecks*, 14f.

14. The excavated sites are discussed below.

7th c.	Dor, northern Palestine	Locally made storage jars (?)
7th c. ?	Secche di Ugento, southern tip of Calabria	Globular amphora with Greek graffito
c. 650-700	Punta Secca, southeastern Sicily	Hull only. 7th c. Byzantine coin
c. 650-725	South coast of Datça peninsula, Turkey	Globular and baluster-shaped amphoras
Late Roman/ Byzantine	Kerme gulf near Sheyutan Deresi, Turkey	Tiles, amphoras, coarse wares
7th-8th c.	Cape Kiti near Laranca, southern Cyprus	Datable Byzantine amphoras
8th-9th c.	Marmaris, Turkey	Byzantine plates
9th c. ?	Unspecified location off Syrian coast	Three-handled amphoras of Arab type. Jars with double lip and two handles

Only two of these wrecks have been thoroughly excavated, those at Yassi Ada (626 or after) and Saint Gervais off southern France (620-25)[15]. The excavations indicate that important changes in shipbuilding technology were in full swing by c. 600-650. The old Graeco-Roman mortoise and tenon system of constructing the hull with short planks and wooden joints and pegs was going out of use, being replaced instead by the practice of constructing the endoskeleton of the hull first, and then nailing overlying planks to this frame (the 'clinker-building with overlapping planks')[16]. The Yassi Ada ship was a hybrid of these two systems, with tenon and mortoise construction in the first few courses above the keel, but with ribbing above[17]. In contrast, the Saint Gervais wreck is an example of the more advanced skeleton and plank technology throughout[18]. The new system had certain advantages, reducing the man-hours needed to complete the hull; but it required greater weight of wood per ton of carrying capacity[19].

---

15. G. F. Bass – F. H. van Doorninck, *Yassi Ada*, vol. I, *A Seventh-Century Byzantine Shipwreck*, College Station, Texas 1982. M. P. Jézégou, *L'épave 2 de l'anse Saint-Gervais à Fos-sur-Mer*, (Université de Province thèse, January 1983) (non vidi). Cf. Parker, *Ancient Shipwrecks*, 372f.

16. On the transition, see Unger, *Ship in the Medieval Economy*, 36-39 and Ill. 1.

17. Bass – Van Doorninck, *Yassi Ada*, 311f. Cf. Unger, *Ship in the Medieval Economy*, 41.

18. Parker, *Ancient Shipwrecks*, 373. Until the publication of this site, the earliest dated example of this type of construction was the 11th c. wreck at Serçe Liman, Turkey. Bass – Van Doorninck, *Yassi Ada*, 312, note 3. Cf. F. H. van Doorninck, The Medieval Shipwreck at Serçe Limani: an early 11th-century Fatimid-Byzantine Commercial voyage, *Graeco-Arabica* 4 (1991), 45-52. This is a good example of how a single find can radically alter chronologies of technological innovation.

19. Unger, *Ship in the Medieval Economy*, 42.

The new technology has been linked in part to a reduction in the size of the imperial grain fleet after the Sassanid occupation of the Egypt hinterlands in 617-628, and the rise of independent shipmasters whose venture capital came from personal assets[20]. The Yassi Ada ship has a much narrower hull than earlier merchant ships, measuring just under 20 m. overall with a beam of 5.22 m., a ratio of four to one; in contrast, the length to beam ratio of the typical fourth-century merchant ship was closer to two to one. It has been argued without specific evidence that the slender hulls of the seventh-century ships were a response to the need to outrun smaller, swifter barbarian naval technologies like the *monoxyloi* of the Sklavinoi; but the narrow hull could just as easily be an accidental consequence of the new 'clinker-building' technology[21]. It is an open question whether the *monoxylos* proved to be a danger to Byzantine coastal shipping. These vessels were designed for the riverine environment of the Ukrainian steppelands, but it seems that the larger boats could be propelled at a fair speed on a calm, windless sea surface in the large bays and coastal channels formed by the offshore Aegean islands. Archaeological data on these craft is rare and postdates the 'Dark Age'[22].

During my visit to ancient Sirmium in 1971 Prof. Popović kindly showed me a monoxyle raised from the depths of the Save river and now on display in the local museum. It was hewn out of the trunk of an immense oak, curving upward toward the smaller end, cut in half along its length and hollowed out. It had small holes for oarlocks and could hold ten to twelve rowers standing upright. It had no keel. Such a boat could never take to the rough open seas (the dating of the monoxyle of Sirmium presents difficulties according to Prof. Popovic, for Carbon 14 tests, if accurate, revealed a later date [than seventh-eighth century]). The ability of the Slavs to take to the sea must have necessitated a middle step of technological symbiosis with the Greeks ...

It is worth noting that the great naval attack on Thessalonike attempted by the Sklavinoi in c. 614/5 was made at a time when no Byzantine warships seem to have been in the vicinity. It is doubtful that these barbarians would have risked battle against dromons, warships with fighting towers (*καστελλᾶτοι κάραβοι*) suitable for archers, and, from the 670's onward, with siphons that projected marine ('Greek')

---

20. Bass – Van Doorninck, *Yassi Ada*, 312, note 3. Cf. R. S. Lopez, The role of trade in the economic readjustment of Byzantium in the seventh century, *DOP* 13 (1959), 79-85.

21. For a different view, see Bass – Van Doorninck, *Yassi Ada*, 312.

22. S. Vryonis, Review Essay of the book: Michael W. Weithmann, *Die slavische Bevölkerung auf der griechischen Halbinsel. Ein Beitrag zur historischen Ethnographie Südosteuropas*, München 1978, in *Balkan Studies* 22 (1981), 422.

fire (*πῦρ θαλάσσιον*) against enemy craft. Byzantine warships were propelled by oars and one or two lateen sails, and had underwater rams that ploughed up the seas in naval engagements[23]. The expeditionary dromon (*ἐξηλαστικὸς δρόμων*) was an exceptionally fast sailer to judge from its use in the urgent journey made by Paul the *chartoularios* from Constantinople to Syracuse in 717/8[24]. Ships of this general specification were organised into naval commands in the time of Justinian I[25]. Their function was to protect the coastlands and islands throughout the Euxine sea, Aegean and central Mediterranean. The force was known as the Karabisianoi in the late seventh and early eighth centuries, and was active at that time in the Aegean sea lanes[26]. This was hardly a user-friendly environment for the *monoxyloi*. The ships used by the Slavs in their ninth-century Adriatic sea raids were probably of Greek technological make[27].

There is little historical material to work with from apart from the sparse evidence of undersea archaeology. Ship graffiti and paintings have sometimes been helpful in identifying technological features of 'Dark Age' ships, as for example the representations of the lateen sail found at the Kellia monastery in Egypt which show that it was in wide use by the early seventh century[28]. At other sites such material is difficult to date or belongs to later periods[29].

II. Social, Economic and Cultural Structures.

The dark centuries are not rich in literary evidence on social, economic and cultural structures, but the inscriptions at Korykos on the southeastern coast of Asia

---

23. Most reconstructions of dromon design are hypothetical and will probably be revised in light of new research. In general see R. H. Dolley, The warships of the later Roman Empire, *JRS* 38 (1948), 47-53; Unger, *Ship in the Medieval Economy*, 43-45. For lateen sails on 6th c. warships, see B. M. Kreutz, Ships, shipping, and the implications of change in the early medieval Mediterranean, *Viator* 7 (1976), 83f. On 10th c. warships, see R. H. Dolley, The rig of early medieval warships, *The Mariner's Mirror* 35 (1949), 51-55. On 'Dark Age' Byzantine naval successes, see E. W. Brooks, The relations between the empire and Egypt from a new Arabic source, *BZ* 22 (1913), 381-391.

24. *The Chronicle of Theophanes*, 549f. and note 3.

25. J. F. Haldon, *Warfare, State and Society in the Byzantine World 565-1204*, London 1999, 74. Cf. Ahrweiler, *Byzance et la mer*, 12, note 2.

26. On this, see the remarks of A. Savvides, The secular prosopography of the Byzantine maritime theme of the Carabisians/Cibyrraeots, *BSl* 59 (1998), 24-45.

27. My own inference. Cf. Kreutz, Ships, shipping and change, 88f. and notes 39, 41.

28. L. Basch, Navires et bateaux coptes: état des questions en 1991, *Graeco-Arabica* 5 (1991), 28f.

29. e.g. D. Ovcharov, Ship graffiti from medieval Bulgaria, *The International Journal of Nautical Archaeology and Underwater Exploration* 6 (1977), 59-61. O. Meinardus, Mediaeval navigation according to akidographemata in Byzantine churches and monasteries, *ΔΧΑΕ* 4/6 (1970-72), 29-52.

Minor provide useful data from a slightly earlier period, particularly where seafaring trades and professions are concerned[30]. There are approximately 450 funerary inscriptions at the site that give specific details about trades and professions, most of them dating from the late fifth to late sixth centuries[31]. The town had a very restricted *territorium* that was confined by the Taurus mountains, which come right down to the sea. A large part of its food supplies must therefore have come from ships sailing the routes from Cilicia Pedias, Cyprus and Egypt.

The measure of Korykos' contacts with other coastal communities and the Mediterranean hinterlands is reflected in the inscriptions that give the provincial origin of the person named. When viewed schematically, it can be seen that Korykos had a significantly large number of migrants from the inland villages of northern Syria, and a smaller number from towns on the south coast of Asia Minor; but only one of these folk, a man from Aegyptus, had a skill transferable to the maritime economy, being a sail-maker or fine linen dealer (*ὀθονιακός*)[32]:

Kaprolatinos (Syria I or II)	4	Seleukia (Isauria and/or Syria I)	3
Syria (ethnic names, etc.)	4	Korasodromos (Isauria)	3
Kapropakis (Syria I or II)	2	Diokaesareia (Isauria)	2
Kapernagathon (Syria I or II)	2	Korasion (Pamphylia)	1
Antioch (Syria I)	2	Anemourion (Isauria)	1
Khorre (Syria I or II)	2	Ephesos (Asia)	2
Immai (Syria I)	1	Constantinople	1
Sorion (Syria I or II)	1	Prokonnesos	1
Samaria (Palaestina II)	1	Lykaonia	1
Nisibis (Sassanid Arbayistan)	1	Aegyptus	1

These represent about six percent of the total epigraphic sample at Korykos.

Thirty-two of the other Korykos inscriptions name men in the seafaring trades and professions, about 7.4 percent of the total sample. The list includes 11 sail-makers, 5 harbour customs officers, 5 net-makers, 4 shipmasters, 3 murex workers,

30. For inscriptions and texts, see P. Mentzou, *Συμβολαὶ εἰς τὴν μελέτην τοῦ οἰκονομικοῦ καὶ κοινωνικοῦ βίου τῆς πρωίμου βυζαντινῆς περιόδου*, Athens 1975, 157-168. See the provisional observations of F. Trombley, Korykos in Cilicia Trachis (sic): the economy of a small coastal city in Late Antiquity (saec. V-VI) - a precis, *The Ancient History Bulletin* 1 (1987), 16-23. Cf. Korykos, *ODB*, II, 1150.

31. J. Keil – Wilhelm, *Denkmäler aus dem Rauhen Kilikien*, Monumenta Asiae Minoris Antiqua 3, Manchester 1931, nos. 197-788. This work is hereinafter abbreviated as MAMA 3. The datation is suggested by the frequent appearance of the trefoil cross and use of the omicron-upsilon ligature.

32. MAMA 3. 222, 240, 248, 281, 340, 369, 370, 376, 388, 408, 415, 432, 436, 442, 443, 445, 453b, 455, 457, 466, 476-478, 490, 500, 507, 511, 526, 563, 577a, 642, 696, 733, 735b, 742, 758.

2 shipwrights, 1 fisherman, 1 murex-fisher, and 1 sailor[33]. There is a suggestive pattern to these lists when seen in light of seventh-eighth century literary sources.

The four shipmasters (*ναύκληροι*) enjoyed the highest social status and wealth among the practitioners of seafaring trades and professions in Korykos[34]. In Late Antiquity they were state-employed shipowners, but this particular function had lapsed by the seventh century, after which they became independent contractors[35]. The term is slightly ambiguous, since it could refer either to an actual ship's captain of the type mentioned in the Rhodian Sea Law, or to a landholder who used his agricultural surplus to finance shipping ventures[36]. Both functions could be combined in a single person, as we learn from the seventh-century text that mentions a certain George of Rhodes who owned an estate there and was also master of his own ship (*τῷ γένει Ῥόδιος καὶ ἐν αὐτῇ τῇ Ῥόδῳ κτῆσιν κεκτημένος ὢν καὶ ναύκληρος ἰδίου πλοίου*)[37]. This was not uncommon. An inscription of Nikomedia names a *ναύκληρος* who was also a city-councillor and therefore certainly a landowner.[38] Another mentions a woman of Kos who sponsored the mosaic of a colonnade and is called *ναυκλήρισσα*. She was evidently a proprietress of a ship but not a sea captain[39]. One contemporary of George of Rhodes was Euporos, a shipmaster from Chios who is described as a *πραγματευτής*, a term often used synonymously with *ναύκληρος*[40]. Their ships would have run the Aegean route to Constantinople regularly, particularly after the increasingly serious interruption of grain supplies from Egypt in the seventh century.

---

33. Customs officers: MAMA 3. 367a, 424, 433, 750, 770.

34. MAMA 3. 241b, 342, 663, 680. An indirect reflection of this is seen in St. Artemius' habit of appearing in dreams in the guise of a shipmaster, *Miracula S. Artemii*: *Διήγησις τῶν θαυμάτων τοῦ ἁγίου καὶ ἐνδόξου μεγαλομάρτυρος καὶ θαυματούργου Ἀρτεμίου*, ed. Papadopoulos-Kerameus, Varia Graeca Sacra, St. Petersburg 1909 (BHG 173), 23f. Text reprinted in *The Miracles of St. Artemios: A Collection of Miracle Stories by an Anonymous Author of Seventh-Century Byzantiun*, Transl. by V. S. Crisafulli. With an Introd. by J. W. Nesbitt and commentary by V. S. Crisafulli and J. W. Nesbitt. Suppl. by a reprinted Greek Text and an essay by J. F. Haldon, Leiden-New York-Köln 1997.

35. Naukleros, *ODB*, II, 1441. Lopez, Role of trade, 79-85.

36. *The Rhodian Sea-Law*, ed. W. Ashburner, Oxford 1909. For a provisional synthesis of the legal evidence with archaeology, see Bass – Van Doorninck, *Yassi Ada*, 313-316.

37. *Miracula S. Artemii*, p. 55,12-14. John Moschus mentions two church estates (*κτήματα*) lying near seaports, one of them lying some eight Roman miles from the polis of Samos on the island of the same name, and the other called Mardaros in the territorium of Aegae on the coast of Cilicia II, about ten miles outside of town. Neither estate would have had any trouble exporting its agricultural surplus in view of the short distances to their respective seaports. *Pratum Spirituale*, *PG* 87, 2873B; 2969C.

38. *SEG* 27. 828.

39. M. Guarducci, *Epigrafia Greca IV: Epigrafe sacre pagane e cristiane*, Rome 1978, 373f. (Kos, c. 525-550).

40. *Miracula S. Artemii*, p. 5,17-24 (= *Miracles of St. Artemios*, p. 84).

There is visible continuity in this picture of the *ναύκληροι* during the 'Dark Age': a law of Nikephoros I required that shipmasters living in the coastlands who lacked landed estates (*κτήματα*), particularly those of Asia Minor, should buy them from the emperor, another that optional maritime loans be established of twelve pounds in gold that had to be repaid at the rate of 16.7 percent[41]. The emperor was, for fiscal and political reasons, foisting unexploited capital on an already thriving profession that had little need for it, rather than seriously trying to capitalise the merchant marine[42]. Nikephoros' fiscal motives and the relative prosperity of the seafaring professions is also suggested by the two *solidus* surcharge he imposed on the purchase of household slaves (*σώματα οἰκετικὰ*) outside the Abydos 'and especially those in the Dodecanese', as Theophanes adds[43]. This measure quite obviously affected shipmasters and middlemen who sailed to the outer islands seeking the cheaper 'bodies' of Slavs taken in Adriatic sea raids.

The shipping trades had a knock-on effect in other sectors of the local economy. Wherever shipmasters and sailors went there had to be accomodation on dry land[44]. The Korykos inscriptions mention seven or eight innkeepers[45]. Another knock-on effect was the wine trade[46]. Large amphoras suited for its transport are a common feature of undersea shipwrecks from the Byzantine 'Dark Age'. At Korykos the inscriptions attest fifteen wine importers (*οἰνέμποροι and οἰνηγοί*), about 3.3 percent of the entire sample[47]. The supply of wine produced in Korykos was probably not sufficient to meet market demand. The large number of these inscriptions hints that the town drew its supplies from elsewhere, perhaps from ships on the sailing routes along the wine-producing areas from Gaza north. A seventh-century text mentions an *οἰνέμπορος* of Constantinople who injured himself while loading large amphoras (*μαγαρικὰ ἔγγομα*) onto a ship, reflecting the common practice that the owners of products should accompany their cargoes; the man is said to have considered selling off the cargo at once to pay fees to a physician[48]. Such injuries could cripple a sea captain and impoverish him. A *ναύκληρος* living in Constantinople is reported to have sent his ship's tackle (*τὸ ἄρμενον*) to Theodore

41. Theophanes, 487,13-19.

42. See V. Christides, *The Conquest of Crete by the Arabs (ca. 824)*, Athens 1984, 50f. (following the thesis of Aikaterine Christophilopoulou).

43. Theophanes, 487,11-14.

44. Mentzou, *Συμβολαί*, 119-126.

45. MAMA 3. 347, 459, 576, 602, 674, 675a, 704, 768.

46. Mentzou, *Συμβολαί*, 110-113.

47. MAMA 3. 207, 271, 282, 357, 363, 444, 467, 471, 552, 574, 599, 652, 680, 682, 709.

48. *Miracula S. Artemii*, p. 45f. (= *Miracles of St. Artemios*, p. 164f.). Cf. Bass – Van Doorninck, *Yassi Ada*, 314.

of Sykeon as a first-fruit offering and memorial after the latter cured him of a painful trembling disorder in his limbs (c. 607)[49].

These economic data are supplemented by the early seventh-century *Pratum Spirituale* of John Moschus, written after the Sassanid occupation of Palestine in 614[50]. He gives several examples of investment practice at Alexandria.[51] In the first instance, when a young man from a family of city councillors in Alexandria acquired ships and money (but apparently not much land) in an inheritance, he was soon bankrupted by shipwrecks. His business is said to have been saved by a loan of fifty pounds in gold (3,600 *solidi*) made by the patriarch of Alexandria.[52] Others were not so fortunate: a shipmaster (*πραγματευτὴς*) of Tyre in Phoenice suffered shipwreck and is said to have been imprisoned after failing to make good the losses sustained by his backers[53]. A third story deals with an estate owner of Seleukia in Syria I who is said to have had a long mast sitting in front of his house that had been cut for a merchant ship with a carrying capacity of 50,000 *modioi*. In the end, he gave it to a monastery, an extraordinary act of self-denial[54].

Shipwreck was the greatest evil that could affect a sea journey, but there were low grade hazards that could cost the lives of crewmen and passengers[55]. The risks inherent in long sea journeys grew worse when a passenger enjoyed higher social status than the shipmaster and compromised the latter's authority[56]:

> [Gregory the anchorite said:] When coming from Byzantium on a ship, an imperial official (σκρίβων) came on board with his wife who needed to pray in the holy city [Jerusalem]. The shipmaster was quite pious and a faster. As we sailed the servants of the

49. *Vita Theodori* Syceotae, ed. A. J. Festugière, *Vie de Théodore de Sykéôn*, Subs. Hag. 48, Bruxelles 1970, vol. I, p. 72.

50. *Pratum Spirituale*, 2852ff.

51. The two Lives of John Eleemon, patriarch of Alexandria (610-619) have reliable information about maritime investment in Alexandria: *Leontius of Neapolis. Leben des Iohannes des barmherzigen Erzbischofs von Alexandrien*, ed. H. Gelzer, Leipzig-Freiburg in Breisgau 1893. H. Delehaye, Une vie inédite de Saint Jean l'Aumonier, *An. Boll.* 45 (1927), 5-74.

52. *Pratum Spirituale*, 3072C-3076B.

53. *Pratum Spirituale*, 3061D-3064A.

54. Moschus does not tell us what the timber was used for. *Pratum Spirituale*, 3069B-D. On the installation of masts, see Koukoules, Ἐκ τοῦ ναυτικοῦ βίου, 12f. Tall cypress trees were sometimes dragged to monasteries and sawed up for roofing material. F. Trombley, Monastic foundations in sixth-century Anatolia and their role in the social and economic life of the countryside, in *Byzantine Saints and Monasteries*, ed. N. M. Vaporis, Brookline 1985, 56f. (= *Greek Orthodox Theological Review* 30, 1985).

55. Cf. *SEG* 32. 1084 (5th c.?, Augusta Emerita, Spain). It refers to a man saved from shipwreck in the merchant ship named Agathon (... *σοσθὶς [ἐκ τ]οῦ πλοίου [Ἀγάθ]ονος*).

56. *Pratum Spirituale*, 3072C-3076B.

σκρίβων expended the water heedlessly. At reaching mid-sea (τὸ μεσοπέλαγος) our water was gone ... It was a pitiful sight to see, with women and children and babies left in thirst lying about as though dead.

Most merchant ships had a cabin at the stern for the shipmaster and any privileged passengers, but it was normal practice to accomodate ordinary passengers on deck[57]. In this instance, a dangerous situation arose when the *σκρίβων* drew his sword and blamed the shipmaster for not properly stocking the ship with water. On the fourth day, after the shipmaster persuaded him to fast, a rain squall (*νεφέλη*) is said to have settled over the ship and to have brought water. There is useful information about everyday life in the trans-Mediterranean sea lanes and the duration of voyages in the *Life* of Gregory of Akragas. Written long after his death, the text is thought to reflect eighth-century conditions[58].

The shipwrights (*ναυπηγοί*) mentioned in the Korykos inscriptions were essential for the construction and repair of vessels[59]. These men had transferrable skills and enjoyed great geographical mobility. One source mentions a shipwright of Constantinople who carved the wooden sections for the chancel screen of the *martyrion* of St. Artemius (*πλεῖστα ξυλουργικὰ ἔργα περί τε τὰ κάγκελλα*) and travelled to the western Mediterranean[60]. There is a very rare report about shipbuilding at a seaport in the *territorium* of Seleukia in Syria I in Moschus's hagiographic work[61]:

There is a market-station (ἐμπόριο) called Lepte Akra about twenty-four miles from the monastery. In that [place] a shipmaster had a vessel [with a capacity of] 35,000 *modioi* and spent two weeks with many workmen wishing to lower it into the sea. He said he had 300 workmen per day [at his disposal]. But he was not able to lower the ship into the sea or move it from its place, for the ship was under the influence of sorcerers (ἀπὸ ἀνδρῶν κακούργων). [A monk came and the shipmaster told him:] 'Pray for the ship, which will not go down to the sea because of sorcery'. [The monk asked for food and sent the shipmaster home]. He went alone to the vessel, made three prostrations before God and sealed the vessel three times with the sign of the cross [upon which it went down the slip-way].

---

57. Unger, *Ship in the Medieval Economy*, 36.

58. *Leontios Presbyteros von Rom, Das Leben des heiligen Gregorios von Agrigent*, ed. trans. A. Berger, BBA 60, Berlin 1994. *PG* 98, 549ff.

59. MAMA 3. 502, 535.

60. *Miracula S. Artemii*, p. 39,8-17 (= *Miracles of St. Artemios*, p. 152).

61. *Pratum Spirituale*, 2940C-D. On seaports, see Hélène Ahrweiler, Les ports byzantins (VIIe-IXe siècles), in *La navigazione mediterranea nell' alto medioevo*, SCIAM 25, Spoleto 1978, 259-283.

Even small coastal towns bearing the title of *ἐμπόριον* or 'market-station' were meccas where shipwrights and large, low-cost gangs of day-labourers could be assembled to fit out a ship (*πλοῖον*) comparable to the Yassi Ada wreck[62]. A simplified 'clinker-building' type of construction that was becoming common by c. 600 required less wood cutting, fewer nails and bolts, and saved man-hours as well[63]. Moschus' story reflects a kind of magical reasoning that saw mechanical failure and even physical laws like the coefficient of friction as a consequence of daemonic activity. These market-stations are frequently attested: they lacked independent urban status, being conglomerates on the maritime fringes of the city's *territorium* and were quite possibly located near sources of timber and pine tar[64].

Merchant ships sometimes put in to very isolated localities that lacked the status of *ἐμπόριον* and were nothing more than anchorages. Procopius knew of such places on the west coast of the Arabian peninsula: 'There are many harbours (*ὅρμοι*) there made not by the hands of men, but [formed] by the nature of the terrain, and for this reason it is not difficult for mariners to find an anchorage (*ὁρμίζεσθαι*) wherever they happen to be'[65]. A monk is said once to have come down from his cell in the mountains overlooking Skopelos on the Cilician coast to ask a *ναύκληρος* to help bury a fellow ascetic; the monk had no tools with which to dig a grave, or perhaps to cut and inscribe a funerary marker[66]. Underwater shipwrecks corroborate his view that merchant ships were floating tool sheds. For example, the inventory of tools taken from the Yassi Ada wreck includes 'adzes, hammers, chisels, gouges, a caulking iron, punches, drill bits, a compass or dividers, files, an awl, nails, and a bronze belt buckle that may may have been used on a tool belt'[67]. Individual *ναύκληροι* were dependent on their agricultural surpluses for venture capital to hire shipwrights, purchase metal tools and make the fittings necessary to ensure the seaworthiness of their vessels.

The largest group in the inscriptions at Korykos consists of sail-makers (*ἀρμενοράφοι* and perhaps *ὀθονιακοί*). It reflects the constant need for sails to be repaired

---

62. Emphasised by Koukoules, Ἐκ τοῦ ναυτικοῦ βίου, 12, who also mentions the use of slip-ways for launching ships. Cf. the bishop of Naples mentioned in a letter of Gregory the Great who oversaw and laboured at shipbuilding with his clergy in violation of canon law. R. Markus, *Gregory the Great and his World*, Cambridge 1997, 37 and note 14.

63. See the remarks of Unger, *Ship in the Medieval Economy*, 39, 42.

64. Another such site is mentioned at Tadai on Cyprus: *Pratum Spirituale*, 2877B.

65. *Procopii Caesariensis opera ommia*, vol. I, *De Bellis libri I-IV*, ed. J. Haury – G. Wirth, Leipzig 1905, repr. 1962, I.19.7.

66. *Pratum Spirituale*, 2948C-D.

67. Bass – Van Doorninck, *Yassi Ada*, 314.

and replaced[68]. The greatest source of damage to the highly mobile lateen sails was their being blown back and forth on yard arms during tacking and shifts in wind direction[69]. 'Dark Age' stories about meteorological miracles mention the sudden reversal of contrary winds in stories, but say little about the technological consequences. The sail-makers of Korykos would have served big merchant ships like the Yassi Ada wreck, whose carrying capacity of wine-filled amphorae was some 51-58 English tons or about 35,800 kg., and also the small coastal craft of ordinary fishermen.

The presence of only one fisherman in the Korykos inscriptions does not mean that few fishermen existed[70]; rather it is characteristic of all epigraphic samples to underrepresent the poorer economic classes whose families were less able to bear the cost of erecting funerary monuments. The relatively large number of five netmakers (*λινοξοί, σαγνεῖς*) in the sample corroborates this, for there would quite obviously have been fewer netmakers in a coastal town than fishermen[71]. The hazards of unpredictable weather endangered ordinary fishermen because of the small craft they sailed. The men of a village might vanish for weeks in seasonal storms, as an example from the Sinai peninsula shows[72];

> The fishermen of Pharan related to us: 'One day we went out to Bouchri across the Red Sea. We put in at Pteleon after catching many fish. We wanted to cross over to Rhaithu, but were hindered by adverse winds in a storm on the sea for ninety days. We went [on foot] through the great desert there and found three anchorities who had died under a rock. [The fishermen took the relics onto their boat and the sea became calm.]

This anecdote helps account for the absence of sailors and fishermen in the epigraphy: all too often they were lost at sea without a trace[73]. Other people at

---

68. MAMA 3. 293, 303, 537, 582, 604, 633, 656. There is some ambiguity about the sense in which *ὀθονιακός* is to be taken. It can mean either 'sail dealer' or 'fine linen dealer'. MAMA 3. 340, 368, 473, 558. As to the tasks of sailmakers, Unger, *Ship in the Medieval Economy*, 35 observes: 'The sails were made of oblong blocks of cloth sewn together with boltropes on the edges and leather patches at the corners for reinforcement'.

69. 'By divine providence a contrary wind blew and blew the ship to Hebdomon, to the so-called Magnaura: *Miracula S. Artemii*, p. 5,24-26 (= *Miracles of St. Artemios*, p. 84). The damage to sails caused by tacking and sailing into the wind is mentioned by the 12th c. traveller Ibn Jubayr. Pryor, *Geography, technology and war*, 1-6.

70. MAMA 3. 521, 681.

71. MAMA 3. 411a, 457, 463, 701, 765.

72. *Pratum Spirituale*, 2984B.

73. There is only one sailor (*ναύτης*) in the Korykos inscriptions, another example of the underrepresentation of lower-class workers. MAMA 3. 729.

Korykos drew their income from processing sea products, among them three murex-workers and one murex fisherman who used a specialised technique to catch his prey[74].

Communities on offshore islands needed systems for collecting rainwater. A certain Gregory of Byzantium migrated to a small island in the Red Sea with a disciple, apparently wanting to pursue a harsher regime of *askesis* than what was on offer at his monastery in Rhaithu. He and his disciple were found dead, it is said, after going twenty-eight days without water[75]. The men evidently lacked seafaring skills, had no boat with which to reach the mainland and seem not to have built the sort of cistern or water cachement appropriate for a waterless island[76]. Early 'Dark Age' settlements on offshore islands of this kind are known, for example, at Gromboloura and Makronisos in the bay of Domvrena in the Corinthian Gulf[77].

It is sometimes supposed that the inland depth of Mediterranean culture can be measured by the extent to which fish sauce was imported. If so, Nessana in Palaestina III lay in this orbit in the later seventh century, although under the domination of the Umayyad *khalifa*, because one of the papyri mentions the importation of pickled fish and honey cakes in Gazan jars along with honey and bed-coverings[78]. Another inland site, the Sinai monastery, received a donation of furnishings from the Roman see that was dispatched on 1 September 600[79]:

> We know from the report of our brother Simplicius that beds and couches are lacking in the almshouse for the aged which was constructed by a certain Isaurian there. We have therefore sent 15 upper garments, 30 cloaks and 15 beds. We have also provided the price of buying mattresses or passage money [for them]. We ask your beloved self to accept these [funds] not undeservedly and to expend them in whatever place they are conveyed to.

---

74. MAMA 3. 309, 601, 655, 681. For harbour officials and murex-workers of every description, see *Inscriptions grecques et latines découvertes dans les fouilles de Tyre (1963-1974): Inscriptions de Nécropole*, ed. J.-P. Rey-Coquais, Paris 1977, nos. 7, 8, 8 bis, 16, 24, 26, 28, 68, 72, 77b, 78, 95, 103, 107b, 118a, 141, 182, 188, 189, 197, 198 (about ten-percent of all the inscriptions).

75. *Pratum Spirituale*, 2983.

76. On waterless Red Sea islands, see the survey of Jazirat Fara'un in A. Flinder, The island of Jezirat Fara'un: Its ancient harbour, anchorage and marine defence installations, *International Journal of Nautical Archaeology and Underwater Exploration* 6 (1977), 127-139. The place has a small natural harbour where Late Roman ceramics have been found. One scholar has proposed it as the site of the Iotabe mentioned at Procopius, *De Bellis*, I.19.3-7.

77. T. E. Gregory, Diporto: an early Byzantine maritime settlement in the Gulf of Corinth, *ΔΧΑΕ* 4/12 (1984), 287-304.

78. *Excavations at Nessana III: Non-Literary Papyri*, ed. C. Kraemer, Princeton 1958, no. 58.

79. Gregory the Great, Ep. 11.1, *Gregorii I Papae Registrum Epistolarum*, tomus II, ed. L. M. Hartmann, MGH Ep. II, Berlin 1899, 261,20-24.

An Alexandrian linen importer (*lintiarius*) is reported at Panormos, Sicily in 602, reflecting a regular traffic on this sea route in the early seventh century[80]. In Anatolia there was an important road link between the central plateau and Pontic coast at Pylai in Bithynia. The route was regularly used by emperors trying to reach the armies in central Asia Minor. Herakleios used it in 622, as did Constantine VI in 797, hoping to get to the Anatolikon theme during the revolt instigated by his mother in Constantinople. Pilgrims coming from the north coast used this route to find Theodore of Sykeon's monastery[81].

As 'Dark Age' men and women looked out to sea, they sometimes observed geological and and meteorological wonders that inspired curiosity and awe, as for example the great submarine eruption near the island of Thera in 727 that formed a new island. Theophanes observes: '[The fallout] reached all Asia Minor, Lesbos, Abydos and the coast of Makedonia so that the whole face of the sea was full of floating lumps of pumice'[82]. Theophanes mentions another event, the great winter freeze of 763/4, when he asserts that the north coast of the Pontos froze to a depth of thirty feet and an ice shelf formed a hundred Roman miles south, reaching Mesembria in Thrace. As a child he saw the icebergs and observes[83]:

> I too was an eyewitness to these [icebergs], climbing onto one of them with thirty companions and playing on it. The icebergs had many dead animals on them, both wild and domesticated ... All the people of the city, men, women and children, lingered incessantly at the sight of these things and went home with laments and tears, being at a loss as to what to say about it.

The icebergs were taller than the sea walls of Constantinople and caused much damage to the akropolis harbour, driven on by the Bosporus current.

Theophanes offers many odd anecdotes about the sea that put the structures of everyday life into economic focus. In a geographical digression on the migration of the Bulgars to Thrace in 678/9, he speaks of a freshwater fish called the hapax or mourzoulin (*τὸ λεγόμενον μουρζοῦλιν*) caught in the rivers and estuaries of the northern Pontos as though it were common knowledge, allowing us to infer that

---

80. ILS 7564 = S. L. Agnello, *Silloge di iscrizioni paleocristiane della Sicilia*, Rome 1953, no. 99.

81. Cf. F. Trombley, Town and territorium in late Roman Anatolia (late 5th-early 7th c.), in *Recent Research in Late Antique Urbanism*, ed. L. Lavan, *Journal of Roman Archaeology*, Supplementary Series 2 (2001), 215-230.

82. Theophanes, 404,24-26. For dates and commentary infra, I have used Mango-Scott, *The Chronicle of Theophanes*.

83. Theophanes, 434f.

there was a great market in early ninth-century Constantinople for a species of fish probably more expensive than the ordinary varieties of sea life[84]. It is unknown whether the middlemen were of Greek or barbarian ethnicity, but much of the carrying traffic was evidently in Greek hands, like the fully fitted-out fishing boat (*ἁλιὰς ἐξηρτισμένη*) that Justinian II is said to have taken from Tomis to Cherson in 703/4[85]. Short-term political manoeuvres sometimes damaged the maritime infrastructure. So for example, when Justinian II organised a punitive expedition against the patricians of Cherson in 710, he requisitioned large numbers of grain ships and fishing boats for use as transports along with dromons, triremes and *chelandia* (*πᾶσαν ναῦν δρομώνων τε καὶ τριηρῶν καὶ ἁλιάδων καὶ ἕως χελανδίων*)[86]. The fleet was destroyed when it attempted to return to Constantinople in the October season. It was said that 73,000 sailors died. It is impossible to estimate the short-term consequences of this for the maritime communities and trades, not to mention the subsistence of Constantinople, but it should be remembered that even hostile naval operations had only a limited effect on popular activity on the seas. In 717/8, towards the end of the Muslim siege of Constantinople, large numbers of naval vessels (*χελάνδια*) put out from the city, sailing to localities where provisions could be procured; nor were fishing boats (*τὰ ἁλιευτικὰ ἀγράρια*) stopped from using the waters around the city to catch fish[87].

III. Islam in the Mediterranean (c. 649-850): Social Structures and Technologies.

In the late seventh century the local societies of the Greek coastlands met their antithesis in the movement of the Muslim Arabs into the Mediterranean in search of plunder and new settlements[88]. One is disinclined to accept Henri Pirenne's view without qualification that the central Mediterranean was thereby 'closed' and that Christian sea traffic vanished during the Byzantine 'Dark Age'. The question is still being debated, but his thesis does not ask the question of how maritime economies and sea-side communities function in times of protracted sea raiding. There is some evidence for the establishment of upland settlements in 'Dark Age' Caria at the

84. Theophanes, 357,5f. (*The Chronicle of Theophanes*, 498 and note 10).

85. Theophanes, 373,15-17 (*The Chronicle of Theophanes*, 521).

86. Theophanes, 377,26f.

87. Theophanes, 397,19-23 (pace *The Chronicle of Theophanes*, 546).

88. The standard studies are Eickhoff, *Seekrieg und Seepolitik*, supra note 1, and A. M. Fahmy, *Muslim Naval Organisation in the Eastern Mediterranean from the Seventh to the Tenth Century A.D.*, Cairo 1966.

Latros monasteries and in Lycia[89]. The basilica at Vizari in the Amari valley in north-central Crete, dated to the late seventh-late eighth centuries, is possible evidence for a reconcentration of the people of Sybrita into an upland community[90], but much evidence exists to prove a contrary state of affairs. One thinks for example of smaller island fortresses and settlements like Aegina in the Saronic Gulf (well attested in the early ninth century), or the fortress at Emporio on Chios, which went under at the time of the Muslim naval expedition against Constantinople in 674-8[91]. Some communities were already semi-upland at the end of antiquity, like Gortyna, the provincial metropolis, and the other towns on the Mesara plain in southern Crete. A more constructive question in light of this might be what forms of cultural synthesis came to prevail in the Mediterranean coastlands.

The early Islamic community enjoyed significant contacts with the sea even in the Meccan period[92]. One thinks, for example, of the migration of some Muslims to Ethiopia to avoid persecution by the polytheists[93], and the eighth-century *hadith* found in Ibn Ishaq about a Byzantine ship that was wrecked off the Hijazi coast near Judda; its timbers and the tectonic skills of a Coptic carpenter who was living in Mecca went into putting a roof on the Ka'ba[94]. Although of human invention, the way 'the ships that run raised up on the sea like landmarks' (*al-jawar al-munsha't fi al-bahr ka-al-a'lam*) sailed was rated as one of the blessings of Allah in Sura 55 (*al-Rahman*), where the Arabic root describes these vessels as 'runners'[95]. This is also seen in Suras 35 (*Luqman*) and 10 (*Yunus*), the latter of which runs[96]:

It is [God] who conveys you on the land and sea; and when you are in a ship—and the ships run with them with a fair breeze, and they rejoice in it, there comes upon them a strong

89. On Latros, see the brief remarks of F. Trombley, War, society and popular religion in Byzantine Anatolia (6th-13th centuries), in *Byzantine Asia Minor (6th-12th cent.)*, ed. St. Lampakis, Athens 1998, 127f. On Lycia, R. M. Harrison, Upland settlements in early medieval Lycia, in *Actes du colloque sur la Lycie antique*, Paris 1980, 109-118.

90. I. F. Sanders, *Roman Crete*, Warminster 1982, 117. Cf. K. D. Kalokyres, Ἡ βασιλικὴ τῆς βυζαντινῆς Συβρίτου, *Κρητικὰ Χρονικὰ* 13 (1959), 7-38. I prefer to withhold judgement on this question, pending a visual inspection of the sites.

91. M. Ballance – J. Boardman – S. Corbett – S. Hood, *Excavations in Chios 1952-1955. Byzantine Emporio*, Oxford 1989, 80-85.

92. There seems to be no reliable evidence on strictly Arabian seafaring technology before the Islamic period. e.g. R. Bowen, Primitive watercraft of Arabia, *American Neptune* 12 (1952), 186-221.

93. W. W. Barthold, Der Koran und das Meer, *Zeitschrift der Deutschen Morgenländischen Gesellschaft* N.F. 8 (1929), 38.

94. Ibn Ishaq, *Sira Rasul Allah*, in *The Life of Muhammad*, tr. A Guillaume, Oxford 1955, 84.

95. For other texts, see Barthold, Der Koran und das Meer, 37-43.

96. Adapted from *The Koran*, tr. A. J. Arberry, Oxford 1964, 199.

wind, and waves come on them from every side, and they think they are encompassed; they call upon God, making their religion his sincerely: 'If you deliver us from these, surely we shall be among the thankful'.

Most of these texts date from the period of Muhammad's residence at al-Madina, and refer to people who had come into contact with Islam but were not believers[97]. One can infer from this that Muslims first put to sea in large numbers only later, in the mid-seventh century. These early experiences are perhaps reflected in a *hadith* collection assembled by al-Muttaqi. The section on *jihad* refers to naval expeditions, as for example: 'A campaign by sea is like ten campaigns by land, and he who loses his bearings at sea is like one who sheds his blood in the path of God,' and 'If a campaigner by sea is seasick, he has the reward of a martyr; if drowned, of two martyrs'[98]. It is not difficult to deduce from these texts that the Arabs' first experience of the sea was often an unpleasant one. This was not helped by that fact that the raiding instinct sometimes prevailed over sound seamanship. One thinks, for example, of the late season raid against Sicily undertaken by 'Ata b. Rafi' that was wrecked in the yearly storms (c. 703)[99]. In contrast the Greeks enjoyed a centuries-long body of meteorological and navigational lore that began to be written down not later than the of the ninth century[100]. The tenth-century legal treatise of Muhammad b. 'Umar, the *Kitab akriyah al-sufun* ('Book on chartering ships') includes the contingency of unpredicable weather and stipulates an extra tariff on the fares of passengers who were carried to places well beyond their anticipated ports of debarkation[101].

The practical details of seafaring were left in the hands of the Levantine Christians who had aided the Sasanids and Byzantines in turn on the eve of the Muslim conquests. There is important evidence about the fitting out and manning of ships in the Aphrodito papyri, which date mostly c. 710-11 A.D[102]. Examples

97. Barthold, Der Koran und das Meer, 40.

98. 'Ala al-Din 'Ali b. Husam al-Din al-Muttaqi, *Kanz al-'ummal*, quoted in *Islam from the Prophet Muhammad to the Capture of Constantinople*, tr. B. Lewis, vol. 1, Oxford 1974, 211.

99. Eickhoff, *Seekrieg und Seepolitik*, 28f.

100. R. H. Dolley, Meteorology in the Byzantine navy, *Mariner's Mirror* 37 (1951), 5-16. His remarks are based on texts edited in S. Lampros, Τρία κείμενα συμβάλλοντα εἰς τὴν ἱστορίαν τοῦ ναυτικοῦ παρὰ τοῖς Βυζαντινοῖς', *NE* 9 (1912), 162-177.

101. V. Christides, Raid and Trade in the Eastern Mediterranean: a Treatise by Muhammad bn. 'Umar, the Faqih from Occupied Moslem Crete, and the *Rhodian Sea Law*, Two Parallel Texts', *Graeco-Arabica* 5 (1993), 82.

102. Collections include N. Abbot, *The Kurrah Papyri from Aphrodito in the Oriental Institute*, Chicago 1938. *Greek Papyri in the British Museum*, vol. IV, *The Aphrodito Papyri*, ed. H. I. Bell, London 1910, hereinafter abbreviated as *P. Lond. 4*.

abound. In 711, the Muslim governor Qurra b. Sharik dispatched 7 *solidi* to Basileios the village adminstrator to cover the wages of seven sailors manning the 'light ships' (*ἀκατηνάρια*) of the annual raid or *κοῦρσος* who had apparently been sent on to Laodikea in Syria where the fleet was assembling[103]. There was no problem with Christians serving as paid rowers, but they were strictly forbidden to bear arms and fight under the Islamic law of war, which was at that time in its formative stages. There is a rare correspondence between a papyrus and an Arabic historical text attributed to Ibn Qutayba. The raid in question took place in 703/4, but Qurra writes of it only in 710[104]:

In the name of God governor (σύμβουλος) Qurra son of Sharik to Basileios, administrator of the village of Aphrodito. We give thanks to God; and after this we have not learned the number of sailors (ναῦται) who have returned to your administrative district (διοίκησις) of those who departed on the raiding fleet in Africa with 'Ata b. Rafi' (whom Musa b. Nusayr sent) and who have remained in Africa. Write to us about the number [of sailors] after receiving the present letter. After the sailors return to your district, send it to us quickly, after inquiring and learning from them who remained in Africa and for what reasons, as also about who died in that place (as has already been computed) and who died immediately after leaving, after making them give a full disclosure and information.

The raiding fleet reached Sicily and Sardinia, but was wrecked by a storm on its return voyage[105]. The Coptic sailors evidently made their way back in very small numbers, with some of them defecting to the Byzantines in Sicily and elsewhere after being shipwrecked on the coast of Africa[106]. Qurra's inquiry is best explained by the attrition of skilled sailors lost to different causes during the previous decade's operations, which the Byzantines resisted fiercely. An Arabic papyrus in this series dated to January-February 710 requires the production of bread for the sailors (who are so designated by the Greek loanword *nawatiya*) and high-quality bread for the Muslim fighters (*li-juyush al-khubz al-tayyib*)[107]. The arrangements made by the Byzantines at Constantinople and other naval installations cannot have differed greatly from the Egyptian pattern.

---

103. *P. Lond.* 4.,1374.

104. *P. Lond.* 4.,1350.

105. Eickhoff, *Seekrieg und Seepolitik*, 28f.

106. Ibn Qutayba, *Kitab ahadith al-imamah*, quoted by H. I. Bell at *P. Lond.* 4., 1350 from M. Amari, *Bibliotheca Arabo-Sicula*, vol. 1, Florence 1854, 273ff. (non vidi)

107. Y. Ragib, Lettres nouvelles de Qurra b. Sharik, *Journal of Near Eastern Studies* 40 (1981), 173-178.

As an ethnic group the Copts had considerable nautical skill. The larger Nile transport ships were sail-powered and some seem to have been comparable in size and technology to the seagoing merchant ships of the Mediterranean[108]. Those who manned these ships therefore had fundamental skills that were transferable to sea warfare. The ambivalence of the Copts toward their Muslim employers was reflected at the naval siege of Constantinople in 716-18 when the seamen of the Egyptian squadron consisting of 400 warships and transports manned the skiffs of the warships (*οἱ τῶν κατηνῶν σάνδαλοι*) in large numbers and went over to the Byzantines. As Theophanes observes, 'the sea appeared to be completely covered with wood (*ὁλόξυλον*) from Hiereia to the city'[109]. The mass defection may partly explain why the khalifs hesitated after this to besiege Constantinople by sea with Christian crews in their warships.

Being at sea was in every sense a multicultural event[110]. Muslim compilations on the laws of war contain much late eighth and early ninth-century material that is emphatic that unarmed merchants who belonged to trading companies enjoyed 'security' (*al-'aman*). This privilege was also granted as to sea captains involved in the sale or redemption of Muslim and Christian captives. Only persons fighting with weapons might legitimately be killed and their goods taken as 'fifth-part' booty, the highest category. The final disposition of captured cargoes lay at the discretion of the *imam* residing at the home base of the raiding fleet[111]. The immunity of recognised trading companies is mentioned by Ibn Habib (790-852 A.D.), a Malikite jurist who practised Islamic law in Andalus. His book *al-Wadiha* was written towards the end of the 'Dark Age'. The goods he mentions suggest a trans-Mediterranean trading pattern[112]:

And from the book of Ibn Habib: 'He told me something different from one of the reigning rulers: in case they [e.g. the Italian or Byzantine merchants] are found on the coast after the ships have been wrecked and they say 'we came as merchants' or that they disembarked [to find] water, or they allege they were in the process of asking *'aman* for [their] merchandise in addition to having been wrecked, they and what they have is booty for which there is no fifth-part (*khums*), and their statement should not be accepted. If they have with

108. Cf. Basch, Navires et bateaux coptes, 23-62.

109. Theophanes, 397,5-9.

110. Kreutz, Ships, shipping and change, 90f.

111. Ibn Abi Zaid al-Qayrawani, *Kitab al-jihad min kitab al-nawadir wa-al-ziyadat* in *Der heilige Krieg (Gihad) aus der Sicht der malikitischen Rechtsschule*, ed. M. von Bredow, Beirut 1994, 163-166 (Arabic).

112. al-Qayrawani, Kitab al-jihad, 166, 2-8 (Arabic).

them what passes for merchandise, like dry fruits (or 'walnuts' *al-jawz*) and almonds (*al-lawz*) and tallow (or 'suet' *al-shahm*) and Indian maize (*al-qataniyya*) and things like this, and [the goods] are not for the purpose of war, indeed [the merchants should be considered] always at war, unless they collaborate before victory is with them. But if they were accustomed before this to have *'aman* in disputes over [their] merchandise, they shall be under the protection of *'aman* when their organisation was a trading company (*'idha kanat hay'atuhum hayata al-tijarati*). And the [law schools] of al-Madina and Egypt report this on the authority of Malik'.

Mutarraf says also on [Malik's] authority: 'And whatever cattle escape from the enemy to the land of Islam, they belong to whoever finds them and there is no fifth-part concerning them and the *imam* will not accept it if it is insignificant. But [if the cattle] are many, the *imam* shall review the matter and attend to it for the benefit of all the Muslims'.

Fine distinctions were not always observed. For example, Musa, one of the Muslim naval commanders in Africa c. 695-700, is said to have remarked that no one with a sound knowledge of human nature would ever think of going to sea; one should therefore not hesitate to despoil the rights of men who take to ship[113]. But the judicial machinery was certainly in place to allow Christians to trade freely in the eastern Mediterranean by the late eighth century and it is clear from the sea journey of Willibald in 724 and a whole series of Greek hagiographic texts that a considerable maritime traffic existed before that time[114].

The environment was therefore favourable for cultural symbiosis, a fact that is apparent in the formation of loanwords, a process that was reciprocal. With the establishment of new coastal settlements, this spread into other areas of material culture. The Arabic dialect of Sicily ('Siculo-Arabic') provides some examples that may be of early provenance. A Muslim source reports the first Arab sea raid against the Sicily in 652, but the island's defences remained strong thanks in part to Constans II's long residence at Syracuse in 663-668, which became a base of operations against the Arabs' penetration of the North African coastlands[115]. In Sicily any number of Latin terms (some of them loanwords from Greek) got into the local Arabic dialect, and thereafter into Sicilian. The dates of borrowing are difficult to

113. Quoted by Eickhoff, *Seekrieg und Seepolitik*, 28.

114. The evidence is collected by Kreutz, Ships, shipping and change, 89-92.

115. al-Baladhuri, *Kitab futuh al-buldan*, ed. M. de Goeje, Leiden 1866, 235. For a summary of Arab contacts in the early medieval period, see D. A. Agius, *Siculo Arabic*, London-New York 1996, 13-92, etc.

determine, but the process certainly began when the Muslims first entered the Mediterranean sea spaces in the mid-seventh century. Some examples are[116]:

1. Sicilian *barcuzza* <'small boat of a *barca*'< Latin *barca* = Greek βάρις> classical Arabic *barka*

2. Sicilian *catena*, *catina* <Latin *catena*, 'ship's chain', 'anchor chain', etc. > Egyptian, Palestinian and Syrian Arabic *qatina*, *qatana*, and Maltese *katina* 'anchor chain'.

3. Sicilian 'inlet', 'cove', 'creek' <(?) Greek κόλος 'docked', 'curtailed' <(?) Latin *cola* 'sheltered port'> classical Arabic *qala* 'creek', 'fishing wharf' and Maltese *qala*, *kala* 'inlet'.

4. Sicilian *gangio* 'hook' <Greek γαμπσός> classical Arabic *jangh* 'shepherd's crook', 'root', and Maltese 'hook'.

Some early medieval Arabic words got into the Greek seafaring vocabulary. This can be seen in the loanword *καλαφατίζειν*, 'to caulk' and *καλαφάτης*, 'caulker' from the Arabic root *qalafa*[117], and possibly in *ταρίδα* from the Arabic *tarida* and *tarrada* which were reed canoes of a type constructed in the Red Sea[118]. But many more Greek nautical terms found their way into Arabic at this time, possibly through seafaring Copts. Among them were *ustul* ('fleet') from *στόλος*, *qarib* (one of the many words designating a particular type of ship) from *κάραβος* or *καράβιον*, and *nawbagh* ('ship-fitter') from *ναυπηγός*[119]. Other Greek words became part of the standard Arabic seafaring vocabulary not later than the end of the ninth century, among them *adrumun* (the two-masted, towered warship) from *δρόμων* and *shilandi* (probably synonymous with *dromon*) from *χελάνδιον*[120]. And one Syriac word for 'ship', *safi(n)ta*, appears frequently in Arabic as *safina*[121]. With the displacement of Christian Syrians and Copts from the seafaring trades by ethnic Arabs, a purely Arabic technical terminology came into existence[122]. Muhammad b. 'Umar wrote a treatise on maritime law entitled *Kitab akriyah as-sufun* ('Book of chartering ships') (10th c.). It reflects the existence of a parallel Arabic terminology for technical terms

116. I here summarise the remarks of Agius, *Siculo Arabic*, 118f.

117. Koukoules, Ἐκ τοῦ ναυτικοῦ βίου, 10.

118. Pryor, *Geography, technology, and war*, 28.

119. Hoenerbach, *Araber und Mittelmeer*, 12-14.

120. V. Christides, Naval Warfare in the Eastern Mediterranean (6th-14th centuries), an Arabic Translation of Leo VI's Naumachica, *Graeco-Arabica* 3 (1984), 140f.

121. Hoenerbach, *Araber und Mittelmeer*, 5. Christides, Raid and Trade in the Eastern Mediterranean, 86.

122. Christides, Naval warfare, 144.

found in *The Rhodian Sea* such as *sahib al-markab* or *rabb al-markab* for *ναύκληρος*[123].

IV. Events: Naval Forces and Coastal Communities.

The Muslim *κούρσος* against Byzantine coastal settlements was a different matter. Several incidents of this kind are known in exceptional detail from epigraphic and archaeological evidence. Among them are the first Muslim raid against Cyprus in 649 and an undated attack against Gortyna during the episcopate of Andrew of Crete, probably between 720-726. Rhodes was invaded constantly during the dark centuries, particularly during and after the Mu'awiya's expedition against Constantinople. The Muslims controlled the island from a fortress that was finally razed when khalif Yazid ordered the evacuation of this forward outpost in 680[124].

It must be borne in mind that the Muslims had to overcome the strategic difficulty of destroying Byzantine bases on the Syrian coast before they could gain freedom of movement in the central Mediterranean. This was achieved in 643/4 with the evacuation of Tripoli on the Lebanese coast and the reconstruction of towns like Acre and Tyre in the *khalifa* of 'Abd al-Malik (685-705)[125]. The subsequent importance of Tripoli as a staging area for Muslim fleet of Syria is reflected in its concentration there before sailing along the south coast of Asia Minor to the battle of Phoenix in 653/4 off the Lycian coast. The expedition must have had a very large number of ships, inasmuch as its objective was Constantinople and it subsequently became known as the Battle of the Masts in the Arabic sources[126].

After this the Byzantines sought to destroy the Muslims' advanced bases on the Syro-Lebanese coast. A Byzantine naval descent against Laodikia-Lattakia in 715 achieved this, for the site was left desolate for sixty years. It has been argued on the basis of evidence from Arabic biographical dictionaries that settlers migrating from Iraq and Persia generally avoided the Levantine coast in favour of the large cities of northern Syria and Egypt because of the Byzantine naval threat[127]. It would be useful to know, however, how much the Syro-Lebanese towns were already populated

---

123. Christides, Raid and Trade in the Eastern Mediterranean, 65, 85.

124. al-Baladhuri, *Kitab futuh al-buldan*, 235f.

125. al-Baladhuri, *Kitab futuh al-buldan*, 117f. Cf. P. Hitti, *The Origins of the Islamic State*, New York 1916, 180f.

126. Theophanes, 345,17, 6-28 (*The Chronicle of Theophanes*, 482).

127. E. Ashtor, *A Social and Economic History of the Near East in the Middle Ages*, London 1976, 104; 343 note 39 (with bibliography).

with Greek-speaking migrants from the interior sent there by the Umayyads and captives taken in the seventh-century sea raids who were subsequently set free[128]. One of the latter was a Greek *a secretis* from Constantinople who was purchased by the head of the Christian Mansur family which for decades had provided financial administrators to the Umayyad *khalifa* in Damascus. The former captive became the tutor of young John of Damascus[129].

Squadrons of dromons equipped with liquid fire siphons could be effectively concentrated for large-scale naval battles or the defence of major Byzantine harbours like Constantinople, but there was no such thing as a maritime communications network that permitted the Karabisianoi and eighth-century naval themes to concentrate in good time against small Muslim naval detachments. Unless precise intelligence could be gained about the target of the κούρσος, as happened in 653/4[130], the residents of coastal towns and fortresses had to rely on their own fortifications or else mass flight into the interior. The one witness we have for naval fire beacons is an inscription at Acrocorinth, possibly from the reign of Leo V (813-820)[131]. Since Byzantine ships on opposite sides of the isthmus could do little to cooperate with each other, the beacon can have been little more than a warning device to enable the rural population to retire to nearby *kastra* and the naval troops to man their ships, either to put to sea or seek safety by dispersal in coastal inlets[132].

Earlier analyses of the 'Dark Age' Cyprus have more often concentrated on political and administrative developments like the condominium on revenues between Byzantium and the Umayyad *khalifa* than the circumstances of the coastal communities[133]. But more recent approaches emphasise the societal consequences of Arab sea raids[134]. The first Muslim venture into the eastern Mediterranean had a

---

128. al-Baladhuri, *Kitab futuh al-buldan* = Hitti, *Origins*, 180f. The 10th c. Greek-Palestinian folk memory of the slave markets full of Greek captives is reported by John VI, patriarch of Jerusalem: *Vita Ioannis Damasceni*, *PG* 94, 437D-440A.

129. 'Kosmas the Hymnographer', *ODB*, II, 1152. The 10th c. Greek life is embellished with details about the man's supposed knowledge of Aristotelian philsophy: *Vita Ioannis Damasceni*, 437C-449B.

130. Theophanes, 345,15-25 (*The Chronicle of Theophanes*, 482).

131. D. Feissel – Anne Philippidis-Braat, Inventaires en vue d'un recueil des inscriptions historiques de Byzance III, Inscriptions du Péloponnèse (à l'exception de Mistra), *TM* 9 (1985), 267-382, no. 41.

132. The fire signal at Acrocorinth was probably part of an early warning network, but the location of the other beacons is unknown. Cf. Christides, *Conquest of Crete by the Arabs*, 58.

133. C. P Kyrris, The Nature of the Arab-Byzantine Relations in Cyprus from the middle of the 7th to the middle of the 10th century A.D., *Graeco-Arabica* 3 (1984), 166-175. A. I. Dikigoropoulos, The political status of Cyprus A.D. 648-965, *RDAC, 1940-1948*, Nicosia 1958, 94-114.

134. See especially Averil Cameron, Cyprus at the time of the Arab conquests, Επετηρίδα της Κυπριακής εταιρείας Ιστορικών Σπουδών, Leukosia 1992, 27-50.

defensive motive, to eliminate Cyprus as a staging point for Byzantine raids against the Syro-Palestinian coastal towns[135]. Theophanes' well-known report about this attack on Cyprus is now securely dated to 649 thanks to two inscriptions found at Soloi[136]. It was a well-planned expedition to judge from the number of ships, and the Byzantine response is evidence of continued naval shipbuilding[137]:

In this year Mu'awiya made an expedition against Cyprus by sea. He had one thousand seven-hundred ships and took possession of Constantia with the entire island, and plundered it. On hearing that Kakorizos the *koubikoularios* was coming against him with a large Roman [naval] force, [Mu'awiya] sailed against Arados; after bringing his fleet to anchor at the fortress of the island, Kastellos, he attempted to take it, making use of various kinds of [siege] machines. After failing to accomplish anything, he sent a certain bishop to them named Thomarich, warning them to leave the town and accept conditions (*sulh* = ὑποσπόνδους εἶναι), and depart from the island ... After the siege against Arados became unprofitable, [Mu'awiya] departed for Damascus since winter had come.

Next year Mu'awiya did not destroy the small, probably Greek-speaking community at Arados, but secured its surrender and resettled it at a new but unknown location: 'He burned the city and destroyed its walls, and rendered the island uninhabited until the present day' (*τὴν δὲ πόλιν ἐνέπρησε καὶ ἀπετείχισεν, καὶ τὴν νῆσον ἀοίκητον κατέστησεν ἕως τοῦ νῦν*)[138]. These, like the Cypriots taken captive in 649, may have been used to repopulate coastal settlements evacuated by the Byzantines during their protracted withdrawal from the Syrian coast in the 640's.

The only contemporary source, an inscription discovered at Soloi, puts the first Muslim raid against Cyprus in the seventh indiction (1 September 648 - 31 August 649), and therefore at the start of the sailing season, in the spring and summer of 649[139]. It demonstrates that the Arabs did not confine their action to the southeast coast, but ranged widely around the island, causing a demographic catastrophe of serious proportions[140]:

---

135. Hoenerbach, *Araber und Mittelmeer*, 9.

136. *The Chronicle of Theophanes*, 479, note 1.

137. Theophanes, 343f.

138. Theophanes, 344,12-15.

139. For a full discussion of the sources, see J. des Gagniers – T. T. Tihn, *Soloi. Dix campagnes de fouilles (1964-1974)*, vol. 1, Saint-Foy 1985, 120-124.

140. Des Gagniers – Tihn, *Soloi*, 116, 119. See A. Papageorgiou, Μία σύγχρονη πηγὴ γιὰ τὶς δύο πρῶτες ἀραβικὲς ἐπιδρομὲς κατὰ τῆς Κύπρου, *Στασῖνος* 9 (1985-1988), 167-175 (non vidi).

Great is the kindness of philanthropic God and ineffable his forebearance, and unsearchable his judgements. For, as he is good, he endures patiently as long as he wishes and teaches again (and again) with mercy like an affectionate father, correcting and guiding towards conversion. His judgement is not without mercy nor is his mercy without judgement. In the year of the seventh indiction and year 365 of Diocletian, an attack occurred against the island because of our sins. And many were killed and about 120,000 taken as captives, and in the following year (*sic*) the island endured another attack more deserving of pity in which the sword fell upon more than the previous time and the captured [—]

The 'Dark Age' formula 'because of our sins' is well-known from other texts that mention Muslim invasion. The number of captives might reflect the population of perhaps fifteen Cypriot towns and the villages in their *territoria*. Constantia seems to have had a large number of refugees in it from successive Byzantine evacuations of Alexandria in 619 and 641, and was perhaps overpopulated. Among the refugees of 619 were persons who had escaped captivity under the Persians and even John Eleemon, patriarch of Alexandria, who owned villages in the *territorium* Amathos[141]. This demographic fact may be reflected in a hagiographic text reporting on the activities of a certain Philentolos who lived in Constantia during the archiepiscopate of Arcadius (*ob. inter* 626-642)[142]:

At the time Arkadios was archbishop there was a certain Philentolos in Constantia called tou Olympiou who scattered much money among orphans and the poor and in every other form of piety and built a hospital, and exhausted [his funds] on pious uses at every entrance [of the ity] from land and sea and with business dealings in villages and ships.

In all probability the Arabs reached Soloi by sea. The Byzantine site is situated on a 70 metre eminence lying about half a kilometre from the harbour whose installations do not seem to have been fortified[143]. It is unknown to what extent the town's fortifications were in repair in 649[144]. The early Christian basilica in the lower

141. *Vita Joannis Eleemosynarii*, pp. 52f., 84f., 90-92; Delehaye, Vie inédite, 13.

142. F. Halkin, La vision de Kaioumos et le sort éternel de Philentolos Olympiou, *An. Boll.* 63 (1945), 56-64.

143. Des Gagniers – Tinh, *Soloi*, Plans B and C.

144. Inscriptions attest activities like the ongoing construction of an aqueduct by the archbishops of Constantia until at least April 640, but not the refurbishment of fortifications. T. B. Mitford, New inscriptions from early Christian Cyprus, *Byz.* 20 (1950), 118-125. On 'Dark Age' coastal fortifications, see A. W. Lawrence, A skeletal history of Byzantine fortification, *ABSA* 78 (1983), 200-210. J. Crow – S. Hill, The Byzantine fortifications of Amastris in Paphlagonia, *Anatolian Studies* 45 (1995), 251-265. J.-M. Spieser, Note sur le rempart maritime de Thessalonique, *TM* 8 (1981), 477-485. Catherine Asdracha,

city was apparently badly damaged, but whether from this raid, a later one or the earthquake mentioned by the second inscription, is unknown. All we know is that this part of the basilica was restored six years later, in 654/5. The second inscription is badly damaged, and the lacunae allow for either possibility[145]:

[—] will save fifty [—] and destroyed by fire [—] with the entire *epis[kopeion* (?)—] of the holy (or 'saints') [—] attractive [—] and a house has been built [—] other places on the island [—] occurred an earthquake ([____]_____) [—] being pitied [—] he raised the church [—] the industriousness of John [—] coming from this island [—] he rebuilt the buildings which had fallen down, and after roofing it he ornamented it and the work was completed to the glory of the Father and Son and Holy Spirit in the thirteenth year of the indiction and year 371 of Diocletian. (Cross)

The inscription indicates that the basilica and other structures in the lower town were rebuilt. The surviving community was large enough to permit the maintenance of an episcopal see. Unfortunately the excavators -whose work was interrupted by the Turkish amphibious landings of 1974- could not corroborate how long after 654/5 the *akropolis* and lower town remained zones of habitation, nor do they seem to have discovered the hostel (*[τὸ ἀπα]ντιτήριον*) whose date, based on the letter forms of its foundation inscription, has been conservatively estimated from the end of the sixth century to the first decades of the seventh[146]. It is possible that the John mentioned in the Soloi inscription of 654/5 is the bishop attested on a seal ascribed to the sixth-seventh century (*Ἰωάννου ἐπισκόπου Σόλων*); a building inscription at Soloi of similar date (6th-7th c.) also names this prelate († *καὶ τοῦ[το τὸ ἔργον] Ἰωάννη[ς_] ἐπίσκο[πος___] τῶ ἡμ[ῶν_____(?)] or ἡμ[ετέρω(?)* —])[147]. The question remains whether the inscriptions reporting the events of 648/9 and 654/5 can be related to these others on the basis of letter forms. If the answer is positive, there is a strong *prima facie* argument for continuous habitation at the site straight through the seventh century and for John of Soloi as sponsor of important buildings and their repair in the 650's.

Soloi provides the theoretically important example, like Gortyna on Crete and Euchaita in the Helenopontus, of a 'Dark Age' *akropolis* where the lower town re-

---

Inscriptions byzantines de la Thrace orientale (VIIIe-XIe siècles), *ΑΔ* 44-46 A (1989-91) [1996], 239-334, no. 60 (Rhaidestos).

145. Des Gagniers – Tinh, *Soloi*, 118f.

146. Mitford, Inscriptions from Cyprus, 151-154, no. 17. It has a slender terminological affinity with the foregoing inscription. The letter forms are nearly identical to those of Mitford, no. 16. See next note.

147. Mitford, Inscriptions from Cyprus, 150f.

mained a site of habitation after being destroyed in a seventh-century Arab raid, another 'exception' that is proving increasingly to be the rule[148]. The *Vita Willibaldi* reports the existence of twelve episcopal sees on Cyprus between circa April to 15 June 724[149]. It remains an open question whether Soloi was one of these. Constantia, where a church with the tomb of St. Epiphanios seems to have remained standing, had apparently recovered from the sack of 649 by this time[150]. The Muslim colonisation of Cyprus began with or immediately after the raid of 649 to judge from the Arabic funerary inscription of 'Urwa b. Thabit. He is reported to have died in the month of Ramadan in year twenty-nine of the *hijra* or May 650[151].

The Byzantine 'Dark Age' coastal communities of Crete fought off Arab sea raids until the island fell under the control of a rogue invading force that established Muslim control for a century and a half (c. 827-962)[152]. The administrative capital of the island was Gortyna (present-day Hagia Deka) on the Mesara plain in the south-central part of the island. The Mesara plain is open to the sea on the west, and is linked to the north coast by the overland route to Knossos and the Aegean. The parts around Gortyna have what is by far the largest concentration of early medieval inscriptions on Crete. Associated with the site are three important buildings: the basilica of St. Titus, the praetorium and the *akropolis*[153].

The function of the praetorium as the headquarters of the civil administration is suggested by two texts. The first is a group of inscriptions at the nymphaeum that faces the praetorium. They were set up on four steles not long after Herakleios' first

---

148. F. Trombley, The Akropolis and Lower City of the Byzantine «Dark Age» Town (7th-8th century): The Cases of Gortyna, Soloi, and Druinopolis, in *Fourteenth Annual Byzantine Studies Conference. Abstracts of Papers*, The Menil Collection and the University of St. Thomas, Houston, Texas. (November 10-13, 1988), Washington D.C. 1988, 40. See the provisional remarks of F. Trombley, Byzantine «Dark Age» Cities in Comparative Context, in *Τὸ Ἑλληνικόν: Studies in Honor of Speros Vryonis, Jr.*, vol. I, *Hellenic Antiquity and Byzantium*, eds. J. S. Langdon – S. Reinert et al., New Rochelle-New York 1993, 429-449, esp. 434. Cf. A. Dunn, The transition from polis to kastron in the Balkans (III-VII cc.): general and regional perspectives, *BMGS* 18 (1994), 60-80.

149. *Magna et lata regio fuit illuc. et XII episcoporum parrochia est ibi.* Wynnebald of Heidenheim, *Vita Willibaldi*, ed. O. Holder-Egger, MGH, Scriptores 15/1, Leipzig 1925, 95, line 17.

150. Et inde (Pampho) *ibant ad urbem Constantiam, ubi requiescit sanctus Epiphanius ...* : *Vita Willibaldi*, 94,6.

151. *Répertoire chronologique d'épigraphie arabe*, ed. J. Sauvaget et al., vol. 1, Cairo 1931, no. 5.

152. Christides, *Conquest of Crete by the Arabs*. G. C. Miles, *The Coinage of the Arab Amirs of Crete*, New York 1970. But see D. Tsougarakis, *Byzantine Crete*, Athens 1988. I. F. Sanders, *Roman Crete*, Warminster 1982. J. Herrin, Crete in the conflicts of the eighth century, in *Αφιέρωμα στον Νίκο Σβορώνο*, ed. V. Kremmydas – Chryssa Maltezou – N. M. Panagiotakes, vol. 1, Rethymnon 1986, 113-126.

153. Sanders, *Roman Crete*, 70-73, 75-80, 110-112, 156-159.

wife Eudokia and son Herakleios Constantine were acclaimed coemperors on 22 January 613[154]. The first three inscriptions have *τού βίνκας* to each coemperor, and the fourth salutes them with the invocation: 'Lord, (grant) victory to the masters of the Romans' († *κύριε νίκην τοῖς δεσπότες (sic) Ῥωμαίων*). There may be a correlation between these expressions of loyalty by provincial officials to Herakleios' regime (which had seized power 10 October 610) and the punctual shipment of grain surpluses to Constantinople, after the Sasanid invasion of Egypt of 617 cut off grain shipments to the capital. A second reference to the praetorium is found in the late eighth-century *Life* of St. Stephen the Younger. It is reported that Anthony of Crete, a monk who resisted the iconoclast decrees of emperor Constantine V, was interrogated by the governor of the island (*ἀρχισατράπου τῆς νήσου*)[155] in the 'so-called praetorium of Herakleios' (*ἐν τῷ λεγομένῳ παραιτωρίῳ τοῦ Ἡρακλείου*)[156]. If the hagiographer had merely been thinking of the town of Herakleion, it is difficult to understand why he used the phrase 'so-called'[157]. It seems, then, that the praetorium got its name from the inscriptions on display at the nymphaeum, and that the lower town of Gortyna enjoyed continuity as an administrative centre during the 'Dark Age'[158].

Late Roman Gortyna had fortifications as well, but their configuration is unknown. An inscription of 539 appears to report the collaboration archbishop

---

154. V. Grumel, *Traité d'études byzantines I: la chronologie*, Paris 1958, 356.

155. The seals suggest that the term is an Atticism for the titles *ἄρχων* (provincial governor) or *ὕπαρχος* (proconsul), the latter of which was in use as late as 539. A. Bandy, *The Greek Christian Inscriptions of Crete*, Athens 1970, no. 31. This work is hereinafter abbreviated as *GCIC*. The honorific imperial title of *σπαθάριος* went with the archontate. See V. Laurent, Le statut de la Crète byzantine avant et après sa libération du joug arabe (961), *Κρητικὰ Χρονικά* 15-16 (1961-62), 382-389. Cf. Tsougarakis, *Byzantine Crete*, 164-178.

156. *Vita S. Stephani Iunioris*, 58, p. 160.

157. The synodal lists and notitiae are emphatic that Knossos and not Herakleion was the episcopal see in this part of Crete between 431-980. See G. I. Konidaris, Αἱ ἐπισκοπαὶ τῆς Κρήτης μέχρι καὶ τοῦ Ι΄ αἰῶνος, *Κρητικὰ Χρονικά* 7 (1953), 462-478, with chronological tables. At Knossos occupation of the parts around the early Christian basilica (which collapsed from an earthquale in 613) suggests habitation near the site until the early 9th c. W. H. C. Frend, The Byzantine basilica at Knossos, *ABSA* 57 (1963), 186, 210-212, 237f. This is partly corroborated by the possible 7th c. date of the Christian osteotheke in Knossos. H. W. Catling – D. Smyth, An early Christian osteotheke at Knossos, *ABSA* 71 (1976), 25-47, esp. 39. Attempts to find Late Roman and 'Dark Age' material remains inside Herakleion have not been entirely successful, e.g. G. C. Miles, Excavations at Ag. Petros, Herakleion 1967, *Πρακτικὰ Γ΄ Διεθνοῦς Κρητολογικοῦ Συνεδρίου*, vol. 3, Athens 1975, 225-230. Cf. Idem, Coins from the excavations at Ag. Petros, Herakleion, Crete, *American Numismatic Society, Museum Notes* 17 (1971), 163-172, where a clipped follis of Justinian dating from 538 is the only item from this period, in a sample of 53 coins.

158. This particular argument is not identified by Tsougarakis, *Byzantine Crete*, 115f.

Theodore and Elijah the proconsul in rebuilding the enceinte (*τοῖχος sic*)[159]. Crete was in a relatively isolated position *vis-à-vis* the war with Sassanid Persia and Muslim conquest of Syro-Palestinian coastlands between 604-641. The fortifications at Gortyna either ceased to be repaired, or a fall in the local population made it impossible to defend them when Muslim raids began to reach the Mesara plain, probably in the mid-seventh century. The Gortyna *akropolis* is dated to the seventh century on the basis of a seal belonging to a certain Antiochos *koubikoularios* and *chartoularios* that was discovered in a foundation trench of its wall[160]. It was known as *τοῦ Δριμέως* during the episcopate of Andrew of Crete (*fl.* c. 712-726) and became a point of refuge when the *κοῦρσος* arrived. The Arabs seem to have made a major attempt to seize the *akropolis* between 720-726[161]:

> The wicked sons of Agar organised their raid on the sea and with a large number of ships and made a rabid attack on the island of the Christ-beloved Cretans, in order that the judgement of God would be given against them as outlaws in Crete, because of their unjust attacks against Christians. For the barbarians laid siege to the stronghold called tou Drimeos, to which according to custom the man of God [Andrew, archbishop of Gortyna,] went with the most Christian people shepherded by him entered because of hostile attacks. And the barbarians displayed many machines of war against it in a circumvallation, but they made the enterprise ineffective for themselves, suffering as loss their own destruction instead of [acquiring] the lucre of [a large body of] captives, after being fought off by the missiles of the prayers of the bishop who extended his eye to God like a bow.

This text, authored by Niketas *patrikios* and *quaestor* (9th c.), has much in common with the the 'Dark Age' religious fervour institutionalised by bishops in Asia Minor to raise popular morale in defence of their sees against the Muslims. The Gortynians' retirement to the *akropolis* described here was a frequent occurrrence (*πρὸς τὸ σύνηθες*), and must be understood in light of al-Baladhuri's observations about the variously dated Arab attacks on the island[162]:

---

159. Bandy, *GCIC*, no. 31.

160. Sanders, *Roman Crete*, 71-73. G. Rizza – V. Scrinari, *Il Sanctuario sull' Acropoli di Gortina*, Rome 1968, 118, object no. 19.

161. Nicetas Patricius, *Vita Andrea Cretensis*, ed. A. Papadopoulos-Kerameus, in Ἀναλέκτα Ἱεροσολυμιτικῆς Σταχυολογίας 5 (1888), 8, p. 117 (BHG 113). For the date, see Th. Detorakes, Αἱ ἀραβικαὶ ἐπιδρομαὶ καὶ ἡ ἐν Κρήτῃ Ἀραβοκρατία εἰς ἁγιολογικὰ καὶ ὑμνογραφικὰ κείμενα, *Κρητικὰ Χρονικὰ* 21 (1969), 120-122. A non-Atticist recension of the same text is found at *Codex Atheniensis* 2506, ff. 94r-v. For a transcription, ibid., 123f.

162. al-Baladhuri, *Kitab futuh al-buldan*, 236.

And Janada [b. Abi 'Umayya al-Azdi] made a raid against Crete. When it was the time of al-Walid, the latter conquered part of [the island]. Then he relinquished it and Humayd b. Mu'yuk al-Hamdani raided it in the *khalifa* of [Harun] al-Rashid and conquered part of it. Then Abu Hafs 'Amr b. Aysi al-Andalusi, a famous man among the Cretans, raided [Crete] in the *khalifa* of al-Ma'mun and conquered it from one fortress in which he encamped (*wa-iftataha min-ha hisnan wahidan*). He did not withdraw, but conquered one thing after the next until there were no Romans left to destroy and [all] their fortresses were destroyed.

The siege of tou Drimeos mentioned in the *Life* of Andrew does not correspond chronologically with the partial conquest of Crete mentioned by al-Baladhuri during the *khalifa* of al-Walid (705-715)[163]. The early ninth-century expedition of Abu-Hafs that led to the conquest of the island was thus not the first occasion when permanent occupation of Crete was attempted, but the installations at Gortyna suggest that the Mesara plain remained under Byzantine control all through the 'Dark Age'[164]. The Muslim practice of going ashore, constructing an *ad hoc* fortress like the *khandaq* built at Herakleion in 827 and then subduing the surrounding countryside occurred in the Mediterranean coastlands wherever they aimed at permanent conquest, but archaeological examples of it are few[165].

It may have seemed less risky to some populations on the Mesara plain to retire to scattered *akropoleis* and upland *kastra* rather than endure siege at Gortyna, reducing the danger of attracting the Arabs to their abodes by dispersion. The plain is ringed by late Roman and early medieval sites[166]. A new archaeological survey for signs of 'Dark Age' habitation in these places seems indicated in light of these considerations[167]. The epigraphic record is sparse, but suggests a certain validity to this supposition. Anxiety over the Muslim raids may lie behind an inscription found

---

163. 'Ikritish', *EI* 3, 1971, 1082. (The vocalisation of Arabic names here differs with the text of al-Baladhuri.)

164. The only identifiably Arab-type archaeological site on Crete dates from after 827. G. C. Miles – P. Warren, An Arab building at Knossos, *ABSA* 67 (1972), 285-296.

165. The Cordoban Umayyad fortress at Almiserat, dating from 926 A.D. or earlier, is of some interest as an ad hoc construction. It is built of mortarless stone on the model of the rectilinear Late Roman and early Muslim fortresses of the Maghreb with towers at the four corners and in certain locations along the curtain. A. Bazzana, Un fortin omeyyade dans le Shark al-Andalus, *Archéologie islamique* 1 (1990), 87-108. The Visigoths and not the Arabs ended the Byzantine control of the Spanish coast. F. Görres, Die byzantinischen Besitzungen an den Küsten des spanisch-westgotischen Reiches (554-624), *BZ* 16 (1907), 526-538. E. A. Thompson, *The Visigoths in Spain*, Oxford 1969, repr. 2000, 320-334.

166. See the observations of Tsougarakis, *Byzantine Crete*, 135f.

167. I. F. Sanders, Settlement in the Hellenistic and Roman periods in the Mesara plain, *ABSA* 71 (1976), 131-7.

on a marble cross and dated to the sixth-eighth centuries at Gelia on the edge of the Mesara plain: 'You upon the cross have mercy on us! This is the gate of the Lord. The just shall enter through it'[168]. The last two clauses are often found in sixth -and seventh-century Syrian inscriptions on the gates of fortified towns in times of invasion[169].

The danger of naval attack is also reflected in an inscription from near Herakleion on the north coast of Crete. It is cut in tall, elongated letters characteristically dated to the seventh-eighth century[170]:

(Cross) (Cross) (Cross) The boundaries (ὅροι) of the most holy church from which the devil was turned back while making an assault to enter the *polis* and burn it (Cross) when the month June was nearly completed in the fourteenth year of the indiction.

The inscription may refer to an attack on the Late Roman fortifications that are believed to underlie the post-ninth century Byzantine-Venetian *akropolis* at Herakleion[171]. The only plausible date for the arrival of the *κοῦρσος* on 30 June in the fourteenth indiction is 671, a time when Janada b. Abi 'Umayya al-Azdi is known to have been active in leading naval operations. Theophanes, whose chronology can be erratic, puts an Arab wintering expedition led by 'Abd-Allah b. Qays and Fadala in 673/4[172]. The inscription could also refer to a naval expedition by seafaring Sklavinoi, one of which is said to have reached Crete in 622/3 (eleventh indiction), but this explanation is usually discarded[173]. The configuration of the fortress is unknown; but it should be recalled that in the 'Dark Age' the term *πόλις* can refer not only to fortress-cities, but also to *akropoleis*, *kastra* and smaller or less differentiated installations sometimes called *ὀχυρώματα*[174]. It is quite possible that

168. Bandy, *GCIC*, no. 53.

169. Trombley, War and society in rural Syria, 170f. (IGLS 1682), 193 (= IGLS 271).

170. *+ + + ὅροι τῆς ἁγιωτάτης ἐκκλησί[ας] ὅθεν ὁ διάβολος ὡ[ρ]μήσας εἰσελθεῖν καὶ φλέξε τὴν πόλιν + συνπληρουμένου τοῦ μη(νὸς) Ἰουνίου τοῦ ἐπὶ ἰνδικτιόνος δι:* Bandy, *GCIC*, no. 61. For arguments on the date and a historical commentary, see S. Logiadou-Platonos (ed. pr.), Ἱστορικὴ βυζαντινὴ ἐπιγραφὴ ἐξ Ἡρακλείου, *Κρητικὰ Χρονικὰ* 15-16 (1961-62), 47-58.

171. Sanders, *Roman Crete*, 152. Cf. Tsougarakis, *Byzantine Crete*, 116f.

172. Theophanes, 354 (*The Chronicle of Theophanes*, 495).

173. In the year 934 (of the Seleucid era) the Slavs attacked Crete and other islands; and in that place saints [Syrian Christians] from Qenneshre [-Chalkis] were captured of whom about twenty men were killed: *Chronica Minora*, vol. II, *Chronicon miscellaneum ad annum domini 724 pertinens*, tr. J. B. Chabot, CSCO, Scriptores Syriaci, Leuven 1955, 113 (versio).

174. F. Trombley, The decline of the seventh century town: the exception of Euchaita, *Byzantina kai Metabyzantina* 4 (1985), 70f.

Herakleion was a fortified *emporion* in the *territorium* of Knossos, in view of the absence of any bishops of Herakleion in the early medieval synodal lists and *notitiae*[175]. The inscription reflects the successful defence of a Greek coastal settlement, and its use mythological language to describe the attack is an important ideological feature of 'Dark Age' sieges that lent cohesion to local society, particularly the quasi-magical function it assigns to the sacred perimeter of the *kastron*. The crisis of this period is also reflected in Joseph the Hymnographer's *troparion* on St. Cyril the martyr. It was composed not long after his captivity c. 845 as Abu Hafs al-Andalusi's men were bringing the last Byzantine outposts in Crete under Muslim control[176]:

Blessed Cyril, by your prayers bring to a standstill the harsh storm of the savage barbarians' inroad (τῆς ἐφόδου ἀνημέρων βαρβάρων), the throng roused against your fatherland (τῇ σῇ πατρίδι) because of our sins.

This line of reasoning is also reflected in one of the seventh-century mosaic inscriptions in the basilica of St. Demetrius at Thessalonike, but here the sponsors have the *monoxyloi* of the Sklavinoi in mind[177]:

You see (here) the (re)founders of this all-glorious house on either side of St. Demetrius the martyr who turns back the barbaric storm of the barbarians' fleets and saves the city. (κτίστας θεωρεῖς τοῦ πανενδόξου δόμου ἐκεῖθεν μάρτυρος Δημητρίου, τοῦ βαρβάρον κλύδωνα βαρβάρων στόλω(ν) μετατρέποντος κ(αὶ) πόλιν λυτρουμένου).

The rising importance of see Thessalonike in the Aegean coastlands and its contacts with Crete are traceable in the epigraphy. Its relations with the archbishop of Gortyna are reflected in a funerary inscription at Metropolis in the Mesara plain. It mentions 'Aristeas the Neogortynean ... lector and πακτωτής of the most holy church of Thessalonike'[178]. Aristeas probably died in Gortyna while there on ecclesiastical business to judge from the term *Νεογορτνείτης* 'newcomer in Gortyna'.

175. The claims made by Logiadou-Platonos for Herakleion as a pre-10th c. episcopal at Ἱστορικὴ βυζαντινὴ ἐπιγραφή, 54 seem doubtful to me. Herakleion is reported in Bandy, *GCIC*, no. 45 (4th c.). The terms giving its status have been restored as: *[Ἡ]ράκλιον δὲ γέγονεν ἡ αὐ[τοῦ πατρίς]*. The word *πόλις* is a possible alternate reading for *πατρίς*, but this is in itself far from being proof that the 'Dark Age' site had a bishop. Konidaris, Αἱ ἐπισκοπαὶ τῆς Κρήτης, passim.

176. Quoted by Detorakes, Αἱ ἀραβικαὶ ἐπιδρομαί, 128.

177. N. Paphadjis, *Monuments of Thessalonike*, Thessalonike 1957, 34.

178. Bandy, *GCIC*, no. 37.

The nature of his task is suggested by his title *πακτωτής*. It derives from the Latin loanword *πάκτον*, an 'agreement' or 'lease'. It is possible that he had come to Gortyna as the *apokrisiarios* in church-owned or chartered ships to negotiate the purchase of foodstuffs, with a view to stopping one of the famines that affected Thessalonike between c. 597 to 614/5 and after caused by Slavic attacks on the city and its *territorium*. The crisis is reflected in the dispatch of a small flotilla sent to Demetrias and Phthiotic Thebes from Thessalonike in 614/5. It consisted of different kinds of vessels, including *monoxyloi*, and ten larger ships described as *karaboi*[179]. Its purpose was to purchase foodstuffs (specifically *ξηροὶ καρποί*) from the Velegezitai, a friendly tribe of Sklavinoi that was practising agriculture somewhere in inner Thessaly[180]. It is most probable that the see of Gortyna had numerous estates in the Mesara plain[181]. It would have had little trouble exporting its agricultural surplus until the κοῦρσος started raiding its coastlands in the later seventh century.

Strident protestations in the Cretan inscriptions seem to fit a time of crisis. There are, for example, two 'help' invocations on the early Christian basilica at Soughia Selinou that read 'St. Panteleemon, help!' and '(Cross) St. Demetrius, help us'[182]! To judge from their tall, elongated letters and ligatures, the inscriptions are much later than their editors have supposed, perhaps seventh-ninth century[183]. The proliferation of the cult of St. Demetrius into the Aegean coastlands began in the early seventh century thanks to the literary efforts of John of Thessalonike and his anonymous continuator in the *Miracula* of St. Demetrius. The devotion of emperor Justinian II is known from an inscription at Thessalonike[184], and possibly a second one found on a silver plaque from the island of Santorini[185]:

---

179. Vessels of naval specification are sometimes called *καστελλᾶτοι κάραβοι*. Constantine IV, Epistula sacra, *PL* 87, 1154B.

180. Lemerle, *Les plus anciens recueils des Miracles de Saint Démétrius et la pénétration des Slaves dans les Balkans*, vol. I, *Le texte*, Paris 1979, p. 214,9-13.

181. This obvious inference is somewhat corroborated by a 5th c. inscription referring to a certain 'presbyter and oikonomos of the most holy church' at Gortyna. Bandy, *GCIC*, no. 5. Another inscription (5th-6th c.) mentions a lector and chartoularios, an ecclesiatical official in charge of archives and documents of the kind found in the Egyptian papyrus collections, papers relating to the collection of agricultural rents, church expenditures and the like: Bandy, *GCIC*, no. 6.

182. Bandy, *GCIC*, no. 112.

183. Bandy proposes 5th-6th c. Ibid.

184. I. -M. Spieser, Inscriptions en vue d'un recueil des inscriptions historiques de Byzance, I, Les inscriptions de Thessalonique, *TM* 5 (1973) 152-159, no 8.

185. *CIG* 4.8642. The image and inscription are possibly copies from an object produced in the late 7th-early 8th c. (non vidi). The military garb of St. Demetrius seems to put the object after the mid-7th c., as reflected in the anonymous Book II of the *Miracula* of St. Demetrius. These aspects of the question cast doubt on the 6th c. date suggested by G. W. H. Lampe, *A Patristic Greek Lexicon*, Oxford 1961, s.v *μυρόβλυτος*, 889.

O great martyr Demetrius, mediate with God, that he would allow me, his faithful servant Justinian, the earthly emperor of the Romans, to be victorious over my enemies and to subject them under my feet. This jar bears holy myrrh drawn from the well in which the body of the divine perfume-yielding Demetrius lies gushing this forth, accomplishing miracles for those who believe and for the whole *oikoumene*.

The Cretan monastic inscriptions are not irreconcilable with a loss of contact with Egypt during the 'Dark Age'[186]. A funerary inscription at Ano Viannos in the hills east of the Messara plain (6th-8th c.) mentions the death of a Christian subdeacon 'who zealously practised the monastic life for thirty-six years, bearing the infirmities of the weak, as has been written'[187]. Ascetic life on Crete was influenced Egyptian coenobitic monasticism, as we learn from a fifth-century list of rules at Bobia in the Messara plain[188]. Cretan monasticism probably lost contact and went its own way in the centuries after. The only hint of post-fifth century contacts of this kind is a terra cotta mentioning a certain *Ἄπα Κῦρις*, a Coptic form of address for senior monks[189].

Another focus for Cretan monastic contacts on the eve of the 'Dark Age' crisis was the south coast of Asia Minor. An inscription from Gortyna (late 6th c.) is preoccupied with the works and days of the agriculturalists: 'Saint Nikolaos, help this village always! (three crosses) Holy God!'[190] This statement perhaps reflects the circulation of the early redaction of the biography of St. Nikolaos of Hagia Sion that came out sometime after 565. This work was mainly concerned with the monk's agricultural benefactions and miracles in the *territorium* of Myra, the metropolis of Lycia, rather than his more commonly recognised task of assisting shipmasters and sailors. The inscription strongly suggests monastic contacts between the *territoria* of the two provincial capitals. A more conventional view of St. Nikolaos' power to act is found in a fairly predictable autumn storm that he is said to have driven against a naval squadron led by Humayd b. Ma'yuf against Myra in 807[191]:

During his return [from Rhodes Humayd] was manifestly reduced by war through the holy and wonder-working Nikolaos. For in attacking Myra and attempting to smash [the saint's] sacred sarcophagus he shattered another one that was lying near it. And at once a

186. e.g. Tsougarakis, *Byzantine Crete*, 164f.

187. Bandy, *GCIC*, no. 56.

188. Bandy, *GCIC*, no. 59.

189. Bandy, *GCIC*, no. 30 (Hagioi Deka, 5th-6th c.).

190. Bandy, *GCIC*, no. 24.

191. Theophanes, 483,8-15 (*The Chronicle of Theophanes*, 663f. and notes).

great irregularity of winds and sea waves and thunder and lightning overtook the fleet, so that a fitting number of ships was smashed, and this God-fighting Humayd recognised the power of the saint, and beyond expectation escaped the peril.

V. Conclusions

It can be seen that the Byzantine coastal communities were beginning to suffer demographic displacement and economic loss by the mid-seventh century; this was a pragmatic consequence of the destabilisation of Byzantine naval control in the eastern Mediterranean. Technological innovation does not seem to have eased these problems. The faster, 'clinker-building' vessels first seen in the Yassi Ada and Saint Gervais undersea wrecks were soon adopted throughout the Mediterranean, but it is doubtful that this gave the Greeks any long-term technological advantage. If anything, al-Qayraqani's manual on *fiqh al-jihad* suggests that crews manning unarmed merchant ships at times had less to fear from Arab naval forces than coastal towns in the *dar al-harb*. The survival of these settlements needs a closer look from the standpoint of archaeology. To cite one regional example, it is significant that Nikopolis in Epiros seems to have remained an important naval station until the ninth century, and that different coastal settlements in Aitolia and Akarnania like Mytikas, Dragameston and Khalkis-Barasova appear to have been continuously occupied in the dark centuries[192].

Although in theory an annual event, the operations of the Muslim κοῦρσος had a limited reach in time and space. The causes suggested for this in the sources include the choice of too many targets, a consequent dispersion of naval units into small squadrons, difficulties in collecting supplies and acquiring timber, poor Muslim seamanship, the great geographical distances to be covered, and, perhaps more significantly, the fact that the Byzantine administration was fully committed to using its geopolitical capabilities for the economic exploitation of the coastlands, a fact symptomatised by the operations of the Karabisianoi and Kibyrraiotai in the Aegean and further afield.

The documentation on this is susceptible to more than one interpretation because of the jejune nature of Theophanes' reports, but the possibilities are worth considering. For example, the raid against Rhodes led by Humaid b. Ma'yuf in 807 is otherwise unknown, but had insufficient force to seize the principal fortress of the island. The expedition is unknown in the Arabic sources[193]; this might suggest its

192. P. Soustal, *Nikopolis und Kephallenia*, TIB 3, Vienna 1981, 121f., 144, 170f., 213f.

193. Theophanes, 483,5-8 (*The Chronicle of Theophanes*, 663f. and note 2).

relative insignificance in numbers of ships. He also risked the destruction of his squadron by lingering on the Lycian coast to besiege Myra in the autumn season[194]. Then there is the Muslim tree-cutting expedition to Phoenix in 714/5 (*πρὸς τὸ κόψαι ξυλὴν κυπαρισσίνην*)[195]. It could have been dictated by a shortage of cypress wood for ship construction, a desire to preempt Byzantine exploitation of this resource, or a need for extra timber to construct the large invasion fleet that sailed against Constantinople in 716-718[196]. As to the Byzantine exploitation of the coastlands, one thinks of the vast olive oil crop cultivated in the coastal plain round Mytikas in Akarnania that can have had value only as an export crop[197]. It was only later, when Muslim sea power acquired regional bases in the Aegean, that the coastlands began to change in character[198]. For the present, the issue of 'Dark Age' Byzantine sea culture under Muslim threat is more a research agenda than a set of easily resolved questions; and it is to be supposed that new attempts at historical synthesis will carry the discussion forward mainly through the medium of archaeology and data found in as yet unedited Arabic texts.

194. The raid took place between 1 September-20 December 807.

195. Theophanes, 385,5f.

196. Cf. M. Lombard, Arsenaux et bois de marine dans la Méditerranée musulmane: VIIe-XIe siècles and Le bois dans la Méditerranée musulmane: un problème cartographié, *Espaces et réseaux du haut moyen-âge*, Paris 1972, 107-151, 153-176. (non vidi)

197. Personal reconnaissance, September 1994.

198. Thus D. Zakythinos, La grande brèche dans la tradition historique de l'Hellénisme du septième au neuvième siècle, *Χαριστήριον εἰς Ἀναστάσιον Κ. Ὀρλάνδον*, vol. 3, Athens 1966, 300-327. K. M. Setton, On the raids of the Moslems in the Aegean in the ninth and tenth centuries and their alleged occupation of Athens, *AJA* 58 (1954), 311-319.

FLORIN CURTA

THE "PRAGUE TYPE": A CRITICAL APPROACH TO POTTERY CLASSIFICATION

Our present knowledge of the origin of the Slavs is, to a large extent, a legacy of the nineteenth century. Today, the history of the Slavs is written mainly by historians and archaeologists, but fifty or sixty years ago the authoritative discourse was still that of scholars trained in comparative linguistics. In this paper, I will focus on a particular aspect of the archaeological discourse about the "Slavic culture" of the Dark Ages. My intention is not only to elucidate the political and cultural circumstances in which this discourse emerged, but also to raise the question of whether or not the ceramic evidence manipulated by this discourse can stand critical analysis. My paper focuses on the so-called "Prague type", a ceramic category which many archaeologists in Eastern Europe view as a hallmark of Slavic ethnicity. At any time and place, finds of this pottery type are believed to indicate the existence of an early, sixth-century phase of Slavic habitation. This pervasive culture-historical approach to the archaeology of the Dark Ages raises two major problems. One is that of ethnic interpretation, which I discussed in *extenso* elsewhere[1]. The other is the ceramic classification itself, which is now used as the basis for historical reconstruction. I will examine this latter problem in the light of recent studies of ceramics and pottery production. Drawing on statistical evidence and experimental archaeology, I will argue that instead of being an ethnic badge, the hand-made pottery called by Czech and Soviet archaeologists the "Prague-Korchak" type reflects "prototypic shapes" determined by vessel use, not by "ethnic traditions".

The rise of the Slavic archaeology is often associated with the name of Lubor Niederle (1865-1944). A professor of history at the Charles University in Prague[2],

---

1. See my dissertation, *Making an Early Medieval Ethnie: the Case of the Early Slavs (Sixth to Seventh Century A.D.)*, Western Michigan University, Kalamazoo, 1998, 30-45.

2. For Niederle's life and work, see J. Eisner, *Lubor Niederle. Napsal*, Prague, 1948; Bohumila Zásterová, Lubor Niederle historik, *Archeologické rozhledy* 19 (1967), 153-165.

Niederle viewed himself as continuing the work of Šafářik[3]. His multi-volume work, significantly entitled, like that of Šafářik, *Slovanské starožitnosti* (*The Antiquities of the Slavs*), had a considerable importance for the study early Slavs. For the first time, Niederle introduced a new type of evidence into the scholarly discourse, that of archaeology. Inspired by Buckle's theories, he argued that besides shaping the robust character of the Slavs, the nature of their original homeland forced them into a rather poor level of civilization, for, like the ancient Germans and Celts, the Slavs were *enfants de la nature*[4]. Only the contact with the more advanced Roman civilization made it possible for the Slavs to give up their original culture based entirely on wood and to start producing their own pottery.

Niederle's emphasis on material culture pointed to a new direction in the development of Slavic studies. The foundations of a mature Slavic archaeology were primarily the work of Czech archaeologists. It was a new type of pottery identified in 1870 by the German prehistorian Rudolf Virchow (1821-1902), which caused the greatest shifts of emphasis in the early years of the twentieth century. Emanuel Šimek, the would-be professor of prehistory at Brno, put forward the suggestion that between Virchow's *Burgwallkeramik* and the Roman pottery, there must have been an intermediary stage. He labeled this pottery the "Valeslavín type", on the basis of finds from a residential area of Prague[5]. Unlike Šimek, who believed this type to have imitated the early Germanic pottery, Josef Schraníl, who succeeded Niederle as professor of prehistory at the Charles University in Prague, argued that the ancient Slavic pottery derived from the local Iron Age pottery[6]. A similar idea was at the core of Ivan Borkovský's book, *The Ancient Slavic Pottery in Central Europe*. If the Slavs adopted so easily the decorative patterns of the Roman pottery, Borkovský argued, it was because their original pottery was typologically so close to that of the Romans[7]. When they came to Bohemia and Moravia, the Slavs found remnants of the Celtic population still living in the area and borrowed their techniques of pottery production based on Iron Age traditions. The Slavs made this pottery their own, thus creating what Borkovský called the "Prague type", a national, exclusively Slavic type[8]. According to him, the Prague-type was a hand-

3. L. Niederle, *Manuel de l'antiquité slave. L'histoire*, vol. 1, Paris 1923, vi; see also V. Tomáš, *Česká historiografie a pozitivismus. Svetonázorové a metodologické aspekty*, Prague 1984, 39.

4. Niederle, *Manuel*, 1-2 and 5.

5. E. Šimek, *Čechy a Morava za doby římské*, Prague 1923.

6. For a critique of Schraníl's ideas, see H. Preidel, *Die Anfänge der slawischen Bevölkerung Böhmens und Mährens*, vol. 1, Gräfelfing 1954, 56.

7. I. Borkovský, *Staroslovanská keramika vē střední Evrope. Studie k počátkum slovanské kultury*, Prague 1940, 34.

8. "... jako národní keramika výhradně slovanská": Borkovský, *Staroslovanská keramika*, 35.

made, mica-tempered pottery with no decoration. Borkovský viewed the Prague type as the earliest Slavic pottery, the forms and rims of which began to change under the influence of the Roman pottery.

Borkovský published his book in 1940, a few weeks after the first wave of massive arrests and the closure of universities in the protectorate of Bohemia and Moravia, which followed the anti-German demonstrations of October 1939. In his book, he boldly argued that the earliest Slavic pottery derived from local Iron Age traditions, not from the Germanic pottery. This was quickly interpreted as an attempt to claim that the Czechs (and not the Germans) were natives to Bohemia and Moravia. As a consequence, the book was immediately withdrawn from bookstores and Borkovský became a sort of local hero of the Czech archaeology, whose ideas, including the very influential suggestion that the Prague type represented the oldest Slavic pottery, would be followed and developed after the war. Borkovský's book may be viewed as a reaction to Nazi claims that the Slavs were racially and culturally inferior[9].

The association between Slavic studies and the rise of the Nazi ideology is also evident in the case of the Soviet Union. Until the mid-1930s, Slavic studies were viewed as anti-Marxist[10]. However, as Soviet war propaganda was searching for the means to mobilize Soviet society against the Nazi aggressor, the Slavic ethnogenesis, now the major, if not the only, research topic of Soviet archaeology and historiography, gradually turned into a symbol of national identity. Soviet archaeologists unanimously embraced Niederle's influential suggestion that the Slavic *Urheimat* was located along the upper Dnieper river. As the Red Army was launching a massive offensive along the Vistula, reaching the heart of the Third Reich, they favored the idea of an enormous Slavic homeland stretching from the Oka and the Volga rivers, to the east, to the Elbe and the Saale rivers to the west, and from the Aegean and Black seas to the south to the Baltic sea to the north[11].

---

9. K. Sklenář, *Archaeology in Central Europe: the First 500 Years*, transl. by Iris Lewitova, Leicester-New York 1983, 162-163. For Nazi claims to Slavic inferiority, see V. Mastny, *The Czechs under Nazi Rule. The Failure of National Resistance, 1939-1942*, New York-London 1971, 130-131. For Nazi archaeology, see Bettina Arnold, The past as propaganda: totalitarian archaeology in Nazi Germany, *Antiquity* 64 (1990), 464-478.

10. A. N. Goriainov, Slavianovedy - zhertvy repressii 1920-1940 - kh godov. Nekotorye neizvestnye stranicy iz istorii sovetskoi nauki, *Sovetskoe slavianovedenie* 2 (1990), 78-89.

11. E.g., N. S. Derzhavin, *Proiskhozhdenie russkogo naroda*, Moscow 1944, 46. Being a representative of "bourgeois science", Niederle's name was, of course, never cited, until *Slovanské starožitnosti* was finally translated into Russian and published in 1956. For Derzhavin's ideas, see also V. A. Shnirelman, From internationalism to nationalism: forgotten pages of Soviet archaeology in the 1930s and 1940s, in *Nationalism, Politics, and the Practice of Archaeology*, ed. P. Kohl – Clare Fawcett, Cambridge 1995, 133.

The afterwar years witnessed massive state investments in archaeology and many large-scale horizontal excavations of settlements and cemeteries were carried in Ukraine and Moldova[12]. Initially just a local variant of Borkovský's Prague type, the pottery found on these sites became the ceramic archetype of all Slavic cultures. Ukrainian sites now replaced those of central Bohemia as the earliest phase of the Slavic culture, and Soviet archaeologists made all possible efforts to demonstrate that the pottery found at Korchak and other sites in the Teterev valley, east of Zhitomir, was based on local traditions going back to the early Iron Age[13]. The "Prague-Korchak" type, as this pottery came to be known, was now the main and only indicator of Slavic ethnicity in material culture terms[14]. The use of Prague-Korchak pottery as a diagnostic type became the norm in all countries in Eastern Europe with Communist-dominated governments under Moscow's protection. This often involved visual, intuitive comparison of vessel shape or rims with those found at Korchak and used by Soviet archaeologists in their work on the early Slavic culture[15].

---

12. See Irina P. Rusanova, *Slavianskie drevnosti VI-IX vv. mezhdu Dneprom i zapadnym Bugom*, Moscow 1973; Irina P. Timoshchuk – B. O. Timoshchuk, *Kodyn, slavianskie poseleniia V-VIII vv. na r. Prut*, Moscow 1984; L. V. Vakulenko – O. M. Prikhodniuk, *Slavianskie poseleniia I tys. n.e. us. Sokol na Srednem Dnestre*, Kiev 1984; V. D. Baran, *Prazhskaia kul'tura Podnestrov'ia po materialam poselenii us. Rashkov*, Kiev 1988.

13. Iu. V. Kukharenko, Slavianskie drevnosti V-IX vekov na territorii Pripiatskogo Poles'ia, *Kratkie soobshcheniia Instituta Arkheologii AN SSSR* 57 (1955), 36-38; Irina P. Rusanova, Arkheologicheskie pamiatniki vtoroi poloviny I tysiacheletii n.e. na territorii drevlian, *Sovetskaia arkheologiia* 4 (1958), 33-46; Iu. V. Kukharenko, Pamiatniki prazhskogo tipa na territorii Pridneprov'ia, *Slavia antiqua* 7 (1960), 112; V. P. Petrov, Pamiatniki Korchaskogo tipa (po materialam raskopok S. S. Gamchenko), in *Slaviane nakanune obrazovaniia Kievskoi Rusi*, ed. B. A. Rybakov, Moscow 1963, 38; Irina P. Rusanova, Karta raspostraneniia pamiatnikov tipa Korchak (VI-VII vv. n.e.), in *Drevnie slaviane i ikh sosedi*, ed. Iu. V. Kukharenko, Moscow 1970, 93; J. Herrmann, Probleme der Herausbildung der archäologischen Kulturen slawischer Stämme des 6. -9. Jhs., in *Rapports du IIIe Congrès international d'archéologie slave. Bratislava, 7-14 septembre 1975*, ed. B. Chropovský, vol. 1, Bratislava 1979, 49.

14. Irina P. Rusanova, *Slavianskie drevnosti VI-VII vv. Kultura prazhskogo tipa*, Moscow 1976, 123; Eadem, Klassifikaciia keramiki tipa Korchak, *Slavia antiqua* 30 (1984-1987), 94. See also Zb. Kobyliński, An ethnic change or a socio-economic one? The 5th and 6th centuries AD in the Polish lands, in *Archaeological Approaches to Cultural Identity*, ed. St. Shennan, London-Boston-Sydney 1989, 307.

15. Zdenek Klanica, *Počatky slovanského osídleni našich zemi*, Prague 1986, esp. 11; Jerzy Hasegawa, *Chronologia i rozprzestrzeniemie ceramiki typu praskiego w Europie środkowej*, Łódź 1975; Zofia Kurnatowska, Próba uchwycenia zróżnicowania kulturowego ziem polskich w VI-VII w., *Archeologia polski* 29 (1984), 371-398; Zhivka Văzharova, Ranneslavianskaia keramika iz sela Popina, *Ktatkie soobshcheniia Instituta material'noi kul'tury AN SSSR* 63 (1956), 142-149; Zhivka Văzharova, Rannoslaviansko i slavianobălgarsko selishte v m. Stareca krai s. Garvăn, Silistrensko, *Arkheologiia* 8/2 (1966), 21-31.

Such ideas were further developed by Polish and Slovak archaeologists, who focused on rim sherds, since whole vessels rarely came out of excavated settlements. Rim attributes are now a favorite trait for any analysis of Slavic ceramics. In Poland, Romania, and Bulgaria, newly discovered sites are dated on the basis of the presence or absence of certain lip forms in the ceramic assemblage. To the Soviet archaeologist Irina Rusanova, who first used statistical identification of combinations of attributes, the "Prague-Korchak" type was not just in the mind of the classifier; it was a nominal category recognized by manufacturers and users in the past. More recently, Michał Parczewski (in Poland), Gabriel Fusek (in Slovakia), and Gheorghe Postică (in Moldova), extended this interpretation to rim and lip forms, without acknowledging that sherds represent only random and arbitrary subdivisions of the vessel shapes and are not discrete units of cultural behavior[16]. Variability in primary forms, such as shapes, usually in gross functional terms, is more likely than secondary variables (lip, base, or appendages) to inform about change in function, activities and production. Ethnoarchaeological studies on modern communities of potters show that significant differences in rim form and size may appear even within a singlesize class of vessels produced by specialist potters[17]. Other studies show that effective capacity (maximum volume of material that is normally placed in a vessel)

16. M. Parczewski, *Die Anfänge der frühslawischen Kultur in Polen*, Vienna 1993; G. Fusek, Analyse der Formen des handgemachten Keramikgeschirrs als Beitrag zur relativen Chronologie, in *Slawische Keramik in Mitteleuropa vom 8. bis zum 11. Jahrhundert. Internationale Tagungen in Mikulčice, 25. -27. Mai 1993*, ed. Čenek Stána, vol. 2, Brno 1993, 19-27; Idem, Formanalyse vollständiger Gefäße oder ein weiterer Versuch, frühmittelalterliche Keramikgefäße aus der Slowakei zu klassifizieren, in *Slawische Keramik in Mitteleuropa vom 8. bis zum 11. Jahrhundert. Terminologie und Beschreibung. Internationale Tagung in Mikulčice, 24. -26. Mai 1994*, ed. L. Polacek, vol. 2, Brno 1995, 15-33. See also E. S. Teodor, *Sistemul Compas. Studiu de morfologie analitică numerică aplicat ceramicii uzuale din perioada de migraţie a slavilor*, Bucharest 1996. For sites dated on the basis of lip forms, see Joanna Podgórska-Czopek, Materialy z wczesnosłowianskiej osady w Grodzisku Dolnym, stan. 3., woj. Rzeszów, *Archaeoslavica* 1 (1991), 9-60; Gheorghe Postică, *Românii din codrii Moldovei în Evul Mediu timpuriu. Studiu arheologic pe baza ceramicii din aşezarea de la Hansca*, Chişinău 1994. For pottery classification and nominal categories of the past, see H. W. W. Tschauner, La tipología: herramienta u obstáculo? La clasificación de artefactos en arqueología, *Boletín de antropología americana* 12 (1985), 40-53; Prudence M. Rice, *Pottery Analysis. A. Sourcebook*, Chicago-London 1987, 283; G. L. Cowgill, Artifact classification and archaeological purposes, in *Mathematics and Information Science in Archaeology: a Flexible Framework*, ed. A. Voorrips, Bonn 1990, 67-74. For sherbs as arbitrary subdivisions, see J. M. Skibo – M. B. Schiffer – Nancy Kowalski, Ceramic style analysis in archaeology and ethnoarchaeology: bridging the analytical gap, *Journal of Anthropological Archaeology* 8 (1989), 401.

17. Prudence M. Rice, Ceramic diversity, production, and use, in *Quantifying Diversity in Archaeology*, eds. R. D. Leonard – G. T. Jones, Cambridge-London 1989, 113. See also J. D. Richards, Anglo-Saxon pot shapes: cognitive investigations, *Science and Archaeology* 24 (1982), 40.

and use are strongly correlated with orifice diameter in all shape classes. For example, liquid separation is made possible by outflaring rims, but not by vertical or insloping rims, which suggests that rim variation is primarily functional, not stylistic[18].

A special emphasis on ceramic attributes, however, was the direct result of the fact that in Ukraine, Poland, and Slovakia, "Slavic" settlements produced very few (if any) metal artifacts to be used for building relative chronologies and dating the sites. Rusanova dated the handmade urns found in cremation burials in eastern Volhynia by visual comparison with pots found in Czechoslovakia and believed by Borkovský to be "very old". There is, however, an additional problem with Rusanova's "Prague-Korchak" type. For dating the ceramic assemblages from Korchak, she relied upon information from the nearby hillfort of Khotomel, a heavily stratified site, which was divided into standard sized units and excavated in arbitrary, horizontal levels. A culture-historical archaeologist, Rusanova considered archaeological layers as containing objects peculiar to each stratum ("index-fossils") which could be used to identify deposits of the same date in other localities. In her eyes, the percentage of cultural remains which were comparable with more recent forms of objects decreased as the lower and earlier deposits were examined. In the late 1950s, Rusanova devised a rudimentary form of seriation, very similar to the "battleship curves" used by contemporary American archaeologists, in order to convert percent frequencies of pottery categories into a relative order. She then developed an evolutionary scheme for the handmade pottery, assuming that simple vessel shapes were earlier than complex ones. Vessel categories established in this way were then dated by means of metal objects, in association with which they were found in each arbitrarily excavated level. Judging from a few metal artifacts, the earliest level at Khotomel' dates from the late seventh and early eighth century. Rusanova decided, however, that the earliest pottery found at Khotomel' must be of the *sixth* century, because it displayed ceramic profiles similar to those of pots found on fourth-century sites in that region[19]. In addition, Rusanova's approach is

18. G. Shapiro, Ceramic vessels, site permanence and group size: a Mississippian example, *American Antiquity* 49/4 (1984), 696; D. Hally, The identification of vessel function: a case study from northwest Georgia, *American Antiquity* 51/2 (1986), 279-280.

19. Rusanova, Arkheologicheskie pamiatniki, 44-45; Eadem, Pogrebal'nye pamiatniki vtoroi poloviny I tysiacheletiia n.e. na territorii Severo-Zapadnoi Ukrainy, *Kratkie soobshcheniia Instituta Arkheologii AN SSSR* 135 (1973), 3-9; Eadem, *Slavianskie drevnosti*, 21. For a critique of the arbitrary excavation method, see A. Praetzellis, The limits of arbitrary excavation, in *Principles of Archaeological Stratigraphy*, ed. E. C. Harris, London-San Diego 1993, 68-86. For metal artifacts from the earliest layers at Khotomel, see V. V. Sedov, *Vostochnye slaviane v VI-XIII vv.*, Moscow 1982, 198, pl. XXIV/4-8, 10-29.

methodologically flawed, because it is based on the implicit assumption of strong covariation of all attributes through the life of a ceramic type. In reality, no evidence exists of the actual degree of covariation. Moreover, in the absence of alternative methods of dating, such as dendrochronology, no exact date can be assigned to any one of the settlements excavated at Korchak. The pottery found there, which was classified as Prague-Korchak, has no chronological value in itself. In other words, there is no indication that this pottery represents the earliest phase in the development of the Prague-Korchak type. It cannot be considered as the earliest evidence of Slavic settlements. Moreover, Rusanova was not capable of recognizing much earliest materials excavated at Korchak, which were taken to be of the sixth century. In fact, her monograph on sixth- to ninth-century "Slavic antiquities" in eastern Volhynia often lists ceramic assemblages, which are likely to be of a much earlier date. For example, the decoration with notches on a clay band applied to the vessel's shoulder, such as found in features 4 and 8 at Korchak I, and in features 7, 8, and 13 at Korchak VIII, is typical for ceramic assemblages of the Wielbark culture, dated to the first three centuries A.D[20]. No such decoration was found on any site attributed to the Slavs and clearly dated to the sixth or seventh century.

Rusanova's theories, neverthless, led to many cases of blatant mis-dating of sites. In Bulgaria, Zhivka Văzharova relied upon Rusanova's typology for arguing that the earliest habitation settlement excavated at Garvan, near Silistra, was of the late sixth and early seventh century, despite clear evidence of a much later date, such as ninth- and tenth-century ceramic kettles and pottery with lustred decoration[21]. The so-called "Slavic ware" found on several sites in Greece was dated without any critical assessment to the late sixth century, despite the fact that many potsherds display incised decoration with combed, vertical lines, which is typical for eighth- and ninth- century burials and settlements in southeast Romania and northeast Bulgaria[22]. Such a late date should also be assigned to the "Slavic" pottery from the

---

20. Irina P. Rusanova, Poselenie u s. Korchaka na r. Tetereve, in *Slaviane nakanune obrazovaniia Kievskoi Rusi*, ed. B. A. Rybakov, Moscow 1963, 48-49 and 47 fig. 8; Eadem, *Slavianskie drevnosti*, pls. 5/11, 7/7, and 6/3. For Wielbark parallels, see Jan Jaskanis, *Cecele. Ein Gräberfeld der Wielbark-Kultur in Ostpolen*, Cracow 1996, 108 and pl. IV/22.1; see also R. Wołagiewicz, *Ceramika kultury wielbarskiej miedzy Baltykiem a Morzem Czarnym*, Szczecin 1993, 149-157. A slightly later date may be assigned to vessels decorated with clay knobs on the shoulder, which are typical for assemblages of the Dytynych-Trishin phase of western Ukraine. See V. D. Baran, Ranneslavianskie poseleniia Podnestrov'ia i Zapadnoi Volyni, *Slavia antiqua* 30 (1984-1987), 81.

21. Zhivka Văzharova, *Srednovekovnoto selishte s. Garvan, Silistrenski okrăg (VI-XI v.)*, Sofia 1986, 70, 80 and 83 fig. 2.

22. P. Aupert, Céramique slave à Argos (586 ap. J. -C.), in *Études argiennes* (= *BCH*, Suppl. 6), Athens 1980, 373-394. See K. Kilian, Ἀρχαιολογικὲς ἐνδείξεις γιὰ τὴν σλαβικὴ παρουσία στὴν

cremation cemetery found at Olympia, which many regard as the only "hard" piece of archaeological evidence for the presence of the Slavs in Greece[23]. Despite previous caveats by Ion Nestor and Jean-Pierre Sodini, Speros Vryonis recently dated the site to the late sixth and early seventh century on the basis of Văzharova's classification of the early Slavic pottery from Bulgaria, itself inspired by Rusanova's theories. There is clear indication, however, of a much later date. First, six pots published by Vryonis present the same pattern of combed decoration as the pottery found at Argos and in several other places. Moreover, three spindle-shaped glass beads found in burial no. 9 belong to a category known to archaeologists as *Melonenkernperlen*. Such beads are typical for Late Avar assemblages (i.e., ca. 700-800), but often appear in later contexts dated to the early ninth century[24].

To many archaeologists working on sites dated to the Dark Ages, however, the crucial question remains whether or not the Prague type represents a Slavic ethnic badge. The Romanian archaeologist Ion Nestor asserted that potsherds exhibiting rilling or, in the case of bases concentric striations caused by removing the vessel while the wheel was still turning, were either "imports" or later developments of the early Slavic culture. Soviet and Bulgarian archaeologists emphasized handmade pottery as a hallmark of Slavic ethnicity. Some even insisted that the Slavic pottery

---

Ἀργολιδοκορινθία, *Πελοποννησιακὰ* 16 (1985-1986), 295-304; Rodoniki Etzeoglu, La céramique de Karyoupolis, in *Recherches sur la céramique byzantine. Actes du Colloque organisé par l'École Française d'Athènes et l'Université de Strasbourg II*, Centre de Recherches sur l'Europe Centrale et Sud-Orientale, Athènes 8-10 avril 1987, eds. V. Déroche – J. - M. Spieser, Athènes-Paris 1989, (= *BCH*, Suppl. 18), 151-156; T. E. Gregory, An Early Byzantine (dark-age) settlement at Isthmia: preliminary report, in *The Corinthia in the Roman Period Including the Papers Given at a Symposium Held at the Ohio State University on 7-9 March, 1991*, ed. T. E. Gregory, Ann Arbor 1993, 149-160. For a survey of handmade pottery in the Later Roman Empire, see M. Rautman, Handmade pottery and social change: the view from Late Roman Cyprus, *Journal of Mediterranean Archaeology* 11 (1998), 90-95. For the incised decoration, see U. Fiedler, *Studien zu Gräberfeldern des 6. bis 9. Jahrhunderts an der unteren Donau*, Bonn 1992, 153.

23. J. Bouzek, Slovanské pohřebište v Olympii, *Archeologické rozhledy* 23 (1971), 99-101; Sp. Vryonis Jr., The Slavic Pottery (jars) from Olympia, Greece, in *Byzantine Studies. Essays on the Slavic World and the Eleventh Century*, ed. Sp. Vryonis, New Rochelle-New York 1992, 15-42.

24. Vryonis, Slavic pottery (jars), 23 and 26; figs. 38, 8, 2, 9, 37, and 29. Caveats: Ion Nestor, Les éléments les plus anciens de la culture slave dans les Balkans, in *Simpozijum "Predslavenski etnički elementi na Balkanu u etnogenezi južnih Slovena", Održan 24-26. Oktobra 1986 u Mostaru*, ed. A. Benac, Sarajevo 1969, 144; Fr. Baratte, Les témoignages archéologiques de la présence slave au sud du Danube, in *Villes et peuplement dans l'Illyricum protobyzantin. Actes du colloque organisé par l'École française de Rome, Rome, 12-14 mai 1982*, Rome 1984, 170 with n. 33. For *Melonenkernperlen*, see Ilona Kovrig, *Das awarenzeitliche Gräberfeld von Allatyán*, Budapest 1963, 163-164; Zlata Čilinská, Frauenschmuck aus dem 7. -8. Jahrhundert im Karpatenbecken, *Slovenská Archeológia* 23/1 (1975), 87; Fiedler, *Studien*, 188 and 190.

is characterized by use of specific tempers, such as crushed sherds[25]. Suzana Dolinescu-Ferche's excavations at Dulceanca I showed that local potters produced both handmade and wheel-made pottery with a variety of tempers. Both ceramic categories, however, were then fired within the same kiln[26]. There are few studies based on textural or petrological analysis and even fewer in which the focus is the basic technique used for constructing the pot. The potter may have divided the pot conceptually into various parts and use different sequences for building the vessel, such as "opening" the lump of clay by inserting fingers and squeezing the clay (pinching technique) or constructing the vessel from upside down, using one or more slabs of clay (slab modeling). From a cognitive point of view, these are fundamental aspects which link pottery-making to other aspects of culture and permeate very large areas of the activity of any group of people. From a *chaîne opératoire* viewpoint, it is interesting to note that all handmade pots from Rashkov (Ukraine) were made using the coiling technique. More studies are needed, however, for making comparisons which may be relevant for the question of ethnic identity[27].

Another possibility is to treat pots as tools, for their shapes and, to a certain extent, their decoration, are constrained by their intended contexts and conditions of use[28]. Recent studies have shown a strong correlation between volume and shape

---

25. I. A. Rafalovich, *Slaviane VI-IX vekov v Moldavii*, Kishinew 1972, 137; Rusanova, *Slavianskie drevnosti*, 12.

26. Suzana Dolinescu-Ferch, Cuptorul de ars oale din sec. VI e. n. de la Dulceanca (jud. Teleorman), *Studii şi cercetări de istorie veche* 20/1 (1969), 117-124. See also R. Pleiner, Brannversuche in einem nachgebildeten slawischen Töpferofen, *Slovenská Archeológia* 36/2 (1988), 299-308. Elsewhere, handmade pots were fired using the clamp method, i.e., a bed of fuel, then pottery, and finally more fuel on top. See Rafalovich, *Slaviane*, 138.

27. For a classification of medieval pottery into fabric types, using Principal Component Analysis, see Maureen McCorry – D. A. T. Harper, A preliminary multivariate analysis of everted rim pottery from Ulster, *Journal of Irish Archaeology* 2 (1984), 1-5. For the *chaîne opératoire* approach, see Richards, Anglo-Saxon pot shapes, 35; Rice, *Pottery Analysis*, 124-127; E. Guthnick, Zur Terminologie und Technologie der Töpferscheibe, *Ethnographisch-archäologische Zeitschrift* 29 (1988), 91-93; S. E. Van Der Leeuw, Cognitive aspects of <technique>, in *The Ancient Mind. Elements of Cognitive Archaeology*, eds. Colin Renfrew – E. B. W. Zubrow, Cambridge 1994, 135-142. For Rashkov, see Baran, *Prazhskaia kul'tura*, 52.

28. D. P. Braun, Experimental interpretation of ceramic vessel use on the basis of rim and neck formal attributes, in *The Navajo Project. Archaeological Investigations Pages to Phoenix 500 KV Southern Transmission Line*, eds. D. C. Fiero et al., Flagstaff 1980, 171-231; Idem, Pots as tools, in *Archaeological Hammers and Theories*, eds. J. A. Moore – A. S. Keene, New York-London 1983, 107-134; Shapiro, Ceramic vessels, 696-712; Marion F. Smith, Function from whole vessel shape: a method and an application to Anasazi Black Mesa, Arizona, *American Anthropologist* 90 (1988), 912-923. For the relation between form and content in ceramic classification, see also María Nieves Zedeño, La relación forma-contenido en la clasificación cerámica, *Boletín de antropología americana* 11 (1985), 19-26.

of vessels found on early medieval sites in Slovakia. An experiment stemming from excavations on the early medieval site at Březno, near Prague, demonstrated that 3-liter pots were the most suitable for cooking soups and porridges, while 1-liter pots served as containers for milk and for manipulation. All cooking operations were performed using a set of eleven pots of different shapes and three vessels of wood. This is also confirmed by ethnographic studies, which reveal that full vessel assemblages in present-day communities typically consist of between eight and twenty morphological vessel types[29].

The experiment suggests that early medieval pottery-making may have operated on the basis of "prototypic shapes", mental models of the potter's preference for morphological set attributes, which could be recognized in vessels belonging to the same family. Other studies show that despite variation in size, functionally equivalent vessels in various ceramic assemblages display identical proportions. There are many methods for shape representation for boundary retrieval and display using pattern matching to provide automatic retrieval[30]. Handmade pots from early

---

29. Darina Bialeková – Anna Tirpáková, Preukazatel'nost používania rímskych mier pri zhotovovaní slovanskej karamiky, *Slovenská Archeológia* 31 (1983), 121-147; Ivana Pleinerová – E. Neustupny, K otazce stravy ve staroslovanském období (Experiment v Březne), *Archeologické rozhledy* 39 (1987), 90-101 and 117-119. For the experiment in Březno, see Ivana Pleinerová, Březno: experiments with building Old Slavic houses and living in them, *Pamatky Archeologické* 77 (1986), 104-176. See also Hally, Identification of vessel function, 273 and 275.

30. P. Stehli – A. Zimmerman, Zur Analyse neolitischer Gefäßformen, *Archäo-Physika* 7 (1980), 147-177; R. Whallon, Variables and dimensions: the critical step in quantitative typology, in *Essays in Archaeological Typology*, eds. R. Whallon – J. A. Brown, Evanston 1982, 127-161; P. Caselitz – R. B. Michl, Zur formalen Klassifikation von Gefäßen. Eine Studie zur Gruppierungstechnik am Beispiel des eisenzeitlichen Urnengräberfelders von Wetzen, Kr. Harburg, *Zeitschrift für Archäologie* 22 (1988), 37-63; P. H. Lewis – K. J. Goodson, Images, databases and edge datetion for archaeological object drawings, in *Computer Applications and Quantitative Methods in Archaeology 1990*, eds. Cl. Orton et al., Oxford 1991, 149-153; A. Buko, Ceramology and medieval pottery research in Poland, *Archaeologia Polona* 30 (1992), 5-25. For a survey of various methods of profile analysis, see U. Kampffmeyer, P. Zamperoni, W.-R. Teegen, L. Graça, *Untersuchungen zur rechnergestützten Klassifikation der Form von Keramik*, Frankfurt am M.-Bern-Paris 1988. For equiangular swept radii profile codes and fuzzy boundary discrimination, see G. Liming – L. Hongjie – J. Wilcock, The analysis of ancient Chinese pottery and porcelain shapes: a study of classical profiles the Yangshao culture to the Qing dynasty using computerised profile data reduction, cluster analysis and fuzzy boundary discrimination, in *Computer Applications and Quantitative Methods in Archaeology 1989*, ed. S. Rahtz – J. Richards, Oxford 1989, 363-374. For automatic classification using image analysis techniques, see Marion F. Smith, A functional analysis of reconstructible vessels, in *Function and Technology of Anasazi Ceramics from Black Mesa, Arizona*, ed. Marion F. Smith, Carbondale 1994, 67-116; P. Durham – P. H. Lewis – S. J. Shennan, Classification of archaeological artifacts using shape, http://www.ecs.soton.ac.uk./research/rj/im/lewis/phl.html (visit of October 28, 1997).

medieval ceramic assemblages in Eastern Europe are, however, typically asymmetrical, which suggests that approaches based on vessel ratios should be preferred to those based on vessel profiles. The advantage of using ratios is that they eliminate all differences which would arise in comparing vessels of similar shape but different size[31]. In Eastern Europe, the most popular approach to shape analysis based on vessel ratios is that pioneered by the Russian archaeologist Vladimir Gening and used by Irina Rusanova for her analysis of the early Slavic pottery. The method is still used, with slight variations, by archaeologists working with sixth- and seventh-century ceramic assemblages in Moldova, Slovakia, and Poland[32]. Genning's approach consists of a number of basic measurements made from scale drawings of vessels (figure 1), which are then used to derive shape variables, viewed as ratios between these measurements. Classification is obtained by applying the Robinson coefficient of agreement to the matrix of shape variables[33]. Classes of pottery are thus derived, which are then considered as chronologically sensitive and used for dating sites.

Rusanova and others made extensive use of this statistical procedure for shape analysis, in order to approximate as closely as possible that combination of mechanical and aesthetical executions, which, in their eyes, formed a definite structural pattern in the minds of the early medieval potters. In order to test the idea that a certain mental template existed behind ceramic types, I selected 112 vessels from various sites in Romania, Ukraine, and Moldova, both hand- and wheel-made[34]. Some of these pots were found in archaeological assemblages with no certain date (Korchak IX)[35]. Others were associated with mortuary assemblages in

31. Parczewski, *Anfänge der frühslawischen Kultur*, 28. See Whallon, Variables and dimensions, 127-161; T. Madsen, *Multivariate Archaeology. Numerical Approaches in Scandinavian Archaeology*, Hojbjerg 1988, 17; Anna Tirpaková – Ivona Vlkolinská, The application of some mathematical-statistical methods for the analysis of Slavic pottery, in *Computer Applications and Quantitative Methods in Archaeology 1991*, eds. G. Lock – J. Moffett, Oxford 1992, 184.

32. V. F. Gening, Programma statisticheskoi obrabotki keramiki iz arkeologicheskikh raskopok, *Sovetskoi arkheologiia* 1 (1973), 114-135; Idem, *Drevniaia keramika: metody i programmy issledovaniia v arkheologii*, Kiev 1992. See also Rusanova, *Slavianskie drevnosti*, 10-11. For a brief history of this approach, see Tirpaková – Vlkolinská, Application of some mathematical-statistical methods, 183-186; Postică, *Românii din codrii Moldovei*, 15-16; Fusek, Analyse der Formen, 19-27; Idem, Formanalyse vollständiger Gefäße, 15-33; Parczewski, *Anfänge der frühslawischen Kultur*, 31-32.

33. Genning, Programma statisticheskoi obrabotki, 120-123 and 132. For a description of the Brainerd-Robinson method of ordering assemblages, see St. Stennan, *Quantifying Archaeology*, Edinburgh 1990, 191-192.

34. For full list of the vessels used for analysis, see Curta, *Making an Early Medieval Ethnie*, 349-955.

35. Rusanova, *Slavianskie drevnosti*, pls. 8/7, 8/17, 8/18, 9/1, 9/16, 9/20.

"Gepidia", which have nothing to do with the "Slavic culture" (the sixth- century cemetery at Bistriţa)[36]. Another pot was found during excavations on an early Byzantine site south of the Danube[37]. All pots were classified according to two sets of variables proposed by Vladimir Gening and Michał Parczewski, respectively (figures 2 and 3)[38].

Both plots show a strong resemblance between almost all pots considered, regardless of where they were found. Two zoomed details of these plots indicate that very similar proportions were used for the manufacture of both hand- and wheel-made pots (figures 4 and 5). Can this pattern be interpreted as a template, in Borkovský's and Rusanova's sense? In my opinion, the answer must be negative for a variety of reasons. First, Borkovský and Rusanova insisted that the Prague type is a specific class of handmade pottery, but this series of plots clearly shows that both hand -and wheel- made pots were shaped similarly. Second, the Březno experiment and the fact that very similar shapes appear in ceramic assemblages considerably different in date suggest that vesel shape is primarily determined by vessel use and is not a function of "ethnic traditions". Furthermore, the experiment demonstrated that contents of all pots had to be mixed frequently as the cooking was mostly carried out at the hearth by the over gate, so that only half of the pot was usually exposed to fire[39]. This seems to point to a certain cerrelation between use of cooking ovens and vessel shape and size. If so, the allegedly prototypic shape should be interpreted in relation to food preparation, not to "emblemic style"[40]. The archaeological context in which some of the 112 pots selected for analysis were found strongly supports this hypothesis. They were normally on the hearth, by the oven's gate. Third, archaeologists working on distinguishing artifact variability that reflects differences in consistent practices or templates from "accidental" variability normally focus on single assemblages or, at the most, on assemblages from the same site. As the example from Rashkov shows, procedural modes partaining to the manufacture of pots may have existed at the individual site level. A limited number of distinct practices and templates may have been in use in any given community. This is further substantiated by a detailed analysis of ceramic assemblages from sites independently dated by dendrochronology, which points to a long use-life of most

36. C. Gaiu, Le cimetrière gépide de Bistriţa, *Dacia* 36 (1992), 117 fig. 2/23 and 119 fig. 4/1.

37. C. Scorpan, O nouă problemă pentru secolele VI-VII e.n., *Pontica* 1 (1968), fig. 22b.

38. For a detailed description of the ratios used in this analysis, see Gening, *Drevniaia keramika*, 50-51; Parczewski, *Anfänge der frühslawischen Kultur*, 32.

39. See Fusek, Analyse der Formen, 19; Pleinerová, Březno: experiments with building, 162.

40. The concept of "emblemic style" is that of Polly Wiessner, Style and social information in Kalahari San projectile points, *American Antiquity* 48 (1983), no. 257-258.

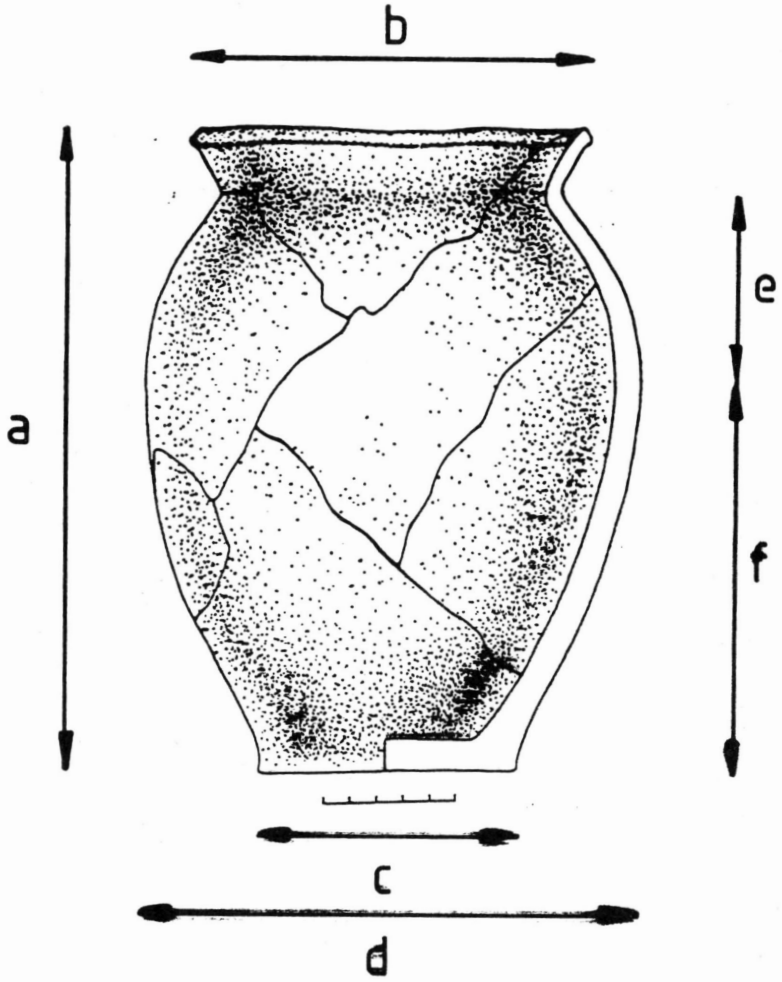
pottery types[41]. It is simply unknown whether or not such isomorphism existed between sites, particularly between those located at considerable distance from each other, such as Rashkov and Dulceanca.

In conclusion, there is no statistical evidence for the existence of a ceramic category recognized by manufacturers and users in the past, which would allow the construction of pottery chronologies or the identification of Slavic ethnicity. As an archaeological construction, the "Prague type" is the by-product of a pervasively culture-historical approach to material culture, with its obstinate idea of equating artifacts with people[42]. Though profoundly tied to the specific political and historical conditions of the archaeological discourse, the concept of a specific ceramic category which would represent Slavic ethnicity remains popular with many archaeologists in Eastern Europe. The critique of Rusanova's efforts to delineate the Slavic pottery focused almost exclusively on her use of statistical methods, without questioning her basic assumptions about material culture and ethnicity. Reified as ethnic badge, the "Prague type" was further used to date sites, on the assumption that its map distribution coincided with the alleged migration of the Slavs known from written sources. The evasive "ethnic traditions" behind the concept of Slavic pottery constructed by Czech and Soviet scholars still fuel the archaeological discourse about the early Slavs. To archaeologists inspired by a critical approach, however, the "Prague type" cannot bring any light into the Dark Ages of Eastern Europe.

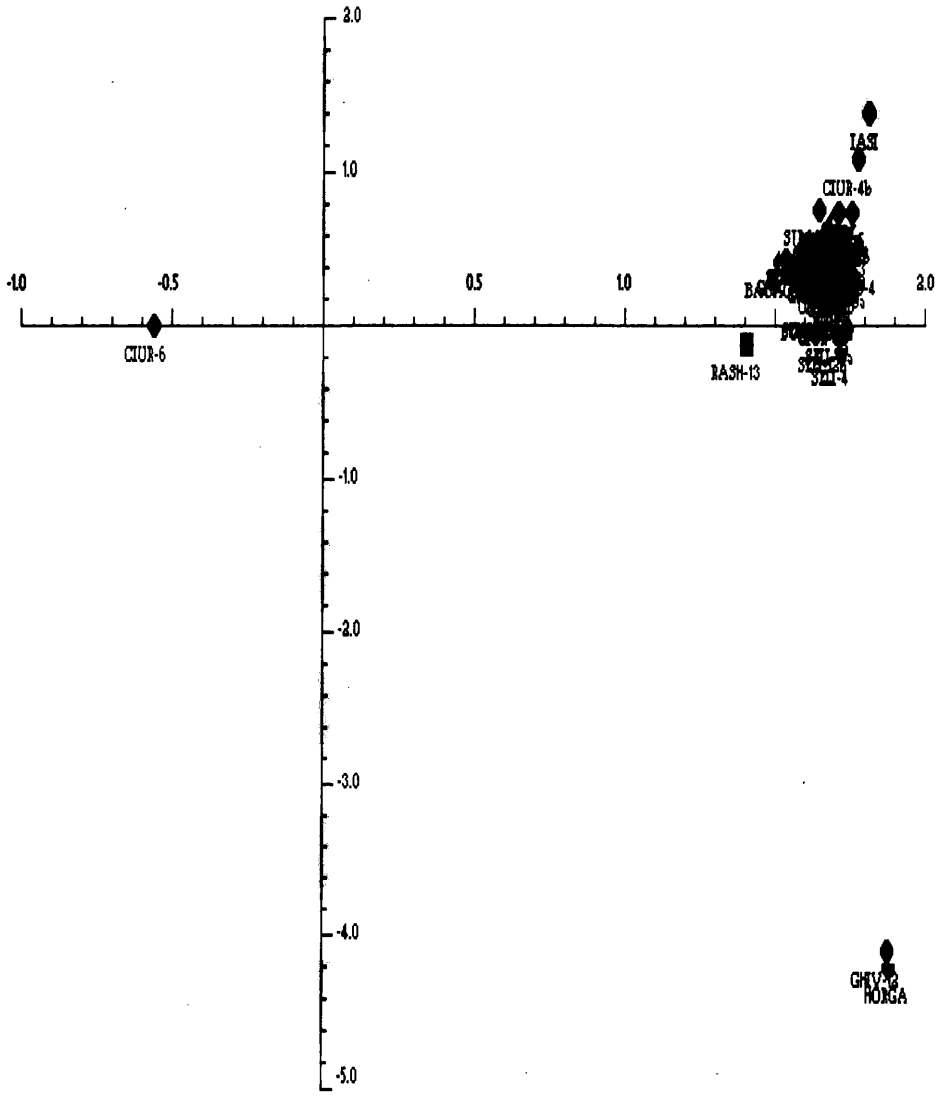
---

41. V. D. Baran, Die frühslawische Siedlung von Raškov, Ukraine, *Beiträge zur allgemeinen und vergleichenden* 8 (1986), 52; Cowgill, Artifact classification, 72. For sites dated by dendrochronology, see P. Donat, Probleme der Gliederung und Chronologie altslawischer Keramik, in *Zbornik posveten na Boško Babić. Mélange Boško Babić 1924-1984*, ed. Mihailo Apostolski, Prilep 1986, 85.

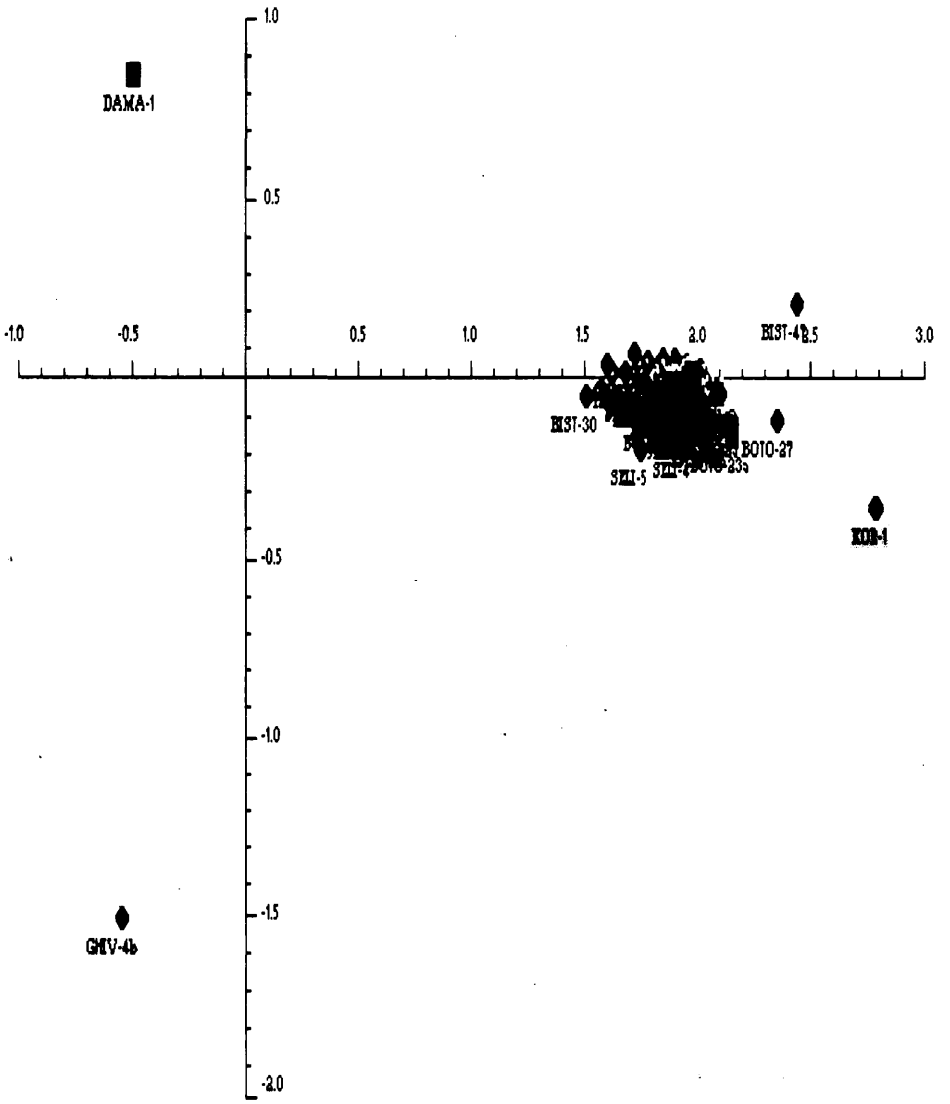
42. For an excellent survey of the culture-historical paradigm in archaeology, see Br. Trigger, *A History of Archaeological Thought*, Cambridge 1989, 148-206.

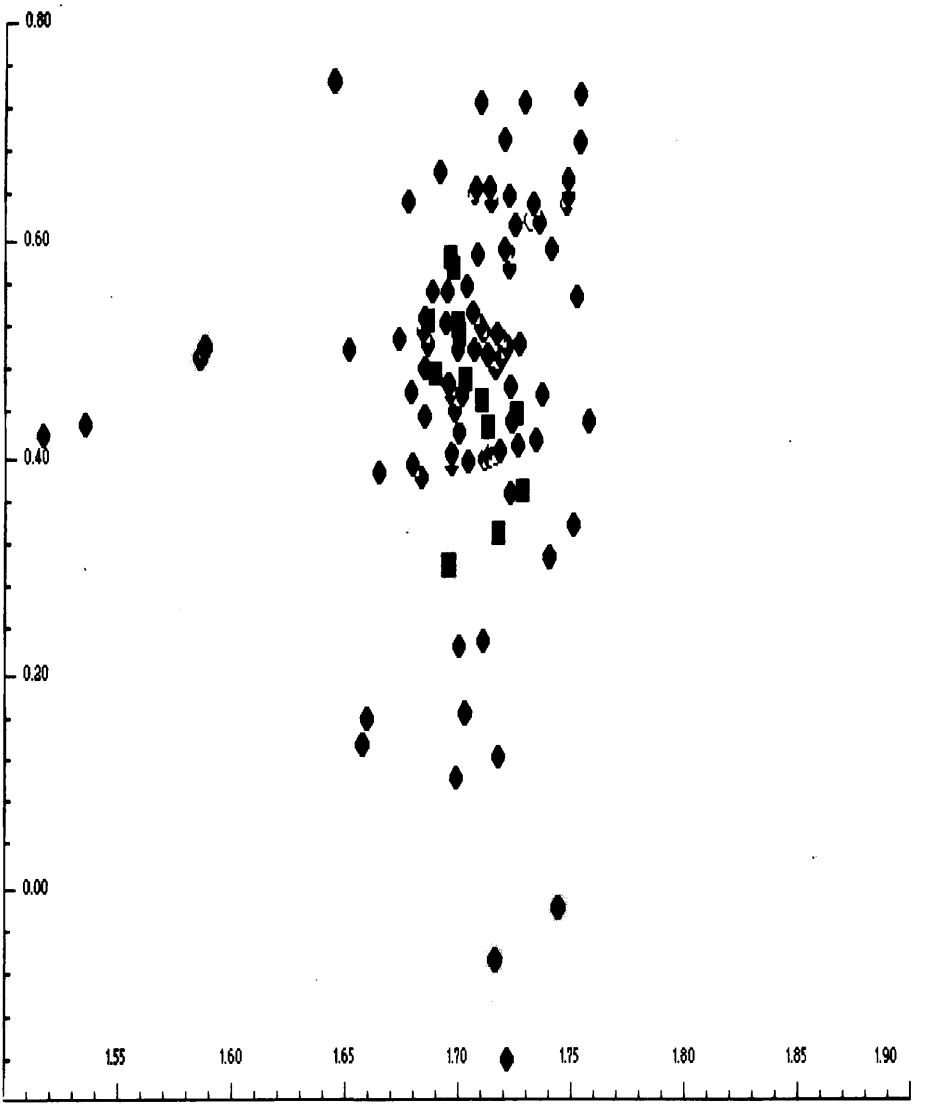
1. Measurements used for vessel shape analysis based on vessel ratios.

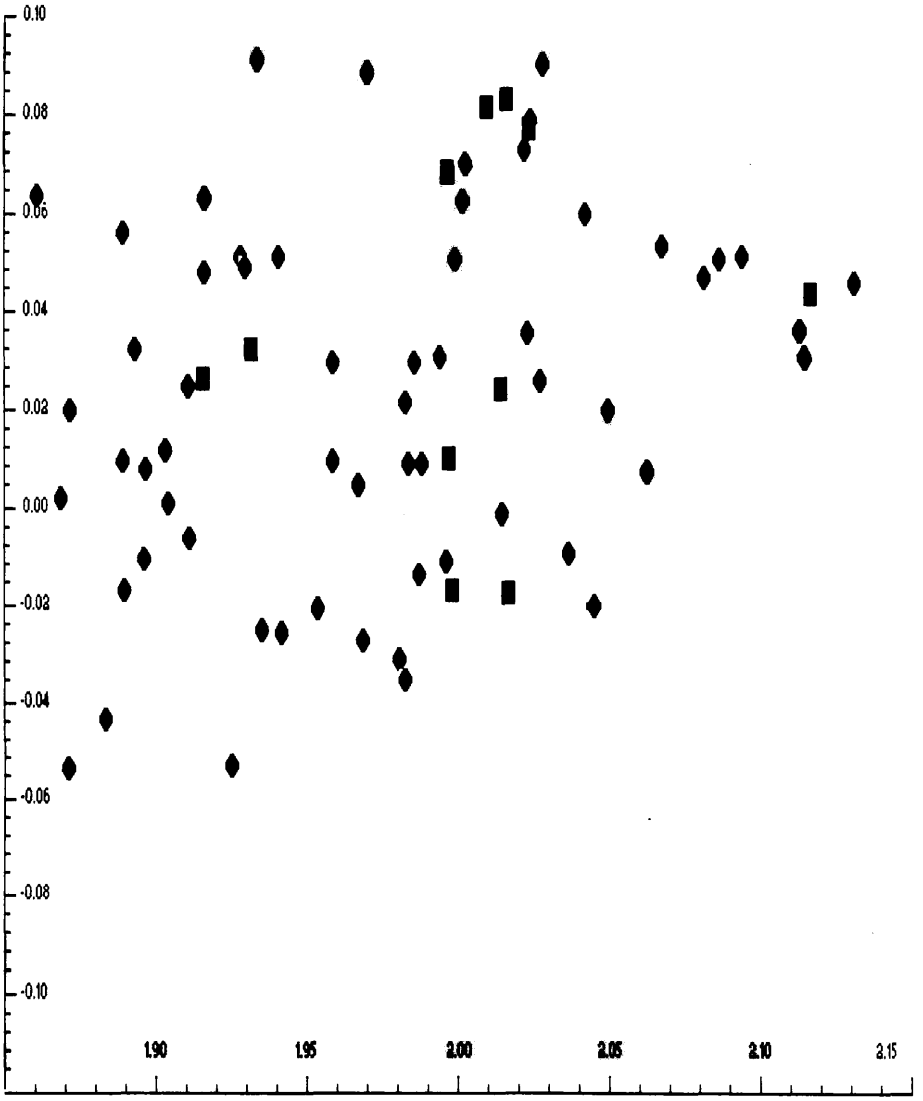
2. Correspondence analysis of 112 vessels in relation to eight ratios proposed by V. F. Gening.

3. Correspondence analysis of 112 vessels in relation to six ratios proposed by M. Parczewski.

4. Zoomed detail of the correspondence analysis of hand- (circle) and wheel-made (rectangle) vessels in relation to eight ratios proposed by V. F. Gening.

5. Zoomed detail of the correspondence analysis of hand- (circle) and wheel-made (rectangle) vessels in relation to six ratios proposed by M. Parczewski.

ΑΝΝΑ ΛΑΜΠΡΟΠΟΥΛΟΥ, Η. ΑΝΑΓΝΩΣΤΑΚΗΣ,
ΒΟΥΛΑ ΚΟΝΤΗ, ΑΓΓΕΛΙΚΗ ΠΑΝΟΠΟΥΛΟΥ

ΣΥΜΒΟΛΗ ΣΤΗΝ ΕΡΜΗΝΕΙΑ ΤΩΝ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΩΝ ΤΕΚΜΗΡΙΩΝ ΤΗΣ ΠΕΛΟΠΟΝΝΗΣΟΥ ΚΑΤΑ ΤΟΥΣ «ΣΚΟΤΕΙΝΟΥΣ ΑΙΩΝΕΣ»

Τὸ ἐνδιαφέρον πολλῶν μελετητῶν, Ἑλλήνων καὶ ξένων, ἔχει ἐπικεντρωθεῖ στὴν ἔρευνα τῆς ἱστορίας τῆς πελοποννησιακῆς χερσονήσου κατὰ τὴ διάρκεια τῶν σκοτεινῶν χρόνων. Ἡ περίοδος αὐτὴ προσδιορίζεται χρονικὰ ἀπὸ τὰ τέλη τοῦ 6ου - ἀρχὲς τοῦ 7ου μέχρι καὶ τὰ τέλη τοῦ 8ου αἰ. καὶ χαρακτηρίζεται, κυρίως, ἀπὸ τὴν πτώση τῆς νομισματικῆς κυκλοφορίας καὶ τὴν ἀπουσία οἰκοδομικῆς δραστηριότητας, γεγονὸς ποὺ εἶχε ὡς ἀποτέλεσμα τὴν ἔλλειψη χρονολογημένων καὶ ἀναγνωρίσιμων μνημειακῶν ἀρχαιολογικῶν τεκμηρίων τῆς περιόδου, ποὺ θεωρήθηκαν ὡς συνέπειες τῶν σλαβικῶν ἐπιδρομῶν στὴν περιοχή, γιὰ τὶς ὁποῖες οἱ μαρτυρίες τῶν φιλολογικῶν πηγῶν εἶναι σαφεῖς. Ἔτσι, τὸ ἐνδιαφέρον στράφηκε τόσο πρὸς τὴν ἔκδοση καὶ τὸ σχολιασμὸ τῶν φιλολογικῶν πηγῶν, ὅσο καὶ πρὸς τὴ μέγιστη δυνατὴ ἀξιοποίηση τῶν τεκμηρίων τῆς ἀρχαιολογικῆς ἔρευνας[1].

Ἡ κύρια ἱστορικὴ πηγὴ σχετικὰ μὲ τὶς σλαβικὲς ἐπιδρομὲς στὴν Πελοπόννησο καὶ τὶς συνέπειές τους, τὸ *Χρονικὸ* τῆς Μονεμβασίας, ἀποτέλεσε ἀντικείμενο ἀλλεπάλληλων ἐκδόσεων ἀπὸ τὶς ἀρχὲς τοῦ αἰώνα, ἐνῶ τὸ περιεχόμενό του σχολιάσθηκε ποικιλοτρόπως ἀπὸ τοὺς ἐπιστήμονες στὴν προσπάθειά τους νὰ προσδιορίσουν τὸ συγγραφέα του, νὰ ἀποκρυπτογραφήσουν τὶς συχνὰ ἀντιφατικὲς πληροφορίες

1. Βασικὸ ἔργο γιὰ τὴ μελέτη τῆς βυζαντινῆς Πελοποννήσου παραμένει τὸ βιβλίο τοῦ A. Bon, *Le Péloponnèse byzantin jusqu'en 1204*, Paris 1951. Βλ. ἐπίσης γιὰ τὴν πρωτοβυζαντινὴ Πελοπόννησο τὰ πρόσφατα δημοσεύματα τῆς Anna Avramέa, *Le Péloponnèse du IVe au VIIIe siècle. Changements et persistances*, Byzantina Sorbonensia 15, Paris 1997 καὶ τοῦ Η. Αναγνωστάκη, Οι πελοποννησιακοί σκοτεινοί χρόνοι: Το σλαβικό πρόβλημα. Μεταμορφώσεις της Πελοποννήσου ή της έρευνας;, στὸ *Οι Μεταμορφώσεις της Πελοποννήσου (4ος-15ος αι.)*, «Επιστήμης Κοινωνία». Ειδικές Μορφωτικές Εκδηλώσεις ΕΙΕ, [Αθήνα 2000], 19-34. Βλ. ἐπίσης, Anne Lambropoulou, Le Péloponnèse occidental à l'époque protobyzantine (IVe-VIIe siècles). Problèmes de géographie historique d'un espace à reconsidérer, στὸ *Byzanz als Raum. Zu Methoden und Inhalten der historischen Geographie des östlichen Mittelmeerraumes*, ἔκδ. Kl. Belke – Fr. Hild – J. Koder – P. Soustal, Öster. Akad. der Wiss. Veröffentlichungen der Kommission für die TIB 7, Wien 2000, 95-113.

του, νὰ ἐπισημάνουν τὶς ὑπερβολές του ἢ νὰ τεκμηριώσουν τὶς μαρτυρίες του[2]. Ἐξάλλου, τὸ περιεχόμενο τοῦ ἐκκλησιαστικοῦ τακτικοῦ, γνωστοῦ καὶ ὡς τακτικοῦ τῆς Εἰκονομαχίας, στὸ ὁποῖο περιγράφεται ἡ ἐκκλησιαστικὴ ὀργάνωση στὴν περιοχὴ ὑπὸ τὴ μητρόπολη Κορίνθου, μετὰ τὴν ὑπαγωγὴ τοῦ Ἀνατολικοῦ Ἰλλυρικοῦ στὸ πατριαρχεῖο Κωνσταντινουπόλεως, τὸ 732, δίχασε τοὺς ἱστορικοὺς ποὺ ἀσχολήθηκαν μὲ τὴν ἔκδοση καὶ τὸ σχολιασμό του. Ἄλλοι τὸ θεώρησαν αὐθεντικὸ ἐκκλησιαστικὸ κείμενο τοῦ 8ου αἰ. καὶ υἱοθέτησαν τὴν ἀξιοπιστία του καὶ ἄλλοι τὸ ἐξέλαβαν ὡς συμπιληματικὴ πηγή, ποὺ περιλάμβανε ὑπερβολικὸ ἀριθμὸ ἑδρῶν, ἐντελῶς ἀναντίστοιχο μὲ τὴν ἐκκλησιαστικὴ πραγματικότητα τοῦ 8ου αἰ. στὴν περιοχή[3]. Σὲ κάθε περίπτωση στὸ τακτικὸ αὐτό, τοῦ ὁποίου ἡ αὐθεντικότητα καὶ ἡ ἀξιοπιστία συνεχῶς ἐπιβεβαιώνονται, ἀπεικονίζεται γιὰ πρώτη φορὰ ὁ περιορισμὸς τῆς δικαιοδοσίας τῆς μητρόπολης Κορίνθου στὰ ὅρια τῆς Πελοποννήσου. Παρὰ ταῦτα, ὁ μητροπολίτης Κορίνθου εἶναι ἐπικεφαλῆς τριάντα δύο ἐπισκοπῶν, συμπεριλαμβανομένων καὶ τῶν παρακείμενων νησιῶν, δεκαεπτὰ ἀπὸ τὶς ὁποῖες μαρτυροῦνται γιὰ πρώτη φορὰ ὡς ἐπισκοπικὲς ἕδρες. Σημαντικὴ εἶναι ἡ ἀναγραφή, στὴν 21η καὶ 28η θέση ἀντίστοιχα, τῶν ἐπισκοπῶν Πατρῶν καὶ Κυπαρισσίας καθὼς καὶ ἡ ἀνάδειξη τῆς Μονεμβασίας σὲ ἐπισκοπὴ ὑπὸ τὴ μητρόπολη Κεφαλληνίας (τῆς ἐπαρχίας Ἠπείρου Α΄)[4].

Ἡ ἀρχαιολογικὴ ἔρευνα, πάλι, κυρίως λόγω τῆς ἔλλειψης ἱκανοῦ συγκριτικοῦ ὑλικοῦ, ἀδυνατοῦσε νὰ προχωρήσει στὴ χρονολόγηση μνημείων, ἀντικειμένων γλυπτικῆς καὶ μικροτεχνίας, ποὺ δὲν συνοδεύονταν ἀπὸ νομισματικὸ εὕρημα. Μάλιστα, συχνὰ υἱοθετοῦσε τὴ χρονολογικὴ ἀκρίβεια ποὺ τῆς παρεῖχε τὸ *Χρονικὸ* τῆς Μονεμβασίας, γεγονὸς ποὺ τὴν ἐγκλώβιζε σὲ μία ἀδιέξοδη πρακτική. Εἶχε ἐπέλθει πλέον ὁ χρόνος γιὰ τὴν αὐτονόμηση καὶ αὐτοτέλεια τῆς ἀρχαιολογικῆς ἔρευνας γενικότερα καὶ τὴν ἀποδέσμευσή της ἀπὸ τὶς μαρτυρίες τῶν ἱστορικῶν πηγῶν. Ὅπως ἐπιγραμματικὰ διατυπώθηκε τὸ 1984 ἀπὸ τὸν P. Lemerle, στὸ κλείσιμο τοῦ Συνεδρίου γιὰ τὸ πρωτοβυζαντινὸ Ἰλλυρικό, ἡ προσέγγιση τῶν σκοτεινῶν πτυχῶν τῆς

---

2. Ν. Α. Βέης, «Τὸ περὶ τῆς κτίσεως τῆς Μονεμβασίας» Χρονικόν. Αἱ πηγαὶ καὶ ἡ ἱστορικὴ σημαντικότης αὐτοῦ, *Βυζαντὶς* 1 (1909), 37-105. P. Lemerle, La chronique improprement dite de Monemvasie: le contexte historique et légendaire, *RÉB* 21 (1963), 5-49. I. Dujčev, *Cronaca di Monemvasia. Introduzione, testo critico e note*, Istituto Siciliano di Studi bizantini e neoellenici, Testi 12, Palermo 1976.

3. Ὡς αὐθεντικὸ ἐκκλησιαστικὸ κείμενο τοῦ 8ου αἰ. θεώρησε τὸ τακτικὸ τῆς Εἰκονομαχίας ὁ Γερ. Ἰ. Κονιδάρης, Παρατηρήσεις εἰς τὰ περὶ ἐπισκοπῶν τῆς Λακωνικῆς κατὰ τοὺς ἕνδεκα πρώτους αἰῶνας τῆς καθολικῆς ὀρθοδόξου Ἐκκλησίας τῆς Ἑλλάδος, στὰ *Πρακτικὰ τοῦ Α΄ Συνεδρίου Λακωνικῶν Σπουδῶν* (= *Λακωνικαὶ Σπουδαὶ* 5, 1980), 403-434. Βλ. καὶ τὴν τεκμηρίωση τῆς Ἐλεωνόρας Κουντούρα-Γαλάκη, Ἡ «Εἰκονοκλαστικὴ» Notitia 3 καὶ τὸ λατινικὸ πρότυπό της, *Σύμμεικτα* 10 (1996), 45-73. Ἀντίθετα, κατὰ τῆς αὐθεντικότητας τοῦ τακτικοῦ εἶχαν ταχθεῖ μεταξὺ ἄλλων καὶ ὁ ἐκδότης τῶν ἐκκλησιαστικῶν τακτικῶν J. Darrouzès, *Notitiae episcopatuum Ecclesiae Constantinopolitanae*, Paris 1981, 32-33.

4. Darrouzès, *Notitiae*, 245.

ἱστορίας του εἶχε πλέον ἄμεση ἐξάρτηση ἀπὸ τὴν ἀρχαιολογικὴ ἔρευνα καὶ τὴ συστηματικὴ δημοσίευση τῶν πορισμάτων της[5]. Λίγα χρόνια ἀργότερα, τὸ 1986, ὁ J. Russell ὁριοθέτησε μὲ ρεαλισμὸ τὶς δυνατότητες τῆς ἀρχαιολογικῆς μαρτυρίας, προσδιορίζοντας τὴ συμβολή της στὴν ἑρμηνεία τῶν κοινωνικῶν καὶ τῶν οἰκονομικῶν συνθηκῶν, ποὺ δημιουργοῦν τὰ ἱστορικὰ γεγονότα, ἐκεῖ ὅπου διαδραματίζονται[6].

Μὲ βάση τὰ παραπάνω, ἡ ἐντατικοποίηση τῆς συστηματικῆς ἀνασκαφικῆς ἀρχαιολογικῆς ἔρευνας, τόσο τοῦ ἀστικοῦ, ὅσο καὶ τοῦ ἀγροτικοῦ χώρου τῆς Πελοποννήσου, σὲ συνδυασμὸ μὲ τὴ μελέτη καὶ τὴν ἐπαναξιολόγηση ἄφθονου συγκριτικοῦ ὑλικοῦ τῆς ἐξετασόμενης περιόδου ποὺ ἦλθε στὸ φῶς ἀπὸ τὶς πραγματοποιούμενες ἔρευνες στὸν ὑπόλοιπο ἑλλαδικὸ χῶρο, κυρίως τὰ νησιὰ τοῦ Αἰγαίου καὶ τὴν Κρήτη, τὴν εὐρύτερη Βαλκανική, τὴ Μικρὰ Ἀσία καὶ τὴν Παλαιστίνη, εἶχε ὡς ἀποτέλεσμα τὴ βελτίωση τῆς γνώσης μας γύρω ἀπὸ τὰ χαρακτηριστικά της, τόσο σὲ θεωρητικό, ὅσο καὶ σὲ πρακτικὸ ἐπίπεδο[7].

Νέες γνώσεις ἀποκτήθηκαν σὲ ὅ,τι ἀφορᾶ τὴ μνημειακὴ ἀρχιτεκτονική, τὴ γλυπτική, τὴ μικροτεχνία καὶ τὴν κεραμεική. Σχετικὰ μὲ τὴν ἀρχιτεκτονικὴ τῆς σκοτεινῆς περιόδου, ἀνάμεσα στὸν 7ο καὶ στὸ 10ο αἰ., οἱ γνώσεις μας προωθήθηκαν σημαντικά. Ὁ ἀριθμὸς τῶν ναῶν ποὺ μποροῦμε μὲ βεβαιότητα νὰ χρονολογήσουμε στὴν περίοδο αὐτή, ἀνέρχεται σήμερα σὲ πολλὲς δεκάδες[8]. Ἔτσι, ὁδηγηθήκαμε στὴν ἀποκρυπτογράφηση ἐκείνων τῶν κύριων χαρακτηριστικῶν, ποὺ συνέθεταν τὰ στοιχεῖα μετάβασης ἀπὸ τὴν παλαιοχριστιανικὴ στὴ μεσοβυζαντινὴ περίοδο. Τὰ κυριό-

5. P. Lemerle, Conclusion, στὸ *Villes et peuplement dans l'Illyricum protobyzantin. Actes du colloque organisé par l'École française de Rome, Rome, 12-14 mai 1982*, Rome 1984, 519. Βλ. καὶ τὶς ἀνακοινώσεις μὲ τὸ εἰδικὸ ἐπιστημονικὸ θέμα: Τὸ τέλος τῆς Ἀρχαιότητος στὶς πόλεις καὶ στὴν ὕπαιθρο, μὲ βάση τὰ ἀρχαιολογικὰ εὑρήματα τοῦ 6ου καὶ τοῦ 7ου αἰῶνος, στὸ *Δέκατο Συμπόσιο Βυζαντινῆς καὶ Μεταβυζαντινῆς Ἀρχαιολογίας καὶ Τέχνης. Περιλήψεις ἀνακοινώσεων*, Ἀθήνα 1990.

6. J. Russell, Transformations in Early Byzantine Urban Life: The Contribution and Limitations of Archaeological Evidence, στὸ *The 17th International Byzantine Congress. Major Papers*, New Rochelle-New York 1986, 150.

7. Γιὰ τὰ γενικὰ χαρακτηριστικὰ τῶν πόλεων κατὰ τὴ μεταβατικὴ αὐτὴ περίοδο στὴ Δύση, ἀλλὰ καὶ στὴν Παλαιστίνη, στὴν Ἀραβία, στὴν Κόρινθο κ.ἀ., βλ. τὶς μελέτες τοῦ τόμου, *Towns in Transition. Urban Evolution in Late Antiquity and the Early Middle Ages*, ἔκδ. N. Christie – S. T. Loseby, Aldershot, Brookfield USA, Singapore, Sydney 1998. Βλ. ἐπίσης τὸν τόμο, *The Idea and Ideal of the Town between Late Antiquity and the Early Middle Ages*, ἔκδ. G. P. Brogiolo – B. Ward-Perkins, Leiden-Boston-Köln 1999. Σημειώνουμε, κυρίως, τὶς μελέτες τῶν J. F. Haldon, The Idea of the Town in the Byzantine Empire, 1-23, καὶ W. Brandes, Byzantine Cities in the Seventh and Eighth Centuries–Different Sources, Different Histories?, 25-57.

8. Π. Λ. Βοκοτόπουλος, *Ἡ ἐκκλησιαστικὴ ἀρχιτεκτονικὴ εἰς τὴν δυτικὴν Στερεὰν Ἑλλάδα καὶ τὴν Ἤπειρον ἀπὸ τοῦ τέλους τοῦ 7ου μέχρι τοῦ τέλους τοῦ 10ου αἰῶνος*, Θεσσαλονίκη 1992², σποραδικά.

τερα γνωρίσματα τῶν ναῶν τῆς Κάτω Ἑλλάδας συνιστοῦν, κατὰ τὴν περίοδο αὐτή, ἡ ἰδιότυπη διαμόρφωση τοῦ Ἱεροῦ Βήματος, οἱ τρίπλευρες ἀψίδες, ποὺ σχηματίζουν σὲ κάτοψη ὑπερυψωμένο τόξο, ἡ διαίρεση τῶν παραβημάτων σὲ δύο χώρους κ.λπ.[9]. Ἡ διμερὴς διάταξη τῶν παραβημάτων ἀποτελεῖ παλαιοχριστιανικὴ συνήθεια, ποὺ δὲν φαίνεται νὰ ἐφαρμόζεται μετὰ τὸν 7ο αἰ., ὅπως συμβαίνει λ.χ. στὸν Ἅγιο Τίτο Γόρτυνας ἢ στὴ βασιλικὴ τῆς Aboba Pliska στὴν Βουλγαρία. Τὸ στοιχεῖο αὐτὸ θὰ καταργηθεῖ λίγο ἀργότερα, ὅταν ἡ διαμόρφωση αὐτὴ δὲν θὰ ἐξυπηρετεῖ πλέον καμία λειτουργικὴ ἀνάγκη[10]. Οἱ ναοὶ διακρίνονται γιὰ τὴ βαριὰ κατασκευή, τὴν εὐτέλεια τῆς ἐξωτερικῆς τους τοιχοποιίας, τὴν ἀπουσία κεραμοπλαστικοῦ καὶ γλυπτοῦ διακόσμου, χαρακτηριστικὰ ποὺ προδίδουν τὴ γενικότερη ἀνασφάλεια καὶ τὶς περιορισμένες τεχνικὲς γνώσεις τῶν ἐμπειρικῶν μαστόρων, καθὼς καὶ τὴ φτώχεια στὰ ὑλικὰ μέσα, ποὺ τοὺς ἀναγκάζει νὰ περιορίζονται στὰ ντόπια ὑλικὰ δομῆς καὶ στὴν αὐτόχθονη τεχνικὴ παράδοση[11].

Σημαντικὴ εἶναι ἡ πρόοδος ποὺ συντελέσθηκε καὶ σὲ ὅ,τι ἀφορᾶ τὴ μελέτη τῆς γλυπτικῆς αὐτῆς τῆς περιόδου[12]: χαλαρότητα στὸ σχέδιο, ἀδεξιότητα στὴν ἐκτέλεση, ἀνεπιτυχὴς προσπάθεια μίμησης παλαιότερων προτύπων, εἶναι τὰ βασικὰ στοιχεῖα, ποὺ συνθέτουν τὰ πλέον χαρακτηριστικὰ γνωρίσματα τῆς μεταβατικῆς ἐποχῆς[13].

---

9. Γιὰ τὰ κύρια χαρακτηριστικὰ τῆς ἀρχιτεκτονικῆς τῶν ναῶν τῶν σκοτεινῶν χρόνων ἀνάμεσα στὸν 7ο καὶ στὸ 10ο αἰ., βλ. ἐπίσης Π. Λ. Βοκοτόπουλος, Παρατηρήσεις στὴν λεγομένη βασιλικὴ τοῦ Ἁγίου Νίκωνος, στὰ *Πρακτικὰ τοῦ Α΄ Διεθνοῦς Συνεδρίου Πελοποννησιακῶν Σπουδῶν*, τόμ. Β΄, Ἀθήνα 1976-1978, 275-279. Ν. Γκιολές, *Βυζαντινὴ Ναοδομία (600-1204)*, Ἀθήνα 1987, 11-16.

10. Γιὰ τὴν ἐξέλιξη τοῦ ἱεροῦ Βήματος καὶ τὶς λειτουργικὲς ἀνάγκες ποὺ ὑπαγόρευαν τὴ διμερῆ διαίρεση τῶν παραβημάτων, βλ. Γ. Α. Σωτηρίου, Ἡ πρόθεσις καὶ τὸ διακονικὸν ἐν τῇ ἀρχαίᾳ ἐκκλησίᾳ. (Συμβολὴ εἰς τὴν ἐξέλιξιν τοῦ ἱεροῦ Βήματος κατὰ τοὺς παλαιοχριστιανικοὺς καὶ βυζαντινοὺς χρόνους), *Θεολογία* 18 (1940), 77-100. Α. Κ. Ὀρλάνδος, Ἡ ἀπὸ τοῦ νάρθηκος πρὸς τὸ ἱερὸν μετακίνησις τοῦ διακονικοῦ εἰς τὰς ἑλληνιστικὰς βασιλικάς, *ΔΧΑΕ* περ. Δ΄, 4 (1964-1965), 353-372. Βοκοτόπουλος, Παρατηρήσεις, 279. Γκιολές, *Βυζαντινὴ Ναοδομία*, 18.

11. Γκιολές, *Βυζαντινὴ Ναοδομία*, 15-16.

12. Γιὰ τὰ γλυπτὰ τῶν μεταβατικῶν χρόνων τῆς Πελοποννήσου (Κορίνθου, Ἄργους, Ἄστρους, Κορώνης, Τεγέας κ.ά.) ἑτοιμάζουμε εἰδικὴ μελέτη.

13. Βασικὴ μελέτη γιὰ τὴ γλυπτικὴ τῆς περιόδου αὐτῆς ἀποτελεῖ τὸ ἄρθρο τοῦ Γ. Α. Σωτηρίου, Ἡ βυζαντινὴ γλυπτικὴ τῆς Ἑλλάδος κατὰ τὸν 7ον καὶ 8ον αἰώνα, *Ἀρχαιολογικὴ Ἐφημερὶς* 1937, 171-184. Στὸ Βυζαντινὸ Μουσεῖο τῆς Ἀθήνας ἐκτίθενται μερικὰ ἀπὸ τὰ χαρακτηριστικότερα γλυπτὰ τῆς μεταβατικῆς περιόδου, ποὺ χρονολογοῦνται στὸν 7ο αἰ. ἀπὸ τὴν ἀρχαιολόγο Μαρία Μαυροειδή, *Βυζαντινὸ Μουσεῖο. Τα νέα αποκτήματα (1986-1996)*, Ἀθήνα 1997, ἀρ. 59, 61, 63. Μαρία Σκλάβου-Μαυροειδή, *Γλυπτὰ του Βυζαντινού Μουσείου Αθηνών*, Ἀθήνα 1999, ἀρ. 109, 113. Κατάλογο ἀδημοσίευτων γλυπτῶν τῶν μεταβατικῶν χρόνων, ποὺ βρίσκονται στὸ Βυζαντινὸ Μουσεῖο καὶ προέρχονται κυρίως ἀπὸ τὴν Ἀθήνα, πρόκειται νὰ δημοσιεύσει ἡ ἀρχαιολόγος Νικολέττα Δημητρακοπούλου-Σκυλογιάννη. Πολλὲς παρατηρήσεις γιὰ μεμονωμένα γλυπτὰ μεταβατικῶν χρόνων τοῦ πελοποννησιακοῦ χώρου ἔγιναν ἀπὸ τὸν Δ. Ἰ. Πάλλα, Ἡ Παναγία τῆς Σκριποῦς ὡς μετάπλαση τῆς παλαιοχριστιανικῆς ἀρχιτεκτονικῆς σὲ μεσαιωνικὴ βυζαντινή, *Ἐπετηρὶς Ἑταιρείας Στερεοελλαδικῶν Μελετῶν* 6 (1976-77), 2-3 σημ. 8-11 (= *Συναγωγὴ*

Συνοπτικά, στὴ γλυπτικὴ ἀποκρυσταλλώνεται μία τάση γιὰ ἀναζήτηση νέας ἔκφρασης, ποὺ ἐνῶ στηρίζεται θεματικὰ καὶ τεχνοτροπικὰ στὴν παλαιοχριστιανικὴ περίοδο, προσανατολίζεται μὲ ἀδέξια μέσα καὶ ἀνεπαρκεῖς τρόπους πρὸς νέες ἐπιλογὲς μέτριου ἢ χαμηλοῦ αἰσθητικοῦ ἀποτελέσματος, ἀποκαλυπτικοῦ ὅμως τοῦ γενικότερου κλίματος ποὺ ἐπικρατεῖ. Ἔτσι ἐξηγεῖται ἡ χαλαρότητα καὶ ἡ γραμμικότητα τοῦ σχεδίου, ὁ φόβος γιὰ τὸ κενό, ἡ ἐπίπεδη, σχεδὸν ἐγχάρακτη διακόσμηση, ἡ ἔντονη σχηματοποίηση, ἡ βαθιὰ χάραξη τῶν περιγραμμάτων, ἡ ἀδέξια αναζήτηση θεματικῆς ποικιλίας, τὸ πλαδαρὸ πλάσιμο, ἡ ἔλλειψη συμμετρίας. Πρόκειται γιὰ γνωρίσματα χαρακτηριστικά, ποὺ διαφοροποιοῦν σημαντικὰ τὴ γλυπτικὴ τῶν σκοτεινῶν χρόνων ἀπὸ τὴν παλαιοχριστιανική, ἀλλὰ καὶ ἀπὸ τὴ μεσοβυζαντινὴ συναφῆ καλλιτεχνικὴ παραγωγή.

Ἡ μελέτη τῆς κεραμεικῆς τῆς Πελοποννήσου, τόσο τῆς τροχήλατης, ὅσο καὶ τῆς χειροποίητης, μὲ ἐξαίρεση τὰ τεφροδόχα χειροποίητα ταφικὰ ἀγγεῖα τῆς Ὀλυμπίας, ὁδήγησε στὴ βασικὴ διαπίστωση τῆς πλήρους ἀποσύνδεσης τῆς τελευταίας ἀπὸ κάθε σλαβικὴ ταυτότητα, τῆς παράλληλης χρήσης της ἀπὸ διαφορετικὲς πληθυσμικὲς ὁμάδες σὲ διαφορετικὰ σημεῖα τῆς Πελοποννήσου, καὶ τὸ κυριότερο, σὲ εὐρύτατα χρονικὰ πλαίσια, ἀπὸ τὸν 7ο μέχρι τὸ 14ο αἰώνα[14]. Ἡ χρήση χειροποίητων καὶ τροχήλατων ἀγγείων ἀπὸ ὅλα ἀνεξαιρέτως τὰ στρώματα τοῦ πληθυσμοῦ συγχρόνως, ἀνεξαρτήτως ἐθνικῆς ταυτότητας, σλαβικῆς ἢ ἄλλης, καὶ γιὰ μακρὺ χρονικὸ διάστημα, ἀπεικονίζει τὸ βαθμὸ τῆς σταδιακῆς ἀλλαγῆς τῶν οἰκονομικῶν συνθηκῶν, τῆς προσαρμογῆς στὴ νέα πραγματικότητα, ἀλλὰ καὶ τὸ βαθμὸ τῆς συνύπαρξης, τῶν πολιτισμικῶν ἀλληλοεπιδράσεων καὶ τῶν ἐπιρροῶν. Ἔτσι ἄλλωστε

Μελετῶν Βυζαντινῆς Ἀρχαιολογίας. (Τέχνη - λατρεία - κοινωνία), τόμ. Β΄, Ἀθήνα 1987-1988, ἀρ. 25, 568-569 σημ. 8-11). Γιὰ τὴ γλυπτικὴ τῶν σκοτεινῶν χρόνων, βλ. καὶ τὶς σχετικὲς ἀνακοινώσεις στὸ διεθνὲς συνέδριο *Η βυζαντινή γλυπτική, 7ος-12ος αιώνας*, ποὺ ὀργανώθηκε στὴν Ἀθήνα, στὶς 6-7-8 Σεπτεμβρίου 2000, ἀπὸ τὴ 2η Ἐφορεία Βυζαντινῶν Ἀρχαιοτήτων καὶ τὴν École française d'Athènes (ὑπὸ ἔκδοση).

14. Τὰ πολύπλοκα προβλήματα γύρω ἀπὸ τὴ χρονολόγηση καὶ τὴν ταυτότητα τῆς χειροποίητης κεραμεικῆς τῆς Πελοποννήσου γίνονται ἀντικείμενο ἀναλυτικῆς ἔρευνας στὴ μελέτη τῶν Η. Αναγνωστάκη, Ναταλίας Πούλου-Παπαδημητρίου, Η πρωτοβυζαντινή Μεσσήνη (5ος-7ος αιώνας) και προβλήματα της χειροποίητης κεραμικής στην Πελοπόννησο, *Σύμμεικτα* 11 (1997), 229-322. Η. Αναγνωστάκης, Η χειροποίητη κεραμική ανάμεσα στην Ιστορία και την Αρχαιολογία, *Βυζαντιακά* 17 (1997), 287-330. Natalie Poulou-Papadimitriou, La céramique montée à la main est-elle forcément barbare?, *Dossiers d'Archéologie* no 256, Septembre 2000, 35. Γιὰ τὴν τροχήλατη κεραμεικὴ τοῦ 7ου καὶ τοῦ 8ου αἰ. στὴ Μεσόγειο, βλ. τὶς πρόσφατες μελέτες στὸ *La céramique médiévale en Méditerranée. Actes du VIe congrès de l'AIECM2, Aix-en-Provence (13-18 novembre 1995)*, ἔκδ. Gabrielle Démians d'Archimbaud, Aix-en-Provence 1997. Γιὰ τὴν κεραμεικὴ στὴν Κύπρο, βλ. J. W. Hayes, Problèmes de la céramique des VIIème-IXème siècles ap. J.-C. à Salamine et à Chypre, στὸ *Salamine de Chypre: histoire et archéologie. État des recherches*, ἔκδ. Marguerit Yon, Colloques internationaux du CNRS 578, Paris 1980, 375-380.

ἑρμηνεύεται ἡ εὕρεση χειροποίητης κεραμεικῆς σὲ ἕναν εὐρύτατο χῶρο ποὺ ἐκτείνεται στὴν ἑλληνικὴ χερσόνησο, στὴν Κύπρο, στὴ Θάσο, ἀλλὰ καὶ στὴν Καρχηδόνα[15].

Ἡ ἐξέταση τῆς μικροτεχνίας καὶ ἰδιαίτερα τῶν πορπῶν, ὁδήγησε στὴν ἀναχρονολόγηση πολλῶν μικροαντικειμένων. Συγκεκριμένα, ἡ μελέτη τῶν πορπῶν ποὺ βρέθηκαν στὰ βόρεια καὶ βορειοανατολικὰ τῆς Μαύρης Θάλασσας, καθὼς καὶ αὐτῶν ποὺ ἐντοπίσθηκαν σὲ ταφικὰ σύνολα μὲ σαφῶς προσδιορισμένο χρονικὸ ὁρίζοντα, ὅπως συμβαίνει στὸ Γυμνάσιο τῆς Σάμου, προώθησε σημαντικὰ τὸ πρόβλημα τῆς χρονολόγησης παρόμοιων ἀντικειμένων, ἐνῶ βοήθησε στὴ συναγωγὴ συμπερασμάτων, σχετικὰ μὲ τὸν τύπο, τὴν προέλευση καὶ τὴ γεωγραφικὴ κατανομή τους[16]. Ἕνα πρῶτο συμπέρασμα ποὺ συνάγεται ἀπὸ τὴ μελέτη τῶν πορπῶν τοῦ ἑλληνικοῦ χώρου, σχετίζεται μὲ τὴ χρήση τους ἀπὸ ἕνα εὐρύτερο μέρος τοῦ πληθυσμοῦ καὶ ὄχι ἀποκλειστικὰ ἀπὸ τοὺς στρατιῶτες ἢ τοὺς βάρβαρους μισθοφόρους. Ἐπιπλέον, τὰ βυζαντινὰ ἐργαστήρια παραγωγῆς τους, πολὺ περισσότερα ἀπὸ αὐτὰ ποὺ μέχρι σήμερα ἔχουν ἐντοπισθεῖ, ἔχουν ὑποστεῖ ἀλληλοεπιδράσεις[17].

Ἀκόμη, ἡ συστηματικὴ μελέτη τῶν ἐπιγραφῶν τῆς Πελοποννήσου[18] μᾶς ἐπιτρέπει νὰ διαπιστώσουμε ὅτι τὸ διαθέσιμο ἐπιγραφικὸ ὑλικὸ εἶναι καὶ ἀπὸ τὴν ἄποψη τῆς χρονικῆς διάρκειας καὶ ἀπὸ τὴν ἄποψη τῆς γεωγραφικῆς κατανομῆς, ἄνισα κατανεμημένο. Ὁ κύριος ὄγκος τῶν ἐπιγραφῶν προέρχεται ἀπὸ τὴν Κόρινθο καὶ τὴν περιοχή της, καθὼς καὶ τὴ Λακωνία, ἐνῶ συγκριτικὰ λίγες εἶναι οἱ ἐπιγραφὲς

15. Αναγνωστάκης, Πούλου-Παπαδημητρίου, Η πρωτοβυζαντινή Μεσσήνη, 280 καὶ σημ. 149.

16. Βασικὴ μελέτη γιὰ τὸ θέμα ἀποτελεῖ ἡ ἔρευνα τῶν Anne Bortoli-Kazanski – M. Kazanski, Les sites archéologiques datés du IVe au VIIe siècle au Nord et au Nord-Est de la mer Noire: état des recherches, *TM* 10 (1987), 437-489. Βλ. ἐπίσης τὶς σχετικὲς μελέτες στὸν τόμο *Villes et peuplement dans l'Illyricum protobyzantin*, (βλ. σημ. 5). Εἰδικὰ γιὰ τὴ χρονολόγηση τῶν πορπῶν ἀπὸ τὴν Πελοπόννησο καὶ τὴν Κρήτη, βλ. Αναγνωστάκης, Πούλου-Παπαδημητρίου, Η πρωτοβυζαντινή Μεσσήνη, 243-250. Ναταλία Πούλου-Παπαδημητρίου, Βυζαντινές πόρπες: η περίπτωση της Μεσσήνης και της Ελεύθερνας, Πρακτικὰ Διεθνοῦς Συμποσίου, στὸ *Πρωτοβυζαντινὴ Μεσσήνη καὶ Ὀλυμπία. Ἀστικὸς καὶ ἀγροτικὸς χῶρος στὴ δυτικὴ Πελοπόννησο, Ἀθήνα 29-30 Μαΐου 1998* (ὑπὸ ἔκδοση). Τῆς ἴδιας, Οι χάλκινες πόρπες, στὸ *Πρωτοβυζαντινή Μεσσήνη και Ελεύθερνα - Τομέας Ι*, ἔκδ. Π. Θέμελης, Ρέθυμνο 2001 (ὑπὸ ἔκδοση). Τέλος, γιὰ τὰ εὑρήματα τῶν ταφῶν στὸ Γυμνάσιο τῆς Σάμου, βλ. W. Martini – C. Steckner, *Samos XVII. Das Gymnasium von Samos. Das frühbyzantinische Klostergut*, Bonn 1993, 119-131, πίν. 14-17.

17. Πούλου-Παπαδημητρίου, Βυζαντινές πόρπες.

18. Κατάλογο τῶν ἐκδεδομένων ἐπιγραφῶν τῆς Πελοποννήσου δημοσίευσαν οἱ D. Feissel – Anne Philippidis-Braat, Inventaires en vue d'un recueil des inscriptions historiques de Byzance. III. Inscriptions du Péloponnèse (à l'exception de Mistra), *TM* 9 (1985), 267-395. Ἀρκετὲς πρωτοβυζαντινὲς ἐπιγραφὲς ἀπὸ τὴν Πάτρα καὶ τὴ Μεσσήνη δημοσιεύθηκαν ἔκτοτε ἢ βρίσκονται ὑπὸ δημοσίευση, βλ. σχετικὰ A. D. Rizakis, *Achaïe II. La cité de Patras: Epigraphie et histoire*, Μελετήματα 25, Athènes 1998, 229-233, 269. Βούλα Μπαρδάνη, Παλαιοχριστιανικές επιγραφές Μεσσήνης, στὸ *Πρωτοβυζαντινὴ Μεσσήνη καὶ Ὀλυμπία* (ὑπὸ ἔκδοση).

ἀπὸ τὴν Πάτρα, τὴ Μεσσήνη καὶ τὴν Ἀρκαδία. Ἀπὸ τὸ δημοσιευμένο ὑλικὸ ἐλάχιστες ἐπιγραφές, προερχόμενες κυρίως ἀπὸ τὴν Κορινθία, ἐντάσσονται στοὺς μεταβατικοὺς αἰῶνες[19].

Τέλος, ἡ μελέτη τῶν νομισματικῶν «θησαυρῶν», τῶν μεμονωμένων νομισμάτων καὶ τῶν σφραγιστικῶν καταλοίπων ἐπέτρεψε τὴ συναγωγὴ ἐνδιαφέροντων συμπερασμάτων, σχετικὰ μὲ τὴ νομισματικὴ κυκλοφορία, τὴ γεωγραφικὴ κατανομὴ τῶν «θησαυρῶν», καθὼς καὶ τὴ διοικητικὴ καὶ ἐκκλησιαστικὴ ὀργάνωση στὴν περιοχὴ κατὰ τὴ μεταβατικὴ περίοδο[20].

Οἱ συστηματικές, ἀλλὰ καὶ οἱ σωστικές, ἀνασκαφικὲς ἔρευνες ποὺ διενεργήθηκαν τὰ τελευταῖα σαράντα περίπου χρόνια στὴν Κόρινθο, στὰ Ἴσθμια, στὸ Ἄργος, στὴ Σπάρτη, στὴ Μεσσήνη, στὴν Ὀλυμπία καὶ στὴν Πάτρα, ἀπέδωσαν ποικῖλο καὶ σημαντικὸ ὑλικό, ποὺ ἐντάσσεται στοὺς μεταβατικοὺς αἰῶνες. Ἰδιαιτέρως γόνιμα εἶναι τὰ στοιχεῖα τῶν ἀνασκαφῶν ποὺ πραγματοποιήθηκαν, ἀπὸ τὸ 1984 καὶ μετά, στὸν ἀρχαιολογικὸ χῶρο τῆς Ὀλυμπίας καὶ τῆς Μεσσήνης, δεδομένου ὅτι ἐπίκεντρο τῆς ἀνασκαφικῆς ἔρευνας ἀποτέλεσαν οἱ τομεῖς τῶν ὑστερορρωμαϊκῶν καὶ πρωτοβυζαντινῶν οἰκισμῶν.

Σύμφωνα μὲ τὸ *Χρονικὸ* τῆς Μονεμβασίας, περὶ τὰ τέλη τοῦ 6ου αἰ., ποὺ προσδιορίζεται χρονικὰ γύρω στὸ 587-588, πραγματοποιήθηκαν οἱ ἐπιθέσεις τῶν Σλάβων στὴν πελοποννησιακὴ χερσόνησο, ἡ ὁποία κατελήφθη: *Οἳ δὴ καὶ ἐν Πελοποννήσῳ ἐφορμήσαντες πολέμῳ ταύτην εἷλον καὶ ἐκβαλόντες τὰ εὐγενῆ καὶ ἑλληνικὰ ἔθνη καὶ καταφθείραντες, κατῴκησαν αὐτοὶ ἐν αὐτῇ. Οἱ δὲ τὰς μιαιφόνους αὐτῶν χεῖρας δυνηθέντες ἐκφυγεῖν, ἄλλος ἀλλαχῆ διεσπάρησαν. Καὶ ἡ μὲν τῶν Πατρῶν πόλις μετῳκίσθη ἐν τῇ τῶν Καλαυρῶν χώρᾳ τοῦ Ρηγίου, οἱ δὲ Ἀργεῖοι ἐν τῇ νήσῳ τῇ καλουμένῃ Ὀρόβῃ, οἱ δὲ Κορίνθιοι ἐν τῇ νήσῳ τῇ καλουμένῃ Αἰγίνῃ μετῳκησαν. Τότε δὴ καὶ οἱ Λάκωνες τὸ πατρῷον ἔδαφος καταλιπόντες οἱ μὲν ἐν τῇ νήσῳ Σικελίας ἐξέπλευσαν, οἳ καὶ εἰς ἔτι εἰσὶν ἐν αὐτῇ ἐν τόπῳ καλουμένῳ Δέμεννα ... Οἱ δὲ δύσβατον τόπον παρὰ τὸν τῆς θαλάσσης αἰγιαλὸν εὑρόντες καὶ πόλιν ὀχυρὰν*

---

19. Δ. Πάλλας – Στ. Ντάντης, Ἐπιγραφὲς ἀπὸ τὴν Κόρινθο, *Ἀρχαιολογικὴ Ἐφημερὶς* 1977, 70, 71, ἀρ. 9, 10.

20. Ἄννα Ἀβραμέα, Νομισματικοὶ «θησαυροὶ» καὶ μεμονωμένα νομίσματα ἀπὸ τὴν Πελοπόννησο (ΣΤ΄-Ζ΄ αἰ.), *Σύμμεικτα* 5 (1983), 49-89. Γιὰ τὴ νομισματικὴ κυκλοφορία στὴν Πελοπόννησο, βλ. Βάσω Πέννα, Η ζωή στις βυζαντινές πόλεις της Πελοποννήσου: Η νομισματική μαρτυρία (8ος-12ος αι. μ.Χ.), στὸ *Μνήμη Martin J. Price*, Βιβλιοθήκη της Ελληνικής Νομισματικής Εταιρείας 5, Αθήνα 1997, 195-264. Κλ. Σιδηρόπουλος, Νομισματικά ευρήματα και νομισματική κυκλοφορία στην πρωτοβυζαντινή Μεσσήνη (4ος-7ος αι.): τυπικό παράδειγμα ή ιστορική εξαίρεση;, στὸ *Πρωτοβυζαντινὴ Μεσσήνη καὶ Ὀλυμπία* (ὑπὸ ἔκδοση). Γιὰ τὰ σφραγιστικὰ κατάλοιπα αὐτῆς τῆς περιόδου ποὺ ἔχουν βρεθεῖ στὰ νησάκια τοῦ Ἀργολικοῦ, βλ. Ἄννα Αβραμέα, Ανέκδοτα μολυβδόβουλλα από τα νησιά του Αργολικού κόλπου, *Σύμμεικτα* 10 (1996), 11-25.

οἰκοδομήσαντες καὶ Μονεμβασίαν ταύτην ὀνομάσαντες ἐν αὐτῇ τῇ πόλει κατῴκησαν ... Μόνου δὲ τοῦ ἀνατολικοῦ μέρους τῆς Πελοποννήσου ἀπὸ Κορίνθου καὶ μέχρι Μαλέου τοῦ Σθλαβηνοῦ ἔθνους διὰ τὸ τραχὺ καὶ δύσβατον καθαρεύοντος ...[21]. Ἡ καταστροφὴ ἐξαιτίας τῶν σλαβικῶν ἐπιθέσεων ἦταν ὁλοκληρωτικὴ γιὰ τὴν Πελοπόννησο, σύμφωνα μὲ τὸ *Χρονικό*, ἀφοῦ ὁ πληθυσμὸς τῶν κυριότερων πόλεων, τῆς Κορίνθου, τοῦ Ἄργους, τῆς Σπάρτης, ἀναγκάσθηκε διωκόμενος νὰ καταφύγει εἴτε στὰ πλησιόχωρα νησάκια τοῦ Σαρωνικοῦ καὶ τοῦ Ἀργολικοῦ κόλπου, εἴτε μακρύτερα, στὴ Σικελία. Σχεδὸν ἀμέσως, πάντα σύμφωνα μὲ τὸ *Χρονικό*, μόνο τὸ ἀνατολικὸ τμῆμα τῆς χερσονήσου, *ἀπὸ Κορίνθου καὶ μέχρι Μαλέου*, ἐπανῆλθε σὲ βυζαντινὴ διοίκηση.

Ἀφήνοντας κατὰ μέρος διάφορα προβλήματα ποὺ ἔχουν θιγεῖ κατ' ἐπανάληψη ὅπως, γιὰ παράδειγμα, τὴ διάρκεια τῆς σλαβικῆς κατοχῆς καὶ τὴν ἔκτασή της, τὴν ἀναγκαστικὴ φυγὴ τοῦ ντόπιου πληθυσμοῦ στὶς παρακείμενες νησίδες, ποὺ δὲν μποροῦν γιὰ ποικίλους λόγους νὰ λειτουργήσουν ὡς μόνιμα καταφύγια, θὰ ἐξετάσουμε, μὲ βάση τὰ ἀρχαιολογικὰ εὑρήματα, τὸ βαθμὸ ἀξιοπιστίας τοῦ *Χρονικοῦ* ὡς πρὸς τὸ ἀνατολικὸ τμῆμα, τὸ «καθαρὸ» ἀπὸ Σλάβους, καθὼς καὶ τὸ δυτικό, τὸ ὑποτιθέμενο ὡς σλαβοκρατούμενο. Ἂς ἀναφερθοῦμε, καταρχήν, στὴν εἰκόνα ποὺ παρουσιάζουν ἀπὸ ἀρχαιολογικὴ ἄποψη, οἱ πελοποννησιακὲς πόλεις, οἱ ὁποῖες ἐγκαταλείφθηκαν ἀπὸ τὸν πληθυσμό τους, σύμφωνα μὲ τὸ *Χρονικό*.

Ἡ γεωστρατηγικὴ σημασία καὶ ἡ σπουδαιότητα τοῦ ἰσχυροῦ ὀχυροῦ τῆς πόλης τῆς Κορίνθου, τοῦ Ἀκροκορίνθου, γιὰ τὴν ἄμυνα τῆς Πελοποννήσου, ὑπογραμμίζεται μὲ ἔμφαση σὲ ὅσα ἀναφέρει ὁ Δημήτριος ὁ Φάριος στὸ βασιλέα τῆς Μακεδονίας, Φίλιππο: *Ἡ δὲ Μεσσηνίων πόλις ἔοικε Κορίνθῳ· ὑπέρκειται γὰρ τῆς πόλεως ἑκατέρας ὄρος ὑψηλὸν καὶ ἀπότομον, τείχει κοινῷ περιειλημμένον, ὥστ' ἀκροπόλει χρῆσθαι, τὸ μὲν καλούμενον Ἰθώμη, τὸ δὲ Ἀκροκόρινθος· ... τούτων ἔχεσθαι τῶν πόλεων ἀμφοῖν ἐπιθυμοῦντα τῆς Πελοποννήσου· τῶν κεράτων γὰρ ἀμφοῖν, ἔφη, καθέξεις τὴν βοῦν, κέρατα μὲν λέγων τὴν Ἰθώμην καὶ τὸν Ἀκροκόρινθον, βοῦν δὲ τὴν Πελοπόννησον*[22]. Ἡ στρατηγικὴ θέση τῆς Κορίνθου διαδραμάτισε σημαντικὸ ρόλο στὴ μεγάλη ἀνάπτυξη τῆς πόλης καὶ στὴν ἀνάδειξή της στὸ μεγαλύτερο διοικητικό, ἐκκλησιαστικὸ καὶ ἐμπορικὸ κέντρο τῆς χερσονήσου, καθόλη τὴ διάρκεια τῆς πρώιμης βυζαντινῆς περιόδου[23]. Ἀναπόσπαστο στοιχεῖο τῆς οἰκιστικῆς της λειτουργίας ἀποτελοῦσε ὁ Ἀκροκόρινθος.

---

21. Βέης, «Τὸ περὶ τῆς κτίσεως τῆς Μονεμβασίας» Χρονικόν, 66-68. Lemerle, La Chronique, 9-10.

22. Στράβων (ἔκδ. Loeb), *Γεωγραφία*, IV 8, 8.

23. Γιὰ τὴν Κόρινθο, βλ. Μ. Σ. Κορδώσης, *Συμβολὴ στὴν ἱστορία καὶ τοπογραφία τῆς περιοχῆς Κορίνθου στοὺς μέσους χρόνους*, Ἀθήνα 1981, 77-88. Anna Avraméa – Maro Kyrkou, Inventaire topographique de Corinthe et sa région à l'époque chrétienne et byzantine, στὸ *Géographie historique du monde méditerranéen*, Byzantina Sorbonensia 7, Paris 1988, 31- 45.

Παρὰ τὶς ἐπιδρομὲς τῶν Σλάβων, ποὺ σημειώνονται στὰ τέλη τοῦ 6ου αἰ., ἡ πόλη κατόρθωσε νὰ ἐπιβιώσει, ὅπως συνάγεται ἀπὸ τὴν ἀρχαιολογικὴ ἔρευνα. Ἂν καὶ ἡ Κόρινθος μαρτυρεῖται ἐπανειλημμένως στὶς πηγὲς τοῦ 7ου αἰ., πρόβλημα παραμένει ἡ λειτουργία καὶ ἡ ἑρμηνεία τῶν ἀρχαιολογικῶν καταλοίπων τῶν σκοτεινῶν χρόνων, καὶ ἡ σχέση τοῦ Ἀκροκορίνθου μὲ τὴν πόλη. Στὸν κεντρικὸ ἀρχαιολογικὸ χῶρο τῆς Κορίνθου, βορειοανατολικὰ τοῦ ναοῦ τοῦ Ἀπόλλωνα, λειτουργεῖ ἡ ἐκεῖ εὑρισκόμενη, ἀπὸ τὰ τέλη τοῦ 6ου αἰ., τρίκλιτη παλαιοχριστιανικὴ βασιλική, ἡ ὁποία φαίνεται ὅτι καταστρέφεται στὰ τέλη τοῦ 7ου[24] ἢ στὸν 8ο αἰώνα[25]. Κατὰ τὸν ἀνασκαφέα, ὁ ναὸς ὑπέστη καταστροφὲς κατὰ τὴν περίοδο αὐτὴ καὶ γιὰ τὸ λόγο αὐτὸ σταμάτησε ἡ τέλεση τῆς θείας λατρείας. Στὰ βορειοανατολικὰ ἀποκαλύφθηκαν ὀστεοθῆκες, ἀπὸ τὶς ὁποῖες μερικὲς χρονολογοῦνται στὸν 7ο αἰ., ὅπως προκύπτει ἀπὸ τὰ κτερίσματα, τὶς πόρπες τοῦ λεγόμενου ἀβαρικοῦ τύπου[26] κ.λπ.

Στὸ δυτικὸ τμῆμα τῆς Ἀγορᾶς, νοτιοδυτικὰ τοῦ Ναοῦ F, ποὺ καταστράφηκε στὰ τέλη τοῦ 4ου αἰ., οἰκοδομήθηκε θολωτὸς τάφος, μέσα στὸν ὁποῖο βρέθηκαν ἔνδεκα σκελετοί. Μία τροχήλατη οἰνοχόη τοῦ 7ου αἰ. καὶ μία πόρπη ἴδιας ἐποχῆς ὁριοθετοῦν τὴ χρήση τοῦ χώρου μέσα στὸν 7ο αἰώνα[27]. Στὸ δάπεδο τῆς κιονοστοιχίας τῆς Νότιας Στοᾶς βρέθηκε κτιστὸς κιβωτιόσχημος τάφος, ποὺ περιεῖχε τὸ σκελετὸ ἄνδρα μαζὶ μὲ κτερίσματα, μεταξὺ τῶν ὁποίων ἕνα ξίφος, μία χάλκινη πόρπη καὶ ἕνα πήλινο χειροποίητο ἀγγεῖο, τοποθετημένο στὰ πόδια τοῦ νεκροῦ· εἶχαν χρονολογηθεῖ στὰ τέλη τοῦ 6ου - ἀρχὲς τοῦ 7ου αἰώνα[28]. Ἡ πρόσφατη πρόταση γιὰ ἀναχρονολόγηση τόσο τῆς πόρπης ὅσο καὶ τοῦ ἀγγείου, μέσα στὸν 7ο αἰ.[29], ἐνισχύει τὴν ἄποψη τοῦ Scranton, ὁ ὁποῖος ὁριοθετεῖ τὰ χρονικὰ πλαίσια λειτουργίας τοῦ χώρου τῆς Νότιας Στοᾶς ὡς νεκροταφείου ἀπὸ τὸν 7ο μέχρι τὸ 10ο αἰ., μὲ ἰδιαίτερη ἔμφαση κατὰ τὴ διάρκεια τοῦ 8ου[30]. Κατὰ τὴν περίοδο αὐτὴ προσδιορίζει

24. H. S. Robinson, Excavations at Corinth, Temple Hill, 1968-1972, *Hesperia* 45 (1976), 221-223.

25. C. K. Williams II, *ΑΔ* 28 (1973), B1, 138. Τοῦ ἴδιου, *ΑΔ* 29 (1973-1974), B2, 255.

26. Robinson, Excavations at Corinth, Temple Hill, 1968-1972, 22 πίν. 57α. Πρόκειται γιὰ τρεῖς πόρπες τοῦ γνωστοῦ τύπου Κορίνθου, ποὺ χρονολογεῖται μέσα σὲ ἕνα εὐρὺ χρονικὸ πλαίσιο ἀπὸ τὰ μέσα τοῦ 7ου αἰ. καὶ μετά, καὶ ἐνδεχομένως καὶ μέσα στὸν 8ο αἰώνα, βλ. σχετικὰ Πούλου-Παπαδημητρίου, Χάλκινες πόρπες. Τῆς ἴδιας, Βυζαντινὲς πόρπες.

27. C. K. Williams II – Joan E. Fischer – J. Macintosh, Excavation at Corinth, 1973, *Hesperia* 43 (1974), 10-11, πίν. 2 ἀρ. 7, 8.

28. Gladys Davidson Weinberg, A Wandering Soldier's Grave in Corinth, *Hesperia* 43 (1974), 512-521, πίν. 110-113.

29. Αναγνωστάκης, Πούλου-Παπαδημητρίου, Η πρωτοβυζαντινή Μεσσήνη, 254-259. Ἡ ἀπόδοση τῆς πόρπης σὲ βυζαντινὸ ἐργαστήριο καὶ ἡ χρονολόγησή της μέσα στὸν 7ο αἰ., ἀλλάζει σημαντικὰ τὰ δεδομένα, καθὼς καὶ τὰ κριτήρια χρονολόγησης τοῦ τάφου.

30. Ὁ R. Scranton, *Corinth*, vol. XVI. *Mediaeval Architecture in the Central Area of Corinth*, Princeton-New Jersey 1957, 31, προσδιορίζει τὸ χρόνο λειτουργίας τοῦ χώρου τῆς Νότιας Στοᾶς ὡς νεκροταφείου ἀπὸ τὸν 7ο μέχρι τὸ 10ο αἰ., συμπληρώνοντας ὅτι ἡ συστηματικὴ χρήση του ἐντάθηκε κατὰ τὴ διάρκεια τοῦ 8ου αἰώνα.

μὲ ἀρκετὴ πιθανότητα ὁ ἀνασκαφέας τὴ λειτουργία τοῦ νεκροταφείου κοντὰ στὴν Πειρήνη, καθὼς καὶ τοῦ νεκροταφείου στὸ νοτιοανατολικὸ τμῆμα τῆς Νότιας Βασιλικῆς[31]. Στὸ χῶρο τῆς νοτιοδυτικῆς πλευρᾶς τῆς Ἀγορᾶς ἐπιβεβαιώνεται ἡ λειτουργία ἐργαστηρίου πορπῶν, πιθανότατα κατὰ τὴ διάρκεια τοῦ 8ου αἰ.[32] καὶ ὄχι τοῦ 12ου, ὅπως εἶχε ἀρχικὰ προταθεῖ[33]. Ἀκόμη, στὸ χῶρο τοῦ Θεάτρου ἀνιχνεύονται δραστηριότητες, ὅπως προκύπτει ἀπὸ νομίσματα ἐποχῆς Φωκᾶ (603-610), Ἡρακλείου καὶ Κώνσταντος Β΄ (647)[34], ἐνῶ στὴν Κρήνη τῆς Λέρνας στὰ μέσα τοῦ 7ου αἰ. οἰκοδομήθηκε ἐκκλησία μὲ Ἁγίασμα[35]. Τέλος, στὰ νοτιοανατολικὰ τοῦ Forum καὶ στὴ θέση Παναγιά, ἀνασκάφηκε ρωμαϊκὸ λουτρό, τοῦ ὁποίου ἡ λειτουργία διακόπηκε στὰ μέσα ἢ στὰ τέλη τοῦ 6ου αἰ., προκειμένου ὁ χῶρος νὰ μετατραπεῖ σὲ κατοικία[36]. Ἡ καταστροφὴ τοῦ λουτροῦ, καθὼς καὶ τοῦ ὑστερορρωμαϊκοῦ οἰκοδομήματος προσδιορίζεται περὶ τὰ τέλη τοῦ 8ου ἢ τὶς ἀρχὲς τοῦ 9ου αἰ., ὅπως προκύπτει ἀπὸ τὴν εὕρεση ἀββασιδικοῦ νομίσματος στὸ στρῶμα καταστροφῆς τοῦ Frigidarium, γεγονὸς ποὺ ἀνατρέπει τὴ μαρτυρία τοῦ *Χρονικοῦ* σχετικὰ μὲ τὴν ὁποιας διάρκειας μαζικὴ μετακίνηση τοῦ πληθυσμοῦ τῆς πόλης στὴ γειτονικὴ Αἴγινα[37].

Ἡ μελέτη τῶν γλυπτῶν ἀρχιτεκτονικῶν μελῶν, ποὺ προέρχονται ἀπὸ τὴ βασιλικὴ τοῦ μάρτυρος Κοδράτου καὶ τὴ βασιλικὴ τοῦ Κρανείου, ἔξω ἀπὸ τὴν ἀρχαία Κόρινθο, ἐπιβεβαιώνει ὅτι οἱ λατρευτικοὶ αὐτοὶ χῶροι λειτουργοῦσαν καὶ κατὰ τοὺς σκοτεινοὺς χρόνους[38]. Ἀντίστοιχο εἶναι τὸ συμπέρασμα ποὺ προκύπτει ἀπὸ τὴν

---

31. Scranton, *Mediaeval Architecture*, 29-31. Στὸ χῶρο τῆς Ἰουλιανῆς βασιλικῆς, στὸ ἀνατολικὸ τμῆμα τῆς Ἀγορᾶς, βρέθηκαν τάφοι τῶν ὁποίων ἡ χρονολόγηση μπορεῖ νὰ πιθανολογηθεῖ στὴ διάρκεια τῶν σκοτεινῶν χρόνων, χωρὶς ὅμως νὰ ὑπάρχουν ἰσχυρὲς πρὸς τοῦτο ἐνδείξεις.

32. Πούλου-Παπαδημητρίου, Βυζαντινές πόρπες.

33. H. S. Robinson – S. S. Weinberg, Excavations at Corinth 1959, *Hesperia* 29 (1960), 235 πίν. 60. D. Pallas, Données nouvelles sur quelques boucles et fibules considerées comme avares et slaves et sur Corinthe entre le VIe et le IXe s., (*Premier symposium international, Nessèbre 23-26 mai 1979*), *Byzantinobulgarica* 7 (1981), 305.

34. C. K. Williams, II – O. H. Zervos, Corinth 1986. Temple E and East of the Theater, *Hesperia* 56 (1987), 42.

35. Scranton, *Mediaeval Architecture*, 27.

36. G. D. R. Sanders, A Late Roman Bath at Corinth: Excavations in the Panayia Field, 1995-1996, *Hesperia* 68 (1999), 462-463.

37. Sanders, A Late Roman Bath at Corinth, 463, 475. Βλ. ἐπίσης E. A. Ivison, Burial and Urbanism at Late Antique and Early Byzantine Corinth (c. AD 400-700), στὸ *Towns in Transition*, 99-125.

38. Catherine Vanderheyde, La sculpture architecturale byzantine des églises fouillées à Corinthe: un témoignage en faveur d'une occupation continue du VIIe au XIIe siècle?, στὸ *Η βυζαντινή γλυπτική* (βλ. σημ. 13). Ἐξάλλου, σύμφωνα μὲ τὸν Πάλλα (Données, 298, 299, 301), μετὰ τὴν καταστροφὴ τῆς βασιλικῆς τοῦ Κρανείου (βασιλικὴ A extra moenia), τὸ 550-551, ἡ λατρεία συνεχίσθηκε στὸ βαπτιστήριο

ἐπαναχρονολόγηση ὁρισμένων γλυπτῶν ἀρχιτεκτονικῶν μελῶν, ποὺ προέρχονται ἀπὸ τὴν Κόρινθο καὶ τὸν Ἀκροκόρινθο καὶ μποροῦν μὲ βάσιμα ἐπιχειρήματα νὰ ἐνταχθοῦν στοὺς μεταβατικοὺς χρόνους[39].

Ὁ Ἀκροκόρινθος, σὲ ὕψωμα 500 μέτρων περίπου νότια τῆς Κορίνθου, ἀποτελοῦσε ὀχυρὸ κάστρο καὶ θέση μεγάλης στρατηγικῆς σημασίας γιὰ τὴν ἄμυνα τῆς Κορίνθου, λόγω τῆς δυνατότητας τοῦ ἐλέγχου τοῦ θαλάσσιου χώρου. Ταυτόχρονα, ἀποτελοῦσε βάση στρατιωτικῆς φρουρᾶς καὶ χῶρο καταφυγῆς τῶν κατοίκων τῆς πόλης σὲ καιρὸ κινδύνου. Στὴν κορυφή του καὶ στὸ χῶρο, πιθανότατα, τοῦ ἀρχαίου ἱεροῦ τῆς Ἀφροδίτης, κτίστηκε παλαιοχριστιανικὴ βασιλική, ἡ ὁποία λειτουργοῦσε καὶ κατὰ τὸν 7ο αἰ., ὅπως προκύπτει ἀπὸ νομίσματα ἐποχῆς Ἡρακλείου καὶ Κώνσταντος Β΄[40]. Ὁ μεγάλος ἀριθμὸς νομισμάτων τοῦ 7ου αἰ. (610-668), ποὺ βρέθηκαν στὸ ὀχυρό, πιστοποιεῖ τὴ συνέχιση τῆς ζωῆς. Στὴν πλαγιὰ βόρεια τοῦ Ἀκροκορίνθου, μεταξὺ τοῦ ὀχυροῦ καὶ τοῦ λόφου Πεντεσκούφι, στὸν εὐρύτερο ἀνασκαφικὸ χῶρο τοῦ Ἱεροῦ τῆς Δήμητρας καὶ Κόρης, ποὺ χρησίμευε ὡς νεκροταφεῖο, ἀποκαλύφθηκε τάφος μὲ νόμισμα ἐποχῆς Κώνσταντος Β΄ (659-665) καὶ χάλκινη πόρπη ὡς κτέρισμα[41].

Ἡ συστηματικὴ ἀνασκαφὴ τοῦ βυζαντινοῦ ὀχυροῦ στὰ Ἴσθμια καὶ τοῦ τείχους τοῦ Ἰσθμοῦ, τοῦ Ἑξαμιλίου, ἦταν ἀποκαλυπτικὴ γιὰ τὴν ἱστορία τους κατὰ τὴ διάρκεια τῶν σκοτεινῶν χρόνων. Γίνεται δὲ ἀκόμη ἀποκαλυπτικότερο, ἂν λάβει κανεὶς

τουλάχιστον μέχρι τὰ μέσα τοῦ 7ου αἰ., ὅπως προκύπτει ἀπὸ τὴν ταφὴ μὲ τὴν πόρπη (τύπου μὲ ἐγχάρακτο Χ) καὶ τὸ νόμισμα Κώνσταντος Β΄ (659-665). Ἡ πόρπη αὐτοῦ τοῦ τύπου χρονολογεῖται σὲ ἕνα εὐρὺ χρονικὸ πλαίσιο ἀπὸ τὰ μέσα μέχρι τὰ τέλη τοῦ 7ου αἰ., βλ. Πούλου-Παπαδημητρίου, Βυζαντινές πόρπες. Τῆς ἴδιας, Χάλκινες πόρπες.

39. Scranton, *Mediaeval Architecture*, ἀρ. 85, 86, 87, 88, 101, 102 156 κ.λπ. Τὸ γλυπτὸ τοῦ Μουσείου τῆς Κορίνθου ἀρ. 349, ποὺ δημοσιεύει ὁ Scranton (119, ἀρ. 156, πίν. 32), ἀνήκει ἐπίσης στοὺς μεταβατικοὺς χρόνους, βλ. Pallas, Données, 301 καὶ σημ. 39.

40. C. W. Blegen – R. Stillwell – O. Broneer – A. R. Bellinger, *Corinth*, vol. III/I. *Acrocorinth. Excavations in 1926*, Cambridge, MA 1930, 21-28, 66. R. Carpenter – A. Bon (μὲ τὴ συνεργασία τοῦ A. W. Parsons), *Corinth*, vol. III/II. *The Defenses of Acrocorinth and the Lower Town*, Cambridge, MA 1936, 130-131.

41. Nancy Bookidis – R. S. Stroud, *Corinth*, vol. XVIII/III. *The Sanctuary of Demeter and Kore. Topography and Architecture*, Princeton-New Jersey 1997, 390. Πρόκειται γιὰ τὸν τάφο 1963-7, ποὺ περιεῖχε τὸ νόμισμα Κώνσταντος 63-858 καὶ τὴν πόρπη MF-11557. Ἡ πόρπη, κατὰ τοὺς ἀνασκαφεῖς, ἀντιστοιχεῖ μὲ ἀνάλογες ἀπὸ τὴν Κόρινθο, ποὺ εἶχαν χρονολογηθεῖ ἀρχικὰ στὸν 6ο ἢ 7ο αἰ., βλ. Gladys R. Davidson, *Corinth*, vol. XII. *The Minor Objects*, Princeton-New Jersey 1952, ἀρ. 2186, 2187. Μάλιστα, ἡ πόρπη 2187 εἶχε θεωρηθεῖ παλαιότερα ἀπὸ τὴ Davidson (267, 271) μεταξὺ τῶν χαρακτηριστικῶν τύπων πορπῶν ποὺ μετέφεραν οἱ ξένοι στρατιῶτες κατὰ τὴν ἐπιδρομή τους στὴν Κόρινθο στὰ τέλη τοῦ 6ου ἢ τὶς ἀρχὲς τοῦ 7ου αἰώνα. Ἡ εὕρεση στὴν περίπτωση αὐτή, μέσα στὸν τάφο αὐτοῦ τοῦ τύπου πόρπης μαζὶ μὲ βυζαντινὸ νόμισμα τοῦ δεύτερου μισοῦ τοῦ 7ου αἰ., ἀποτελοῦν ἀσφαλῆ ἔνδειξη, τόσο γιὰ τὴ χρονολόγηση τοῦ ἀντικειμένου, ὅσο καὶ γιὰ τὴ χρήση του ἀπὸ βυζαντινοὺς στρατιῶτες.

ὑπόψη ὅτι ἡ λειτουργία τῶν Ἰσθμίων ἐπηρεάζεται ἄμεσα ἀπὸ τὴ λειτουργία καὶ τὸ ἐπίπεδο τῆς ἀστικῆς ζωῆς. Τὸ ὀχυρὸ τοῦ Ἰσθμοῦ καὶ τὸ τεῖχος τοῦ Ἐξαμιλίου ἐρευνήθηκαν ἀνασκαφικὰ καὶ ἐπιφανειακὰ καὶ τὸ ἀποτέλεσμα τῆς ἔρευνας συνοψίζεται στὴ διαπίστωση ὅτι, κατὰ τὴ διάρκεια τοῦ 6ου καὶ τοῦ 7ου αἰ., δὲν ἀνιχνεύονται ἐνδείξεις κατάληψης τοῦ Ἰσθμοῦ κατὰ τὴ διάρκεια τῶν σλαβικῶν ἐπιθέσεων[42]. Ἡ ὕπαρξη χειροποίητης κεραμεικῆς σὲ διάφορα σημεῖα τοῦ χώρου, στὰ ὁποῖα ὅμως δὲν ἐντοπίζονται ἴχνη βίαιης καταστροφῆς, δηλώνει μὲ σαφήνεια ὅτι ἡ ζωὴ συνεχίζεται καθόλη τὴ διάρκεια τοῦ 7ου καὶ πιθανὸν καὶ τοῦ 8ου αἰώνα[43]. Σύμφωνα μὲ τὸν ἀνασκαφέα, τὸ ἀρχαιολογικὸ κενὸ στὸ χῶρο αὐτὸ προσδιορίζεται ἀκριβῶς μετὰ τὰ τέλη τοῦ 8ου αἰώνα[44]. Ἐξάλλου, στὴ νοτιοανατολικὴ ἀπόληξη τοῦ Ἐξαμιλίου, στὴ θέση Ἄκρα Σοφία, ἀποκαλύφθηκαν ἀρκετὰ τμήματα οἰκιστικοῦ συγκροτήματος ποὺ ἀνήκουν σὲ πολυτελῆ ἔπαυλη, τῆς ὁποίας ἡ χρήση συνεχίζεται ἔντονη καὶ τὸν 7ο αἰ., ὅπως προκύπτει ἀπὸ τὴν κεραμεική[45]. Ὁ ἀκριβὴς χαρακτήρας τῆς λειτουργίας της καὶ ἡ σχέση της μὲ τὸ Ἐξαμίλιο δὲν ἔχουν διερευνηθεῖ ἀκόμη ἐπαρκῶς.

Ἡ μελέτη τῆς κεραμεικῆς τῆς Κορίνθου κατέδειξε ὅτι ἕνα μεγάλο μέρος της, ποὺ χρονολογεῖται ἀνάμεσα στὸν 4ο καὶ στὸν 8ο αἰ., εἶναι εἰσηγμένο κυρίως ἀπὸ τὴν Αἴγυπτο, τὴ Συρία καὶ τὴν Παλαιστίνη, γεγονὸς ποὺ ἀποδεικνύει τὸ εὖρος καὶ τὴν ἐπικοινωνία τῆς πόλης μὲ περιοχὲς τῆς Ἀνατολῆς, πληροφορία ποὺ δὲν προκύπτει μὲ τέτοια ἀμεσότητα ἀπὸ τὶς διαθέσιμες φιλολογικὲς πηγές[46]. Ἡ μελέτη τῆς

---

42. T. E. Gregory, *Isthmia*, vol. V. *The Hexamilion and the Fortress*, Princeton-New Jersey 1993, 85-87, 145. T. E. Gregory – P. N. Kardulias, Geographical and Surface Surveys in the Byzantine Fortress at Isthmia 1985-1986, *Hesperia* 59 (1990), 467-511. T. E. Gregory, An Early-Byzantine (Dark-age) Settlement at Isthmia: Preliminary Report. The Corinthia in the Roman Period, *Journal of Roman Archaeology Supplementary Series* 8 (1993), 149-159. P. N. Kardulias, Anthropology and Population Estimates for the Byzantine Fortress at Isthmia, *Journal of Roman Archaeology Supplementary Series*, ὅ.π., 139-147. Βλ. ἐπίσης τὰ συμπεράσματα τοῦ P. N. Kardulias, Architecture, Energy, and Social Evolution at Isthmia, Greece. Some Thoughts about Late Antiquity in the Korinthia, *Journal of Mediterranean Archaeology* 8/2 (1995), 33-59.

43. Gregory, *The Hexamilion*, 41, 85-87, 102 σημ. 15, 123 σημ. 7, 145. Πρβλ. Αναγνωστάκης, Πούλου-Παπαδημητρίου, Η πρωτοβυζαντινή Μεσσήνη, 277-281. Kardulias, Architecture, Energy, and Social Evolution, 33-59.

44. Gregory, *The Hexamilion*, 87. Ἀπὸ τὴν περιοχὴ τῶν Ἰσθμίων προέρχεται χάλκινη κλειδιόσχημη πόρπη, ποὺ χρονολογεῖται στὸν 7ο αἰ., βλ. Isabelle Raubitschek, *Isthmia*, vol. VII. *The Metal Objects (1952-1989)*, Princeton-New Jersey 1998, πίν. 37 ἀρ. 221. Παρόμοιες πόρπες, ὅλες χρονολογημένες στὸν 7ο αἰ., ἔχουν βρεθεῖ στὶς Σάρδεις, στὴν Κόρινθο (Davidson, *The Minor Objects*, ἀρ. 2209, 2210) καὶ στὸ Πόρτο Χέλι.

45. T. E. Gregory, An Early Byzantine Complex at Akra Sophia near Corinth, *Hesperia* 54 (1985), 411-428.

46. Barbara Johnson, *Late Roman Imports at Corinth from Egypt and Syro-Palestine,* Corinth Excavations, American School of Classical Studies (ἀναφορὰ στὸ *AJA* 89, 1985, 335-336).

δημοσιευμένης χειροποίητης κεραμεικῆς ἀπὸ τὴν Κόρινθο καὶ τὰ Ἴσθμια, βοήθησε τόσο στὴν ἀποδέσμευση ἀπὸ τὴ μονομερῆ ἀπόδοσή της στοὺς Σλάβους, ὅσο καὶ στὴν ἀναχρονολόγησή της[47]. Ἀντίστοιχο ἀκριβῶς ἦταν τὸ ἀποτέλεσμα τῆς ἔρευνας ποὺ πραγματοποιήθηκε, ἀναφορικὰ μὲ τὴν ἐπαναχρονολόγηση τῶν πορπῶν (εἰκ. 1) καὶ γενικότερα τῶν μεταλλικῶν ἀντικειμένων τῆς Κορίνθου, ποὺ εἶχαν ἀποδοθεῖ, ἀόριστα, στοὺς ξένους εἰσβολεῖς καὶ εἰδικότερα στοὺς Σλάβους τοῦ τέλους τοῦ 6ου αἰώνα[48].

Ἐνδιαφέρον γιὰ τὴν ἱστορία τῆς Κορίνθου κατὰ τοὺς σκοτεινοὺς χρόνους παρουσιάζει τὸ περιεχόμενο τῶν λίγων σωζόμενων ἐπιγραφῶν, ποὺ προέρχονται ἀπὸ

47. Αναγνωστάκης, Πούλου-Παπαδημητρίου, Η πρωτοβυζαντινή Μεσσήνη, 254-259, 277-281.

48. Αναγνωστάκης, Πούλου-Παπαδημητρίου, Η πρωτοβυζαντινή Μεσσήνη, 247-250, ὅπου καὶ ἡ σχετικὴ προγενέστερη βιβλιογραφία γύρω ἀπὸ τὸ θέμα. Σχετικὰ μὲ τὸ θέμα τῶν πορπῶν τῆς Κορίνθου, ἀλλὰ καὶ ὁλόκληρης τῆς Πελοποννήσου, βλ. Avraméa, *Le Péloponnèse*, 86-99. Πέρα ἀπὸ τὶς ἐπισημάνσεις ποὺ γίνονται στὶς ἀνωτέρω μελέτες, σχετικὰ μὲ τὶς πόρπες τῆς Κορίνθου, ποὺ εἶχε δημοσιεύει ἡ Davidson (*The Minor Objects*, ἀρ. 2187 κ.ἑ. πίν. 113-114), πολλὲς ἀκόμη σημαντικὲς παρατηρήσεις προκύπτουν ἀπὸ πρόσφατες μελέτες, ποὺ ἑστιάζονται στὴν ἔρευνα καὶ χρονολόγηση τῶν πορπῶν, κυρίως τοῦ ἑλληνικοῦ χώρου. Μποροῦν νὰ συνοψισθοῦν στὰ ἑξῆς:

α) Ἡ ὁμάδα πορπῶν ἀρ. 2187-2196, περιλαμβάνει πόρπες, πού, σύμφωνα μὲ τὴ Davidson (*The Minor Objects*, 267), εἴτε μεταφέρθηκαν ἀπὸ τοὺς Σλάβους ἐπιδρομεῖς στὴν Κόρινθο καὶ ἀποτελοῦν κατάλοιπα τῆς ἐκεῖ παρουσίας τους, εἴτε ἀνήκουν σὲ ἐκχριστιανισμένους Σλάβους τοῦ 7ου αἰώνα. Πρόσφατη ἔρευνα ἀπέδειξε ὅτι οἱ πόρπες τύπου Κορίνθου (ἀρ. 2192-2196), ἀντίστοιχες τῶν ὁποίων ἔχουν βρεθεῖ στὴν Ἐλεύθερνα, στὴν Ψείρα, στὸ Τηγάνι, στὸ νησάκι Δασκαλιὸ Ἑρμιονίδας, ἀποτελοῦν προϊόντα βυζαντινῶν ἐργαστηρίων, δὲν συνδέονται μὲ Ἀβαροσλάβους καὶ χρονολογοῦνται ἀπὸ τὰ μέσα τοῦ 7ου καὶ στὸν 8ο αἰ., βλ. Αναγνωστάκης, Πούλου-Παπαδημητρίου, Η πρωτοβυζαντινή Μεσσήνη, 257 καὶ σημ. 67. Πούλου-Παπαδημητρίου, Βυζαντινές πόρπες. Τῆς ἴδιας, Χάλκινες πόρπες. Ἡ πόρπη τύπου Bologna, προέλευσης Ἀκροκορίνθου (ἀρ. 2191), εἶναι ὅμοια ἀκριβῶς μὲ ἀντίστοιχη ἀπὸ τὴ Σάμο, ποὺ ἔχει βρεθεῖ μέσα σὲ χριστιανικὸ τάφο, μαζὶ μὲ νόμισμα ἐποχῆς Ἡρακλείου (613-614), βλ. Martini – Steckner, *Das Gymnasium von Samos*, 124-125, πίν. 16 2ab, 3. 2. Γιὰ τὶς πόρπες αὐτοῦ τοῦ εἴδους καὶ τὴ χρονολόγησή τους ἀπὸ τὶς ἀρχὲς τοῦ 7ου μέχρι καὶ τὶς ἀρχὲς τοῦ 8ου αἰ., βλ. Πούλου-Παπαδημητρίου, Χάλκινες πόρπες. Ἐπίσης, πόρπη ἀντίστοιχη πρὸς τὴν ὑπ' ἀρ. 2187, ποὺ ἡ Davidson (*The Minor Objects*, 271) χρονολογεῖ στὸν 6ο ἢ 7ο αἰ., βρέθηκε σὲ χριστιανικὸ τάφο τοῦ εὐρύτερου ἀρχαιολογικοῦ χώρου τοῦ Ἱεροῦ τῆς Δήμητρας καὶ Κόρης μαζὶ μὲ νόμισμα Κώνσταντος Β΄ (659-665), βλ. Bookidis – Stroud, *The Sanctuary of Demeter and Kore*, 390. Ἡ πόρπη ἀρ. 2187 ἀπὸ τὴν Κόρινθο, ἀνήκει στὸν τύπο Csallany ὁμάδα 16, βλ. Πούλου-Παπαδημητρίου, Χάλκινες πόρπες.

β) Οἱ κλειδιόσχημες πόρπες (ἀρ. 2209 καὶ 2210) ἀπὸ τὴν Κόρινθο (Davidson, *The Minor Objects*, 272), καθὼς καὶ ἀπὸ τὴ βασιλικὴ τοῦ Κρανείου, εἶναι προϊόντα βυζαντινῶν ἐργαστηρίων καὶ χρονολογοῦνται ἀπὸ τὸν 7ο αἰ. καὶ μετά, βλ. Πούλου-Παπαδημητρίου, Χάλκινες πόρπες. Ἐπίσης, ἡ πόρπη ἀρ. 2185, τύπου Συρακουσῶν, ποὺ χαρακτηρίζεται ἀπὸ τὴ Davidson (*The Minor Objects*, 267), ὡς κοινὸς τύπος μὲ εὐρύτατη διάδοση κατὰ τὸν 4ο καὶ τὸν 5ο αἰ., ἀπαντᾶ σὲ χριστιανικοὺς τάφους τῆς Σάμου ἀπὸ τὶς ἀρχὲς μέχρι τὰ τέλη τοῦ 7ου αἰ, ὅπως ἀποκαλύπτουν τὰ νομισματικὰ εὑρήματα, βλ. Martini – Steckner, *Das Gymnasium von Samos*, 124-125, 125-126, πίν. 16 3a, b, 3.3, πίν. 16, 8, 4.4. Τέλος, οἱ πόρπες ἀπὸ

τὴν εὐρύτερη περιοχὴ τῆς πόλης, ὅπως μιᾶς ἐπιτύμβιας ἐπιγραφῆς, τῆς Μακεδονίας, ποὺ βρέθηκε στὴν ἀνασκαφὴ τοῦ Θεάτρου τῆς ἀρχαίας Κορίνθου καὶ χρονολογεῖται πιθανότατα στὸν 7ο αἰώνα[49]. Ἄλλη ἐπιτύμβια ἐπιγραφή, ἄγνωστης προέλευσης, ποὺ βρίσκεται στὸ Μουσεῖο τῆς Κορίνθου, χρονολογεῖται πιθανὸν στὸ μεταίχμιο μεταξὺ τοῦ 7ου καὶ τοῦ 8ου αἰ. καὶ ἀναφέρεται στὴν ἐπαγγελματικὴ ἰδιότητα τοῦ νεκροῦ, τοῦ *ῥαβδούχου* Ἀλέξανδρου[50]. Στοὺς μεταβατικοὺς χρόνους ἐντάσσονται, ἀκόμη, ἡ ἐπιτύμβια ἐπιγραφὴ τοῦ δούλου τοῦ Χριστοῦ Δημητρίου[51], ἡ ἐπιτύμβια ἐπιγραφὴ τοῦ Μουσείου τῆς Κορίνθου (ἀρ. 310), ποὺ διασώζει τμῆμα ἀπειλητικῆς ἀρᾶς[52], καθὼς καὶ ἡ ἐπιγραφὴ τοῦ νεκροῦ Ἀδαμαντίου[53].

Στὶς Κεγχρεές, τὸ ἀνατολικὸ λιμάνι τῆς Κορίνθου στὸ Σαρωνικὸ κόλπο, διαπιστώνεται κυκλοφορία τοῦ βυζαντινοῦ νομίσματος καὶ κατὰ τὸν 7ο αἰ., ὅπως προκύπτει ἀπὸ τὴν εὕρεση ἑπτὰ νομισμάτων (φόλλεις): δύο βασιλείας Φωκᾶ (604/5,

---

τὴν Κόρινθο ἀρ. 2189 καὶ 2188 ἀνήκουν καὶ αὐτὲς στὸν τύπο Csallany ὁμάδα 16, βλ. Πούλου-Παπαδημητρίου, Χάλκινες πόρπες. Πιθανὸν στὸν ἴδιο τύπο ἀνήκει καὶ ἡ πόρπη (IM 3546) ἀπὸ τὰ Ἴσθμια, Gregory, *The Hexamilion*, 85 καὶ σημ. 66. Ἀβέβαιη παραμένει ἡ χρονολόγηση τῶν βυζαντινῶν πορπῶν τῆς Κορίνθου (Davidson, *The Minor Objects*, 272 ἀρ. 2197-2201), ποὺ σύμφωνα μὲ τὴν ἴδια (ὅ.π., 278), δὲν βρέθηκαν σὲ βαρβαρικὸ τάφο καὶ πρέπει νὰ ἐντάσσονται χρονικὰ στὸν 7ο αἰώνα. Πάντως, στὴ Σαλαμίνα τῆς Κύπρου βρέθηκε παρόμοια πόρπη, ποὺ χρονολογεῖται μὲ βάση νομισματικὸ εὕρημα τοῦ Κώνσταντος Β΄ στὰ μέσα τοῦ 7ου αἰ., βλ. Marie-José Chavane, *Salamine de Chypre*, vol. VI. *Les petits objets*, Paris 1975, 166 ἀρ. 475, πίν. 47, 69. Γιὰ παρόμοιο ἀχρονολόγητο ἀντικείμενο, βλ. R. M. Harrison – J. W. Hayes (μὲ τὴ συνεργασία τῶν M. V. Gill, M. F. Hendy, S. J. Hill, D. Brothwell, K. Kosswig), *Excavations at Saraçhane in Istanbul*, vol. 1. *The Excavations, Structures, Architectural Decoration, Small Finds, Coins, Bones and Mollucs*, Princeton U.P. 1986, 266 ἀρ. 579.

49. *Corpus der griechisch-christlichen Inschriften von Hellas.* Band I. *Die griechisch-christlichen Inschriften des Peloponnes*, 1. *Isthmos-Korinthos*, ἔκδ. N. A. Bees (Βέης), Athen 1941, 37-41 ἀρ. 17. Pallas, Données, 301 καὶ σημ. 38. Βλ. J. H. Kent, *Corinth*, vol. VIII/3. *The Inscriptions, 1926-1950*, Princeton-New Jersey 1966, 197 ἀρ. 644. Ἀκόμη, στὸν 6ο ἢ 7ο αἰ., ἀνήκουν οἱ ἐπιγραφὲς Bees, *Die griechisch-christlichen Inschriften*, ἀρ. 27 καὶ 34.

50. Πάλλας – Ντάντης, Ἐπιγραφὲς ἀπὸ τὴν Κόρινθο, 71 ἀρ. 10. Κατὰ τοὺς συγγραφεῖς πρόκειται γιὰ κατώτερο δικαστικὸ ὑπάλληλο, τοῦ ὁποίου κύριο ἔργο ἦταν ἡ ἐφαρμογὴ τῶν ἀποφάσεων τοῦ δικαστῆ. Πιθανότερη φαίνεται ἡ ἄποψη τῶν Feissel, Philippidis-Braat, Inventaires, 368 ἀρ. 101*, σύμφωνα μὲ τὴν ὁποία, κατὰ τὴν πρωτοβυζαντινὴ περίοδο ὁ *ραβδοῦχος* εἶναι αὐτὸς ποὺ συνοδεύει τὰ ζῶα ἢ ἀσχολεῖται μὲ τὶς μεταφορές, ὅπως ὁ *μουλίων* (ἡμιονηγός). Τὴν ἴδια ἄποψη συμμερίζεται καὶ ἡ Erkki Sironen, *The Late Roman and Early Byzantine Inscriptions of Athens and Attica*, Helsinki 1997, 407 καὶ σημ. 326. Τέλος, στὸν 7ο αἰ. χρονολογεῖται καὶ ἐνεπίγραφη ἐπιτύμβια πλάκα ποὺ βρέθηκε στὰ βορειοδυτικὰ τοῦ Ἀσκληπιείου τῆς Κορίνθου καὶ ἀναφέρεται στὸ ἐπάγγελμα τοῦ νεκροῦ (*μακελλαρίου*), βλ. Πάλλας – Ντάντης, Ἐπιγραφὲς ἀπὸ τὴν Κόρινθο, 70-71 ἀρ. 9.

51. Bees, *Die griechisch-christlichen Inschriften*, 25-26 ἀρ. 10.

52. Bees, *Die griechisch-christlichen Inschriften*, 45 ἀρ. 21. Pallas, Données, 302 καὶ σημ. 43.

53. Bees, *Die griechisch-christlichen Inschriften*, 97-98 ἀρ. 45. Kent, *The Inscriptions*, 186 ἀρ. 582. Ἡ ἐπιγραφή, χρονολογεῖται στὸν 7ο - 8ο αἰ. ἀπὸ τὸν Πάλλα (Données, 302 καὶ σημ. 43).

607/8), δύο Κώνσταντος Β΄ (641-648) καὶ τρία ἀταύτιστα[54]. Ἀκόμη, δραστηριότητες ἀπὸ τὸν 7ο μέχρι τὸν 11ο αἰ. προκύπτουν ἀπὸ τὴν κεραμεικὴ ποὺ βρέθηκε στὸ βορειοδυτικὸ τμῆμα τοῦ λιμανιοῦ[55].

Στὸ Ἄργος, τοῦ ὁποίου οἱ κάτοικοι, σύμφωνα μὲ τὸ *Χρονικὸ* τῆς Μονεμβασίας, κατέφυγαν στὸ νησάκι Ὀρόβη, δὲν ὑπάρχουν ἴχνη ἐγκατάλειψης. Ἡ ἀναχρονολόγηση τόσο τῆς χειροποίητης, ὅσο καὶ τῆς τροχήλατης κεραμεικῆς, ποὺ βρέθηκαν στὴν περιοχὴ τῶν ρωμαϊκῶν Θερμῶν Α, στὴν ὁδὸ Θεάτρου καὶ στὸ χῶρο βόρεια τῶν Θερμῶν, σὲ ἕνα εὐρύτατο χρονικὸ πλαίσιο ποὺ κυμαίνεται ἀπὸ τὰ τέλη τοῦ 6ου καὶ μετά, μέσα στὸν 7ο καὶ στὸν 8ο αἰ. ἀκόμη, ἀπεγκλωβίζοντάς την ἀπὸ τὰ ἀσφυκτικὰ δεδομένα τοῦ ἔτους 585[56], ἐπιτρέπει μία ἐντελῶς νέα θεώρηση τῶν πληροφοριῶν τοῦ *Χρονικοῦ*[57]. Στὴ νέα αὐτὴ θεώρηση, ποὺ ἀποκλείει τὴν ἐγκατάλειψη ἢ τὴν ὁλικὴ καταστροφή, περιλαμβάνονται τόσο τὸ ἐνδεχόμενο τῆς συμβίωσης, ὅσο καὶ αὐτὸ τῆς σταδιακῆς προσαρμογῆς τῶν ντόπιων στὶς δυσκολότερες συνθῆκες ζωῆς. Αὐτὸ ἀποδεικνύεται, ἐκτὸς τῶν ἄλλων, καὶ ἀπὸ τὴν ὕπαρξη στὰ ἴδια στρώματα τοῦ χώρου τῶν Θερμῶν, χειροποίητης κεραμεικῆς μαζὶ μὲ καλῆς ποιότητας πρωτοβυζαντινὴ κεραμεική, ποὺ μπορεῖ νὰ χρονολογηθεῖ στὸν 7ο καὶ στὸν 8ο αἰ., γεγονὸς ποὺ δικαιολογεῖ τὴ χρήση τοῦ χώρου τῶν Θερμῶν ὡς ἀποθέτη.

Ἡ ἐπιβίωση τῆς πόλης πιστοποιεῖται καὶ ἀπὸ ἄλλα ἀρχαιολογικὰ δεδομένα, ὅπως ἡ λειτουργία ἔπαυλης στὰ ὅρια τῆς παλαιοχριστιανικῆς πόλης, μέχρι τουλάχιστον τὴν ἐποχὴ τῆς βασιλείας τοῦ Κώνσταντος Β΄ (641-668), ποὺ προκύπτει ἀπὸ

54. R. L. Hohlfelder, *Kenchreai, Eastern Port of Corinth*, vol. III. *The Coins*, Leiden 1978, 4, 74-75 ἀρ. 1160-1166.

55. R. Scranton – J. W. Shaw – Leila Ibrahim, *Kenchreai, Eastern Port of Corinth*, vol. I. *Topography and Architecture*, Leiden 1978, 48. Βλ. ἐπίσης, λυχνάρι τοῦ τέλους τοῦ 6ου - ἀρχῶν 7ου αἰ. (γύρω στὸ 600) ποὺ χαρακτηρίζεται ἀπὸ ἀδεξιότητα κατασκευῆς, H. Williams, *Kenchreai, Eastern Port of Corinth*, vol. V. *The Lamps*, Leiden 1981, 87 ἀρ. 465, πίν. 20, καθὼς καὶ ἀγγεῖα τοῦ τέλους τοῦ 6ου καὶ τοῦ 7ου-8ου αἰ., Beverley Adamsheck, *Kenchreai, Eastern Port of Corinth*, vol. IV. *The Pottery*, Leiden 1979, 116 ἀρ. RC 19, 135 ἀρ. RC 73.

56. P. Aupert, Céramique slave à Argos (585 ap. J.-C.), *Études Argiennes*, Paris 1980 (= *BCH*, Suppl. 6), 373-394.

57. Ἡ ἀναχρονολόγηση τῆς κεραμεικῆς τῶν Θερμῶν Α τοῦ Ἄργους προτάθηκε ἀπὸ τοὺς Αναγνωστάκη, Πούλου-Παπαδημητρίου, Η πρωτοβυζαντινή Μεσσήνη, 265-273. Πρὸς μία τέτοια ἀναθεώρηση συμβάλλουν καὶ τὰ πρόσφατα ἀρχαιολογικὰ δεδομένα ἀπὸ τὴν πόλη, βλ. Catherine Abadie-Reynal, Un exemple de régression du phénomène urbain: Argos aux IVe-VIIe siècles ap. J.-C., στὸ *Ἄργος καὶ Αργολίδα. Τοπογραφία καὶ πολεοδομία. Argos et l'Argolide. Topographie et urbanisme, Πρακτικὰ διεθνούς Συνεδρίου. Actes de la Table Ronde internationale, Αθήνα - Ἄργος 28/4-1/5/1990*, ἔκδ. Anne Pariente – G. Touchais, Paris-Athènes 1998, 401-402. Βλ. καὶ Αναγνωστάκης, Η χειροποίητη κεραμική, (βλ. σημ. 14), 287-330.

νομισματικὸ εὕρημα στὸ στρῶμα καταστροφῆς[58], καθὼς καὶ ἡ χρήση λουτροῦ[59]. Ἐπίσης, στὴν ἐκκλησία τῆς Κοίμησης τῆς Θεοτόκου (τοῦ 1174), στὴ Λάρισα τοῦ Ἄργους, βρέθηκαν τέσσερα γλυπτὰ ἀρχιτεκτονικὰ μέλη ποὺ χρονολογοῦνται πιθανότατα στοὺς μεταβατικοὺς χρόνους (7ο ἢ 8ο αἰ.) καὶ ἀνήκουν στὴν προϋπάρχουσα ἐκεῖ παλαιοχριστιανικὴ βασιλική, τῆς ὁποίας τὰ λιγοστὰ ἐρείπια εἶναι ὁρατά[60]. Ἐνδέχεται, συνεπῶς, κατὰ τὰ δύσκολα χρόνια τοῦ 7ου καὶ τοῦ 8ου αἰ., οἱ κάτοικοι τοῦ Ἄργους νὰ ἔκτισαν τὴν ἐκκλησία τους μέσα στὸ κάστρο τῆς Λάρισας, ὅπως οἱ Λακεδαιμόνιοι ἔκτισαν τὴ δική τους τὸν 7ο αἰ. στὴν ἀκρόπολη τῆς Σπάρτης. Τέλος, πολὺ κοντὰ στὴν ἀρχαία ἀγορά, στὸ οἰκόπεδο Ἀναγνωστοπούλου, βρέθηκε μέσα σὲ ἐπίχωση φόλλις Λέοντα Γ΄, τοῦ 8ου αἰώνα[61].

Ἡ εὕρεση, στὴ γειτονικὴ πρὸς τὸ Ἄργος Τίρυνθα, χειροποίητης καὶ τροχήλατης κεραμεικῆς, καθὼς καὶ νομίσματος Θεοφίλου (στὸ θάλαμο 14), πιστοποιεῖ τὴν πολυπλοκότητα τῶν προβλημάτων χρονολόγησης καὶ ταυτότητας τῆς χειροποίητης κεραμεικῆς. Παρὰ τὴν ἔλλειψη καθαρῆς στρωματογραφίας σχετικὰ μὲ τὴ χειροποίητη κεραμεικὴ τῆς Τίρυνθας, πιστεύουμε ὅτι τόσο τὰ χειροποίητα ἀγγεῖα, ὅσο καὶ τὰ καλῆς ποιότητας τροχήλατα, θὰ μποροῦσαν νὰ εἶχαν χρησιμοποιηθεῖ ἀπὸ Σλάβους σταδιακὰ ἀφομοιωμένους, ἀλλὰ καὶ ἀπὸ ντόπιους ἢ γενικὰ Βυζαντινούς, ὁποιασδήποτε προέλευσης[62].

Ἡ ἀναίρεση τῆς μαρτυρίας τοῦ *Χρονικοῦ* γιὰ τὴν πρόσκαιρη, ἔστω, ἐγκατάλειψη τοῦ Ἄργους καὶ τὴ μετεγκατάσταση τῶν κατοίκων του στὴν Ὀρόβη, ἐπιβεβαι-

---

58. G. Daux, *BCH* 92 (1968), 1039-1040. Abadie-Reynal, Un exemple de régression, 402.

59. Χ. Κριτζᾶς, *ΑΔ* 28 (1973), Β1, 125. Πρόκειται γιὰ συγκρότημα λουτρῶν, ποὺ ἀργότερα ὑπέστη μετασκευὲς καὶ ἦταν σὲ χρήση μέχρι, τουλάχιστον, τὸν 7ο αἰώνα.

60. Τὰ δύο ἀπὸ τὰ γλυπτὰ εἶχε χρονολογήσει στὸν 7ο αἰ. ὁ W. Volgraff, Fouilles, *BCH* 31 (1907), 149. Τοῦ ἴδιου, *Le Sanctuaire d'Apollon Pythéen à Argos*, Études Péloponnésiennes 1, Paris 1956 103, 102 εἰκ. 74, 75, ἐνῶ γιὰ τὰ δύο ἄλλα δημοσίευσε φωτογραφίες, χωρὶς κανένα σχόλιο, βλ. W. Volgraff, Arx Argorum, *Mnemosyne* n.s. 56 (1928), πίν. III. Ὁ ἀνασκαφέας θεωρεῖ ὅτι στὴ Λάρισα τοῦ Ἄργους ἦταν σὲ χρήση μία βασιλικὴ τοῦ 7ου αἰ., ποὺ κτίστηκε ἐκεῖ μετὰ τὴν καταστροφὴ τῆς ἐπισκοπικῆς ἐκκλησίας κατὰ τὰ τραγικὰ γεγονότα τοῦ τέλους τοῦ 6ου αἰ., βλ. Volgraff, *Le Sanctuaire d'Apollon*, 103. Τὴν ὕπαρξη προγενέστερου ναοῦ, ἀπὸ τὸν ὁποῖο προέρχονται τὰ γλυπτά, πιθανολογεῖ καὶ ὁ Ch. Bouras, L'église de la Théotokos de la citadelle d'Argos, *BCH* 111 (1987), 468-469. Ἀκόμη, γλυπτὰ μεταβατικῶν χρόνων ἀναγνωρίζουμε στὰ ἐπίκρανα ποὺ προέρχονται ἀπὸ τὴ μονὴ Λουκοῦς καὶ ἐκτίθενται στὸ Μουσεῖο τοῦ Ἄστρους, βλ. Αλκμήνη Ντατσούλη-Σταυρίδη, *Κατάλογος Αρχαιολογικού Μουσείου Άστρους*, Αθήνα 1999, ἀρ. 23, 24, 25.

61. F. Croissant, *BCH* 95 (1971), 765.

62. Βλ. ἀναλυτικά, Αναγνωστάκης, Πούλου-Παπαδημητρίου, Η πρωτοβυζαντινή Μεσσήνη, 273-276. Γιὰ τὰ εὑρήματα τῆς Τίρυνθας, βλ. K. Kilian, Zu einigen früh- und hochmittelalterlichen Funden aus der Burg von Tiryns, *Archäologisches Korrespondenzblatt* 10 (1980), 281-290. Τοῦ ἴδιου, Ἀρχαιολογικὲς ἐνδείξεις γιὰ τὴν σλαβικὴ παρουσία στὴν Ἀργολιδοκορινθία (6ος-7ος αἰώνας μ.Χ.), *Πελοποννησιακὰ* 16 (1985-86), 295-304.

ώνεται καὶ ἀπὸ τὰ ἀρχαιολογικὰ δεδομένα, ποὺ ἀποκαλύφθηκαν τελευταῖα τόσο στὴν παρακείμενη ἀκτή, ὅσο καὶ στὰ νησάκια τοῦ Ἀργολικοῦ κόλπου. Ἡ λειτουργία, μέχρι τὶς ἀρχὲς τοῦ 7ου αἰ., βιοτεχνικῶν ἐργαστηρίων παραγωγῆς ἀγγείων καὶ εἰδικότερα ἀμφορέων (τοῦ ὑστερορρωμαϊκοῦ τύπου 2) γιὰ τὴν ἀποθήκευση καὶ τὴ μεταφορὰ λαδιοῦ, ἀλλὰ καὶ κρασιοῦ, τόσο στοὺς Ἁλιεῖς τῆς Ἐρμιονίδας, ὅσο καὶ στὴν παραθαλάσσια θέση Κουνούπι, καθὼς καὶ στὸ νησάκι Χηνίτσα, ἐπιβεβαιώνουν τὴν ἀδιατάρακτη συνέχιση τῆς ζωῆς καὶ τῆς οἰκονομικῆς δραστηριότητας, μέχρι τουλάχιστον τὶς ἀρχὲς τοῦ 7ου αἰώνα. Ἀξίζει νὰ σημειωθεῖ, ὅτι ἡ παραγωγὴ αὐτοῦ τοῦ εἴδους τοῦ ἀμφορέα μειώνεται σταδιακὰ γύρω στὰ μέσα τοῦ 7ου αἰ., ἐνῶ παράλληλα παρατηρεῖται μείωση τῆς εἰσαγωγῆς του στὶς χῶρες τῆς δυτικῆς Μεσογείου, λόγω τῶν κινδύνων ποὺ παρουσιάζονται στὴ ναυσιπλοΐα[63].

Ἡ ἄσκηση τῆς κεντρικῆς βυζαντινῆς ἐξουσίας καὶ παρουσίας στὴ Χηνίτσα, στὸ Κουνούπι, στὸ Δασκαλιό, στὴ Ρόμβη, στὶς Σπέτσες καὶ σὲ ἄλλα νησάκια τοῦ Ἀργολικοῦ κόλπου, πιστοποιεῖται καθόλη τὴ διάρκεια τῶν λεγόμενων σκοτεινῶν χρόνων, ὅπως προκύπτει ἀπὸ τὴ σφραγιστικὴ καὶ τὴ νομισματικὴ μαρτυρία[64]. Ἐπίσης, μικροὶ ναοὶ τοῦ 7ου αἰ. ἐντοπίζονται στὶς νησίδες Χηνίτσα[65], Δασκαλιό[66] κ.ἀ. Βυζαντινὰ νομίσματα καὶ μεμονωμένα ἀρχαιολογικὰ εὑρήματα τοῦ 7ου ἢ καὶ τοῦ 8ου αἰ. βρέθηκαν, ἀκόμη, στὴ βραχονησίδα Σουπιά (λιμενικὲς ἐγκαταστάσεις, δεξαμενές, κεραμεική, νομίσματα Κώνσταντος Β΄)[67], στὴν Ὕδρα[68], στὰ Τσελεβίνια (ἴχνη ἐγκατάστασης, κεραμεική, νομίσματα)[69], στὸ Δοκό (δεξαμενές, κεραμεική, νομίσματα)[70], στὴν Ὑψηλή (θεμέλια ναοῦ, νομίσματα Ἡρακλείου)[71], στὸ Κορακονήσι (ἐρείπια δεξαμενῶν, πόρπες, ἀγκίστρια κ.λπ.)[72], στὶς Σπέτσες (θεμέλια κτισμάτων, νομίσματα)[73].

---

63. Βούλα Κόντη, Βιοτεχνικὴ δραστηριότητα στὴν περιοχὴ τῶν Ἁλιέων Ἐρμιονίδας (6ος-7ος αἰ.), στὰ *Πρακτικὰ τοῦ Ε΄ Διεθνοῦς Συνεδρίου Πελοποννησιακῶν Σπουδῶν*, τόμ. Β΄, Ἀθήνα 1996-1997, 335-344.

64. Αβραμέα, Ανέκδοτα μολυβδόβουλλα, 11-25. Κόντη, Βιοτεχνικὴ δραστηριότητα, 344-347. Γιὰ τὴ χρονολόγηση τῶν πορπῶν τῶν νησιῶν τοῦ Ἀργολικοῦ κόλπου, βλ. Avramέa, *Le Péloponnèse*, 90. Γιὰ τὴ νῆσο Ρόμβη, βλ. Vasso Pennas, The Island of Orovi in the Argolid: Bishopric and Administrative Center, *SBS* 4 (1995), 163-173. Βλ. καὶ Αναγνωστάκης, Η χειροποίητη κεραμική, 319-323.

65. Πληροφορία Ἄ. Κύρου.

66. Πληροφορία τοῦ ἀρχαιολόγου Ἠ. Σπονδύλη.

67. Ἄ. Κύρου, Περιπλανήσεις ἁγίων λειψάνων καὶ μία ἄγνωστη καστροπολιτεία στὸν Ἀργολικό, *Πελοποννησιακὰ* 21 (1995), 118.

68. Πέννα, Η ζωή στις βυζαντινές πόλεις, 201, 245. Πρόκειται γιὰ εἰκοσανούμμιο ἐποχῆς Λέοντα Γ΄ (735-741).

69. Πληροφορία Ἄ. Κύρου.

70. Κύρου, Περιπλανήσεις, 106-118.

71. Ἄ. Κύρου, *Στὸ σταυροδρόμι τοῦ Ἀργολικοῦ*, τόμ. Α΄, Ἀθήνα 1990, 260.

72. Πληροφορία Ἄ. Κύρου.

73. Χάρις Κοιλάκου, *ΑΔ* 42 (1987), Β1, 112-114.

Στὴ μεταβατικὴ περίοδο, ἀπὸ τὰ μέσα τοῦ 7ου μέχρι τὰ μέσα τοῦ 9ου αἰ., ἐντάσσεται χρονικὰ ἡ τρίκλιτη ξυλόστεγη βασιλικὴ μὲ νάρθηκα στὸν ἐγκαταλελειμμένο συνοικισμὸ Λαλιωταίικα τῆς Ἄνω Ἐπιδαύρου, κτισμένη μὲ ἀρχιτεκτονικὰ μέλη παλαιοχριστιανικῆς βασιλικῆς[74]. Σύμφωνα μὲ τὴν ἀνασκαφέα, ἀπὸ ἄποψη τυπολογίας τὸ μνημεῖο παρουσιάζει ὁμοιότητες μὲ τὴν Ἐπισκοπὴ τοῦ Μάστρου Εὐρυτανίας (τέλη 7ου ἢ στὸν 8ο αἰ.), τὴ βασιλικὴ Βυζαρίου Ἀμαρίου Κρήτης (γύρω στὸ 700) καὶ τὸν Ἅγιο Ἰωάννη τὸ Θεολόγο στὴν Ἀπείρανθο Νάξου (ἀπὸ τὰ μέσα τοῦ 7ου μέχρι τὰ μέσα τοῦ 9ου αἰ., μὲ ἐπικρατέστερη χρονολόγηση γύρω στὰ 700)[75]. Στοὺς τάφους τῆς βασιλικῆς βρέθηκαν, ἐκτὸς τῶν ἄλλων, ἀντικείμενα μετάλλινα καὶ πήλινα, ποὺ μποροῦν νὰ χρονολογηθοῦν στὸν 6ο-7ο αἰώνα[76]. Στὴν ἴδια περιφέρεια, ἡ νεότερη οἰκοδομικὴ φάση τῆς παλαιοχριστιανικῆς βασιλικῆς στὴν Τροιζήνα, στὴ θέση Λακκώματα, χρονολογεῖται στὸν 7ο αἰώνα[77].

Ἀντίστοιχη εἶναι ἡ κατάσταση, ποὺ παρουσιάζει ἀπὸ ἀρχαιολογικὴ ἄποψη ἡ ἐγκαταλελειμμένη, κατὰ τὸ *Χρονικὸ* τῆς Μονεμβασίας, Λακεδαιμονία. Μολονότι δημιουργεῖται ἡ ἐντύπωση ἀπὸ τὴ μαρτυρία τοῦ *Χρονικοῦ* ὅτι ἡ πόλη ἐγκαταλείφθηκε ἀπὸ ἐπίσκοπο καὶ κατοίκους, καὶ μόλις στὶς ἀρχὲς τοῦ 9ου αἰ. ἐπανιδρύθηκε, ἡ ἀρχαιολογικὴ ἔρευνα καταδεικνύει τὸ ἀντίθετο. Στὴ δυτικὴ πλευρὰ τῆς ἀκρόπολης, ἀνατολικὰ τοῦ Θεάτρου, βρίσκονται τὰ ἐρείπια μεγάλης τρίκλιτης βασιλικῆς, τῆς λεγόμενης βασιλικῆς τοῦ ὁσίου Νίκωνα (εἰκ. 3), ποὺ ἀναχρονολογήθηκε στὰ τέλη τῆς πρωτοβυζαντινῆς περιόδου, πιθανότατα στὸν 7ο αἰώνα[78]. Ἡ κάτοψη τοῦ ναοῦ παρουσιάζει ὅλα τὰ χαρακτηριστικὰ τῶν ναῶν τῆς μεταβατικῆς περιόδου: τρίπλευρες ἀψίδες, ἀπὸ τὶς ὁποῖες ἡ μεσαία σχηματίζει στὴν κάτοψη ὑπερυψωμένο τόξο, διαίρεση τῶν παραβημάτων σὲ δύο χώρους, βάση τράπεζας προσφορῶν καὶ κίονες μὲ βάθρα.

Νομίσματα Φωκᾶ καὶ πόρπες δηλώνουν δραστηριότητα μέσα στὴν πόλη, κατὰ τὴ διάρκεια τοῦ 7ου αἰώνα[79]. Ἐπιπλέον, ἡ ἀνασκαφὴ τῶν μεσαιωνικῶν στρωμάτων

---

74. Ἀναστασία Δ. Οἰκονόμου, Συμβολὴ στὴν τοπογραφία τῆς περιοχῆς Ἄνω Ἐπιδαύρου στοὺς μέσους χρόνους, στὰ *Πρακτικὰ τοῦ Β΄ Τοπικοῦ Συνεδρίου Ἀργολικῶν Σπουδῶν*, Ἀθήνα 1989, 305-309.

75. Ὁ Βοκοτόπουλος, *Ἡ ἐκκλησιαστικὴ ἀρχιτεκτονική*, 97, 98 καὶ σημ. 2, 181, ἐντάσσει τὶς βασιλικὲς τοῦ Μάστρου, τοῦ Βυζαρίου καὶ τῆς Ἀπειράνθου στὴ μεταξὺ τῶν μέσων τοῦ 7ου καὶ τῶν μέσων τοῦ 9ου αἰ. «σκοτεινὴ περίοδο».

76. Οἰκονόμου, Συμβολή, 306-307.

77. Νίκη Μίχαλου-Ἀλεβίζου, Ἡ παλαιοχριστιανικὴ βασιλικὴ Δαμαλᾶ, στὸ *Δέκατο Συνέδριο Χριστιανικῆς Ἀρχαιολογίας. Περιλήψεις ἀνακοινώσεων*, Θεσσαλονίκη 1980, 65-66.

78. Βοκοτόπουλος, Παρατηρήσεις, 280.

79. Δύο νομίσματα Φωκᾶ ποὺ προέρχονται ἀπὸ βυζαντινοὺς τάφους στὸ ναὸ τῆς Ὀρθίας Ἀρτέμιδος, προσδιορίζουν τὸν ἀνώτατο χρόνο χρήσης τοῦ χώρου κατὰ τὴν πρωτοβυζαντινὴ περίοδο, βλ. Ἀβραμέα, «Θησαυροί», 85. Νομίσματα Φωκᾶ βρέθηκαν καὶ στὸ κέντρο τῆς πόλης, στὴν ὁδὸ Ἡρακλειδῶν καὶ Ξενοφῶντος. Στὸ Μουσεῖο τῆς Σπάρτης βρίσκεται πόρπη (ἀρ. 405) ἀντικῆς ἢ γερμανικῆς

τοῦ ἀρχαίου θεάτρου τῆς Σπάρτης ἀποκάλυψε χειροποίητη κεραμεική (κυρίως μαγειρικὰ σκεύη), ἡ ὁποία ἔχει βρεθεῖ μαζὶ μὲ καλῆς ποιότητας τροχήλατη, σὲ στρώματα τοῦ 8ου-10ου αἰώνα[80]. Ἡ διαπίστωση αὐτὴ ὁδήγησε τὸν ἀνασκαφέα στὴν ἄποψη ὅτι, ὅπως συμβαίνει στὴν Κόρινθο, στὸ Ἄργος καὶ στὸ Ἐξαμίλιο, περιοχὲς μὲ ἔντονη τὴ βυζαντινὴ παρουσία, ἔτσι καὶ στὴ Σπάρτη ἔχουμε μαρτυρία γιὰ συμβίωση, ἀφομοίωση καὶ σταδιακὸ ἐξελληνισμὸ τῶν ἐπήλυδων ἀπὸ τοὺς ντόπιους[81]. Ἀπὸ τὴν περιοχὴ τῆς Λακεδαίμονος πρέπει νὰ προέρχεται ἕνα μαρμάρινο ἐπίθημα, ποὺ βρίσκεται στὸ Μουσεῖο τῆς Σπάρτης καὶ φέρει δύο λοξότμητες πλευρές. Ἡ μία κοσμεῖται μὲ ἰσοσκελῆ σταυρό, ἀπὸ τὸν ὁποῖο ἐκφύονται ἡμίφυλλα ἄκανθας, ἐνῶ στὴν ἄλλη πλευρὰ ἀναπτύσσονται φοινικοειδῆ μὲ φύλλα περισσότερο ὁμοιόμορφα, βελονοειδῆ καὶ δύσκαμπτα[82].

Στὴν εἰκόνα συμβίωσης ἐπήλυδων καὶ ντόπιων, ποὺ φαίνεται νὰ παρουσιάζει ἡ Σπάρτη, μὲ βάση τὰ ἀρχαιολογικὰ εὑρήματα, ἀντιπαρατίθεται ἡ ἀνυπαρξία σχεδὸν ἀρχαιολογικοῦ ὑλικοῦ ἀπὸ τὴ Μονεμβασία, ἀπὸ ὅπου προέρχεται μόνο ἕνα σπάνιο νόμισμα 8ου αἰ., ἔκδοσης νομισματοκοπείου Συρακουσῶν (δεκανούμμιο Φιλιππικοῦ Βαρδάνη, 711-713) καὶ ἕνα μολυβδόβουλλο[83].

Σὲ ἀντίθεση, τὸ νησὶ τῶν Κυθήρων, νότια τῆς χερσονήσου τοῦ Μαλέα, παρουσιάζει ἀκμὴ κατὰ τὸν 6ο καὶ τὸν 7ο αἰώνα. Στὸ λόφο τοῦ Καστριοῦ (Παλαιόπολη) ἐντοπίζεται πρωτοβυζαντινὴ πόλη, ποὺ ἤκμασε, ὅπως προκύπτει ἀπὸ τὰ εὑρήματα, ἀπὸ τὸν 4ο μέχρι τὸν 7ο αἰώνα. Δύο ἐκκλησίες στὴ γύρω περιοχὴ χρονολογοῦνται στὸν 7ο αἰ.: οἱ Ἅγιοι Ἀνάργυροι (Ἅγιος Κοσμᾶς), σπάνιου ἀρχιτεκτονικοῦ τύπου

προέλευσης (J. Werner, Neues zur Frage der slawischen Bügelfibeln aus südosteuropäischen Ländern, *Germania* 38, 1960, 114 καὶ πίν. 29 ἀρ. 3), ἀλλὰ κατασκευασμένη σὲ βυζαντινὸ ἐργαστήριο· ὅμοιες ἔχουν βρεθεῖ σὲ πολλὰ σημεῖα τοῦ ἑλληνικοῦ χώρου. Οἱ πόρπες αὐτοῦ τοῦ τύπου χρονολογοῦνται στὸν 7ο αἰώνα. Βλ. καὶ παραπάνω, σημ. 13.

80. G. D. R. Sanders, Excavations at Sparta: The Roman Stoa, 1988-91, Preliminary Report, I. Medieval Pottery, *ABSA* 88 (1993), 277-281. Τοῦ ἴδιου, Pottery from Medieval Levels in the Orchestra and Lower Cavea, στὸ Excavations at the Ancient Theatre of Sparta 1992-4: Preliminary Report, ἔκδ. G. B. Waywell – J. J. Wilkes, *ABSA* 90 (1995) 451-457.

81. Sanders, Medieval Pottery, 454-455. Ἀναγνωστάκης, Πούλου-Παπαδημητρίου, Η πρωτοβυζαντινή Μεσσήνη, 281-283.

82. Ν. Β. Δρανδάκης, *ΑΔ* 16 (1960), Χρονικά, 107, πίν. 84ε. Ὁ Πάλλας διαπιστώνει ὅτι τὸ γλυπτὸ διατηρεῖ στοιχεῖα τῆς ἑλληνιστικῆς παράδοσης σὲ ὅ,τι ἀφορᾶ τὴ διακόσμηση, ἐνῶ συγχρόνως ἔχει ὅλα τὰ χαρακτηριστικὰ γνωρίσματα μιᾶς αἰσθητικῆς ἔκπτωσης ποὺ διακρίνεται στὴ γλυπτικὴ τοῦ τέλους τοῦ 7ου καὶ τῶν ἀρχῶν τοῦ 8ου αἰώνα, βλ. D. Pallas, *Les monuments paléochrétiens de Grèce découverts de 1959 à 1973*, Cité de Vatican 1977, 195 εἰκ. 134α-β.

83. Πέννα, Η ζωή στις βυζαντινές πόλεις, 201, 257. Ἄννα Αβραμέα – Μίνα Γαλάνη-Κρίκου – Γ. Τουράτσογλου, Μολυβδόβουλλα με γνωστή προέλευση από τις συλλογές του Νομισματικού Μουσείου Αθηνών, *SBS* 2 (1990), 257 ἀρ. 73.

μὲ διπλῆ ἀψίδα, χρονολογούμενοι πιθανότατα πρὶν ἀπὸ τὰ μέσα τοῦ 7ου αἰ.[84] καὶ ὁ Ἅγιος Παντελεήμων, ὁ ὁποῖος μετὰ τὰ μέσα τοῦ 7ου αἰ., ἐξαιτίας τῶν καταστροφῶν, ἀνακατασκευάστηκε μὲ πεσσοστοιχία[85]. Ἐπίσης, σὲ βασιλικὴ τοῦ 7ου αἰ. ἀνῆκε τὸ ψηφιδωτὸ δάπεδο, ποὺ σώζεται στὴ μονὴ τοῦ Ἁγίου Γεωργίου στὸ Βουνό[86], ἐνῶ στὴν ἴδια περίπου ἐποχὴ ἐντάσσεται καὶ ὁ ναὸς τῶν Ἁγίων Σεργίου καὶ Βάκχου στὰ Λογοθετιάνικα[87]. Νομίσματα, ὄστρακα καὶ πολλὰ μικροαντικείμενα τῆς ἴδιας ἐποχῆς πιστοποιοῦν σχετικὴ ἀκμὴ στὰ Κύθηρα[88].

Ἡ εἰκόνα ποὺ παρουσιάζει τὸ ἀνατολικὸ τμῆμα τῆς Πελοποννήσου, μὲ βάση τὰ ἀρχαιολογικὰ εὑρήματα, συμπληρώνεται ἀπὸ τὰ στοιχεῖα τῆς ἀνασκαφικῆς ἔρευνας, ποὺ πραγματοποιεῖται σὲ διάφορα σημεῖα τῆς περιοχῆς. Ἔτσι, γιὰ τὸ Λέχαιο, τὸν Ἅγιο Βασίλειο Κορινθίας κ.λπ., διαθέτουμε ἀρχαιολογικὰ τεκμήρια μέχρι τὶς ἀρχὲς τοῦ 7ου αἰώνα[89].

Ἰδιαιτέρως διαφωτιστικά, σὲ ὅ,τι ἀφορᾶ τὴν ἀναίρεση τῶν μαρτυριῶν τοῦ *Χρονικοῦ*, καθίστανται τὰ ἀρχαιολογικὰ τεκμήρια, ποὺ ἐντοπίσθηκαν στὸ νότιο καὶ νοτιοδυτικὸ τμῆμα τῆς πελοποννησιακῆς χερσονήσου. Ἡ ὁλοκλήρωση τῆς ἀνασκαφῆς στὸ ἀκρωτήριο Τηγάνι, στὸν κόλπο τοῦ Μέζαπου τῆς Μάνης (πιθανότατα ταυτίζεται μὲ τὸ γνωστὸ ἀπὸ τὶς πηγὲς *κάστρο Μαΐνης*), ἔφερε στὸ φῶς τρίκλιτη ξυλόστεγη παλαιοχριστιανικὴ βασιλική, καθὼς καὶ παλαιοχριστιανικὸ νεκροταφεῖο ποὺ προϋπῆρχε τῆς βασιλικῆς. Πρόκειται γιὰ ἁπλοποιημένη μορφὴ τῆς βασιλικῆς τῆς

---

84. Judith Herrin, Byzantine Kythera, στὸ *Kythera. Excavations and Studies. Conducted by the University of Pennsylvania Museum and the British School at Athens*, ἔκδ. J. N. Coldstream – G. L. Huxley, London 1972, 43.

85. Herrin, Byzantine Kythera, 43. A. H. S. Megaw, Ayios Panteleimon, Palaiopolis, Kythera, στὸ *Kythera*, 315-316. Καὶ γιὰ τὰ δύο μνημεῖα, βλ. Χρύσα Α. Μαλτέζου, Ἀπὸ τὰ Βυζαντινὰ στὰ Βενετικὰ Κύθηρα, στὸ *Ευρετήριο Βυζαντινών τοιχογραφιών Ελλάδος. Κύθηρα*, ἔκδ. Μ. Χατζηδάκης – Ἰωάννα Μπίθα, Ἀθήνα 1997, 306.

86. Herrin, Byzantine Kythera, 43-44.

87. Γιὰ τὸ ψηφιδωτὸ καὶ τὸ ναὸ τῶν Ἁγίων Σεργίου καὶ Βάκχου, βλ. Μαλτέζου, Βενετικὰ Κύθηρα, 306.

88. Ἀπὸ τὸ νησὶ προέρχονται νομίσματα, ὅπως χάλκινος φόλλις Κωνσταντίνου ΣΤ΄ (792-797), βλ. Πέννα, Η ζωή στις βυζαντινές πόλεις, 201, 257, νομίσματα ἀπὸ τὸν Ἰουστῖνο Β΄ μέχρι τὸ ἕκτο ἔτος βασιλείας Ἡρακλείου (τεσσαρακοντανούμμιο τοῦ 615-616, νομισματοκοπείου Νικομήδειας), βλ. G. L. Huxley – J. N. Coldstream, Trial Excavations Near Kastri, στὸ *Kythera*, 69-71, 72, 73-74, 75-76.

89. Στὸ Λέχαιο βρέθηκαν ἀνάγλυφα ἀρχιτεκτονικὰ μέλη καὶ λυχνάρια 5ου-7ου αἰ. σὲ παλαιοχριστιανικὸ κτήριο, ποὺ βρίσκεται μέσα στὸ ἀρχαῖο λιμάνι, Ἑλένη Κουνουπιώτου-Μανωλέσσου, *ΑΔ* 27 (1972), Β1, 5-6. Στὸν Ἅγιο Βασίλειο Κορινθίας, στὴ θέση Βαρελᾶ, σὲ ἀγροικία τῶν ὑστερορρωμαϊκῶν χρόνων ἐντοπίσθηκε χειροποίητη κεραμεικὴ μαζὶ μὲ τροχήλατη, χρονολογούμενη ἀπὸ νόμισμα Φωκᾶ (602-610), γεγονὸς ποὺ δηλώνει τὴ λειτουργία τῆς ἔπαυλης τουλάχιστον μέχρι τότε (πληροφορία τῆς ἀρχαιολόγου Ἀφέντρας Μουτζάλη). Βλ. καὶ Αναγνωστάκης, Πούλου-Παπαδημητρίου, Η πρωτοβυζαντινή Μεσσήνη, 252 καὶ σημ. 44.

Σπάρτης. Τὰ τρία κλίτη χωρίζονται μὲ κίονες, ἔχει τρίπλευρες ἐξωτερικὰ τὶς τρεῖς ἀψίδες, σύνθρονο μὲ διάδρομο καὶ κόγχες στοὺς πλάγιους τοίχους τοῦ κυρίως ἱεροῦ Βήματος, ὅπου ἀνοίγονται οἱ δίοδοι στὰ παραβήματα, τὰ ὁποῖα ὅμως ἐδῶ δὲν εἶναι διμερῆ. Τὰ στοιχεῖα αὐτά, μαζὶ μὲ τὸ γλυπτὸ διάκοσμο καὶ τὶς πόρπες, συνηγοροῦν ὑπὲρ μιᾶς χρονολόγησης τῆς βασιλικῆς στὰ τέλη τοῦ 7ου αἰ., ποὺ μπορεῖ νὰ σχετισθεῖ ἴσως μὲ τὴν ἐπανεγκατάσταση τῆς βυζαντινῆς φρουρᾶς στὸ κάστρο τοῦ Τηγανιοῦ, μετὰ τὴν ἵδρυση τοῦ θέματος Ἑλλάδος[90].

Λίγο νοτιότερα, στὴ θέση Ἅγιος Ἀνδρέας στὰ Ἄλυκα τῆς Μέσα Μάνης, ἀνασκάφηκε τρίκλιτη ξυλόστεγη παλαιοχριστιανικὴ βασιλικὴ μὲ ἡμικυκλικὴ ἀψίδα. Ἡ βασιλικὴ χρονολογήθηκε μὲ βάση τὰ ἀνάγλυφα ἀρχιτεκτονικὰ μέλη ἐπαρχιακοῦ τύπου (εἰκ. 4), ποὺ εἶναι σκορπισμένα γύρω ἀπὸ τὸ ναό, ἀλλὰ καὶ ἀπὸ νόμισμα ἐποχῆς Τιβερίου Γ΄ (698), στὸν 7ο ἢ στὸν 8ο αἰώνα. Τὰ ἀρχιτεκτονικὰ μέλη (τμήματα θωρακίων, ἐπίθημα, τεκτονικὸ κιονόκρανο κ.λπ.) διακρίνονται γιὰ τὴ χονδροειδῆ καὶ ἀμελῆ τεχνική τους, γνωρίσματα ποὺ χαρακτηρίζουν τὰ γλυπτὰ τοῦ τέλους τοῦ 7ου καὶ τοῦ 8ου αἰώνα[91]. Ἐξάλλου, στὸ δεύτερο μισὸ τοῦ 7ου ἢ στὸν 8ο αἰ. χρονολογεῖται, μὲ βάση τὰ ἀρχιτεκτονικὰ γλυπτά, ἡ ἀνακατασκευή, μετὰ τὴν ἐρείπωση τοῦ ἀρχικοῦ ναοῦ, τῆς βασιλικῆς τοῦ Ἁγίου Πέτρου στὴν Καινούπολη (σημερινὴ Κυπάρισσο) τῆς Μάνης[92].

Στὴν Καρυούπολη τῆς Κάτω Μάνης, ποὺ ἱδρύθηκε πιθανότατα στὰ τέλη τοῦ 6ου-ἀρχὲς 7ου αἰ., ὡς πόλη - καταφύγιο λόγῳ τῆς θέσης της ἐπάνω σὲ λόφο, βρέθηκε πρωτοβυζαντινὴ τροχήλατη κεραμεικὴ τοῦ τέλους τοῦ 6ου - ἀρχῶν 7ου αἰ., καθὼς καὶ χονδροειδὴς κεραμεικὴ ἀργοῦ τροχοῦ, πιθανότατα τῆς ἴδιας περιόδου, κατασκευασμένη σὲ τοπικὸ ἐργαστήριο[93]. Τέλος, ἡ χρονολόγηση μιᾶς οἰκοδομικῆς

90. Ν. Β. Δρανδάκης, Ἡ ἀνασκαφὴ στὸ Τηγάνι τῆς Μάνης, *ΠΑΕ* 1980, 247-258, 1983, 264-270, 1984, 248-255. Τοῦ ἴδιου, *Βυζαντινὲς τοιχογραφίες τῆς Μέσα Μάνης*, Ἀθήνα 1995, 21. Σχετικὰ μὲ τὴ χρονολόγηση τῶν πορπῶν τοῦ νεκροταφείου στὸ Τηγάνι, βλ. *Κατάλογος. Ἔκθεση για τα Εκατό Χρόνια της Χριστιανικής Αρχαιολογικής Εταιρείας (1884-1984)*, [Ἀθήνα] 6 Ὀκτωβρίου 1984-30 Ἰουνίου 1985, ἀρ. 62-67 (λήμματα Ν. Β. Δρανδάκη). Γκιολές, *Βυζαντινή Ναοδομία*, 19. Γιὰ τὴν ἀναχρονολόγηση ὁρισμένων πορπῶν τύπου Κορίνθου, ποὺ ἔχουν βρεθεῖ στὸ Τηγάνι, βλ. Αναγνωστάκης, Πούλου-Παπαδημητρίου, Η πρωτοβυζαντινή Μεσσήνη, 257-258. Πούλου-Παπαδημητρίου, Βυζαντινές πόρπες. Τῆς ἴδιας, Χάλκινες πόρπες. Avramέa, *Le Péloponnèse*, 90-91.

91. Ν. Β. Δρανδάκης, Σκαφικαὶ ἔρευναι ἐν Κυπαρίσσῳ Μάνης, *ΠΑΕ* 1958, 199-203, 216. Τοῦ ἴδιου, *Βυζαντινὲς τοιχογραφίες τῆς Μέσα Μάνης*, 21.

92. Megaw, Ayios Panteleimon, Palaiopolis, Kythera, 313 καὶ σημ. 1, 316. Τὰ γλυπτὰ θεωροῦνται ἀπὸ τὸν Πάλλα (*Les monuments*, 199) ὀψιμότερα ἢ ἐπαρχιακοῦ χαρακτήρα.

93. Rodoniki Etzéoglou, La céramique de Karyoupolis, στὸ *Recherches sur la céramique byzantine. Actes du Colloque organisé par l'École Française d'Athènes et l'Université de Strasbourg II*, Centre de Recherches sur l'Europe Centrale et Sud-Orientale, Athènes 8-10 avril 1987, ἔκδ. V. Déroche, J.-M. Spieser, Athènes-Paris 1989 (= *BCH*, Suppl. 18), 151-156. Στὴ νότια Πελοπόννησο πιθανολογεῖται ἡ λειτουργία, κατὰ τὸν 7ο αἰ., ἐργαστηρίου χονδροειδῶν ἀγγείων ἀργοῦ τροχοῦ, βλ. Etzéoglou, La

φάσης τῆς βασιλικῆς τοῦ Γυθείου στὶς ἀρχὲς τοῦ 7ου αἰ. φαίνεται πιθανή, ὅπως προκύπτει ἀπὸ τὰ γλυπτὰ καὶ δύο νομίσματα Φωκᾶ, τοῦ 605[94].

Ἐκτὸς ἀπὸ τὰ μνημειακὰ κατάλοιπα, ἕνας ἀριθμὸς «θησαυρῶν» καὶ μεμονωμένων νομισμάτων, ποὺ ἔχουν βρεθεῖ σὲ διάφορα σημεῖα τοῦ λακωνικοῦ χώρου, στὴν Πελλάνα, στὸ Βασαρᾶ, στὴν Τρύπη, στὴν Ἀπιδέα[95] κ.ἀ., ἰσχυροποιοῦν τὴν εἰκόνα ποὺ δίνουν τὰ ἀρχαιολογικὰ τεκμήρια γιὰ τὴ συνέχιση τῆς ζωῆς καὶ τὴν κυκλοφορία τοῦ βυζαντινοῦ νομίσματος τουλάχιστον μέχρι καὶ τὶς ἀρχὲς τοῦ 7ου αἰώνα.

Θεωροῦμε ὅτι, σὲ συνδυασμὸ καὶ σὲ σύγκριση μὲ πελοποννησιακὰ μνημεῖα τῶν μεταβατικῶν χρόνων, ὅπως τὴ βασιλικὴ στὴ Σπάρτη καὶ τὴ βασιλικὴ στὸ Τηγάνι, πρέπει νὰ ἐπανεξεταστεῖ ἡ χρονολόγηση τοῦ ναοῦ τῆς Ἁγίας Σοφίας στὸ κάστρο τῆς Κορώνης. Πρῶτος ὁ Γ. Λαμπάκης, τὸ 1903, εἶχε δημοσιεύσει ὑποτυπῶδες σκαρίφημα τοῦ Ἱεροῦ Βήματος, χωρὶς νὰ δίδει κανένα στοιχεῖο σχετικὰ μὲ τὶς κιονοστοιχίες τοῦ δυτικοῦ τμήματος, οἱ ὁποῖες τὴν ἐποχὴ ἐκείνη ἦσαν ἀκόμη καταχωμένες. Μὲ τὰ πενιχρὰ στοιχεῖα ποὺ διέθετε χρονολόγησε τὸ ναὸ στὸ μεταίχμιο μεταξὺ τοῦ 8ου καὶ τοῦ 9ου αἰ., καὶ τὰ γλυπτὰ στὸν 7ο ἢ στὸν 8ο αἰώνα[96]. Ἀργότερα, μετὰ τὴν ἀποκάλυψη τοῦ κυρίως ναοῦ μὲ τὰ ὑπολείμματα τῶν κιονοστοιχιῶν, ὁ Ἰ. Σταμπολτζῆς δημοσίευσε ὁλοκληρωμένη κάτοψη τοῦ ναοῦ, ἐκτὸς ἀπὸ τὸ νάρθηκα, τοῦ ὁποίου δὲν σώζονταν ἴχνη[97] (εἰκ. 4-5). Διαπίστωσε, μάλιστα, τὴ μεγάλη ὁμοιότητα τοῦ ναοῦ τῆς Ἁγίας Σοφίας μὲ τὴ λεγόμενη βασιλικὴ τοῦ ὁσίου Νίκωνος τῆς Σπάρτης, ἐνῶ σημείωσε τὴ σχέση ποὺ παρουσίαζαν οἱ δύο ναοὶ ὡς πρὸς τὶς διαστάσεις. Ἀξίζει νὰ σημειωθεῖ ἡ ἀντιστοιχία ποὺ παρουσιάζουν τὰ δύο μνημεῖα ὡς πρὸς τὴ διμερῆ διαμόρφωση τῶν παραβημάτων. Ὁ Βοκοτόπουλος χρονολόγησε τὴ βασιλικὴ τῆς Σπάρτης στὸν 7ο αἰ., κυρίως λόγω τῆς διαμόρφωσης τοῦ Ἱεροῦ Βήματος καὶ τῆς διμεροῦς διάταξης τῶν παραβημάτων, οἱ ἀνατολικοὶ χῶροι τῶν ὁποίων δὲν ἐπικοινωνοῦν μὲ τὸ κυρίως ἱερό, ἐνῶ οἱ δυτικοί, μικρότερων διαστάσεων, ἐπι-

céramique, 156. Πρόσφατα διατυπώθηκε ἡ ἄποψη ὅτι παρόμοια μὲ τῆς Καρυούπολης τροχήλατη κεραμεικὴ παράγεται καὶ κατὰ τὸν 7ο αἰ., γεγονὸς πού, ἂν εὐσταθεῖ, μπορεῖ νὰ ἐπιτρέψει τὴ χρονολόγηση καὶ τῆς χονδροειδοῦς κεραμεικῆς τῆς Καρυούπολης στὴν ἴδια περίοδο, δεδομένου ὅτι ἡ τελευταία προέρχεται ἀπὸ τὸ ἴδιο στρῶμα μὲ τὴν τροχήλατη, βλ. Αναγνωστάκης, Πούλου-Παπαδημητρίου, Η πρωτοβυζαντινή Μεσσήνη 284-285.

94. Αἰμιλία Μπακούρου, *ΑΔ* 38 (1983), Β1, 98 Τὴν πληροφορία γιὰ τὴν εὕρεση δύο νομισμάτων Φωκᾶ, ποὺ ἐπιτρέπουν τὴ χρονολόγηση τῶν γλυπτῶν, ὀφείλουμε στὴν ἀρχαιολόγο Εὐγενία Γερούση.

95. Ἀβραμέα, «Θησαυροί», 64-66 ἀρ. 28-31.

96. Γ. Λαμπάκης, Περιηγήσεις ἡμῶν ἀνὰ τὴν Ἑλλάδα, *ΔΧΑΕ* 3 (1903), 100-101, 104-105.

97. Ἰ. Σταμπολτζῆς, Παρατηρήσεις ἐπὶ τριῶν χριστιανικῶν ναῶν τῆς Μεσσηνίας, στὰ *Πρακτικὰ τοῦ Α΄ Διεθνοῦς Συνεδρίου Πελοποννησιακῶν Σπουδῶν*, τόμ. Β΄, Ἀθήνα 1976-1978, 268-270, 269 πίν. Δ΄ εἰκ. 9.

κοινωνοῦν μὲ τοὺς ἀνατολικοὺς χώρους, μὲ τὸ κυρίως ἱερὸ καὶ τὰ πλάγια κλίτη[98]. Μὲ βάση τὶς ὁμοιότητες καὶ τὶς ἀντιστοιχίες ποὺ παρουσιάζει ἡ κάτοψη τοῦ ναοῦ τῆς Ἁγίας Σοφίας Κορώνης μὲ ἄλλα χρονολογημένα μνημεῖα τῶν μεταβατικῶν χρόνων τόσο ἀπὸ τὸν πελοποννησιακὸ χῶρο, ὅσο καὶ ἀπὸ τὸν εὐρύτερο ἑλλαδικὸ καὶ βαλκανικό, ὅπως τὸν Ἅγιο Τίτο τῆς Γόρτυνας καὶ τὴ βασιλικὴ τῆς Aboba στὴ Βουλγαρία[99], θεωροῦμε ὅτι ἡ χρονολόγηση τοῦ μνημείου πρέπει νὰ ἀποτελέσει ἀντικείμενο περαιτέρω διερεύνησης. Ἂς σημειωθεῖ, ὅτι ὁρισμένα ἀπὸ τὰ γλυπτὰ ἀρχιτεκτονικὰ μέλη τοῦ ναοῦ τῆς Ἁγίας Σοφίας, ὅπως τὸ μαρμάρινο ἐπίθημα μὲ τοὺς γρυπολέοντες[100], θὰ μποροῦσε ἐπίσης νὰ ἐπαναχρονολογηθεῖ, πιθανότατα στὰ τέλη τοῦ 8ου ἢ στὶς ἀρχὲς τοῦ 9ου αἰ., μὲ βάση τὰ νέα δεδομένα καὶ τὶς ἀναθεωρήσεις ποὺ ἔχουν γίνει.

Ἡ Μεθώνη καὶ ἡ περιοχὴ τῆς Πυλίας, καθὼς καὶ ὁ ἄξονας κατὰ μῆκος τῆς νοτιοδυτικῆς ἀκτῆς μέχρι τὰ Φιλιατρά, τὴν Κυπαρισσία καὶ τὸν Κακόβατο, δὲν ἔχουν δώσει μέχρι σήμερα σαφῆ τεκμήρια τῶν σκοτεινῶν χρόνων, παρὰ τὸ γεγονὸς ὅτι ἀποτελοῦσε πάντα ἕνα σημαντικὸ θαλάσσιο πέρασμα. Αὐτὸ πιθανότατα ἰσχύει πρὸς τὸ παρόν, ἐπειδὴ ἡ περιοχὴ δὲν ἔχει ἀνασκαφεῖ. Ὑπάρχουν ἐνδείξεις γιὰ ὑστερορρωμαϊκὰ ναυάγια, ποὺ χρονολογοῦνται μέχρι καὶ τὸν 7ο αἰ., στὸν κόλπο ποὺ ὁρίζεται ἀπὸ τὶς νησίδες Σχίζα καὶ Σαπιέντζα, καθὼς καὶ γιὰ τὴν ὕπαρξη κεραμεικῆς, τῆς ὁποίας ἡ χρονολόγηση μπορεῖ νὰ ἐνταχθεῖ στοὺς μεταβατικοὺς χρόνους[101]. Ἐπίσης, δὲν μπορεῖ νὰ προσδιορισθεῖ ὁ χρόνος κατὰ τὸν ὁποῖο ἔπαψε νὰ λειτουργεῖ ἡ βασιλικὴ τῶν Φιλιατρῶν, ὅσο παραμένουν ἀταύτιστες οἱ 226 μικρὲς χάλκινες ὑποδιαιρέσεις ποὺ βρέθηκαν, μαζὶ μὲ τὸ «θησαυρὸ» τῶν Φιλιατρῶν, στὸ νότιο κλίτος τῆς

98. Βοκοτόπουλος, Παρατηρήσεις, 279. Σχετικὲς παρατηρήσεις κάνει γιὰ τὴ χρονολόγηση τοῦ ναοῦ τῆς Ἁγίας Σοφίας Κορώνης καὶ ὁ Ν. Πιέρρος, Περὶ τῆς θέσεως τοῦ ναοῦ τοῦ Χριστοῦ Σωτῆρος τοῦ Ὁσίου Νίκωνος καὶ τοῦ παιγνίου τοῦ τσουγγανίου, *Πελοποννησιακὰ* 24 (1999), 51-53. Μάλιστα, ὁ Πιέρρος (52 σημ. 11), σημειώνει τὸ λάθος ποὺ κάνει ὁ Σταμπολτζῆς, θεωρώντας καὶ τὸ ναὸ τῆς Ἁγίας Σοφίας Κορώνης, λόγω τῆς μεγάλης του ὁμοιότητας μὲ τὴ βασιλικὴ τῆς ἀκρόπολης τῆς Σπάρτης, ὡς ἴδρυμα τοῦ ὁσίου Νίκωνος, συγχέοντας τὴ βασιλικὴ μὲ τὸ ναὸ τοῦ Σωτῆρος.

99. Βοκοτόπουλος, Παρατηρήσεις, 278-279. Γκιολές, *Βυζαντινὴ Ναοδομία*, 20-21, 28-29. Σχετικὰ μὲ τὴ χρονολόγηση, στὸ 10ο αἰ., τοῦ ναοῦ τοῦ Ἁγίου Τίτου Γόρτυνας στὴν Κρήτη ἀπὸ τὸν J. Christern, Die Datierung von A. Titos in Gortys (Kreta), στὰ *Πεπραγμένα τοῦ Γ΄ Διεθνοῦς Κρητολογικοῦ Συνεδρίου*, τόμ. Β΄, Ἀθήνα 1974, 37-43, ὁ Βοκοτόπουλος (Παρατηρήσεις, 281) τεκμηριώνει τοὺς λόγους γιὰ τοὺς ὁποίους μία τέτοια χρονολόγηση δὲν εὐσταθεῖ. Τοῦ ἴδιου, *Ἡ ἐκκλησιαστικὴ ἀρχιτεκτονική*, 190 καὶ σημ. 1.

100. Ἰ. Κακούρης, Βυζαντινὰ γλυπτὰ τῆς ἀρχαιολογικῆς συλλογῆς Κορώνης, στὰ *Πρακτικὰ τοῦ Α΄ Συνεδρίου Μεσσηνιακῶν Σπουδῶν*, Ἀθήνα 1978, 328-329 ἀρ. 8. Τὸ ἐπίθημα χρονολογήθηκε, σύμφωνα μὲ τὰ δεδομένα τῆς ἐποχῆς ἐκείνης, στὸ τελευταῖο τέταρτο τοῦ 11ου αἰώνα.

101. Ε. Παπακωνσταντίνου, *ΑΔ* 36 (1981), Β1, 156. Αριστέα Καββαδία, Πρωτοβυζαντινὴ Πυλία, *Πρωτοβυζαντινὴ Μεσσήνη καὶ Ὀλυμπία* (ὑπὸ ἔκδοση).

παλαιοχριστιανικῆς βασιλικῆς[102]. Οἱ ἐνδείξεις ποὺ παρέχονται εἶναι μεμονωμένες καὶ ἀποσπασματικὲς καὶ συνοψίζονται σὲ νομισματικὰ εὑρήματα ἐποχῆς Φωκᾶ στὴν Κυπαρισσία, σπάνιου φόλλιδος τῶν συναυτοκρατόρων Κωνσταντίνου ΣΤ΄ καὶ Εἰρήνης τῆς Ἀθηναίας (780-790) στὸν Ἅγιο Φλῶρο Μεσσηνίας[103], καὶ τριῶν χρυσῶν νομισμάτων Μαυρικίου καὶ Τιβερίου (588-602), ποὺ βρέθηκαν στὸ νησάκι Πρώτη, ἀπέναντι ἀπὸ τοὺς Γαργαλιάνους[104]. Ἀκόμη, ἀπὸ τὸ Σωληνάρι Πυλίας προέρχεται μεγάλο τμῆμα θωρακίου, ποὺ φέρει ἀνάγλυφη διακόσμηση κύκλου ἐγγεγραμμένου σὲ τετράγωνο. Χωρίζεται σὲ ὀκτὼ τμήματα, ὅπου ὑπάρχουν λογχοειδῆ κοσμήματα. Τὸ κενὸ ποὺ δημιουργεῖται στὶς γωνίες καλύπτεται μὲ πυροστρόβιλους. Ἡ ἐπίπεδη τεχνική, ὁ φόβος τοῦ κενοῦ ποὺ ἐκφράζεται στὴν προσπάθεια τοῦ γλύπτη νὰ καλύψει ἀκριβῶς τὸν κενὸ χῶρο, συνιστοῦν στοιχεῖα μιᾶς ἐποχῆς μεταβατικῆς, ποὺ χαρακτηρίζει τὴν περίοδο ἀπὸ τὸν 7ο μέχρι τὸν 8ο αἰώνα[105]. Τέλος, ἀξίζει νὰ σημειωθεῖ ἡ εὕρεση δύο χειροποίητων ἀγγείων, ποὺ προέρχονται ἀπὸ τὸ Καρβέλι Μεσσηνίας[106] καὶ χρονολογοῦνται στὴν ἴδια περίοδο.

Στὴν ἐνδοχώρα τῆς Μεσσηνίας, στὸ χῶρο τῆς ἀρχαίας Μεσσήνης, ἀποκαλύφθηκε τὰ τελευταῖα χρόνια ἡ τρίτη φάση τοῦ χριστιανικοῦ οἰκισμοῦ, ποὺ ἀναπτύσσεται ἀνατολικὰ τοῦ Ἀσκληπιείου καὶ ἐπιβιώνει κατὰ τὴ διάρκεια τῶν μεταβατικῶν χρόνων[107]. Ἡ ἀνασκαφικὴ ἔρευνα στὸ χῶρο τῆς Ἀγορᾶς, λίγα μόλις μέτρα ἀπὸ τὸ ἀρχαῖο Θέατρο τῆς πόλης, ἔφερε στὸ φῶς πρὸς τὸ παρὸν μία βασιλική. Τὸ μνημεῖο θὰ μποροῦσε, μὲ βάση τὸ γλυπτὸ διάκοσμο καὶ τὴν ἐσωτερική του διαρρύθμιση νὰ χρονολογηθεῖ στοὺς μεταβατικοὺς χρόνους, σύμφωνα μὲ τὴν ἀνασκαφέα Βάσω Πέννα. Στὸ πλακόστρωτο τοῦ κεντρικοῦ κλίτους τῆς βασιλικῆς βρέθηκαν, σὲ δεύτε-

---

102. Ἀβραμέα, «Θησαυροί», 68 ἀρ. 36.

103. Πέννα, Η ζωή στις βυζαντινές πόλεις, 201, 261.

104. Σ. Λυριτζῆς, Ἱστορία καὶ ἀρχαιολογία τῆς μεσσηνιακῆς νήσου Πρώτης, *Πλάτων* 25 (1973), 116.

105. Σπ. Μαρινάτος, *ΠΑΕ* 1966, 120-121. Γ. Παπαθανασόπουλος, *ΑΔ* 24 (1969), Β1, 143. Pallas, *Les monuments*, 190 ἀρ. 95. Τὸ θωράκιο ἔχει πολλὲς ὁμοιότητες μὲ ἀντίστοιχο ποὺ βρέθηκε πρόσφατα μέσα στὴ βασιλικὴ τῆς Μεσσήνης, βλ. τὴν ἀνακοίνωση τῶν Βάσως Πέννα – Ἄννας Λαμπροπούλου – Η. Αναγνωστάκη, Γλυπτά Μεσσήνης. Μελέτη της γλυπτικής της δυτικής Πελοποννήσου κατά τη διάρκεια των μεταβατικών χρόνων, *Η βυζαντινή γλυπτική*, (βλ. σημ. 13). Σὲ αὐτὴν περίπου τὴν περίοδο πρέπει νὰ ἐνταχθεῖ καὶ τὸ κιονόκρανο, ποὺ βρέθηκε ἔξω ἀπὸ τὴν παλαιοχριστιανικὴ βασιλικὴ τοῦ Ἀνηλίου, βλ. Pallas, *Les monuments*, 186-187 ἀρ. 93.

106. Γ. Παπαθανασόπουλος, *ΑΔ* 24 (1969), Β1, 142. Ἡ ἀναφορὰ στὰ ἀγγεῖα εἶναι πολὺ σύντομη. Ἡ μνεία στὴν ὁμοιότητά τους μὲ τὰ ἀγγεῖα τῆς Ὀλυμπίας, θεωροῦμε ὅτι σχετίζεται μὲ τὴν ποιότητα τοῦ πηλοῦ καὶ τὴ χειροποίητη κατασκευή τους. Δὲν ἀναφέρεται τὸ ἐνδεχόμενο νὰ ἦταν τεφροδόχα, ὅπως μερικὰ ἀπὸ τὰ ἀντίστοιχα τῆς Ὀλυμπίας.

107. Αναγνωστάκης, Πούλου-Παπαδημητρίου, Η πρωτοβυζαντινή Μεσσήνη, 232. Βλ. σχετικὰ Π. Γ. Θέμελης, *Αρχαία Μεσσήνη*, Αθήνα 1999, 35, 97-98. Τοῦ ἴδιου, Ρωμαϊκή - Πρωτοβυζαντινή Μεσσήνη, στὸ *Πρωτοβυζαντινὴ Μεσσήνη καὶ Ὀλυμπία* (ὑπὸ ἔκδοση).

ρη χρήση, γλυπτὰ ἀρχιτεκτονικὰ μέλη προερχόμενα ἀπὸ τὴν περιοχὴ τοῦ Θεάτρου. Τὰ γλυπτὰ φέρουν διακοσμητικὲς ἐγχαράξεις, ἔχουν χαλαρὸ καὶ ἁπλοποιημένο σχέδιο καὶ συμπεριλαμβάνονται μεταξὺ τῶν χαρακτηριστικότερων δειγμάτων τῆς γλυπτικῆς τῶν μεταβατικῶν χρόνων στὸν ἑλλαδικὸ χῶρο, ποὺ μποροῦν νὰ ἐνταχθοῦν στὸν 8ο αἰώνα[108].

Ἐξάλλου, στὸ Μουσεῖο τῆς Μεσσήνης φυλάσσεται σημαντικὸς ἀριθμὸς γλυπτῶν ἀρχιτεκτονικῶν μελῶν (θραῦσμα ἀνάγλυφου θωρακίου, μαρμάρινα κιονόκρανα κ.λπ.), ποὺ εἶχαν περισυλλεγεῖ ἀπὸ τὸν εὐρύτερο ἀρχαιολογικὸ χῶρο τῆς Μεσσήνης, καὶ ἴσως συνδέονται μὲ πιθανὴ ὕπαρξη στὸ χῶρο τῆς ἀρχαίας πόλης κάποιας ἄλλης, ἄγνωστης ἀκόμη, βασιλικῆς μεταβατικῶν χρόνων[109]. Ὁ τρόπος λάξευσης τοῦ σταυροῦ ἐπάνω στὸ θωράκιο (εἰκ. 6), ἀλλὰ καὶ στὸ κιονόκρανο τοῦ Μουσείου τῆς Μεσσήνης, ἔχει ὁμοιότητες μὲ ἀντίστοιχα γλυπτὰ ἀπὸ τὴν Ἀθήνα ποὺ βρίσκονται στὸ Βυζαντινὸ Μουσεῖο καὶ χρονολογοῦνται στοὺς σκοτεινοὺς χρόνους[110].

Ἡ ἐπιβίωση τῆς Μεσσήνης κατὰ τὴ διάρκεια τῶν σκοτεινῶν χρόνων ἐπιβεβαιώνεται καὶ ἀπὸ τὴ λειτουργία τοῦ χριστιανικοῦ νεκροταφείου, ὅπου ἀποκαλύφθηκε τάφος, στὸν ὁποῖο βρέθηκε χειροποίητο ἀγγεῖο μαζὶ μὲ χάλκινη πόρπη, ποὺ χρονολογοῦνται, ὅπως ἀπέδειξε πρόσφατη ἔρευνα, γύρω στὰ μέσα τοῦ 7ου αἰώνα[111]. Δύο ἀκόμη πόρπες, ἡ μία τύπου ἀντικοῦ καὶ ἡ ἄλλη τύπου μὲ ἐγχάραξη Χ, βρέθηκαν στὴν περιοχὴ τοῦ Ἀσκληπιείου, καθὼς καὶ στὸ χῶρο τοῦ παλαιοχριστιανικοῦ οἰκισμοῦ, στὰ ἀνατολικὰ τοῦ Ἀσκληπιείου. Μὲ βάση τὸν τύπο καὶ τὴ διάδοσή τους στὸν εὐρύτερο ἑλλαδικὸ χῶρο, μποροῦν νὰ χρονολογηθοῦν στὸ δεύτερο μισὸ τοῦ 7ου αἰώνα[112]. Ἡ βάσιμη πιθανότητα χρονολόγησης τῆς ἀνασκαπτόμενης βασιλικῆς στὴ μεταβατικὴ περίοδο, μετὰ τὸν 7ο καὶ πρὶν ἀπὸ τὸν 9ο αἰ., καθὼς καὶ ἡ χρονολόγηση τοῦ τάφου καὶ τῶν κτερισμάτων τοῦ νεκροταφείου τῆς Μεσσήνης στὸν προχωρημένο 7ο ἢ καὶ στὸν 8ο αἰ., ἀνοίγουν δρόμους καὶ δημιουργοῦν νέες προοπτικὲς

---

108. Πέννα – Λαμπροπούλου – Αναγνωστάκης, Γλυπτὰ Μεσσήνης, (ὑπὸ ἔκδοση).

109. Α. Κ. Ὀρλάνδος, Ἐκ τῆς χριστιανικῆς Μεσσήνης, *Ἀρχεῖον τῶν βυζαντινῶν Μνημείων τῆς Ἑλλάδος* 11 (1969), 92 εἰκ. 3, 94 εἰκ. 6. Τὰ γλυπτὰ εἶχαν ἀρχικὰ χρονολογηθεῖ ἀπὸ τὸν Ὀρλάνδο στὰ τέλη τοῦ 5ου καὶ στὶς ἀρχὲς τοῦ 6ου αἰώνα. Γιὰ τὴν ἀναλυτικὴ παρουσίαση τῶν γλυπτῶν αὐτῶν, βλ. Πέννα – Λαμπροπούλου – Αναγνωστάκης, ὅ.π.

110. Πληροφορία τῆς ἀρχαιολόγου Νικολέττας Δημητρακοπούλου-Σκυλογιάννη.

111. Αναγνωστάκης, Πούλου-Παπαδημητρίου, Η πρωτοβυζαντινή Μεσσήνη, 243-251. Ἡ χάλκινη πόρπη ἀπὸ τὴ Μεσσήνη εἶναι τύπου Emling καὶ ἀποτελεῖ προϊὸν βυζαντινοῦ ἐργαστηρίου ποὺ χρησιμοποιοῦσαν οἱ κάτοικοι μιᾶς περιοχῆς, ἀνεξαρτήτως καταγωγῆς, βλ. καὶ Πούλου-Παπαδημητρίου, Βυζαντινές πόρπες.

112. Πούλου-Παπαδημητρίου, Βυζαντινές πόρπες. Γιὰ τὶς πόρπες ἀντικοῦ τύπου ποὺ προέρχονται ἀπὸ βυζαντινὰ ἐργαστήρια, βλ. Αναγνωστάκης, Πούλου-Παπαδημητρίου, Η πρωτοβυζαντινή Μεσσήνη, 248-249 καὶ σημ. 36.

σὲ ὅ,τι ἀφορᾶ τὴν προσέγγιση τῶν προβλημάτων τῶν σκοτεινῶν χρόνων, ἰδιαίτερα στὴ δυτικὴ Πελοπόννησο.

Στὸν ἀρχαιολογικὸ χῶρο τῆς ἀρχαίας Ὀλυμπίας, ὅπου ἀναπτύχθηκε ὁ πρωτοβυζαντινὸς ἀγροτικὸς οἰκισμός, σώζονται λίγα ἀλλὰ ἐνδεικτικὰ τεκμήρια τῆς μεταβατικῆς φάσης. Ἡ ἔμφαση ποὺ δόθηκε τὰ τελευταῖα δεκαπέντε χρόνια στὴν ἀνασκαφικὴ διερεύνηση τοῦ ὑστερορρωμαϊκοῦ τομέα τοῦ χώρου, καθὼς καὶ στὴν ἐπαναξιολόγηση τῶν στοιχείων ἀπὸ τὰ ἡμερολόγια τῶν παλαιῶν γερμανικῶν ἀνασκαφῶν, εἶχε χρήσιμα ἀποτελέσματα. Καταρχήν, διαπιστώθηκε ὅτι ὁ πυρήνας τοῦ ἀρχικοῦ χριστιανικοῦ οἰκισμοῦ, ποὺ εἶχε ἀναπτυχθεῖ γύρω ἀπὸ τὴν παλαιοχριστιανικὴ βασιλικὴ τοῦ δεύτερου μισοῦ τοῦ 5ου αἰ., ἐπεκτάθηκε σταδιακά, ἰδίως μετὰ τοὺς σεισμοὺς τοῦ 6ου αἰ. πρὸς τὰ ἀνατολικά. Ὁ οἰκισμὸς συρρικνώθηκε καὶ τὸ κέντρο του μεταφέρθηκε μέχρι τὶς ἀρχὲς τοῦ 7ου αἰ., στὰ ἀνατολικὰ τοῦ ναοῦ τοῦ Δία, ὅπου ἀποκαλύφθηκαν συγκροτήματα σπιτιῶν, ληνοὶ καὶ πολυάριθμοι τάφοι[113]. Ἡ εὕρεση μεμονωμένων νομισμάτων βασιλείας Φωκᾶ, σὲ θέσεις γύρω ἀπὸ τοὺς πρόποδες τοῦ Κρόνειου ὄρους, τὸ ἐπιβεβαιώνουν. Τὰ λιγοστὰ ἀρχαιολογικὰ εὑρήματα τῆς ἐποχῆς αὐτῆς συνοψίζονται στὴ βεβαιωμένη λειτουργία κλιβάνου, λίγο πρὶν ἀπὸ τὸ 600, μέσα στὸ κτήριο ποὺ εἶχε ταυτισθεῖ παλαιότερα μὲ τὶς Θέρμες τοῦ Λεωνιδαίου (σήμερα Χῶρος Ὑγιεινῆς)[114], καὶ στὴν εὕρεση τάφων καὶ ἀγγείου τοῦ 7ου αἰ. σὲ θέση κοντὰ στὸ Κτήριο μὲ τὶς Μετασκευές (Spolienhaus), τοῦ ὁποίου ἡ χρήση σταματᾶ αὐτὴν περίπου τὴν περίοδο[115]. Λίγα κινητὰ εὑρήματα καὶ νομίσματα καθιστοῦν ἀσφαλὲς τὸ συμπέρασμα ὅτι ἡ ζωὴ τοῦ χριστιανικοῦ οἰκισμοῦ τῆς Ὀλυμπίας διακόπτεται στὶς ἀρχὲς τοῦ 7ου αἰ., ὅπως προκύπτει, πρὸς τὸ παρὸν τουλάχιστον, ἀπὸ τὰ ἀνασκαφικὰ καὶ τὰ νομισματικὰ δεδομένα[116]. Μάλιστα, ἡ πρόσφατη μελέτη τῆς

---

113. Γιὰ τὸν ἀγροτικὸ οἰκισμὸ τῆς Ὀλυμπίας, βλ. Lambropoulou, Le Péloponnèse occidental, 101, 104-105, ὅπου καὶ ἡ σχετικὴ βιβλιογραφία.

114. Th. Völling, Befunde zur spätantiken Siedlung im vormaligen Heiligtum, στὸ U. Sinn, G. Ladstätter, A. Martin, Th. Völling, Olympia während der römischen Kaiserzeit und in der Spätantike IV. Die Arbeiten im Jahr 1995, *Nikephoros* 8 (1995), 171-174.

115. J. Schilbach, Die Datierung der Schichten im Südostgebiet, στὸ *XI. Bericht über die Ausgrabungen in Olympia*, Berlin 1999, 149. Ἐπίσης, στὸν 7ο αἰ. ἀνήκει τὸ ἀγγεῖο Κ 1320 ἀπὸ τὴν περιοχὴ τοῦ Κλαδέου (Schilbach, Die Datierung, 149-150, πίν. 41.2).

116. Οἱ νεότερες κοπὲς νομισμάτων ποὺ προέρχονται ἀπὸ τὸ χῶρο τῆς Ὀλυμπίας προσδιορίζονται χρονικὰ στὴν ἐποχὴ τῆς βασιλείας τοῦ Φωκᾶ, μέχρι τὸ 605-606, βλ. Ἀβραμέα, «Θησαυροί», 85 καὶ σημ. 8. Aliki Moustaka, Die Fundmünzen der Südostgrabung, στὸ *XI. Bericht über die Ausgrabungen in Olympia*, 161. Μάλιστα, μεταξὺ τῶν νομισμάτων ποὺ προέρχονται ἀπὸ τὴν Ὀλυμπία καὶ βρίσκονται στὸ Νομισματικὸ Μουσεῖο Ἀθηνῶν, ἀναφέρεται καὶ ἕνα Ἡρακλείου, βλ. Ἀβραμέα, «Θησαυροί», 85. Μὲ τὴν τελευταία φάση τῆς λειτουργίας τοῦ οἰκισμοῦ τῆς Ὀλυμπίας συνδέονται δύο πόρπες καὶ ἕνας πυριόβολος (τσακμάκι), ποὺ προέρχονται ἀπὸ τὶς παλαιὲς γερμανικὲς ἀνασκαφές, βλ. Th. Völling, Byzantinische Kleinfunde aus Olympia, στὸ *Μουσικὸς Ἀνήρ. Festschrift für Max Wegner zum 90. Geburtstag*, Bonn 1992, 491-498. Ἡ μία πόρπη (Μουσεῖο Ὀλυμπίας ἀρ. 8979), μοιάζει μὲ ἀντίστοιχη βυζαντινὴ ποὺ ἔχει

κεραμεικῆς τῆς περιόδου 1978-1980, ποὺ προέρχεται ἀπὸ τὸ νοτιοανατολικὸ τομέα τῶν ἀνασκαφῶν, ὁδηγεῖ στὸ συμπέρασμα ὅτι ἕνας ἀριθμὸς τροχήλατων ἀγγείων (ἀμφορέων, κανατιῶν) μπορεῖ νὰ χρονολογηθεῖ στὸ πρῶτο ἢ καὶ δεύτερο τέταρτο τοῦ 7ου αἰ., γεγονὸς πού, ἂν εὐσταθεῖ, σημαίνει ὅτι ὁ οἰκισμὸς πρέπει νὰ ἐπιβίωνε, τουλάχιστον μὲ τὰ διαθέσιμα στοιχεῖα, μέχρι καὶ τὴν ἐποχὴ αὐτὴ ἢ πιθανὸν καὶ ἀργότερα[117].

Στὶς βορειοδυτικὲς πλαγιὲς τοῦ ὄρους Κρόνειο, κάτω ἀπὸ τὸ νέο Μουσεῖο τῆς Ὀλυμπίας καὶ στὰ ἀνατολικά του, ἐντοπίσθηκαν ἀπὸ τὶς ἀρχὲς τῆς δεκαετίας τοῦ 1960, χειροποίητα ἀγγεῖα, μερικὰ ἀπὸ τὰ ὁποῖα περιεῖχαν τέφρα ἀπὸ καύσεις νεκρῶν (ἐγχυτρισμούς), ἐνῶ ἄλλα βρέθηκαν τοποθετημένα ἐπάνω στὴν πυρά[118] (εἰκ. 7). Μέσα στὰ τεφροδόχα ἀγγεῖα βρέθηκαν σιδερένια καὶ χάλκινα κοσμήματα, δαχτυλίδια, περιλαίμια, πόρπες, γυάλινες χάνδρες κ.ἄ. Ἡ χρονολόγηση τῶν ἀγγείων αὐτῶν, ποὺ ἀποτελοῦν σαφῆ καὶ ἀδιάψευστη ἐπιβεβαίωση τῆς ὕπαρξης σλαβικοῦ νεκροταφείου, ἀλλὰ καὶ σλαβικῆς ἐγκατάστασης στὴν Ὀλυμπία, τὴν ἀκριβῆ θέση τῆς ὁποίας ἀκόμη ἀγνοοῦμε, ἀποτέλεσε ἐπανειλειμμένως ἀντικείμενο ἔρευνας. Τὰ ταφικὰ

βρεθεῖ στὴν Πέργαμο, ἀλλὰ καὶ στὸν τάφο τῆς Νότιας Στοᾶς στὴν Κόρινθο, καὶ χρονολογεῖται στὰ τέλη τοῦ 6ου ἢ τὸ ἀργότερο στὶς ἀρχὲς τοῦ 7ου αἰ., βλ. Völling, Byzantinische Kleinfunde, 492-493, 494, εἰκ. 1, πίν. 39. 1-2. Κατὰ τοὺς Αναγνωστάκη, Πούλου-Παπαδημητρίου, Η πρωτοβυζαντινή Μεσσήνη, 259 καὶ σημ. 75, μία χρονολόγηση αὐτοῦ τοῦ τύπου πόρπης μέσα στὸν 7ο αἰ. φαίνεται πιὸ τεκμηριωμένη. Ἡ ἄλλη πόρπη, τύπου Sucidava, προέρχεται ἀπὸ τὸ Στάδιο καὶ χρονολογεῖται στὸ δεύτερο μισὸ τοῦ 6ου αἰ., βλ. Völling, Byzantinische Kleinfunde, 493, 494 εἰκ. 4. Ὁ τύπος τῆς πόρπης χρονολογεῖτο μέσα στὸν 6ο αἰ., ἀλλὰ πρόσφατα παρόμοιου τύπου πόρπη βρέθηκε σὲ ἀνασκαφὴ στὴν Ἐλεύθερνα μαζὶ μὲ νομίσματα Ἡρακλείου καὶ Κώνσταντος Β΄, πρᾶγμα ποὺ πιστοποιεῖ τὴ χρήση της στὸν ἑλληνικὸ χῶρο, τουλάχιστον μέχρι τὰ μέσα τοῦ 7ου αἰ., βλ. ἀναλυτικὰ Πούλου-Παπαδημητρίου, Χάλκινες πόρπες.

117. Schilbach, Die Datierung, 149-150. Ἐκτιμᾶται ὅτι ὁ ἀμφορέας Κ 3065 (Schilbach, Die Datierung, 149, πίν. 40, 3) προέρχεται ἀπὸ τοπικὸ ἐργαστήριο. Βλ. παρόμοιο ἀμφορέα τοῦ 7ου αἰ. στὴ μελέτη τῶν Lucia Sagui – M. Ricci – Diletta Romei, Nuovi dati ceramologici per la storia economica di Roma tra VII e VIII secolo, στὸ *La Céramique médiévale en Méditerranée*, 36, 39 ἀρ. 6. Βλ. τέλος καὶ τὴν κεραμεικὴ τοῦ 7ου αἰ. ἀπὸ τὸ ναυάγιο τοῦ Yassi-Ada, G. F. Bass – F. H. van Doorninck Jr., *Yassi Ada*, vol. I. *A Seventh-Century Byzantine Shipwreck*, College Station, Texas 1982, 157-160. Οἱ ἀμφορεῖς Κ 3065, Κ 1144 καὶ Κ 1440, ποὺ χρονολογοῦνται ἀπὸ τὸν Schilbach (Die Datierung, 149, πίν. 40, 3-5) λίγο μετὰ τὶς πλημμύρες ποὺ ἔπληξαν τὸν οἰκισμό. Γιὰ παρόμοιου τύπου ἀμφορέα ποὺ χρονολογεῖται ἐπίσης στὸν 7ο αἰ., βλ. J. W. Hayes, *Excavations at Saraçhane, in Istanbul*, vol. 2. *The Pottery*, Princeton U.P. 1992, fig. 52, 9-10, fig. 57, 26 καὶ 38. Στὸν 7ο αἰ. μποροῦν νὰ ἐνταχθοῦν καὶ τὰ ἀγγεῖα (χύτρες) Κ 1009 καὶ Κ 1020 (Schilbach, Die Datierung, πίν. 40, 1, 2). Τὰ ἀγγεῖα Κ 2977 καὶ Κ 3064 (Schilbach, Die Datierung, πίν. 39, 9, 10), χρονολογοῦνται μέσα στὸν 7ο αἰ., ὅπως προκύπτει ἀπὸ τὸ χαρακτηριστικὸ κρίκο ἐπάνω στὴ λαβή, ἀντίστοιχα τῶν ὁποίων ἔχουν βρεθεῖ στὶς ἀνασκαφὲς τοῦ Ἁγίου Πολυεύκτου καὶ χρονολογοῦνται μὲ νομισματικὰ εὑρήματα στὸν 7ο (655-670) ἢ στὸν 8ο αἰ., βλ. Hayes, *Excavations at Saraçhane*, 160 ἀρ. 26, 29, 173 ἀρ. 17, 18. Γιὰ τὸν τύπο τῶν ἀγγείων, καθὼς καὶ τὴν ὑπόδειξη τοῦ συγκρίσιμου ὑλικοῦ, εὐχαριστοῦμε τὴ συνάδελφο καὶ φίλη Ναταλία Πούλου-Παπαδημητρίου.

118. Ν. Γιαλούρης, *ΑΔ* 16 (1960), Χρονικά, 126. Τοῦ ἴδιου, *ΑΔ* 17 (1961-62), Χρονικά, 105-107.

ἀγγεῖα χρονολογήθηκαν, ἄλλοτε στὰ τέλη τοῦ 6ου αἰ. καὶ θεωρήθηκαν ὡς ἄμεσα τεκμήρια τῶν σύγχρονων (586-587) σλαβικῶν ἐπιδρομῶν στὴν περιοχή, καὶ ἄλλοτε μέσα στὸν 7ο αἰ.[119], ἐνῶ πρόσφατη ἔρευνα, στηριζόμενη στὶς διαφοροποιήσεις ποὺ παρουσιάζει τόσο ἡ ποιότητα τοῦ πηλοῦ, ὅσο καὶ τὸ σχῆμα τῶν ἀγγείων, ἐκτιμᾶ πὼς μία χρονολόγηση κατὰ τὴ διάρκεια τοῦ 7ου αἰ. καὶ μετὰ εἶναι πιθανότερη[120]. Ἡ συνέχιση τῶν ἀνασκαφῶν πρὸς τὴν περιοχὴ τοῦ ὄρους Κρόνειο ἀλλὰ καὶ πρὸς τὸν ποταμὸ Κλαδέο, σὲ συνδυασμὸ μὲ τὴν ὁλοκλήρωση τῆς μελέτης τοῦ διαθέσιμου ἀρχαιολογικοῦ ὑλικοῦ, θὰ βοηθήσουν στὴ λύση δύσκολων προβλημάτων, ὅπως ἡ ἔκταση καὶ ἡ διάρκεια ζωῆς τοῦ βυζαντινοῦ οἰκισμοῦ, καθὼς καὶ τὰ αἴτια τῆς πιθανῆς ἐγκατάλειψης ἢ μετακίνησής του.

Στὸ χῶρο τοῦ χριστιανικοῦ νεκροταφείου τῆς Ἁγίας Τριάδας (Παλιομπουκουβίνας) Ἠλείας ἐντοπίσθηκαν ἔξω ἀπὸ τοὺς τάφους, σχεδὸν ἐπιφανειακὰ (σὲ βάθος μόλις 0, 15 - 0, 30μ. καὶ 0, 20μ.), τρία χειροποίητα ἀγγεῖα, δύο ἄωτα καὶ ἕνα μόνωτο[121]. Πρόκειται, πιθανότατα, γιὰ ἐπιτραπέζια σκεύη οἰκιακῆς χρήσης ποὺ εἶναι κατασκευασμένα ἀπὸ χονδροειδῆ πηλὸ μὲ πολλὲς προσμίξεις καὶ χρῶμα ἐξωτερικὰ φαιὸ ὡς σκοῦρο καστανό. Παρουσιάζουν μεγάλη ὁμοιότητα μὲ τὰ ἀντίστοιχα ἀγγεῖα ἀπὸ τὴν Ὀλυμπία, τὴ Μεσσήνη, τὸ Καρβέλι, ἀλλὰ καὶ τὸ Νεοχωρόπουλο Ἰωαννίνων καί, μὲ βάση τὸν τύπο καὶ τὰ συνευρήματα (σκουλαρίκια, δαχτυλίδια, χάντρες καὶ ἐργαλεῖα), μποροῦν νὰ χρονολογηθοῦν στὸν 7ο ἢ καὶ στὸν 8ο αἰώνα[122]. Σύμφωνα μὲ τὴν ἐκτίμηση τῆς ἀνασκαφέως, πολὺ σημαντικὸ εἶναι τὸ γεγονὸς ὅτι τὰ χειροποίητα αὐτὰ ἀγγεῖα βρέθηκαν σὲ σχετικὴ συνάφεια μὲ καλῆς ποιότητας τροχήλατη τριφυλλόσχημη οἰνοχόη, ποὺ χρονολογεῖται καὶ αὐτὴ στὸν 7ο αἰώνα.

Οἱ σωστικὲς ἀνασκαφὲς τῶν τελευταίων ἐτῶν στὴν Πάτρα, ἀποκάλυψαν λιγοστὰ κατάλοιπα, ἡ χρονολόγηση τῶν ὁποίων ἀνάγεται στοὺς σκοτεινοὺς χρόνους. Σημαντικὴ εἶναι ἡ εὕρεση δύο νομισματικῶν «θησαυρῶν». Ὁ πρῶτος βρέθηκε μέσα σὲ πήλινο σκεῦος, σὲ οἰκόπεδο τῆς ὁδοῦ Μυκηνῶν 8, καὶ περιεῖχε τέσσερα χρυσᾶ νομίσματα. Σύμφωνα μὲ τὴν πρόσφατη ἐπανεξέτασή τους, πρόκειται γιὰ ἕναν σόλι-

---

119. Sp. Vryonis Jr, The Slavic Pottery (Jars) from Olympia, Greece, στὸ *Byzantine Studies. Essays on the Slavic World and the Eleventh Century*, ἔκδ. Sp. Vryonis Jr., New Rochelle-New York 1992, 15-42.

120. Αναγνωστάκης, Πούλου-Παπαδημητρίου, Η πρωτοβυζαντινή Μεσσήνη, 260-264. Γιὰ τὴν τυπολογία καὶ τὴ χρονολόγηση τῶν τεφροδόχων ἀγγείων τῆς Ὀλυμπίας, καθὼς καὶ τῶν κοσμημάτων καὶ μαχαιριδίων ποὺ βρέθηκαν σὲ αὐτά, βλ. κυρίως τὶς προτάσεις τοῦ Th. Völling, The Last Christian and the First Pagan Slavs in Olympia, στὸν παρόντα τόμο, 303-323. Βλ. ἐπίσης τὴν ὑπὸ ἔκδοση μονογραφία τῶν T. Vida – Th. Völling, *Das slawische Brandgräberfeld von Olympia.*, Archäologie in Eurasien 9, Berlin. Γιὰ τὰ ἀγγεῖα τύπου Πράγας, βλ. τὶς παρατηρήσεις τοῦ Fl. Curta, The "Prague Type": A Critical Approach to Pottery Classification, στὸν παρόντα τόμο, 171-188.

121. Ολυμπία Βικάτου, Το χριστιανικό νεκροταφεῖο της Αγίας Τριάδας Ηλείας, στὸ *Πρωτοβυζαντινὴ Μεσσήνη καὶ Ὀλυμπία* (ὑπὸ ἔκδοση).

122. Βικάτου, ὅ.π.

δο Ἰουστινιανοῦ Α΄ (542-565), δύο σόλιδους Ἰουστίνου Β΄ (567-578) καὶ ἕναν σόλιδο Μαυρικίου (583/4-602), κοπῶν τοῦ νομισματοκοπείου τῆς Κωνσταντινούπολης, ποὺ ἀποκρύβησαν, σύμφωνα μὲ τὸ τελευταῖο νόμισμα, στὰ τέλη τοῦ 6ου ἢ τὸ πιθανότερο μέσα στὸν 7ο αἰώνα[123]. Ὁ δεύτερος «θησαυρὸς» προέρχεται ἀπὸ τὴν περιοχὴ τοῦ Ἁγίου Στεφάνου Πατρῶν καὶ περιεῖχε εἴκοσι δύο χρυσᾶ νομίσματα βασιλείας Μαυρικίου (582-602) καὶ Φωκᾶ (602-610)[124]. Ὅλα τὰ νομίσματα προέρχονται ἀπὸ τὸ νομισματοκοπεῖο τῆς Κωνσταντινούπολης. Ἡ ἀπόκρυψη τοῦ «θησαυροῦ» τοποθετεῖται στὰ 610, ἢ λίγο μετά, ἐπειδὴ τὸ τελευταῖο νόμισμα, κοπῆς τοῦ 610, δὲν εἶχε πιθανότατα κυκλοφορήσει.

Ἡ ὕπαρξη στὴν Πάτρα φθαρμένου νομίσματος (τεσσαρακοντανούμμιο) ἐποχῆς Ἡρακλείου, νομισματοκοπείου Κωνσταντινουπόλεως, ποὺ ἐντοπίσθηκε στὴν ἐπίχωση ἀγωγοῦ, στὴν ὁδὸ Ὁμονοίας[125], σὲ συνδυασμὸ μὲ τὴν ἀπόκρυψη «θησαυρῶν» ἢ μεμονωμένων νομισμάτων στὰ τέλη τοῦ 6ου ἢ στὶς ἀρχὲς τοῦ 7ου αἰ., στὸν Πριόλιθο (μετὰ τὸ 584)[126], στὴν Κλειτορία[127] (καταχώθηκε μεταξὺ 596 καὶ 601 ἢ λίγο χρόνο μετά, κατὰ τὴ γνώμη τοῦ Γ. Τουράτσογλου) καὶ στὸ Πάος (λίγο μετὰ τὸ 608-609)[128], θεωροῦμε ὅτι ἀνατρέπουν τὴ γνωστὴ ἐπιχειρηματολογία, ποὺ χρησιμοποιεῖ τὶς ἀποκρύψεις «θησαυρῶν» ἢ τὰ νομίσματα ποὺ σταματοῦν γύρω στὸ 586, ἀποσκοπώντας στὴν ὑποστήριξη τῆς μαρτυρίας τοῦ *Χρονικοῦ* τῆς Μονεμβασίας, σχετικὰ μὲ τὴν ἐγκατάληψη τῆς Πάτρας στὰ τέλη τοῦ 6ου αἰώνα.

Ἐκτὸς ἀπὸ τὴ νομισματικὴ μαρτυρία, ἡ συνέχιση τῆς χρήσης κτηρίων καὶ κεραμεικῶν κλιβάνων μέχρι καὶ τὸν 7ο αἰ., ἀποτελοῦν ἐνδείξεις γιὰ τὴ συνέχιση τῆς ζωῆς στὸ κέντρο τῆς πρωτοβυζαντινῆς πόλης. Εἰδικὰ τὸ ρωμαϊκὸ κτήριο στὴν ὁδὸ Ἐρενστρῶλε 36-40 χρησιμοποιήθηκε ὡς κατοικία, μέχρι καὶ τὸν 7ο αἰ., ὅπως προκύπτει ἀπὸ τὰ μαγειρικὰ σκεύη, τὰ λυχνάρια, τὶς ἀγνύθες καὶ τὰ ἀγγεῖα οἰκιακῆς χρήσης,

---

123. Ἡ ἀναθεώρηση τῆς χρονολόγησης τῆς κοπῆς τῶν νομισμάτων ἔγινε πρόσφατα ἀπὸ τὸ Νομισματικὸ Μουσεῖο Ἀθηνῶν, ὅπως μᾶς πληροφόρησε ἡ Ἀφέντρα Μουτζάλη. Ὁ θησαυρὸς τῆς ὁδοῦ Μυκηνῶν εἶχε ἀρχικὰ θεωρηθεῖ ὅτι περιεῖχε τρεῖς σόλιδους Ἰουστινιανοῦ Α΄ (527-565) καὶ ἕναν Τιβερίου Β΄ (582), κοπῶν τοῦ νομισματοκοπείου τῆς Κωνσταντινούπολης, ποὺ ἀποκρύβησαν λίγο μετὰ τὸ 582, βλ. Ἀφέντρα Γ. Μουτζάλη, Η πόλη των Πατρών κατά την πρωτοβυζαντινή περίοδο, στὸ *Αρχαία Αχαΐα και Ηλεία. Ανακοινώσεις κατά το Πρώτο Διεθνές Συμπόσιο, Αθήνα, 19-21 Μαΐου 1989*, ἔκδ. Α. Δ. Ριζάκης, Μελετήματα 13, Αθήνα 199,1 263.

124. Ἀφέντρα Μουτζάλη, *ΑΔ* 42 (1987), Β1, 194. Τῆς ἴδιας, Η πόλη των Πατρών, 264.

125. Ἰφιγένεια Δεκουλάκου, *ΑΔ* 30 (1975), Β1, 112. Τὴν πληροφόρηση γιὰ τὴν κατάσταση τοῦ νομίσματος καὶ τὴν ταύτιση τοῦ νομισματοκοπείου ὀφείλουμε στὸν προϊστάμενο τῆς ΣΤ΄ Ἐφορείας Προϊστορικῶν καὶ Κλασσικῶν Ἀρχαιοτήτων Πατρῶν, ἀρχαιολόγο Μ. Πετρόπουλο, τὸν ὁποῖο καὶ εὐχαριστοῦμε.

126. Ἀβραμέα, «Θησαυροί», 62 ἀρ. 21, 83.

127. Ἀβραμέα, «Θησαυροί», 61 ἀρ. 20, 83.

128. Μάντω Καραμεσίνη-Οἰκονομίδου, *ΑΔ* 25 (1970), Β1, 11.

ποὺ βρέθηκαν[129]. Ἐξάλλου, ἀγγεῖο τοῦ 7ου αἰ. προσδιορίζει τὸ ἀνώτατο χρονολογικὸ ὅριο χρήσης τῶν κτηρίων στὴν ὁδὸ Γούναρη 160-162[130], ἐνῶ ἀγγεῖο καθημερινῆς χρήσης τοῦ 6ου-7ου αἰ. βρέθηκε σὲ οἰκόπεδο τῆς ὁδοῦ Λόντου 5[131]. Ἡ εὕρεση τοῦ χάλκινου νομίσματος τοῦ Ἡρακλείου στὴν ἐπίχωση τοῦ ἀγωγοῦ τῆς ὁδοῦ Ὁμονοίας, σημαίνει προφανῶς συντήρηση ἢ ἐπισκευὴ τοῦ ἀγωγοῦ, ἀποτελεῖ δηλαδὴ ἔνδειξη συνέχισης τῆς ζωῆς σὲ αὐτήν. Ἀξίζει νὰ σημειωθεῖ, ὅτι στὸ κάστρο τῆς Πάτρας ἐντοπίσθηκε ἡ πρώτη οἰκοδομικὴ φάση τῆς ὀχύρωσης, ποὺ καλύπτει μία περίμετρο μήκους περίπου 650 μέτρων καὶ χρονολογεῖται, μὲ βάση τὰ κατασκευαστικὰ κυρίως στοιχεῖα (χρήση ἀρχαίου ὑλικοῦ, ἐντοιχισμένα κεφάλια γυναικείων ἀγαλμάτων στὴ θεμελίωση τοῦ βόρειου τείχους κ.λπ.), στὸ δεύτερο μισὸ τοῦ 6ου αἰ. ἢ στὶς ἀρχὲς τοῦ 7ου. Τὴ χρονικὴ αὐτὴ προσέγγιση ἐνισχύει ἡ εὕρεση χρυσοῦ νομίσματος Μαυρικίου (583-602), τοῦ νομισματοκοπείου τῆς Κωνσταντινούπολης[132]. Ἡ φροντίδα γιὰ τὴν ὀχύρωση τῆς Πάτρας σὲ αὐτὴ τὴν κρίσιμη γιὰ τὴν περιοχὴ περίοδο, δηλώνει σαφῶς τὴν ἄσκηση τῆς βυζαντινῆς ἐξουσίας στὴν πόλη, τουλάχιστον μέχρι τὶς ἀρχὲς τοῦ 7ου αἰώνα. Ἐπίσης, ὁρισμένα ἀρχιτεκτονικὰ γλυπτὰ ἀπὸ τὴν Πάτρα καὶ τὴν πλησιόχωρη πατραϊκή, μὲ τὸ χαρακτηριστικὸ γιὰ τὴν ἐποχὴ στυλιζάρισμα καὶ τὸ χαλαρὸ σχέδιο, ἀνήκουν σὲ μνημεῖα αὐτῆς τῆς μεταβατικῆς περιόδου[133].

Ἡ εἰκόνα ποὺ ἔχουμε γιὰ τὴ ζωὴ τῶν κατοίκων τῆς κεντρικῆς Πελοποννήσου κατὰ τὴ διάρκεια τῶν σκοτεινῶν χρόνων εἶναι ἀκόμη ἀσαφής. Ὁ κύριος πρωτοβυζαντινὸς οἰκισμὸς στὴν Τεγέα, στὸ κέντρο περίπου τοῦ σημερινοῦ νομοῦ Ἀρκαδίας[134], ποὺ ἀποτέλεσε σημαντικὴ πρώιμη βυζαντινὴ πόλη, παρουσιάζει ἐμφανῆ ἴχνη ζωῆς καὶ οἰκοδομικῆς δραστηριότητας κατὰ τοὺς μεταβατικοὺς αἰῶνες (7ο καὶ 8ο), ὅπως προκύπτει ἀπὸ τὰ χαρακτηριστικὰ γιὰ τὴν ἐποχὴ γλυπτὰ ἀρχιτεκτονικὰ μέλη (εἰκ. 8), πολλὰ ἀπὸ τὰ ὁποῖα εἶναι ἐντοιχισμένα στοὺς βυζαντινοὺς ναοὺς τοῦ οἰ-

---

129. Ἰ. Παπαποστόλου, *ΑΔ* 34 (1979), Β1, 142.

130. Μ. Πετρόπουλος, *ΑΔ* 35 (1980), Β1, 188. Ἐπίσης, λυχνάρι τοῦ 7ου αἰ. βρέθηκε σὲ ταφικὸ θάλαμο στὴν ὁδὸ Καραϊσκάκη 116, βλ. Ἰφιγένεια Δεκουλάκου, *ΑΔ* 30 (1975), Β1, 115. Ἀγγεῖο καθημερινῆς χρήσης, ποὺ χρονολογεῖται στὸν 7ο αἰ., βρέθηκε στὸ ἀνώτερο στρῶμα ἐπίχωσης κλίβανου κατὰ τὴ διάρκεια ἀνασκαφῆς συγκροτήματος κλιβάνων στὴν ὁδὸ Θεοφ. Κορυδαλλέως, στὴν περιφέρεια τῆς Πάτρας, βλ. Μαρία Σταυροπούλου-Γάτση, *ΑΔ* 50 (1995), Β1, 210.

131. Ἀναστασία Κουμούση, *ΑΔ* 50 (1995), Β1, 265.

132. Μυρτώ Γεωργοπούλου-Βέρρα, *Το κάστρο της Πάτρας*, Ἀθήνα 2000, 37 εἰκ. 35. Τῆς ἴδιας, Η πρώτη οικοδομική φάση του κάστρου της Πάτρας, στὸ *Πρωτοβυζαντινὴ Μεσσήνη καὶ Ὀλυμπία* (ὑπὸ ἔκδοση).

133. Τὴν πληροφορία γιὰ τὴν ὕπαρξη γλυπτῶν μεταβατικῶν χρόνων ὀφείλουμε στὴν Ἀφέντρα Μουτζάλη, ἡ ὁποία πρόκειται νὰ τὰ δημοσιεύσει.

134. Βούλα Κόντη, Συμβολὴ στὴν ἱστορικὴ γεωγραφία τῆς Ἀρκαδίας (395-1209), *Σύμμεικτα* 6 (1985), 116-118 (Τεγέα), 112-114 (Νίκλι).

κισμοῦ καὶ εἶχαν, ἀρχικά, θεωρηθεῖ ἀπὸ τὸν Α. Ὀρλάνδο παλαιοχριστιανικὰ ἢ καὶ μεσοβυζαντινά[135].

Ἀπὸ τὸν πρωτοβυζαντινὸ οἰκισμὸ τῆς ἀρχαίας Μαντίνειας προέρχονται μερικὰ εὑρήματα (λύχνοι, μῆτρες κατασκευῆς λύχνων, ἀγγεῖα), χρονολογούμενα ὅλα στὰ τέλη τοῦ 6ου ἢ στὶς ἀρχὲς τοῦ 7ου αἰ., καθὼς καὶ ἕνα χάλκινο ἀγγεῖο, πού, σύμφωνα μὲ τὸν ἀνασκαφέα, ἀποτελεῖ τὸ νεότερο εὕρημα ἀπὸ τὸ χῶρο[136]. Τὸ χάλκινο αὐτὸ ἀγγεῖο χρονολογεῖται μέσα στὸν 7ο αἰ.[137] καὶ προσδιορίζει τὸ ἀνώτερο χρονικὸ ὅριο χρήσης τοῦ κτηρίου.

Τέλος, σημαντικὲς εἶναι οἱ διαπιστώσεις ἀπὸ τὴ μελέτη τῶν εὑρημάτων τῶν παλαιῶν ἀνασκαφῶν τῶν Ἰταλῶν στὸ Παλλάντιο. Σύμφωνα μὲ αὐτές, ἀπὸ τὸν οἰκισμὸ προέρχεται χειροποίητη κεραμεικὴ (διακοσμημένο χειροποίητο ἀγγεῖο μὲ λαβές, καθὼς καὶ ὄστρακα ἀπὸ χειροποίητα ἀγγεῖα), ποὺ μπορεῖ νὰ χρονολογηθεῖ γύρω στὸ 590/600, καθὼς καὶ τροχήλατη τοῦ 7ου, 8ου καὶ 9ου αἰώνα[138].

---

135. Α. Κ. Ὀρλάνδος, Τεγέας - Νυκλίου, *Ἀρχεῖον τῶν Βυζαντινῶν Μνημείων τῆς Ἑλλάδος* 12 (1973), 97 εἰκ. 58α-β, 98 εἰκ. 62β, 100 εἰκ. 64α-β, 106 εἰκ. 72, 73 κ.λπ. Πρόκειται γιὰ γλυπτὰ ποὺ βρίσκονται στὴν αὐλὴ τοῦ Μουσείου τῆς Τεγέας καὶ στοὺς ναοὺς τοῦ Ἁγίου Νικολάου τῆς Ἀλέας, τοῦ Ἁγίου Ἰωάννη Προβαντηνοῦ, τῆς Ἐπισκοπῆς, κ.λπ. Ἐνδιαφέρον εὕρημα ἀποτελεῖ τὸ πήλινο λυχνάρι ποὺ περιλαμβανόταν, μέχρι τὸ 1931, μεταξὺ τῶν ἐκθεμάτων τοῦ Μουσείου τῆς Τεγέας (Ὀρλάνδος, Παλαιοχριστιανικὰ καὶ βυζαντινὰ μνημεῖα, 126-128, εἰκ. 94). Πρόκειται, κατὰ τὸν Ὀρλάνδο, γιὰ λυχνάρι τοῦ 7ου ἢ 8ου αἰ., στὸ ὁποῖο εἰκονίζεται ἀνδρικὴ μορφή, πιθανὸν Σλάβου ποιμένα, ἐνῶ σημειώνει τὸ ἐνδιαφέρον τῆς ἀκατάληπτης ἐπιγραφῆς ποὺ εἶναι χαραγμένη στὴν ἐξωτερικὴ πλευρά του. Ἀντίθετα, σύμφωνα μὲ τὴ Ναταλία Πούλου-Παπαδημητρίου, τὸ λυχνάρι ἀπεικονίζει ἀνδρικὴ μορφὴ ποὺ περιστοιχίζεται ἀπὸ ζῶα, ἴσως πρόβατα, θέμα συνηθέστατο σὲ λυχνάρια ἀπὸ τὴ βόρειο Ἀφρική, βλ. A. Ennabli, *Lampes chrétiennes de Tunisie*, Paris 1976, πίν. VI ἀρ. 128, πίν. VIII ἀρ. 159, 160, 169, πίν. IX ἀρ. 171, 176, 182, 186, 192, πίν. X ἀρ. 199, πίν. XI ἀρ. 205, 209, 218, 221, πίν. XII ἀρ. 231, πίν. XIII ἀρ. 252, 253, 257. Σὲ αὐτὰ εἰκονίζονται ἀνδρικὲς μορφὲς ποὺ φέρουν παρόμοιο κοντὸ χιτώνα καὶ περιστοιχίζονται ἀπὸ ζῶα. Ἡ ἀμελὴς καὶ ἀδέξια χάραξη τῶν ζωϊκῶν καὶ τῶν ἀνθρώπινων μορφῶν ἐπιτρέπουν τὴν ὑπόθεση ὅτι τὸ λυχνάρι τῆς Τεγέας εἶναι κακὴ μίμηση βορειοαφρικανικοῦ λυχναριοῦ καὶ μπορεῖ νὰ χρονολογηθεῖ ἀπὸ τὰ τέλη τοῦ 6ου μέχρι καὶ τὸ πρῶτο μισὸ τοῦ 7ου αἰώνα. Ἐξάλλου, γιὰ τὶς μῆτρες λυχναριῶν βορειοαφρικανικοῦ τύπου τοῦ 6ου ἢ 7ου αἰ., ποὺ βρέθηκαν στὰ Κάτω Δολιανὰ Κυνουρίας, καὶ τὴν κεραμεικὴ 7ου αἰ., ποὺ ἐντοπίσθηκε στὸ Χάραδρο Κυνουρίας, βλ. Π. Φάκλαρης, *Αρχαία Κυνουρία. Ανθρώπινη δραστηριότητα και περιβάλλον*, Αθήνα 1990, 102 σημ. 331, 169-171. Τέλος, γιὰ κεραμεικὴ ἀπὸ τὸ Δυρράχιο Μεγαλόπολης, βλ. Γ. Α. Πίκουλας, *Ἡ νότια Μεγαλοπολιτικὴ χώρα ἀπὸ τὸν 8ο π.Χ. ὡς τὸν 4ο μ.Χ. αἰώνα. (Συμβολὴ στὴν τοπογραφία της)*, HOROS, Η μεγάλη βιβλιοθήκη, Ἀθήνα 1988, 150-151 ἀρ. 104.

136. Γ. Σταϊνχάουερ, *ΑΔ* 29 (1973-74), Β2, 300, πίν. 191, 192α-β. Τὸ χάλκινο ἀγγεῖο τοῦ πίνακα 192β εἶναι, κατὰ τὸν ἀνασκαφέα, μεμονωμένο εὕρημα καὶ χαρακτηρίζεται, χωρὶς καμία ἄλλη ἔνδειξη, ὡς μεσαιωνικῶν χρόνων.

137. Τὴ χρονολόγηση τοῦ ἀγγείου ὀφείλουμε στὴ Ναταλία Πούλου-Παπαδημητρίου.

138. Αναγνωστάκης, Πούλου-Παπαδημητρίου, Η πρωτοβυζαντινή Μεσσήνη, 283-284. Τὸ σχῆμα τοῦ ἀγγείου μπορεῖ νὰ ὁδηγήσει σὲ ὑστερότερη χρονολόγησή του (ὅ.π., 283). Γιὰ τὴν ἀνασκαφὴ στὸ Παλλάντιο, βλ. M. Iozzo, Catalogo dei reperti dello scavo 1940. Ceramica avaro-slavica, *Annuario della Scuola Archaeologica di Atene e delle missioni italiane del Oriente* 68-69 (1995), 197-199, 200-201.

Μὲ βάση τὰ παραπάνω, καὶ στὸ μέτρο ποὺ ἡ κατάσταση τῆς ἔρευνας καὶ τὸ διαθέσιμο ἀρχαιολογικὸ ὑλικὸ μᾶς τὸ ἐπιτρέπουν, μποροῦμε νὰ διατυπώσουμε ὁρισμένες σκέψεις ποὺ εἶναι δυνατὸν νὰ προσδιορίσουν μὲ ἀπόλυτη σαφήνεια τὸ βαθμὸ τῶν λανθασμένων ἐκτιμήσεων καὶ παραπλανήσεων, σχετικὰ μὲ τὸν πελοποννησιακὸ χῶρο κατὰ τοὺς λεγόμενους «σκοτεινοὺς χρόνους»[139], ὁριοθετώντας παράλληλα τὸ χῶρο πρὸς τὸν ὁποῖο πρέπει νὰ στραφεῖ μελλοντικῶς ἡ ἔρευνα.

Οἱ λανθασμένες ἐκτιμήσεις, συχνὰ δικαιολογημένες λόγω τῆς ἔλλειψης ἐπαρκοῦς συγκριτικοῦ ὑλικοῦ, ἀλλὰ κυρίως οἱ ἀπόλυτες θέσεις ποὺ παραπλάνησαν καὶ ἐγκλώβισαν τοὺς ἐπιστήμονες, συνοψίζονται στὰ ἑξῆς:

α) ἡ ὑπερεκτίμηση τῶν μαρτυριῶν τῆς κύριας πηγῆς, δηλ. τοῦ *Χρονικοῦ* τῆς Μονεμβασίας, κειμένου τοῦ 10ου αἰ., ἡ πολιτικὴ σκοπιμότητα τῆς συγγραφῆς τοῦ ὁποίου δὲν ἀμφισβητήθηκε ποτὲ σοβαρά, καθὼς καὶ ἡ παράλληλη ἀπαξίωση τῆς κύριας ἐκκλησιαστικῆς πηγῆς, τοῦ τακτικοῦ τῆς Εἰκονομαχίας, τὸ περιεχόμενο τοῦ ὁποίου θεωρήθηκε, ἐκτὸς ἐλαχίστων ἐξαιρέσεων, ὡς μὴ αὐθεντικό, ἀναξιόπιστο καὶ ὑπερβολικό, ἀκόμη καὶ ὅταν ἐπιβεβαιωνόταν ἀπὸ τὰ ἀρχαιολογικὰ εὑρήματα,

β) ἡ χρονολόγηση, ἀλλὰ καὶ ἡ ἑρμηνεία τῶν ἀρχαιολογικῶν εὑρημάτων γινόταν κάτω ἀπὸ τὴν ἀσφυκτικὴ πίεση τῆς ὑποχρεωτικῆς ἀξιοπιστίας τοῦ *Χρονικοῦ*, ποὺ προσδιόριζε μὲ ἀκρίβεια τὴν ἐρήμωση τῆς Πελοποννήσου στὰ τέλη τοῦ 6ου αἰ. καὶ μάλιστα στὸ ἔτος 587. Μὲ τὸ χρονικὸ αὐτὸ ὅριο ὡς δεδομένο, ὅλα τὰ ἀρχαιολογικὰ εὑρήματα τῶν ὁποίων ὁ χρονικὸς προσδιορισμὸς ἦταν κυρίως θέμα ἑρμηνείας (ὅπως ἡ κεραμεική, τὰ γλυπτὰ κ.λπ.) ἔπρεπε νὰ ἀποδοθοῦν ἢ στὰ τέλη τῆς παλαιοχριστιανικῆς ἢ στὶς ἀρχὲς τῆς μεσοβυζαντινῆς περιόδου, γεγονὸς ποὺ ὁδήγησε στὴν πλήρη παραμόρφωση τῆς ἀρχαιολογικῆς εἰκόνας, τόσο τῆς ἀνατολικῆς, ὅσο καὶ τῆς δυτικῆς Πελοποννήσου,

γ) ἡ ἀπόδοση τῆς χειροποίητης κεραμεικῆς σὲ μία μόνο πληθυσμικὴ ὁμάδα (τὴ σλαβικὴ) καὶ ἡ ἔνταξή της σὲ μία μόνο χρονικὴ περίοδο, ποὺ συμπίπτει μὲ τὰ τέλη τοῦ 6ου αἰώνα,

δ) ἡ ἀπόδοση συγκεκριμένου τύπου εἰδῶν μικροτεχνίας (πορπῶν κ.λπ.) καὶ κοσμημάτων ἀποκλειστικὰ σὲ ξένες πληθυσμικὲς ὁμάδες,

ε) ἡ ἀπουσία νομισμάτων ἢ σφραγιστικοῦ ὑλικοῦ μιᾶς συγκεκριμένης περιόδου, συνιστοῦσε ἱκανὸ τεκμήριο δηλωτικὸ τῆς ἀπουσίας ἢ τῆς χαλαρῆς ἄσκησης τῆς βυζαντινῆς ἐξουσίας στὴν περιοχή.

Ἔτσι, ἡ εὕρεση σφραγίδων 7ου-8ου αἰ. στὶς νησίδες τοῦ Ἀργολικοῦ κόλπου ἀποτέλεσε ἐπαρκὲς τεκμήριο ποὺ ἐπιβεβαίωνε τὴ μαρτυρία τοῦ *Χρονικοῦ* γιὰ τὴ μετεγκατάσταση τῶν κατοίκων τοῦ Ἄργους σὲ αὐτές. Ἀντίστοιχα, ἡ σπάνις ἢ ἡ ἀπου-

139. Γιὰ τὶς γενικεύσεις καὶ τὶς ἀπολυτότητες ποὺ ταλάνισαν τὴν ἔρευνα ἐπὶ δεκαετίες, βλ. Αναγνωστάκης, Η χειροποίητη κεραμική, 287-330.

σία εὑρημάτων στὴ δυτικὴ Πελοπόννησο, σὲ συνδυασμὸ μὲ τὴ χειροποίητη κεραμεικὴ τῆς Ὀλυμπίας, ποὺ χρονολογεῖτο συνολικὰ καὶ ἀδιακρίτως στὰ τέλη τοῦ 6ου ἢ τὸ πολὺ στὶς ἀρχὲς τοῦ 7ου αἰ., στοιχειοθετοῦσε πλήρως τὴν ἀξιοπιστία τῶν μαρτυριῶν τοῦ *Χρονικοῦ*, συμβάλλοντας ἔτσι στὴν ἀπόλυτη «ἀληθοφάνειά» του καὶ στὴν ὑπερδιόγκωση τῆς ἱστορικῆς του ἀξίας.

Ἡ ἀνασκαφικὴ καὶ ἡ ἐπιτόπια ἀρχαιολογικὴ ἔρευνα, τῶν τελευταίων ἰδίως χρόνων, ἀλλὰ καὶ ἡ μελέτη καὶ ἡ δημοσίευση τῶν ἀρχαιολογικῶν μαρτυριῶν εἶχαν ὡς ἀποτέλεσμα τὴν ἀποκάλυψη, ποσοτικὰ καὶ ποιοτικά, σημαντικῶν τεκμηρίων ποὺ χρονολογοῦνται στὴ μεταβατικὴ περίοδο. Κυρίως ἡ ἐπικέντρωση τοῦ ἐνδιαφέροντος τῶν ἀρχαιολόγων στὴ διερεύνηση καὶ συστηματικὴ ἀνασκαφὴ τῶν χριστιανικῶν οἰκισμῶν καὶ ἐγκαταστάσεων, τόσο τοῦ ἀστικοῦ, ὅσο καὶ τοῦ ἀγροτικοῦ χώρου, ὅπως συμβαίνει στὴ Μεσσήνη καὶ στὴν Ὀλυμπία, βοηθοῦν ὁλοένα καὶ περισσότερο *στὴν κατανόηση τῶν σύνθετων προβλημάτων αὐτῆς τῆς περιόδου*. Ἤδη ἡ ἐξέταση κτηρίων, μνημείων καὶ γλυπτῶν συνέβαλε στὴν ἀποκρυπτογράφηση τῆς χρονολόγησής τους. Ἐπίσης, ἡ μελέτη τῆς χειροποίητης κεραμεικῆς καὶ τῶν ἀντικειμένων τῆς μικροτεχνίας τοῦ πελοποννησιακοῦ χώρου, σὲ σύγκριση μὲ ἀντίστοιχα εὑρήματα τῆς ὑπόλοιπης Βαλκανικῆς, βοήθησε στὴν ἀπεγκλώβισή τους ἀπὸ μία δεδομένη χρονικὴ περίοδο. Ἡ μελέτη τῆς νομισματικῆς μαρτυρίας τῶν «θησαυρῶν» τῆς Πελοποννήσου, καθὼς καὶ ἡ προσέγγιση τῆς ἑρμηνείας τῶν ἀποκαλούμενων «νομισματικῶν κενῶν» στὴν ἰχνηλάτηση τῆς ἱστορίας της κατὰ τοὺς σκοτεινοὺς χρόνους, εἶχαν χρήσιμα ἀποτελέσματα.

Μὲ βάση τὰ παραπάνω, ἡ εἰκόνα ποὺ παρουσιάζει ἡ πελοποννησιακὴ χερσόνησος κατὰ τὴ διάρκεια τῆς μεταβατικῆς περιόδου ἔχει ὅλα τὰ χαρακτηριστικὰ γνωρίσματα τῆς δημογραφικῆς καὶ οἰκονομικῆς συρρίκνωσης. Ἀνιχνεύεται στὴ σπανιότητα οἰκοδομικῆς δραστηριότητας, στὶς συχνὲς καὶ πολλαπλὲς ἀλλαγὲς χρήσης ἢ πρόχειρης ἐπισκευῆς τῶν χώρων, στὴ χρήση χειροποίητων ἀγγείων, κυρίως μαγειρικῶν σκευῶν, ἀπὸ διαφορετικὲς πληθυσμικὲς ὁμάδες, στὴν πτώση τῆς νομισματικῆς κυκλοφορίας, καθὼς καὶ στὴ μέτρια ποιότητα τῆς καλλιτεχνικῆς παραγωγῆς, τουλάχιστον αὐτῆς ποὺ ἔχει διασωθεῖ. Ὡστόσο, στὴν περιοχὴ διαπιστώνεται οἰκοδομικὴ (βασιλικὴ Μεσσήνης, βασιλικὴ Σπάρτης, βασιλικὴ στὸ Τηγάνι, ναὸς στὰ Ἄλυκα, πιθανὸν τῆς Ἁγίας Σοφίας Κορώνης κ.λπ.) καὶ καλλιτεχνικὴ δραστηριότητα (γλυπτὰ Κορίνθου, Μεσσήνης, Τεγέας, Ἁλύκων κ.λπ., μωσαϊκὰ δάπεδα στὰ Κύθηρα, ἐπιτύμβιες ἐπιγραφὲς στὴν Κόρινθο κ.ἀ.), λειτουργία ἐργαστηρίων πορπῶν καὶ λύχνων (στὴν Κόρινθο, στὴ Μαντίνεια, στὴν Ὀλυμπία), λειτουργία ἐργαστηρίων τροχήλατης κεραμεικῆς (Ὀλυμπία), ἢ ἐργαστηρίων κατασκευῆς ἀγγείων σὲ ἀργὸ τροχό (νότια Πελοπόννησος ἢ Καρυούπολη). Ἐπίσης, ὁ μικρός, ἔστω, ἀριθμὸς τῶν νομισμάτων, ποὺ ἔχει βρεθεῖ ἀνασκαφικά, θεωροῦμε ὅτι εἶναι ἐνδεικτικὸς τῆς κυκλοφορίας τοῦ βυζαντινοῦ χρήματος στὴν περιοχή.

Παράλληλα, διαπιστώνεται ὅτι τὰ μεγάλα ἀστικὰ κέντρα, ἡ Κόρινθος, τὸ Ἄργος, ἡ Λακεδαιμονία, ἡ Μεσσήνη καὶ ἡ Πάτρα ἐπιβιώνουν, παρὰ τὴν παρατηρούμενη ἔκπτωση τῶν ἀστικῶν τους λειτουργιῶν καὶ τὴ νομισματικὴ πτώση. Αὐτὸ ἀποδεικνύεται, ἐξάλλου, καὶ ἀπὸ τὶς μαρτυρίες τῶν πηγῶν, κυρίως πρακτικῶν συνόδων καὶ ἐκκλησιαστικῶν τακτικῶν, ποὺ πιστοποιοῦν τὴ λειτουργία τῶν ἐπισκοπῶν καὶ τῶν μητροπόλεων, ἐπιβεβαιώνοντας συχνά, κατὰ τρόπο κατηγορηματικό, τὰ ἀρχαιολογικὰ τεκμήρια[140].

Ἡ γεωγραφικὴ κατανομὴ τῶν ἀρχαιολογικῶν εὑρημάτων στὸν πελοποννησιακὸ χῶρο μᾶς ἐπιτρέπει τὴ διατύπωση τῆς ἄποψης ὅτι πράγματι τὸ ἀνατολικὸ τμῆμα παρουσιάζει μεγαλύτερη οἰκοδομικὴ δραστηριότητα, λιγότερα νομισματικὰ κενὰ καὶ ἐντονότερη παρουσία τῆς κεντρικῆς βυζαντινῆς ἐξουσίας, ἰδίως στὴν περιοχὴ τοῦ νησιωτικοῦ χώρου τῆς Ἀργολίδας. Στὴ δημιουργία τῆς ἐντύπωσης αὐτῆς συντείνει τὸ ἀναντίρρητο γεγονός, ὅτι στὸ ἀνατολικὸ τμῆμα, ὅπου βρίσκονται οἱ περισσότερες καὶ συγκριτικὰ μεγαλύτερες πόλεις τῆς Πελοποννήσου, ποὺ παρουσιάζουν συνεχῆ κατοίκηση, ἔχουν διενεργηθεῖ, μὲ ἐξαίρεση τὴν Ὀλυμπία καὶ τὴ Μεσσήνη τοῦ δυτικοῦ τμήματος, οἱ συστηματικότερες ἀνασκαφικὲς ἔρευνες.

Εἶναι σημαντικὸ νὰ ἀναφερθεῖ, ὅτι τὰ παρακείμενα στὴν ἀνατολικὴ καὶ νοτιοανατολικὴ ἀκτὴ νησιά, ἀπὸ τὸν Ἀργολικὸ κόλπο μέχρι τὸ ἀκρωτήριο τοῦ Μαλέα καὶ τὰ Κύθηρα, μὲ τὰ μέχρι σήμερα ἀρχαιολογικὰ τεκμήρια, δίνουν τὴν ἐντύπωση ὅτι λειτουργοῦν παράλληλα καὶ σὲ ἄμεση ἐξάρτηση μὲ τὴν ἐνδοχώρα. Ἡ ἐξάρτηση αὐτὴ εἶναι φυσική, καθὼς τὰ περισσότερα δὲν εἶναι αὐτάρκη, βρίσκονται σὲ μικρὴ

140. Οἱ κυριότερες πόλεις τῆς Πελοποννήσου, ἡ Κόρινθος, τὸ Ἄργος, ἡ Πάτρα, ἡ Τεγέα, ἡ Μεθώνη, ἡ Κορώνη, συμπεριλαμβάνονται, ἐκτὸς τῶν ἄλλων, στὴν κύρια ἐκκλησιαστικὴ πηγὴ τῆς ἐποχῆς, τὸ λεγόμενο Τακτικὸ τῆς Εἰκονομαχίας, βλ. Darrouzès, *Notitiae*, 245. Ἡ ἀναγραφὴ ὁρισμένων ἀπὸ αὐτὲς στὸ τακτικὸ τοῦ 8ου αἰ. καὶ ἡ λειτουργία τους ὡς ἐπισκοπῶν ἢ μητροπόλεων, ἐπιβεβαιώνεται καὶ ἀπὸ τὴ μαρτυρία τῆς συμμετοχῆς τῶν ἐκκλησιαστικῶν ἀξιωματούχων τους σὲ συνόδους, τὰ πρακτικὰ τῶν ὁποίων μᾶς ἔχουν διασωθεῖ. Ἔτσι, γνωρίζουμε λ.χ. ὅτι οἱ ἐπίσκοποι Τροιζῆνος Ἀντώνιος, Μονεμβασίας Πέτρος καὶ ὁ ἐκ προσώπου Πατρῶν μοναχὸς Ἰωάννης, παίρνουν μέρος αὐτοπροσώπως ἢ μέσω ἀντιπροσώπων στὴ σύνοδο τῆς Νίκαιας, τὸ 787, βλ. J. Darrouzès, Listes épiscopales du Concile de Nicée (787), *RÉB* 33 (1975), 108B, 193D, 192E, 183F (Τροιζήνα), 253B, 194D, 193E, 182F (Μονεμβασία), 44D, 43E (Πάτρα). Ἐπίσης, δύο σφραγίδες ποὺ χρονολογοῦνται μεταξὺ τοῦ 8ου καὶ τοῦ 9ου αἰ. ἀνήκουν σὲ μέλη τῆς θεματικῆς (ἐκ προσώπου) καὶ ἐκκλησιαστικῆς (ἐπίσκοπος) διοίκησης τῆς Τροιζήνας, βλ. J. Nesbitt – N. Oikonomides, *Catalogue of Byzantine Seals at Dumbarton Oaks and in the Fogg Museum of Art*, vol. 2. *South of the Balkans, the Islands, South of Asia Minor*, Washington D.C. 1994, ἀρ. 35.1, 35.2. Ἐκτὸς ἀπὸ τὶς ἐκκλησιαστικὲς πηγές, τὰ ὁλοένα ἐντοπιζόμενα μνημειακὰ κατάλοιπα, γλυπτὰ ἀρχιτεκτονικὰ μέλη, ἀγγεῖα ἢ μικροαντικείμενα, ποὺ φαίνεται νὰ ἀνήκουν στοὺς μεταβατικοὺς χρόνους, δείχνουν νὰ τεκμηριώνουν συνεχῶς καὶ ἀπὸ ἀρχαιολογικὴ πλευρὰ τὴ μαρτυρία τοῦ Εἰκονομαχικοῦ τακτικοῦ. Ἄλλωστε, ἤδη στὴν ΣΤ΄ Οἰκουμενικὴ Σύνοδο τῆς Κωνσταντινούπολης, τὸ 680/681, ἀναφέρεται νὰ συμμετέχουν ἀπὸ τὴν Πελοπόννησο μόνον οἱ ἐπίσκοποι Ἰωάννης Ἄργους καὶ Θεοδόσιος Λακεδαιμονίας, βλ. Mansi, τόμ. 11, 613.

ἀπόσταση ἀπὸ τὴν παραλία, καὶ χρησιμοποιοῦνται συχνὰ ὡς τόποι λειτουργίας βιοτεχνικῶν ἐργαστηρίων, τὰ προϊόντα τῶν ὁποίων προορίζονται γιὰ ἐξαγωγή. Οἱ βιοτεχνικές τους δραστηριότητες διακόπτονται ἢ σταματοῦν, ὅταν στὴν ἐνδοχώρα ὑπάρχει διακοπὴ ἢ ἀναστολὴ κάποιας δραστηριότητας. Ἀκόμη, σὲ ἕνα νησί, ὅπως τὰ Κύθηρα, ποὺ θὰ μποροῦσε νὰ ἀποτελέσει λόγω τῆς γεωγραφικῆς του θέσης, νησί-καταφύγιο στὰ τέλη τοῦ 6ου αἰ., διαπιστώνεται, μὲ τὰ μέχρι σήμερα γνωστὰ ἀρχαιολογικὰ δεδομένα, ὅτι ὁλοκληρώνει τὴν πρωτοβυζαντινὴ φάση τῆς ἱστορικῆς του διαδρομῆς γύρω στὰ μέσα τοῦ 7ου αἰώνα. Ἀντίθετα, εἶναι παράδοξο ὅτι ἐλάχιστα νομισματικὰ καὶ σφραγιστικὰ τεκμήρια πιστοποιοῦν τήν, κατὰ τὰ ἄλλα, ἀναμφισβήτητη λειτουργία τῆς Μονεμβασίας τὴν περίοδο αὐτή[141]. Ἔτσι, σύμφωνα μὲ τὰ ἐπιχειρήματα τῶν μελετητῶν τῆς σλαβικῆς καθόδου στὴν Πελοπόννησο, θὰ περίμενε κανεὶς πλῆθος τεκμηρίων. Ἀπὸ τὴν ἄποψη αὐτή, τόσο ἡ Ὀλυμπία, ἡ Μεσσήνη, ἡ Μάνη, ἀκόμη καὶ ἡ Πάτρα, δηλαδὴ ἡ δῆθεν σλαβοκρατούμενη πλευρά, προσφέρουν περισσότερα τεκμήρια βυζαντινῆς παρουσίας στὸν 7ο καὶ 8ο αἰώνα, ἀπὸ ὅσο ἡ Μονεμβασία τοῦ ἀνατολικοῦ «καθαρεύοντος».

Ἡ εἰκόνα τῶν οἰκιστικῶν κέντρων τῆς νότιας καὶ τῆς δυτικῆς Πελοποννήσου κατὰ τὴν ἀντίστοιχη περίοδο, εἶναι συγκριτικὰ πολὺ φτωχότερη σὲ ἀρχαιολογικὰ εὑρήματα καὶ νομισματικὴ κίνηση, ἀνύπαρκτη δὲ σὲ σφραγιστικὰ κατάλοιπα. Παρὰ ταῦτα, ἡ ἀρχαιολογικὴ ἔρευνα συμβάλλει ὁλοένα καὶ περισσότερο, μὲ ἰδιαίτερη ἔμφαση τὰ τελευταῖα χρόνια, στὴν ἀνατροπὴ αὐτῆς τῆς εἰκόνας. Ἡ ἀνασκαφὴ στὸ Τηγάνι, στὰ Ἄλυκα τῆς Μάνης, στὴ Μεσσήνη καὶ στὴν Ὀλυμπία, ἔχουν δώσει ἀρχαιολογικὰ τεκμήρια, ποὺ θεωροῦμε ὅτι ὄχι μόνο δίνουν νέα στοιχεῖα, ἀλλὰ καὶ νέα προοπτική. Ἡ ἐπισήμανση βασιλικῆς μεταβατικῶν χρόνων στὴ Μεσσήνη, καθὼς καὶ χειροποίητου ἀγγείου καὶ πόρπης τῶν μέσων τοῦ 7ου αἰ. σὲ χριστιανικὸ τάφο, συνδυαζόμενη μὲ τὴν ἐπιβίωση χριστιανικοῦ οἰκισμοῦ στὴν Ὀλυμπία, μέχρι τουλάχιστον τὶς ἀρχὲς τοῦ 7ου αἰ., τὴν ὕπαρξη νομισμάτων στὸν Ἅγιο Φλῶρο καὶ στὸ νησάκι Πρώτη, γλυπτῶν στὴν Πυλία καὶ στὸ Ἀνήλιο, συνιστοῦν τὰ πρῶτα, ἀλλὰ ἐνδεικτικὰ στοιχεῖα μιᾶς νέας θεώρησης τοῦ δυτικοῦ τμήματος τῆς Πελοποννήσου[142] τὰ ὁποῖα, σὲ περίπτωση ποὺ ἐνισχυθοῦν ἀπὸ τὰ πορίσματα τῆς μελέτης γιὰ τὸ ναὸ τῆς Ἁγίας Σοφίας Κορώνης, στοιχειοθετοῦν τὴν πλήρη ἐπιχειρηματολογία ἀντίκρουσης τῶν μαρτυριῶν τοῦ *Χρονικοῦ*.

Ὁ λόγος τῆς ἀπουσίας σφραγιστικῶν καταλοίπων καὶ τῆς πτώσης τῆς νομισματικῆς κυκλοφορίας, ἢ τὸ νομισματικὸ κενὸ ποὺ διαπιστώνεται, ἀποτελοῦν γενι-

141. Φόλλις Βαρδάνη Φιλιππικοῦ, 711-713, βλ. Πέννα, Η ζωή στις βυζαντινές πόλεις, 201, 257. Μολυβδόβουλλο τοῦ *Θεοδοσίου, βασιλικοῦ σπαθαρίου*, Αβραμέα, Γαλάνη-Κρίκου, Τουράτσογλου, Μολυβδόβουλλα, 257 ἀρ. 73.

142. Βλ. τὰ συμπεράσματα γιὰ τὴ δυτικὴ Πελοπόννησο τῆς Lambropoulou, Le Péloponnèse occidental, 108.

κότερο φαινόμενο τῆς αὐτοκρατορίας κατὰ τὸν 7ο καὶ 8ο αἰώνα καὶ πρέπει νὰ ἑρμηνευθοῦν μέσα ἀπὸ διαφορετικὲς διαδικασίες. Ἄλλωστε, ὁ ζωτικὸς παράκτιος θαλάσσιος δρόμος, ποὺ ξεκινᾶ ἀπὸ τὶς δυτικὲς ἀκτὲς τῆς Ἠπείρου, παραπλέει τὰ δυτικὰ παράλια τῆς Αἰτωλοακαρνανίας, συνεχίζει μέσω τῶν Ἐχινάδων νήσων κατὰ μῆκος τῶν δυτικῶν ἀκτῶν τῆς Πελοποννήσου, περνᾶ μεταξὺ Πελοποννήσου καὶ Ζακύνθου καὶ φθάνει ἀπὸ τὴ νῆσο Πρώτη στὸ Μεσσηνιακὸ κόλπο, δὲν ἐγκαταλείφθηκε κατὰ τὴν περίοδο αὐτή, ὅπως πιστοποιοῦν καὶ τὰ συναφῆ ἀρχαιολογικὰ εὑρήματα[143]. Ὑπενθυμίζεται, ἐνδεικτικά, ἡ ὕπαρξη παλαιοχριστιανικῶν βασιλικῶν μεταβατικῆς περιόδου (7ου καὶ 8ου αἰ.) στὸ Νησὶ τῆς Ζακύνθου[144], ἀπέναντι ἀπὸ τὴν Κυλλήνη, στοὺς Παξούς[145], στὸ Μάστρο[146], καθὼς καὶ ἡ ἐπιβίωση τοῦ οἰκισμοῦ στὸ Μύτικα μέχρι τὰ μέσα τοῦ 7ου αἰώνα[147]. Ἀκόμη, στὸ ἔρημο νησὶ Κέφαλος, κοντὰ στὴ νότια ἀκτὴ τοῦ Ἀμβρακικοῦ κόλπου, σώζονται ἐρείπια δύο παλαιοχριστιανικῶν βασιλικῶν τοῦ 6ου ἢ 7ου αἰ., τὰ προσκτίσματα τῶν ὁποίων, σύμφωνα μὲ τὰ νομισματικὰ εὑρήματα, ἦταν σὲ χρήση τουλάχιστον μέχρι τὰ τέλη τῆς πρώτης εἰκοσαετίας τοῦ 7ου αἰώνα[148].

Ἡ χρονολόγηση τῆς βασιλικῆς τοῦ Ἁγίου Νικολάου στὸ Νησὶ τῆς Ζακύνθου γύρω στὰ τέλη τοῦ 7ου ἢ στὶς ἀρχὲς τοῦ 8ου αἰ., ἔχει ἰδιαίτερο ἐνδιαφέρον, δεδομένης τῆς θέσης της στὸ ὁμώνυμο νησάκι, στὸ βορειοανατολικὸ ἄκρο τῆς Ζακύνθου, στὴν εἴσοδο ἑνὸς ὅρμου, ὅπου σχηματίζεται τὸ μικρό, ἀλλὰ ἀσφαλέστερο λιμάνι τοῦ νησιοῦ. Ἡ ὕπαρξη ναοῦ σὲ ἕνα ἀνοχύρωτο καὶ ἀφύλακτο νησὶ ὑποδη-

143. Πρόγραμμα Ἱστορικῆς Γεωγραφίας ΙΒΕ, Χώρος και ενότητα της δυτικής Πελοποννήσου, στὸ *Πρωτοβυζαντινὴ Μεσσήνη καὶ Ὀλυμπία* (ὑπὸ ἔκδοση).

144. Ἰωάννα Στουφή-Πουλημένου, Ο Άγιος Νικόλαος στο νησί στη Ζάκυνθο. Μια άγνωστη παλαιοχριστιανική βασιλική, *ΔΧΑΕ* περ. Δ΄ 14 (1987-88), 267-276.

145. Οἱ βασιλικὲς τῆς Ἁγίας Μαρίνας καὶ τοῦ Ἁγίου Στεφάνου Παξῶν χαρακτηρίσθηκαν ἀρχικὰ ὡς παλαιοχριστιανικές, βλ. Π. Λ. Βοκοτόπουλος, *ΑΔ* 22 (1967), Β2, 374-375. Ἀργότερα, ὁ Πάλλας (*Les monuments*, 147-149) τὶς χρονολόγησε στὰ τέλη τοῦ 7ου ἢ στὶς ἀρχὲς τοῦ 8ου αἰώνα.

146. Βοκοτόπουλος, *Ἡ ἐκκλησιαστικὴ ἀρχιτεκτονική*, 16.

147. Σὲ μικρὴ ἀπόσταση ἀπὸ τὴν παραθαλάσσια πολίχνη τοῦ Μύτικα, κοντὰ στὴν ἀκτή, σώζονται τὰ ἐρείπια τῆς τρίκλιτης παλαιοχριστιανικῆς βασιλικῆς τῆς Ἁγίας Σοφίας. Ἡ βασιλικὴ ἐξυπηρετοῦσε προφανῶς τοὺς κατοίκους τῆς γειτονικῆς Ἀλυζίας, ἡ ὁποία ὡς οἰκισμὸς συνέχισε νὰ ὑπάρχει, ὅπως καὶ τόσοι ἄλλοι παράλιοι οἰκισμοὶ μέχρι τὰ μέσα τουλάχιστον τοῦ 7ου αἰ., ὁπότε καὶ παρακμάζει ἐξαιτίας τῶν θαλάσσιων ἐπιδρομῶν τῶν Ἀράβων καὶ τὴν κρίση τοῦ ἐμπορίου. Ἡ παλαιοχριστιανικὴ βασιλικὴ τοῦ Μύτικα, οἰκοδόμημα τοῦ 5ου αἰ., κατὰ τὴ μεσοβυζαντινὴ περίοδο χρησιμοποιήθηκε ὡς τόπος ταφῆς, βλ. Π. Λ. Βοκοτόπουλος, Μεσαιωνικὰ μνημεῖα τοῦ Μύτικα Ἀκαρνανίας, *Ἀρχαιολογικὰ Ἀνάλεκτα ἐξ Ἀθηνῶν* 1/2 (1968), 152-153. Τοῦ ἴδιου, Ἀνασκαφὴ βασιλικῆς Ἁγίας Σοφίας Μύτικα, *ΠΑΕ* 1972, 109-113, 1979, 121-126, 1980, 34-36, 1981, 79-81, 1982 91-94, 1983, 84-86, 1984, 129-130. Pallas, *Les monuments*, 29-30.

148. Χαρίκλεια Μπάρλα, Ἀνασκαφὴ Κεφάλου Ἀμβρακικοῦ, *ΠΑΕ* 1965, 78-84, 1966, 95-102, 1967, 28-32, 1968, 16-23, 1970, 90-97.

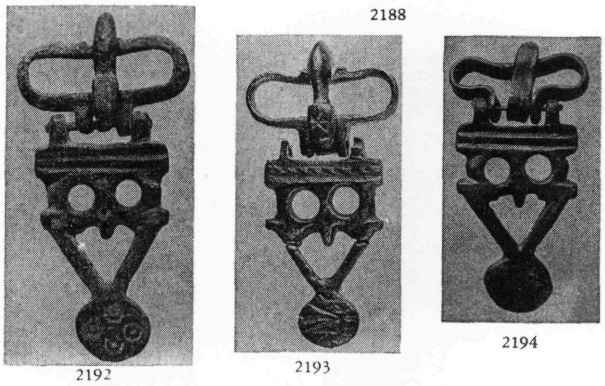
λώνει σαφῶς περίοδο σχετικῆς ἠρεμίας καὶ ναυτιλιακῆς κίνησης στὴν περιοχή. Θεωρεῖται, ἐπίσης, δεδομένος ὁ στρατηγικὸς ρόλος τοῦ στενοῦ περάσματος ἀνάμεσα στὴ Ζάκυνθο καὶ στὴν Κεφαλονιά, τόσο γιὰ τὸν ἀνεφοδιασμὸ τοῦ βυζαντινοῦ ναυτικοῦ, ὅσο καὶ γιὰ τὴν ἀπόκρουση τῶν ἐχθρικῶν ἐπιδρομῶν[149]. Ἐξάλλου, ἡ ἵδρυση τοῦ ναυτικοῦ θέματος Κεφαλληνίας, ποὺ σύμφωνα μὲ τὰ νέα δεδομένα πραγματοποιήθηκε τὸν 8ο αἰ., πιστοποιεῖ τὴ στρατηγικὴ σημασία τῆς περιοχῆς κατὰ τὴν κρίσιμη αὐτὴ περίοδο[150], ὅπως ἄλλωστε συμβαίνει καὶ μὲ τὴν ἵδρυση τοῦ θέματος Πελοποννήσου[151].

Συμπερασματικά, διαπιστώνεται ἡ ἀνάγκη ἐπικέντρωσης τῆς ἀνασκαφικῆς ἔρευνας στὰ οἰκιστικὰ κέντρα τῶν χριστιανικῶν ἐγκαταστάσεων καὶ ὄχι στὴν περιφέρειά τους, τουλάχιστον στὸ μέτρο ποὺ αὐτὸ εἶναι ἐφικτό. Μόνο ἔτσι εἶναι δυνατὸν νὰ ἀποτιμηθεῖ ὀρθολογικὰ ἡ ποσοτικὴ καὶ ποιοτικὴ διαφοροποίηση τῶν ποικίλων ἀρχαιολογικῶν τεκμηρίων τῶν σκοτεινῶν λεγόμενων χρόνων, σὲ σχέση καὶ σὲ ἀντιδιαστολὴ μὲ τοὺς προηγούμενους καὶ τοὺς ἑπόμενους αἰῶνες. Ἐπίσης, χρειάζεται νὰ δημοσιευθεῖ σημαντικὸς ἀριθμὸς νομισμάτων ἀπὸ τὶς ἀνασκαφὲς τῶν πόλεων (Κορίνθου, Ἄργους, Σπάρτης), ποὺ παραμένει ἀκόμη ἀδημοσίευτος. Τέλος, ἡ ταύτιση, ὅσο τὸ δυνατὸν μεγαλύτερου ἀριθμοῦ νομισμάτων ἀπὸ τὶς χιλιάδες ὑποδιαιρέσεις, ποὺ ἔχουν ἐντοπισθεῖ σὲ ὁλόκληρη τὴν Πελοπόννησο καὶ κυρίως στὶς πόλεις, θὰ ρίξει φῶς στὴ σκοτεινὴ αὐτὴ πτυχὴ τῆς νομισματικῆς κυκλοφορίας, ποὺ δημιουργεῖ συχνὰ παραπλανητικὲς ἐντυπώσεις καὶ ὁδηγεῖ σὲ ἐπισφαλῆ συμπεράσματα.

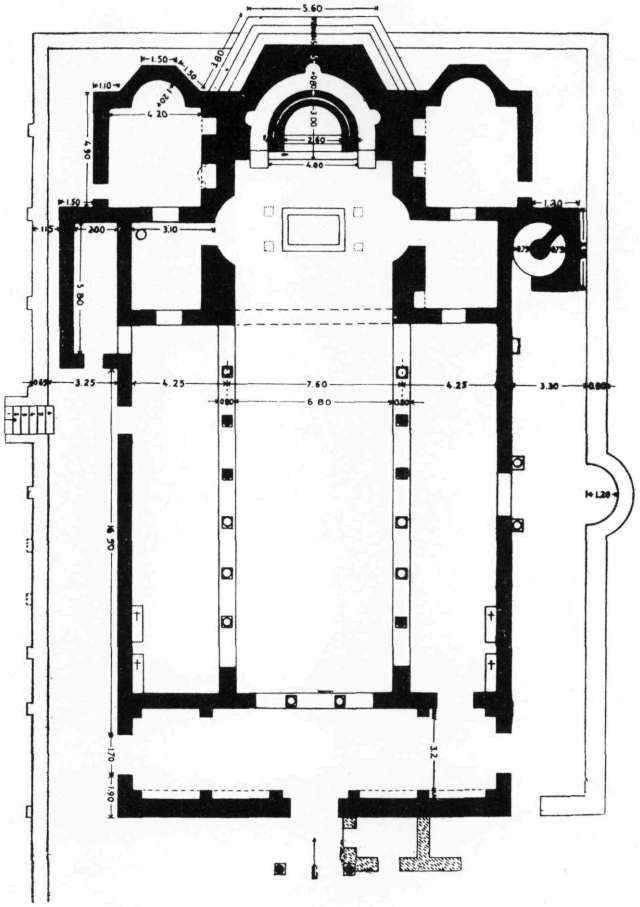
149. Στουφή-Πουλημένου, *Ο Άγιος Νικόλαος*, 267, 274, 275.

150. Σχετικὰ μὲ τὴν ἵδρυση τοῦ ναυτικοῦ θέματος Κεφαλληνίας καὶ τῆς ἀντίστοιχης *στρατηγείας* κατὰ τὸν 8ο αἰώνα, βλ. Nesbitt – Oikonomides, *Catalogue of Byzantine Seals*, vol. 1. *Italy, North of the Balkans, North of the Black Sea*, Washington D.C. 1991, ἀρ. 1.15, 1.17, 1.18. Σὲ τρεῖς τουλάχιστον σφραγίδες τοῦ 8ου αἰ. ἀναφέρονται ἀνώτατοι ἀξιωματοῦχοι τοῦ θέματος, ὅπως στρατηγός.

151. T. Zivkovič, The Date of the Creation of the Theme of Peloponnese, *Σύμμεικτα* 13 (1999), 141-155. Ἡ ἵδρυση τοῦ θέματος πιθανολογεῖται, βάσιμα, ἀνάμεσα στὸ 784 καὶ στὸ 788.

1. Κόρινθος, πόρπες τύπου Κορίνθου
(Davidson, Minor Objects, πίν. 114 ἀρ.)

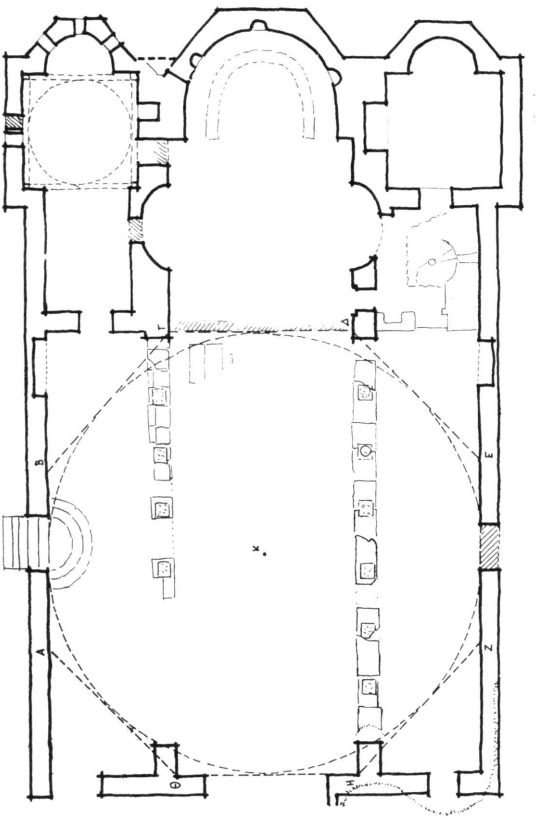
2. Σπάρτη, κάτοψη τῆς λεγόμενης βασιλικῆς τοῦ ὁσίου Νίκωνος
(Βοκοτόπουλος, Παρατηρήσεις, πίν. ϛΘ΄)

3. Ἄλυκα Μάνης, κιονόκρανο
(Δρανδάκης, *ΠΑΕ* 1958, πίν. 156β)

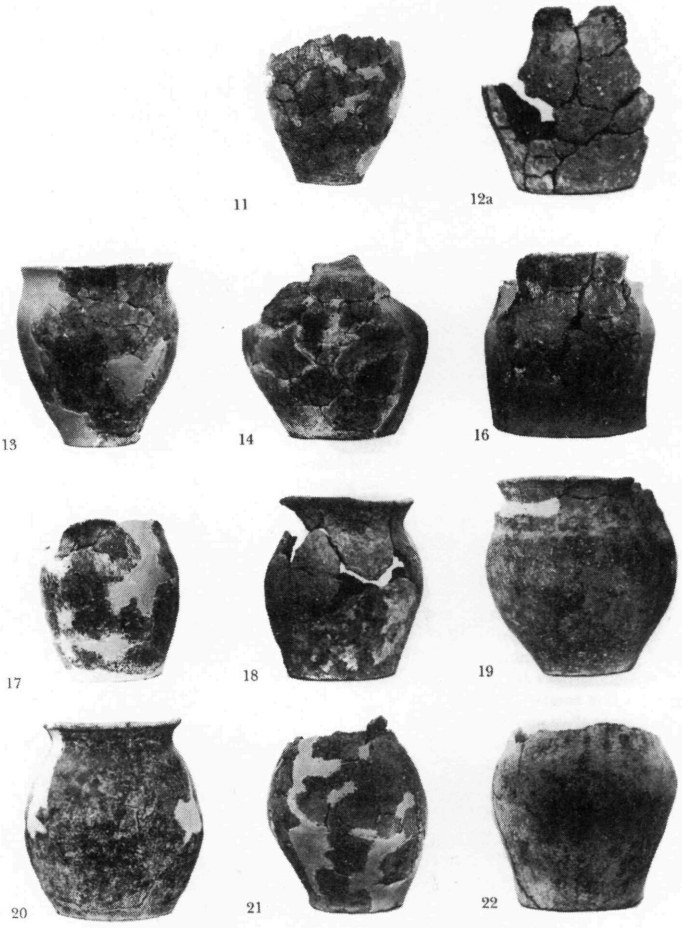
4. Κορώνη, ναός Ἁγίας Σοφίας

5. Κορώνη, κάτοψη ναοῦ Ἁγίας Σοφίας
(Σταμπολτζῆς, Παρατηρήσεις, πίν ϟΔ΄)

6. Ἀρχαία Μεσσήνη, κιονόκρανο

7. Ὀλυμπία, σλαβικά ἀγγεῖα
(Vryonis, The Slavic Pottery, 41)

8. Τεγέα, ναός Ἁγίου Νικολάου Προβαντινοῦ. Ἐπίθημα
(Ὀρλάνδος, *Ἀρχεῖον τῶν Βυζαντινῶν Μνημείων τῆς Ἑλλάδος*, 12, 1973, 98 εἰκ. 62)

ΝΑΤΑΛΙΑ ΠΟΥΛΟΥ - ΠΑΠΑΔΗΜΗΤΡΙΟΥ

ΒΥΖΑΝΤΙΝΗ ΚΕΡΑΜΙΚΗ ΑΠΟ ΤΟΝ ΕΛΛΗΝΙΚΟ ΝΗΣΙΩΤΙΚΟ ΧΩΡΟ ΚΑΙ ΑΠΟ ΤΗΝ ΠΕΛΟΠΟΝΝΗΣΟ (7ος-9ος ΑΙ.) : ΜΙΑ ΠΡΩΤΗ ΠΡΟΣΕΓΓΙΣΗ.

Η συμβολή της κεραμικής στην γνώση της ανθρώπινης δραστηριότητας, ειδικά κατά τη διάρκεια περιόδων μετάβασης από την μία εποχή στην άλλη, όπως αυτή του πρώιμου βυζαντινού Μεσαίωνα (7ος - 9ος αιώνες), είναι, πράγματι, αδιαμφισβήτητη. Αποτελεί σημαντική βοήθεια για την κατανόηση και ερμηνεία όχι τόσο των ιστορικών γεγονότων, όσο των συνθηκών επιβίωσης και διαβίωσης του βυζαντινού ανθρώπου. Όμως η προσπάθεια αυτή συνιστά ένα εγχείρημα δύσκολο γιατί, πραγματικά, οι επιστημονικές αναφορές σπανίζουν, οι αναλύσεις και τα στοιχεία είναι ελάχιστα, ενώ το ανασκαφικό υλικό αυτής της περιόδου, δύσκολα αναγνωρίσιμο, συχνά δεν δημοσιεύεται.

Όλοι γνωρίζουμε το κενό που παρουσιάζεται στις δημοσιεύσεις ανασκαφικού υλικού του πρώιμου μεσαίωνα, περίοδο την οποία ιστορικοί και αρχαιολόγοι αποκάλεσαν «σκοτεινούς χρόνους»[1]. Η σπάνις, ή ακόμη η έλλειψη νομισμάτων[2] εμποδίζει τους αρχαιολόγους να χρονολογήσουν με ακρίβεια τα στρώματα του 7ου και 8ου αιώνα. Επομένως η κεραμική των στρωμάτων αυτών είτε παραμερίζεται ως αδιάγνωστη, είτε αποδίδεται με σχετική ευκολία σε άλλες περιόδους: δεν είναι τυχαίο το γεγονός ότι ένα μέρος των ευρημάτων χρονολογείται το πολύ στο τρίτο τέταρτο του 7ου αιώνα, ενώ ένα άλλο αποδίδεται στη μεσοβυζαντινή περίοδο (9ο και 10ο

1. J. W. Hayes, Problèmes de la céramique des VIIème-IXème siècles ap. J.-C. à Salamine et à Chypre, στο *Salamine de Chypre: histoire et archeologie. État des recherches*, έκδ. Marguerite Yon, Colloques internationaux du CNRS 578, Paris 1980, 375-377. J.-P. Sodini, La contribution de l'archéologie à la connaissance du monde byzantin (IVe-VIIe siècles), *DOP* 47 (1993), 179. J. Russell, Transformations in Early Byzantine Urban Life: The Contribution and Limitations of Archaeological Evidence, στο *The 17th International Byzantine Congress. Major Papers*, New Rochelle-New York 1986, 139-140. Η. Αναγνωστάκης, Ναταλία Πούλου-Παπαδημητρίου, Η πρωτοβυζαντινή Μεσσήνη (5ος-7ος αιώνας) και προβλήματα της χειροποίητης κεραμικής στην Πελοπόννησο, *Σύμμεικτα* 11 (1997), 289-290.

2. Βάσω Πέννα, Νομισματικές νύξεις για τη ζωή στις Κυκλάδες κατά τους 8ο και 9ο αιώνες, στον παρόντα τόμο, 399-410.

αιώνα)[3]. Η έντονη παρουσία των νομισμάτων του Κώνσταντος του Β΄ ακολουθείται συνήθως από ένα νομισματικό κενό. Το αν αυτό το γεγονός συσχετίζεται στη νότια Ελλάδα με την παρουσία του αυτοκράτορα, στα νησιά με τις εχθρικές επιδρομές, το αν αποδεικνύει οικονομική ευμάρεια ή αντίθετα παρακμή, πληθωριστική δηλαδή οικονομία, είναι κάτι που οι ειδικοί θα ερμηνεύσουν[4]. Εμείς όμως είμαστε υποχρεωμένοι να το επισημάνουμε για να δείξουμε τη δυσκολία χρονολόγησης της κεραμικής, όταν αυτή βασίζεται σε νομίσματα. Θεωρούμε ότι εν μέρει σε αυτό οφείλεται η παράδοξη εικόνα που παρουσιάζουν ο 7ος και ο 8ος αιώνας, δηλαδή, να μην αντιπροσωπεύονται καθόλου ή ελάχιστα από κεραμικά ευρήματα. Αυτή όμως η εικόνα δεν μπορεί να είναι πραγματική. Η κεραμική δεν είναι ούτε νόμισμα, ούτε μνημείο. Η κεραμική συνδέεται αναπόσπαστα με την καθημερινότητα των ανθρώπων, υπάρχει σε κάθε κατοικημένο μέρος, χρησιμοποιείται από όλα τα κοινωνικά στρώματα. Είναι πλέον γνωστό ότι παρά τις μεγάλες και σημαντικές αλλαγές που σημειώθηκαν στις πόλεις κατά το τέλος της πρωτοβυζαντινής εποχής, τα περισσότερα αστικά κέντρα δεν ερημώνονται· συρρικνώνεται η έκτασή τους και αλλάζει ο τρόπος ζωής των κατοίκων τους. Βρισκόμαστε μπροστά σε μια μεταβατική εποχή κατά την οποία παρατηρούνται φαινόμενα σύνθετα. Η ερμηνεία τους λοιπόν απαιτεί κατά περίπτωση αντιμετώπιση και δεν επιδέχεται απλουστεύσεις ή γενικεύσεις[5].

Έχοντας στο νου αυτά τα προβλήματα θα επιχειρήσουμε να παρουσιάσουμε κεραμική αυτής της περιόδου που προέρχεται από τον ελληνικό νησιωτικό χώρο, την Πελοπόννησο και την Κρήτη[6]. Τα ερωτήματα τα οποία αυθόρμητα θέτει ο ερευνητής, όταν αρχίζει να ασχολείται με την κεραμική του 7ου και 8ου αιώνα, είναι βέβαια πολλά· την προσοχή μας όμως, ιδιαίτερα, συγκέντρωσαν τα ακόλουθα :

- Διαφοροποιούνται τα κέντρα παραγωγής και οι περιοχές διάθεσης των κεραμικών εν πρώτοις, αλλά και των προϊόντων που αυτά μετέφεραν;

- Υπάρχει εισηγμένη κεραμική ή οι άνθρωποι περιορίζονται στα τοπικά προϊόντα;

---

3. Για το πρόβλημα αυτό, βλ. Αναγνωστάκης, Πούλου-Παπαδημητρίου, Η πρωτοβυζαντινή Μεσσήνη, 189-290.

4. Κ. Σιδηρόπουλος, Νομισματικά ευρήματα, στο *Πρωτοβυζαντινή Ελεύθερνα, Τομέας Ι*, τόμ. 2, έκδ. Π. Θέμελης, Ρέθυμνο 2000, 266-267, όπου αναφέρεται και η προηγούμενη βιβλιογραφία. Βλ. επίσης, Βάσω Πέννα, Νομισματικές νύξεις.

5. Russell, Transformations, 140-142, 144-146. Αναγνωστάκης, Πούλου-Παπαδημητρίου, Η πρωτοβυζαντινή Μεσσήνη, 290. Για την περίοδο γενικά, βλ. Haldon, *Seventh Century*, επίσης, τις μελέτες στον τόμο, *Towns in Transition. Urban Evolution in Late Antiquity and the Early Middle Ages*, έκδ. N. Christie – S. T. Loseby, Aldershot, Brookfield USA, Singapore, Sydney 1988.

6. Η επιλογή του γεωγραφικού χώρου σαφώς έχει σχέση με την προσωπική ερευνητική εμπειρία, δηλαδή την επί μακρόν ενασχόλησή μου με την Σάμο, την Κρήτη και τελευταία την Πελοπόννησο.

- Αλλάζουν τα σχήματα των κεραμικών και ποια είναι τα αγγεία που τώρα χρησιμοποιούνται;

- Βελτιώνεται, ή αντίθετα επιβραδύνεται η τεχνική; Ποιο ήταν στον τομέα αυτό το επίπεδο των τεχνικών γνώσεων των ανθρώπων του 7ου και 8ου αιώνα; Με την ανάλυση που ακολουθεί ελπίζουμε να δοθούν ορισμένες απαντήσεις[7].

Αποφασιστικής σημασίας για την έρευνα αυτή είναι τα αποτελέσματα της ανασκαφής στο Saraçhane της Κωνσταντινούπολης, όπου έχει δημοσιευτεί καλά χρονολογημένο υλικό από τον 6ο μέχρι και τον 18ο αιώνα[8], η δημοσίευση της υποβρύχιας ανασκαφής στο Yassi Ada κοντά στην Αλικαρνασσό, που χρονολογείται με βάση το νόμισμα του Ηρακλείου λίγο μετά το 625/6[9], η ανασκαφή στην Ελεύθερνα της Κρήτης, όπου τα τελευταία νομίσματα χρονολογούνται το διάστημα 668-674[10], τα πορίσματα των ανασκαφών στη Γόρτυνα[11], καθώς και η ανασκαφή του οικοπέδου του Μουσείου Ηρακλείου[12]. Τέλος η ανασκαφή του μικρού μοναστηριακού συγκροτήματος στη νησίδα Ψείρα στη ΒΑ ακτή της Κρήτης, όπου βρέθηκε αρκετό κεραμικό υλικό του 7ου, 8ου και των αρχών του 9ου αιώνα[13].

Ο περιορισμένος χρόνος αυτής της ανακοίνωσης δεν μας επιτρέπει βεβαίως να ασχοληθούμε με όλες τις κατηγορίες των αγγείων. Θα περιοριστούμε σε αυτά τα οποία μας βοηθούν στην εξαγωγή των τελικών συμπερασμάτων.

---

7. Στο σημείο αυτό θα ήθελα να επισημάνω ότι η βοήθεια των αρχαιολόγων που μου εμπιστεύτηκαν υλικό για μελέτη και δημοσίευση, καθώς και εκείνων που μου παρείχαν κάθε είδους πληροφορίες ήταν αποφασιστική για την πορεία της έρευνας. Τους ευχαριστώ όλους και από τη θέση αυτή.

8. J. W. Hayes, *Excavations at Saraçhane in Istanbul*, vol. II. *The Pottery*, Princeton U.P. 1992.

9. G. F. Bass – F. H. van Doorninck, *Yassi Ada*, vol. I. *A Seventh - Century Byzantine Shipwreck*, College Station, Texas 1982.

10. Σιδηρόπουλος, Νομισματικά ευρήματα, 286. Για την κεραμική, βλ. Christine Vogt, The Early Byzantine Pottery, στο *Πρωτοβυζαντινή Ελεύθερνα*, 39-199.

11. A. di Vita, *Gortina* I, έκδ. A. di Vita, Monografie della Scuola Archeologica di Atene e delle Missioni italiane in Oriente III, Roma 1988, 142-148, εικ. 163-164, με βιβλιογραφία. Roberta Belli Pasqua – G. Francesco la Torre, La strada ovest del Pretorio di Gortina, *Annuario* 72-73 n.s. (1999), 135-224 με όλη την προηγούμενη βιβλιογραφία.

12. Κατά τη διάρκεια αυτής της ανασκαφής ήρθε στο φως πλούσιο αρχαιολογικό υλικό χρονολογούμενο από την ελληνιστική περίοδο μέχρι και την εποχή της οθωμανικής κυριαρχίας στην Κρήτη. Σημαντικά είναι και τα νομισματικά ευρήματα μεταξύ των οποίων εντοπίστηκαν οκτώ νομίσματα του 7ου, τρία του 8ου και ένα του 9ου αιώνα. Για την πρώτη παρουσίαση της ανασκαφής αυτής, βλ. Αλεξάνδρα Καρέτσου, Ναταλία Πούλου, Σταυρούλα Μαρκουλάκη, Νέα αρχαιολογικά στοιχεία για την πόλη του Ηρακλείου, στο *Η΄ Διεθνές Κρητολογικό Συνέδριο. Περιλήψεις*, Ηράκλειο 1996, 66. Η μελέτη των νομισμάτων έγινε από τον αρχαιολόγο Κ. Σιδηρόπουλο.

13. Natalia Poulou-Papadimitriou, Le monastère byzantin à Pseira (Crete): la céramique, στο *Akten des XII. Internationalen Kongresses für christliche Archäologie, Bonn 22.-28. September 1991*, Münster 1995, 1119-1131, pl. 159.

Ι. Επιτραπέζια σκεύη από τη βόρειο Αφρική και τη Φώκαια

Η εισηγμένη κεραμική αποτελεί αναμφίβολα μία από τις κατηγορίες εκείνες που έχουν βρεθεί σε πολλές περιοχές γύρω από τη Μεσόγειο, έχουν μελετηθεί περισσότερο και κατά συνέπεια είναι εύκολα αναγνωρίσιμες. Τέτοια κατηγορία αποτελούν τα υστερορρωμαϊκά *terra sigillata*, τα καλής ποιότητας αγγεία με κοκκινωπό πηλό και ίδιου χρώματος επίχρισμα. Ήδη στα τέλη του 6ου αιώνα τα μεγαλύτερα κέντρα παραγωγής εντοπίζονται στην περιοχή της Καρχηδόνας στη σημερινή Τυνησία και στην περιοχή της Φώκαιας στη Μικρά Ασία[14].

Η παραγωγή των πινακίων από τα βορειοαφρικανικά εργαστήρια της περιοχής της Καρχηδόνας, μια παραγωγή που έχει πίσω της παράδοση πέντε αιώνων, συνεχίζεται και κατά την περίοδο του 7ου αι. Όμως από τις αρχές του αιώνα αυτού μειώνονται τα σχήματα των αγγείων και η κεραμική που έχει εντοπιστεί σε πολλές περιοχές γύρω από την Μεσόγειο είναι προϊόν ενός κυρίως εργαστηρίου, της πόλης El Mahrine κοντά στην Καρχηδόνα. Τα παραδείγματα του τύπου 104, 105,106 και 109 της τυπολογίας του Hayes είναι ιδιαίτερα διαδεδομένα[15]. Έχουν εντοπιστεί στην Ελεύθερνα (εικ. 1), την Αγία Γαλήνη, τη Γόρτυνα και τη νησίδα Ψείρα[16]. Στις δύο πρώτες θέσεις έχουν βρεθεί με νομίσματα του Κώνσταντος Β΄. Όμοια πινάκια έχουν δημοσιευθεί από την Αθήνα, το Άργος, την Κόρινθο, το Λέχαιον και τις Κεγχρεές[17]. Τα παραδείγματα από το ναυάγιο του Yassi Ada, το Εμπορειό της Χίου και την ανασκαφή του Saraçhane στην Κωνσταντινούπολη χρονολογούνται από το πρώτο τέταρτο έως το τέλος του 7ου αιώνα[18].

Παρατηρούμε, δηλαδή, ότι τα προϊόντα του El Mahrine διακινούνται, παρά τις όποιες δυσκολίες, σε πολλές περιοχές γύρω από το Αιγαίο καθ' όλη τη διάρκεια του

---

14. J. W. Hayes, *Late Roman Pottery. A Catalogue of Roman Fine Wares*, The British School at Rome, London 1972, 13-299, 323-370. Του ίδιου, The study of Roman pottery in the Mediterranean: 23 years after Late Roman Pottery, στο *Ceramica in Italia: VI - VII secolo. Atti del Covegno in onore di John W. Hayes, Roma, 11-13 maggio 1995*, έκδ. Lucia Sagui, Firenze 1998, 9-17.

15. M. Mackensen, Centres of African red slip ware production in Tunisia from the late 5th to the 7th century, στο *Ceramica in Italia*, 33-37.

16. Ελεύθερνα: Vogt, Early Byzantine Pottery, 51-53, εικ. 30, 30: 23, 32: 15, 33. Ψείρα: αδημοσίευτη κεραμική από την ανασκαφή του μικρού μοναστηριακού συγκροτήματος, σε στρώμα του τέλους του 7ου αι. Γόρτυνα: D. Monacchi, La ceramica, στο *Gortina* I, 209, 212, εικ. 146, 189. Αγία Γαλήνη: Christine Vogt, Πρωτοβυζαντινή κεραμεική από την Αγία Γαλήνη, *Κρητική Εστία*, περ. Δ΄/ 4 (1989-1991), 50-51, εικ. 6. 2.

17. Αθήνα: Hayes, *Late Roman Pottery*, 163. Άργος: P. Aupert, Objets de la vie quotidienne à Argos en 585 ap. J.-C., στο *Études Argiennes*, Paris 1980, (= *BCH*, Suppl. 6), 417, εικ. 35: 117, 119. Κόρινθος, Λέχαιον, Κεχρεές: Hayes, *Late Roman Pottery*, 166.

18. Hayes, *Saraçhane*, 5-8.

7ου αιώνα. Την ίδια διαπίστωση έχουν κάνει αρχαιολόγοι για πολλές θέσεις της Ιταλίας. Παρά την κατάληψη μέρους της Βόρειας Αφρικής από τους Άραβες, η παραγωγή και διακίνηση αυτών των προϊόντων συνεχίζεται μέχρι το τέλος του 7ου αιώνα. Ίσως η κατάληψη της Καρχηδόνας το 698 να σήμανε την δραστική μείωση της παραγωγής και τη λήξη των εξαγωγών[19].

Στις αρχές του 7ου αιώνα τοποθετείται και η παραγωγή του τύπου 10 της τυπολογίας του Hayes που σηματοδοτεί και την τελευταία φάση της παραγωγής των εργαστηρίων της Φώκαιας. Οι διάφορες παραλλαγές του τύπου αυτού του πινακίου ήταν ιδιαίτερα δημοφιλείς, αφού έχουν εντοπιστεί σε πολλές περιοχές γύρω από το Αιγαίο (εικ. 2). Στις ίδιες θέσεις και στα ίδια στρώματα, που βρίσκουμε την κεραμική από το El Mahrine, βρίσκουμε σχεδόν πάντοτε και αυτήν την κεραμική από τη Φώκαια[20]. Θα πρέπει εδώ να σημειώσουμε, πως πρόσφατες έρευνες έχουν δείξει ότι οι τελευταίες παραλλαγές του τύπου δεν πρέπει να έφθασαν μέχρι τις πόλεις της Ιταλίας[21]. Το τέλος αυτής της παραγωγής τοποθετείται γύρω στα μέσα του 7ου αιώνα.

Πολύ γρήγορα τοπικά εργαστήρια σε πολλές περιοχές γύρω από το Αιγαίο άρχισαν να παράγουν απομιμήσεις αυτών των κεραμικών τόσο επιτυχημένες, που, πολλές φορές, είναι ιδιαίτερα δύσκολο να τις διακρίνουμε από τις εισαγωγές. Στην Κωνσταντινούπολη οι απομιμήσεις που χρονολογούνται στον 7ο αιώνα είναι αρκετές και ιδιαίτερα καλής ποιότητας[22]. Σύμφωνα με τον Hayes απομιμήσεις των επιτραπέζιων αυτών σκευών έχουν εντοπιστεί και σε θέσεις της Κρήτης[23].

Είναι ενδιαφέρον να επισημάνουμε ότι και στο Άργος ανάμεσα στο υλικό από τις ανασκαφές των Θερμών υπάρχει τόσο εισηγμένη κεραμική του 7ου αι., όσο και τοπική κεραμική που, σε έναν κατώτερης ποιότητας πηλό χωρίς επίχρισμα, προσπαθεί να μιμηθεί σχήματα των πινακίων του 7ου αιώνα, που παρήγαγαν εργαστήρια της Τυνησίας και της Φώκαιας[24].

---

19. Mackensen, Centres of African red slip ware production, 30-39.

20. Vogt, Early Byzantine Pottery, 55-57, 61-64, όπου σημειώνονται όλες οι περιοχές γύρω από το Αιγαίο.

21. A. Martin, La sigillata focese, στο *Ceramica in Italia*, 115-118.

22. Hayes, Saraçhane, 7.

23. Προφορική ενημέρωση.

24. Η προηγούμενη διαπίστωση ήταν μία από αυτές που μου επέτρεψαν να αναχρονολογήσω το συγκεκριμένο ανασκαφικό στρώμα, το οποίο τοποθετείται πλέον χρονικά μέσα στον 7ο αιώνα και βεβαίως αποσυνδέεται από τις σλαβικές επιδρομές του 585, βλ. Αναγνωστάκης, Πούλου-Παπαδημητρίου, Η πρωτοβυζαντινή Μεσσήνη, 270.

II. Κεραμική με γραπτό διάκοσμο.

Παράλληλα με την εισαγωγή πινακίων *terra sigillata*, και τη σύγχρονη παραγωγή τοπικών απομιμήσεων, παρατηρείται, από τα τέλη του 6ου και τις αρχές του 7ου αιώνα, σε πολλές περιοχές γύρω από το Αιγαίο, μία προσπάθεια παραγωγής ενός άλλου τύπου αγγείων καλής ποιότητας με γραπτό διάκοσμο. Η καλή ποιότητα του πηλού, το ανοικτόχρωμο επίχρισμα και ο γραπτός διάκοσμος με καστανέρυθρο χρώμα είναι τα βασικά χαρακτηριστικά του τύπου (εικ. 3. α, β). Η ανακάλυψη, στην Γόρτυνα, καμινιών με απορρίψεις γραπτών αγγείων επέτρεψε τον εντοπισμό ενός κέντρου παραγωγής σε αυτή τη θέση της Κρήτης (εικ. 4). Οι πρώτες έρευνες αποδεικνύουν ότι η παραγωγή ξεκινά στις αρχές του 7ου και διαρκεί ώς το τέλος του 8ου αιώνα[25]. Τα σχήματα των αγγείων παρουσιάζουν ποικιλία, ενώ τα γεωμετρικά και φυτικά θέματα, καθώς και οι μορφές πουλιών, ψαριών και ζώων που κοσμούν τα αγγεία, υποδηλώνουν την αγάπη των βυζαντινών για τη φύση και το καλό γούστο στη διακόσμηση των απλών αντικειμένων καθημερινής χρήσης κατ' αυτήν την περίοδο. Παραδείγματα αυτής της παραγωγής έχουν βρεθεί στην ανασκαφή του μικρού μοναστηριακού συγκροτήματος της Ψείρας (εικ. 3), απ' όπου προέρχεται το βαθύ πινάκιο προϊόν της δεύτερης φάσης παραγωγής που χρονολογείται στον 8ο αιώνα, καθώς και ένα πινάκιο από το Ηράκλειο ομοίως σε στρώμα του 8ου αιώνα (εικ. 5. α, β)[26].

Η χρονολόγηση βέβαια αυτής της κεραμικής στον 7ο και 8ο αιώνα θα μπορούσε να μας δημιουργήσει τουλάχιστον έκπληξη. Μέχρι πρότινος η κεραμική αυτής της περιόδου, δύσκολα αναγνωρίσιμη και κατά συνέπεια ελάχιστα γνωστή, ήταν ταυτισμένη με τη χαμηλή ποιότητα. Δεν πρέπει όμως να μας διαφεύγει το γεγονός ότι, ήδη το 1950, εντοπίστηκε αρχικά στους Δελφούς μία κεραμική του τέλους του 6ου αιώνα, της οποίας τα βασικά χαρακτηριστικά συμπίπτουν με αυτά της Γόρτυνας: καλής ποιότητας πηλός, ανοικτόχρωμο επίχρισμα και γραπτή διακόσμηση με καστανέρυθρο χρώμα[27]. Αργότερα δημοσιεύτηκαν όμοια αγγεία από τη Δημητριάδα, τη Νέα Αγχίαλο, το Άργος (σε στρώματα τόσο του τέλους του 6ου, όσο και του 7ου

25. Di Vita, *Annuario* 62 (1984), 226-229, εικ. 53. Του ίδιου, *Annuario* 63 (1985), 359-362, εικ. 34-35, 39-42. Του ίδιου, *Annuario* 64-65 (1986-1987), 490-495, εικ. 85-87. Του ίδιου, *Gortina I*, 142-148, εικ. 163-164. Για την παραγωγή αυτή, βλ. επίσης Poulou-Papadimitriou, Pseira, 1122, 1126, πίν. 159,α.

26. Poulou-Papadimitriou, Pseira, 1122, 1126, πίν. 159,α. Της ίδιας, Κεραμική από την ανασκαφή του Οικοπέδου του Μουσείου Ηρακλείου (7ος-18ος αιώνας): μία πρώτη παρουσίαση, στο Καρέτσου, Πούλου, Μαρκουλάκη, Νέα αρχαιολογικά στοιχεία για την πόλη του Ηρακλείου (υπό δημοσίευση).

27. P. Amandry, Chroniques des fouilles en 1949, *BCH* 74 (1950), 327, εικ. 29. Hayes, *Late Roman Pottery*, 413, εικ. 23, β.

αιώνα)[28]. Τελευταία, όμοια κεραμική βρέθηκε στην Κόρινθο σε στρώμα του 7ου αιώνα[29]. Ειδικά για το Άργος και την Κόρινθο η ύπαρξη αυτής της κεραμικής σε στρώματα του 7ου αιώνα αποδεικνύει ότι οι πόλεις αυτές, όχι μόνο δεν ερημώθηκαν κατ' αυτή την περίοδο, αλλά συνέχισαν να εισάγουν κεραμικά και μάλιστα καλής ποιότητας αγγεία.

Ο Hayes, ο οποίος πρότεινε την ονομασία "Central Greek painted ware" για τα αγγεία, τα οποία έως τότε βρίσκονταν κυρίως στην κεντρική Ελλάδα, αναφέρει την ύπαρξη ίδιας κεραμικής στην Αθήνα, τη Θεσσαλονίκη και την Κωνσταντινούπολη[30]. Όμως κεραμική με γραπτό διάκοσμο κατ' αυτή την περίοδο, τέλος 6ου έως και 8ο αιώνα, δημοσιεύτηκε τελευταία και από την Ιταλία[31], ενώ είναι πολύ γνωστά τα γραπτά κοπτικά αγγεία της Αιγύπτου[32] και τα αντίστοιχα της Παλαιστίνης που αναφέρονται ως Jerash bowls[33].

Παρατηρούμε δηλαδή, τον 7ο και 8ο αιώνα, τη διάδοση σε πολλές περιοχές της ανατολικής Μεσογείου μιας κεραμικής καλής ποιότητας, η οποία παρουσιάζει ποικιλία σχημάτων και πλούσια γραπτή διακόσμηση με καστανοκόκκινο χρώμα. Η ύπαρξη αυτής της κεραμικής, οι διαφορετικές παραγωγές της οποίας θα ήταν δυνατόν να δηλώνονται με την ονομασία «Γραπτή κεραμική με καστανέρυθρο χρώμα», υποδηλώνει επαφές μεταξύ των περιοχών και μας επιτρέπει να υποστηρίξουμε ότι ακόμη και αυτή την δύσκολη περίοδο οι ιδέες, οι τεχνικές και οι τεχνοτροπίες δεν σταμάτησαν να διαδίδονται και να επηρεάζουν.

---

28. Νέα Αγχίαλος: Δ. Λαζαρίδης, *ΠΑΕ*, 1967, 10, 16 πιν. 10,α. Άργος: G. Daux, Chronique des fouilles de l'École française en 1968, *BCH* 93 (1969), 982, εικ. 25. Aupert, Objets de la vie quotidienne à Argos, 420-421, εικ. 37. Δημητριάς: J. Eiwanger, *Keramik und Kleinfunde aus der Damokratia-Basilika in Demetrias*, Demetrias, IV, Bonn 1981, 41-42, πίν. I, 10-12

29. Την πληροφορία καθώς και την φωτογραφία οφείλω στον αρχαιολόγο G. Sanders, τον οποίο ευχαριστώ και από τη θέση αυτή.

30. Hayes, *Late Roman Pottery*, 413.

31. A. Staffa, Le produzione ceramiche in Abruzzo tra fine V e VII secolo, *στο Ceramica in Italia*, 437-480, εικ. 10, 14, α-β, πίν. I - II. Στη μελέτη αυτή διατυπώνεται η υπόθεση ανατολικών επιδράσεων στην γραπτή κεραμική της Ιταλίας, βλ. ειδικά, σ. 457.

32. M. Egloff, *Kellia: la poterie copte. Quatre siècles d'artisanat et d'échanges en Basse-Égypte*, Recherches suisses d'archéologie copte 3, Genève 1977, πίν. 31, 4; 32; 79, 6; 94, 5-9.

33. Pamela Watson, Change in foreign and regional economic links with Pella in the seventh century A.D.: The ceramic evidence, στο *La Syrie de Byzance à l'Islam: 7e-8e siècles. Actes du Colloque International*, έκδ. P. Canivet – J. P. Rey-Coquais, Damas 1992, 242, εικ. 12.

III. Εφυαλωμένη κεραμική.

Κατά τη διάρκεια του 7ου αιώνα, και ενώ η παραγωγή των *terra sigillata* φθάνει στο τέλος της, στο Βυζάντιο γίνονται οι πρώτες προσπάθειες δημιουργίας μιας νέας τεχνικής για την παραγωγή μιας άλλης κατηγορίας κεραμικών, της εφυαλωμένης κεραμικής. Η εφυάλωση, με την ιδιότητά της να κάνει την επιφάνεια του αγγείου αδιάβροχη, χρησιμοποιήθηκε αρχικά για καθαρά πρακτικούς λόγους σε αγγεία προορισμένα για την παρασκευή ή την φύλαξη τροφής. Η εύρεση αγγείων με εφυάλωση στην εσωτερική τους επιφάνεια θεωρήθηκε ως επιβεβαίωση αυτής της άποψης.

Τα πρώτα αγγεία με εφυάλωση μολύβδου που εντοπίστηκαν, προέρχονται από το ναυάγιο του Yassi Ada, χρονολογούνται την περίοδο της βασιλείας του Ηρακλείου (625/6 ή λίγο αργότερα) και από την αρχή έγινε η υπόθεση ότι πρόκειται για προϊόντα της Κωνσταντινούπολης[34]. Τα ευρήματα από την ανασκαφή του Saraçhane, (Άγιος Πολύευκτος) ήρθαν να ενισχύσουν αυτή την άποψη. Πράγματι, έχει διαπιστωθεί ότι από τις αρχές του 7ου αιώνα, παράλληλα με τα εισαγμένα κεραμικά, αρχίζει στην Κωνσταντινούπολη η έντονη δραστηριότητα τοπικών εργαστηρίων, τα οποία μεταξύ των άλλων παράγουν και εφυαλωμένη κεραμική[35]. Το πρώτο τέταρτο του 7ου αι. χρονολογείται και ένα αυτοθερμαινόμενο σκεύος - το *σαλτσάριο* των βυζαντινών πηγών[36] - με εφυάλωση στην εσωτερική του επιφάνεια, που βρέθηκε σε αποθέτη στη Σάμο (εικ. 6)[37]. Θα ήταν βέβαια ιδιαίτερα ενδιαφέρον να διαπιστωθεί εάν πρόκειται για προϊόν τοπικού εργαστηρίου, περίπτωση την οποία θεωρώ πολύ πιθανή. Μαγειρικό σκεύος με εφυάλωση εσωτερικά βρέθηκε και στην αγροικία, που ήρθε στο φως στην Αγία Γαλήνη στα νότια παράλια της Κρήτης, και χρονολογείται με νομίσματα του Κώνσταντος Β΄ μετά τα μέσα του 7ου αιώνα[38].

Από την Πρωτεύουσα έχουν εισαχθεί στα τέλη του 7ου ή στις αρχές του 8ου αιώνα τα λιγοστά όστρακα εφυαλωμένης κεραμικής με λευκό πηλό (GWW I) που

---

34. Το 1962 δημοσιεύθηκε το πρώτο εφυαλωμένο αγγείο από το ναυάγιο του Yassi Ada, ενώ στην τελική δημοσίευση του 1982 παρουσιάζονται ακόμη τρία αγγεία, βλ. G. F. Bass, Underwater Excavations at Yassi Ada: A Byzantine Shipwreck, *Archäologischer Anzeiger* 77 (1962), στ. 556, εικ. 10, Bass – Van Doorninck, *Yassi Ada*, 165-167, εικ. 8-9, 8-11, αρ. P1 - P4.

35. J. W. Hayes, Contvibution of a seventh-century pottery group, στο R. Martin – Harrison – Nezih Firatli, Excavations at Saraçhane in Istanbul, *DOP* 22 (1968), 203-216. Hayes, *Saraçhane*, 13.

36. Για τα σαλτσάρια των βυζαντινών πηγών, βλ. Χ. Μπακιρτζής, *Βυζαντινά τσουκαλολάγηνα*, Αθήνα 1989, 55-65.

37. Ευγενία Γερούση, Κεραμικά παλαιοχριστιανικών χρόνων από την περιοχή του «Επισκοπείου» της Σάμου, *ΑΔ* 47-48 (1992-1993), Α΄ Μελέτες, Αθήνα 1997, πίν. 47-52. 258, 266-267, σχ. 7, πίν. 50, α.

38. Christine Vogt, Πρωτοβυζαντινή κεραμεική από την Αγία Γαλήνη, 68 και 72. Κ. Σιδηρόπουλος, Τα νομίσματα, στο Christine Vogt, Πρωτοβυζαντινή κεραμεική, 75-78.

ήρθαν στο φως κατά τη διάρκεια της ανασκαφής στην νησίδα Ψείρα (εικ. 7, 8). Ανήκουν στην πρώτη φάση παραγωγής αυτής της κατηγορίας, που αρχίζει στην Κωνσταντινούπολη στα τέλη του 7ου και φθάνει έως τα τέλη του 8ου αιώνα[39]. Στην ίδια κατηγορία ανήκουν και εφυαλωμένα όστρακα που βρέθηκαν στη Γόρτυνα[40].

Από την ανασκαφή της Ψείρας προέρχεται και ένα αυτοθερμαινόμενο σκεύος που χρονολογείται στα τέλη του 8ου ή στις αρχές του 9ου αιώνα[41] (εικ. 9. α, β). Πρόκειται για κεραμικό της ίδιας κατηγορίας με αυτό που βρέθηκε στη Σάμο, αποτελεί δε το επόμενο στάδιο στην εξέλιξη της τυπολογίας αυτών των χαρακτηριστικών αγγείων. Ανάλογο σκεύος έχει δημοσιευθεί από την Κύπρο και χρονολογείται στον 9ο αι[42].

Στην Πελοπόννησο τα μόνα πρώιμα αγγεία με εφυάλωση που έχουν εντοπιστεί είναι ελάχιστα μορτάρια του τέλους του 6ου, αιώνα που έχουν δημοσιευθεί από την Κόρινθο[43]. Τελευταία, οι ανασκαφές στην ίδια πόλη έφεραν στο φως εφυαλωμένη κεραμική του δεύτερου μισού του 7ου αιώνα. Στον 8ο αιώνα χρονολογείται και η εφυαλωμένη κεραμική με λευκό πηλό που βρέθηκε στην Κόρινθο και προέρχεται από την Κωνσταντινούπολη[44].

Ομως η έκπληξη σχετικά με την εφυαλωμένη κεραμική ήρθε πρόσφατα από τα ευρήματα του πρωτοβυζαντινού οικισμού της Ελεύθερνας στην κεντρική Κρήτη. Ανάμεσα στα άλλα κεραμικά, εντοπίσαμε μία κατηγορία μικρών πρόχων, η εξωτερική επιφάνεια των οποίων είναι κοσμημένη με ακτινωτά τοποθετημένες ευθείες ή τεθλασμένες γραμμές λευκού επιχρίσματος (εικ. 10. α, β). Στα περισσότερα παραδείγματα το επίχρισμα έχει φθαρεί και αυτό που έχει απομείνει είναι το ίχνος του πάνω στην επιφάνεια των αγγείων. Ορισμένα όμως από τα κεραμικά αυτά διατηρούν μέρος του επιχρίσματος στις άκρες του οποίου διακρίνονται αλλού ίχνη και αλλού σταγόνες διαφανούς εφυάλωσης (εικ. 11. α, β, 12). Η προσεκτική εξέταση των αγγείων μας επέτρεψε να διαπιστώσουμε ότι στην εξωτερική επιφάνειά τους υπήρχε γραπτή διακόσμηση με επίχρισμα, το οποίο στη συνέχεια καλυπτόταν με ένα πολύ

39. Hayes, *Saraçhane*, 15-18, εικ. 4. 3, 5. 3.

40. Di Vita, *Annuario* 66-67 (1993), 351-355; Pasqua – La Torre, *Annuario* 72-73 n.s. (1999), 173.

41. Poulou-Papadimitriou, Pseira, 1121-1122, εικ. 3.

42. A. H. Megaw, Betwixt Greeks and the Saracens, στο *Actes of the International Archaeological Symposium "Cyprus between the Orient and the Occident"*, έκδ. V. Karageorghis, Nicosia 1985, 516.

43. Τα μορτάρια αυτά φέρουν στο εσωτερικό τους εφυάλωση διαφορετική από αυτήν που έχουν τα υπόλοιπα αγγεία του 7ου αιώνα, έχουν δε κατά πάσα πιθανότητα εισαχθεί από την Κόρινθο στην Κωνσταντινούπολη, βλ. Hayes, A seventh century pottery group, 206· του ίδιου, Problèmes, 379· του ίδιου, *The Pottery*, 9-10 και 13, σημ. 19. G. D. R. Sanders, Recent Developments in the Chronology of Byzantine Corinth, στο *Corinth XX*, έκδ. Ch. Williams – N. Bookidis (υπό δημοσίευση).

44. Sanders, Recent Developments.

λεπτό στρώμα άχρωμης εφυάλωσης. Η ποιότητα του πηλού των παραδειγμάτων αυτών είναι όμοια με αυτή των αγγείων που έχουν αναγνωριστεί ως προϊόντα τοπικού εργαστηρίου. Τα αγγεία προέρχονται ως επί το πλείστον από τους τάφους που είχαν διανοιχθεί στην επίχωση των χώρων γύρω από την βασιλική και χρονολογούνται στη δεύτερη περίοδο χρήσης του χώρου τον 7ο αιώνα[45].

Τα συμπεράσματα από αυτή την ανακάλυψη είναι ιδιαίτερα σημαντικά: για πρώτη φορά εντοπίζονται, στον αιγαιακό χώρο, αγγεία με εφυάλωση, που δεν προέρχονται από τα εργαστήρια της Κωνσταντινούπολης, αλλά είναι προϊόντα ενός τοπικού κεραμικού εργαστηρίου, στο οποίο εφαρμόζεται κατά τον 7ο αιώνα η τεχνική της εφυάλωσης. Διαπιστώνεται ότι η εφυάλωση ακόμη και στα πρώτα βήματά της δεν χρησιμοποιείται μόνο για πρακτικούς λόγους, σε μαγειρικά σκεύη, αλλά και για τη διακόσμηση των αγγείων. Και, τέλος, διαπιστώνουμε ότι στα αγγεία της Ελεύθερνας εφαρμόζεται για πρώτη φορά μια τεχνική που θα επικρατήσει πολύ αργότερα στη βυζαντινή κεραμική: η διακόσμηση με επίχρισμα και εφυάλωση (slip painted)[46].

IV. Χειροποίητα αγγεία.

Παράλληλα με αυτά τα κεραμικά την ίδια ακριβώς περίοδο, από τον 7ο έως και τον 9ο αιώνα, ορισμένες φορές και αργότερα, εντοπίζεται κυρίως στην Πελοπόννησο, μία άλλη κατηγορία αγγείων που έχουν μία κοινή χαρακτηριστική ιδιότητα: είναι χειροποίητα. Τα αγγεία αυτά, που έχουν βρεθεί σε ιδιαίτερα μικρό αριθμό, σε αρκετές θέσεις κυρίως της Πελοποννήσου, αλλά όχι μόνον εκεί, θεωρήθηκαν ως τεκμήρια της παρουσίας Σλάβων στην περιοχή και των καταστροφών που αυτοί ενδεχομένως προκάλεσαν. Το θέμα έχουμε ήδη αναλύσει διεξοδικά, επομένως δεν θα μας απασχολήσει σε αυτό το σημείο[47]. Θα ήταν, όμως, χρήσιμο να επισημάνουμε ότι δεν μπορούμε να στηριζόμαστε μόνο στην εύρεση χειροποίητης κεραμικής για να υποστηρίξουμε επιδρομή ή εγκατάσταση Σλάβων. Η κεραμική αυτή θεωρούμε ότι αποτελεί μία επί πλέον μικρή ένδειξη των δυσκολιών που αντιμετώπισε ο βυζαντινός άνθρωπος κατά τη μεταβατική αυτή περίοδο. Ευρισκόμενα δε αυτά τα

---

45. Για τη χρονολόγηση των φάσεων του πρωτοβυζαντινού οικισμού της Ελεύθερνας, βλ. Σιδηρόπουλος, Τα νομισματικά ευρήματα, 263 - 271. Αναλυτική συνεξέταση των νομισματικών και στρωματογραφικών δεδομένων έχω κάνει στη μελέτη: Οι χάλκινες πόρπες, στο *Πρωτοβυζαντινή Ελεύθερνα, Τομέας Ι*, τόμ. 1 (υπό δημοσίευση).

46. Τα γραπτά δι' επιχρίσματος κεραμικά εμφανίζονται από τον 11ο αιώνα και μετά, βλ. C. H. Morgan, *Corinth*, vol. XI. *The Byzantine Pottery*, Cambridge, MA 1942, 95-103. G. D. R. Sanders, *Byzantine Glazed Pottery at Corinth to c. 1125* (διδ. διατριβή), Birmingham 1995, 240-242.

47. Αναγνωστάκης, Πούλου-Παπαδημητρίου, Η πρωτοβυζαντινή Μεσσήνη, 230-322.

αγγεία μαζί με τα τροχήλατα υποδεικνύουν το σύνολο των πληθυσμιακών ομάδων ενός τόπου. Τί άλλο θα μπορούσαν άραγε να δηλώνουν τα χειροποίητα αγγεία που βρέθηκαν στην Καρχηδόνα, την Κύπρο, ή ακόμη τί θα μπορούσε να δηλώνει το μικρό αγγείο αργού τροχού που βρέθηκε στην Ελεύθερνα της Κρήτης σε στρώμα του 12ου αιώνα[48];

V. Αγγεία μεταφοράς προϊόντων: Αμφορείς.

Η τελευταία κατηγορία στην οποία θα αναφερθούμε είναι οι αμφορείς, τα είδη αυτά συσκευασίας των αρχαίων. Το γεγονός ότι προϊόντα, όπως το λάδι, το σιτάρι, ή το κρασί, απεστέλλοντο στα μέρη του τελικού τους προορισμού, συσκευασμένα μέσα σε αυτά τα αγγεία, είναι αρκετό για να κατανοήσουμε τη σημασία που έχει η μελέτη των αμφορέων για την καλύτερη γνώση της οικονομικής ανάπτυξης μιας περιοχής και των εμπορικών σχέσεών της.

Στις αρχές του 7ου αι. η κατάσταση δεν διαφέρει και πολύ από αυτήν του προηγούμενου αιώνα. Τα προϊόντα μεταφέρονται από την μία άκρη της Μεσογείου στην άλλη μέσα σε αμφορείς, που παράγονται σε μεγάλα κέντρα κοντά στις περιοχές παραγωγής των προϊόντων[49]. Οι γνωστοί τύποι αμφορέων ανευρίσκονται σε αρκετές περιοχές του αιγαιακού χώρου σε στρώματα του 7ου αι.: αμφορείς από την βόρειο Αφρική (εικ. 13), τη Συρία και την Κύπρο (υστερορωμαϊκός 1, *LRA 1*) (εικ. 14), την Παλαιστίνη (υστερορωμαϊκός 5 και 6, *LRA 5 / 6*) (εικ. 15), τη Γάζα (υστε-

48. Nathalie Poulou-Papadimitriou, La céramique montée à la main est-elle forcement barbare?, *Dossiers d'Archéologie*, no 256, Sept. 2000, 35. Megaw, Betwixt Greeks and the Saracens, 511-512, εικ. 8β. M. C. McClellan – M. L. Rautman, The 1991-1995 Field Seasons of the Kalavasos-Kopetra Project, *RDAC* 1994, 293, 297-299, 301, 306-307, εικ. 4.11, 4.12, 6.20, 8.26, 10.38. Ελένη Προκοπίου, Αμαθούντα. Ανατολική νεκρόπολη. Τάφος-Οστεοφυλάκιο του 7ου μ. Χ. αιώνα, *RDAC* 1995, 269, πίν. 32: 1β. Επίσης May Touma, Chypre: céramique et problèmes, στον παρόντα τόμο, 267-278. Το αγγείο αργού τροχού βρέθηκε κατά τη διάρκεια της ανασκαφής του *Τομέα ΙΙ* της Ελεύθερνας, που διευθύνει ο Α. Καλπαξής και πρόκειται να δημοσιευθεί από την Αναστασία Γιαγκάκη στο συλλογικό τόμο για την μεσοβυζαντινή εγκατάσταση στο λόφο Πυργί της Ελεύθερνας.

49. Η πρώτη βασική μελέτη είναι αυτή του J. A. Riley, The Coarse Pottery from Berenice, στο *Excavations at Sidi Khrebish Benghazi (Berenice)*, έκδ. J. A. Lloyd, Supplement to *Libya Antiqua* V/2, Tripoli 1979, 91-465, ενώ πολύ σημαντική είναι η εργασία του C. Panella, Merci e scambi nel Mediterraneo tardoantico, στο *Storia di Roma*, III: *L'Età tardoantica*, II: *I Luoghi e le culture*, έκδ. A. Carandini – L. Cracco Ruggini – A. Giardina, Torino 1993, 613-697. Επίσης, P. Reynolds, *Trade in the Western Mediterranean, AD 400-700: the ceramic evidence*, BAR International Series 604, Oxford 1995. Η τυπολογία που ακολουθούμε στη μελέτη αυτή είναι αυτή του Riley, η οποία έχει καθιερωθεί μεταξύ των ερευνητών. Για τη διάδοση των αμφορέων αυτών στη δυτική Μεσόγειο, βλ. P. Arthur, Eastern Mediterranean amphorae between 500 and 700: a view from Italy, στο *Ceramica in Italia*, 157- 183.

ρορρωμαϊκός 4, *LRA 4*) (εικ. 16), την Τυνησία (σπαθία)[50] (εικ. 17) έχουν εντοπιστεί σε πολλές περιοχές γύρω από το Αιγαίο. Τα αγγεία αυτά έχουν βρεθεί στην Κωνσταντινούπολη, την Κόρινθο, το Άργος, τη Θάσο, τη Χίο, τη Σάμο, την Κρήτη και στο ναυάγιο του Yassi Ada[51].

Παράλληλα προϊόντα του αιγαιακού χώρου ταξιδεύουν σε κοντινές ή μακρινές αποστάσεις μέσα σε αμφορείς που παράγονται γύρω από το Αιγαίο. Οι αμφορείς «σαμιακού» τύπου, των οποίων το κέντρο παραγωγής είναι πιθανόν να βρισκόταν στη Σάμο[52] (εικ. 18), συνεχίζουν να παράγονται και κατά τον 7ο αιώνα, κατά τη διάρκεια του οποίου μεταφέρουν προϊόντα όχι μόνο σε περιοχές του Αιγαίου, αλλά έως την Ιταλία[53]. Μεγάλη διάδοση έχει κατ' αυτή την περίοδο ο υστερορρωμαϊκός αμφορέας 2 (*LRA 2*) (εικ. 19), ο οποίος παραγόταν σε περισσότερα από ένα εργαστήρια στην περιοχή του Αιγαίου[54]. Ένα από τα κέντρα παραγωγής, είναι αυτό που έχει εντοπιστεί στην περιοχή της Ερμιονίδας, το οποίο λειτουργούσε τουλάχιστον

---

50. Επικρατέστερη θεωρείται η άποψη ότι τα «σπαθία» προέρχονται από την Β. Αφρική και όχι την Σικελία, βλ. Arthur, Eastern Mediterranean amphorae, 176-177.

51. Κωνσταντινούπολη: Hayes, *Saraçhane*, 64, εικ. 47. 156-157, 65, εικ. 48. 172-173, 65-66, εικ. 47, 49, 67, εικ. 49. 186-187. Κόρινθος: C. K. Williams – O. H. Zervos, Corinth 1981, *Hesperia* 51 (1982), 140-141, εικ. 3. Άργος: Aupert, Objets de la vie quotidienne à Argos, 438, no 321, 322, εικ. 45. Θάσος: Catherine Abadie-Reynal, J.-P. Sodini, *La céramique paléochrétienne de Thasos: Aliki, Delkos, Fouilles Anciennes*, Études thasiennes 13. Paris 1992, 53-57, εικ. 23-25. Χίος: M. Ballance – J. Boardman – S. Corbett – S. Hood, *Excavations in Chios 1952-1955. Byzantine Emporio*, Oxford 1989, 106-109, αρ. 225, 231, 232-235, 243, εικ. 36-37, πίν. 24-25. Σάμος: W. Hautumm, *Studien zu Amphoren der spätromischen und frühbyzantinischen Zeit*, Fulda 1981, 77, εικ. 200-201, 58-59, εικ. 164-169, 115-128, εικ. 308-313. Nathalie Poulou-Papadimitriou, *Samos paléochrétienne: l'apport du matériel archéologique*, (αδημ. διδ. διατριβή), Paris 1985, 286-293, πίν. 143-145. Κρήτη: Pasqua – La Torre, *Annuario* 72-73 n.s. (1999), 135-224 με όλη την προηγούμενη βιβλιογραφία. Poulou-Papadimitriou, Pseira, 1124, εικ. 7. Vogt, Early Byzantine Pottery, 81-82, 84-88, εικ. 39: 1, 39: 7-12, 40: 1-3. Yassi Ada: Bass – Van Doorninck, *Yassi Ada*, 155-157, εικ. 8-1, 8-2, 8-3.

52. Poulou-Papadimitriou, *Samos paléochrétienne*, 276-279, πίν. 130-134. Γερούση, Κεραμικά, 254-256, σχ. 3. P. Arthur, Aspects of Byzantine economy: an evaluation of amphora evidence from Italy, στο *Céramique byzantine: recherches sur la céramique byzantine. Actes du Colloque organisé par l'École Française d'Athènes et l'Université de Strasbourg II*, Centre de Recherches sur l'Europe Centrale et Sud-Orientale, Athènes 8-10 avril 1987, έκδ. V. Déroche, J. -M. Spieser, Athènes-Paris 1989, (=*BCH*, Suppl. 18), (στο εξής *Céramique byzantine*), 83-84, εικ. 4.

53. Arthur, Eastern Mediterranean amphorae, 167-168, 175, εικ. 7, με όλη την προηγούμενη βιβλιογραφία. Hayes, *Saraçhane*, 68-69, τύπος 16-18, εικ. 47. 162-164: θεωρώ ότι πρόκειται μάλλον για αμφορείς «σαμιακού» τύπου.

54. Hayes, *Saraçhane*, 66, εικ. 22. 8, 10-11, με όλες τις θέσεις στις οποίες έχει εντοπιστεί ο τύπος αυτός.

έως τις πρώτες δεκαετίες του 7ου αιώνα[55]. Τελευταία, εντοπίστηκε ακόμη ένα κέντρο παραγωγής αμφορέων αυτού του τύπου στην Καρδάμαινα της Κω. Τα αρχαιολογικά δεδομένα υποδηλώνουν δραστηριότητα τουλάχιστον μέχρι τις αρχές του 7ου αιώνα[56]. Σε όλες τις θέσεις που έχουν εντοπιστεί στρώματα του 7ου αιώνα έχει αναγνωριστεί και αυτός ο τύπος αγγείου: οι αμφορείς αυτοί είναι κοινοί στην Κωνσταντινούπολη, τη Θάσο, τη Χίο, τη Σάμο, το Άργος, την Κόρινθο, τη Νεμέα, τα Νιχώρια, την Κρήτη[57]. Συγχρόνως όμως με τον κλασικό τύπο, στον οποίο μπορούμε να διακρίνουμε δύο παραλλαγές[58], κατά την διάρκεια του 7ου αιώνα αρχίζουν να παράγονται σε πολλά διαφορετικά κέντρα και οι «απομιμήσεις» του[59]. Είναι χαρακτηριστικό ότι, σε ανασκαφικά στρώματα χρονολογημένα μετά τις πρώτες δεκαετίες του 7ου αιώνα, συναντάμε συγχρόνως τον κλασικό τύπο και τις «απομιμήσεις» του. Και ενώ ο κλασικός υστερορωμαϊκός αμφορέας 2 δεν συναντάται μετά το τέλος του

55. W. W. Rudolph, Excavations at Porto Cheli and Vicinity, Preliminary Report V: The Early Byzantine Remains, *Hesperia* 48 (1979), 294-320. A. H. S. Megaw – R. E. Jones, Spectographic Analysis of Byzantine and Allied Pottery στο *XVI. Internationaler Byzantinistenkongress, Akten* II/3, Wien 1982, 578, 585, πίν. I. Των ιδίων, Byzantine and Allied Pottery: A Contribution by Chemical Analysis to Problems of Origin and Distribution, *ABSA* 78 (1983), 246-247, 257, πίν. 2, 259. Sodini, Contribution, 175. M. H. Jameson – C. N. Runnels – Tj. H. van Andel, *A Greek Countryside. The Southern Argolid from Prehistory to the Present Day*, Stanford, CA 1994, 443-44, αρ. Β 19. Βούλα Κόντη, Βιοτεχνική δραστηριότητα στην περιοχή των Αλιέων Ερμιονίδας (6ος-7ος αι.), στο *Πρακτικά του Ε΄ Διεθνούς Συνεδρίου Πελοποννησιακών Σπουδών, Άργος-Ναύπλιον 6-10 Σεπτεμβρίου 1995*, τόμ. Β΄, Αθήνα 1998, 335-356.

56. Sophia Didioumi, An Early Christian Pottery Factory at Cardamaina in Cos, στο *7ο Διεθνές Συνέδριο για τη Μεσαιωνική Κεραμική της Μεσογείου, Περιλήψεις*, Θεσσαλονίκη 1999, 68-69.

57. Κωνσταντινούπολη: Hayes, *Saraçhane*, 66, εικ. 22.8, 10-11. Θάσος: Abadie – Sodini, *La céramique paléochrétienne*, 56-57, εικ. 24, CC284-285. Χίος: Boardman, *Byzantine Emporio*, 106, αρ. 236, 237, 240, εικ. 36, πίν. 24-25. Θεωρούμε ότι ο αρ. 238, πίν. 25 είναι απομίμηση ή επιβίωση του κλασικού τύπου. Σάμος: Poulou-Papadimitriou, *Samos paléochrétienne*, 275-286, πίν. 135-142. Hautumm, *Amphoren*, 21-58, εικ. 1-19. Γερούση, Κεραμικά, 252-254, σχ. 2, πίν. 47. Άργος: Aupert, Objets de la vie quotidienne à Argos, 440, εικ. 46, αρ. 325 α. Κόρινθος: C. K. Williams – Joan E. Fisher, Corinth, 1975: Forum Saethwest, *Hesperia* 45 (1976), 135, αρ. 79, πίν. 23. C. K. Williams – O. H. Zervos, Corinth 1981: East of the Theater, *Hesperia* 51 (1982), 141, εικ. 3, αρ. 77. Νεμέα: S. G. Miller, Excavations at Nemea, 1975, *Hesperia* 45 (1976), 196, πίν. 42.α. Νιχώρια: W. A. MacDonald et al., Excavations at Nichoria in Messenia: 1972-1973, *Hesperia* 44 (1975), 98, πίν. 26,α. Κρήτη: P. Rendini, Anfore, στο *Gortina I*, 279, εικ. 216. Του ίδιου, Anfore di produzione locale e d'importazione a Gortina, *στα Πεπραγμένα του ΣΤ΄ Διεθνούς Κρητολογικού Συνεδρίου*, Α2, Χανιά 1990, 239. Poulou-Papadimitriou, Pseira, 1123-1124, εικ. 6. Pasqua – La Torre, *Annuario* 72-73 n.s. (1999), 153. Vogt, Πρωτοβυζαντινή κεραμική, εικ. 12.2. Της ίδιας, The Early Byzantine Pottery, 83-84, εικ. 39: 4-6.

58. Hayes, *Saraçhane*, 66-71, εικ. 22. 8, 10-11, όπου γίνεται η διάκριση αφενός μεταξύ των δύο παραλλαγών του, στη συνέχεια δε μεταξύ των απομιμήσεων και των επιβιώσεων.

59. Hayes, *Saraçhane*, 66, 71, τύπος 10, τύπος 29, όπου γίνεται λόγος για απομιμήσεις του υστερορωμαϊκού 2: "*imitation of Type 9B*".

7ου αιώνα, οι απομιμήσεις ή *επιβιώσεις* αυτές, όπως θα ήταν σωστότερο να ονομαστούν, παράγονται και κατά τη διάρκεια του 8ου και 9ου αιώνα. Όσο, δηλαδή, προχωρούμε στον 8ο αιώνα, συναντάμε τις πολλές διαφορετικές επιβιώσεις του τύπου αυτού. Αυτή είναι η εικόνα στην ανασκαφή του Saraçhane (Άγιος Πολύευκτος), όπου έχει γίνει λεπτομερής διαχωρισμός. Θεωρούμε ότι σε άλλες δημοσιεύσεις δεν έχει γίνει ανάλογος διαχωρισμός, με αποτέλεσμα κάτω από την ονομασία «υστερορρωμαϊκός 2» να ομαδοποιούνται αγγεία που ανήκουν στον κλασικό τύπο, τις «απομιμήσεις» και τις πολυάριθμες επιβιώσεις του. Θα ήταν χρήσιμο να εξετασθεί εκ νέου η τυπολογία των αμφορέων αυτών που δημοσιεύονται από το ναυάγιο του Yassi Ada, καθώς και από το Ευπαλίνειο όρυγμα της Σάμου[60].

Η εικόνα αυτή αλλάζει κατά τη διάρκεια του δεύτερου μισού του 7ου αιώνα: μειώνονται σημαντικά οι εισαγωγές από τη βόρειο Αφρική (περιοχή της Τυνησίας) και τελικά σταματούν στα τέλη του αιώνα αυτού. Οι αμφορείς, επίσης, της Γάζας (*LRA 4*) δεν εντοπίζονται πλέον από τα μέσα του αιώνα και μετά, ενώ ο παλαιστινιακός (*LRA 5*), που συνεχίζει να παράγεται τον 8ο ίσως και τον 9ο αι., ανευρίσκεται, αν και σπάνια, κατά τη διάρκεια του 8ου αιώνα[61]. Στα τέλη του 8ου / αρχές του 9ου αιώνα χρονολογείται παλαιστινιακός αμφορέας (εικ. 20) που βρέθηκε στην Κρήτη (Ηράκλειο), οι λαβές και ο λαιμός του οποίου φέρουν ίχνη εφυάλωσης, στοιχείο σπάνιο σε αυτά τα αγγεία[62]. Μετά τα μέσα του 7ου αιώνα δεν συναντάμε τον υστερορρωμαϊκό 1 (*LRA 1*), ενώ τον ίδιο αιώνα σταματά και η παραγωγή του «σαμιακού» τύπου. Είναι ενδιαφέρον να επισημάνουμε ότι, σύμφωνα με τον Arthur, οι «σαμιακοί» αμφορείς έχουν βρεθεί σε περιοχές της Ιταλίας, που παρέμεναν βυζαντινές. Τα προϊόντα μεταφέρονταν μέσα στους αμφορείς αυτούς από τις βυζαντινές περιοχές της παραγωγής τους - τον αιγαιακό χώρο - στον τόπο αποθήκευσης και κατανάλωσης, δηλαδή στις βυζαντινές θέσεις της Ιταλίας, η δε διακίνησή τους, θα πρέπει να γινόταν μέσω της βυζαντινής διοίκησης[63]. Στα τέλη του ίδιου αιώνα χρονολογούνται και τα τελευταία παραδείγματα των «σπαθίων». Οι χαρακτηριστικοί δηλαδή αμφορείς που μετέφεραν αγαθά προς τις υπόλοιπες περιοχές της Μεσογείου

60. Bass – Van Doorninck, *Yassi Ada*, 157-160· Hautumm, *Amphoren*, 21-58, εικ. 1-19. Ο Hayes κατατάσσει τους αμφορείς του Yassi Ada στον τύπο 29, τον οποίο θεωρεί διαφορετικό από τον κλασικό τύπο, βλ. Hayes, *Saraçhane*, 71.

61. Arthur, Eastern Mediterranean amphorae, 159, 175, όπου αναφέρονται πιθανές εμπορικές σχέσεις μεταξύ της Ρώμης και της Παλαιστίνης τον 8ο αιώνα.

62. Hayes, *Saraçhane*, 65, εικ. 48, 30.172-73, όπου και όλη η προηγούμενη βιβλιογραφία. Ο αμφορέας προέρχεται από την ανασκαφή του Οικοπέδου του Μουσείου Ηρακλείου και έχει παρουσιαστεί από την υπογράφουσα· βλ. Ναταλία Πούλου-Παπαδημητρίου, Κεραμική μεσοβυζαντινών χρόνων στην Κρήτη, στο *7ο Διεθνές Συνέδριο για τη Μεσαιωνική Κεραμική*, 25.

63. Arthur, Eastern Mediterranean amphorae, 175.

δεν συναντώνται στα αρχαιολογικά στρώματα μετά το τέλος του 7ου και τις αρχές του 8ου αιώνα. Ορισμένοι τύποι μάλιστα σταματούν να παράγονται.

Την ίδια περίοδο, από τα τέλη του 7ου και όλο τον 8ο αιώνα, παρατηρούμε στα αρχαιολογικά στρώματα την ύπαρξη αμφορέων, οι οποίοι είναι στην ουσία επιβιώσεις δύο τύπων ιδιαίτερα διαδεδομένων σε όλη την Μεσόγειο κατά την προηγούμενη περίοδο: του υστερορρωμαϊκού 1 (*LRA 1*) και του υστερορρωμαϊκού 2 (*LRA 2*)[64]. Επιβιώσεις του υστερορρωμαϊκού 1 είναι αρκετοί από τους αμφορείς που βρέθηκαν στην Ψείρα σε στρώμα του 8ου αι. (εικ. 21, 22)[65], ενώ αναγνωρίζονται και μεταξύ των αμφορέων από το Εμποριό της Χίου[66].

Εκείνο όμως που χαρακτηρίζει την περίοδο αυτή είναι το πλήθος των σφαιρικών αμφορέων, οι οποίοι είναι επιβιώσεις του υστερορωμαϊκού 2. Οι ποικίλες αυτές επιβιώσεις δεν παρατηρούνται σε μία μόνο περιοχή και δεν περιορίζονται χρονικά στον 7ο αιώνα. Αντιθέτως, μάλιστα, παρουσιάζονται σε όλες τις περιοχές στις οποίες το κεραμικό υλικό αυτών των περιόδων έχει μελετηθεί. Οι αμφορείς αυτοί αποτελούν το μεγαλύτερο ποσοστό των στρωμάτων του 7ου, 8ου και 9ου αιώνα στην Κωνσταντινούπολη (εικ. 23. α, β)[67], έχουν βρεθεί σε ένα μεγάλο ποσοστό στη Σάμο[68], εντοπίστηκαν στο ναυάγιο του Yassi Ada[69], του οποίου αποτελούν το κύριο φορτίο, έχουν εντοπιστεί σε επιφανειακή έρευνα στη Μήλο[70], παραδείγματά τους έχουν έρθει στο φως στην Κόρινθο, στο Αργος, την Ολυμπία, αποτελούν τον μοναδικό τύπο αμφορέα από τα στρώματα του 8ου και 9ου αιώνα σε ανασκαφή στη Σπάρτη[71], ενώ όμοια αγγεία έχουν δημοσιευτεί και από την Αίγινα και τη Θάσο[72]. Τέλος, στην Κρήτη αποτελούν τον κύριο όγκο των αγγείων μεταφοράς προϊόντων

---

64. Επιβιώσεις του υστερορρωμαϊκού 1 αναφέρει ο Arthur, Eastern Mediterranean amphorae, 164-165.

65. Poulou-Papadimitriou, Pseira, 1124, αρ. PS 2700, εικ. 9, όπου έχει διατυπωθεί η άποψη ότι πρόκειται για επιβίωση του υστερορωμαϊκού 1 τύπου.

66. Boardman, *Byzantine Emporio*, 114, αρ. 280, εικ. 43.

67. Hayes, *Saraçhane*, 71-73, τύποι 29, 32, 33, 36, 37, 38, 39.

68. Πολλά από τα αγγεία του τύπου αυτού που έχουν βρεθεί στο Ευπαλίνειο ανήκουν στις επιβιώσεις του τύπου.

69. Σύμφωνα με τον Hayes ορισμένα από τα αγγεία του Yassi Ada είναι οι απομιμήσεις του υστερορρωμαϊκού 1, βλ. Hayes, *Saraçhane*, 71.

70. Προφορική ενημέρωση από τον συνάδελφο αρχαιολόγο G. Sanders.

71. Ολυμπία: J. Schilbach, Die Datierung der Schichten im Sudostgebiet, στο *XI. Bericht über die Ausgrabungen in Olympia*. Berlin 1999, 149, πίν. 40, εικ. 3, 4, 5. Κόρινθος: τα αγγεία μου έδειξε ο αρχαιολόγος G. Sanders σε επίσκεψή μου στην Κόρινθο. Άργος: Aupert, Objets de la vie quotidienne à Argos, 440, αρ. 326 α, εικ. 46. Σπάρτη: G. D. R. Sanders, Pottery from medieval levels in the Orchestra and lower Cavvea στο G. B. Waywell – J. J. Wilkes, Excavations at the Ancient Theater of Sparta 1992-4: Preliminary report, *ABSA* 90 (1995) 451-457, εικ. 6.2,4,6,10.

72. Αίγινα: F. Felten, *Alt Ägina*, I, 2, *Die christliche Siedlung*, Mainz 1975, πίν. 22, αρ. 107-18.

που έχουν βρεθεί στην ανασκαφή της Ψείρας (εικ. 24, 25), σε ανασκαφές στο κέντρο του Ηρακλείου (εικ. 26)[73], σε πολύ μεγάλο ποσοστό στη Γόρτυνα[74], ενώ έχουν έρθει στο φως και στην ανασκαφή της Ελεύθερνας[75]. Ο τύπος αυτός αποτελεί το κύριο αγγείο μεταφοράς που έχει βρεθεί στις ανασκαφές του Οτράντο, της Νάπολης, της Ρώμης, της Ραβέννας, καθώς και της βυζαντινής βόρειας Αφρικής σε στρώματα του δεύτερου μισού του 7ου, του 8ου και των αρχών του 9ου αιώνα (εικ. 27, 28)[76]. Πολλοί από τους αμφορείς που έχουν εντοπιστεί στην Ιταλία σε θέσεις που ανήκαν την περίοδο αυτή στο Βυζάντιο έχουν αναγνωριστεί ως προϊόντα εργαστηρίων του Αιγαιακού χώρου.

Τα στοιχεία αυτά μας επιτρέπουν να διατυπώσουμε τα εξής συμπεράσματα:

- Το εμπόριο, από τα μέσα του 7ου και τον 8ο αιώνα, συνεχίζεται και σε μεγαλύτερη κλίμακα, κυρίως, όμως μέσα στα σύνορα της αυτοκρατορίας. Συγχρόνως, παρατηρείται η ελάττωση των εισαγωγών από περιοχές που δεν ανήκουν πια στο Βυζάντιο, οι οποίες διακόπτονται οριστικά τον 8ο αιώνα, με εξαίρεση ίσως την Παλαιστίνη.

- Τα αγγεία που κυκλοφορούν κατά τον 8ο αιώνα στις περιοχές της αυτοκρατορίας τόσο τα επιτραπέζια σκεύη, όσο και οι αμφορείς, παράγονται σχεδόν αποκλειστικά στα εδάφη της.

- Την περίοδο αυτή παρατηρούμε πειραματισμούς και προσπάθειες βελτίωσης της ποιότητας των παραγόμενων κεραμικών. Συγχρόνως, οι βυζαντινοί παράγουν κεραμικά που φέρουν περίτεχνη διακόσμηση.

– Σημαντική είναι η διαπίστωση ότι η χειροποίητη κεραμική, που χρησιμοποιείται από το σύνολο ενός πληθυσμού, για μία μεγάλη χρονική περίοδο, συγχρόνως με τα τροχήλατα αγγεία, σε αρκετές περιοχές της ανατολικής Μεσογείου, δεν αποδίδεται πλέον σε μία συγκεκριμένη πληθυσμιακή ομάδα. Η εύρεση αυτής της κακότεχνης κεραμικής αποτελεί πολύτιμη μαρτυρία για την συνύπαρξη, και τις αλληλοεπιδράσεις μεταξύ των διαφόρων ομάδων του πληθυσμού, αντικατοπτρίζει δε τις αλλαγές που άρχισαν να συντελούνται στην κοινωνία και την οικονομία του πρώϊμου Μεσαίωνα.

---

73. Πρόκειται για αδημοσίευτο υλικό από την ανασκαφή του Οικοπέδου του Μουσείου Ηρακλείου, του οποίου έχω αναλάβει την μελέτη και δημοσίευση.

74. Pasqua - La Torre, *Annuario* 72-73 n.s. (1999), 155, αρ. 631, εικ. 36.

75. Πρόκειται για αδημοσίευτο υλικό από την ανασκαφή στη θέση Πυργί της Ελεύθερνας του Α. Καλπαξή, τον οποίο ευχαριστώ για την πληροφορία.

76. Ιταλία: Lucia Sagui, Il deposito della Crypta Balbi: una testimonianza imprevedibile sulla Roma del VII secolo?, στο *Ceramica in Italia*, 305-330, και ειδ. 317. Arthur, Early Medieval Amphorae, 231-244, εικ. 2-5. Β. Αφρική: M. Bonifay, La fin du grand commerce mediterraneen en royaume franc?, *Dossiers d'Archéologie*, no 256, Sept. 2000, 38.

- Τέλος, παρατηρούμε την επικράτηση ενός τύπου αμφορέα που είναι επιβίωση του υστερορρωμαϊκού 2. Θα μπορούσαμε να χρησιμοποιήσουμε τον όρο «*βυζαντινή κοινή*», για τον τύπο του αγγείου που έχει δημιουργηθεί. Επικρατεί δηλαδή ένας, σχεδόν, ομοιόμορφος τύπος αγγείου για τις μεταφορές των προϊόντων, ο οποίος όμως, σε αντίθεση με την προηγούμενη περίοδο, δεν παράγεται σε ένα μόνο μεγάλο κέντρο, αλλά σε πολλά μικρότερα, τα οποία θα πρέπει να ήταν σκορπισμένα σε πολλές περιοχές της αυτοκρατορίας. Το σύνολο των αμφορέων που βρίσκεται σε κάθε ανασκαφή παρουσιάζει μία εντυπωσιακή *ομοιομορφία* στο σχήμα. Μικρές μόνο διαφοροποιήσεις στο σχήμα των λαβών, του λαιμού ή του χείλους και βέβαια ο διαφορετικός πηλός μας επιτρέπουν να ξεχωρίσουμε τις διαφορετικές κατασκευές και να συμπεράνουμε ότι τα αγγεία έχουν διαφορετική προέλευση. Κάποια από αυτά είναι προϊόντα τοπικής παραγωγής, ενώ ένα μεγάλο ποσοστό προέρχεται από πολλά διαφορετικά κέντρα. Παρατηρούμε, δηλαδή, ότι κάθε περιοχή κατασκευάζει τα κεραμικά που χρειάζεται, κάποια από τα οποία χρησιμοποιεί για να εξάγει προϊόντα που παράγει σε μεγαλύτερη ποσότητα. Συγχρόνως όμως εισάγει ορισμένα προϊόντα από άλλες περιοχές. Αυτές οι μικρής κλίμακας εισαγωγές συνδυάζονται με μικρής κλίμακας εξαγωγές. Φαίνεται κάθε περιοχή να παρουσιάζει μία σχετική αυτάρκεια και να λειτουργεί σαν μία αυτόνομη μονάδα, χωρίς όμως να είναι ταυτόχρονα αποκομμένη από το σύνολο[77].

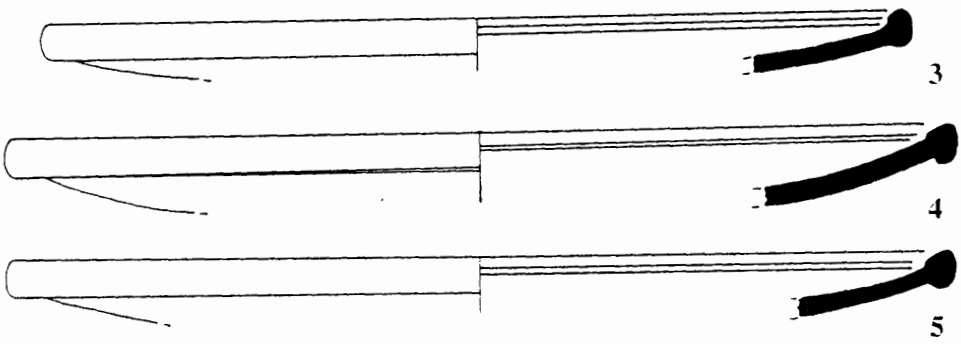
Προτείνω ως ονομασία του τύπου με τα κοινά αυτά χαρακτηριστικά το επίθετο «βυζαντινός»[78]. Ο τύπος αυτός γεωγραφικά ανευρίσκεται σε όλες τις περιοχές που ανήκουν, ή που έχουν άμεσες εμπορικές σχέσεις με την αυτοκρατορία και χρονικά απαντάται σε όλη σχεδόν τη διάρκεια της μεσοβυζαντινής περιόδου.

Τελικά, η εικόνα που διαγράφεται μέσα από τη μελέτη της κεραμικής, δεν είναι αυτή των «σκοτεινών χρόνων». Ο 7ος και ο 8ος αιώνας δεν είναι, τουλάχιστον για την κεραμική αιώνες οπισθοδρόμησης ή εγκατάλειψης. Αντίθετα, είναι οι αιώνες των αθόρυβων, αλλά σημαντικών αλλαγών, των πειραματισμών, της προσπάθειας για

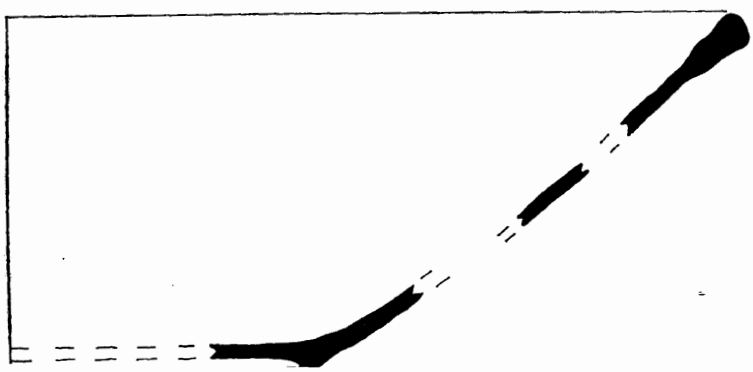
77. E. Zanini, *Le Italie Bizantine. Territorio, insediamenti, ed economia nella provincia bizantina d'Italia (VI-VIII secolo)*, Bari 1998, 318-319.

78. Αυτός ο τύπος αμφορέα αναφέρεται στη βιβλιογραφία άλλοτε ως «σφαιρικός»: Cécile Morrisson – J.-P. Sodini – M. Kazanski, La Mediterranée orientale et les Balkans, *Dossiers d'Archéologie* (βλ. σημ. 76), 26, άλλοτε ως «σφαιρικός του ελληνικού χώρου»: Arthur, Eastern Mediterranean amphorae, 169: "greek", globular amphorae άλλοτε πάλι ως «βυζαντινού χώρου»: C. Pellecuer, Une agglomeration tardo-antique de l'arrière-pays languedocien, ouverte au commerce mediterraneen, *Dossiers d'Archéologie* (βλ. σημ. 76), 42.

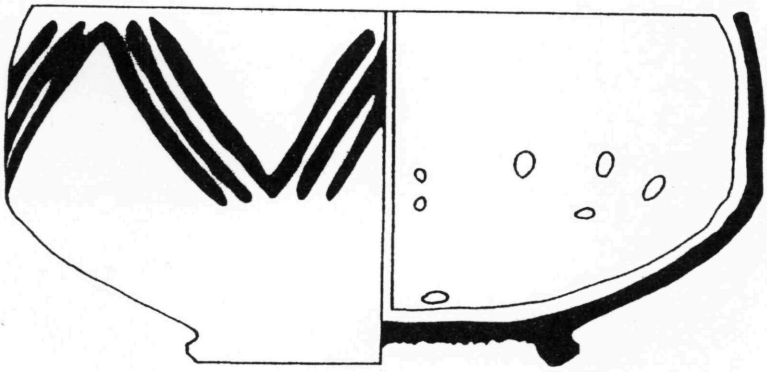
προσαρμογή. Είναι οι αιώνες που προετοίμασαν το βυζαντινό θαύμα του 10ου αιώνα, το οποίο στην κεραμική εκδηλώνεται με μία εκπληκτική ποικιλία τεχνικών, μορφών και σχημάτων. Οι κάτοικοι δε της Βυζαντινής αυτοκρατορίας κατ' αυτή την περίοδο αντιμετωπίζουν βεβαίως ποικίλες δυσκολίες, συγχρόνως, όμως, διατηρούν τις τεχνικές τους, εξελίσσονται και, κυρίως, προσαρμόζονται σε ένα κόσμο που αλλάζει.

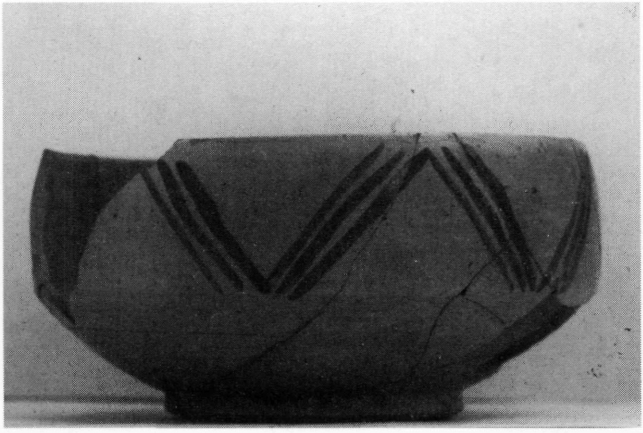

Εικ. 1. Πινάκια από το El Mahrine, τύπος Hayes 105, κλ. 1:2. Ελεύθερνα (Vogt, Early Byzantine Pottery, εικ. 3)

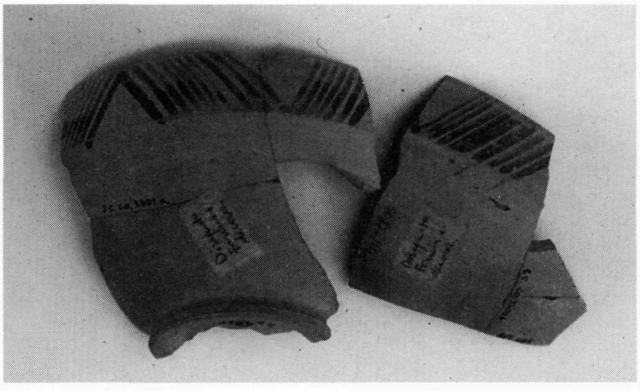

Εικ. 2. Πινάκιο από τη Φώκαια, τύπος Hayes 10 C, κλ. 1:2. Ψείρα,, PS 2757 (Poulou-Papadimitriou, Pseira, εικ. 1)

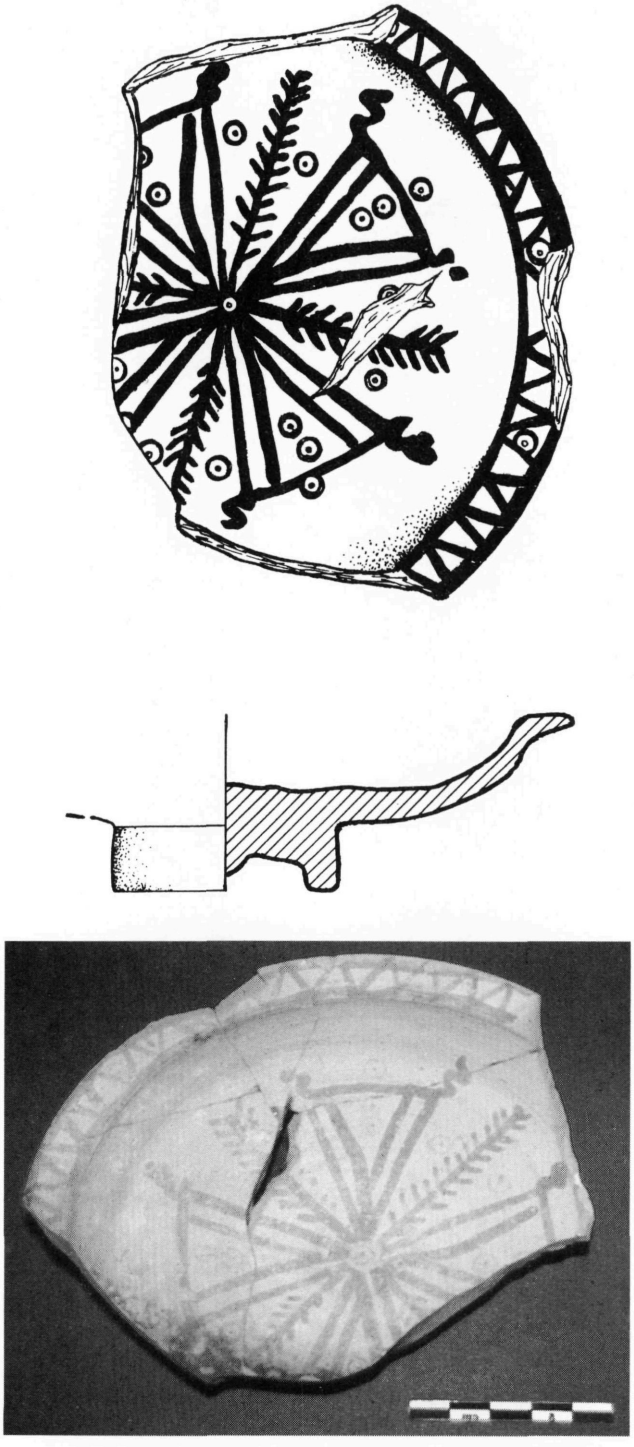

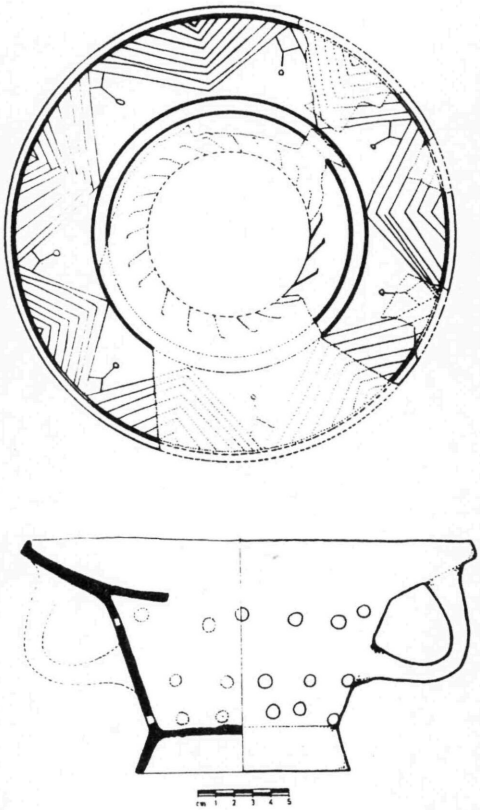
Εικ. 3. α, β). Γραπτή κεραμική με καστανέρυθρο χρώμα, κλ. 1:2. Ψείρα, PS 3623 (Poulou-Papadimitriou, Pseira, πίν. 159 α, β)

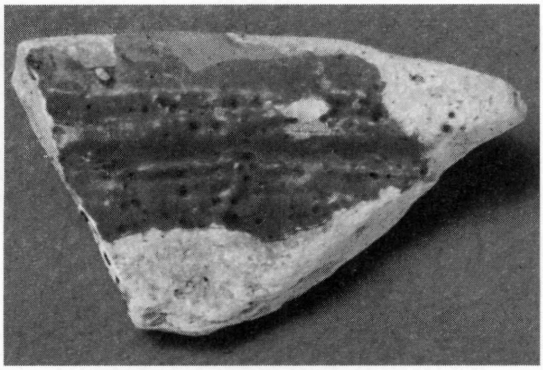
Εικ. 4. Γραπτή κεραμική με καστανέρυθρο χρώμα. Γόρτυνα (Di Vita, *Annuario* 68 n. s. (1985), 1989, εικ. 40).

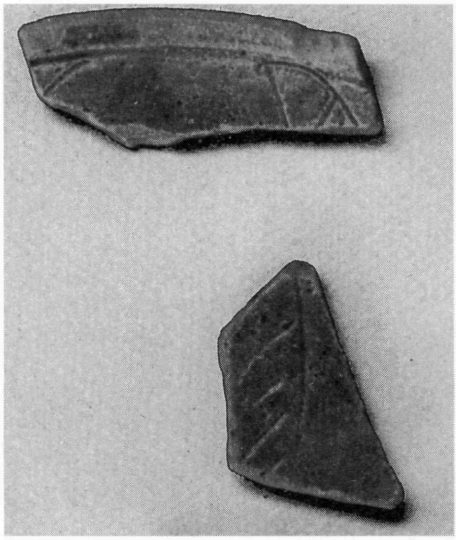
Εικ. 5. Γραπτή κεραμική με καστανέ-
ρυθρο χρώμα., κλ. 1:2, Ηράκλειο

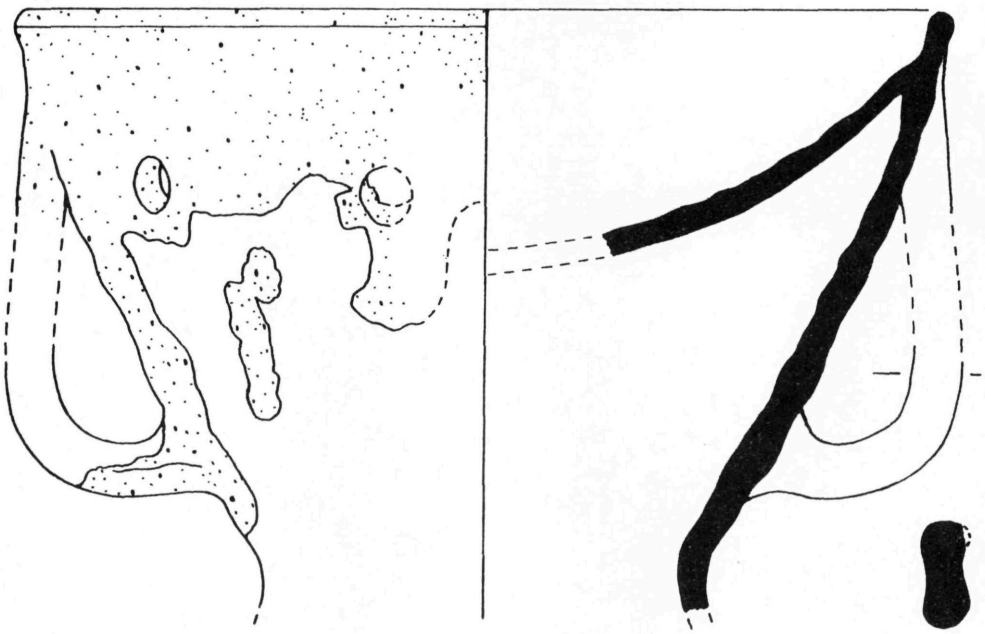
Εικ. 6. Αυτοθερμαινόμενο σκεύος με εφυάλωση. Σάμος
(Γερούση, Κεραμικά, σχ. 7, 8)

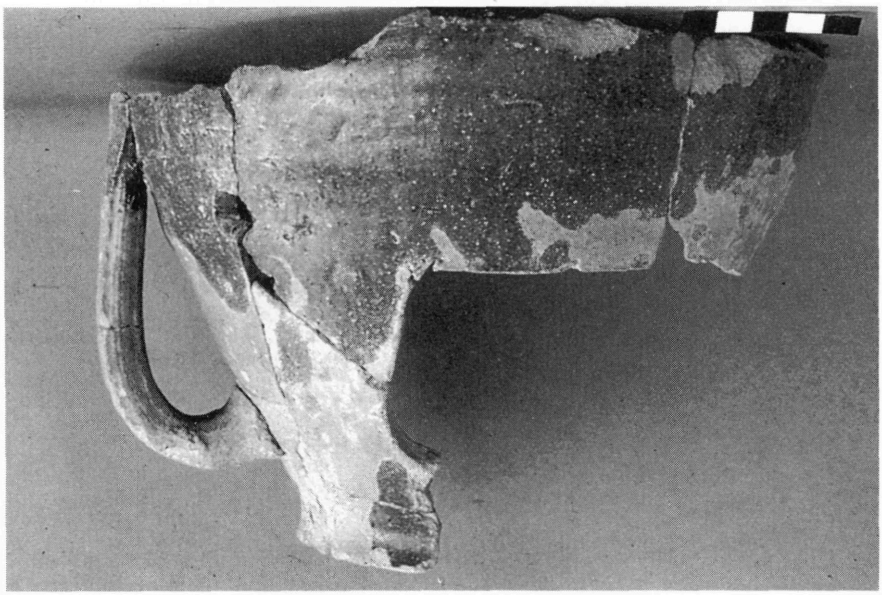

Εικ. 7. Εφυαλωμένη κεραμική με λευκό πηλό από την Κωνσταντινούπολη (GWW I). Ψείρα (αδημοσίευτο)

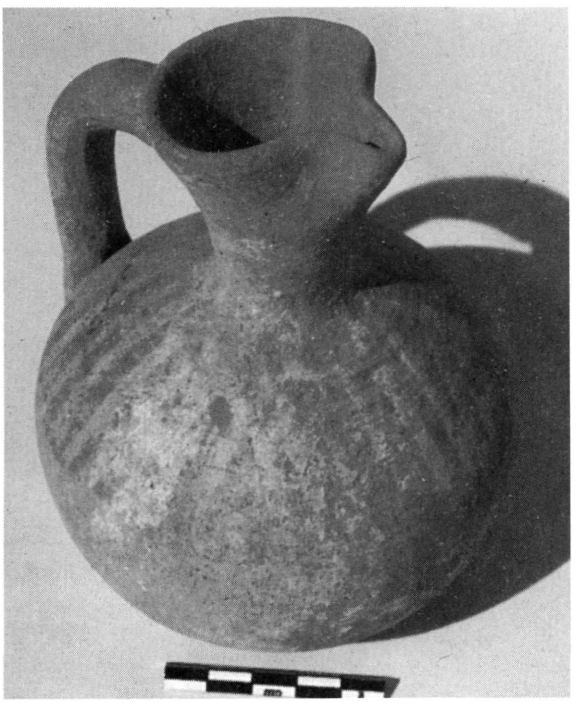

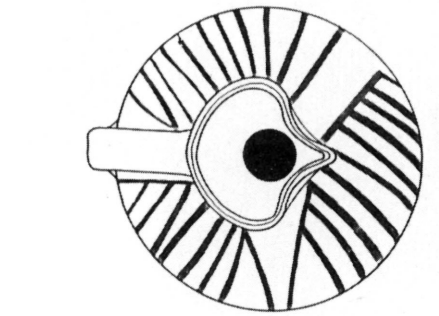
Εικ. 8. Εφυαλωμένη κεραμική με λευκό πηλό από την Κωνσταντινούπολη (GWW I). Ψείρα, PS 1317
(αδημοσίευτο)

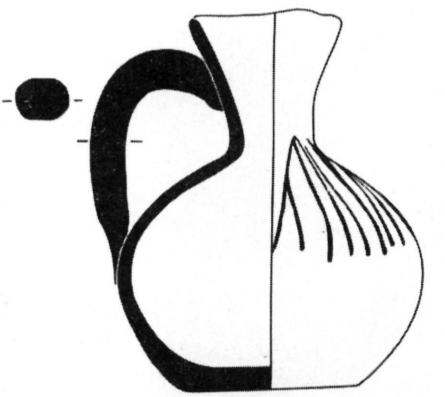

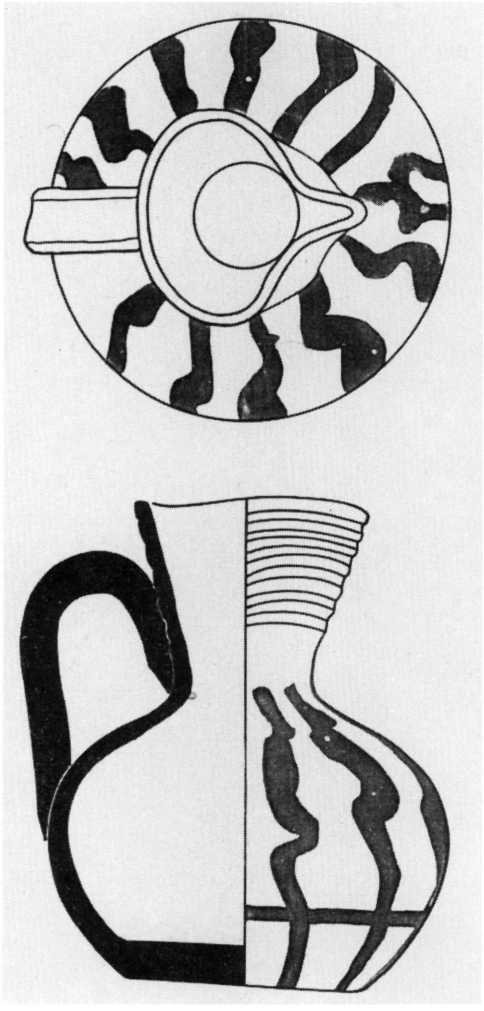
Εικ. 9. α, β. Αυτοθερμαινόμενο σκεύος με εφυάλωση, κλ. 1:2.
Ψείρα, PS 493 (Poulou-Papadimitriou, Pseira, εικ. 3)

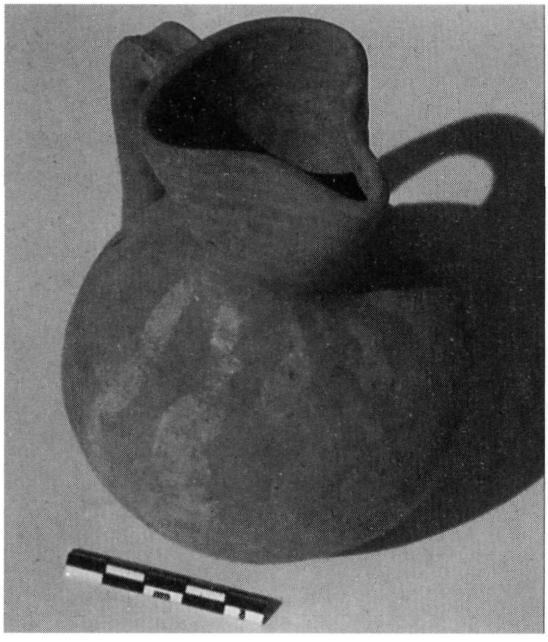

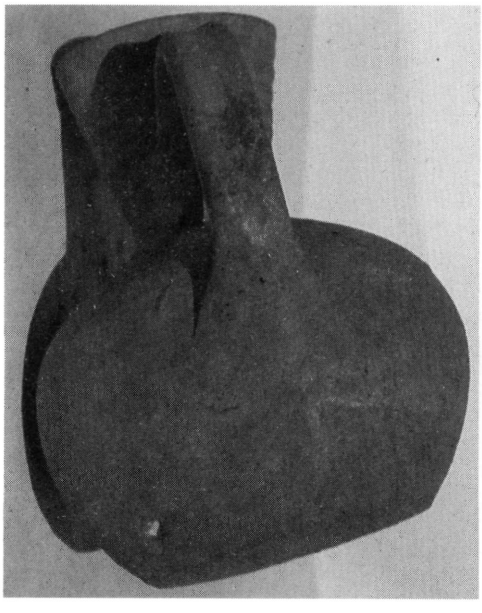

Εικ. 10. α, β. Οινοχόη κοσμημένη με επίχρισμα και εφυάλωση. Ελεύθερνα
[Ναταλία Πούλου-Παπαδημητρίου, Εφυαλωμένη κεραμική από την Ελεύθερνα: νέα στοιχεία για την εμφάνιση της εφυάλωσης στο Βυζάντιο, στο *Πρωτοβυζαντινή Ελεύθερνα, Τομέας Ι,* τόμ. 1, έκδ. Π. Θέμελης (υπό δημοσίευση)]

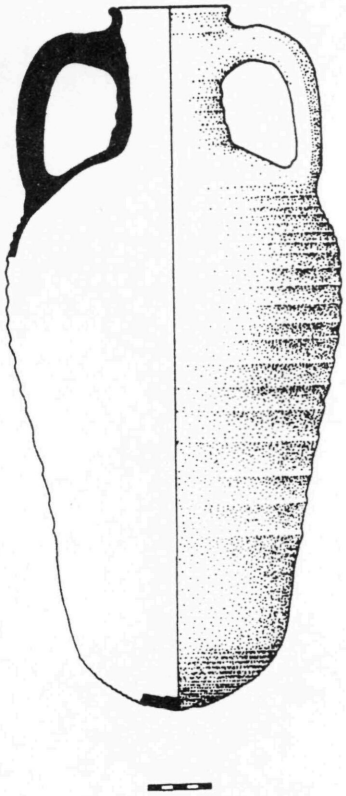
Εικ. 11. α, β. Οινοχόη κοσμημένη με επίχρισμα και εφυάλωση. Ελεύθερνα (Πούλου-Παπαδημητρίου, Εφυαλωμένη κεραμική από την Ελεύθερνα)

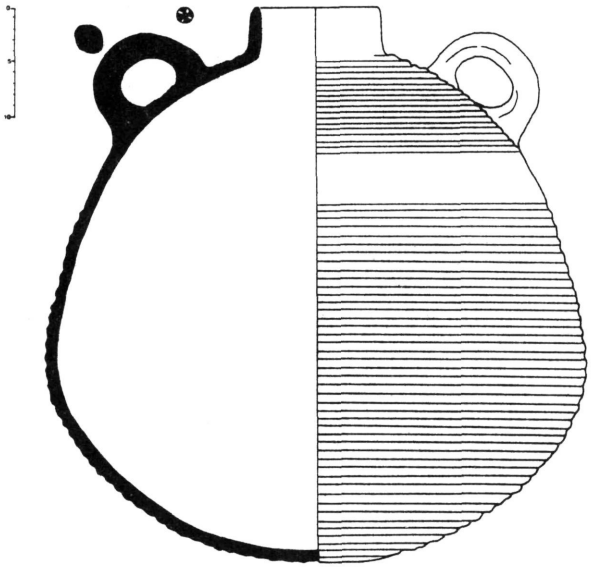
Εικ. 12. Οινοχόη που φέρει ίχνη εφυάλωσης. Ελεύθερνα (Πούλου-Παπαδημητρίου, Εφυαλωμένη κεραμική από την Ελεύθερνα)

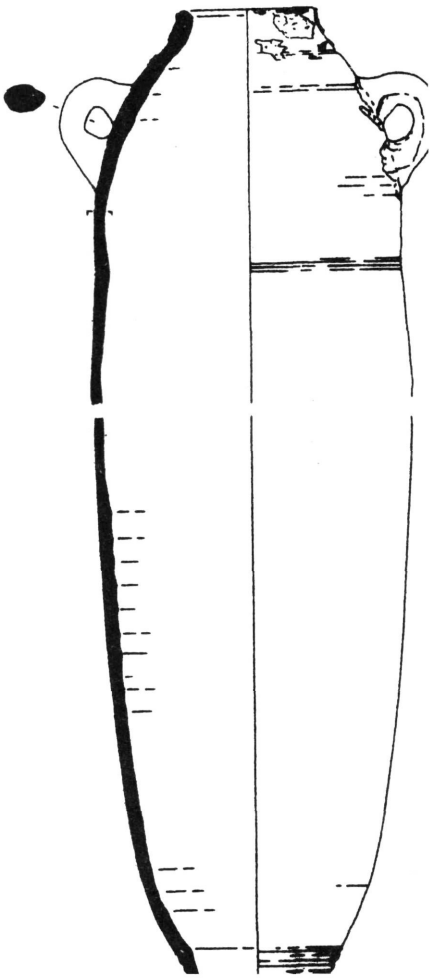
Εικ. 13. Αμφορείς από τη βόρειο Αφρική. Εμποριό, Χίος (Ballance, Boardman, Corbett, Hood, *Byzantine Emporio*, πίν. 24, αρ. 231, 225)

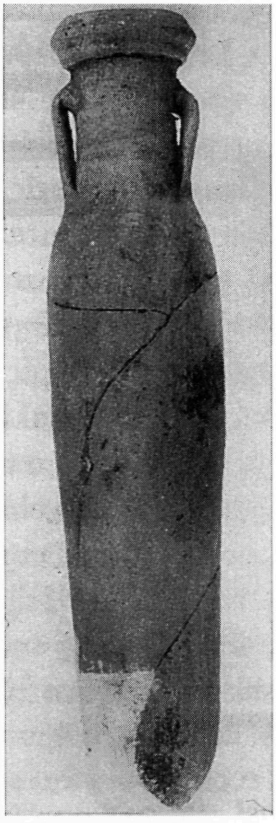
Εικ. 14. Υστερορρωμαϊκός αμφορέας 1, LRA 1. Κύπρος (Hayes, Problèmes, εικ. 15.2)

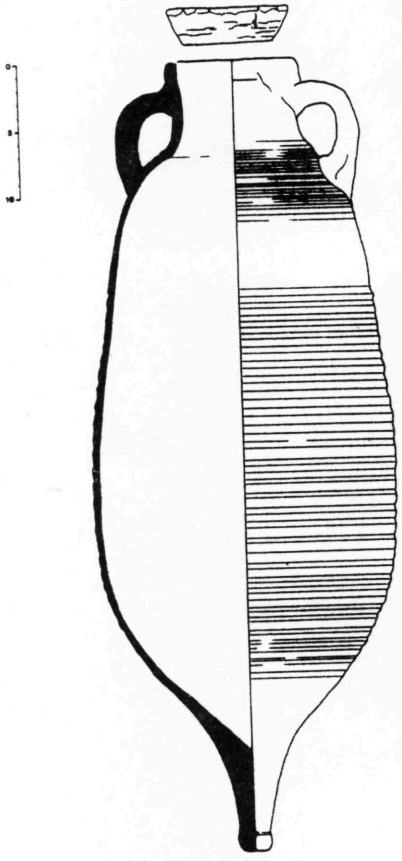
Εικ. 15. Υστερορρωμαϊκός αμφορέας 5/6 από την Παλαιστίνη, LRA 5/6 (P. Arthur, Aspects of byzantine economy: an evaluation of amphora evidence from Italy, στο *Céramique byzantine*, εικ. 6)

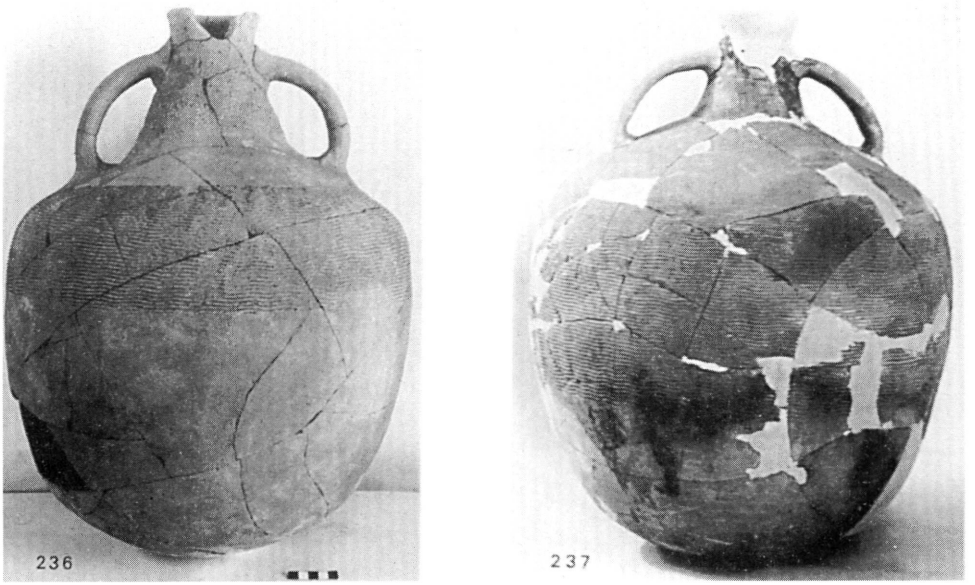
Εικ. 16. Υστερορωμαϊκός αμφορέας 4, LRA 4. Κωνσταντινούπολη, Saraçhane (Hayes, *Saraçhane*, εικ. 22. 5, κλ. 1:6)

Εικ. 17. Σπαθίον. Εμπορειό, Χίος (Ballance, Boardman, Corbett, Hood, *Byzantine Emporio*, πίν. 25, αρ. 232)

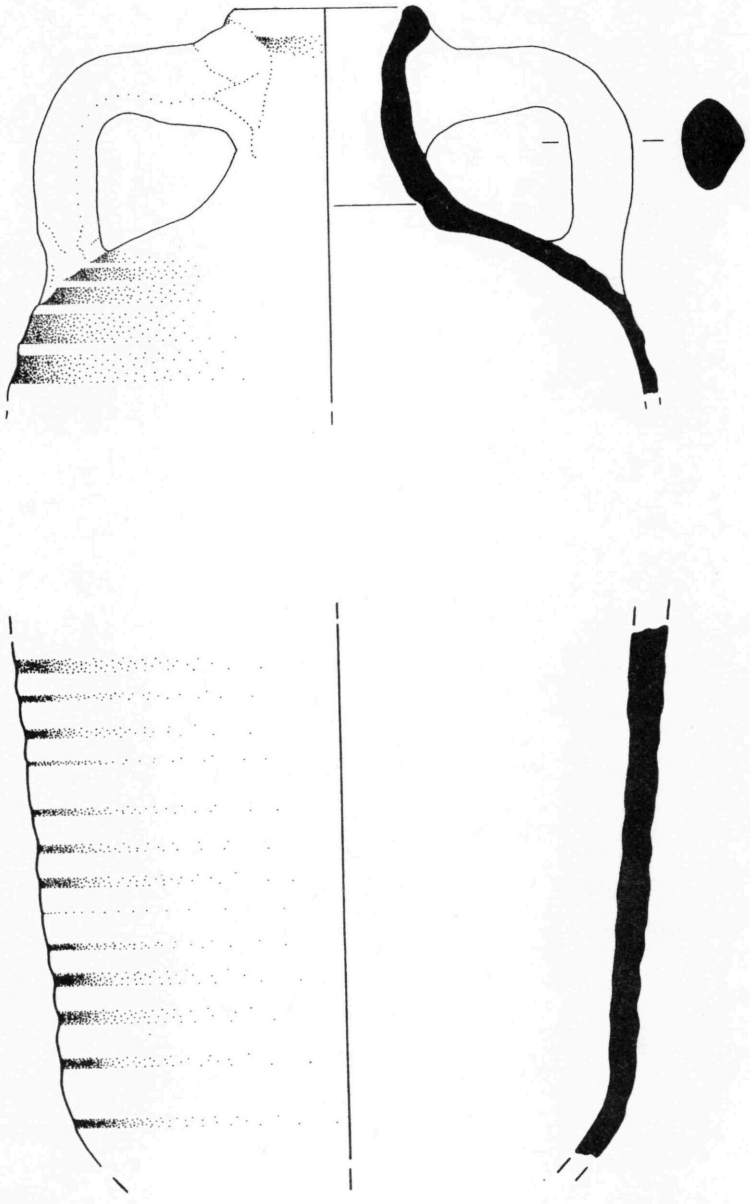
Εικ. 18. Αμφορέας «σαμιακού» τύπου. Νάπολη, Ιταλία (Arthur, Aspects of byzantine economy, εικ. 4)

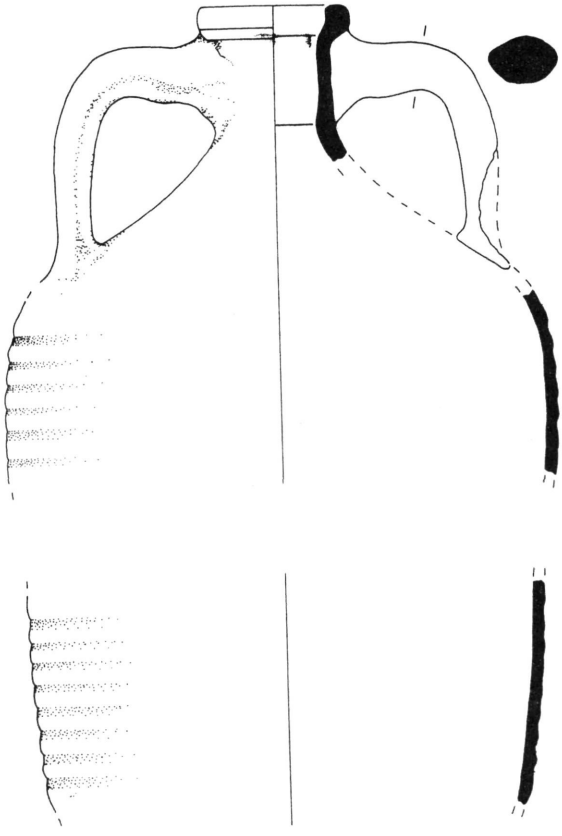
Εικ. 19. Υστερορρωμαϊκός Αμφορέας 2, LRA 2. Εμπορειό, Χίος (Ballance, Boardman, Corbett, Hood, *Byzantine Emporio*, πίν. 24, αρ. 236, 232)

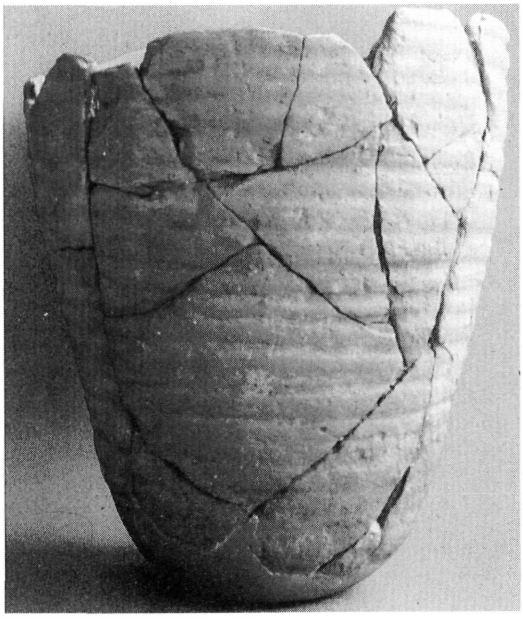
Εικ. 20. Παλαιστινιακός αμφορέας (LRA 5/6), τέλη 8ου - 9ος αι. Ηράκλειο (Πούλου-Παπαδημητρίου, Κεραμική μεσοβυζαντινών χρόνων)

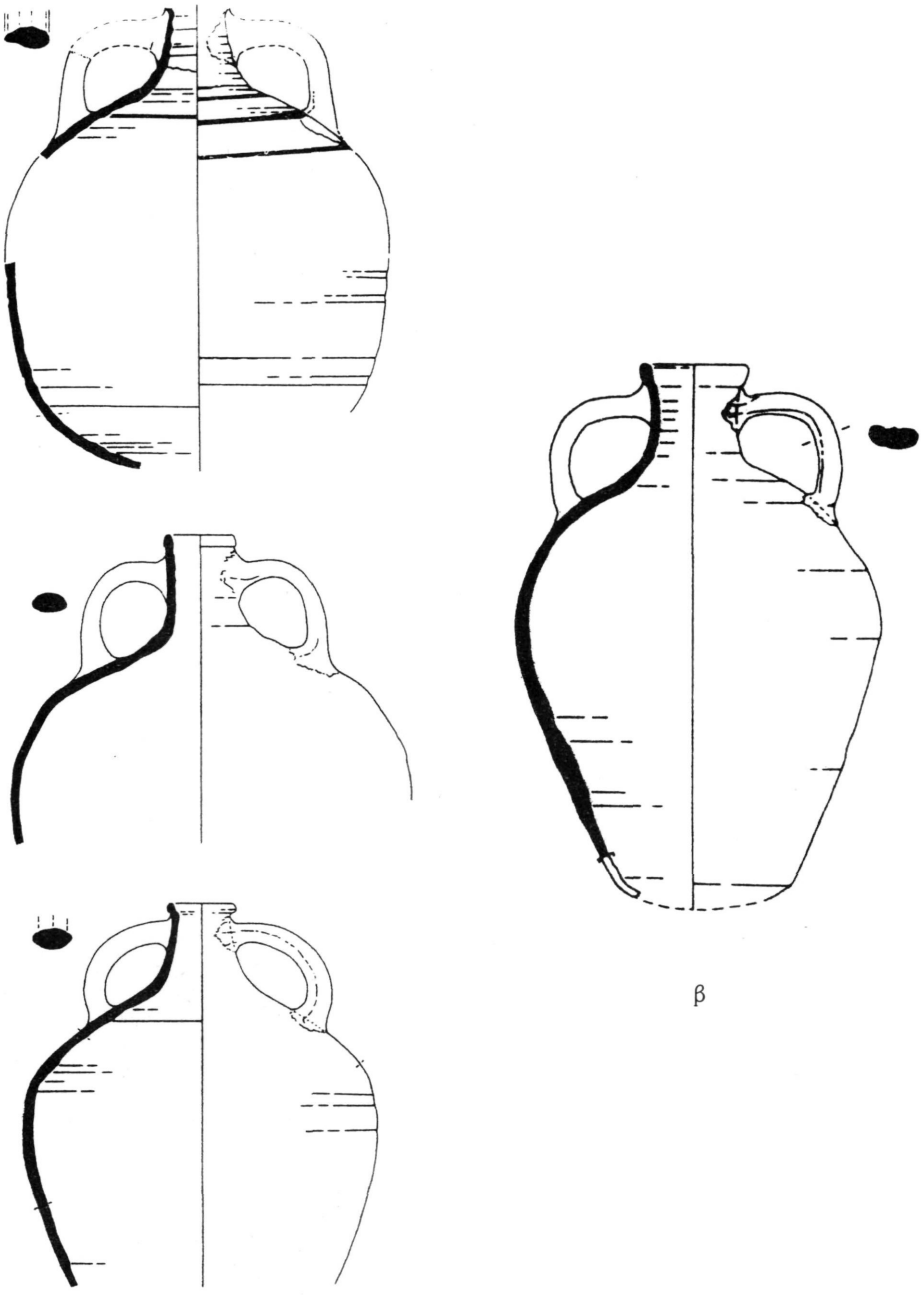
Εικ. 21. α, β, Επιβιώσεις του υστερορρωμαϊκού 1, 8ος αι. Ψείρα, PS 2700, 2793, κλ. c. a 1:3 (αδημοσίευτη κεραμική)

22. α. Επιβιώση του υστερορρωμαϊκού 1, 8ος αι. Ψείρα, PS 2923, κλ. 1:4 (αδημοσίευτη κεραμική)

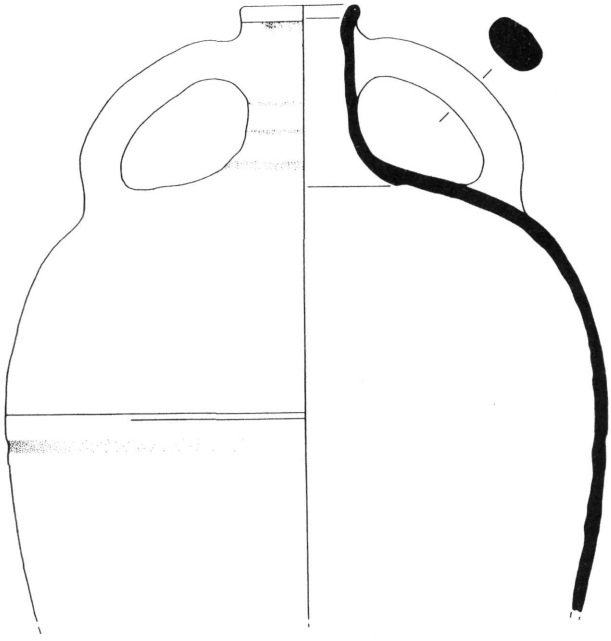

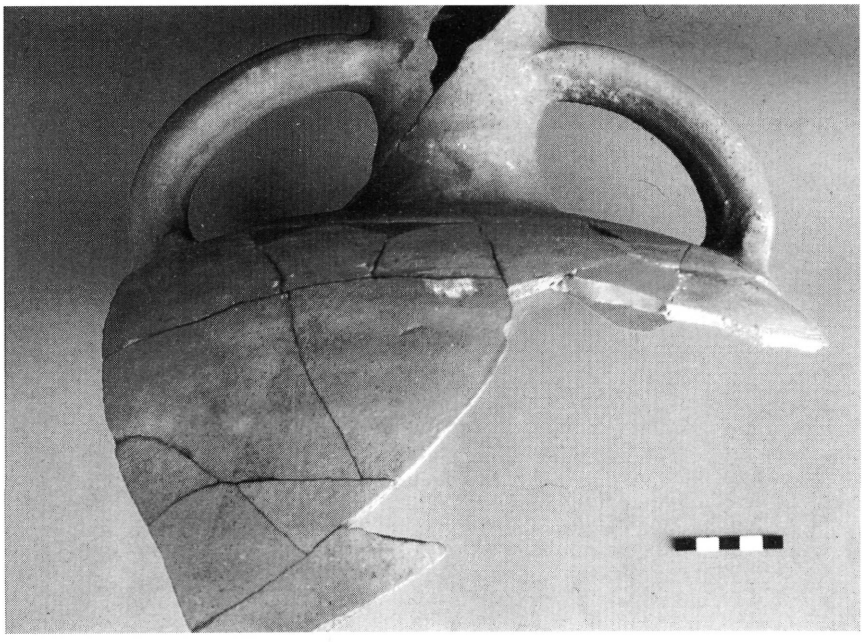
22. β. . Επιβιώση του υστερορρωμαϊκού 1, 8ος αι. Ψείρα, (αδημοσίευτη κεραμική)

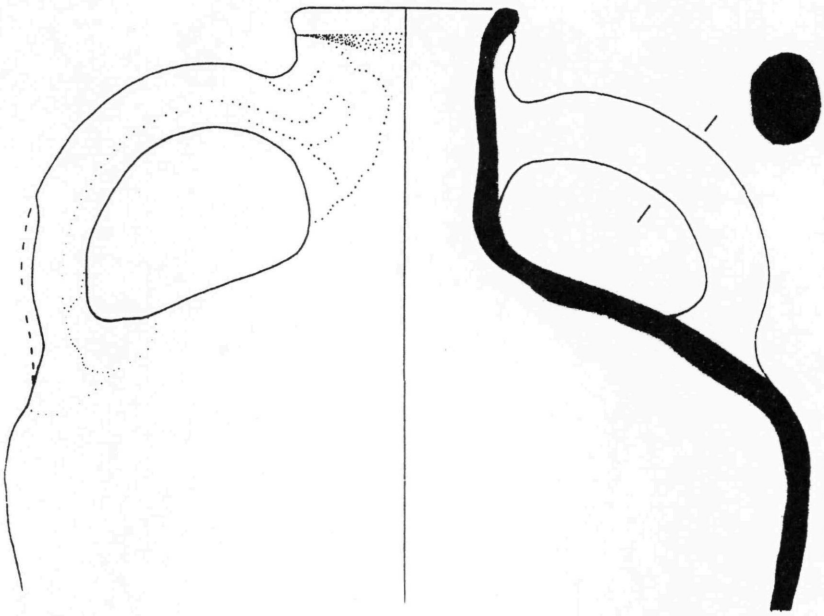
α β

Εικ. 23. α, β. Αμφορείς «βυζαντινού» τύπου, επιβιώσεις του υστερορρωμαϊκού 2, 7ος-9ος αι. Κωνσταντινούπολη, Saraçhane (Hayes, *Saraçhane,* εικ. 57, 58, κλ. 1:6)

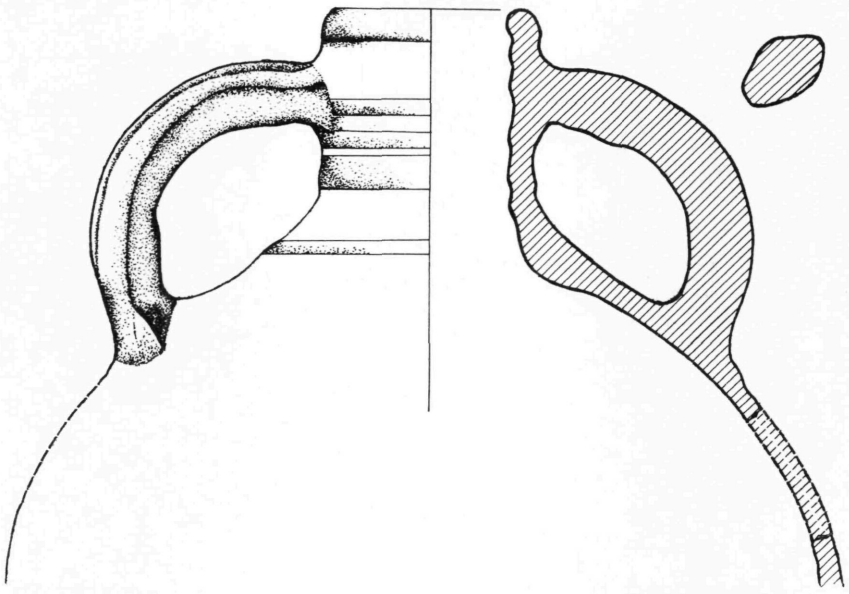

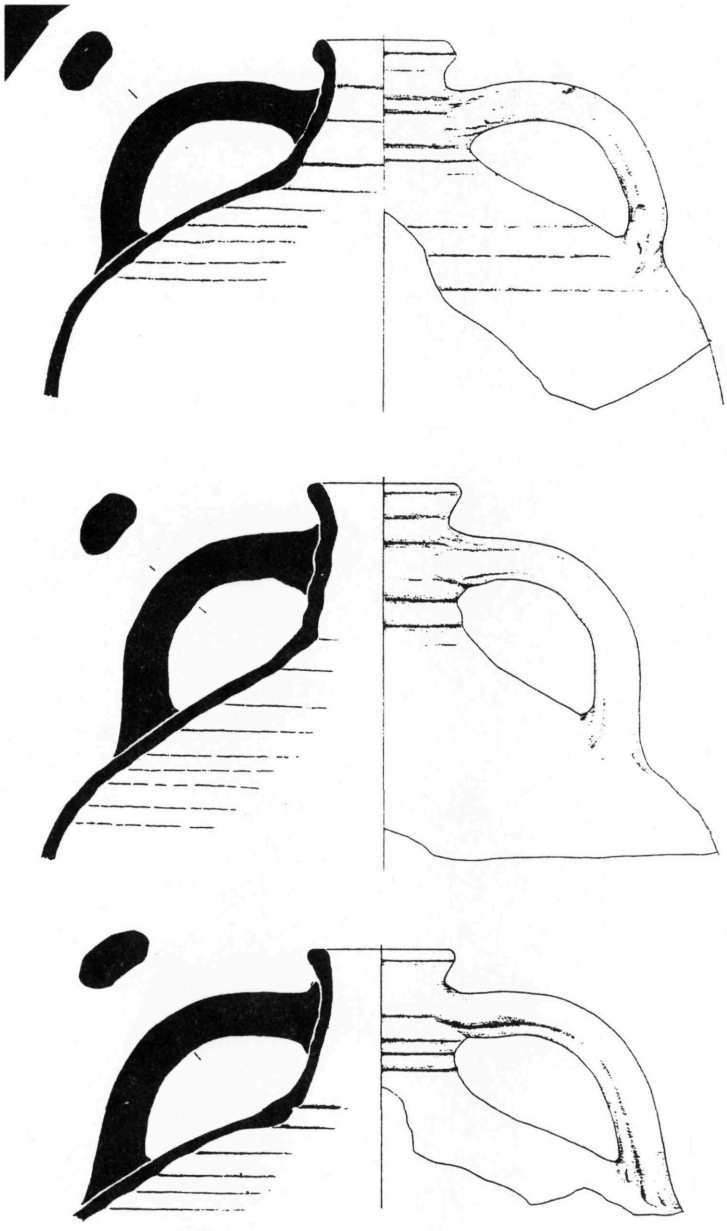
Εικ. 24. α, β, Αμφορέας «βυζαντινού» τύπου, επιβίωση του υστερορρωμαϊκού 2, 8ος- αρχές 9ου αι. Ψείρα, PS 2680, κλ. 1:4 (αδημοσίευτα)

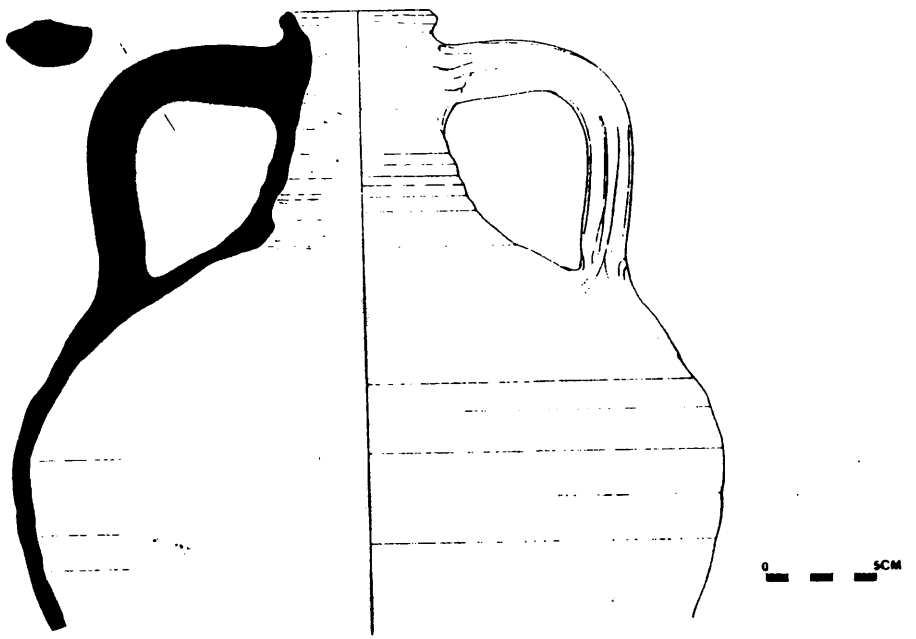
25. Αμφορέας «βυζαντινού» τύπου, επιβιώση του υστερορρωμαϊκού 2, 8ος- αρχές 9ου αι. Ψείρα, κλ. 1:4 (αδημοσίευτο)

Εικ. 26. Αμφορέας «βυζαντινού» τύπου, επιβίωση του υστερορρωμαϊκού 2, 8ος αι. Ηράκλειο (αδημοσίευτο)

Εικ. 27. Αμφορείς «βυζαντινού» τύπου, Οτράντο (P. Arthur – Helen Patterson, Local pottery in southern Puglia in the sixth and seventh centuries, στο *Ceramica in Italia*, εικ. 4)

Εικ. 28. Αμφορέας «βυζαντινού» τύπου, Νάπολη, Ιταλία (P. Arthur, Early medieval amphorae, the Duchy of Naples and the food supply of Rome, *PBSR* 61 (1993), εικ. 3)

MAY TOUMA

CHYPRE: CÉRAMIQUE ET PROBLÈMES*

Le site d'Amathonte: situé près du rivage, à dix km de l'actuelle Limassol, le site s'étendait sur quatre collines (fig. 1 et 2). C'est au sommet de Kastros, l'une de ces quatre collines, que la basilique avait été construite, presque à l'emplacement du temple qui avait été dédié à l'Aphrodite de Chypre.

Les fouilles de l'École française d'Athènes (= E.F.A.) qui exploite archéologiquement le site depuis 1976[1], avaient mis au jour une basilique paléochrétienne en 1984 au sommet de l'acropole[2]. Depuis 1985 une équipe de l'E.F.A.[3] s'était constituée pour la poursuite du dégagement de l'ensemble basilical.

La Basilique (fig. 3): dont la construction fut conçue en une fois, s'insère dans un plan quadrangulaire où prennent place l'atrium à l'ouest, et l'ensemble basilical à l'est. La basilique est formée de trois nefs, d'un narthex, d'un exonarthex et d'un chevet saillant aux absides polygonales.

Elle est pourvue d'annexes au nord et au sud dont on ne connaît pas la fonction. Deux accès sont aménagés, l'un au sud et l'autre à l'ouest[4].

Un dallage en opus sectile pavait la basilique (les nefs et les absides). Les autres secteurs sont dallés avec du gypse.

La citerne: avec sa situation au milieu de l'atrium et dans l'axe de la basilique, elle occupe l'emplacement d'une phiale (fig. 3). Elle a environ 7 m de profondeur. Trois couches successives y ont été identifiées et qui traduisent trois phases: 1- phase de démolition, 2- phase de destruction du site, 3- phase d'abandon de la citerne[5].

---

* Alep 1999

1. *BCH* 100 (1976), 917-921, 925 et 932-933.

2. *BCH* 109 (1985), 979-981.

3. Sous la direction d'Annie Pralong et Jean-Michel Saulnier. Voir les rapports de fouilles publiés dans les *BCH* 110 / 1-2 (1986); 111 (1987); 113 (1989); 114 / 1-2 (1990); 115 / 1-2 (1991).

4. Annie Pralong, La basilique de l'acropole d'Amathonte (Chypre), *Rivista di Archeologia Cristiana* 70, N1/2 (1994), 411-455 .

5. *BCH* 117 (1993), 118, 119. Pralong, Amathonte, 438-440.

La céramique[6]

Les amphores

Nous avons sur le site trois types d'amphores de fabrication amathousienne et chypriote, ainsi que des types importés.

Les types[7] :

1- LRA1 et sa variante la LRA1a (du Ve au VIIe s.)

2- LRA5 (de 670 à 700)

3- LRA13 (VIIe s. et probablement VIIIe s.)

Problème d'identification de pâtes

Les examens à l'oeil nu et à l'aide d'une simple loupe m'ont conduite à faire des distinctions à l'intérieur des types cités ci-dessus, différenciés par leurs pâtes.

Pâtes:

A) Pâte amathousienne la plus abondante, dans laquelle sont faits les types suivants: LRA1; LRA1a; LRA13.

Cette pâte est de couleur rose beige ou beige verdâtre, dure, sableuse, avec des petits grains noirs comme dégraissant qui sont visibles aussi en surface. Un "lait blanc"[8] couvre les surfaces extérieures. Décor: cannelures pour la LRA1 et peigne pour la LRA13.

B) Pâte locale (chypriote), dans laquelle sont faits les types suivants: LRA1a; LRA13. Elle est de couleur beige sombre à brun rouge clair, assez dure, très sableuse, grossière à très grossière, à parois épaisses. Quelquefois les surfaces extérieures sont couvertes de "lait blanc". Même décor.

Les LRA1a de cette catégorie sont de grandes dimensions par rapport aux normes du type en général et par rapport au même type fabriqué dans la pâte A amathousienne.

Quel peut être le lieu de cette production?

Très récemment j'ai appris la présence de fours de potiers à Zygi, à une vingtaine de kms à l'est d'Amathonte[9].

---

6. La céramique tardive du site m'a été confiée depuis 1985 par la mission de l'E.F.A., ainsi que celle (céramique non amphorique) des puits du port (sous-presse).

7. Je signale que je suis dans mon étude le classement de J. A. Riley, The Coarse Pottery from Berenice, dans *Excavations at Sidi Khrebish Benghazi (Berenice)*, éd. J. A. Lloyd, Supplement to *Libya Antiqua* V/2, Tripoli 1989.

8. *BCH* 113 (1990), 872, note 19.

9. Communication personnelle avec S. Demesticha en nov. 1998. Le village actuel de Zygi avait été mentionné depuis 1989 comme site portuaire à l'époque romaine tardive; v. M. C. McClellan – M. L. Rautman, The 1987 and 1988 Field Seasons of the Kalavasos-Kopetra Project, *RDAC* 1989, 157-166, pl. XLII-XLIV surtout 157; v. des mêmes auteurs, *RDAC* 1990, 225-236.

C) Pâte locale (chypriote), dans laquelle sont faits les types suivants: LRA1a; LRA5. Elle est rouge à rouge vif, sableuse, assez dure, avec de petits grains noirs comme dégraissant, surface au toucher granuleux. Décor: cannelures serrées et profondes sur la panse et faites au peigne sur l'épaule.

Ayant rencontré les mêmes spécimens dans les fours du site de l'hôtel Annabelle à Paphos[10], dont j'ai examiné le matériel en 1987, je considère avec beaucoup d'hésitation que cette pâte est paphienne[11].

Les contextes où ont été récoltés les types ci-dessus à Amathonte.

- Pâte A) La LRA1 très rare dans la pièce 17, et un peu plus abondante ailleurs: dans le sondage du secteur 25, mais vite remplacée par sa variante LRA1a qui est présente dans presque tous les secteurs. No 273 et 196 (fig. 4).

La LRA13 est représentée par six spécimens dans la pièce 17 et deux dans la pièce 21. No 276 (fig. 5).

- Pâte B) Abondante dans la pièce 17 et très abondante dans la citerne d'où provient un exemplaire de LRA13 qui est rare par son décor: peigne et cannelure. No 352 (fig. 6).

- Pâte C) Très présente dans la pièce 17, dans la citerne et dans les couches du sondage du secteur 25. No 204 et 337 (fig. 7).

Outre la céramique que nous venons de voir, des vases variés à fonctions différentes, que seront présentés plus bas, sont fabriqués dans les mêmes pâtes.

Amphores importées

La LRA5, palestinienne "Bag Shaped Amphora", attestée à Chypre en 670-700 a Kourion et à Paphos[12], est présente aussi dans la basilique.

Aucun profil complet n'est présent sur le site.

Pâte rose, ou rouge pâle, assez peu sableuse, avec dégraissant blanc. Un engobe blanc, épais et mat couvre les surfaces extérieures.

La distinction des deux pâtes dans lesquelles on a fabriqué la LRA5 et qui sont toutes les deux présentes à Amathonte prouve l'importation de Palestine et la fabrication locale du même type à Chypre. Mais la question qui se pose est celle du lieu précis de fabrication: est-ce à Paphos ou ailleurs?

La LRA2 est représentée par quatre fragments trouvés dans la citerne et deux autres venant d'ailleurs. Pâte rouge vif, très fine micacée. Ce type est daté des Ve-

10. Fouilles du Service des Antiquités de Chypre.

11. Jusqu'à la publication définitive de la thèse de S. Demesticha sur les amphores de ces fours et le résultat de ses analyses pétrographiques.

12. Riley, Berenice, 224.

VIe s., il est d'origine égéenne et des centres de fabrication ont été identifiés en Crète[13].

Cinq amphores de forme plutôt globulaire à décor au peigne sur l'épaule qui ressemblent par leur forme aux LRA13 mais sont fabriquées dans des pâtes différentes entre elles-même et différentes de celles d'Amathonte dont voici quelques exemplaires:

L'exemplaire 257 est en pâte rose, fine, micacée, dure, avec un bouchon en plâtre malheureusement sans inscription ou poinçon (fig. 8).

L'exemplaire 267 en pâte rouge pâle, fine assez peu sableuse, non micacée, dure, trouvée dans la pièce 17 (fig. 9).

Provenant de la citerne, quatre types d'amphores (qui ont été restaurées) sont fabriquées en pâte étrangère par rapport à la pâte locale. Une étude future plus approfondie pourra éclaircir ces problèmes.

Vases non amphoriques

Vases non amphoriques fabriqués dans les pâtes locales.

a) Vases à boire: Cruche en pâte amathousienne A. Cruche trouvée dans la pièce 17, no 269 (fig. 10), une autre semblable dans la pièce 21.

Corps globulaire et fond en ombilic, bec façonné. Une dizaine de cruches et cruchons ont été trouvés dans la citerne. Ils ont des parallèles dans les puits du port d'Amathonte[14], à Salamine, au musée de Kourion[15].

b) Des couvercles d'amphores (nos 189, 10a), très répandus en Orient et dans l'île (fig., 11). Quelquefois leur diamètre correspond à l'embouchure des LRA1a vues ci-dessus.

c) Vases à Glaçure: Il faut noter la présence d'un pichet fragmentaire (no 270) mais à profil complet en pâte peu fine, qui porte des coulures de glaçure brun foncé couvrant le fond, sur sa face externe, la panse et l'anse cannelée (fig. 12).

---

13. Catherine Abadie-Reynal, Les amphores protobyzantines d'Argos (IVe-VIe siècles), dans *Recherches sur la céramique byzantine. Actes du Colloque organisé par l'École française d'Athènes et l'Université de Strasbourg II*, Centre de Recherches sur l'Europe Centrale et Sud-Orientale, Athènes 8-10 avril 1987, éds. V. Déroche – J.-M. Spieser, Athènes-Paris 1989, (= *BCH*, Suppl. 18), 47-56, 51-52 et fig. 7.

14. Port d'Amathonte. Le matériel (sous presse).

15. Catherine Diederichs, *Salamine de Chypre*, vol. IX, *Céramiques hellénistiques, romaines et byzantines*, Lyon-Paris 1980, pl. 18, 195a,b et 198a,b. Kourion: J. W. Hayes, *An Archaeological Guide. Ancient Kourion Area*, 1982, 184 au milieu.

J. W. Hayes situe le début de la glaçure en 600[16]. Des parallèles ont été trouvés à Chypre: à Salamine, Soloi, Paphos. Selon Hayes ce type de production de Constantinople peut durer jusqu' au IXe s., notamment à Soloi[17].

C'est le seul vase à glaçure que nous possédons, mais même de fabrication peu soignée (la pâte brûlée ne permet pas un bon examen), il est unique en son genre et atteste donc une des manifestations locales de la glaçure à Amathonte de Chypre.

d) Bol incisé en pâte B: vase en forme ouverte décoré au peigne, trouvé dans la citerne. No 329/330 (fig.13).

Les Marmites

Description de la pâte.

Elle est assez grossière à assez fine, assez dure, assez sableuse (sable fin et moyen). Elle est de couleur rouge clair à surface brun rouge clair, et la surface extérieure est noircie par enfumage. Des cannelures minces décorent le vase à l'extérieur.

Les vases culinaires sont beaucoup moins nombreux dans tous les secteurs de la fouille, par rapport au matériel amphorique. Ils sont très rares dans la pièce 17, et la pièce 21 a livré un profil complet, ainsi que la tranchée de fondation au nord du mur nord de l'atrium (dans le carré MQ260) 195. Le sondage du secteur 25 a livré sous le dallage de gypse des fragments du même type que 195 (fig. 14). Dans la citerne ces vases sont quasiment absents.

Ce type est la forme caractéristique de Chypre au VIIe s. On le rencontre à Dhiorios (où il a été probablement fabriqué), à Salamine, à Kornos et au Gymnase de Salamine, où il a été associé à des objets du VIIe s., et enfin à Kalavasos-Kopetra[18].

---

16. J. W. Hayes, Contribution of a seventh-century pottery group, dans R. Martin-Harrison – Nezih Firatli, Excavations at Saraçhane in Istanbul, *DOP* 22 (1968), 216.

17. J. W. Hayes, Problèmes de la céramique des VIIème-IXème siècles ap. J.-C. à Salamine et à Chypre, dans *Salamine de Chypre: histoire et archéologie. État de recherches*, éd. Marguerite Yon, Colloques internationaux du CNRS 578, Paris 1980, 375-387, surtout 379.

18. H. W. Catling, An Early Byzantine pottery factory at Dhiorios in Cyprus, *Levant* 4 (1972), 1-82, pl. I-VIII, v. fig. 27 no P185. H. W. Catling – A. I. Dikigoropoulos, The Kornos Cave: an Early Byzantine site in Cyprus, *Levant* 2 (1970), 37-62, pl. XXVIII-XXXII; matériel du Gymnase de Salamine, 48-49, fig. nos 7-8 et de Kornos, fig. 3, no 14; Nea Paphos: Hayes, Problèmes de céramiques, fig. 5; Kalavasos-Kopetra, v. M. L. Rautman et al., Neutron Activation Analysis of Late Ceramics From Kalavasos-Kopetra and the Environs of the Vasilikos Valley, *RDAC* 1993, 233-264, pl. LXI., v. fig. 2.11.

Vases culinaires importés

Dans la pièce 29 nous avons trouvé des fragments de marmites, dont la pâte et l'aspect sont différents: pâte rouge vif à coeur noir, gros grains blancs comme dégraissant. Les surfaces extérieures qui sont cannelées ont reçu de la peinture blanche.

Nous connaissons cette pâte plutôt en Orient (en Syrie, en Palestine, en Jordanie: à Jerash le type est daté du VIIe s. et continue au VIIIe s.)[19].

Amathonte il est représenté par une vingtaine de fragments.

Les contextes d'où viennent ces fragments sont du dernier état de la basilique, par exemple près du mur sud de l'atrium, no 286 (fig. 15).

La sigillée

Vaisselle de table[20]

Il est frappant de constater que la LRD Cypr. R.S. ne dépasse pas la trentaine de fragments; elle est majoritaire par rapport aux sigillées importées d'Asie Mineure ou d'Afrique du Nord.

Af.R.S.W. est représentée par quatorze fragments allant de la fin du Ve s. (avec les F.50 et 67) jusqu'à 660 (avec la F.105), avec une interruption de plus d'un siècle, entre 420 jusqu'à 570. On conclut à la baisse d'importations africaines constatée par O. Waagé et J. W. Hayes pour Antioche et ailleurs, attribuée par les deux auteurs aux invasions vandales entre 450 et 500.

F.50, nos 293, 169, 193; F.67, no 172; F.104, no 191; F.105, nos 295, 294 (fig. 16).

À Amathonte un seul spécimen a été trouvé dans la citerne et un fragment informe dans la pièce 21. Je peux déduire pour le site qu'avant le VIIe s., dans les contextes appartenant réellement à la basilique, n'avait pas été importée de la sigillée d'Afrique du Nord mais d'Asie Mineure.

LRC Phocaean R.S.

Représentée par onze fragments, des F.3 et 10 qui datent du VIe s. jusqu'au début du VIIe s. Un seul fragment a été récolté dans le secteur 29, d'autres ont été trouvés dans des secteurs de destruction du temple d'Aphrodite et le premier état chrétien.

F.3, no 296; F.10, no 312 (fig. 16).

---

19. M. Gawlikowski, A Residential Area by the South Decumanus, dans *Jerash Archeological Project 1981-1983*, éd. F. Zayadine, Amman 1986, 107-136, fig. 1-4 et pl. I-XV, v. surtout 118 et pl. X-XI, XIII A.

20. J'ai suivi la classification de J. W. Hayes, *Late Roman Pottery. A Catalogue of Roman Fine Wares*, The British School at Rome, Londres 1972.

LRD. Cypr. R.S.

Vingt sept fragments de la F.1 (datée entre 370 - 480), de la F.2 datée entre 450 et la fin de la deuxième moitié du VIe s., et de la F.9 datée de 580/600 et la fin du VIIe s. Le type C de cette forme est très représenté, deux assiettes fragmentaires ont été trouvées dans la pièce 17, F.1.1 et F.9 type B dans la pièce 21 et une assiette citerne.

F.1, nos 301, 75, 168 (fig. 17); F.2, no 300 (fig. 18); F.9, nos 198 / 349 / 350 (fig. 19).

Problèmes de pâte et identification de centres de fabrication de LRD.

Ces fragments variés de LRD montrent qu'ils ont été fabriqués dans deux centres car deux groupes de pâtes sont distincts dans la LRD.

1- pâte pure, peu sableuse, très dure, rouge, dégraissant sous forme de minces lamelles de chaux.

2- pâte assez sableuse, tendre à dure, rouge à dégraissant très fin de grains noirs.

J'ai constaté cette même répartition en examinant le matériel LRD de Dhiorios[21].

Notre matériel ne permet pas d'affirmer que la production était ou n'était pas amathousienne. Deux fragments brûlés ont été trouvés dans les puits du port[22] d'Amathonte et je soupçonne qu'il s'agit de ratés de cuisson; leur long séjour dans l'eau de mer les a altérés et ne permet pas d'affirmer leur appartenance à un des deux groupes de pâtes.

De plus j'ai remarqué une parenté entre la pâte et le traitement de surfaces des LRD et les tuiles rouge de la basilique d'Amathonte[23]. La seule différence perceptible à l'oeil nu réside dans le dégraissant: calcaire blanc pour la LRD, sable noir pour les tuiles. On peut envisager comme production locale la LRD si l'on considère que les tuiles sont des produits peu mobiles.

En 1996 la Mission américaine des fouilles de Kalavasos-Kopetra a fait pratiquer des analyses sur plusieurs fragments de LRD du site et de ses environs[24]. Ces analyses ont montré que la LRD et les tuiles sont faites dans la même argile, qui proviendrait de l'ouest de l'île, près de Polis et de Paphos. Mais ces recherches ne précisent pas où sont les centres de fabrications.

---

21. Visite autorisée des réserves du Musée de Nicosie par M. Papageorghiou en 1990.

22. Port d'Amathonte, op. cit., (sous presse).

23. *BCH* 113 (1989), 875, note 32.

24. Rautman et al., Neutron Activation; M. L. Rautman et al., Clays Used in the Manufacture of Cypriot Red Slip Pottery and Related Ceramics, *RDAC* 1996, 69-70.

L'Assiette 298/299 (fig. 20), pâte rose rouge, fine, à engobe jaune, pâte et engobe sont différents des LRD: serait-elle égyptienne (copte ?), datée du VIIe.s, comme le propose J. W. Hayes[25].

Les dolia (fig. 21)

Deux pâtes caractérisent l'argile dans laquelle ont été fabriqués les dolia: une pâte claire amathousienne; une pâte rouge à rose sombre, grossière, sableuse, dure.

Des fragments ont été trouvés dans la pièce 17, un bord et des fragments dans la pièce 21, enfin des fragments prouvant la présence de deux dolia dans la pièce 29.

La citerne a offert avec les six dolia qui s'y trouvaient, une typologie de formes et de décors. C'est la première typologie de vases de stockage pour Chypre au VIIe s., les seuls exemplaires très fragmentaires connus ont été trouvés à Kalavasos-Kopetra[26].

Dolia: no 331: pâte Amathousienne. H: 82.5 cm; D: 37 cm. Décor feston et peigne. No 332: pâte Amathousienne. D: 37 cm. No 333: pâte rouge, bord triangulaire et décor caractéristique peinture blanche. D: 65 cm. No 334: pâte brun sombre. H. connue: 62.05 cm.

Les lampes (fig. 22)

Les lampes à Amathonte, très peu nombreuses, sont représentées par quatorze spécimens.

a) Lampes moulées: chypriotes.

Lampe 263/264, lampe chypriote du IVe s. Elle est arrondie en pâte rose à décor floral. C'est le type 18 d'O. Vessberg et de Thérèse Oziol[27], répandues à Paphos et deux spécimens à Amathonte.

b) Lampes moulées: Antiochéennes.

Lampe 314. Décor abstrait en creux, forme circulaire, pâte claire, elles sont appelées "en galet"[28] et sont datées du VIe s. Un seul fragment avait été trouvé dans la citerne de l'atrium et un autre dans un des puits du port.

---

25. J. W. Hayes, *Handbook of Mediterranean Roman Pottery*, British Museum Press, Londres 1997, v. pl. VII et commentaire sous la planche.

26. Rautman et al., Neutron Activation, fig. 3, 15-20 et p. 235 pour le décor et la forme, mais aucun vase n'est peint en blanc comme ceux d'Amathonte.

27. Thérèse Oziol, *Salamine de Chypre*, vol. VII, *Les lampes du Musée de Chypre*, Paris 1977, pl. 41, no 753, type 18 série b., p. 236-249.

28. Thérèse Oziol – J. Pouilloux, *Salamine de Chypre*, vol. I, Les lampes, Paris 1969, nos 472-474 et *Salamine de Chypre*, vol. VII, p. 279-286.

Cette pâte claire est conforme à la production antiochéenne qui a été définie par J. J. Dobbins depuis 1977[29]. En Syrie elles sont répandues sur la côte et même au bord de l'Euphrate. A Chypre elles sont présentes sur les sites du nord de l'Ile (Salamine, Aghios Philon, Phlamoudi, Dhiorios)[30] et se trouvent en plus grand nombre dans les musées de Chypre et d'ailleurs.

c) Lampes moulées: Syro-palestiniennes[31].

Lampe 252, allongée, en pâte claire à décor floral. Quatre fragments dont trois sur le site et un dans un des puits du port. Le type est présent dans la nécropole d'Amathonte, à Salamine, Aghios Philon[32]; il est daté du Ve s. au VIIe s. et même au VIIIe s.

d) Lampes tournées: Amathousiennes.

Lampes 261 (avec tenon plein), 247, 251. Très répandues à Chypre comme en Orient[33] datées du VIIe s. ou plutôt de la fin du VIe s. Aucun lieu de fabrication n'a été reconnu mais elles doivent être fabriquées localement. A Amathonte elles sont au nombre de six, dont deux viennent de la pièce 17, quatre ont été trouvées dans les puits du port et quelques spécimens dans la basilique de Ayios Tychônas[34].

Chypre il existe au moins une autre production de lampes tournées fabriquées en pâte rouge connue à Salamine Constantia, dont un exemplaire se trouve au Musée d'Ontario[35].

---

29. J. J. Dobbins, *Terracotta Lamps of the Roman Province of Syria*, Ann Arbor-Michigan 1977, I, 62-71; II, 225-233. La publication définitive est sous presse.

30. *Salamine de Chypre*, vol. I et VII, op. cit.; Aghios Philon: J. du Plat Taylor, Excavations at Ayios Philon, the Ancient Carpasia Part I; the Classical to Roman Periods, *RDAC* 1980, p. 152-216, pl. XXV-XXIX; ibid, pl. XXVII, 6 no 13. J. du Plat Taylor – A. H. S. Megaw, Excavations at Ayios Philon, the Ancient Carpasia, Part II. The Early Christian Buildings, *RDAC* 1981, p. 209-250, pl. XXXVII-XLIV, p. 221-225. Phlamoudhi: S. Simeonoglou, Observations on the Archeological Survey in the Area of Phlamoudhi. Cyprus: A Reply, *RDAC* 1975, p. 36-39, pl. IV.I et Dhiorios: Catling, Factory at Dhiorios, p. 78, fig. 5.

31. F. O. Waagé, *Antioch-on-the Orontes*, vol. III, *The Excavations of 1937-1939*, Princeton 1941, type 56, p. 67-68 et fig. 81 nos 172-176.

32. Hélène Procopiou, Αμαθούντα. Ανατολική νεκρόπολη. Τάφος-Οστεοφυλάκιο του 7ου μ.χ. αιώνα, *RDAC* 1995, p. 267, fig. 6z, pl. XXI, fig.6-7. *Salamine de Chypre*, vol. I, pl. X-XIX, 466 et *Salamine de Chypre*, vol. VII, pl. 44, 798-800; Aghios Philon: op. cit., *RDAC* 1980, pl. XXVII, 17, 18.

33. *Salamine de Chypre*, vol. I, p. 476-477 nos 880-882. J.-P. Thalmann, Tell Árqa (Liban Nord), Campagne I-III (1972-1974), *Syria* 55 (1978), 1-52, p. 28, fig. 37: 1-3.

34. Aimablement montrée par Hélène Procopiou en 1998.

35. J. W. Hayes, *Ancient Lamps in the Royal Ontario Museum*, vol. I, *Greek and Roman Clay Lamps*, Toronto 1980, no 348, p. 84.

La céramique modelée (fig. 23)

La céramique modelée a été trouvée dans les couches et secteurs du dernier état de l'occupation du site, car nombreux sont les fragments qui viennent de la couche d'abandon de la citerne et des pièces 17 et 21 qui ont été réamenagées tardivement.

Vingt vases et plusieurs fragments (une cinquantaine), souvent culinaires, offrent une typologie de cette céramique. Comme on l'a vu les marmites typiques et tout autre vase de cuisson sont absents de la citerne.

Les occupants du site de la basilique lors d'un moment difficile ont eu recours à de la céramique modelée, technique ancienne pour remplacer marmites, casseroles et poêles traditionnelles dont le centre de fabrication et l'acquisition étaient devenus difficiles d'accès.

Marmites: nos 341, 340, 342 (H: 20cm) - couvercle?, no 358, pâte méconnaissable car brûlée.

Nous avons même un vase curieux, no 339, avec un tenon à l'intérieur, dont la fonction reste inconnue; il est légèrement brûlé.

Casserole: no 357, poêle: no 356.

Enfin vase à boire (cruche): no 338, pâte claire non brûlée, peut-être locale?

Des vases modelés au VIIe s. à Chypre sont connus à Kalavasos- Kopetra[36], à Kourion[37].

La céramique Arabe (fig. 24).

Quelques fragments du site en pâte claire[38] trouvent des parallèles en Orient datant des VIIe-VIIIe s. (Apamée en Syrie, Jerash en Jordanie, et en Palestine)[39]. Je ne saurai dire si cette pâte est réellement amathousienne. Cette catégorie de décor est connue pour être arabe ou ommeyade.

---

36. Rautman et al., Neutron Activation, p. 235, fig. 2.12 et M. C. McClellan – M. L. Rautman, The 1991-1993 Field Seasons at Kalavasos-Kopetra, *RDAC* 1994, p. 289-307, pl. LXXVIII-LXXXIII, fig. 11 et 12, fig. 6.20, 8,26 et fig. 10.37 et 38.

37. Photo aimablement communiquée par Annie Pralong en 1998 (Musée de Kourion).

38. *BCH* 117 (1993), fig. 23, p. 695.

39. J.-P. Sodini – E. Villeneuve, Le passage de la céramique Ommeyade, dans *La Syrie de Byzance à l'Islam: 7e-8e siècles. Actes du colloque international*, éds. P. Canivet – J. P. Rey-Coquais, Damas 1992, 196-218 surtout 199 et fig. 3. 4. Personnellement, je ne vois pas dans cette forme une amphore mais plutôt une jarre.

Conclusion

Au cours de cet exposé sur la céramique de la Basilique de l'Acropole d'Amathonte vous avez pu partager avec moi les soucis que j'ai pour identifier les pâtes et leurs centres de fabrication dans l'île et sur le site.

Les amphores depuis plus de deux décennies ont été étudiées et classées: les travaux de Dressel, de Hautum, de Scorpan, de Riley, de Peacock et Williams nous ont conduits tous depuis 1979 (depuis l'étude de J. Riley) à dire par exemple que la LRA1 est antiochéenne et a pu servir de conteneur soit à l'huile de Syrie du Nord, soit au vin de Cilicie, que la LRA5 est de Palestine et que la LRA4 contenait le vin de Gaza, très réputé. Mais qu'exportait donc Chypre dans les LRA1a, si nombreuses, fabriquées à Amathonte? Quelle avait été la raison de la fabrication des LRA13 (amphores globulaires): était-ce pour le commerce maritime? Etait-ce aussi pour des liquides ou pour d'autres produits alimentaires?

On sait au moins que des productions amathousiennes ont pu être exportées vers les autres cités de l'île, au moins vers Paphos où j'avais vu des fragments de pâte cuite proche de celle d'Amathonte. Alors que probablement cette catégorie de céramique a été exportée vers Carthage, selon Hayes, elle est sûrement attestée en Egypte où elle est représentée par des fragments d'amphores, selon J.-Y. Empereur et M. Picon.

Sans recherches approfondies, comparaisons et analyses de pâte, nous ne pourrons pas décider quelle région de la Méditerranée importait la céramique claire d'Amathonte à majorité utilitaire ou à fonction de conteneur maritime. Ces recherches ont été commencées pour l'Egypte par Empereur et Picon et doivent être poursuivies.

D'autre part les analyses faites en 1996 par la Mission américaine prouvent que la pâte de la sigillée chypriote et celle des tuiles rouges proviennent de l'ouest de l'île mais d'un site non identifié. Ajoutons les distinctions faites par moi-même depuis 1989 (v. ci-dessus, note 23) sur le matériel d'Amathonte. Puissent des recherches communes entre les deux missions respectives contribuer à rapprocher les résultats de leurs travaux mutuels.

Quoi qu'il en soit, l'étude du matériel d'Amathonte nous éclaire sur l'identité de la céramique paléochrétienne et sa production locale, grâce aux trouvailles de la Basilique de l'Acropole d'Amathonte, mais aussi grâce à celles des puits de son port. Cette production locale des vases de forme et de fonction variées prouvent une activité importante du site entre les VIe et VIIe siècles.

Malgré cette production locale, le site a importé de l'intérieur de l'île des marmites de Dhiorios, des lampes de Syrie et de Palestine, de la sigillée d'Asie Mineure et d'Afrique du Nord.

Indices chronologiques. L'absence sur le site de vases à glaçure à caractère médiéval de fabrication constantinopolitaine peut être un indice chronologique de la fin de l'occupation du site. Ces vases à glaçures se retrouvent en effet sur l'île, notamment à l'Huilerie de Salamine et ont des parallèles à Carthage où leur exportation de Constantinople doit dater d'avant 698, date de la prise de la ville par les Arabes. Cet indice d'ailleurs concorde à Amathonte avec la présence des monnaies de Constantin IV (668-685) trouvées sur les sols des annexes nord. Leur introduction à Chypre pourrait donc être postérieures au deuxième raid arabe (653/54) mais antérieure au Condominium entre les Arabes et les Byzantins (688).

La céramique mise au jour (marmites, amphores) dans le remblai de la nef centrale et dans l'angle nord de l'atrium (secteur 25), les pièces de monnaies trouvées sous le dallage de la cour, ainsi que les traits architecturaux placent l'édification de la basilique et de son ensemble vers la fin du VIe ou au début du VIIe siècle.

La contribution du céramologue permet donc, dans une certaine mesure, d'appréhender ici, à Chypre, un peu les Dark Ages de Byzance.

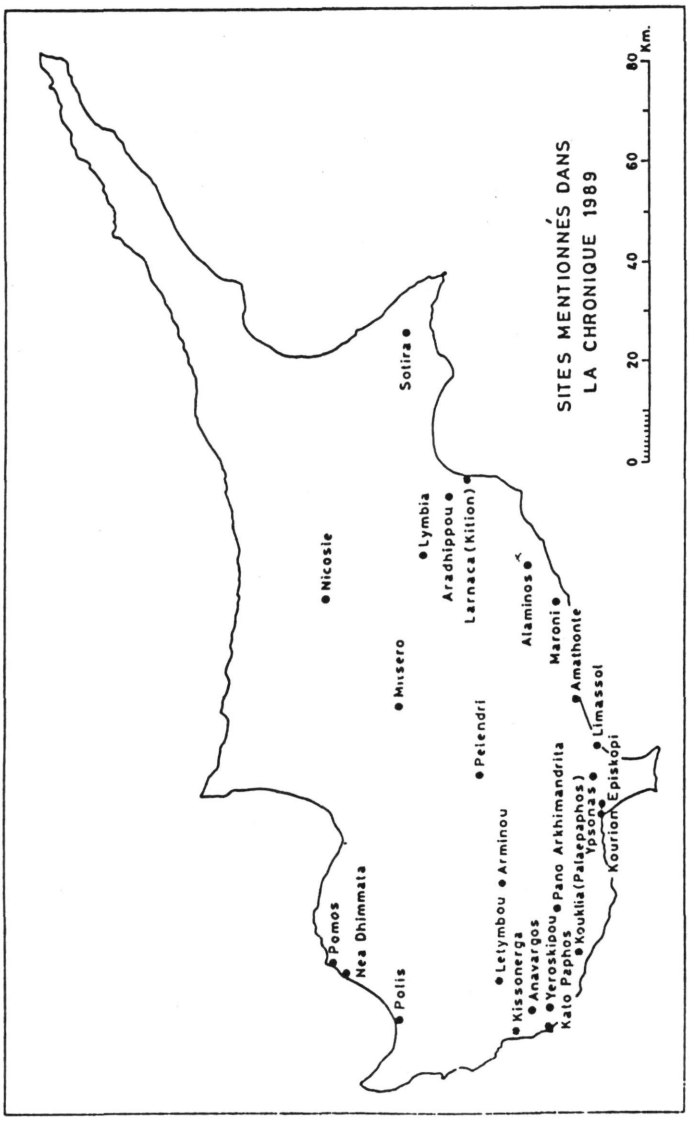

Fig. 1 Carte de chypre d'après la chronique des fouilles dans *BCH*, 1989.

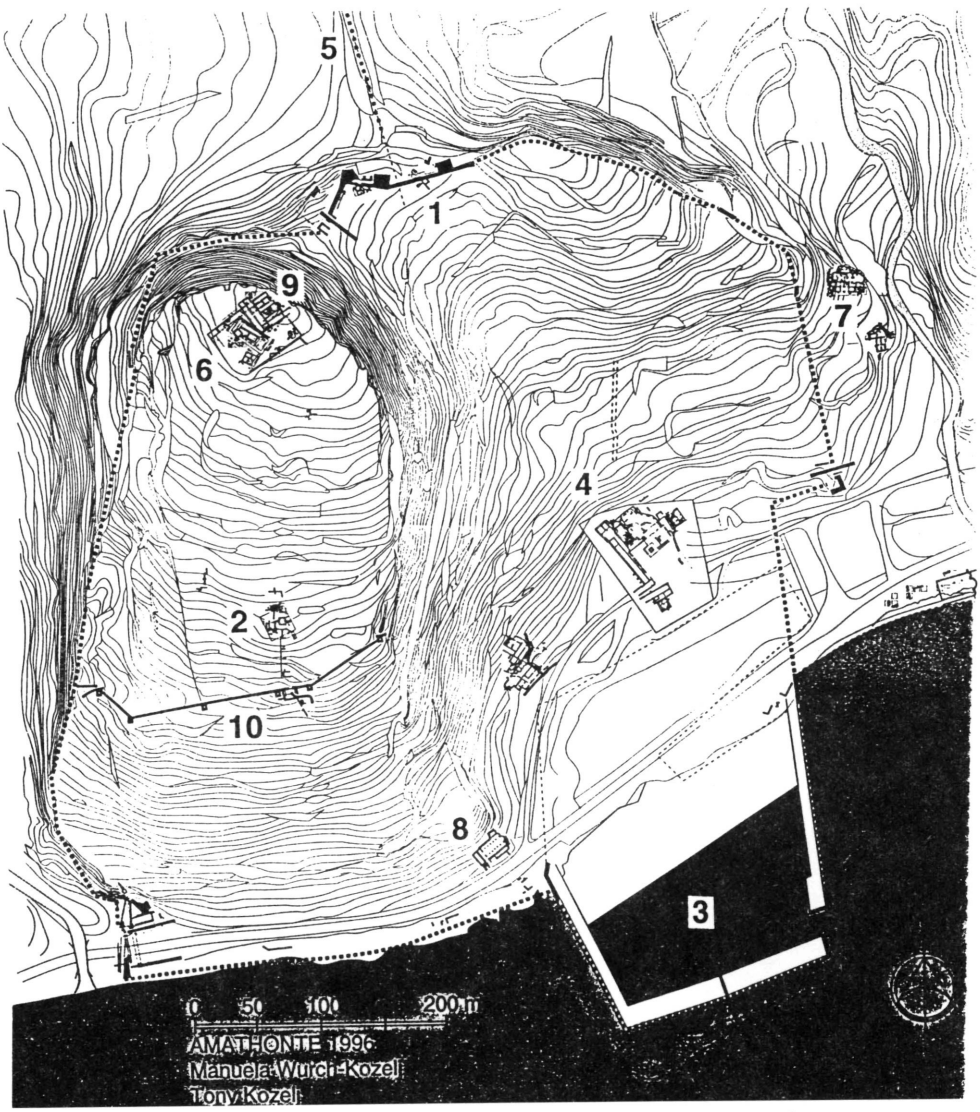

Fig. 2 Plan d'Amathonte, d'après *L'espace grec, Cent cinquante ans de fouilles de l'École française d'Athènes*, Paris, 1996, 96.

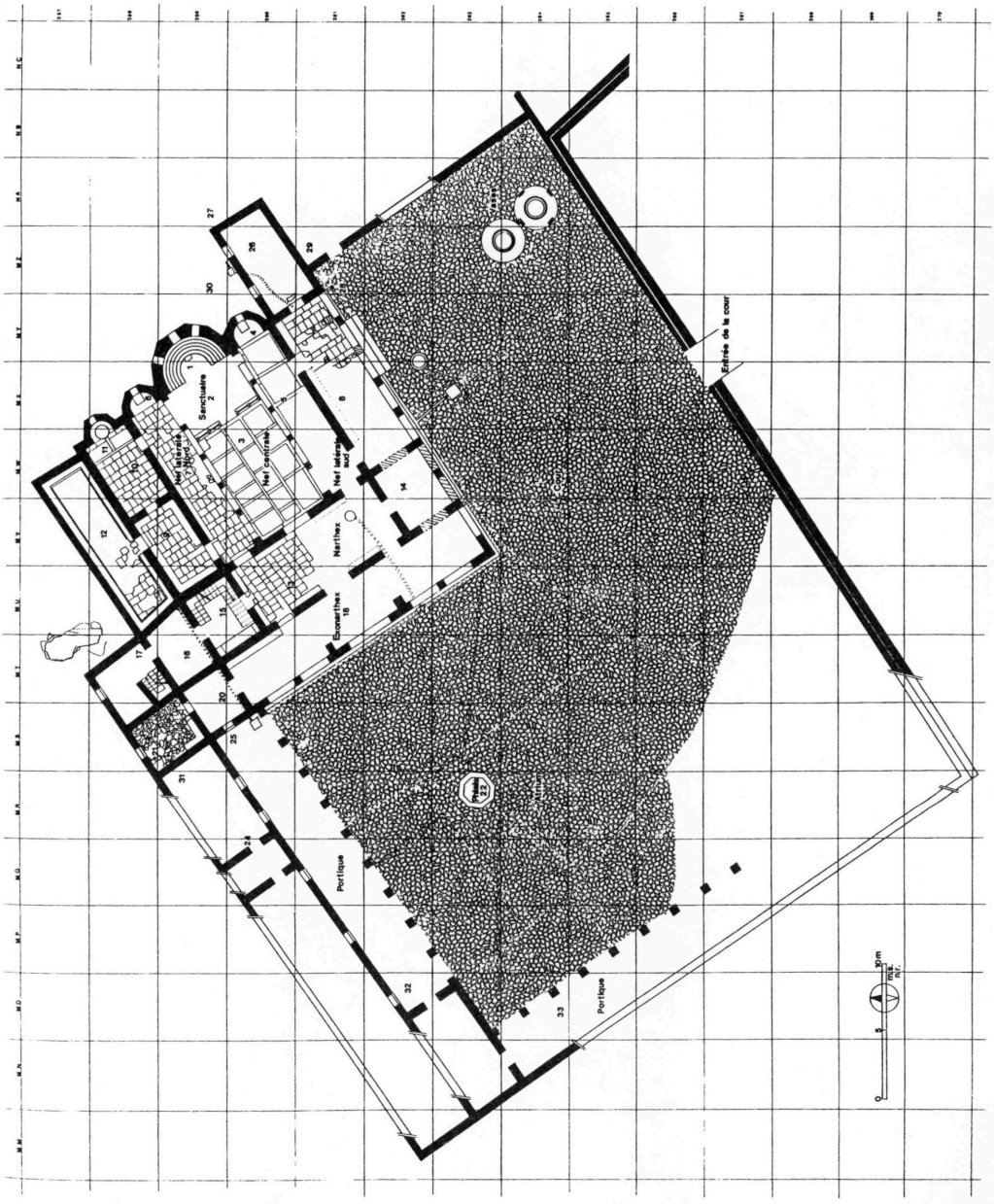

Fig. 3 Plan de la Basilique de l'Acropole d'après le *Guide d'Amathonte*, Paris, 1996, 133.

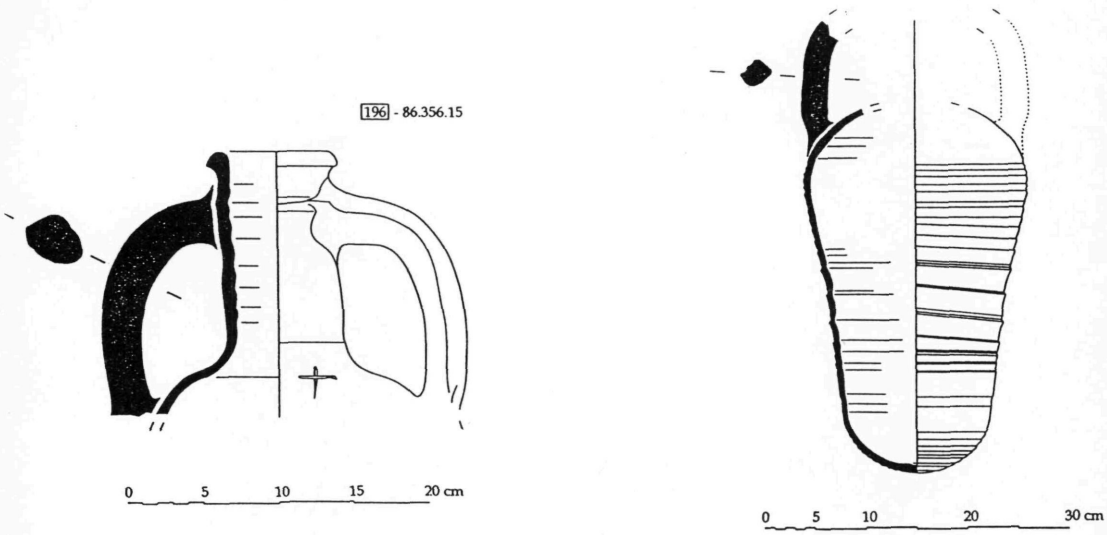

Fig. 4 LRA1a en pâte A (nos 196, 273).

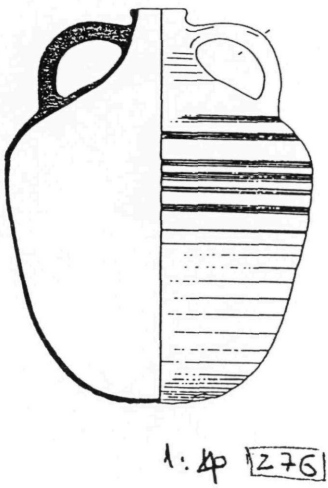

Fig. 5 LRA13 en pâte A (no 276).

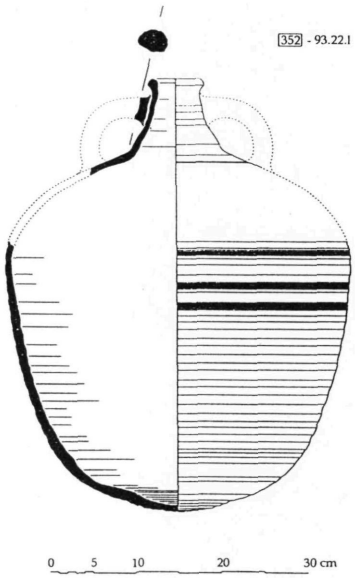

Fig. 6 LRA13 en pâte B (no 352).

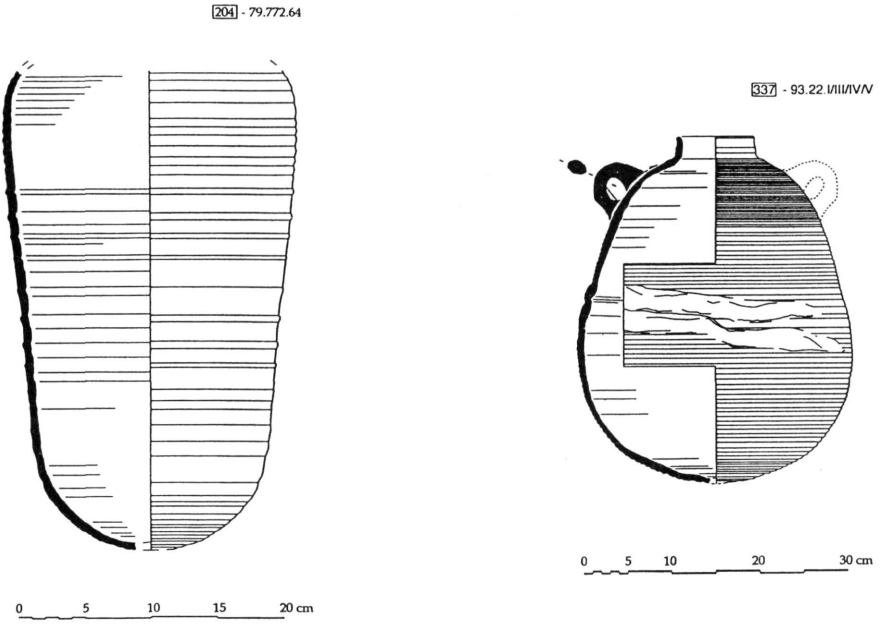

Fig. 7 LRA1a et LRA5 en pâte C (nos 204, 337).

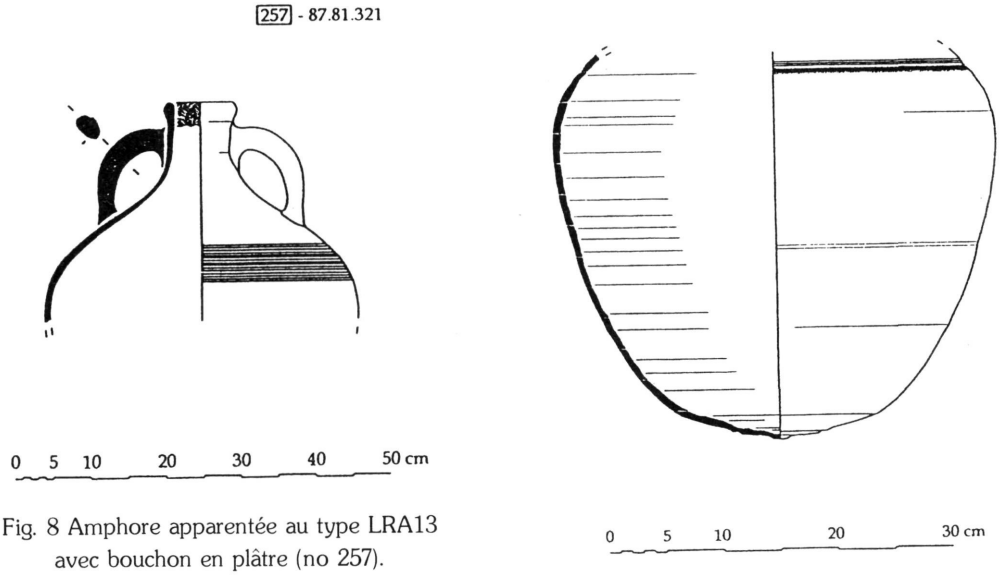

Fig. 8 Amphore apparentée au type LRA13 avec bouchon en plâtre (no 257).

Fig. 9 Amphore apparentée au type LRA13 (no 267).

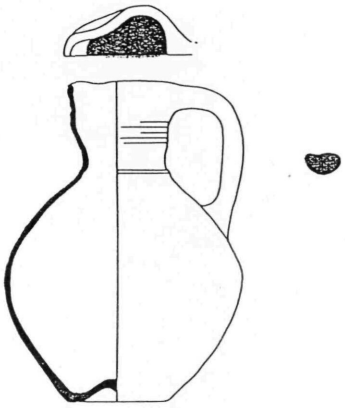

Fig. 10 Cruche en pâte amathousienne A (no 269).

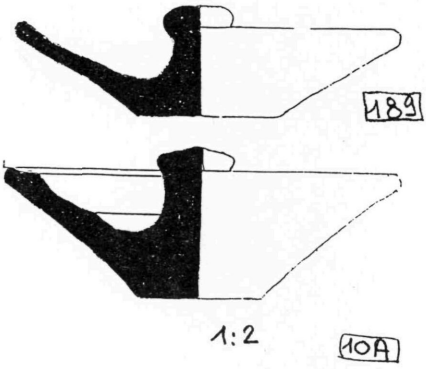

Fig. 11 Couvercles d'amphores (no 10A, 189).

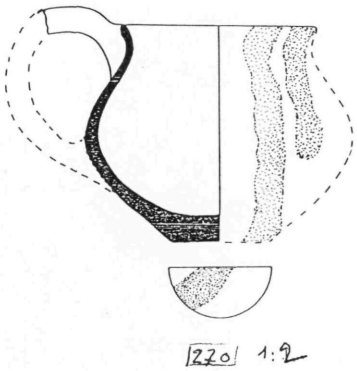

Fig. 12 Vase à glaçure (no 270).

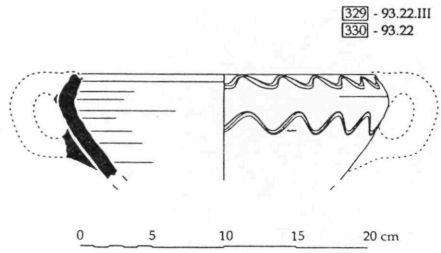

Fig. 13 Bol incisé en pâte B (no 329/330).

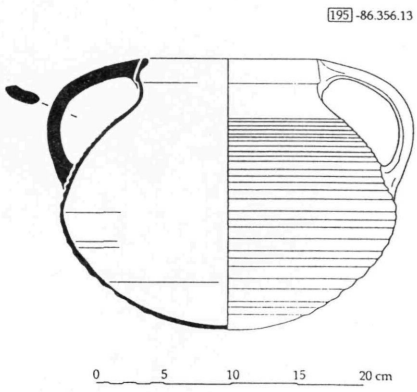

Fig. 14 Marmite (no 195).

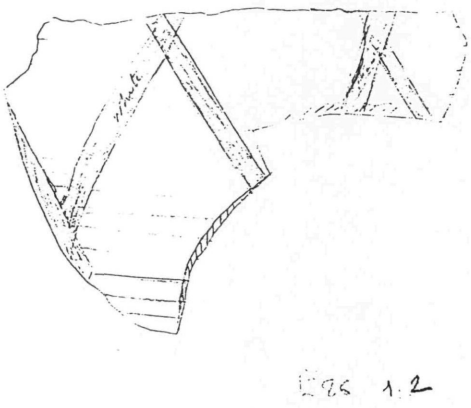

Fig. 15 Marmite à décor en peinture blanche (no 286).

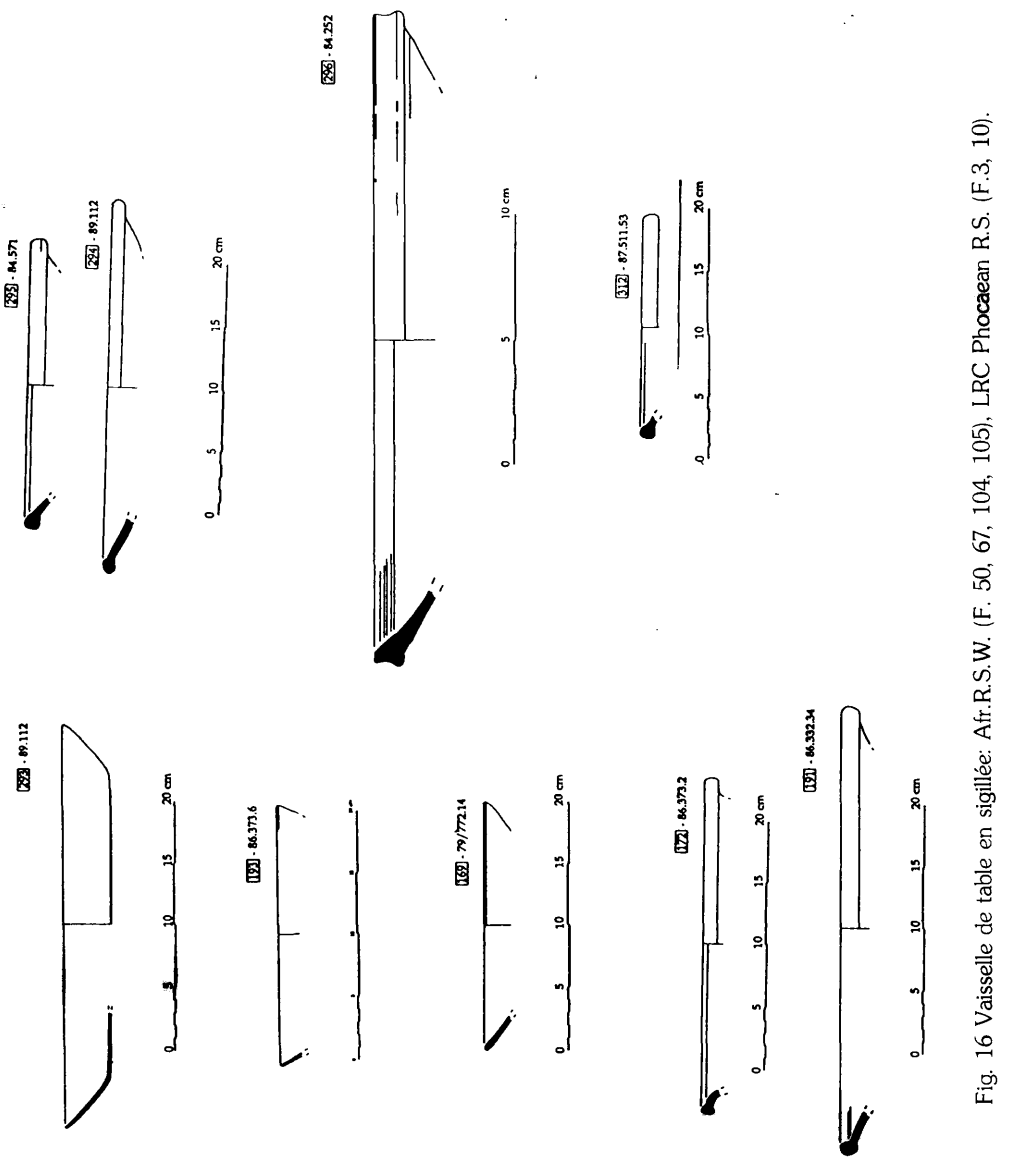
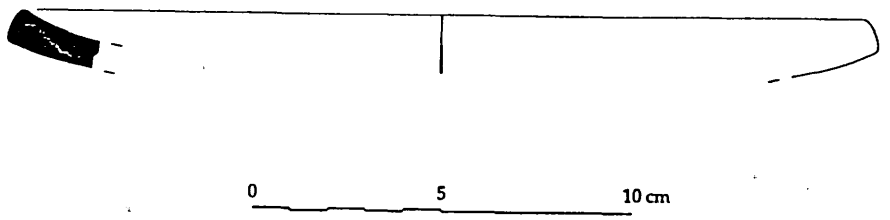

Fig. 16 Vaisselle de table en sigillée: Afr.R.S.W. (F. 50, 67, 104, 105), LRC Phocaean R.S. (F.3, 10).

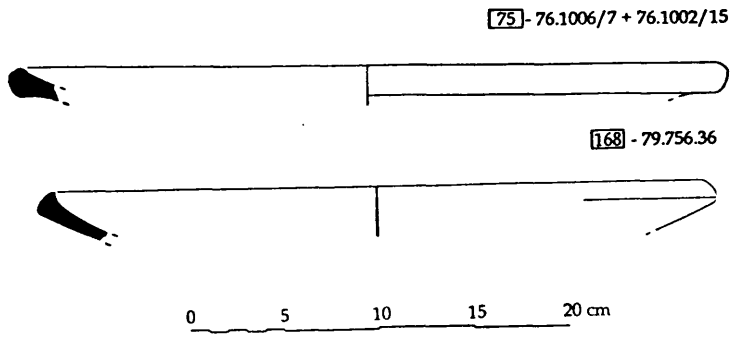

Fig. 17 LRD Cypr.R.S. F.1 (nos 75, 168, 301).

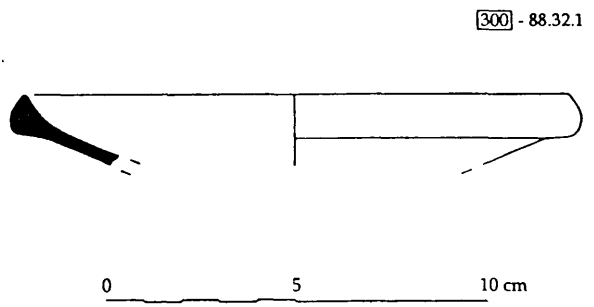

Fig. 18 LRD Cypr.R.S. F.2 (no 300).

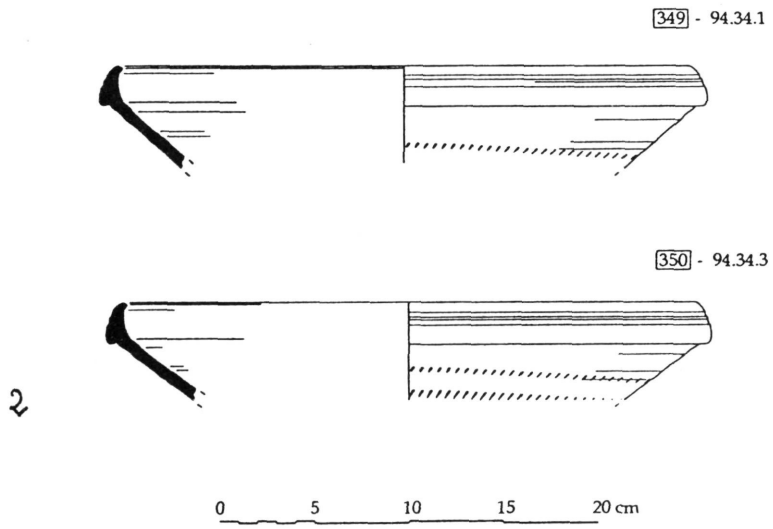

Fig. 19 LRD Cypr.R.S. F.9 (nos 349, 350).

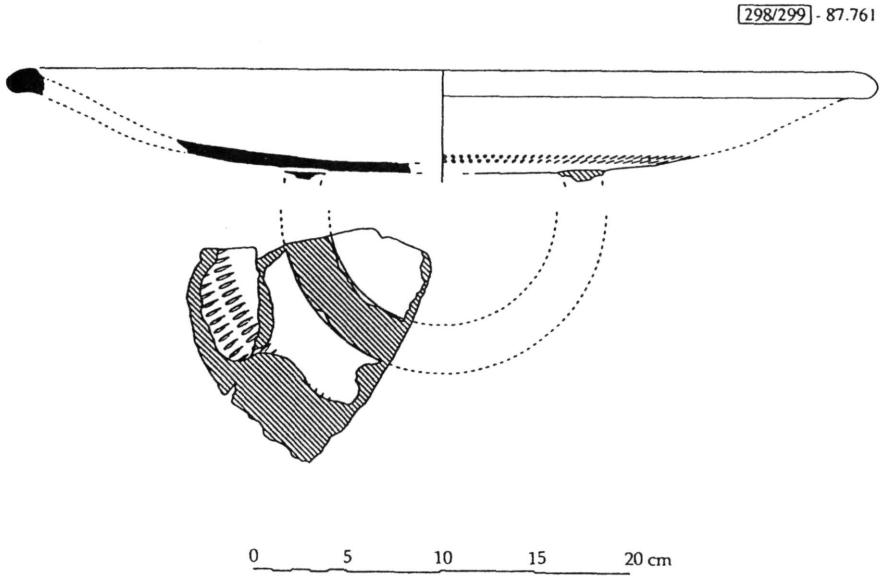

Fig. 20 Assiette à engobe jaune (nos 298/299).

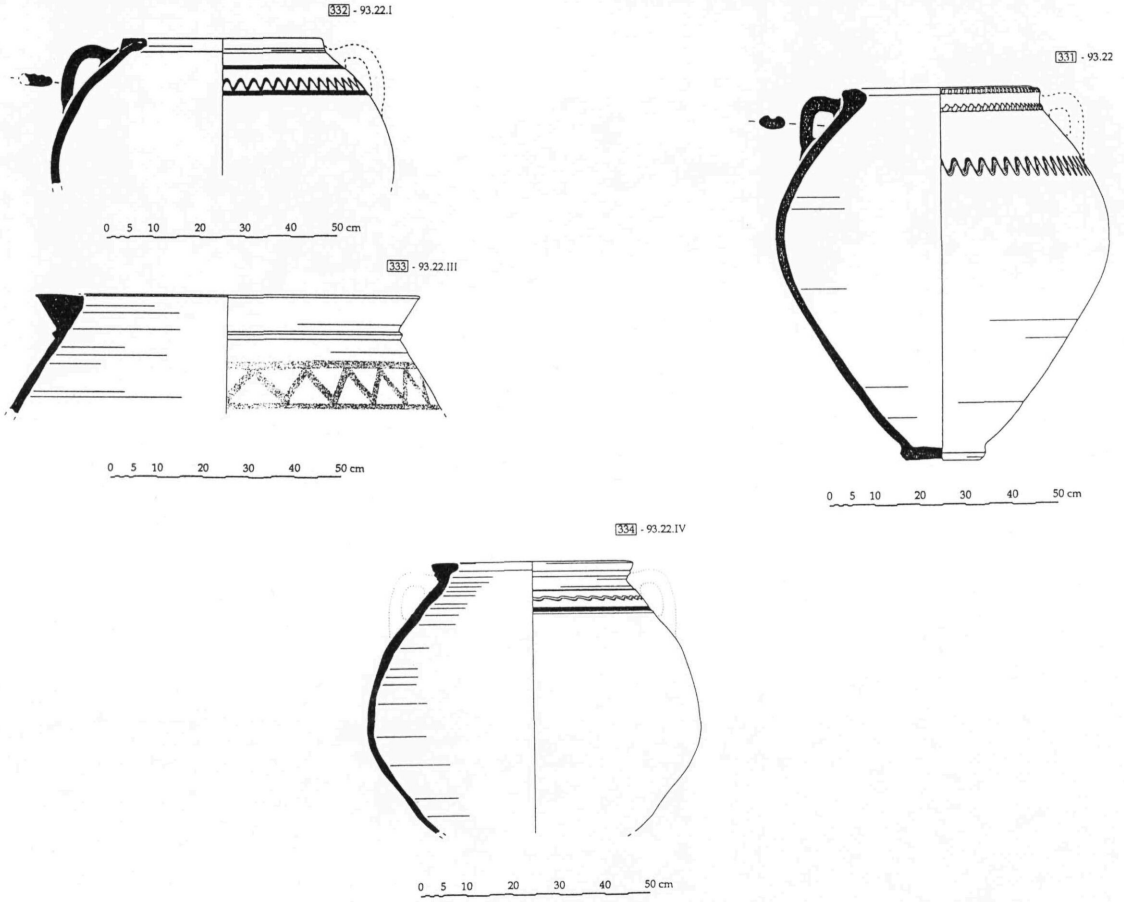

332 - 93.22.I
0 5 10 20 30 40 50 cm
333 - 93.22.III
0 5 10 20 30 40 50 cm
331 - 93.22
0 5 10 20 30 40 50 cm
334 - 93.22.IV
0 5 10 20 30 40 50 cm

Fig. 21 Dolia.

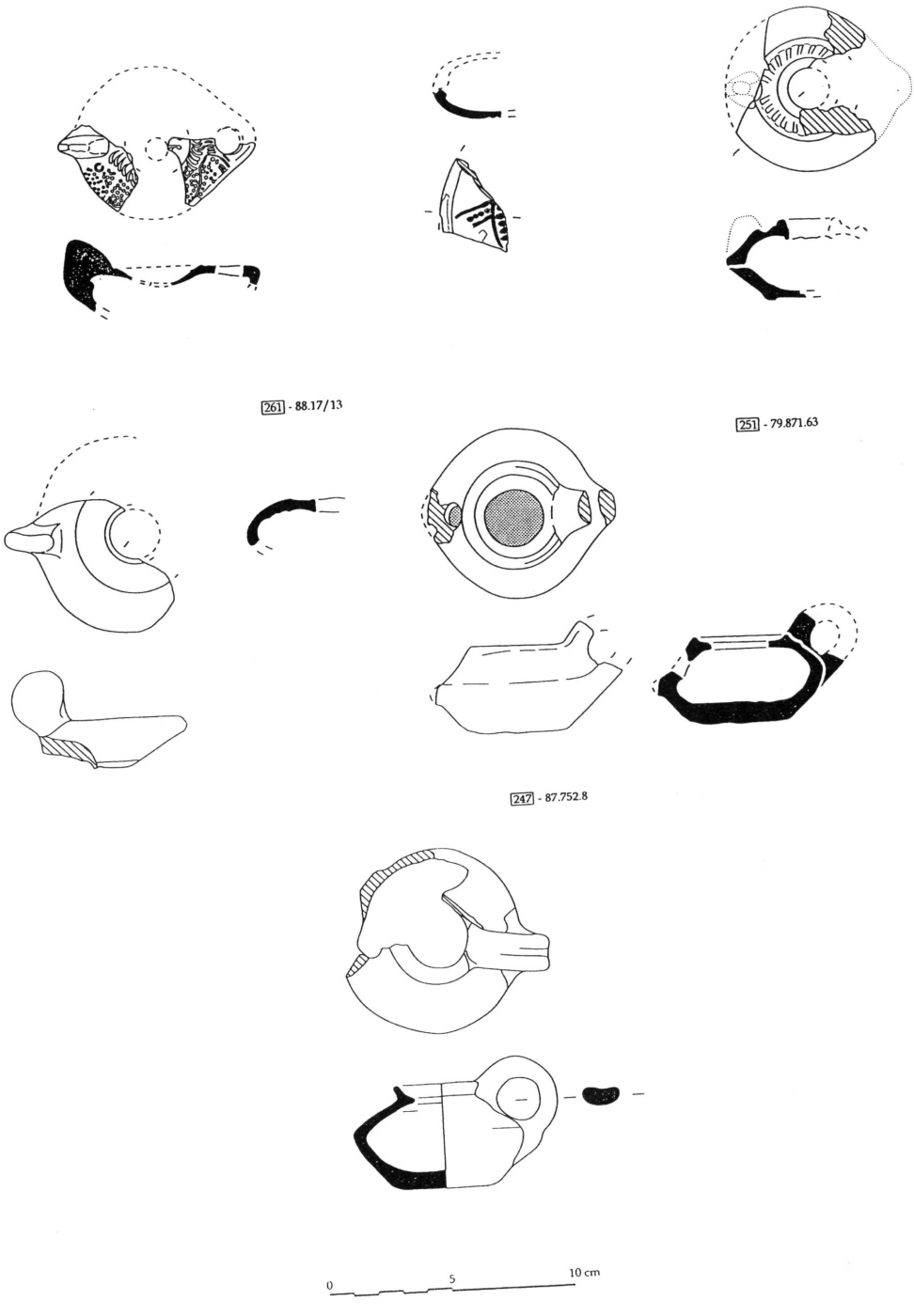

Fig. 22 Lampes.

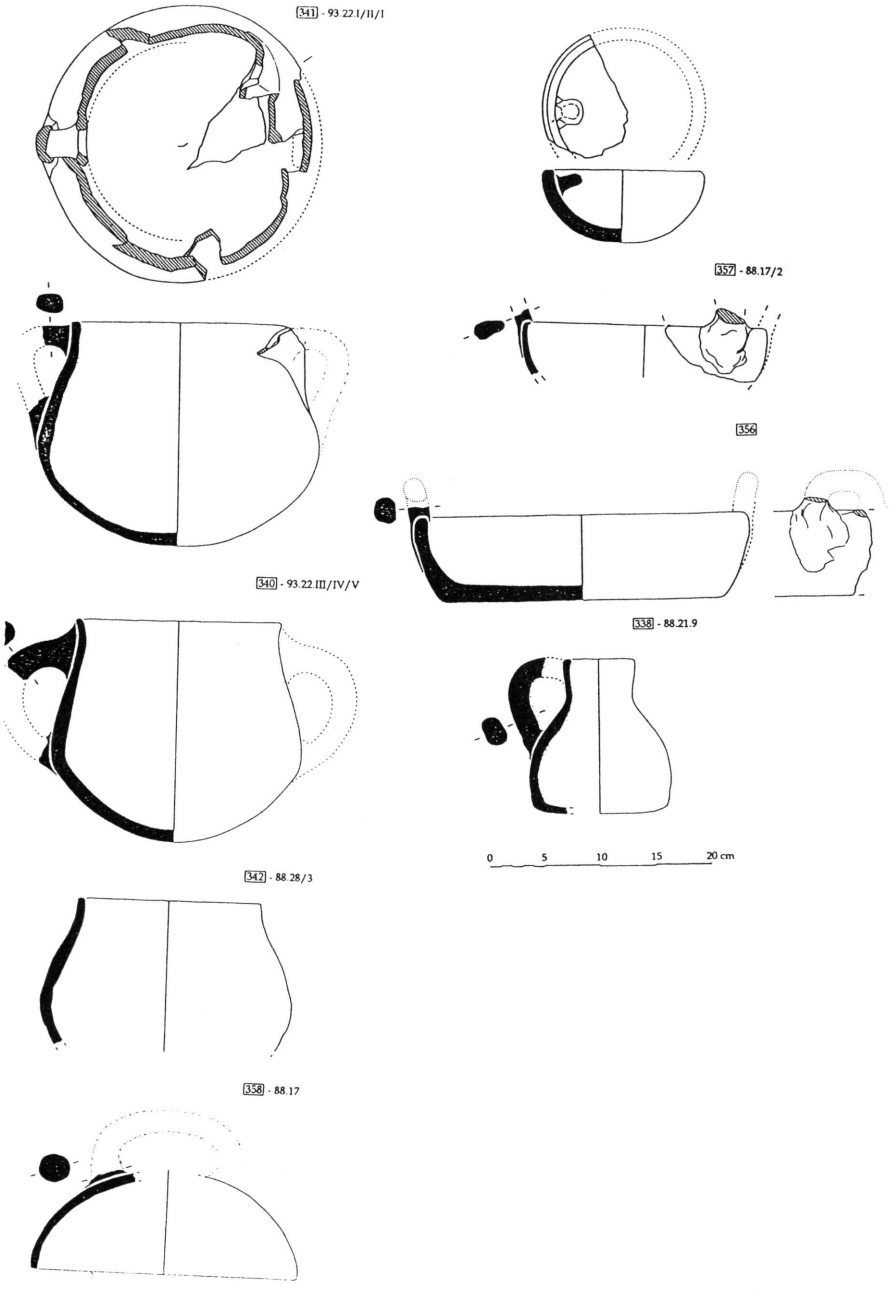

Fig. 23 La céramique modelée.

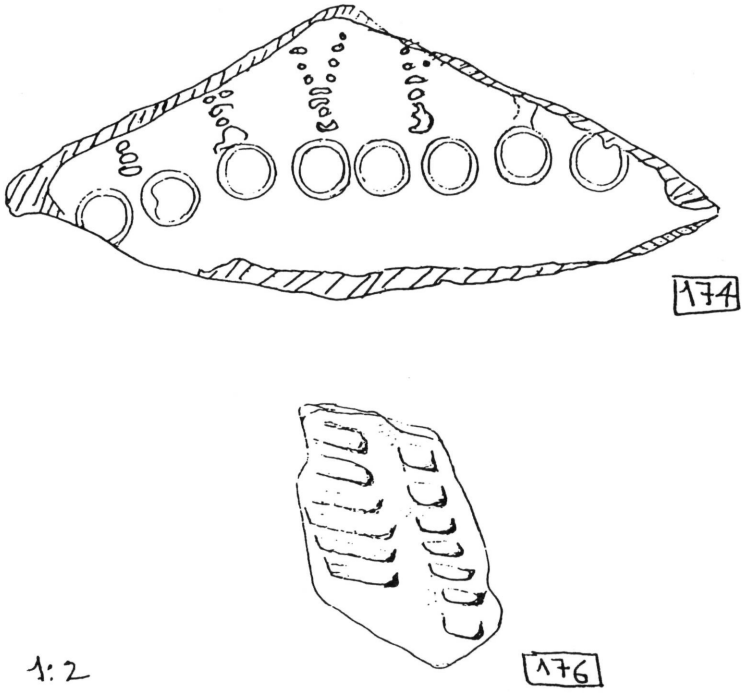

Fig. 24 La céramique arabe.

ANNA AVRAMEA

LES SLAVES DANS LE PÉLOPONNÈSE

Cent soixante dix ans se sont écoulés depuis la publication du livre de Jacob Philipp Fallmerayer sur la péninsule de Morée[1] et nous sommes encore aujourd'hui préoccupés par le problème des Slaves dans le Péloponnèse. Si la réaction à ses théories a été assez vite déclenchée, par contre, on a mis assez de temps pour expliquer "le phénomène Fallmerayer" et l'infrastructure de sa théorie raciste dans le contexte des courants idéologiques européens du XIXe siècle. Pendant les dernières décennies, des modernistes, comme les grecs G. Veloudis[2], Elli Skopetéa[3], et les allemands E. Thurnher[4] et R. Lauer[5] se sont concentrés sur le sujet. D'autre part, depuis la parution du livre de Fallmerayer en 1830 nous pouvons calculer approximativement que les études concernant les Slaves dans les Balkans et particulièrement en Grèce, s'élèvent à un nombre très élevé, dépassant les 300 numéros. Qu'il y ait dans cette bibliographie de l'exagération, du nationalisme de deux côtés, ainsi que des points de vue historiques rédigés au service d'une idéologie politique, tout cela reste hors de doute. Mais, c'est seulement, à ma connaissance, Sp. Vryonis[6], qui, en 1978, dans un article long, analytique et bien documenté a

1. J. Ph. Fallmerayer, *Geschichte der Halbinsel Morea während des Mittelalters. Ein historischer Versuch*, I-II, Stuttgart-Tübingen 1830-1836.

2. Jacob Philipp Fallmerayer und die Entstehung des neugriechischen Historismus, *Südost-Forschungen* 29 (1970), 43-90; Idem, *O Jacob Philipp Fallmerayer και η γένεση του ελληνικού ιστορισμού*, Εταιρεία Μελέτης του Νέου Ελληνισμού, Athènes 1982.

3. Elli Skopetea, Φαλμεράϋερ. *Τεχνάσματα τοῦ ἀντιπάλου δέους*, Μικρή Ἱστορική Βιβλιοθήκη. Θεμέλιο, Athènes 1997.

4. E. Thurnher, *J. Ph. Fallmerayer. Europa zwischen Rom und Byzanz*, Bozen-Athesia 1990. Idem, (éd.), *Jacob Philipp Fallmerayer. Wissenshaftler, Politiker, Schriftsteller*, Innsbruck 1993.

5. R. Lauer, Gräkoslaven und Germanoslaven bei Jakob Phillip Fallmerayer, dans *Die Kultur Griechenlands in Mittelalter und Neuzeit. Bericht über das Kolloquium der Südosteuropa- Kommission 28-31 Oktober 1992*, hg. von R. Lauer und P. Schreiner, Göttingen 1996.

6. Recent Scholarship on Continuity and Discontinuity of Culture: Classical Greeks, Byzantines, Modern Greeks, *Byzantina kai Metabyzantina* 1 (1978), 237-256. Idem, compte rendu du livre de M. W. Weithmann, *Die slavische Bevölkerung auf der griechischen Halbinsel*, publié dans *Balkan Studies* 22 (1981), 405-439.

entrepris de mettre en valeur le problème et critiquer la production historique relative à l'utilisation politique de l'histoire et surtout à partir de 1962, quand la question sur la continuité de la race et de la culture des grecs anciens, byzantins et modernes, a repris de l'élan avec des interprétations extrêmes.

Il a été soutenu dernièrement par M. Weithmann[7] que le terme "siècles obscurs" s'applique spécialement en Grèce parce que les sources qui se réfèrent à ce pays manquent. Il est incontestable que les sources manquent et pas seulement pour la Grèce, mais l'histoire du Péloponnèse a eu l'honneur d'être traitée par Aréthas, l'éminent savant et métropolite de Césarée, originaire de Patras ainsi que par l'illustre historien-empereur, Constantin Porphyrogénète. Il faudrait d'autre part signaler que la rédaction de l'histoire du pays durant les siècles dits "obscurs" se basant sur l'interprétation et les commentaires de leurs écrits, souvent par des historiens avec des idées préconçues, n'est pas encore éclaircie. Rappelons-nous de ce qu'avait noté Paul Lemerle à propos de la *Chronique* dite de Monemvasie, à savoir "qu'on l'a parfois utilisée moins pour écrire l'histoire que pour la récrire"[8] et c'est ainsi qu'au lieu d'éclaircir on arrive à obscurcir les données. Parmi les travaux nous signalons des synthèses qui ont codifié des "vérités historiques", comme par exemple, la carte de la fin du VIIe siècle dressée dans le livre de R. Jenkins en 1966[9], où, sauf Athènes, toute la Grèce échappe au contrôle des Byzantins, constituant ainsi une représentation visuelle, omniprésente et définitive, publiée en anglais par un byzantiniste éminent. L'état des choses devient encore plus difficile parceque les archéologues se réfèrent d'habitude aux livres de synthèse les plus abordables, sans recourir aux articles qui nuancent les résultats de recherche, et ils datent leurs trouvailles d'après les données historiques ainsi établies. Quoi de plus indicatif que la mise en scène de "l'état de siège" de Corinthe, avec le soldat "avar", enterré avec sa jarre et ses objets métalliques attribués aux mêmes envahisseurs et que la recherche moderne a démontré qu'ils sont de fabrication byzantine[10]. C'est ainsi que

---

7. Politische und ethnische Veränderungen in Griechenland am Übergang von der Antike zum Frühmittelalter, dans les Actes du Congrès *Die Kultur Griechenlands* (cité à la n. 5), 13-30.

8. La Chronique improprement dite de Monemvasie: le contexte historique et légendaire, *RÉB* 21 (1963), 5.

9. *Byzantium: The Imperial Centuries, A.D. 610-1071*, Londres 1966, 388: *The Byzantine Empire at the end of the 7th Century A.D.*

10. Gladys Davidson Weinberg, A Wandering Soldier's Grave in Corinth, *Hesperia* 43 (1974), 512-521. Sur la coexistence dans le tombeau de ce soldat enterré dans l'Agora de Corinthe avec ses armes selon la coutume avare, avec un pot de fabrication slave, une plaque-boucle byzantine du type "Pergame" du VIIe s., une boucle d'oreille avare et une épée byzantine de la même période cf. Anna Avraméa, *Le Péloponnèse du IVe au VIIIe siècle. Changements et persistances*, Byzantina Sorbonensia 15, Paris 1997, 97.

tout monument en ruines dans les cités, daté vers la fin du VIe siècle, se mettait en relation avec les catastrophes provoquées par les invasions avaroslaves. Une sorte d'avalanche s'est créée, qui dans son interactivité a établi les faits historiques. J'ai insisté sur cet aspect de l'histoire des "siècles obscurs", mais je ne peux pas ignorer les travaux des spécialistes qui ont travaillé avec plus de calme et qui ont traité ce sujet émotif plus objectivement.

Il a été accentué que le monde de la période protobyzantine consistait une continuité directe de l'Antiquité et qui, malgré les profonds changements qu'il subissait continuait à être lié avec elle. Ce monde est arrivé à une fin abrupte pendant le VIIe siècle, avec la disparition des villes et la transformation de la société et de la culture poliade en une société et une culture agraires. Ce procédé coïncide avec l'arrivée et l'installation des peuples et en ce qui concerne les Balkans et la Grèce, des Slaves[11]. C'est ce facteur extérieur et ses effets qui a été le plus souvent mis en valeur: l'apparente floraison de la ville était en état de stagnation et il ne restait qu'un coup extérieur pour qu'elle succombe. Une nouvelle société a apparu, ayant ses assises dans la campagne, une société dans laquelle les groupes et les structures revêtaient des formes simples[12]. Les théories que je viens de mentionner, très diffusées dans les années '80, avaint comme but de présenter une synthèse générale et le problème de la transition a été affronté dans son ensemble, tandis que l'analyse des changements et de l'évolution interne n'était considérée que globalement.

L'histoire régionale prête le modèle pour définir des phénomènes coordonnés et interférants et aborder le fonctionnement des structures. Une étude sur les Slaves dans le Péloponnèse présuppose l'examen de la période qui s'étend avant leur arrivée. C'est ce que j'ai entrepris dans mon livre sur le Péloponnèse du IVe au VIIIe siècle[13] et dans lequel j'ai essayé de répondre à ces questions. J'ai entrepris de signaler les changements complexes des structures politiques, économiques et sociales et de procéder à des vérifications ou à démentir les résultats qui ont prévalu; j'ai essayé surtout de mettre en doute l'axiome selon lequel les changements qui ont eu lieu pendant "les siècles obscurs" ont été réalisés subitement et que la civilisation protobyzantine ou le monde de l'Antiquité tardive sont arrivés à une fin abrupte due à l'arrivée et l'installation des Slaves. Sans éviter de me rapporter aux conclusions

---

11. C. Mango, Discontinuity with the Classical Past in Byzantium, dans *Byzantium and the Classical Tradition*, Thirteenth Spring Symposium of Byzantine Studies, University of Birmingham, 1979, éds. Margaret Mullett – R. Scott, Birmingham 1981, 49.

12. A. P. Kazhdan – Ann Wharton Epstein, *Change in Byzantine Culture in the Eleventh and Twelfth Centuries*, Berkeley-Los Angeles-London 1985.

13. Cf. ci-dessus, n. 10.

de mon travail antérieur, j'essaierai de présenter ici quelques aspects du problème des Slaves dans le Péloponnèse qui n'ont pas été abordés en détail.

Quand et comment les Slaves arrivent c'est l'étude détaillée d'un grand nombre de trésors monétaires du milieu du VIe au milieu du VIIe siècle environ, répérés non seulement dans les centres urbains mais aussi dans les agglomérations rurales, qui permet de formuler certaines conclusions. Un nombre assez élevé de ces trésors contient des monnaies, dont les dernières émissions sont datées entre 578 et 585, dates qui coïncident avec les données des sources littéraires sur l'arrivée des Slaves. Nous pouvons signaler que les envahisseurs arrivent par vagues et surtout rejeter la mention de la *Chronique* dite de Monemvasie selon laquelle le Péloponnèse, à l'exception de sa partie orientale, échappait aux Byzantins de 587/8 jusqu'à 805. La circulation monétaire entre 586 et 589 est assez élevée et aucun trésor n'a été fouillé entre 585 et 609, action qui aurait prouvé la perturbation. D'autres trésors monétaires ont été découverts contenant des monnaies de deux premières décennies du VII siècle, des règnes de Phocas et d'Héraclius, tant à l'intérieur, en Laconie, qu'à l'Est, en Corinthie. Ces enfouissements sont aussi conformes aux renseignements des sources et surtout à la mention des *Miracles de Saint Démétrius*[14]. À partir de cette période l'arrivée des Slaves devient plus massive. C'est dans la ville basse de Corinthe et non pas sur l'Acrocorinthe que les monnaies isolées circulent pendant le VII et même au VIIIe siècle, comme les fouilles systématiques sur plusieurs endroits le prouvent. Elles appartiennent aux règnes de Phocas, Héraclius, Constant II, Tibère III, Constantin V, Léon IV, Constantin VI et Irène[15] et parmi elles, deux de la fin du VIIe et du VIIIe siècle ont été frappées à Syracuse, dont l'atelier continue à fonctionner, comme il a été démontré dernièrement par Cécile Morrisson[16]. Nous pouvons donc conclure que le commerce méditerranéen persiste et que la route Sicile-Constantinople, qui passe par le Péloponnèse fonctionne.

Quel est l'état du pays du point de vue administratif à l'arrivée des Slaves et quelle est la réaction byzantine devant cette situation se sont des questions qui demandent des réponses.

Quand les Slaves arrivent, le Péloponnèse appartient à la province d'Achaïe ou Hellade, avec Corinthe comme capitale et dépend de la préfecture d'Illyricum. Le même état des choses ressort des *Miracles de Saint Démétrius* vers la fin du VIIe

---

14. P. Lemerle, *Les plus anciens recueils des Miracles de Saint Démétrius et la pénétration des Slaves dans les Balkans*, vol. I, *Le texte*, Paris 1979, p. 175,3-12

15. Cf. Avraméa, *Le Péloponnèse*, 72-81.

16. La Sicile byzantine: une lueur dans les siècles obscurs, *Numismatica e antichità classiche. Quaderni Ticinesi* 27 (1998), 307-334.

siècle[17]. C'est avant la création du thème d'Hellade que l'empereur Constant II arrive à Athènes en 662/3 et non pas à Corinthe et il descend suivant la route côtière et non pas par mer, comme on prétendait dans la bibliographie antérieure. Le texte est clair: *Constantinopoli egressus per littoralia iter habens Athenas venit; indeque mare trangressus Tarentum applicuit*[18]. Les routes terrestres donc n'étaient pas tout à fait impraticables. Le thème d'Hellade sera créé peu après le passage de Constant II, entre 687 et 695 et mentionné dans les sources du VIIIe siècle, comme une province gouvernée par un stratège. Le nombre élevé de stratèges du thème mentionnés par les sceaux des VIIIe et IXe siècle, les tourmarchai, les dioiketai, les kommerkiarioi, démontre que c'est un thème qui fonctionne régulièrement, avec Corinthe comme capitale dans ses débuts[19]. Son caractère était maritime et comprenait sûrement aussi la partie orientale et méridionale du Péloponnèse. Cela est prouvé par la découverte de 21 sceaux des personnes appartenant à l'administration centrale et provinciale répérés aux côtes et îlots de l'Argolide et des objets métalliques trouvés au cap Tigani, dans le Magne. Les sceaux de l'Argolide appartenaient à des ecclésiastiques, mais surtout à des stratèges des Helladiques, à un drongaire, ainsi qu'à de hauts dignitaires partisans de l'Iconoclasme. Trouvés avec des boucles de ceinture et autres objets métalliques, datés des VIIe et VIIIe siècle, ils prouvent la présence byzantine et notamment de la flotte[20]. Sous ces conditions faut- il considérer que les Slaves restaient à l'intérieur sans aucun contrôle, cultivant les terres sans payer d'impôts? et tous ces stratèges d'Hellade et géographiquement parlant des régions du Péloponnèse restaient accrochés sur les rochers en attendant le moment propice pour les subjuguer?

Entre la création du thème d'Hellade et l'expédition de Stavrakios en 783, pendant tout un siècle, les sources ne mentionnent aucune réaction du pouvoir byzantin contre les Slaves du Péloponnèse. En plus, cette expédition, qui fut très accentuée par les historiens modernes, est interprétée comme n'ayant pas obtenu des résultats contre les Slaves à cause de la difficulté que Stavrakios rencontra pour pénétrer dans la péninsule, intimidé par les occupants. Mais le texte de Théophane[21]

17. Lemerle, *Miracles*, vol. I, p. 175,3-12; p. 227,16-228,6. Cf. aussi, vol. II, *Commentaire*, Paris 1981, 177.

18. Paulus Diaconus, *De gestis Langobardorum*, *PL* 95, 598A; cf. les sources présentées en détail par K. Setton, The Bulgars in the Balkans and the Occupation of Corinth in the Seventh Century, *Speculum* 27 (1950), 541, n. 157.

19. N. Oikonomidès, L'archonte slave de l'Hellade au VIIIe siècle, *Viz. Vrem.* 55 / (80) (1998), 111-118.

20. Anna Avraméa, Ανέκδοτα μολυβδόβουλλα από τα νησιά του Αργολικού κόλπου, *Σύμμεικτα* 10 (1996), 11-25. Eadem, *Le Péloponnèse*, 89-104.

21. Théophane, 456.

rapporte tout simplement que le logothète entra dans le Péloponnèse et fit beaucoup de prisonniers et de butin, et ne signale point qu'il rencontra de la résistance et des difficultés. Jusqu'au début du IXe siècle, nous n'apprenons aucun mouvement des Slaves dans la péninsule. Aucun document sigillographique ne donne de renseignements sur une tribu ou sklavinie dans le Péloponnèse. C'est seulement vers la quatrième décennie du IXe siècle qu'apparaissent les Mélingues et les Ézérites dans le Sud, ayant une organisation tribale. L'anonymat des Slaves dans le pays, constaté pour la période antérieure révèle des conditions différentes que celles de la Grèce du Nord. Ils ne devaient pas former des groupes définis et étant arrivés par vagues successives, ils avaient perdu leur cohérence[22]. Par contre en Phthiotide et dans la région de Démétrias, au golfe Pagasitikos, les sceaux des archontes des Slaves du VIIIe et même du début du siècle, prouvent leur présence et leur soumission au pouvoir byzantin[23].

Parmi le grand nombre de problèmes que la question slave fait surgir, je vais m'arrêter à celui du réseau urbain. Dès la création de la province d'Achaïe ou Hellade, nous constatons que le Péloponnèse n'est pas richement doté de cités; la disparition et l'affaiblissement du réseau urbain, surtout dans les parties occidentale et centrale, s'annonce progressivement dès le VIe siècle. C'est là que l'élément slave va s'installer en plus grande masse. D'autre part, à l'exception de l'Isthme et de Corinthe, qui sont fortifiés vers le milieu du VIe siècle, aucune autre agglomération ne reçoit de fortification après le début du Ve siècle[24].

Dans les villes de Corinthe et d'Argos, mieux étudiées du point de vue topographique, les constructions et réparations s'arrêtent avant l'arrivée des Slaves, sans pour autant que la vie dans la cité soit annulée. Des agglomérations urbaines, surtout côtières, sont signalées par les sources et l'archéologie dans les parties orientale, méridionale et occidentale, pendant les VIIe et VIIIe siècle. Par contre, pour l'intérieur, nos données sont presque inexistantes. À ce propos, je vais examiner les données d'ordre ecclésiastique, qui mentionnent les évêchés de la fin du VIIe siècle et notamment ceux, dont les évêques ont pris part au concile de 680/1 à Constantinople. Trois évêques du Péloponnèse signent les actes: Stéphanos de

---

22. Maria Nystazopoulou-Pélékidou, Les Slaves dans l'empire byzantin, dans *The 17th International Byzantine Congress. Major Papers*, New Rochelle-New York 1986, 353.

23. Sur l'archonte slave de l'Hellade et notamment de la région de Spercheios selon la proposition de N. Oikonomidès, cf. son article, cité ci-dessus, à la n. 18. Le sceau du début du VIIIe siècle de l'archonte des Vélégézites, Tichomir, tribu installée dans la région de Thèbes Phthiotides et de Démétrias a été récemment publié par W. Seibt, Siegel als Quelle für Slawenarchonten in Griechenland, *SBS* 6 (1999), 27-36.

24. Avraméa, *Le Péloponnèse*, 60-66.

Corinthe, qui signe comme "évêque de la métropole du pays des Hellènes", l'évêque Jean d'Argos et l'évêque Théodose de Lacédémone[25]. Ce dernier, a été considéré par plusieurs byzantinistes modernes comme résidant non pas en Sparte mais en Monemvasie, parceque l'évêché de Lacédémone ne fonctionnait plus depuis l'arrivée des Slaves en 587/8, selon le recit de la Chronique dite de Monemvasie. Mais cette hypothèse ne peut pas être retenue, puisque la basilique de saint Nikon à Sparte est datée par P. Vokotopoulos du début du VIIe siècle[26], donc après la date, rapportée par la *Chronique*, du départ des habitants et de l'abolition de la ville par les Slaves. En plus, il faut maintenant se demander pourquoi le siège qui abrite l'évêque refugié de Lacédémone, c'est à dire Monemvasie, n'est pas représenté, puisque nous connaissons par le sceau de son évêque Georges, daté de la seconde moitié du VIIe siècle[27], son fonctionnement ecclésiastique.

Pour aborder la solution du problème il me paraît nécessaire de reprendre la lecture du texte de la *Chronique* dite de Monemvasie, chronique locale, rédigée tout probablement par Aréthas au début du Xe siècle et qualifiée depuis longtemps comme *Chronique* de la métropole de Patras. En réexaminant le passage sur la diaspora péloponnésienne nous constatons que l'auteur signale la fuite des habitants de quatre villes. Pour les trois premières il se rapporte très brièvement: la ville de Patras se transporta à Rhégion de Calabre, les Corinthiens tout près à l'île d'Égine, les Argiens, encore plus près, à l'îlôt d'Orobè, en face de chez eux. Mais il s'arrête longtemps aux Lacédémoniens, qui se dispersent loin, les uns en Sicile, à Dèmenna, les pasteurs et les paysans en Cynourie, et les autres, ayant trouvé un endroit escarpé ils y vont et bâtissent une place forte, Monemvasie, où ils s'installent avec leur évêque. Retenons que se sont seulement les Lacédémoniens qui, selon la *Chronique*, partent avec leur évêque. Quant à la description du retour, toujours selon la *Chronique* dite de Monemvasie, après la victoire de Skléros, qui permit aux habitants de se réinstaller, seuls les habitants de Patras reviennent avec leur archevêque Athanase et c'est ainsi que Patras rebâtie est élevée au rang de

25. *ACO*, II, 2, p. 891; II, 1, 2, no. 10, 56, 59.

26. G. Huxley, The second Dark Age of the Peloponnese, *Λακωνικαί Σπουδαί* 3 (1977), 92, n. 3; Vl. Popović, Aux origines de la slavisation des Balkans: la constitution des premières sklavinies macédoniennes vers la fin du VIe s., *Comptes rendus des séances de l'Académie des Inscriptions et Belles - Lettres*, Paris 1980, 249-250; M. F. Hendy, *Studies in the Byzantine Monetary Economy, c. 300-1450*, Cambridge 1985, 79-80. P. L. Vocotopoulos, Παρατηρήσεις στὴν λεγομένη βασιλικὴ τοῦ Ἁγίου Νίκωνος, dans *Actes du 1er Congrès International des Études Péloponnésiennes*, vol. 2, Athènes 1976-1978, 273-285.

27. Voula Konti, Μαρτυρίες γιὰ τὴν εἰκονομαχικὴ ἔριδα στὴν Πελοπόννησο. Προβλήματα καὶ προσεγγίσεις, *Σύμμεικτα* 13 (1999), 92-93.

métropole. Nicéphore Ier, continue le rédacteur du texte, releva aussi Lacédémone de fond en comble, c'est à dire il bâtit une ville neuve, il y installa une population mélangée des Kaphèroi, Thracésiens, Arméniens et autres, rassemblés de divers lieux et villes, donc il y installa de nouveaux habitants et l'éleva au rang d'évêché, il créa par conséquent un nouvel évêché en le soumettant à la juridiction de la métropole de Patras, nouvellement créée. En ce qui concerne le retour des Corinthiens et des Argiens la *Chronique* reste silencieuse. Mais pour Lacédémone, qui devait passer de la juridiction de la métropole de Corinthe à celle de Patras, il rédige tous ces détails. Pour que ce transfert soit conforme aux canons, Lacédémone devait être une ville neuve avec une nouvelle population, par conséquent un nouvel évêché dans la hiérarchie ecclésiastique. En plus, tous ces détails sont mis en valeur pendant ces premières années du Xe siècle, quand la hiérarchie ecclésiastique des anciens evêchés de l'Illyricum prenait sa forme officielle. C'est le moment où, comme il est souligné dans le Décret de promulgation de la préséance des métropoles et archevêchés, entre 901-905 par Nicolas Ier Mystique: "... Avec les villes de l'Orient sont enregistrées aussi celles de l'Occident, car depuis l'antiquité jusqu'à maintenant, on ne les avait pas encore rangées parmi les autres villes..."[28]. Cet état des choses figure dans la *Notitia* 7[29] et reflète l'ordre officiel des métropoles dans la hiérarchie byzantine, situation qui était flottante depuis le passage des évêchés de l'Illyricum du pape de Rome au patriarcat de Constantinople. Le but du rédacteur de la *Chronique*, tout probablement d'Aréthas[30] est de dresser un historique, qui a comme but la justification des droits de la métropole de Patras sur l'évêché de Lacédémone. À ce propos, l'histoire est mise au service de l'intérêt ecclésiastique de sa ville natale et nous avons ainsi un vieil exemple du service de l'histoire à des buts utilitaires. Tout cela amène à la conclusion que le document n'est pas innocent et à mon avis, ce passage de la *Chronique* dite de Monemvasie résulte d'un montage conscient.

Le premier épisode d'une révolte des Slaves se rapporte à la ville de Patras. Raconté par Constantin Porphyrogénète et très connu[31], il est daté *circa* 805. Les Slaves se révoltent contre les Byzantins, avec l'aide des Sarrassins. Ils pillent les maisons des Grecs, leurs voisins, puis ils encerclent la ville même, qui est une cité entourée de murailles, habitée par les Grecs et leurs archontes. Le stratège siégeant

---

28. V. Grumel – J. Darrouzès, *Les Regestes des Actes du Patriarcat de Constantinople*, vol. I, *Les Actes des Patriarches*, fasc. II et III, Paris 1989, no 598.

29. J. Darrouzès, *Notitiae episcopatuum Ecclesiae Constantinopolitanae*, Paris 1981, 302, 303.

30. St. Kyriakidès, *Βυζαντιναὶ Μελέται*, VI, 1947, 92. J. Koder, Arethas von Kaisareia und die sogenannte Chronik von Monembasia, *JÖB* 25 (1976), 75-80.

31. *De administrando Imperio* (éd. Gy. Moravcsik – R. J. H. Jenkins, Washington D.C. 1967, CFHB 1), ch. 49.

à Corinthe a mis trois jours pour venir à leur aide, mais heureusement, grâce à l'intervention de saint André la ville est sauvée. L'empereur Nicéphore attribue à son sanctuaire, où les Sklavènes avaient cherché asile, le butin et les personnes, c'est à dire les Slaves avec famille, parents et tous leurs biens avec la charge d'entretenir et nourrir les stratèges, fonctionnaires et ambassadeurs qui venaient à Patras. Le même épisode est indirectement rapporté par les canons liturgiques que saint Joseph l'Hymnographe a rédigé pour glorifier saint André vers le milieu du IXe siècle. Ces hymnes très intéressants pour les détails historiques qu'ils rapportent ont été mis en valeur et exploité dernièrement par N. Oikonomidès[32]. Saint André est loué et glorifié au nom du clergé et du peuple de Patras pour les avoir sauvé de la révolte des milliers de barbares sauvages, à savoir les Sklavènes, et de l'armée innombrable d'Agarènes. Il est ainsi prouvé que la légende hagiographique sur saint André est formée et diffusée bien antérieurement au récit de Constantin Porphyrogénète et que le *myron* qui sortait de son tombeau rappelait le tombeau de saint Démétrius de Thessalonique. Bref, tout tend à élever et glorifier la nouvelle métropole, Patras. Le *sigillion,* qui sera promulgué plus tard par Léon VI, va régler dans le détail les prestations dues à la métropole par les Sklavènes[33]. Il est bien possible qu'il y ait eu des contestations pour l'appartenance des terres, mais il faut prendre en considération que leur nombre devait être limité, vu les devoirs qu'on leur a assigné à accomplir. Le dossier de la métropole de Patras est complété par "La lettre synodale de Nicolas III Grammaticos à l'empereur Alexis Ier Comnène en 1084, démontrant par les saints canons et les lois qu'il ne faut point séparer les évêchés de leurs métropoles"[34]. Cette fois la métropole de Patras protestait parcequ'un an avant, Alexis Ier avait élevé Lacédémone au rang de métropole privant ainsi Patras de son évêché. L'histoire se répète et tenant compte de cet antagonisme ecclésiastique nous pensons au récit rapporté pour Lacédémone par la *Chronique* dite de Monemvasie.

Du grand et encore "obscur" problème sur les Slaves dans le Péloponnèse nous pouvons brièvement exprimer en résumé quelques conclusions auxquelles ont abouti nos recherches. Les attaques du VIe siècle ont provoqué la terreur et des perturbations, mais point la conquête militaire. Leur arrivée, qui commence pendant la seconde décennie du VIIe siècle, va devenir massive vers le milieu du VIIIe, après la peste de 746/7. Tout le long de ce temps la présence slave bien attestée ne sera ni

32. N. Oikonomides, St. Andrew, Joseph the Hymnographer, and the Slavs of Patras, dans *Λειμών, Studies Presented to Lennart Rydén on His Sixty-Fifth Birthday,* éd. J. O. Rosenqvist, Uppsala 1996, 71-78.

33. Sur les *sigillia* promulgués pour Patras, cf. le dernier article de Kl. Belke, Einige Überlegungen zum Sigillion Kaiser Nikephoros'I. für Patrai, *JÖB* 46 (1996), 81-96.

34. Grumel – Darrouzès, *Regestes,* no 938.

niée, ni repoussée par les Byzantins. La cohabitation est en plusieurs endroits prouvée. Quand ils arrivent, ils trouvent un espace rural, qui commence à être désorganisé à partir du milieu du VIe siècle, lorsque les *principales*, abandonnant la campagne, passent à de hautes fonctions impériales et ecclésiastiques. La gestion de la terre par l'Église reste surtout problématique, non seulement à cause de l'arrivée de nouveaux-venus, mais aussi, à cause du passage des évêchés de l'Occident en Orient pendant le VIIIe siècle. La présence du pouvoir byzantin est attesté aux sites côtiers et un cercle maritime contourne le pays, proche des voies maritimes pour le commerce et la guerre, courant attesté tôt, avant l'arrivée des Slaves, mais renforcé sous les Isauriens. Une seule tribu slave restera pour longtemps contrôlée, mais souvent rebelle, même contre les Francs du XIIIe siècle, ce sont les Mélingues du Taygète[35].

35. Anna Avraméa, Le Magne byzantin: Problèmes d'histoire et de topographie, dans *ΕΥΨΥΧΙΑ, Mélanges offerts à Hélène Ahrweiler*, Byzantina Sorbonensia 16, vol. 1, Paris 1998, 49-62.

THOMAS VÖLLING (†)

THE LAST CHRISTIAN GREEKS AND THE FIRST PAGAN SLAVS IN OLYMPIA

The work on the early Byzantine settlement with its remains forms part of the research project "Olympia during the Roman Empire and in late Antiquity", conducted by the German Archaeological Institute[1]. The absence of Medieval finds (7th-9th centuries A.D.) from the former sanctuary has been recognized for a long time[2]. Already the German excavation team in the last century supposed that the end of the settlement of Christian Greeks should be connected to the attacts of Avars and Slavs on the Peloponnese mentioned in ancient written sources[3].

The discovery of early Medieval Slavic cremation burials during the construction of the New Museum of Olympia seemed to confirm this supposition. Thus, it was natural to include these Slavic graves in the investigations of the end of the Christian settlement, if one wants to find answers to some of these questions: What is the chronological relation between these two find complexes? How long did Christian Greeks continue to live at the site of Olympia and what might have happened to them after the Slavs settled down in this area? For how long did the Slavic invaders use the burial ground to bury their dead? Do the finds of the Christian settlement and the Slavic grave finds indicate any direct contact between the two different populations?

---

1. See preliminary reports on this project in *Nikephoros* 5 (1992), 75-84; 6 (1993), 153-158; 7 (1994), 229-250; 8 (1995), 161-182; 9 (1996), 199-228; 10 (1997), 215-216.

2. There are few coins (17) from the 10th - 14th centuries coming from Olympia, see A. Postolakas, *Νομίσματα ἐν τῷ 'Εθνικῷ Νομισματικῷ Μουσείῳ 1883-1884*, Athens 1885, 62; Vasso Pennas, Η ζωή στις βυζαντινές πόλεις της Πελοποννήσου: Η νομισματική μαρτυρία (8ος-12ος αι. μ.Χ.), in *Μνήμη Martin J. Price*, Βιβλιοθήκη της Ελληνικής Νομισματικής Εταιρείας 5, Athens 1997 (with engl. summary) 262 (the 7 coins mentioned already by Postolakas, the other finds are still unpublished).

3. From the abundance of the almost un-surveyable literature only some more recent studies should be mentioned: M. W. Weithmann, *Die slavische Bevölkerung auf der griechischen Halbinsel. Ein Beitrag zur historischen Ethnographie Südosteuropas*, München 1978; W. Pohl, *Die Awaren. Ein Steppenvolk in Mitteleuropa 567-822 n. Chr.*, München 1988, 94-127; Anna Avraméa, *Le Péloponnèse du IVe au VIIIe siècle. Changements et persistances*, Byzantina Sorbonensia 15, Paris 1997, 67-104.

In this paper, I want to present only a short first preliminary report of the work still in progress on the last phase of the Christian settlement in the former sanctuary and a summary of the interpretation of the Slavic cemetery of Olympia. The entire presentation of all finds of this cemetery with a complete documentation and analysis will soon be published by Tivadar Vida and myself[4].

The Christian settlement of Olympia.

Immediately after the games and the cult in honour of Zeus had ceased at latest around the middle of the fifth century A.D., a Christian population settled down in the former sanctuary[5]. The old excavators determined two phases in the archaeological record which have been confirmed by the more recent excavations. The first settlement phase is to be placed chronologically before the destruction of the Zeus Temple and the wall built of spoils. The older excavators termed it as "Byzantine".

This "Byzantine" village was situated in a semi-arc to the west of the Altis grounds around the most important building of this village, the early Christian church which was newly built on top of the former workshop of Phidias. This church was constructed as a triple-aisled naos with apse and narthex, entrance corridor, and side rooms in the west. The floor was laid with large marble spoils, amongst them two with early Byzantine inscriptions naming the donor Kyriakos and the executing craftsman Andreas. The altar and the apse are set off by a barrier consisting of four transennas. A synthronon with a raised central seat was built in the curve of the apse, while the floor consisted of the opus sectile lining of the vestibule of the temple of Zeus. The walls of the church were decorated by ornamental wall-paintings. The ground plan, the design of the presbyteral zone and the ornaments of the barrier slabs speak in favour of a construction of the church in middle or the 2nd half of the 5th century[6].

---

4. I am most grateful to both Prof. Nicolas Yalouris and Prof. Petros Themelis, the excavators of the Slavic burials, for giving permission to study and to publish these finds. Together with my collegue Dr. Tivadar Vida from the Archaeological Institute of the Hungarian Academy of Sciences in Budapest I finished the analysis of the Slavic finds from Olympia, which will be published soon: T. Vida – Th. Völling, *Das slawische Brandgräberfeld von Olympia*, Archäologie in Eurasien 9, Berlin (in press).

5. A. Boetticher, *Olympia: das Fest und seine Stätte*, Berlin 1886, 35-38; F. Adler, Geschichte des Untergangs der Bauwerke zu Olympia, in *Topographie und Geschichte von Olympia*, Olympia I, ed. E. Curtius – F. Adler, Berlin 1897, 93-98; Aphentra Moutzali, Η Ολυμπία κατά την πρωτοβυζαντινή περίοδο, in *Praktika Ileiakou Pneumatikou Symposiou* 1993, Athens 1994, 260-278; Th. Völling, Olympia in Late Antiquity, in *New Approaches to Medieval and Post-Medieval Greece. Proceedings of an International Conference*, eds. J. Bintliff – D. Tsougarakis, (Corfu 1-3rd May 1998) (in press).

6. F. Adler, Die byzantinische Kirche, in *Die Baudenkmäler von Olympia*, Olympia II, ed. E. Curtius – F. Adler, Berlin 1892, 94-105; F. A. Bauer – A. Oepen, Die Kirche von Olympia (forthcoming volume of Olympische Forschungen).

To this first settlement phase belong also private houses usually consisting of several large rooms, one of it with a simple hearth, built-in pithoi and a raised working area being recognizable as a kitchen. For the provision of building material many ancient buildings were torn down and their elements ('spolia') were used as a resource not only for the construction of the fortification wall and of the Christian church, but also for the building of private houses. This first settlement phase lasted until the first half or even more likely until the middle of the 6th century, when the temple of Zeus, the wall of spoils, the church and many other buildings, too, were destroyed, probably by an earthquake (551 A.D.?)[7].

Subsequently, a new village emerged with a focus east of the temple of Zeus (fig. 1) and consisting of densely arranged house complexes with small rooms. A large part of the pediment sculptures were incorporated in the structure of these houses, a fact which is entirely absent from the older phase. For the first time, houses and graves were now built also in the former Altis, the wall of spoils was partly torn down and built over, and the Heraion was profaned by a wine press in the opistodomon. The church was re-built to a minor scale, limited to the eastern central nave and the choir.

The old excavators called this settlement, inadequately -as they themselves admitted- the "Slavic huts", although this later village like its predecessor was occupied by Greek Christians only[8]. This new level of occupation is significantly different from the earlier one. In contrast to a widely spaced group of rather large single houses, a mostly enclosed village consisting of densely placed building complexes along narrow alleys developed. The houses of this later phase are also distinguishable from their predecessors by their construction. The walls of many houses were built by roughly rectangular spolia from older buildings standing vertically end to end. The gaps were filled with marble rubble (among other things, the pediment statues), tiles and stones without mortar but presumably with mud to bind them. The houses were also generally of smaller proportions. Built-in pithoi and raised work benches, simple hearths as well as occasional plaster work can be observed.

A relatively well attested example is the so-called "post-Antique house" ("nachantikes Haus") west of the church (fig. 2)[9]. From an open yard, there was

7. Boetticher, *Olympia*, 32-34; Adler, Geschichte des Untergangs, 96.

8. Boetticher, *Olympia*, 38; W. Dörpfeld, Erläuterung zu dem Lageplan der byzantinischen Bauwerke, in *Topographie und Geschichte von Olympia*, 92; Adler, Geschichte des Untergangs, 96-97.

9. A. Mallwitz, Das Gebiet südlich der Bäder am Kladeos. Der Baubefund, in *6. Olympiabericht*, Berlin 1958, 12-41; Völling, Olympia in Late Antiquity, Fig. 4.

access to a small side-room and to the residential house separated in at least three rooms of different size. Its westernmost room is characterized as a kitchen zone by a working platform and a pithos. Here, also a coin treasure of the 2nd half of the 6th century was found deposited in a spathion[10].

The significant differences in the building and settlement pattern between the two occupation phases are not limited to Olympia, but form part of a ruralisation tendency recognizable all over the Balkan Peninsula. The original settlement structures decayed, small houses were built of clay and stone, and horticulture and fenced areas for small livestock were established on empty spaces. Former cities were transformed into villages[11].

The economic base of the community in Olympia is indicated by several winepresses[12], while ovens and kilns were banned to the outskirts of the village due to the fire hazard. Rotation querns and iron tools attest the growing of vine and cereals[13], clay moulds and lime kilns point to the working of clay and the production of lime. In addition to this, the production of bronze ornaments such as bracelets, perhaps fingerrings and belt buckles as well as the repair of copper vessels tell of the presence of bronze smiths. Iron slag and a possible smithy attest the presence of blacksmiths, too[14]. The community of Olympia participated, if only in a modest

---

10. Mallwitz, Baubefund, 41; Th. Völling, Ein frühbyzantinischer Hortfund aus Olympia, *Athenische Mitteilungen* 110 (1995), 453-454 No. 10, Fig. 10.

11. V. Popović, Desintegration und Ruralisation der Stadt im Ost-Illyricum vom 5. bis 7. Jahrhundert n. Chr., in *Palast und Hütte: Beiträge zum Bauen und Wohnen im Altertum von Archäologen, Vor- und Frühgeschichtlern*, eds. D. Papenfuss – V. M. Strocka, Mainz 1982, 545-566; J. Russell, Transformations in Early Byzantine Urban Life: The Contribution and Limitations of Archaeological Evidence, in *The 17th International Byzantine Congress. Major Papers*, New Rochelle-New York 1986, 137-154; T. E. Gregory, Archaeology and Theoretical Considerations on the Transition from Antiquity to the Middle Ages in the Aegean Regions, in *Beyond the Side. Regional Studies in the Aegean Area*, ed. P. N. Kardulias, Lanham-New York-London 1994, 137-159.

12. Th. Völling, Befunde zur spätantiken Siedlung im vormaligen Heiligtum, στὸ U. Sinn, G. Ladstätter, A. Martin, Th. Völling, Olympia während der römischen Kaiserzeit und in der Spätantike IV. Die Arbeiten im Jahr 1995, *Nikephoros* 8 (1995), 171-174; Th. Völling, "Neuer Most aus alten Löwenköpfen". Ein frühbyzantinisches Gemach der alten Grabung in Olympia, *Athenische Mitteilungen* 111 (1996), 399-418.

13. Th. Völling, Early Byzantine Agricultural Implements from Olympia, in *Πρωτοβυζαντινὴ Μεσσήνη καὶ Ὀλυμπία* (in print).

14. C. Schauer, Μήτρες λύχνων πρωτοχριστιανικής εποχής από την Ολυμπία, in *Achaia und Elis in der Antike, Akten des 1. internationalen Symposiums Athen, 19.-21. Mai 1989*, ed. A. D. Rizakis, Μελετήματα 13, Athens 1991, 373-378; Idem, Κεραμικός κλίβανος του 5ου αιώνα στην Ολυμπία, in *Πρωτοβυζαντινὴ Μεσσήνη καὶ Ὀλυμπία* (in print); Hanna Philipp, *Bronzeschmuck aus Olympia*,

manner, in a network of widespread trade relations. This is shown by coins as well as by imported oil lamps, fine ceramics mostly from Northern Africa, and amphorae from the Aegean, Asia Minor, Syria, and Palestine. The closure of the sanctuary in the 5th century represents no break in the supply of fine-ware. No earlier than in the 6th century, a decrease of imported objects occurred[15]. Finally, belt buckles as well as garment ornaments show that people followed changes in the fashion even here in the hinterlands.

Next to the church numerous small finds with clearly Christian symbols are a further indication for Christianity and how everyday life was permeated by the new religion. Lamps, incense containers, and bread stamps, many clothing or jewellery items are decorated with Christian symbols[16]. The new Christian era of Olympia is above all affirmed by nearly 200 early Christian burials that are scattered over the entire area of the excavations[17]. Although different types of graves are represented, there are only inhumations; no cremation graves were found until the present day.

The grave types mainly consist of stone slab cists or tile graves, but simple trench graves as well as one walled tomb and one pithos burial also exist. The always rectangular stone cist burials mostly consist of eight stone slabs made of shell-limestone, or even of marble in the case of the grave "richest" because of its grave goods. Tile graves were mainly built in a roof-shape, usually by using four slightly bent Laconian tiles that were closed at the head and foot end by smaller tiles or sherds.

Except for five south-north oriented graves, all the others were west-east oriented, i.e. the body lay on its back with the head in the west looking east. Often there was more than one skeleton in a grave, burials with up to nine corpses having been found. These multiple burials occurred only in the stone cists while the tile graves –with two exceptions– only contained one skeleton each.

Olympische Forschungen 13, Berlin 1981, 103; 251; Th. Völling, Byzantinische Kleinfunde aus Olympia, in *Μουσικὸς Ἀνὴρ. Festschrift für Max Wegner zum 90. Geburtstag*, eds. O. Brehm – S. Klie, Bonn 1992, 491-498; Idem, Hortfund, 445; U. Sinn, Bericht über das Forschungsprojekt "Olympia während der römischen Kaiserzeit" I. Die Arbeiten von 1987-1992, *Nikephoros* 5 (1992), 79.

15. A. Martin, Roman and Late Antique Fine Wares at Olympia, *Rei Cretariae Romanae Fautorum Acta* 35 (1997), 211-216.

16. A. Furtwängler, *Die Bronzen und die übrigen kleineren Funde von Olympia*, Olympia IV, Berlin 1890, 208-213, Taf. 71; Th. Völling, "Der Vogel auf dem Kreuz". Ein frühchristliches Symbol aus Olympia, *Archäologischer Anzeiger* 1996, 145-154.

17. Boetticher, *Olympia*, 37; Furtwängler, *Bronzen*, 208; H. Kyrieleis, Die Ausgrabungen 1962 bis 1966, in Olympiabericht 9, Berlin 1994, 21 Abb. 28, 31. The Christian grave finds will be studied and analysied by myself as part of the project "Olympia in Late Antiquity" and will be published in Olympische Forschungen.

Small finds existed in 71 burials (fig. 3). The 7 finds from tile graves appear to be under-represented when compared to the 40 finds from stone and marble cists; for the remaining finds the grave type is unknown. Here, one can see chronological differences, too, because the tile graves –standing in late Roman tradition– mostly seem to be the older ones and thus belong to the first settlement phase whereas the stone cists prevailingly belong to the later occupation level of the 2nd half of the 6th century.

Personal items such as rings (earrings, fingerrings, bracelets, and necklaces)[18], pins, beads, and crucifixes came from 60 graves. Most of the graves, however, contain only one clothing or jewellery item; only a few burials are distinguished by several different ornaments. To this group of graves with a "better equipment" belongs grave 21, the only one in Olympia constructed of marble spoils (fig. 4). It contained two small silver pins with clover-leaf shaped or polygonal head and two large pins also with polygonal head, connected by a small bronze chain with a cross, and furthermore two silver earrings and a bronze bracelet[19].

True grave goods such as pottery pitchers, glass vessels, coins or bells were found in 13 graves only. In eleven stone cistgraves pottery was found, in nine cases it was the only grave good. All the pottery vessels are wheel-made of local Olympian production. These grave goods fit well into a region extending from Syria and Palestine in the east to southern Spain in the west, in which Christian Romance populations practised the custom of placing jugs in the grave. Thus, this habit can be interpreted as a Christian rite behind which the offering of consecrated water or oil is suspected as a motive[20].

It is interesting that –unlike in the neighbouring Slavic graves– hand-made pottery and tools (e.g. knifes or fire-lighters) are totally absent from the grave goods of the Christian Greek population of Olympia and also beads are present in three graves only.

---

18. Philipp, *Bronzeschmuck*, 3, with notes 9-13; 26-29.

19. Furtwängler, Bronzen, 209; Philipp, *Bronzeschmuck*, 102 No. 326; 106 No. 358, 359; 135 No. 490 (?); 255 No. 957.

20. G. G. König, *Die frühbyzantinische Krugbeigabensitte. Bemerkungen zur Definition, Verbreitung, Herkunft, Fortleben und Umkreis*, Dissertation, Freiburg 1979; A. Flörchinger, *Romanische Gräber in Südspanien*, Marburger Studien zur Vor- u. Frühgeschichte 19, Rahden/Westf. 1998; A. Wasilewski, Parfümfläschchen oder Berührungsreliquie, *Carinthia I* 180 (1990), 163-169.

The end of the settlement.

The end of the Christian settlement in Olympia is well-established above all through coins, but also through ceramics and small finds, according to which the abandonment of the settlement is to be seen as a longer lasting process.

First of all, we find in Olympia, too, some of the widespread coin hoards of the late 6th century[21]. No fewer than twelve hoard finds are known from Olympia, eleven of which are coin hoards and one of which is a mixed assemblage of copper vessels, iron tools, ceramics and coins[22]. These hoards attest an external threat causing people to hide their valuables. The coins were only partially dated by the early excavators and a modern comprehensive evaluation has not yet been undertaken. Yet, there is hardly any doubt that the coin hoards all belong to the end of the 6th century and like many other coin hoards from the Peloponnese are connected to the historical accounts of invasions of the Avars and Slavs in Greece. The hoards were spread over the whole of the settlement but with a noticeable emphasis in the area east of the Zeus Temple. However, destruction layers like damage caused by fire, collapsed buildings, offensive weapons such as triangle arrow heads or skeletons without regular burial were not found. Thus a violent conquest of the village of Olympia did not take place. Nevertheless, I suppose that the majority of the inhabitants hastily left Olympia. Certainly some of these people came back shortly after that incisice event.

Interestingly, the latest coins in Olympia –coins of Phocas[23]– are not represented in the hoards but are single finds. They indicate a reduced settlement activity seemingly later than the hoard find horizon. The last inhabitants of Olympia had retreated to the foot of the Kronos Hill for a short time before finally abandoning the settlement[24]. Amongst all the imported ceramics and personal items such as fibulae and belt buckles there is nothing that is typical for the advanced 7th century in other places.

Immediately or at least shortly afterwards, Slavic people took the land on the Alpheios and Kladeos in their possession. Their cremation burial grounds were

21. Anna Avramea, Νομισματικοὶ «θησαυροὶ» καὶ μεμονωμένα νομίσματα ἀπὸ τὴν Πελοπόννησο (ΣΤ΄-Ζ΄ αἰ.), *Σύμμεικτα* 5 (1983), 49-90; Eadem, *Péloponnèse*, 72-81; F. Curta, Invasion or Inflation? Sixth to Seventh Century Byzantine Coin Hoards in Eastern and Southeastern Europe, *Istituto Italiano di Numismatica Annali* 43 (1996), 65-224.

22. Völling, Hortfund, 425-441, 451-454.

23. Postolakas, *Νομίσματα*, 61-62.

24. According to Avramea, Νομισματικοὶ «θησαυροί», 85 n. 9, a coin of Heraclius I is supposed to exist at Olympia (Num. Mus. 1857).

partially uncovered from 1959 to 1967 during the construction of the New Museum north of the Kronos Hill[25].

The Slavic cremation burials[26].

43 urns and other pottery, 27 metal objects and 37 beads were excavated, belonging to at least 32 grave complexes, which could be reconstructed by means of the old find notices and the inventory books of the museum (fig. 5).

Unfortunately, neither a documentation of the excavation nor excavation plans nor a map of the cemetery exist. By help of the excavation areas reconstructed by M. Koumouzelis[27], at least 23 graves can be localized approximately. Most of them were found east of the museum, but some also underneath the central hall and south of it in the entrance area of the museum. However, the reconstructed plan of the cemetery is not sufficient for an investigation of the horizontal stratigraphy. At any rate it clearly indicates that the necropolis is likely to have comprised originally many more burials, because graves must be expected also in the seemingly empty gaps in between.

More detailed notes on grave rites and types of cremation do not exist; neither is the site of the cremation of the dead known. By the help of some excavation photographs and remarks on the find labels at least five different kinds of burials can be proven:

1. Burial with one urn (16 graves)
2. Burial with two urns (1 grave)
3. Urn burial with additional vessels (8 graves)

---

25. N. Yalouris, *ΑΔ* 17 (1961/62), Chronika, 105-107.

26. There are already some shorter or more detailed works dealing with the Slavic finds: I. Erdélyi, Das slawische Urnengräberfeld von Olympia, *Ex oriente lux. Mélanges offerts en hommage au prof. J. Blankoff*, ed. J. Blankoff, vol. I, Bruxelles 1991, 119-125; Sp. Vryonis Jr., The Slavic Pottery (Jars) from Olympia, Greece, in *Byzantine Studies. Essays on the Slavic World and the Eleventh Century*, ed. Sp. Vryonis, New Rochelle-New York 1992, 114-142; I. Anagnostakis, Η χειροποίητη κεραμική ανάμεσα στην Ιστορία και την Αρχαιολογία, *Βυζαντιακά* 17 (1997), 287-330; I. Anagnostakis, Natalia Poulou-Papadimitriou, Η πρωτοβυζαντινή Μεσσήνη και προβλήματα της χειροποίητης κεραμικής στην Πελοπόννησο, *Σύμμεικτα* 11 (1997), 260-264; T. Štefanovičová, Slavic Settlements of Greece in the Light of Archaeological Sources, in *Ethnogenesis and Ethnocultural Contacts of the Slavs. Works of the 6th International Congress of Slavic Archaeology* 3, Moskow 1997, 352-361. The documentation of the complete finds and their interpretation will be published by Vida – Völling, Brandgräberfeld. Here the reader will find all proofs and the literature.

27. M. Koumouzelis, *The Early and Middle Helladic Periods in Elis*, Diss. Brandeis University 1980, 126-133, Fig. 33.

4. Cremations with vessels and scattered remains of the pyre («Brandgrubengrab") can be assumed, because in some cases the remark "vessel found within coal and ashes" was written on the find label (6 graves)

5. cremation without an urn, but with dress ornaments and tools (1 grave).

The bone material seems to have been lost apart from a few remains; it is unknown, whether it comprised animal bones, too.

Although the grave goods in the cemetery are very modest altogether, there are some dress ornaments and tools beside the pottery. For the dating pottery vessels, metal finds and glass beads are available. However, the construction of a relative chronology rests particularly on the typological order of the pottery that can be compared to early Slavic and early Avar find complexes in the Carpathian basin and the Danube region.

For a typo-chronological investigation 18 complete or amendable urns, 6 additional vessels and other decorated and plain fragments are available. Three groups can be distinguished according to the mode of fabrication:

1. Hand-made pottery (graves 1-4, 6-12, 15-30): in the cemetery mainly hand-made, thick walled vessels of a brownish-grey colour with yellowish-red spots are found. The clay material of the urns and additional vessels is badly processed and mostly intensively tempered with crushed pebbles, limestone and grog. Most hand-made vessels in Olympia show influences in shape, fabric and decoration that can be compared to the earliest Slavic grave and settlement pottery from the Balkan Peninsula, from the lower Danube, from Transylvania, Moldavia, Ukraine and Russia.

2. At least two vessels (graves 13, 32) belong to the slowly thrown or wheel-finished group of pottery.

3. Amongst the containers there are also two made on a fast-rotating potter's wheel (graves 2b, 31). However, their belonging to the Slavic grave finds is not quite certain, because also Late Roman and older finds were made during the excavations around the museum.

The hand-made urns and additional vessels in Olympia display changes of form and decoration that can be arranged in a typological order (fig. 6). This corresponds to the regional models of development for the Slavic pottery of the characteristic types of Prague-Korčak and Prague-Pen'kovka (?) in the different regions (lower Danube region, Moldavia, Ukraine and also in Slovakia and the Czech Republic). Hand-made plain vessels with a short, straight or only slightly widening rim belong to group 1. Hand-made vessels of a similar type with vertical or diagonal bundles of lines or wavy lines scratched with a comb belong to group 2. Hand-made vessels and the two vessels finished on the wheel with horizontal bundles of lines or wavy lines covering nearly the total surface belong to group 3.

The first and second group of pottery from Olympia allow a cultural allocation of the cremation cemetery to the complex Ipoteşti-Ciurel-Cîndeşti from the lower river Danube[28] as well as to the pottery of the Prague-Pen'kovka culture from Moldavia and from the middle river Dnjepr.

For a more precise dating it is important that the early undecorated urns from Olympia (type Prague-Pen'kovka, Prague-Korčak) are identical with regard to shape and fabric to the younger urns of the necropolis of Sărata Monteoru in Muntenia (end of 6th century/early 7th century)[29] and the pottery from the cemetery of Turdaş and Gîrliţa and from the settlement of Comana de Jos and Poian in Transylvania[30]. This early horizon of pottery from the early 7th century has not yet been identified at other sites in Greece. Only the second pottery group in Olympia is comparable to the settlement pottery from Argos and might be dated to the second half of the 7th century[31].

In the pottery complex from Olympia, there are some vessels different in shape from the typical Slavic types. These pots with a slightly widening rim decorated with finger prints and types with a short funnel mouth show an eastern, steppe-nomadic influence and point towards the eastern European steppes and the Carpathian basin under the early Avars[32].

With regard to the developed pottery types of the third group with irregular bundles of lines and wavy lines scratched with a comb, analogies can be found in cemeteries and settlements of the 8th century in Croatia (Kačić near Zadar)[33], in

---

28. M. Comsa, Die Slawen im karpatisch-donauländischen Raum im 6.-7. Jahrhundert, *Zeitschrift für Archäologie* 7 (1973), 197-228; S. Dolinescu-Ferche, La culture "Ipoteşti-Ciurel-Cîndeşti" (Ve-VIIe siècles). La situation en Valachie, *Dacia* n.s. 18 (1984), 117-147; Cs. Bálint, *Die Archäologie der Steppe. Steppenvölker zwischen Volga und Donau vom 6. bis zum 10. Jahrhundert*, Vienna 1992, 129-130.

29. U. Fiedler, *Studien zu Gräberfeldern des 6. bis 9. Jahrhunderts an der unteren Donau*, Bonn 1992, 74-88 with further literature.

30. I. Hica – M. Blăjan, Un cimitir de incineratie din sec,. VIII la Turdaş (Jud. Alba), *Acta Musei Napocensis* 10 (1973), 641-652; C. Cîrjan, Cimitirul feudal-timpuriu de la Gîrliţa, *Pontica* 1 (1968), 409-425; I. Glodariu – Fl. Costea – I. Ciupea, *Comana de Jos. Asezarile de epoca dacica si prefeudala*, Fagars 1980; Z. Székely, Éléments byzantines dans la civilisation matérielle des VIe-VIIIe siècles dans le sud-est de la Transylvanie, *Dacia* n.s. 15 (1971), 353-358.

31. P. Aupert, Céramique slave à Argos (586 ap. J.-C.), in *Études Argiennes* Paris 1980, (= *BCH*, Suppl. 6), 373-394.

32. T. Vida, *Die awarenzeitliche Keramik* I, Budapest 1999, 138-143.

33. J. Beloševic, Ranosredjovjekova Nekorpola u selu Kašicu kraj Zadra, *Diadora* 4 (1968), 221-246; Idem, Die ersten slawischen Urnengräber auf dem Gebiete Jugoslawiens aus dem Dorfe Kašić bei Zadar, *Balcanoslavica* 1 (1972), 73-86.

Bosnia (Muišići, Batkovići)[34], in Romania (e. g. Nalbant, Satu Nou, Bratei 2, Filiaş)[35], in Bulgaria (Garvan, Razdelna)[36] and in Greece (Argos, Demetrias)[37].

Next to the ceramic finds two iron necklaces are of great importance for the cultural historic classification of the find material of Olympia (fig. 7). These neck-rings from grave 19 and 26 are wrought of square wire while the two ends are hammered flat and broadened. The fastener of the rings can be reconstructed by means of other finds. One end is shaped into a little hook, while the other end was made into a ring or was perforated for the closing of the hook. Similar necklaces (called "grivny" in the Russian literature) belong to the oldest group of the so-called "treasures of the Antes" or rather "Martynovka group" from the middle river Dnjepr dating into the 6th and 7th centuries (Kozievka, Koloskovo, Martynovka, Velikije Budki, area of Kanev etc.), where they are part of a women's fashion[38]. Other necklaces, though sometimes of a different technique, are known from the Baltic region. There, the necklaces were found in male graves, however.

Last but not least, similar neck-rings are known from Central European silver treasures and find complexes in Zalesie, Zemianský Vrbovok/Nemesvarbók and Čadjavica dating to the second half of the 7th century[39]. These find sites are situated outside the Carpathians and outside the area occupied by the Avars and indicate relations to the Martynovka group at the middle river Dnjepr (e.g. star-shaped ear-rings, strap-end fittings with the motive of two horns, hollow sheet metal arm-rings with widening ends). Furthermore, similar silver necklaces with widening ends were

34. I. Cremošnik, Die ältesten Ansiedlungen und Kultur der Slawen in Bosnien und Herzegowina im Lichte der Untersuchungen in Muišici und Batkovici, *Balcanoslavica* 1 (1972), 59-64; Idem, Die Untersuchungen in Muišici und Zabljak. Über den ersten Fund der ältesten slawischen Siedlung in Bosnien, *Wissenschaftl. Mitteilungen des Bosnisch-Herzegowinischen Landesmuseums* 5 (1975), 91-175.

35. E. Zaharia, *Populatia romaneasca in Transilvania in secolele VII-VIII. Cimitiruel nr. 2 de la Bratei*, Bucuresti 1977; Z. Székely, Asezari din sec. VI-IX. e.n. în sud-estul Transilvaniei, *Aluta* 6-7 (1974-75), 35-55; Fiedler, Studien zu Gräberfeldern, 420-422 (zu Satu Nou, mit älterer Lit.); G. Simion, Necropola feudal-timpurie de la Nalbant (jud. Tulcea), *Peuce* 2 (1971), 221-248.

36. Fiedler, Studien zu Gräberfeldern, 462-485 (with previous lit.).

37. Aupert, Argos; J. Eiwanger, *Keramik und Kleinfunde aus der Damokratia-Basilika in Demetrias*, Demetrias IV, Bonn 1981, Taf. 1.

38. See e.g. Bálint, *Archäologie der Steppe*, 86-92; Idem, Das Grab von Üc Tepe (Sowj. Azerbajdzan) und der beschlagverzierte Gürtel im 6. und 7. Jh., *Awarenforschungen*, I, ed. F. Daim, Studien zur Archäologie der Awaren 4, Wien 1992, 389-401; L. V. Petarskaja – D. Kidd, *Der Silberschatz von Martinovka*, Monogr. z. Frühgesch. u. Mittelalterarch. 1, Innsbruck 1994; O. A. Scseglova, A Közép-Dnyeper-vidéki "ant régiségek" vagy "martinoka típusú" kincsleletek tanumányozásánaknéhány problémája, *A Móra Ferenc Múzeum Évkönyve - Studia Archaeologica* I, 1995, 375-397.

39. Summarized by N. Fettich, *Archäologische Studien zur Geschichte der späthunnischen Metallkunst*, Archaeologia Hungarica 31, Budapest 1951.

found in some Early Avar grave complexes of south-western Pannonia, for example in Villány and Terehegy[40].

These neck-rings belong to an eastern European women's fashion developed in the 5th and 6th century under late Antique and early Byzantine influence that was popular with Slavs, too, and lived on into the Middle Ages. The iron necklaces from Olympia may be simple imitations of the decorated silver examples from the Martynovka group. At any rate, they are testimonies of an eastern European fashion tradition unfamiliar within the Byzantine Empire.

Small iron knives are a frequent grave good found in 12 graves (see fig. 5) and also as single finds. It is true, that the knives can hardly be dated to any certainty at present, but analogies can be found in early Slavic graves at the lower river Danube. The custom of depositing tools in the grave was not practised amongst the early Byzantine Christians neither in Olympia nor at other places in the south of Greece.

Although some of the glass beads are damaged by heat, the beads are nearly as important for the dating as the pottery. However, beads found in south-eastern Europe have not yet been extensively dealt with[41], but the type chronology of the period of the Avars can be applied[42]. Also, some find complexes of the Mediterranean region are known that might bear some chronological relevance.

The 37 glass beads from 8 graves (No. 3, 5, 14, 19, 22, 23, 25, 29; see fig. 8) belong to two different time horizons both of which show late Antique to early Byzantine influence[43]. The light green beads with a roundish section, the shape of a melon-pip and a bronze pipe that are dominant in the cemetery of Olympia belong to the older horizon (7th century). Similar beads sporadically occur in early Avar find complexes (second half 7th century) such as Szegvár-Sápoldal (with imitation of coin Constans II, 648-652), Budakalász or Nagyharsány. According to their shape these beads are imitations of amethyst beads used for elaborate Byzantine jewellery. The blue triple-bead and a light green, tear-shaped bead with a bronze pipe are likely to date into the late 7th century.

---

40. A. Kiss, *Avar Cemeteries in County Baranya. Cemeteries of the Avar Period (567-829) in Hungary*, Budapest 1977, 2, Pl. 43, C1; 59, 1.

41. Fiedler, *Gräberfelder*, 78-81, with fig. 10.

42. A. Pásztor, A magyarországi kora és közép avar kori gyöngyök tipológiai vizsgálata (Typologische Untersuchung der früh- und mittelawarischen Perlen aus Ungarn), in *A Móra Ferenc Múzeum Évkönyve - Studia Archaeologica* II, 1996, 195- 215.

43. Z. Čilinská, Frauenschmuck aus dem 7.-8. Jahrhundert im Karpatenbecken, *Slovenská Acheológia* 23 (1975), 87.

The younger horizon of the 8th century is represented by thin beads in the shape of a melon-pip made of black or dark blue glass and beads with three or four concave sides.

Similar beads are absent from the cemetery of Sărata Monteoru, but are present in the cemetery of Bratei 2 where they are dated into the 8th century. Thin beads of dark glass in the shape of a melon-pip only sometimes contain small bronze pipes.

From the region of the Christian settlement of Olympia quite a number of beads is known, however, none of them with a bronze pipe or in the shape of a melon-pip that might be compared to the ones from the cremations.

According to the evidence of the urns and other small finds, occupation started in the 2nd quarter of the 7th century A.D. with undecorated hand-made ceramics showing the characteristic features of early Slavic pottery of the Prague-Korčak and the Prague-Pen'kovka type. A second phase (late 7th/early 8th centuries) is characterized by hand-made pottery, decorated with irregular wavy lines. Amongst the youngest forms (8th century) are finally vessels with horizontal wavy bands re-worked on a potter's wheel or thrown on a slow potter's wheel. Thus, the pottery development recognizable at Olympia (see fig. 6) corresponds with the conditions on the lower river Danube, in Moldavia and on the middle river Dnjepr in the 7th and 8th centuries.

Although there are of course influences of early Byzantine material culture, especially the beads and the prototypes of the iron necklaces, we do not know similar objects from the Christian settlement of Olympia and, in addition to this, no Slavic pottery has been found in the Olympian settlement until the present day. Thus, one can assume that the two groups did not live side by side, not even for a short period of time.

The use of the Slavic cemetery extends from the early 7th century until at least the late 8th century. The Slavic inhabitants at the river Kladeos are attested for no less than 175 years, although their settlement and agricultural areas remain yet unknown. So far, this is the first site in southern Greece where a Slavic occupation is safely attested for a longer period of time, while hints as to the Christian Greek population formerly resident at the site are absent.

The case of a direct replacement on the border between late Antiquity and early Middle Ages is, although known from the written sources, very rare to be documented archaeologically. Now, one of the few existing examples seems to be Olympia. With the beginning of the Slavic occupation, the Late Antique life at the rivers Alpheios and Kladeos seems to have expired as was lamented by an unknown commentator of Strabo: "Salmoneus, Oinomaos, Pelops and the Pelopids once lived

in Pisa, that nowadays is called Visa. But the Pisates, Kaukones and Pylians are not even recalled by a name these days; because this whole area is occupied by Scythians"[44].

44. Epitomator of Strabo (C. Müller, *Geographi Graeci Minores*, II, Paris 1861, repr. Hildesheim 1965, 583 §21). In an Antique scholarly tradition, Greek historiography after Herodotus called all peoples of the east "Scythians" independently of their ethnic origin. However, in the case quoted above there cannot be a doubt about the term referring to Slavs. The Strabo-Epitome are normally dated to the 10th century (see W. Aly, Strabon, §16. Überlieferungsgeschichte, Handschriften, Ausgaben, *RE* II 4 A, Stuttgart 1932, 152), but Pohl, *Awaren*, 109, dated them without giving reasons to the 7th c.

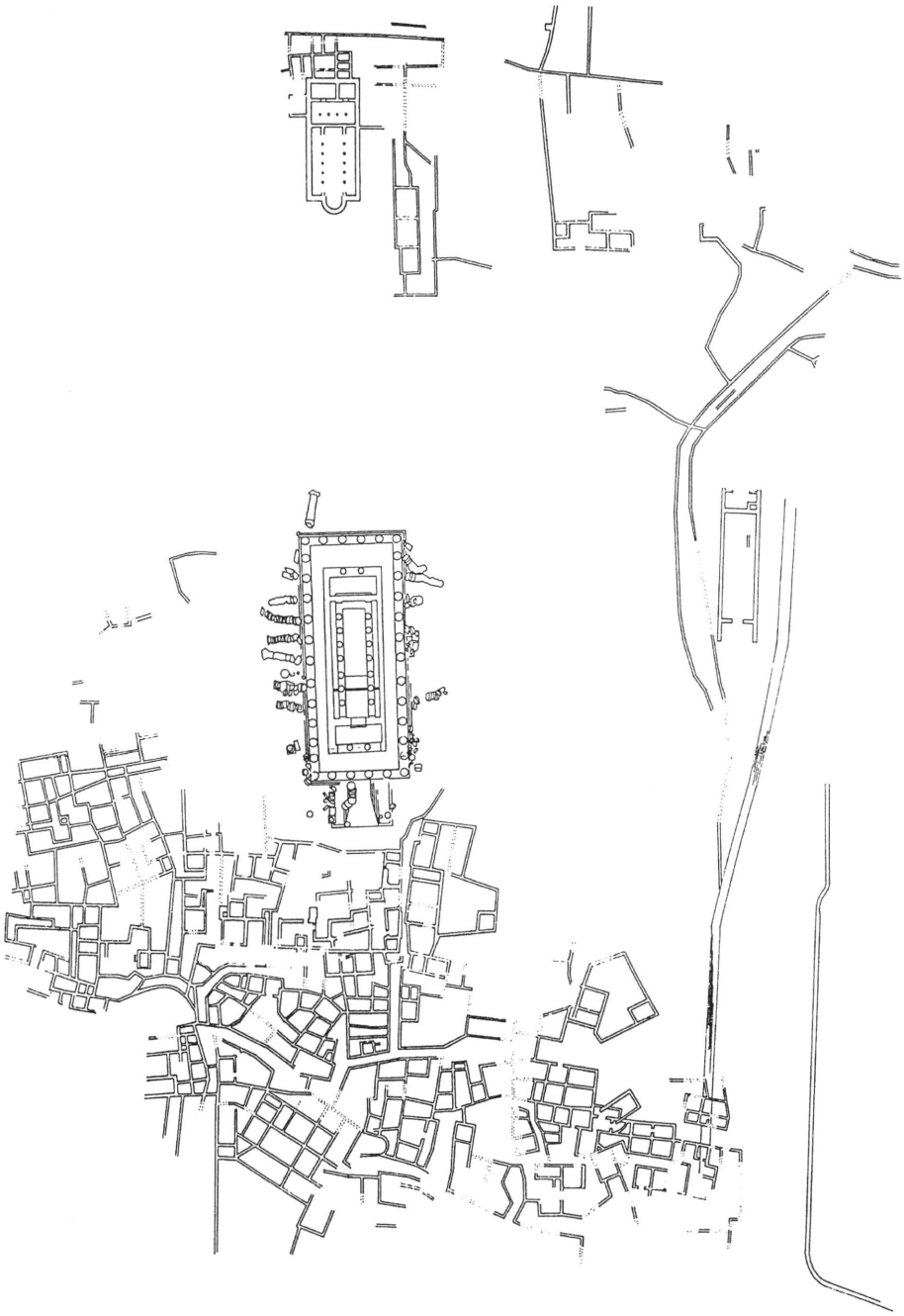

Fig. 1 Plan of the later settlement phase (2nd half of the 6th century A.D.)

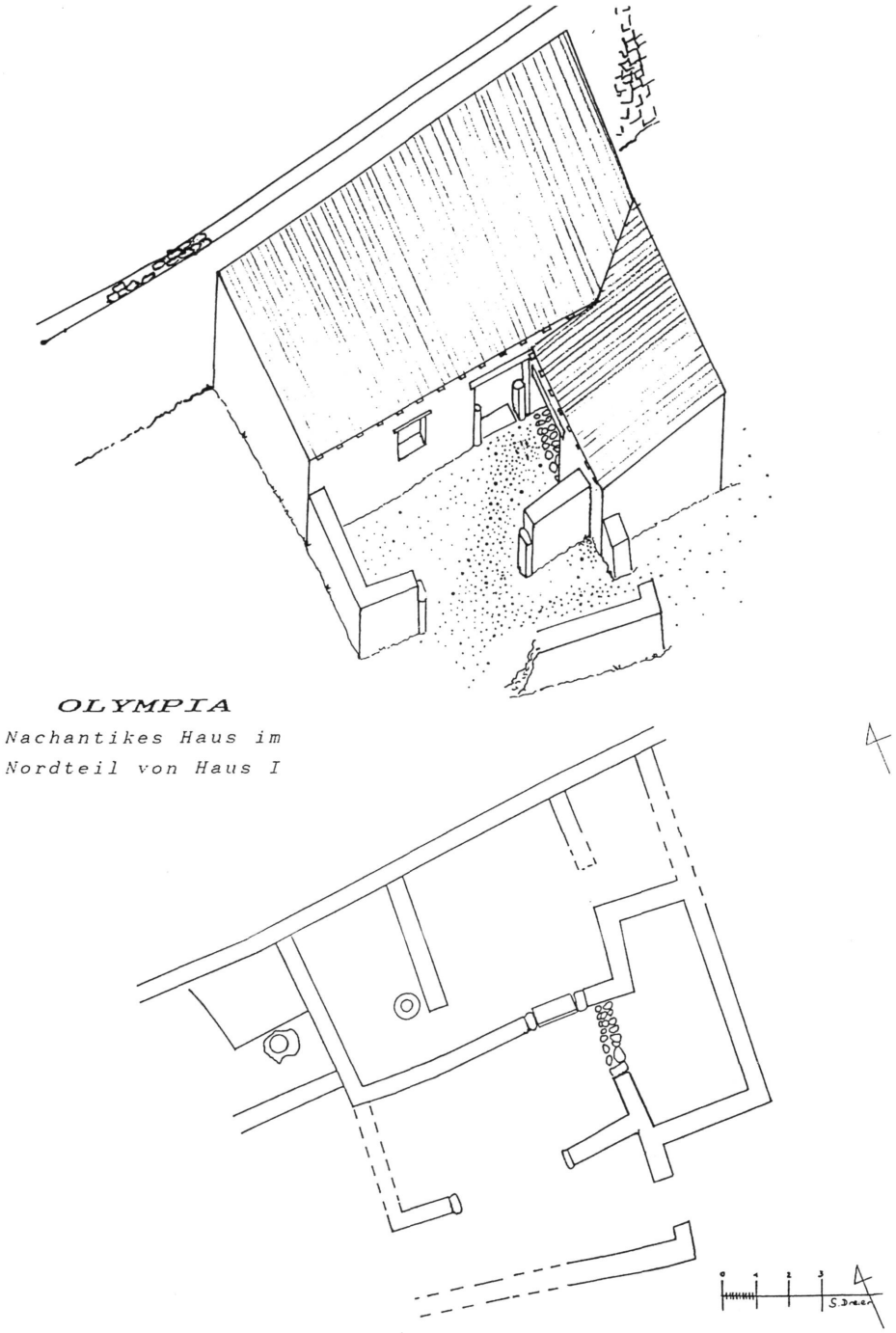

Fig. 2 Plan and possible reconstruction of the "Post-antique House" west of the church (2nd half of the 6th century A.D.) (see note 9).

type of burial	total number	graves with finds	only dress elements	only true grave goods	dress elements + true grave goods
stone cist	96+	39	30	8	1
tile grave	65+	7	5	-	2
marble cist	1	1	1	-	-
walled grave	1	1	-	1	-
pottery sarcophagus	1	1	-	1	-
grave type unknown	35+	22	18	3	1
total number	199+	71	54	13	4

Fig. 3 Olympia: Christian burials with grave finds.

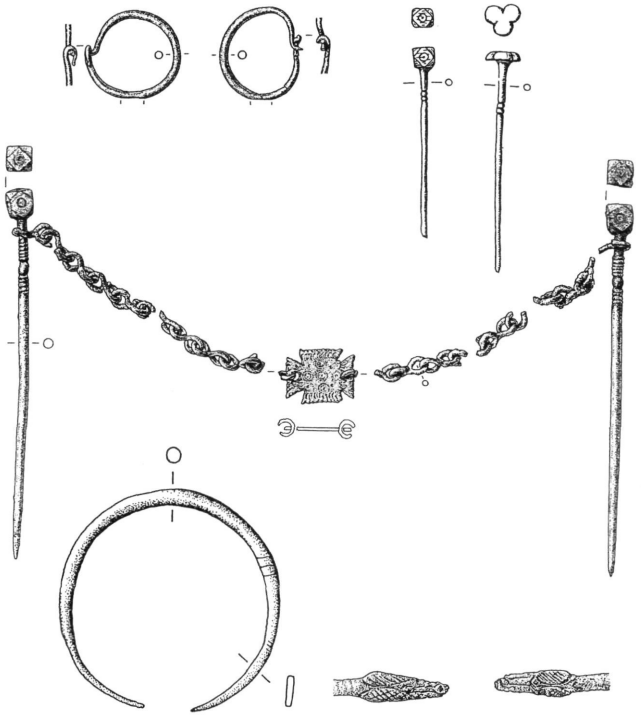

Fig. 4 Olympia: Small finds from grave 21 (1:1).

grave	urn	urn + additional vessel(s)	cremation with vessels + pyre remains	cremation without urn	handmade pottery	wheel-finished pottery	wheel-made pottery	iron knives	beads	necklaces	rings	buckles	tools	other finds
gr. 1	X				X									
gr. 2	X				X		X							
gr. 3	X				X			X	X		X?			
gr. 4	X				X			X						X
gr. 5			X		X			X	X					X?
gr. 6		X			X									
gr. 7	X				X									
gr. 8	X				X									
gr. 9		X			X			X						
gr. 10		X			X									
gr. 11			X		X			X					X	
gr. 12	X				X			X			X			
gr. 13	X					X								
gr. 14				X	X			X	X			X		X
gr. 15	X				X			X						
gr. 16	X				X									
gr. 17			X		X									
gr. 18		X			X			X						
gr. 19	X				X			X	X	X	X			
gr. 20		X			X							X		
gr. 21		X			X									
gr. 22		X			X				X					
gr. 23	X				X				X					
gr. 24		X?			X									
gr. 25	X				X				X					
gr. 26	X				X			X						
gr. 27			X		X									
gr. 28			X		X									
gr. 29	X				X			X	X	X				
gr. 30	X				X									
gr. 31			X?				X							
gr. 32	X					X								

Fig. 5 Olympia: Slavic burials with grave finds.

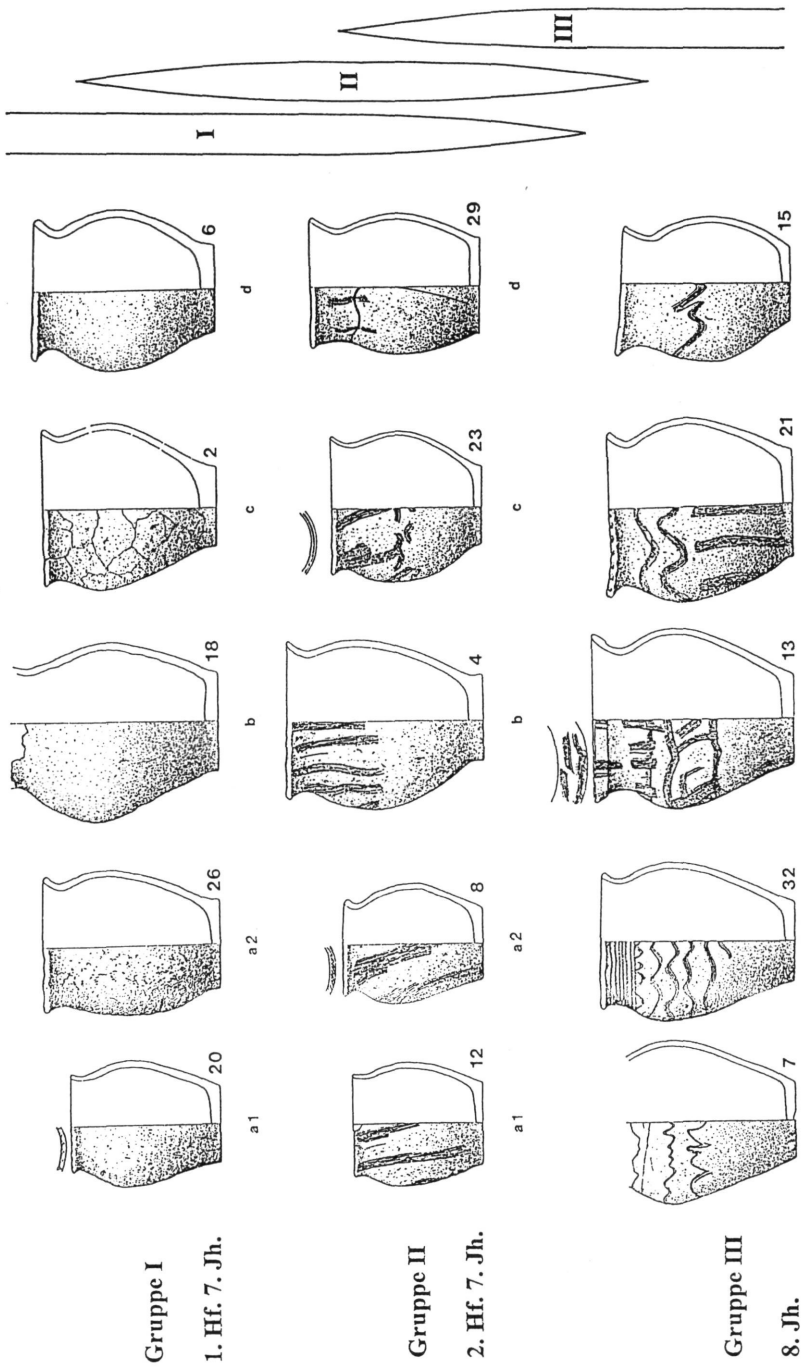

Fig. 6 Type chart of Slavic pottery from Olympia.

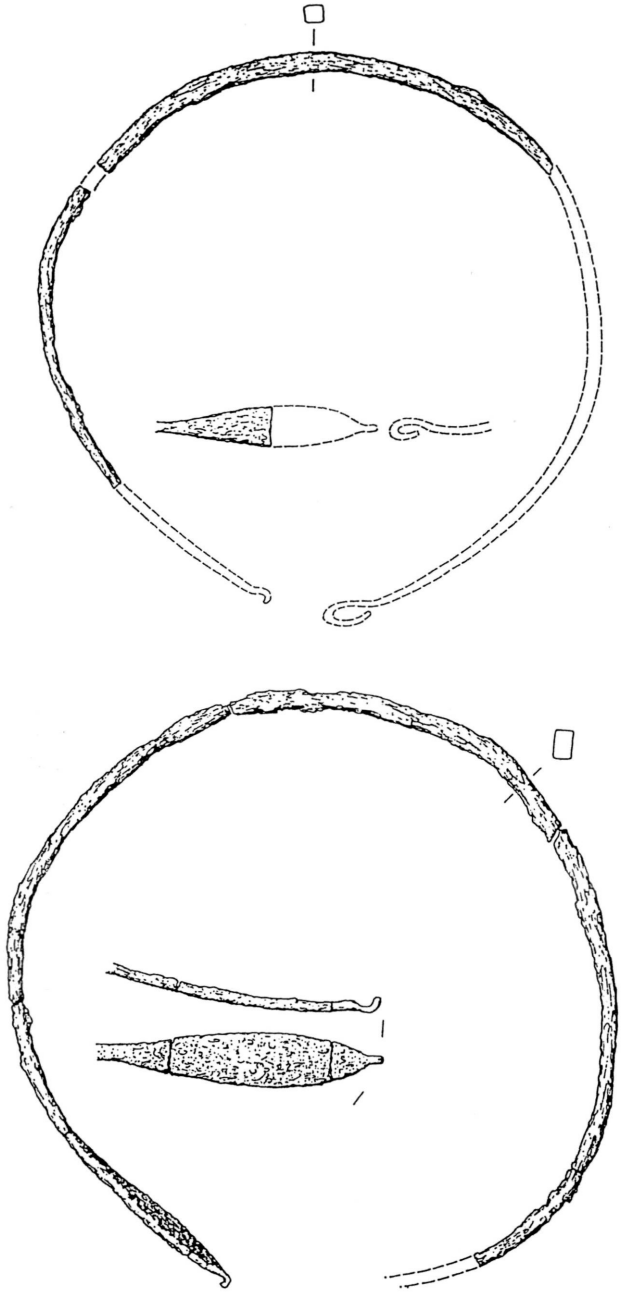

Fig. 7 Iron necklages from the Slavic cremations 19 and 29 (1:1).

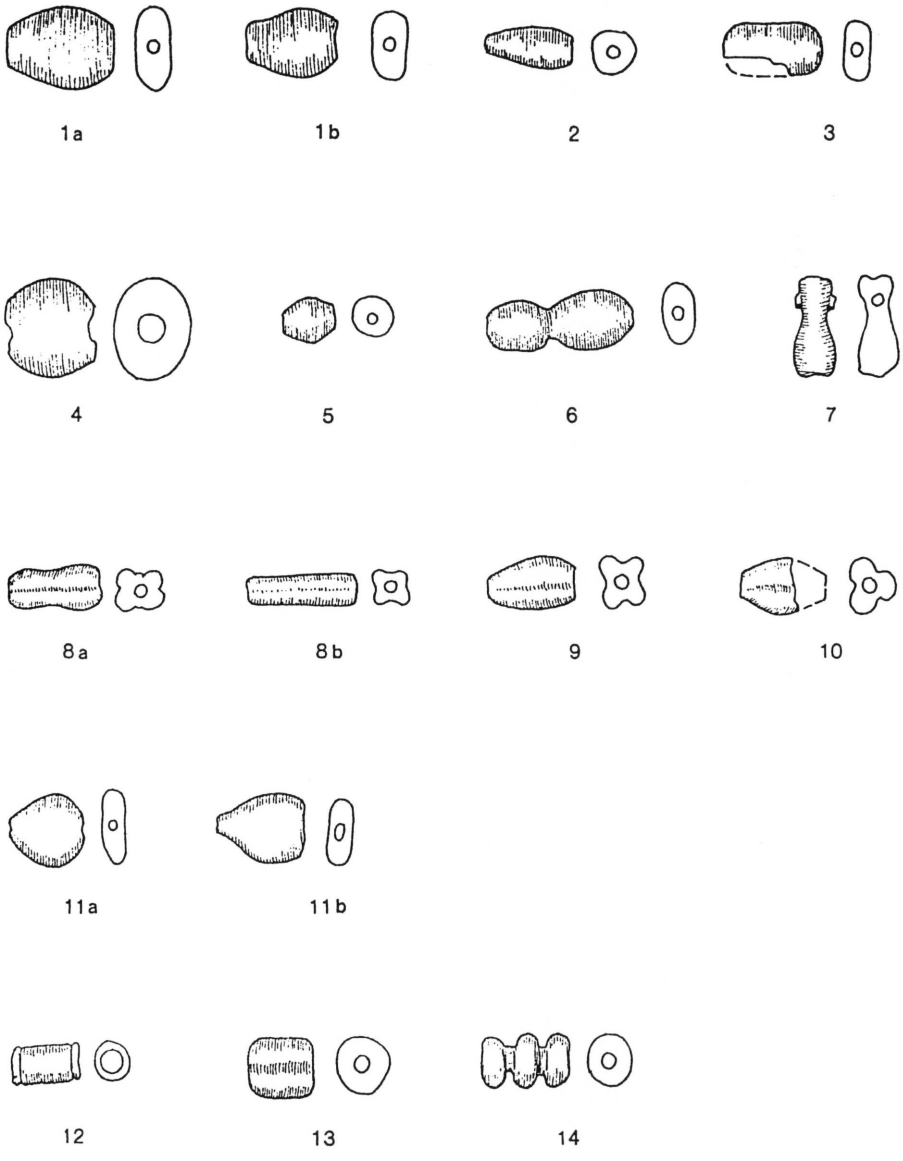

Fig. 8 Type chart of glass beads from the Slavic burials (1:1).

ΗΛΙΑΣ ΑΝΑΓΝΩΣΤΑΚΗΣ

«ΠΕΡΙΟΥΣΙΟΣ ΛΑΟΣ»

I

Τοῦ δὲ μηνὸς τοῦ τρίτου τῆς ἐξόδου τῶν υἱῶν Ἰσραὴλ ἐκ γῆς Αἰγύπτου τῇ ἡμέρα ταύτῃ ἦλθοσαν εἰς τὴν ἔρημον τοῦ Σινᾶ ... καὶ Μωϋσῆς ἀνέβη εἰς τὸ ὄρος τοῦ θεοῦ· καὶ ἐκάλεσεν αὐτὸν ὁ θεὸς ἐκ τοῦ ὄρους λέγων ... καὶ νῦν ἐὰν ἀκοῇ ἀκούσητε τῆς ἐμῆς φωνῆς καὶ φυλάξητε τὴν διαθήκην μου, ἔσεσθέ μοι λαὸς περιούσιος ἀπὸ πάντων τῶν ἐθνῶν· ἐμὴ γὰρ ἐστιν πᾶσα ἡ γῆ· ὑμεῖς δὲ ἔσεσθέ μοι βασίλειον ἱεράτευμα καὶ ἔθνος ἅγιον[1].

Αυτή είναι η πρώτη μνεία του *περιουσίου λαοῦ* στη Βίβλο στο βιβλίο της Εξόδου. Η φωνή από το όρος Σινά, σύμφωνα πάντα με την Έξοδο, μετά τον Δεκάλογο των εντολών, θα γίνει ακόμη πιο συγκεκριμένη: *ἐὰν ἀκοῇ ἀκούσητε τῆς ἐμῆς φωνῆς καὶ ποιήσῃ πάντα, ὅσα ἂν ἐντείλωμαί σοι, καὶ φυλάξητε τὴν διαθήκην μου, ἔσεσθέ μοι λαὸς περιούσιος ἀπὸ πάντων τῶν ἐθνῶν· ἐμὴ γάρ ἐστιν πᾶσα ἡ γῆ· ὑμεῖς δὲ ἔσεσθέ μοι βασίλειον ἱεράτευμα καὶ ἔθνος ἅγιον .... καὶ ἐκβαλεῖ τοὺς Ἀμορραίους καὶ τοὺς Εὐαίους καὶ τοὺς Χαναναίους καὶ τοὺς Χετταίους ἀπὸ σοῦ ... καὶ θήσω τὰ ὅριά σου ἀπὸ τῆς ἐρυθρᾶς θαλάσσης ἕως τῆς θαλάσσης τῆς Φυλιστιὶμ καὶ ἀπὸ τῆς ἐρήμου ἕως τοῦ μεγάλου ποταμοῦ Εὐφράτου*[2]. Η ίδια αναφορά επαναλαμβάνεται ερμηνευμένη στο Δευτερονόμιο, όπου και μας δίδονται τα χαρακτηριστικά του περιουσίου λαού: είναι λαός άγιος και από όλα τα έθνη της γης ο Κύριος ο Θεός τον προτίμησε να *εἶναι αὐτῷ λαὸν περιούσιον* η προτίμηση, η εκλογή αυτή δεν έχει σχέση με το πλήθος του, που θα είναι συγκριτικά με τα άλλα έθνη πάντα ολιγοστό, αλλά η αγάπη του Κυρίου, ο οποίος τήρησε τους όρκους που έδωσε, τον ελύτρωσε από την δουλεία του Φαραώ[3]. Αν ο λαός φυλάξει τις εντολές και ο Θεός θα δια-

---

1. Ἔξοδος 19.1-7.

2. Ἔξοδος 23.22-30.

3. *ὅτι λαὸς ἅγιος εἶ κυρίῳ τῷ θεῷ σου, καὶ σὲ προείλετο κύριος ὁ θεός σου εἶναί σε αὐτῷ λαὸν περιούσιον παρὰ πάντα τὰ ἔθνη, ὅσα ἐπὶ προσώπου τῆς γῆς. οὐχ ὅτι πολυπληθεῖτε παρὰ πάντα τὰ ἔθνη,*

φυλάξει τη διαθήκη *καὶ ἀγαπήσει σε καὶ εὐλογήσει σε καὶ πληθυνεῖ σε καὶ εὐλογήσει τὰ ἔκγονα τῆς κοιλίας σου καὶ τὸν καρπὸν τῆς γῆς σου, τὸν σῖτόν σου καὶ τὸν οἶνόν σου καὶ τὸ ἔλαιόν σου, τὰ βουκόλια τῶν βοῶν σου καὶ τὰ ποίμνια τῶν προβάτων σου ἐπὶ τῆς γῆς, ἧς ὤμοσεν κύριος τοῖς πατράσιν σου δοῦναί σοι*[4].

Η γη «ἣν ὤμοσε δοῦναι» στον περιούσιο λαό του ο βυζαντινός αυτοκράτωρ είναι το θέμα που θα μας απασχολήσει, αναφέρεται από τον Θεοφάνη και τον πατριάρχη Νικηφόρο και τοποθετείται στα χρόνια του Ιουστινιανού Β΄ του Ρινότμητου. Έχοντας προτάξει τις πρώτες βιβλικές αναφορές του περιουσίου λαού προχωρούμε αμέσως στην αναπαραγωγή των σχετικών χωρίων του Θεοφάνη υποβάλλοντας με τον τρόπο αυτό τα παράλληλα και ομοιότροπα, που ως βασικές κατευθύνσεις της έρευνάς μας θα μας βοηθήσουν στην ταύτιση και ερμηνεία του βυζαντινού περιουσίου λαού: τη χρονική διάρκεια δουλείας και εξορίας, το χρόνο εξόδου και εγκατάστασης *ἐπὶ τῆς γῆς, ἧς ὤμοσε Κύριος δοῦναι* μέσω βυζαντινού αυτοκράτορα σε κάποια πλήθη, σε κάποιο λαό περιούσιο κατά το πρότυπο της βιβλικής εξιστόρησης. Όσο κι αν ο αναφερόμενος περιούσιος λαός στο απόσπασμα του Θεοφάνη σημαίνει εκλεγέντα, προτιμηθέντα στρατό αποκλειστικά από και για τον αυτοκράτορα, δηλαδή σχεδόν περιουσιακό του στοιχείο (*εἶναι αὐτῷ λαὸν περιούσιον*), θεωρούμε ότι η προέλευσή του, η στρατολόγησή του σχετίζεται με κάποια «περιούσια» πλήθη, που μετά τη μακροχρόνια δουλεία τους σε βαλκάνιο Φαραώ, επανέρχονται στη γη των πατέρων τους και πιο συγκεκριμένα εγκαθίστανται από τον Ιουστινιανό στη Βιθυνία και στη Θράκη.

Δύο χρόνια λοιπόν μετά τον θάνατο του πατέρα του Κωνσταντίνου, ο Ιουστινιανός στα 686/687 *κελεύει περᾶσαι ... τὰ καβαλλαρικὰ θέματα βουλόμενος τούς τε Βουλγάρους καὶ τὰς Σκλαυινίας αἰχμαλωτίσαι*[5]. Το 686/687 *ἐπεστράτευσεν Ἰουστινιανὸς κατὰ Σκλαυινίας καὶ Βουλγαρίας· καὶ τοὺς μὲν Βουλγάρους πρὸς τὸ παρὸν ὑπηντηκότας ὤθησεν, μέχρι δὲ Θεσσαλονίκης ἐκδραμών, πολλὰ πλήθη τῶν Σκλάβων τὰ μὲν πολέμῳ, τὰ δὲ προσρυέντα παραλαβὼν εἰς τὰ τοῦ Ὀψικίου διὰ τῆς Ἀβύδου περάσας κατέστησε μέρη* ...[6]. Πληροφορούμαστε λοιπόν από τον Θεοφάνη

προείλατο κύριος ὑμᾶς καὶ ἐξελέξατο ὑμᾶς- ὑμεῖς γάρ ἐστε ὀλιγοστοὶ παρὰ πάντα τὰ ἔθνη-, ἀλλὰ παρὰ τὸ ἀγαπᾶν κύριον ὑμᾶς καὶ διατηρῶν τὸν ὅρκον, ὃν ὤμοσεν τοῖς πατράσιν ὑμῶν, ἐξήγαγεν ὑμᾶς κύριος ἐν χειρὶ κραταιᾷ καὶ ἐν βραχίονι ὑψηλῷ καὶ ἐλυτρώσατο ἐξ οἴκου δουλείας ἐκ χειρὸς Φαραὼ βασιλέως Αἰγύπτου: Δευτερονόμιον 7.6-8.

4. Δευτερονόμιον 7.13-14.

5. Θεοφάνης, 364,8-9.

6. Θεοφάνης, 364,11-15.

ότι το 688 ο Ιουστινιανός επικεφαλής του στρατού και ακολουθώντας μία πορεία, για την οποία πολλά έχουν γραφεί, απωθεί σε μια πρώτη φάση τους Βουλγάρους και φθάνει στη Θεσσαλονίκη[7]. Η παρουσία του στη Θεσσαλονίκη το 688 όντως επιβεβαιώνεται και από τη χαμένη σήμερα επιγραφή διατάγματος του αυτοκράτορα, με το οποίο δωρίζεται αλυκή στο ναό του Αγίου Δημητρίου εις ένδειξη τιμής και ευγνωμοσύνης για τη συμμαχία του αγίου *ἐν τοῖς παρ' ἡμῶν πραχθεῖσιν κατὰ τῶν πολεμίων*[8]. Συνάγεται από την επιγραφή ότι η συμμαχία του αγίου υπήρξε η αιτία των νικηφόρων πράξεων κατά των πολεμίων, τουτέστι ο Ιουστινιανός κατά την πορεία του προς τη Θεσσαλονίκη είχε νικήσει και καθυποτάξει μέρη Βουλγάρων και Σκλαυίνων, αλλά κυρίως τις Σκλαυινίες που αναφέρει ο Θεοφάνης. Από τις Σκλαυινίες αυτές παρέλαβε πολλά πλήθη, άλλα νικώντας τα, *πολέμῳ*, και άλλα επειδή οικειοθελώς ή εξ ανάγκης προσέρεαν σε αυτόν, *προσρυέντα*, και διά της Αβύδου περάσας εγατέστησε στα μέρη του Οψικίου. Συγκρατούμε δύο χρήσιμες για την ανάπτυξη της προβληματικής μας μαρτυρίες:

1. Το 688/689 με την καθυπόταξη των Σκλαβινιών δύο κατηγορίες πληθυσμού περιλαμβάνονται για μεταφορά α) αυτοί που συγκρούσθηκαν, νικήθηκαν, υποτάχθηκαν και αιχμαλωτίσθηκαν, οι *πολέμῳ* του Θεοφάνη, και β) αυτοί που πιθανότατα παραδόθηκαν χωρίς να συγκρουσθούν, ή επέλεξαν τη φυγή, ή για διαφόρους λόγους προτίμησαν και προσέφυγαν στους Βυζαντινούς, οι *προσρυέντες*. Ο πατριάρχης Νικηφόρος στην *Ιστορία Σύντομο* στα αντίστοιχα σημεία αναφέρει: *πολλὰ τῶν ἐκεῖσε Σκλαβηνῶν γένη τὰ μὲν πολέμῳ τὰ δὲ ὁμολογίᾳ παραλαβών, εἰς τὴν τοῦ Ὀψικίου λεγομένην χώραν διὰ τῆς Ἀβύδου διαβιβάσας κατέστησεν*[9].

2. Η μεταφορά των πληθυσμών αυτών πραγματοποιείται από Θεσσαλονίκης, αν και διάφορες άλλες υποθέσεις έχουν προταθεί. Όμως μια τέτοια διά θαλάσσης με-

---

7. Μάρθα Γρηγορίου-Ἰωαννίδου, Τὸ ἐπεισόδιο τοῦ Κοῦβερ στὰ «Θαύματα τοῦ Ἁγίου Δημητρίου», *Βυζαντιακά* 1 (1981), 67-87. Της ίδιας, Ἡ ἐκστρατεία τοῦ Ἰουστινιανοῦ Β΄ κατὰ τῶν Βουλγάρων καὶ Σλάβων, *Βυζαντιακά* 2 (1982), 111-124.

8. J. M. Spieser, Inventaire en vue d'un recueil des inscriptions historiques de Byzance I. Les inscriptions de Thessalonique, *TM* 5 (1973), 156-159. P. Lemerle, *Les plus anciens recueils des Miracles de Saint Démétrius et la pénétration des Slaves dans les Balkans*, τόμ. 2, *Commentaire*, Paris 1981, 129, σημ. 200 (στο εξής Lemerle, *Commentaire*). Βλ. επίσης *Ἁγίου Δημητρίου Θαύματα. Οἱ συλλογὲς ἀρχιεπισκόπου Ἰωάννου καί Ἀνωνύμου. Ὁ βίος, τὰ θαύματα καὶ ἡ Θεσσαλονίκη τοῦ Ἁγίου Δημητρίου*, Εἰσαγωγή, σχόλια, ἐπιμέλεια Χ. Μπακιρτζῆς, μετάφραση Ἀλόη Σιδέρη, Αθήνα 1997 (στο εξής Μπακιρτζής, *Θαύματα*).

9. Νικηφόρος, 38,8-11· βλ. και την παλαιότερη έκδοση C. de Boor, *Nicephori Archiepiscopi Constantinopolitani Opuscula Historica*, Leipzig 1880, σ. 36,19-22.

ταφορά λαού από τη Θεσσαλονίκη προς την Κωνσταντινούπολη μας παραδίδεται και σε ένα άλλο κείμενο αναφερόμενο σε σύγχρονα, ή και στα ίδια γεγονότα και το οποίο θα χρησιμοποιήσομε αναλυτικότερα στη συνέχεια. Αξίζει πάντως να σημειωθεί ότι η εκστρατεία αυτή του Ιουστινιανού θεωρείται ότι ενίσχυσε τους δεσμούς της Θεσσαλονίκης με την Κωνσταντινούπολη και εγκαινίασε μία νέα περίοδο ανάπτυξης του εμπορίου της πόλης. Στους επόμενους μάλιστα αιώνες η Θεσσαλονίκη με τους αβυδικούς της θα αποκτήσει το ανάλογο status με αυτό της Αβύδου, οι δε κομμερκιάριοί της μαρτυρούνται πλέον χωρίς διακοπή ώς τον 11ο αι.[10].

Συγκρατώντας τις εμπλουτισμένες από τη σύγχρονη έρευνα δύο αυτές μαρτυρίες του Θεοφάνη προχωρούμε στην παρουσίαση των γεγονότων που επακολούθησαν μετά την εγκατάσταση των πληθυσμών στο Οψίκιο. Στα αμέσως επόμενα χρόνια θα συνεχισθούν οι μεταφορές πληθυσμών Μαρδαϊτών και Κυπρίων, των τελευταίων στη Βιθυνία, όπου και θα ιδρυθεί η Νέα Ιουστινιανούπολις, πάντα στο πλαίσιο μιας εποικιστικής πολιτικής. Η πολιτική αυτή θεωρείται ότι απέβλεπε στην ενίσχυση δημογραφική και κατά συνέπεια στρατιωτική της περιοχής, η οποία είχε ερημωθεί στους προηγουμένους χρόνους από τους Άραβες (πολιορκία Κωνσταντινούπολης 673-678)[11]. Στα ίδια αυτά χρόνια των εποικισμών το 691 στην εν Τρούλλω Σύνοδο, στον προσφωνητικό Λόγο προς τον ευσεβέστατο και φιλόχριστο βασιλέα Ιουστινιανό, αφού ήδη γίνουν αναφορές στον Ασσύριο, ο οποίος *ὑπὸ τῶν πρὶν αἰχμαλώτων ἁλίσκεται*, αλλά και στον Ιερεμία υποβάλλοντας έτσι την εκ Βαβυλώνος μετοικεσία, θα προσαρμοσθεί ή θα επαναπροσδιορισθεί το απόσπασμα της Εξόδου που προτάξαμε: *τὸ ἔθνος τὸ ἅγιον, τὸ βασίλειον ἱεράτευμα ὑπὲρ οὗ Χριστὸς ἀπέθανεν, ... διασπώμενον, καὶ ὑποσυρόμενον, ... ἀπορραγὲν καὶ διατμηθέν ... τοῦτο λίαν ὡς περιούσιον λαὸν ἐπισυναγαγεῖν βουληθείς ... καὶ τῇ αὐτοῦ ἀποκαταστῆσαι αὐλῇ, τὴν ἁγίαν ταύτην ... σύνοδον ὥρισας*[12]. Όμως την ίδια χρονιά που ο Ιουστινιανός παρουσιάζεται να θέλει *τὸ ἔθνος τὸ ἅγιον, τὸ βασίλειον ἱεράτευμα ὑπὲρ οὗ Χριστὸς*

---

10. N. Oikonomidès, Le Kommerkion d'Abydos, Thessalonique et le commerce bulgare au IXe siècle, στο *Hommes et richesses dans l'Empire byzantin*, τόμ. 1, *IVe-VIIe siècle*, Paris 1989, 241-248. Βλ. και του ίδιου, Silk Trade and Production in Byzantium from the Sixth to the Ninth Century: The Seals of Kommerkiarioi, *DOP* 40 (1986), 33-53 και μάλιστα 51-53.

11. Ἐλεωνόρα Κουντούρα-Γαλάκη, Ὁ 39ος κανὼν τῆς Πενθέκτης Οἰκουμενικῆς Συνόδου (692) καὶ ἡ ἐκκλησιαστικὴ πολιτικὴ τοῦ Ἰουστινιανοῦ Β΄, *Δίπτυχα* 6 (1994/95) (=*Μνήμη Bruno Lavagnini*), 169-177. *Η Μικρά Ασία των θεμάτων*, 184.

12. Γ. Α. Ράλλης – Μ. Ποτλῆς, *Σύνταγμα τῶν θείων καὶ ἱερῶν κανόνων*, τόμ. Β΄, Ἀθῆναι 1852, ανατ. 1966, 295-299.

ἀπέθανεν, διασπώμενον, ὑποσυρόμενον, ἀπορραγέν, διατμηθὲν ὡς περιούσιον λαὸν ἐπισυναγαγεῖν, δημιουργείται ένας άλλος, περιούσιος λαός, από τα διασπασμένα, υποσυρόμενα, απορραγέντα, διατμηθέντα και προσρυέντα πλήθη, που τρία χρόνια προτύτερα είχε επισυναγάγει, μετοικίσει και αποκαταστήσει στο Οψίκιο, όντως *τῇ αὐτοῦ αὐλῇ*. Σύμφωνα λοιπόν με τον Θεοφάνη το 691/692 ο *Ἰουστινιανὸς ἐπελέξατο ἐκ τῶν μετοικισθέντων ὑπ'αὐτοῦ Σκλάβων καὶ ἐστράτευσε χιλιάδας λ΄ καὶ ὁπλίσας αὐτοὺς ἐπωνόμασε αὐτοὺς λαὸν περιούσιον, ἄρχοντά τε αὐτῶν Νέβουλον τοὔνομα· θαρρήσας δὲ εἰς αὐτοὺς γεγράφηκε τοῖς Ἄραψι μὴ ἐμμένειν αὐτὸν τῇ ἐγγράφῳ συμφωνηθείσῃ εἰρήνῃ. καὶ παραλαβὼν τὸν περιούσιον λαὸν καὶ πάντα τὰ καβαλλαρικὰ θέματα ἐπορεύθη ...*[13]. Το πρόβλημα του περιούσιου αυτού λαού απασχόλησε τους ιστορικούς που μελέτησαν τις πληθυσμιακές μεταβολές, τις μετοικεσίες, τη στρατιωτική οργάνωση της αυτοκρατορίας και ειδικά την οργάνωση των θεμάτων[14]. Καθώς ο όρος «λαός» στον Θεοφάνη και μάλιστα στο αναφερθέν απόσπασμα σημαίνει στρατός, συνδυάστηκε πάντα με την ιδιαιτερότητα του θέματος Οψικίου. Το Οψίκιον εμφανίζεται ως το κατεξοχήν βασιλικό θέμα που προορίζεται να προστατεύει και να φυλάσσει κυρίως τον αυτοκράτορα και την πρωτεύουσα και στην πρώτη γνωστή μας λίστα των βυζαντινών θεμάτων καλείται *a Deo conservandum Obsequium*, θεοφύλακτον βασιλικόν Οψίκιον[15]. Η επιλογή ακριβώς στρατού από τους εγκατεστημένους στα μέρη Οψικίου (*ἐπελέξατο ἐκ τῶν μετοικισθέντων ὑπ'αὐτοῦ*), που ο Ιουστινιανός θα ονομάσει περιούσιο καθόρισε σε μεγάλο βαθμό τις ερμηνείες και τις μεταφράσεις του όρου. Ενώ όλοι θεωρούν αυτονόητη τη βιβλική προέλευση του όρου δεν συμφωνούν σε τι ακριβώς αντιστοιχεί στα βυζαντινά πράγματα, πώς γεννήθηκε, τί τον επέβαλε και πώς μπορεί να μεταφρασθεί. Στηριζόμενοι λοιπόν στα λεγόμενα του Θεοφάνη οι ιστορικοί και μελετητές μετα-

13. Θεοφάνης, 365-366.

14. Για τη βιβλιογραφία και την πρόσφατη προβληματική, βλ. *Η Μικρά Ασία των θεμάτων*, 163-200. Ο Λουγγής, συγγραφέας του σχετικού κεφαλαίου με τον τίτλο: *Θέμα Οψίκιον. Ο «περιούσιος» στρατός και η εξέλιξή του*, στον παραπάνω συλλογικό τόμο (164, σημ. 8), θεωρεί ότι ο αναφερόμενος «περιούσιος λαός» από τον Θεοφάνη «είναι ολόκληρο το Οψίκιον που αντιπαρατίθεται, ως πεζικό, στα υπόλοιπα καβαλλαρικά θέματα και όχι οι Σλάβοι του Οψικίου, όπως πιστεύεται». Η θέση αυτή πιθανότατα ενισχύεται και από την παρακάτω ερμηνεία μας, που θεωρεί τον λαό των Σερμησιάνων, Ρωμαίων και εθνικών προσρυέντων, ως τον περιούσιο λαό, ο οποίος εγκαθίσταται και στρατεύεται κατά τη μαρτυρία του μεν Θεοφάνη στη Βιθυνία, των δε *Θαυμάτων* περί την Κωνσταντινούπολη, άρα σε όλο το Οψίκιον.

15. T. C. Lounghis, *A Deo conservandum imperiale obsequium*. Some notes concerning Byzantine field troops during the Dark Ages, *BSl* 52 (1991), 54-60.

φράζουν εκλεκτός λαός, *chosen people*, *peculiar*, *supernumerous*, αλλά και αυτοκρατορική φρουρά[16]. Επισημαίνεται μάλιστα η διττή άνωθεν προέλευσή του που σχετίζεται είτε με την βιβλική εκ θεοῦ εκλογή και φύλαξη *a Deo conservandum*, είτε με την αντίστοιχη επιλογή, στρατολόγηση από τον αυτοκράτορα τον οποίο προστατεύουν και του οποίου αποτελούν περιούσιο λαό και περιουσία.

Κατά τη γνώμη μου η λύση θα μπορούσε να αναζητηθεί σε γεγονότα που υποβάλλουν αντιστοιχίες με την βιβλική ιστορία και προσδιορίζονται ή και εξιστορούνται κατά τέτοιο τρόπο, ώστε να προβάλονται τα βιβλικά τους παράλληλα. Στα χρόνια του Ιουστινιανού του Β΄ και καθ' όλο τον 7ο και 8ο αι., δηλαδή σε μια εποχή που βρίσκεται ανάμεσα στην Ιστορία και στην Αποκάλυψη[17], η βιβλική ιστορία με μία νέα ανάγνωση και επικαιροποίησή της διά της προφητείας και των αποκαλύψεων θα αποτελέσει παρηγορητικό καταφύγιο στους ανθρώπους που εναγώνια βιώνουν τις σλαβικές επιδρομές και την επέλαση των Αράβων. Πιστεύω λοιπόν ότι ο περιούσιος λαός του Οψικίου μπορεί να σχετίζεται τόσο με ένα πληθυσμό της εποχής, ο οποίος παραλληλίζεται με τον Ισραήλ, όπως εξάλλου και όλη η χριστιανική αυτοκρατορία και το χριστιανικό πλήρωμά της, όσο και με την αυτοκρατορική περιουσιακή ιδιότητα στρατιωτικού τμήματός του. Έτσι κατά την άποψή μου πλησιέστερη στην αλήθεια, χωρίς να αποκλείονται ως συμπληρωματικές οι άλλες, είναι η μετάφραση που αποδίδει την έννοια της αυτοκρατορικής, περιουσιακής επιλογής (peculiar) του αυτοκράτορα, απόδοση που δεν αντιστρατεύεται, αλλά απεναντίας ενισχύεται από το βιβλικό παράλληλο. Είναι ενδιαφέρον ότι σύμφωνα με τον Ησύχιο περιούσιος είναι ο άφθονος, ο πολύς και κατά το λεξικό Σούδα *περιούσιος λαός: ὁ ἔγκτητος. καί, Ἰσραὴλ εἰς περιουσιασμὸν ἑαυτῷ. ἀντὶ τοῦ εἰς κτῆμα καὶ εἰς τὴν κτῆσιν· οὐσίαν γὰρ τὴν ὕπαρξιν*[18]. Συνεπώς περιούσιος λαός είναι ο *ἔγκτητος* λαός, αυτός που επιλέγεται και αποτελεί ιδιαίτερο, εκλεκτό κτήμα, περιουσία του θεού και εν προκειμένω του αυτοκράτορα. Αυτή ακριβώς η διττή ερμηνεία, βιβλική και ετυμολογική, ως εκλεκτού και εγκτήτου λαού ταιριάζει απόλυτα με την άποψη που θεωρεί

16. M. Graebner, The Slavs in Byzantine Population Transfers of the Seventh and Eighth Centuries, *Études balkaniques* 11/1 (1975), 48-49 και σημ. 71. Βλ. και τις διαφορετικές μετφ. του Mango *chosen* στον Θεοφάνη: *The Chronicle of Theophanes*, 511 και *peculiar* στον πατριάρχη Νικηφόρο, σ. 93-95.

17. G. Dagron – V. Deroche, Juifs et Chrétiens dans l'Orient du VIIe siècle, *TM* 11 (1991), 17-248. G. Dagron, Judaïser, *TM* 11 (1991), 359-380. G. Dagron, *Empereur et prêtre: étude sur le «césaropapisme» byzantin*, Paris 1996, 167-200.

18. *Suidae Lexicon*, έκδ. Ada Adler, τόμ. 4, Leipzig 1935, ανατ. Stuttgart 1971, 1228, σ. 104. Επίσης *περιουσιασμός: πλῆθος, ὕπαρξις φυσική*, ό.π. 1227.

όλο το θέμα του Οψικίου περιούσιο λαό με προορισμό και υποχρέωση να φρουρεί την θεοφύλακτο πόλη και τον αυτοκράτορα.

Έχω λοιπόν την υποψία ότι όταν ο Ιουστινιανός Β΄ *ἐπελέξατο ἐκ τῶν μετοικισθέντων ὑπ' αὐτοῦ Σκλάβων καὶ ἐστράτευσε χιλιάδας λ΄ καὶ ὁπλίσας αὐτοὺς ἐπωνόμασε αὐτοὺς λαὸν περιούσιον,* όντως ο λαός αυτός προερχόταν από μετοικισθέντες πληθυσμούς στην περιοχή της Βιθυνίας, των οποίων η ιστορία μπορούσε να παραλληλισθεί με αυτή του περιουσίου λαού της Βίβλου. Το γεγονός μάλιστα ότι ο Ιουστινιανός τους εγκαθιστά στα μέρη Οψικίου και αποτελούν *περιουσιασμὸν ἑαυτῷ* μας οδηγεί και πάλι στο συμπέρασμα, στο οποίο έχουν καταλήξει πολλοί ιστορικοί ότι οι μετοικεσίες αυτές στη Βιθυνία και μάλιστα στα βασιλικά κτήματα αποσκοπούσαν τόσο στην ενίσχυση μιας ερημωμένης περιοχής, όσο και στην εγκατάσταση σε επαγγελόμενη γη προς καλλιέργεια με απώτερο, αλλά κύριο στόχο την στρατολογία. Απ'όσο τουλάχιστον γνωρίζω καθ' όλο τον 7ο αι. δεν υπάρχει άλλη περίπτωση λαού που να πληρεί τις προϋποθέσεις ενός περιουσίου λαού με αναμφισβήτητες και μαρτυρημένες (καταγεγραμμένες) τις βιβλικές, περιούσιες αντιστοιχίες, όσο ο λαός των Σερμησιάνων που αναφέρεται στα *Θαύματα* του αγίου Δημητρίου. Βεβαίως συχνότατα, όπως ήδη αναφέραμε, οι χριστιανοί, ο λαός του Χριστού της αυτοκρατορίας, αλλά και όλοι οι εκχριστιανιζόμενοι επωνομάζονται περιούσιος λαός και ήδη από τα χρόνια του Μεγάλου Κωνσταντίνου διαπιστώνεται συσχέτιση και προσπάθεια σύμφυρσης βιβλικού και χριστιανικού περιουσίου λαού[19]. Όμως στην περίπτωση των Σερμησιάνων διαθέτομε μια λεπτομερή αφήγηση των σχεδόν βιβλικών περιπετειών τους, με κατονομαζόμενα τα βιβλικά παράλληλα, αλλά και το πλέον ενδιαφέρον με την πιθανότητα να αποτελούν τον περιούσιον λαόν τα πλήθη Σκλάβων και άλλων, τα οποία ο Ιουστινιανός *τὰ μὲν πολέμῳ, τὰ δὲ προσρυέντα παραλαβὼν εἰς τὰ τοῦ Ὀψικίου διὰ τῆς Ἀβύδου περάσας κατέστησε μέρη* και από τα οποία στρατολόγησε τριάντα χιλιάδες και *ἐπωνόμασε αὐτοὺς λαὸν περιούσιον.*

19. Dagron, *Empereur et prêtre*, 158. Βλ. επίσης τα βιβλικά παράλληλα στα χρόνια του Ηρακλείου στην ιστορική διήγηση *Περὶ τῶν ἀθέων βαρβάρων καὶ Περσῶν*, έκδ. L. Sternbah, *Analecta Avarica*, Cracovia 1900, 2-24, διήγηση που αποδίδεται στον Θεόδωρο Σύγκελλο, πρβλ. Α. Καρπόζηλος, *Βυζαντινοί Ιστορικοί και Χρονογράφοι (4ος-7ος αι.)*, τόμ. Α΄, Αθήνα 1997, 596-602.

II

Είναι πλέον κοινώς αποδεκτή, παρά τις τελευταίες αμφιβολίες και αναχρονολογήσεις[20], η ιστορικότητα των μαρτυριών που παραδίδονται στα *Θαύματα* του Αγίου Δημητρίου και των οποίων η σύνταξη της μεν πρώτης συλλογής του αρχιεπισκόπου Θεσσαλονίκης Ιωάννη, χρονολογείται στα πρώτα χρόνια της βασιλείας του Ηρακλείου, της δε δεύτερης συλλογής, του Ανωνύμου, εβδομήντα χρόνια αργότερα. Εκτός από τις εσωτερικές χρονολογικές ενδείξεις που συνάγονται από την επιστημονική έρευνα, η χρονολόγηση αυτή στηρίζεται πρώτιστα σε όσα αναφέρει ο ίδιος ο Ανώνυμος της δεύτερης συλλογής σχετικά με την ιστορία των Σερμησιάνων. Ο Ανώνυμος λοιπόν στα δύο πρώτα *Θαύματα* της δεύτερης συλλογής, όταν δηλαδή ο Χάτζων, έξαρχος των Σκλαβίνων, και αργότερα ο ίδιος ο χαγάνος των Αβάρων πολιορκούν τη Θεσσαλονίκη, μας πληροφορεί για άπειρες σφαγές και αιχμαλωσίες (*ἀπείρους κατασφαγὰς καὶ αἰχμαλωσίας*) που χρονολογούνται[21] ανάμεσα στα έτη 614-619. Πολλοί αιχμάλωτοι ξέφευγαν από τους βαρβάρους και κατέφευγαν στη θεόσωστη πόλη, άλλοι δε πωλούνταν από τους Αβάρους μετά τη σύναψη της ειρήνης[22]. Πιθανότατα το 618-619 κατά τη διάρκεια της δεύτερης πολιορκίας από το χαγάνο ο αρχιεπίσκοπος Θεσσαλονίκης Ιωάννης ενθάρρυνε το λαό της πόλης και όλους τους εκεί πρόσφυγες (*ἀποφύγους*) και καθικέτευε το Θεό λέγοντας: «*Σύ, δέσποτα τῶν ἁπάντων ... ἐκλεξάμενος ἡμᾶς λαόν σου περιούσιον, ἔθνος ἅγιον· μὴ εἰσέλθωσιν ἔθνη εἰς τὴν κληρονομίαν σου ... δεῖξον ἡμᾶς καὶ νῦν νέον σου λαὸν Ἰσραὴλ ὡς ἐκ τῶν Αἰγυπτίων διασωθέντα*[23]. Στη συνέχεια μας αφηγείται ο Ανώνυμος ότι, αφού οι Σκλαβίνοι του Χάτζονος και οι Άβαροι κυρίευσαν ολόκληρο το

---

20. P. Speck, De miraculis Sancti Demetrii, qui Thessalonicam profugus venit, oder Ketzerisches zu den Wundergeschichten des Heiligen Demetrios und zu seiner Basilica in Thessalonike, Ποικίλα Βυζαντινά 12, *Varia IV*, Bonn 1993. Βλ. όμως A. Kazhdan, in coll. with L. F. Sherry – Christine Angelidi, *A History of Byzantine Literature (650-850)*, Athens 1999, 30 σημ. 36.

21. Lemerle, *Commentaire*, 99-103, 110.

22. ... *αἰχμαλωτισθέντας, εἰς τὴν καθ' ἡμᾶς ἀποφεύγοντας θεόσωστον πόλιν: Θαύματα*, σ. 185,7-8, έκδ. P. Lemerle, *Les plus anciens recueils des Miracles*, τόμ. 1, *Le texte*, Paris 1975 (στο εξής *Θαύματα*)· *καὶ αὐτὴν* (= Θεσσαλονίκη) *ὑποδέχεσθαι πάντας τοὺς ἀποφύγους τῶν ἐκ Δανουβίου μερῶν, Παννονίας τε καὶ Δακίας καὶ Δαρδανίας καὶ τῶν λοιπῶν ἐπαρχιῶν τε καὶ πόλεων, καὶ ἐν αὐτῇ ἐπερείδεσθαι: Θαύματα*, σ. 185,20-22. *Μετὰ γὰρ τὴν στοίχησιν τῆς εἰρήνης ... τοὺς παρ' αὐτῶν γενομένους αἰχμαλώτους εἰς ὀλίγην πραγματείαν πιπράσκοντες ἀπέδοντο.*: *Θαύματα*, σ. 189,17-19.

23. *Θαύματα*, σ. 187,6-17.

Ιλλυρικό, δηλαδή τις δύο επαρχίες της Παννονίας, τις δύο της Δακίας, τη Δαρδανία, τη Μυσία, την επαρχία Πρεβάλεως, Ροδόπης κι ακόμη τη Θράκη και την περιοχή του προς το Βυζάντιο μακρού τείχους, *ἅπαντα τὸν αὐτὸν λαὸν εἰς τὸ ἐκεῖθεν πρὸς Παννονίαν μέρος τὸ πρὸς τῷ Δανουβίῳ ποταμῷ, ἥστινος ἐπαρχίας πάλαι μητρόπολις ὑπῆρχε τὸ λεχθὲν Σερμεῖον, ἐκεῖσε οὖν ... τὸν ἅπαντα λαὸν τῆς αἰχμαλωσίας κατέστησεν ὁ λεχθεὶς χαγάνος ὡς αὐτῷ λοιπὸν ὑποκειμένους*[24]. Με την αιχμαλωσία λοιπόν *ἅπας* ο λαός των περιοχών αυτών, ο περιούσιος λαός, ο νέος Ισραήλ κατά τον Ιωάννη, αρχιεπίσκοπο Θεσσαλονίκης, μεταφέρεται στο *Σερμεῖον*, Σίρμιο, και στο εξής ο ίδιοι και οι απόγονοί τους θα αποκαλούνται *Σερμησιάνοι*. Σύμφωνα με τον Ανώνυμο ο λαός αυτός των Ρωμαίων ήλθε σε επιμειξία με Βουλγάρους, Αβάρους και άλλους πληθυσμούς, παιδοποίησαν και πλήθυναν *λαοῦ ἀπείρου καὶ παμπόλλου γεγονότος*. Όμως τα παιδιά κληρονομούσαν από τους πατέρες τους τα πατροπαράδοτα ήθη και την ορμή του γένους των Ρωμαίων[25]. Είναι εξαιρετικής σημασίας ο τρόπος που τονίζεται από τον Ανώνυμο η υπερήφανη εμμονή των αιχμαλώτων στα ήθη των προγόνων τους, παρά την επιμειξία τους με τους Βουλγάρους, Αβάρους και λοιπούς εθνικούς. Η προσήλωση αυτή παρουσιάζεται ως συνεχής ανάμνηση και συνείδηση της περιούσιας, εκλεκτής καταγωγής, αλλά και του ιστορικού προορισμού (*ὁρμή*) του γένους των Ρωμαίων. Τούτο μάλιστα λέγεται σαφέστατα αμέσως μετά, όταν παραλληλίζεται ο λαός αυτός, των Σερμησιάνων, από το γένος των Ρωμαίων με το γένος των Εβραίων: *καὶ καθάπερ ἐν τῇ Αἰγύπτῳ ἐπὶ τοῦ Φαραὼ πυξάνετο τὸ τῶν Ἑβραίων γένος, οὕτω καὶ ἐν τούτοις κατὰ τὸν ὅμοιον τρόπον, διὰ τῆς ὀρθοδόξου πίστεως καὶ τοῦ ἁγίου καὶ ζωοποιοῦ βαπτίσματος, πύξετο τὸ τῶν χριστιανῶν φῦλον*[26]. Από την πανσπερμία των φύλων του Ιλλυρικού, που σταδιακά με τις επιμειξίες τους θα οδηγήσουν στα επόμενα χρόνια στις εθνογενέσεις νέων λαών, εξαίρεται *τὸ τῶν χριστιανῶν φῦλον* από το γένος των Ρωμαίων. Ο Ανώνυμος δείχνει να γνωρίζει τις εθνογενετικές διαδικασίες της εποχής στις οποίες βεβαίως συμμετέχουν και οι Σερμησιάνοι. Όμως στη συγκεκριμένη επιμειξία των Σερμησιάνων, αν και αναφέρονται από τον Ανώνυμο όλα τα εθνογενετικά χαρακτηριστικά που έχουν κατά καιρούς μελετηθεί και για τους Νοτιοσλάβους, Κροάτες Σέρβους,

24. *Θαύματα*, σ. 288,1-6.

25. *Θαύματα*, σ. 228,7-10: *ἐπιμιγέντες μετὰ Βουλγάρων καὶ Ἀβάρων καὶ τῶν λοιπῶν ἐθνικῶν, καὶ παιδοποιησάντων ἀπ' ἀλλήλων, καὶ λαοῦ ἀπείρου καὶ παμπόλλου γεγονότος, παῖς δὲ παρὰ πατρὸς ἕκαστος τὰς ἐνεγκαμένας παρειληφότων καὶ τὴν ὁρμὴν τοῦ γένους κατὰ τῶν ἠθῶν τῶν Ῥωμαίων.*

26. *Θαύματα*, σ. 228,10-13.

Βουλγάρους, προβάλλεται κυρίως η περιούσια μοναδικότητά τους και τονίζεται η εμμονή στη ρωμαϊκότητα και την ορθοδοξία τους. Πρόκειται σε αντίθεση με όλους τους άλλους για *χριστιανῶν φῦλον* που *ηὐξάνετο κατὰ τὸν ὅμοιον τρόπον*, που αυξανόταν οι Εβραίοι επί Φαραώ. Και ο Ανώνυμος συνεχίζει να καταθέτει τις λεπτομερείς εθνογενετικές διεργασίες ηθών, παραδόσεων, αφηγήσεων και μνημών που διαμόρφωσαν, αλλά και συντήρησαν την ταυτότητα ενός λαού μέσα σε ένα βαρβαρικό, αλλότριο περιβάλλον και θέρμαιναν την προσδοκία και πίστη για επάνοδο στα πάτρια: *καὶ θάτερος θατέρῳ περὶ τῶν πατρίων τοποθεσιῶν ἀφηγούμενος, ἀλλήλοις πῦρ ἐν ταῖς καρδίαις τῆς ἀποδράσεως ὑφῆπτον. Χρόνων γὰρ ἑξήκοντα ἤδη που καὶ πρὸς διαδραμόντων ἀφ' ἧς εἰς τοὺς αὐτῶν γεννήτορας ἡ παρὰ τῶν βαρβάρων γεγένηται πόρθησις, καὶ λοιπὸν ἄλλος νέος ἐκεῖσε λαὸς ἀνεφαίνετο* ...[27]. Η εθνογενετική διαδικασία μέχρι την εμφάνιση ενός νέου άλλου λαού διήρκησε εξήντα χρόνια. Καθώς λοιπόν η μεταφορά στο Σερμείον της Παννονίας χρονολογείται από τους ερευνητές στα 614-619, τα πάνω από εξήντα χρόνια που διέρρευσαν μέχρι την εμφάνιση του νέου άλλου λαού, των Σερμησιάνων, μας οδηγούν στα τελευταία χρόνια του Κωνσταντίνου Δ΄, και πάντως πριν από το φθινόπωρο του 685[28]. Η διάρκεια αυτή, δηλαδή τα πάνω από εξήντα χρόνια, θα μπορούσε να προσεγγίσει και τα εβδομήντα, καθώς αφήνεται να εννοηθεί από ένα άλλο παραλληλισμό που κάνει ο Ανώνυμος του εαυτού του με τον Ζοροβάβελ, ο οποίος σύμφωνα με απόκρυφο κείμενο φέρεται να έχει συγγράψει την ιστορία της αιχμαλωσίας των Ιουδαίων στη Βαβυλώνα, διαρκείας εβδομήντα ετών[29]. Έτσι για μια ακόμη φορά ο λαός των Σερμησιάνων, που ανεφάνη μετά την περίπου εβδομηντάχρονη αιχμαλωσία του στην Παννονία, συσχετίζεται με τον περιούσιο λαό του Ισραήλ και την εβδομηντάχρονη αιχμαλωσία του στη Βαβυλώνα.

Νέος λοιπόν άλλος λαός *ἐκεῖσε ἀνεφαίνετο*, καθώς οι περισσότεροι απόγονοι των επιμιγέντων και παιδοποιησάντων δεν ήσαν πια αιχμάλωτοι, αλλά είχαν γίνει με το χρόνο ελεύθεροι: *ἐλευθέρους δὲ τοὺς πλείστους αὐτῶν ἐκ τοῦ χρόνου γεγονέ-*

27. *Θαύματα*, σ. 228,13-17.

28. Lemerle, *Commentaire*, 141-142, 161-162.

29. *Ἀλλ' ὁ τοῦ πανσόφου Ζοροβάβελ φιλόθεος ἡμᾶς ἀνάπτει ζῆλος, ὃς πόθῳ θείῳ καὶ σπουδῇ χρησάμενος, μετὰ ἑβδομηκοστὸν ἔτος τῆς Ἰουδαίων αἰχμαλωσίας καὶ μετὰ τὴν αὐτῶν ἐπάνοδον, τὰ ἤδη πρὸ τοσούτων χρόνων προφητευθέντα τε καὶ γεγενημένα φιλοπόνως συνεγράψατο*: *Θαύματα*, σ. 169,3-7. Βλ. και τα σχόλια Lemerle για τον Ζοροβάβελ: *Θαύματα*, σ. 168 σημ. 5 και Lemerle, *Commentaire*, 138-143.

ναι[30]. Ο δε χαγάνος των Αβάρων τους αναγνώρισε *ὡς ἴδιον ἔθνος* και τους όρισε *ἄρχοντα*, τον Κούβερ, σύμφωνα με τις συνήθειες του γένους του. Ο Κούβερ μάλιστα που είχε διορισθεί αρχηγός στην ιδιαίτερη αυτή φυλή, στο *ἴδιον ἔθνος*, έμαθε από κάποιους οικείους του *τὴν τοῦ τοιούτου λαοῦ τῶν πατρῴων πόλεων ἐπιθυμίαν*, και εκμεταλλευόμενος αυτόν τον πόθο τους αποφασίζει να κινήσει στάση κατά του χαγάνου. Και πάλι ο Ανώνυμος μας λέει ότι ο Κούβερ *ἀνάστατον λαμβάνει τὸν πάντα Ῥωμαίων λαὸν μετὰ καὶ ἑτέρων ἐθνικῶν, καθὰ ἐν τῇ μωσαϊκῇ τῆς ἐξόδου τῶν Ἰουδαίων ἐμφέρεται βίβλῳ, τουτέστι προσηλύτους, μετὰ καὶ τῆς αὐτῶν ἀποσκευῆς καὶ ὅπλων· καὶ ἀνάστατοι καὶ ἀντάρται, καθὰ λέλεκται, τοῦ χαγάνου γίνονται*[31]. Είναι άραγε η βιβλική ιστορία που υπαγορεύει την αφήγηση και την κατασκευή της, ή υπάρχει ομοιότης συμβάντων και χρονικών διαρκειών που επιβάλλουν τους παραλληλισμούς; Ενδεχομένως η απάντηση είναι καταφατική, όμως σε μια σύνθεση και όχι διάζευξη της ερώτησης. Το *καθὰ ἐν τῇ μωσαϊκῇ ἐμφέρεται βίβλῳ* δεν αφήνει περιθώριο αμφιβολίας ότι εξιστορείται η περιπέτεια ενός νέου, άλλου περιουσίου λαού, του οποίου ακόμη και για τις δευτερεύουσες πτυχές της ιστορίας του μπορεί ο Ανώνυμος με ευκολία να υποστηρίξει ομοιότητες και αντιστοιχίες με το λαό της Βίβλου. Έτσι στον *Ῥωμαίων λαὸν* προσχώρησαν και άλλοι, *ἕτεροι ἐθνικοί*, γεγονός που μας θυμίζει τους *προσρυέντας* που παραδίδει ο Θεοφάνης και στους οποίους αναφερθήκαμε πιο πάνω· τούτο βεβαίως επιτρέπει στον Ανώνυμο να υποστηρίξει την περιούσια ιδιότητα του νέου λαού και να προβάλει το βιβλικό παράλληλο του γεγονότος, την ομοιότητα των Σλάβων προσρυέντων και προσηλύτων με τους *προσηλύτους* της Εξόδου των Εβραίων από την Αίγυπτο *καθὰ ἐν τῇ μωσαϊκῇ τῆς ἐξόδου τῶν Ἰουδαίων ἐμφέρεται βίβλῳ, τουτέστι προσηλύτους*[32].

Ουσιαστικά ο Κούβερ αναλαμβάνει αρχικά το ρόλο του Μωυσή της Εξόδου από την Αίγυπτο και του Ζοροβάβελ της μετοικεσίας Βαβυλώνος, αν και κάτι τέτοιο δεν ομολογείται σαφώς, καθώς ούτε η εξέλιξη των γεγονότων, ούτε η ηθικοδιδακτική ανάπτυξη της αφήγησης το επιτρέπει. Ο Κούβερ λοιπόν αφού συγκεντρώσει *τὸν πάντα Ῥωμαίων λαὸν μετὰ καὶ ἑτέρων ἐθνικῶν ... ἀντάρται τοῦ χαγάνου γίνονται*. Σύμφωνα δε με τη βιβλική εξιστόρηση τα διαδραματιζόμενα μετά την έξοδο

30. *Θαύματα*, σ. 228,17-18.

31. *Θαύματα*, σ. 228,21-25.

32. Το απόσπασμα της Εξόδου 12.48-51: *ἐὰν δέ τις προσέλθῃ πρὸς ὑμᾶς προσήλυτος ... ἔσται ὥσπερ ὁ αὐτόχθων τῆς γῆς ... νόμος εἷς ἔσται τῷ ἐγχωρίῳ καὶ τῷ προσελθόντι προσηλύτῳ ἐν ὑμῖν ... καὶ ἐξήγαγε κύριος τοὺς υἱοὺς Ἰσραὴλ ἐκ γῆς Αἰγύπτου σὺν δυνάμει αὐτῶν.*

των Εβραίων από την Αίγυπτο είναι η καταδίωξη του περιουσίου λαού από τον Φαραώ, το πέρασμα της Ερυθράς και η καταστροφή του αιγυπτιακού στρατού. Και επειδή το ρόλο του Φαραώ αναλαμβάνει ο χαγάνος η βιβλική γεωγραφία προσαρμόζεται από τον Ανώνυμο στην αντίστοιχή της βαλκανική: *Ὥστε ἐγνωκότα τὸν αὐτὸν χαγάνον, διῶξαι ὄπιθεν αὐτῶν καὶ συμβαλόντων αὐτῶν καὶ ἐπὶ πέντε ἢ ἓξ πολέμοις καὶ ἐπ᾽ ἀμφοτέροις παρ᾽ αὐτῶν ἡττηθέντος, μετὰ τοῦ ὑπολειφθέντος αὐτοῦ λαοῦ φυγῇ χρησάμενος, ἐν τοῖς ἐνδοτέροις πρὸς ἄρκτον ἄπεισι τόποις*[33]. Ο διώκτης χαγάνος *ὄπισθεν αὐτῶν* ως άλλος Φαραώ ηττάται και αποσύρεται. Ο νέος Ισραήλ δεν έχει πλέον παρά να διαβεί κάποιο υγρό πέρασμα για να ολοκληρωθεί ο συσχετισμός, και αυτό το πέρασμα είναι ο ποταμός Δούναβης. Καθώς μάλιστα ο χαγάνος είχε εγκατασταθεί *ἅπαντα τὸν αὐτὸν λαὸν εἰς τὸ ἐκεῖθεν πρὸς Παννονίαν μέρος τὸ πρὸς τῷ Δανουβίῳ ποταμῷ*, όταν ο λαός αυτός αποφάσισε την έξοδό του προς τα πατρώα, δηλαδή προς νότον, πρέπει να διαπεραιωθεί τον Δούναβη που αντιστοιχεί στο πέρασμα της Ερυθράς από τους Εβραίους: *Ὡς λοιπὸν μετὰ νίκης περάσαντα τὸν αὐτὸν Κοῦβερ μετὰ τοῦ εἰρημένου σὺν αὐτῷ παντὸς λαοῦ τὸν προαφηγηθέντα Δανούβιν ποταμόν, καὶ ἐλθεῖν εἰς τὰ πρὸς ἡμᾶς μέρη, καὶ κρατῆσαι τὸν Κεραμήσιον κάμπον*[34].

Διερωτώμαι ευλόγως, μετά και αυτές τις λεπτομέρειες της φυγής, δίωξης του λαού, διάβασης του Δούναβη, άραγε πού αρχίζει και πού σταματά η ιστορικότητα της αφήγησης και πού η μυθοπλασία. Ο χαγάνος υποδύεται τον Φαραώ, η διάβαση του Δούναβη υποκαθιστά την Ερυθρά και ένας, νέος, άλλος περιούσιος λαός πορεύεται μετά προσηλύτων, ετέρων εθνικών και προσρυέντων προς την επαγγελόμενη γη των προγόνων του. Όσο μπορώ να γνωρίζω μια τέτοια «περιούσια» αποκρυπτογράφηση της αφήγησης επιχειρείται για πρώτη φορά, αν και κατά καιρούς έχουν απλώς επισημανθεί οι βιβλικές αναφορές στα *Θαύματα* και βεβαίως έχουν θεωρηθεί κοινοί τόποι μιας ρητορικής που χαρακτηρίζει τέτοιου είδους αφηγήσεις[35]. Όμως η περίπτωση ενός τέτοιου περιούσιου, νέου λαού, ο οποίος μετά 70 χρόνια αιχμαλωσίας και εξορίας υπό την καθοδήγηση των Κούβερ και Μαύρου επιστρέφει στα πάτρια

33. *Θαύματα*, σ. 228,25-28.

34. *Θαύματα*, σ. 228,28-30.

35. Οι βιβλικές αναφορές επισημαίνονται βεβαίως στην έκδοση και στα σχόλια του Lemerle, όπως π.χ. για την περίπτωση του χαγάνου Φαραώ, Lemerle, *Commentaire*, 141. Επίσης, J. Koder, Anmerkungen zu den Miracula Sancti Demetrii, στο *Βυζάντιον. Ἀφιέρωμα στὸν Ἀνδρέα Ν. Στράτο*, τόμ. 2, Αθήνα 1986, 523-538. Για τον Φαραώ και Βαβυλώνιο Πέρση ή Άβαρο εχθρό και τον Μωϋσή Ηράκλειο στα χρόνια της πολιορκίας της Κων/λης στα 626, βλ. Sternbach, *Analecta Avarica*, 8-24.

αποκτά ξεχωριστό ενδιαφέρον, αν συσχετισθεί με την εμφάνιση στα ίδια χρόνια και του περιούσιου λαού στο Οψίκιο. Δεν θα ασχοληθούμε βεβαίως στην παρούσα μελέτη με τα μεγάλα προβλήματα και την πλουσιότατη βιβλιογραφία της καθόδου και ταυτότητος Κούβερ και Σερμησιάνων. Αυτό όμως που αξίζει να συγκρατήσομε από την αφήγηση της καθόδου τους ώς την Θεσσαλονίκη είναι η συνεχής υπενθύμιση και ο τονισμός από τον Ανώνυμο της πολυμιξίας του λαού αυτού με υπογραμμισμένη τη δράση *τῶν ἐκ τῶν Ῥωμαίων ὄντων* ή *τῶν ἐκ τοῦ Ῥωμαίων φύλου* και κυρίως *τῶν τῆς ὀρθοδόξου καθεστώτων πίστεως*[36]. Ρωμαϊκότης και ορθοδοξία λοιπόν, τα οποία αναγκαστικά μας οδηγούν στον περιούσιο λαό, στην αρχαϊκότητα και στο ρόλο του Οψικίου[37]. *Ἀλλὰ ταῦτα μὲν ὕστερον.*

Οδηγημένοι λοιπόν οι Σερμησιάνοι από τον Κούβερ, αφού πέρασαν τον Δούναβη, έφτασαν στα δικά μας μέρη και εγκατεστάθησαν στον Κεραμήσιον κάμπον, συνεχίζει την αφήγησή του ο Ανώνυμος: *... καὶ ἐλθεῖν εἰς τὰ πρὸς ἡμᾶς μέρη, καὶ κρατῆσαι τὸν Κεραμήσιον κάμπον*[38]. Ούτε και πάλι θα ασχοληθούμε με τα προβλήματα και τις προταθείσες ταυτίσεις του Κεραμησίου κάμπου και των *ἐκεῖσε ἐγκαθεσθέντων*. Αυτό όμως που και πάλι μας ενδιαφέρει είναι η πληροφορία του Ανωνύμου ότι οι εκεί εγκατεστηθέντες *τὰς πατρίους ἠτοῦντο πόλεις, ὡς μάλιστα οἱ τῆς ὀρθοδόξου καθεστῶτες πίστεως* ...[39]. Από τους Σερμησιάνους που σε ένα πρώτο στάδιο εγκατεστάθηκαν στον *Κεραμήσιον κάμπον* οι ορθόδοξοι, δηλαδή οι χριστιανοί από τον πολυμιγή αυτόν νέο λαό, είναι εκείνοι που δεν ικανοποιούνται με την λύση αυτής της εγκατάστασης, την οποία θεωρούν βεβαίως προσωρινή και αποζητούν πάντα τον τελικό επαναπατρισμό τους στις πάτριες πόλεις. Οι ορθόδοξοι κυρίως, σύμφωνα με τον Ανώνυμο, αναζητούσαν να επιστρέψουν στις πατρίδες τους, άλλοι στη δική μας Θεσσαλονίκη, άλλοι στην Κωνσταντινούπολη και άλλοι στις πόλεις της Θράκης που είχαν απομείνει ελεύθερες[40]. Παρά τις αντιρρήσεις του Κούβερ, ο οποίος δεν ήθελε τη διάσπαση της ενότητος αυτού του λαού, η τελική πράξη του δράματος της εξόδου και επιστροφής στα πάτρια θα πραγματοποιηθεί με

36. *Θαύματα*, σ. 228,31-229,3· σ. 229,12-17· σ. 230,10-19.

37. Lounghis, *A Deo conservandum*, 54-60. *Η Μικρά Ασία των θεμάτων*, 167-172.

38. *Θαύματα*, σ. 228,30· Μπακιρτζής, *Θαύματα*, 427.

39. *Θαύματα*, σ. 228,31-229,1.

40. *οἱ μὲν τὴν καθ' ἡμᾶς μαρτυροφύλακτον τῶν Θεσσαλονικέων πόλιν, ἄλλοι τὴν πανευδαίμονα καὶ βασιλίδα τῶν πόλεων, ἕτεροι δὲ τὰς ἀπομεινάσας τῆς Θρᾴκης πόλεις*: *Θαύματα*, σ. 229,1-3· Μπακιρτζής, *Θαύματα*, 427-428.

την εμπλοκή ούτως ή άλλως του *ὑπὸ θεοῦ βασιλεύειν ἡμῖν λαχόντα*. Όμως ποίου, του Κωνσταντίνου Δ΄, ή του Ιουστινιανού;

III

Πιθανότατα πολύ πιο πριν, αλλά, σύμφωνα με τον Ανώνυμο, αμέσως μετά την εγκατάσταση στον Κεραμήσιο κάμπο και τη διαφαινόμενη διάσπαση του λαού του, αρχίζουν μετά από δισταγμούς και κατά διαφόρους τρόπους οι επαφές του Κούβερ και *πλείστων* των *ἐκ τῶν Ῥωμαίων ὄντων* με τον βυζαντινό αυτοκράτορα. Ο Κούβερ βέβαια προσπαθεί να ματαιώσει χωρίς επιτυχία την πραγματοποίηση της επιστροφής των Ρωμαίων, *ὥστε μή τινας ἐξ αὐτῶν τοῦ ποθουμένου τόπου ἀξιωθῆναι*, θέλοντας, όπως *συμμίκτως* ξεκίνησαν από την Παννονία, έτσι να παραμείνουν *καὶ αὐτὸν* (δηλαδή τον Κούβερ), ... *τούτων ἄρχοντα καὶ χαγάνον γενέσθαι*. Ο Κούβερ πίστευε, μας λέει ο Ανώνυμος, σύμφωνα με όσα τον είχαν συμβουλεύσει *συμβουλευταὶ δολερᾶς γνώμης* ότι, αν παρουσιαζόταν στον αυτοκράτορα, εκείνος θα του στερούσε την εξουσία αποσπώντας του και διασκορπίζοντας το σύνολο του λαού: *τὸν λαὸν ἅπαντα παρ' αὐτοῦ ληψόμενος καὶ διασκορπίσας, τοῦτον τῆς ἀρχῆς ἀλλότριον καθίστησι*[41]. Πολλά έχουν γραφεί για τις συνεννοήσεις- επαφές Κούβερ και Μαύρου με τον βυζαντινό αυτοκράτορα, σίγουρα τον Κωνσταντίνο Δ΄. Αυτά πάντως που ο Κούβερ υποπτευόταν ότι θα συνέβαιναν, και κυρίως τη διάλυση της ενότητος του λαού που ηγείτο, όντως επακολούθησαν.

Ο διασκορπισμός του λαού με τον επαναπατρισμό των χριστιανών, και όχι μόνον αυτών, και η εγκατάστασή τους σε διάφορα μέρη της αυτοκρατορίας πραγματοποιήθηκε τελικά σε δύο κυρίως φάσεις, σύμφωνα με την αφήγηση: α) ήδη λίγο μετά την εγκατάσταση στον Κεραμήσιο κάμπο και όταν διαπιστώθηκε ότι η Θεσσαλονίκη δεν ήταν και πολύ μακρυά *καὶ ἀκριβωθέντες ὡς ἐκ μήκους μὴ ὑπάρχειν ταύτην, ἤρξαντο πλεῖστοι λοιπὸν οἱ ἐκ τῶν Ῥωμαίων ὄντες μετὰ γυναικῶν καὶ τέκνων ἐν τῇ θεοσώστῳ ταύτῃ ἡμῶν εἰσιέναι πόλει*, τους οποίους οι αρχές της Θεσσαλονίκης απέπεμπαν αμέσως, *αὐτίκα*, με πλοία στην Κωνσταντινούπολη[42], και β) όταν ο Κούβερ σχεδίαζε την κατάληψη της Θεσσαλονίκης και μετά την αποτυχία του

41. *Θαύματα*, σ. 229,6-9.

42. ... *οὕστινας αὐτίκα οἱ τὴν ὕπαρχον ἔχοντες φροντίδα ἐν τῇ βασιλευούσῃ διὰ τῶν πλωΐμων ἀπέπεμπον πόλει* : *Θαύματα*, σ. 229,14-17.

σχεδίου του Μαύρου και την εμφάνιση των καραβησιάνων στρατιωτών υπό τον Σισίννιο. Για την επιτυχία του σχεδίου τους, Μαύρος και Κούβερ, αποφασίζουν ένας αριθμός των Σερμησιάνων και αυτός ο ίδιος ο Μαύρος, δήθεν ξεφεύγοντας από τον Κούβερ, να προσποιηθούν ότι γίνονται δούλοι του αυτοκράτορα προσφεύγοντας στη Θεσσαλονίκη[43]. Η εσπευσμένη μάλιστα άφιξη του στρατηγού Σισιννίου *ἀπὸ τῶν τῆς Ἑλλάδος μερῶν* παρουσιάζεται ως *κέλευσις* του αυτοκράτορος, ο οποίος ακόμη δεν γνώριζε το δόλο και ήθελε με τον τρόπο αυτό να προστατεύσει τη Θεσσαλονίκη και βεβαίως τους αποφύγους και πρόσφυγες Σερμησιάνους από την εκδικητική ενδεχόμενη μανία του Κούβερ: *ἐπὶ παραφυλακῇ τοῦ λεχθέντος Μαύρου καὶ τῶν σὺν αὐτῷ προσρυέντων* ...[44]. Αξίζει βεβαίως να σημειωθεί η αναφορά των *προσρυέντων*, που και πάλι μας οδηγεί στους προσρυέντες του Θεοφάνη, που μεταφέρθηκαν περίπου στα ίδια χρόνια επί Ιουστινιανού Β΄ στο Οψίκιον. Οι Σερμησιάνοι λοιπόν, *πλεῖστοι οἱ ἐκ τῶν Ῥωμαίων ὄντες μετὰ γυναικῶν καὶ τέκνων,* προσέρεαν στη Θεσσαλονίκη καθόλη την περίοδο από την εγκατάστασή τους στον Κεραμήσιο κάμπο ώς την εμφάνιση του στρατηγού Σισιννίου, αλλά και μετά. Η παρουσία μάλιστα του στρατηγού με το στρατό θεωρήθηκε ότι θα μπορούσε να αποτελεί εγγύηση ασφαλείας προκαλώντας επίσης την προθυμότερη διαρροή των Σερμησιάνων προς τους Βυζαντινούς[45]. Ο στρατηγός πρόσταξε τον Μαύρο και τους ήδη υπάρχοντας στην πόλη Σερμησιάνους από κοινού με τους δικούς του στρατιώτες να περιχαρακώσουν ένα χώρο έξω και δυτικά της Θεσσαλονίκης, όπου θα υποδέχονταν με ασφάλεια και ανεμπόδιστα *τοὺς μέλλοντας ἐκ τῶν Σκλάβων προσφεύγειν Σερμησιάνους*[46]. Ειδική λοιπόν πολιτική και μέριμνα για τη συνεχή υποδοχή προσφύγων και μάλιστα από τον νέο, περιούσιο λαό των Σερμησιάνων. Όπως δε καταφαίνεται από την αμέσως επόμενη παράγραφο, βασικός στόχος της πολιτικής αυτής υπήρξε η προ-

---

43. *καὶ τῇ καθ' ἡμᾶς καὶ αὐτὸν τὸ δοκεῖν ὡς τοὺς λοιποὺς προσπελάσαι θεοφυλάκτῳ πόλει καὶ δοῦλον ἑαυτὸν προσποιήσασθαι τοῦ πιστοῦ βασιλέως, καὶ λαὸν μετ' αὐτοῦ πλεῖστον εἰσβαλεῖν πρὸς ἡμᾶς...* : *Θαύματα*, σ. 229,24-26. ... *Μαῦρος τοὔνομα πρόσφυξ ἐν τῇ καθ' ἡμᾶς γίνεται πόλει* ... : *Θαύματα*, σ. 230,1-2.

44. *Θαύματα*, σ. 231,2-3.

45. *τοῦ τοιούτου στρατοῦ ἐνθάδε τυγχάνοντος, προθυμοτέρως τοὺς ἀπὸ τοῦ λεχθέντος Κούβερ ἐνθάδε καταφεύγειν γένηται*. *Θαύματα*, σ. 231,3-5.

46. *Καὶ τότε λοιπὸν τὸν αὐτὸν Μαῦρον, μετὰ τῶν ἰδίων αὐτοῦ πάντων ἐκ τοῦ Κούβερ καὶ τοῦ αὐτοῦ στρατοῦ τοῦ ἐκ τῶν καράβων, ἔξω τῆς πόλεως ἐν τοῖς δυτικοῖς μέρεσι παραφοσσεύειν διετύπωσε, πρὸς τὸ τοὺς μέλλοντας ἐκ τῶν Σκλάβων προσφεύγειν Σερμησιάνους ἀδεῶς καὶ ἀνεμποδίστως προσέρχεσθαι*. *Θαύματα*, σ. 233,5-8.

ώθηση των *προσρυέντων, προσφύγων, ἀποφύγων* σε άλλες περιοχές εκτός Θεσσαλονίκης. Επρόκειτο μάλιστα για *βασιλικὴν κέλευσιν* προς τον στρατηγό να επιβιβάζει τους Σερμησιάνους στα καράβια του και στα άλλα πλοία, που είχαν σταλεί για τη μεταφορά τους, και έτσι ο ίδιος ο Μαύρος με τους δικούς του αποφύγους *τὰ τοῦ θεοστέπτου βασιλέως κατέλαβεν ἴχνη, ἐκεῖσε δεχθεὶς καὶ ἄρχων χρηματίσας*[47].

Η έξοδος και οι μεταφορές του περιουσίου λαού των Σερμησιάνων, του Μαύρου *σὺν τῶν μετ' αὐτοῦ ἀποφύγων*, τοποθετούνται από τους ιστορικούς στα τελευταία χρόνια του Κωνσταντίνου Δ΄ ή ακόμη πιο συγκεκριμένα ανάμεσα στο 682-684[48]. Ο Μαύρος θα γίνει δεκτός από τον αυτοκράτορα και θα χρηματίσει άρχων, αλλά στη συνέχεια θα πέσει σε δυσμένεια κατηγορούμενος από τον ίδιο του τον γιο για την παλιά δολιότητα στη Θεσσαλονίκη, αλλά και για προδοσία που ετοίμαζε κατά της ζωής του αυτοκράτορα *ἐν τοῖς θρᾳκῴοις μέρεσι*. Ο αυτοκράτορας τελικά του αφήρεσε το αξίωμα και τον περιόρισε φρουρούμενο *ἐν προαστείῳ*[49]. Γεννάται αυτομάτως το ερώτημα, πού θα μπορούσε να βρίσκεται αυτό το προάστειο, ή πού εγκατέστησε ο αυτοκράτορας το πολυμιγές έθνος των ορθοδοξούντων και ρωμαιοφρόνων Σερμησιάνων, ή μέρος αυτού. Στη Θράκη είναι η εύκολη απάντηση, που και το κείμενο δηλώνει και οι ιστορικοί αναπτύσσουν στις αναλυτικές διαπραγματεύσεις τους. Επίσης, αν όλα τα περί τον Κούβερ και την έξοδο των Σερμησιάνων τοποθετούνται στο διάστημα 682-684, τότε τα περί της μεταφοράς διά των πλοίων και τελικής εγκατάστασης εκτός Θεσσαλονίκης του Μαύρου *σὺν τῶν μετ' αὐτοῦ ἀποφύγων*, αλλά *καὶ τῶν σὺν αὐτῷ προσρυέντων*, λογικά θα πρέπει να χρονολογηθούν ανάμεσα στο 684/685, ή λίγο πριν από το θάνατο του Κωνσταντίνου Δ΄, το φθινόπωρο του 685. Δύο με τρία χρόνια αργότερα το 688/689 ο Ιουστινιανός Β΄, σύμφωνα με τον Θεοφάνη, από την εκστρατεία του στη Θεσσαλονίκη *πολλὰ πλήθη τῶν Σκλάβων τὰ μὲν πολέμῳ, τὰ δὲ προσρυέντα παραλαβὼν εἰς τὰ τοῦ Ὀψικίου διὰ τῆς Ἀβύδου*

---

47. *Μετὰ δὲ ταῦτα, κελεύσεως βασιλικῆς φοιτησάσης τῷ λεχθέντι φιλοθέῳ στρατηγῷ μετὰ τῶν εἰρημένων καράβων καὶ τῶν ἐπὶ τοῦτο σταλέντων πλοίων, ἐπὶ τῇ ἀποκομίσει τῶν πολλάκις εἰρημένων Σερμησιάνων, ὁ αὐτὸς Μαῦρος σὺν τῶν μετ' αὐτοῦ ἀποφύγων τὰ τοῦ θεοστέπτου βασιλέως κατέλαβεν ἴχνη, ἐκεῖσε δεχθεὶς καὶ ἄρχων χρηματίσας*: Θαύματα, σ. 233,9-13.

48. Lemerle, *Commentaire*, 161.

49. *Ἀλλὰ διὰ τοῦ αὐτοῦ υἱοῦ τοῦ Μαύρου ... φανερώσας αὐτῷ τὴν δολιότητα καὶ φαῦλον πρόθεσιν ... καὶ ὅτιπερ καὶ ἐν τοῖς θρᾳκῴοις μέρεσι προδοσίαν κατὰ τῆς ἑαυτοῦ ψυχῆς ἐβουλεύσατο πρᾶξαι ... Ὁ δὲ λεχθεὶς εὐσεβέστατος βασιλεύς ... θανάτῳ μὲν τοῦτον οὐ δέδωκε, τῆς δὲ ἀξίας ἀποστήσας, ἐν προαστείῳ μετὰ τῶν ἀσφαλῶν περιώρισε, καὶ τῆς ἀρχῆς καὶ τῆς στρατείας ἥσπερ εἶχεν ἀπέστησεν*: Θαύματα, σ. 233,15-26. Μπακιρτζής, Θαύματα, 430.

περάσας κατέστησε μέρη[50]. Άραγε θα μπορούσε να υποστηριχθεί ότι ήδη στα χρόνια του Κωνσταντίνου Δ΄ μεταφέρθηκε *βασιλικῇ κελεύσει* μέρος του νέου, άλλου περιουσίου λαού των Σερμησιάνων, διά των *καράβων* του στρατηγού Σισιννίου *καὶ τῶν ἐπὶ τοῦτο σταλέντων πλοίων* εκτός από την αναφερόμενη Θράκη και σε άλλα μέρη του Οψικίου, ούτως ή άλλως διά της Αβύδου; Ο Ανώνυμος γενικώς αναφέρει ότι προωθούνταν από Θεσσαλονίκης *διὰ τῶν πλωΐμων ἐν τῇ βασιλευούσῃ πόλει*, ή για την περίπτωση του Μαύρου *σὺν τῶν μετ' αὐτοῦ ἀποφύγων* ότι κατέλαβαν *τὰ τοῦ θεοστέπτου βασιλέως ἴχνη*[51]. Πρόκειται, όπως τουλάχιστον διατυπώνεται στην αφήγηση, για μια καθαρή, είτε κελεύσει, είτε εγκαταστάσει, βασιλική υπόθεση. Η διά της Αβύδου αναγκαστική διέλευση με προορισμό την Βασιλεύουσα δεν πρέπει να αποκλείει μια ταυτόχρονη προώθηση και εγκατάσταση μέρους των προσρυέντων και προσφύγων Σερμησιάνων, τουτέστι και Σκλάβων, στη Βιθυνία, στο *a Deo conservandum obsequium*, στο κατεξοχήν βασιλικόν Οψίκιον. Αυτό βεβαίως μαρτυρείται ότι συμβαίνει επί Ιουστινιανού Β΄ το 688.

Ένα άλλο ερώτημα που αναφύεται αφορά την τύχη των υπολοίπων Σερμησιάνων, και των όποιων άλλων προσφύγων και προσρυέντων, που σίγουρα θα συνέχιζαν να καταφεύγουν και μετά το 684/685 στο επί τούτου κατασκευασμένο περιχαράκωμα-στρατόπεδο έξω από την Θεσσαλονίκη; Ένα μέρος των προσφύγων, όπως είδαμε, είχε προωθηθεί προς την Κωνσταντινούπολη κατά την όλων πρώτη φάση της εμφάνισης των Σερμησιάνων στην περιοχή. Ακολούθησε μια δεύτερη φάση μεταφοράς, όταν ο Μαύρος και ο στρατηγός Σισσίνιος βρίσκονταν στη Θεσσαλονίκη. Ο Ανώνυμος ασχολείται μόνον με αυτές και θα μπορούσε να υποστηριχθεί ότι ολοκληρώνονται περί το 684/685, αν η αφήγηση δεν άφηνε να διαφανεί μια συνεχή και προγραμματισμένη υποδοχή αποφύγων και προσρυέντων. Στα μεσολαβούντα τρία χρόνια ώς την εκστρατεία του Ιουστινιανού κατά των Σκλαβινιών και των Βουλγάρων, οι υπόλοιποι Σερμησιάνοι, όσοι δεν θέλησαν ή δεν κατόρθωσαν να προσφύγουν στη Θεσσαλονίκη και να προωθηθούν, λογικά θα παρέμειναν στην περιοχή μεταξύ Κεραμησίου κάμπου-Θεσσαλονίκης-Στρυμώνα. Ο Ανώνυμος αναφέρει απολύτως ουδέν, ο Κούβερ εξαφανίζεται από την αφήγηση, καθώς πρωταγωνιστικά τον αντικαθιστά ο Μαύρος.

Στο σημείο ακριβώς αυτό ανοίχθηκε μέλλον λαμπρό στις υποθέσεις. Μια προσφιλής θέση στη βουλγαρική, και όχι μόνον, βιβλιογραφία θεωρεί ότι η εκστρατεία

50. Θεοφάνης, 364,13-15.

51. *Θαύματα*, σ. 229,17, σ. 233,12-13.

του Ιουστινιανού κατά των Βουλγάρων και των Σκλαβινιών στρέφεται πρώτιστα κατά των Πρωτοβουλγάρων και εναπομεινάντων Σερμησιάνων του Κούβερ. Η βιβλιογραφία μάλιστα με τις ταυτίσεις του Κούβερ και την υποτιθέμενη δράση του στο Ιλλυρικό, αλλά και τη σχέση του με τις εθνογενετικές διαδικασίες είναι ανεξάντλητη. Εξάλλου ο Μαύρος των *Θαυμάτων* και ο πατρίκιος Μαύρος, άρχων των Σερμησιάνων και Βουλγάρων των σφραγίδων, έχουν ταυτιστεί από τους μελετητές. Ταυτίσεις έχουν προταθεί και με τον Μαύρο πατρίκιο τον Βέσσο (πιθανώς τον Θράκα), ο οποίος στα γεγονότα του 711 στη Χερσώνα βρίσκεται στην υπηρεσία του Ιουστινιανού Β΄, αν και εικάζεται ότι πρόκειται μάλλον για τον ομώνυμο γιο του Μαύρου των *Θαυμάτων*[52]. Πάντως με όλες τις παραπάνω προσεγγίσεις, ταυτίσεις και υποθέσεις, ποικίλου βαθμού ακριβείας και πειστικότητας, εκ των πραγμάτων αμβλύνεται η όποια ένσταση ως προς την ιστορικότητα των αναφερομένων γεγονότων στα *Θαύματα*, ακόμη και αν τελικά παραδεχθούμε ότι η παραδιδόμενη αφήγηση και η επεξεργασία των γεγονότων αποτελεί έργο του 9ου αι.[53].

Πέρα λοιπόν από τις όποιες αμφισβητήσεις ή επιφυλάξεις για τις χρονολογήσεις των γεγονότων και τις ταυτίσεις προσώπων που αναφέρονται στα *Θαύματα*, θεωρούμε ότι με την προτεινόμενη ανάγνωση της αφήγησης και την ανάδειξη του νέου περιουσίου λαού των Σερμησιάνων με ante quem μαρτυρία αυτήν του Θεοφάνη, μπορεί να υποστηριχθεί ότι ο πυρήνας, και όχι μόνον, της αφήγησης των επεισοδίων που μας απασχόλησαν χρονολογεί στον 7ο αι. Δεν υπάρχει καμία άλλη περίπτωση λαού στον 7ο αλλά και στον 8ο αι., εκτός αυτού των Σερμησιάνων, που να πληροί τις προϋποθέσεις του περιουσίου λαού και που να μπορεί να παραλληλησθεί, ή να συσχετισθεί με τον περιούσιο λαό του Ισραήλ, αλλά ακόμη περισσότερο να ταυτισθεί και να συμπέσει χρονικά με τον περιούσιο λαό του Οψικίου. Θεωρούμε λοιπόν ότι οι Σερμησιάνοι των *Θαυμάτων* αποτελούν τον πυρήνα του περιουσίου λαού, που αναφέρει ο Θεοφάνης όταν το 686/687 *ἐπεστράτευσεν Ἰουστινιανὸς κατὰ Σκλαυινίας καὶ Βουλγαρίας· καὶ τοὺς μὲν Βουλγάρους πρὸς τὸ παρὸν ὑπηντηκότας ὤθησεν, μέχρι Θεσσαλονίκης ἐκδραμών, πολλὰ πλήθη τῶν Σκλάβων τὰ μὲν πολέμῳ, τὰ δὲ προσρυέντα παραλαβὼν εἰς τὰ τοῦ Ὀψικίου διὰ τῆς Ἀβύδου περάσας κατέστησε μέρη* και το 691/692 ο *Ἰουστινιανὸς ἐπελέξατο ἐκ τῶν μετοικισθέντων ὑπ᾽ αὐτοῦ Σκλάβων καὶ ἐστράτευσε χιλιάδας λ΄ καὶ ὁπλίσας αὐτοὺς ἐπωνόμασε αὐτοὺς λαὸν περιούσιον*[54]. Είτε η γη, «ἣν ὤμοσε δοῦναι» ο θεός στον περι-

52. Lemerle, *Commentaire*, 151-153.

53. Speck, De miraculis Sancti Demetrii, ό.π.

54. Θεοφάνης, 364,11-15 και 365,30-366,2.

ούσιο αυτό λαό, δίδεται επί Κωνσταντίνου Δ΄ είτε επί Ιουστινιανού Β΄ στη δεκαετία του '80, οπότε και ολοκληρώνεται η μεταφορά των εναπομεινάντων Σερμησιάνων και των όποιων άλλων προσρυέντων ή *πολέμῳ* κατακτηθέντων εθνικών και Σλάβων, ο λαός αυτός *μετὰ γυναικῶν καὶ τέκνων* εγκαθίσταται στα βασιλικά κτήματα του Οψικίου, *βασιλέως ἴχνη*. Ούτως ή άλλως μια τέτοια μεταφορά εμπίστων πληθυσμών και όχι μόνον Σλάβων στο Οψίκιον και στη Βιθυνία κατά τη δεκαετία του '80 ταιριάζει απόλυτα στην πολιτική της ενίσχυσης του πληθυσμού της περιοχής, η οποία εφαρμόζεται στους χρόνους αυτούς. Όπως ήδη αναφέραμε, στα ίδια αυτά χρόνια των εποικισμών το 691 στην εν Τρούλλω Σύνοδο, στον προσφωνητικό Λόγο προς τον βασιλέα Ιουστινιανό Β΄ θα επαναπροσδιορισθεί το απόσπασμα της Εξόδου που προτάξαμε στη μελέτη μας και θα παρουσιαστεί ο Ιουστινιανός *τὸ ἔθνος τὸ ἅγιον, τὸ βασίλειον ἱεράτευμα ὡς περιούσιον λαὸν ἐπισυναγαγεῖν βουληθείς ... καὶ τῇ αὐτοῦ ἀποκαταστῆσαι αὐλῇ*[55]. Αν μάλιστα ένα μέρος από τον περιούσιο λαό του Οψικίου σχετίζεται με τον περιούσιο λαό των *Θαυμάτων* και προέρχεται από τους Σερμησιάνους, που είχαν εγκατασταθεί επί Κωνσταντίνου Δ΄ γύρω στο 684/685, θέση που συμπεραίνεται στην παρούσα μελέτη, τότε εύκολα ανευρίσκονται τα απαιτούμενα πέντε χρόνια που έψαχνε ο Hendy για να δικαιολογήσει τη στράτευσή τους από τον Ιουστινιανό ως *λαὸν περιούσιον* το 691, χωρίς να χρειάζεται να διορθώσει τον Θεοφάνη μετακινώντας τη χρονολογία στο 694[56].

Συμπερασματικά λοιπόν θεωρούμε ότι ο λαός του Οψικίου ο στρατευθείς, οπλισθείς και επονομασθείς περιούσιος επί Ιουστινιανού σχετίζεται άμεσα ή έμμεσα με τους Σερμησιάνους των *Θαυμάτων*. Ακόμη και στην περίπτωση που θεωρηθεί μη πιθανός ο συσχετισμός αυτός και οι Σερμησιάνοι δεν αποτελούν μέρος των Σκλάβων, τους οποίους ο αυτοκράτορας κατέστησεν στο Οψίκιον άλλους *πολέμῳ*, άλλους *ὁμολογίᾳ προσρυέντας*, πιστεύομε ότι οι Σκλάβοι αυτοί του Οψικίου με την περιούσια επωνυμία και ιδιότητά τους εγγράφονται απολύτως στο ιδεολογικό, πολιτικό και κυρίως αποκαλυπτικά βιβλικό κλίμα της εποχής. Ένα κλίμα με ανάγλυφα τα

---

55. Ράλλης – Ποτλῆς, τόμ. Β΄, 298. Για το spectacle des traits bibliques του θριάμβου του Ιουστινιανού το 705, αλλά και τη χρησιμοποίηση της Βίβλου επί της βασιλείας του, βλ. I. Dujčev, Le triomphe de l'empereur Justinien II en 705, στο *Βυζάντιον. Ἀφιέρωμα στὸν Ἀνδρέα Ν. Στράτο*, τόμ. 2, Αθήνα 1986, 83-91.

56. M. Hendy, *Studies in the Byzantine Monetary Economy, c. 300-1450*, Cambridge U.P. 1985, 631-634. Simon Bendall, Slaves or Soldiers?, *Νομισματικά Χρονικά* 8 (1989), 41-43. Βλ. επίσης W. Seibt – D. Theodoridis, Das Rätsel der Andrapoda–Siegel im ausgehenden 7. Jh.–Waren mehr Slawen oder Armenier Opter dieser Staatsaktion?, *Bsl* 60 (1999), 400-406.

βιβλικά παράλληλα, όπως μάλιστα κατατίθενται στα *Θαύματα*, ένα κλίμα μετοικεσιών, μεταφοράς λαών με υπερτονισμένα παράλληλα από την Έξοδο εξ Αιγύπτου και την μετοικεσία Βαβυλώνος. Βασικό χαρακτηριστικό των μετοικεσιών αυτών ο περιουσιασμός και η έγκτησις, η προσφορά γης στον λαό για εγκατάσταση-καλλιέργεια και η προσφορά υπηρεσιών του λαού στον αυτοκράτορα και μάλιστα στο βασιλικόν, θεοφύλακτον Οψίκιον. Ένας *περιούσιος λαὸς*-στρατός που προέρχεται από ένα περιούσιο λαό, εγκατεστημένο με τις οικογένειές του στα βασιλικά κτήματα του Οψικίου, με σκοπό την μετά πενταετία στράτευση, ταιριάζει απόλυτα και με τις σύγχρονες απόψεις για τα στρατιωτικά κτήματα[57]. Οι Σερμησιάνοι αποτελούν τον μοναδικό περιούσιο λαό της περιόδου που διαθέτει αυτά τα χαρακτηριστικά. Η αφήγηση των *Θαυμάτων* αξιοποιεί επιτυχώς την ομοιότητα των ιστορικών γεγονότων της περιόδου με τη Βιβλική ιστορία του περιουσίου λαού του Ισραήλ. Τα περίπου 70 χρόνια της αιχμαλωσίας των Σερμησιάνων οδηγούν στα 70 χρόνια της μετοικεσίας Βαβυλώνος. Ο Ιουστινιανός όντως 70 τόσα χρόνια μετά τα δραματικά γεγονότα των χρόνων Μαυρικίου και Ηρακλείου προσπαθεί *τὸν περιούσιον λαὸν ἐπισυναγαγεῖν καὶ τῇ αὐτοῦ ἀποκαταστῆσαι αὐλῇ*, σύμφωνα με την ήδη αναφερθείσα προσφώνηση στην εν Τρούλλω σύνοδο[58].

IV

Ας μου επιτραπεί κλείνοντας να αναφερθώ σε μια άλλη, αφήγηση μετοικεσίας που πραγματοποιείται εκατό χρόνια αργότερα, γύρω στα 800, επί αυτοκράτορος Νικηφόρου. Μια αντίστοιχη πολιτική μετοικεσιών και μεταφοράς πληθυσμών θα γεννήσει μια αφήγηση σκοπιμοτήτων, νομιμοποίησης δικαίων και δικαιωμάτων κατά το πρότυπο της εγκτήσεως του περιουσίου λαού του Ισραήλ. Πρόκειται για την μετοικία των Πατρέων και άλλων Πελοποννησίων, όπως παρουσιάζεται στο *Χρονικό*

57. J. F. Haldon, Military service, military lands, and the status of soldiers: current problems and interpetations, *DOP* 47 (1993), 1-67 (= του ίδιου, *State, Army and Society in Byzantium: Approaches to Military, Social and Administrative History, 6th-12th Centuries*, Variorum, Aldershot-Hampshire, 1995, VII) και ειδικά 16-20 για τις μεταφορές και εγκαταστάσεις στο Οψίκιον επί Ιουστινιανού Β΄.

58. Για το ιδεολογικό κλίμα της εποχής, βλ. J. F. Haldon, Ideology and social change in the seventh century: military discontent as a barometer, *Klio* 68 (1986), 139-190 (=του ίδιου, *State, Army and Society*, II) και μάλιστα 186-190.

της Μονεμβασίας και φωτίζεται από το θαύμα του Αποστόλου Ανδρέα στο *Πρός τὸν ἴδιον υἱὸν Ῥωμανὸν*, κειμένων των οποίων επανειλημμένως έχουν επισημανθεί οι ομοιότητες και αφηγηματικές συγγένειες με τα *Θαύματα* του Αγίου Δημητρίου. Ο αυτοκράτωρ Νικηφόρος, αφού ο στρατηγός Σκληρός, *συμβαλὼν τῷ σ(θ)λαβινῷ ἔθνει πολεμικῶς εἶλέ τε καὶ ἠφάνισε εἰς τέλος ... ἀναμαθὼν τὴν μετοικίαν, οὗ διατρίβουσιν οἱ Πατρεῖς, κελεύσει αὐτοῦ τούτους τῷ ἐξ ἀρχῆς ἐδάφει ἀπεκατέστησε*[59]. Και τούτο συμβαίνει 218 χρόνια μετά, δηλαδή μετά 218 χρόνια εξορίας. Αν λοιπόν τα περίπου 70 χρόνια αιχμαλωσίας του περιουσίου λαού των Σερμησιάνων συσχετίζονται με τα 70 χρόνια της βαβυλώνιας αιχμαλωσίας του περιουσίου λαού του Ισραήλ, τα 218 χρόνια της μετοικίας των Πελοποννησίων είναι τα χρόνια της εν Αιγύπτω παραμονής των Ιουδαίων, 215 συν τρία, *ἀριθμούμενα ἀπὸ τῆς καθόδου Ἰακὼβ καὶ τῶν τούτου παίδων εἰς Αἴγυπτον*, σύμφωνα με το *Πασχάλιον Χρονικόν*[60]. Όμως στην περίπτωση αυτή τα προβλήματα είναι περισσότερο σύνθετα και οι μυστικοί, συμβολικοί αριθμοί 215, 217, 218 της Βίβλου, των Αποκαλύψεων και των Σχολίων της απαιτούν μια άλλη μελέτη με την αναπόφευκτη ανάμιξη του περιηγητή Παυσανία και του Αρέθα Καισαρείας[61]. Ποιές απαντήσεις μπορεί να δοθούν για τις παραπάνω δύο εξαιρέσεις, Σερμησιάνων και κυρίως Πελοποννησίων, στον γενικό-

---

59. *Χρονικὸν Μονεμβασίας*, έκδ. I. Dujčev, *Cronaca di Monemvasia. Introduzione, testo critico e note*, Istituto Siciliano di Studi Bizantini e Neoellenici, Testi 12, Palermo 1976, 18-20. Για τη σχέση *Χρονικού* και *Θαυμάτων*, βλ. Koder, Anmerkungen zu den Miracula Sancti Demetrii, 523-538

60. *Πασχάλιον Χρονικὸν* (CSHB), 114,13-15. Για τους διάφορους μυστικούς αριθμούς στη χρονολόγηση, αλλά κυρίως για τη διάρκεια 218 χρόνων στο *Πασχάλιον Χρονικὸν* και τις διάφορες θεωρίες, βλ. V. Grumel, *La Chronologie*, Paris 1958, 56 κ.ε. και μάλιστα 65-67. Βλ. επίσης την χρονολογική βιβλιική προσέγγιση από τον Θεόδωρο Σύγκελλο των γεγονότων κατά την αβαρική και περσική απειλή στα χρόνια του Ηρακλείου, Sternbach, *Analecta Avarica*, 2-24.

61. Ήδη από παλιά η χρονική διάρκεια των 218 ετών έχει ελεγχθεί πολλαπλώς και μάλιστα με βάση την απόκρυψη θησαυρών, που αποτέλεσαν αρχικά το κυριώτερο επιχείρημα των μελετητών. Πολλοί θησαυροί και πολλά νομίσματα που έχουν βρεθεί στο μεταξύ δεν εναρμονίζονται με τα αναφερόμενα από το *Χρονικό*. Όπως σε πολλά σημεία το *Χρονικό* εξιστορεί αναμφισβήτητα ιστορικά γεγονότα με αρχαιοπρεπή τρόπο και με μια εκφορά λόγου, που αποτελεί μίμηση παλαιοτέρων, έτσι και στο σημείο της εκβολής των ευγενών ελληνικών εθνών, της μετοικίας και μεταφοράς πληθυσμών επί Νικηφόρου μιμείται συγκεκριμένο αρχαίο κείμενο, που μάλιστα αναφέρεται σε αυτόχθονες και επήλυδες της Ηλείας, Αχαΐας και Κορίνθου. Βέβαια από πολύ παλιά έχει υποστηριχθεί ότι ο συντάκτης του *Χρονικού* γνώριζε και δανείσθηκε στοιχεία από παλαιότερους ιστορικούς και γεωγράφους, όπως τον Στράβωνα και τον περιηγητή Παυσανία. Δεν έχει όμως γίνει αντιληπτό, ότι στην εισαγωγή των *Ἠλιακῶν* ο Παυσανίας μιλώντας για την εθνολογική σύνθεση του πληθυσμού της Πελοποννήσου κατά την εποχή του αναφέρει τα εξής: *Γένη δὲ οἰκεῖ Πελοπόννησον, ἀρκάδες μὲν αὐτόχθονες καὶ ἀχαιοὶ καὶ οἱ μὲν ὑπὸ δωριέων ἐκ τῆς σφε-*

τερο κανόνα της βυζαντινής ιστοριογραφίας: ο χρόνος, το μεσοδιάστημα μεταξύ δύο ιστορικών γεγονότων πολύ σπανίως σημειώνεται στη βυζαντινή ιστοριογραφία[62].

Έχει υποστηριχθεί ότι la vraisemblance, grande ennemi de l'Histoire[63]. Τούτο βεβαίως ισχύει πρώτιστα για τους ίδιους τους Βυζαντινούς που την εκμεταλλεύονται, και δευτερευόντως για μας, που την διαπιστώνομε και την μελετούμε στις αφηγηματικές κατασκευές για τους περιούσιους λαούς των Σερμησιάνων και Πελοποννησίων. Εν κατακλείδι, οι μεταβατικοί, βυζαντινοί χρόνοι που μελετούμε δεν είναι τόσο σκοτεινοί, όσο κρυπτικοί και απόκρυφοι και απαιτούν πρώτα αποκρυπτογράφηση και ακολούθως μελέτη.

τέρας ἀνέστησαν· οὐ μὲν τοι Πελοποννήσου γε ἐξεχώρησαν, ἀλλὰ ἐκβαλόντες ἴωνας νέμονται τὸν Αἰγιαλόν ... Τὰ δὲ λοιπὰ ἐπιπλύδων ἐστὶν ἀνθρώπων. Κορινθίων μὲν γὰρ οἱ νῦν νεώτατοι πελοποννησίων εἰσί, καὶ σφίσιν, ἀφ'οὗ τὴν γῆν παρὰ βασιλέως ἔχουσιν, εἴκοσιν ἔτη καὶ διακόσια τριῶν δέοντα ἦν ἐς ἐμέ ... (*Ἡλιακῶν* Α §1). 217 χρόνια λοιπόν είχαν περάσει μέχρι την εποχή του Παυσανία, δηλαδή από το 44 π.Χ., όταν έγινε ο επανοικισμός της Κορίνθου από τον Ιούλιο Καίσαρα, μετά την καταστροφή της από τον Μόμιο. Αλλά 218 χρόνια διήρκεσε η μετοικία των Πατρέων, μέχρι που ο βασιλεύς Νικηφόρος *τῷ ἐδάφει ἀπεκατέστησε καὶ μητροπόλεως δίκαια ταῖς Πάτραις παρέσχετο* ... Αν la vraisemblance est l'ennemi de l'histoire, στην περιπτωσή μας έχω την εντύπωση ότι elle fait l'histoire, η ακόμη πιθανότερον les histoires.

62. "L'intervalle entre deux événements historiques n'est que très rarement noté dans l'historiographie byzantine", P. Schreiner, Note sur la fondation de Monemvasie en 582-583, *TM* 4 (1970), 474 σημ. 10.

63. G. Dagron, Le traité de Grégoire de Nicée sur le baptême des Juifs, *TM* 11 (1991), 347.

ΜΑΡΙΑ ΓΕΡΟΛΥΜΑΤΟΥ

ΕΜΠΟΡΙΚΗ ΔΡΑΣΤΗΡΙΟΤΗΤΑ ΚΑΤΑ ΤΟΥΣ ΣΚΟΤΕΙΝΟΥΣ ΑΙΩΝΕΣ

Ἤδη ἀπὸ τὸν 6ο, κυρίως ὅμως κατὰ τὴ διάρκεια τοῦ 7ου αἰώνα, συντελοῦνται πολλὲς βαθιὲς ἀλλαγὲς στὴ βυζαντινὴ κοινωνία. Πρῶτα-πρῶτα, ὁ ἀστικὸς τρόπος ζωῆς συρρικνώνεται καὶ ἡ μορφὴ τῆς πόλης ἀλλάζει[1]. Πολλὰ ἀπὸ τὰ κέντρα τῆς ὕστερης Ἀρχαιότητας παρακμάζουν[2]. Σημαντικὲς πόλεις τῆς πρωτοβυζαντινῆς περιόδου μετατίθενται γεωγραφικὰ σὲ κοντινές, πιὸ ὀχυρὲς τοποθεσίες[3], ἐνῶ ὁρισμένες μικρότερες πόλεις σβήνουν[4]. Οἱ σπουδαιότερες ἐπιβιώνουν, χωρὶς ὅμως νὰ διατηροῦν τὰ ἀστικὰ χαρακτηριστικὰ τὰ ὁποῖα εἶχαν κατὰ τὴ ρωμαϊκὴ καὶ τὴν πρώιμη βυζαντινὴ περίοδο[5]. Ἐπικρατεῖ ἡ μορφὴ τῆς πόλης-φρουρίου, ἕδρας τῆς στρατιωτικῆς καὶ πολιτικῆς ἐξουσίας τῆς νέας διοικητικῆς μονάδας, τοῦ θέματος. Ἡ ἴδια ἡ οἰκονομία ἄλλαξε. Ἡ νομισματικὴ κυκλοφορία περιορίστηκε σημαντικά. Τὸ χρυσὸ νόμισμα ἐξακολούθησε νὰ κυκλοφορεῖ, τὸ χάλκινο ὅμως, τὸ ὁποῖο ἐξυπηρετοῦσε

---

1. Ἐδῶ καὶ δεκαετίες ἡ βυζαντινολογία ἔχει θέσει τὸ ἐρώτημα τῆς συνέχειας ἢ μὴ τῆς πόλης τῆς ὕστερης ἀρχαιότητας. Γιὰ μιὰ σύνοψη τῶν ἐπιχειρημάτων αὐτῶν ποὺ ὑποστηρίζουν τὴ συνέχεια τῆς πόλης καὶ αὐτῶν ποὺ θεωροῦν ὅτι ὁ ἀστικὸς τρόπος ζωῆς κατέρρευσε, βλ. Haldon, *Seventh Century*, 93-94. Ἡ σύγχρονη ἔρευνα δὲν ἀντιμετωπίζει τὸ πρόβλημα ὡς θέμα συνέχειας ἢ ἀσυνέχειας, ἀλλὰ τὸ θέτει σὲ διαφορετικὴ βάση. Θεωρεῖ ὅτι ἡ μεσοβυζαντινὴ πόλη ἦταν ἁπλῶς *διαφορετικὴ* ἀπὸ τὴν πρωτοβυζαντινὴ καὶ ὅτι ἡ μορφή της ἄλλαξε γιὰ νὰ μπορέσει νὰ ἀνταποκριθεῖ στὶς νέες συνθῆκες (Haldon, *Seventh Century*, 94). Γιὰ μιὰ σύγχρονη προσέγγιση τοῦ θέματος, βλ. τοῦ ἴδιου, The Idea of the Town in the Byzantine Empire, στὸ *The Idea and Ideal of the Town Between Late Antiquity and the Early Middle Ages*, ἔκδ. G. P. Brogiolo, B. Ward-Perkins, Leyden-Boston-Köln 1999, 1-23. πρβλ. W. Brandes, Byzantine Cities in the Seventh and Eighth Centuries - Different Sources, Different Histories?, στὸ *Idea and Ideal*, 25-57.

2. Ἐντυπωσιακότερο ἴσως παράδειγμα τῆς παρακμῆς τῶν κέντρων τῆς ὕστερης ἀρχαιότητας ἀποτελεῖ ἡ περίπτωση τῆς Ὀλυμπίας (R. Hodges – D. Whitehouse, *Mahomet, Charlemagne et les origines de l'Europe*, μετάφραση στὰ γαλλικὰ Cécile Morrisson μὲ τὴ συνεργασία τῶν J. Lefort καὶ J.-P. Sodini, Réalités Byzantines 5, Paris 1996, 60-61, ὅπου παρουσιάζονται οἱ νέες ἑρμηνεῖες τοῦ ζητήματος τῆς παρακμῆς τοῦ μεσογειακοῦ κόσμου αὐτὴν τὴν περίοδο).

3. Βλ. τὰ παραδείγματα τὰ ὁποῖα παραθέτει ὁ W. Brandes, *Die Städte Kleinasiens im 7. und 8. Jahrhundert*, Berlin 1989, 111-120.

4. Brandes, *Die Städte*, 120-124.

5. Brandes, *Die Städte*, 124-131

τὶς καθημερινὲς συναλλαγές, σχεδὸν ἐξαφανίστηκε. Στὶς περισσότερες πόλεις γιὰ τὶς ὁποῖες διαθέτουμε ἀνασκαφικὰ δεδομένα δὲν ὑπάρχουν χάλκινα νομίσματα ἀπὸ τὸ δεύτερο μισὸ τοῦ 7ου αἰ. ἕως τὸ δεύτερο τέταρτο τοῦ 9ου, ἢ ἀκόμα καὶ ἕως τὸ 10ο αἰ[6]. Τὸ φαινόμενο αὐτὸ θεωρεῖται γενικὰ ὡς ἔνδειξη τῆς ἀλλαγῆς τοῦ χαρακτήρα τῶν συναλλαγῶν, οἱ ὁποῖες φαίνεται ὅτι ἔπαυσαν νὰ εἶναι ἐκχρηματισμένες καὶ συντελοῦνταν μὲ τὴ μέθοδο τῆς ἀνταλλαγῆς[7]. Τὰ ὅσα γνωρίζουμε γιὰ τὸ ἀνεπτυγμένο ἐμπόριο τῶν πρώτων βυζαντινῶν αἰώνων δὲ φαίνεται νὰ ἰσχύουν γιὰ τοὺς «σκοτεινοὺς αἰῶνες». Ἡ οἰκονομία τῆς μεσοβυζαντινῆς περιόδου στηρίχθηκε κυρίως στὴν ἀρχὴ τῆς αὐτάρκειας. Ὅπως ἔχει εὔστοχα παρατηρήσει ὁ J. F. Haldon ἡ οἰκονομία τοῦ βυζαντινοῦ κράτους ἀποτελοῦνταν τὴν περίοδο αὐτὴ ἀπὸ ἕνα σύνολο ἐπιμέρους κλειστῶν οἰκονομιῶν οἱ ὁποῖες στηρίζονταν στὴν αὐτάρκεια[8]. Οἱ χωρικοὶ ζοῦσαν ἀπὸ τὰ προϊόντα τῆς δικῆς τους παραγωγῆς, ἐνῶ τὰ εἴδη ἐκεῖνα τὰ ὁποῖα δὲν παρῆγαν οἱ ἴδιοι, τὰ προμηθεύονταν διὰ τῆς μεθόδου τῆς ἀνταλλαγῆς στὴν πλησιέστερη ἀγορά[9]. Τὸ νόμισμα χρησιμοποιοῦνταν, ἀλλὰ ὁ σκοπὸς τῆς κυκλοφορίας του δὲν ἦταν ἡ διευκόλυνση τῆς ἐμπορικῆς δραστηριότητας, ἀλλὰ ἡ ἐξυπηρέτηση τῶν κρατικῶν ἀναγκῶν. Διὰ τοῦ νομίσματος τὸ Κράτος πλήρωνε τὸ στρατὸ καὶ τοὺς δημοσίους λειτουργούς, ἐνῶ ἀπὸ κάποιο χρονικὸ σημεῖο καὶ ἑξῆς ἀπαίτησε νὰ εἰσπράττει τὸ φόρο τῆς γῆς σὲ χρῆμα[10]. Ἑπομένως, ἡ παρουσία τοῦ χρυσοῦ νομίσματος σὲ μιὰ περιοχὴ δὲ συνδέεται ὑποχρεωτικὰ μὲ τὴν ὕπαρξη ἀνθηρῆς ἐμπορικῆς δραστηριότητας[11], ἀλλὰ μὲ τὴν κρατικὴ παρουσία στὸ σημεῖο αὐτό. Ἀπὸ τὴν ἄλλη

---

6. Τὸ πρόβλημα ἔχει ἐπισημανθεῖ ἀπὸ πολλοὺς εἰδικούς. Περιορίζομαι νὰ ἀναφέρω τὴ Cécile Morrisson, Byzance au VIIe siècle: le témoignage de la numismatique, στὸ *Βυζάντιον. Ἀφιέρωμα στὸν Ἀνδρέα Ν. Στράτο*, τόμ. 1, Ἀθήνα 1986, 156.

7. Haldon, *Seventh Century*, 118-119. Στὴν καθιερωμένη ἄποψη περὶ συναλλαγῶν οἱ ὁποῖες βασίζονταν στὶς ἀνταλλαγὲς σὲ εἶδος ὁ P. Grierson ἀντέτεινε τὴ σκέψη ὅτι μπορεῖ κατὰ τὴ διάρκεια τῶν «σκοτεινῶν αἰώνων» νὰ κόπηκαν φόλλεις τὶς ὁποῖες ἔλιωσαν ἀργότερα προκειμένου νὰ κόψουν τὶς φόλλεις τοῦ Μιχαὴλ Β΄ καὶ τοῦ Θεοφίλου (ἄποψη ἡ ὁποία ἐκφράστηκε σὲ συζήτηση ποὺ ἔγινε πάνω στὴν ἀνακοίνωση τοῦ N. Oikonomidès, Le marchand byzantin des provinces (IXe-XIe s.), στὰ πλαίσια τῆς ἑβδομάδας ἐργασίας *Mercati e mercanti nell'alti medioevo: l'area euroasiatica e l'area mediterranea*, 23-29 Aprile 1992, SCIAM 40, Spoleto 1993, 661-662 καὶ καταγράφεται στὰ πρακτικά).

8. *The Empire was in essence an agglomeration of subsistance economies*: J. F. Haldon, Some considerations on Byzantine society and economy in the seventh century, *BF* 10 (1985), 79 (= τοῦ ἴδιου, *State, Army and Society in Byzantium. Approaches to Military, Social and Administrative History, 6th-12th Centuries*, Variorum, Aldershot-Hampshire 1995, III).

9. Βλ. τὶς παρατηρήσεις τοῦ Haldon, Some considerations, 79.

10. Haldon, Some considerations, 81. Γιὰ τὴ σημασία τοῦ μέτρου, βλ. παρακάτω σ. 360.

11. Τὸ ἐπιχείρημα αὐτὸ χρησιμοποίησε ὁ G. Ostrogorsky, Byzantine Cities in the early Middle Ages, *DOP* 13 (1959), 51-52 γιὰ νὰ ὑποστηρίξει τὴ συνέχεια τῶν πόλεων. Τὴν ἄποψη αὐτὴ ἀντέκρουσε ἡ σύγχρονη ἔρευνα: Haldon, *Seventh Century*, 118· τοῦ ἴδιου, Some considerations, 82.

βέβαια, θὰ πρέπει νὰ δεχθεῖ κανεὶς ὅτι τὸ χρυσὸ νόμισμα ἦταν ἀπαραίτητο γιὰ τὴ διεξαγωγὴ τοῦ μακρινοῦ ἐμπορίου, καθὼς καὶ τοῦ ἐμπορίου εἰδῶν πολυτελείας.

Ἂν καὶ συμβατικὰ θεωρεῖται ὅτι οἱ «σκοτεινοὶ χρόνοι» ἀρχίζουν τὸν 7ο αἰώνα, σημαντικὲς ἀλλαγὲς ἄρχισαν νὰ παρατηροῦνται στὰ Βαλκάνια καὶ τὴν ἰταλικὴ χερσόνησο ἀρκετὰ νωρίτερα. Γύρω στὸ 580, ἡ Κόρινθος καὶ ἡ Ἀθήνα ὑπέστησαν καταστροφή[12]. Τὴν ἴδια ὅμως ἐποχὴ στὸν αἰγαιακὸ χῶρο τὸ ἐμπόριο διεξαγόταν κανονικά. Ἕνα θαῦμα ἀπὸ τὴν πρώτη συλλογὴ θαυμάτων τοῦ ἁγίου Δημητρίου, τὸ ὁποῖο ἀναφέρεται στὴ σιτοδεία ποὺ ἔπληξε τὴν πόλη τὸ 586[13], μαρτυρεῖ ὅτι τὸ θαλάσσιο ἐμπόριο ἐξακολουθοῦσε νὰ διεξάγεται κανονικὰ καὶ ὅτι ἡ ἐμπορικὴ δραστηριότητα ἦταν ἐλεύθερη. Σύμφωνα μὲ τὸ θαῦμα, ἡ πόλη κινδύνευε ἀπὸ λιμὸ μετὰ τὴ λύση μιᾶς πολιορκίας ἀπὸ τοὺς Ἀβάρους, ἀφ'ἑνὸς διότι ὁ ἐχθρικὸς στρατὸς εἶχε λυμανθεῖ τὴν ἐνδοχώρα της, ἀφ'ἑτέρου διότι ἡ διάδοση τῆς φήμης ὅτι ἡ Θεσσαλονίκη εἶχε καταληφθεῖ ἀπέτρεπε τοὺς ἐμπόρους ἀπὸ τὸ νὰ ταξιδεύσουν στὴν πόλη. Τὸ θαῦμα περιγράφει μὲ ἰδιαίτερη ἐνάργεια πῶς ὁ προστάτης τῆς πόλης ἅγιος Δημήτριος παρουσιάστηκε σὲ κάποιο *ναύκληρο*[14], ὀνόματι Στέφανο, ἐνῶ αὐτὸς βρισκόταν στὴ Χίο καὶ ἑτοιμαζόταν νὰ ἀνοίξει πανιὰ γιὰ τὴν Κωνσταντινούπολη, ζητώντας του νὰ ἀλλάξει πορεία καὶ νὰ πλεύσει πρὸς τὴ Θεσσαλονίκη μεταφέροντας ἐκεῖ τὸ φορτίο μὲ τὰ σιτηρά, προκειμένου νὰ ἀνακουφίσει τὴ χειμαζόμενη πόλη. Στὴν ἀπορία τοῦ ναυκλήρου πῶς εἶναι δυνατὸ νὰ γίνει κάτι τέτοιο, ἀφοῦ ἡ Θεσσαλονίκη ἔχει ὑποκύψει, ὁ ἅγιος Δημήτριος ἀπάντησε ὅτι πραγματικὰ γιὰ τοὺς ἀνθρώπους ἡ πόλη μπορεῖ νὰ ἔχει καταληφθεῖ, ἀλλὰ ὄχι καὶ γιὰ τὸ Θεό, διαψεύδοντας μὲ αὐτὸν τὸν τρόπο τὴ φήμη περὶ κατάληψης τῆς πόλης. Προκειμένου δὲ νὰ κάμψει κάθε ἀντίδραση ἐκ μέρους τοῦ Στεφάνου, ὁ ἅγιος Δημήτριος δὲν παρέλειψε νὰ τὸν διαβεβαιώσει ὅτι ἂν πειθόταν νὰ πλεύσει καὶ νὰ πουλήσει τὸ σιτάρι του στὴ Θεσσαλονίκη, θὰ εἶχε τὴν εὐκαιρία νὰ κάνει «χρυσὲς» δουλειές, ἐπειδὴ ἀκριβῶς ὑπῆρχε μεγάλη ζήτηση γιὰ σιτηρὰ στὴ Θεσσαλονίκη.

---

12. Hodges–Whitehouse, *Mahomet*, 61-63.

13. P. Lemerle, *Les plus anciens recueils des Miracles de saint Démétrius*, τόμ. 1, *Le Texte*, Paris 1979, σ. 101,9-14, σ. 102,1-32. Γιὰ τὴ χρονολόγηση, βλ. Lemerle, *Miracles*, τόμ. 2, Le commentaire Paris 1981, 79.

14. *Ναύκληρος* εἶναι ἡ μετάφραση τοῦ λατινικοῦ ὅρου *navicularius*. Σταδιακά, ὁ ὅρος *ναύκληρος* ἐξετόπισε τὸν ὅρο *navicularius* (J. Rougé, *Recherches sur l'organisation du commerce maritime en Méditerranée sous l'empire romain*, Paris 1966, 256-258). Οἱ *navicularii* ἦταν ὀργανωμένοι ἀπὸ τὸ κράτος σὲ συντεχνίες. Ἦταν ἐπιφορτισμένοι μὲ τὴ μεταφορὰ σιτηρῶν στὴν Κωνσταντινούπολη, ἐνῶ τὸ κέρδος τους ἀπὸ αὐτὴν τὴν ἐπιχείρηση ἦταν προκαθορισμένο ἀπὸ τὸ Κράτος (A. H. M. Jones, *The Later Roman Empire, 284-602. A Social, Economic and Administrative Survey*, τόμ. 2, Oxford 1964, 827-830). Ἀπὸ τὴ συνέχεια τῆς ἀνάλυσης ὅμως θὰ φανεῖ ὅτι οἱ *ναύκληροι* μποροῦσαν παράλληλα νὰ ἐπιδοθοῦν καὶ σὲ ἐλεύθερο ἐμπόριο.

Τὸ ἐνδιαφέρον τῆς ἱστορίας ὅμως δὲν τελειώνει ἐδῶ. Ὁ ἅγιος παρακίνησε τὸ Στέφανο νὰ πληροφορήσει καὶ ὅσα ἄλλα ἐμπορικὰ πλοῖα συναντοῦσε κατὰ τὴ διάρκεια τοῦ πλοῦ πρὸς τὴ Θεσσαλονίκη ὅτι ἡ πόλη εἶχε διασωθεῖ. Ὁ Στέφανος ὑπάκουσε στὴν παραίνεση τοῦ ἁγίου καὶ ἔκανε πανιὰ γιὰ τὴ Θεσσαλονίκη εἰδοποιώντας πράγματι ὅσα πλοῖα συναντοῦσε ὅτι ἡ Θεσσαλονίκη εἶχε διαφύγει ἀπὸ τὸ θανάσιμο κίνδυνο καὶ πείθοντάς τα νὰ κατευθυνθοῦν πρὸς τὰ ἐκεῖ. Ὁ ἴδιος ἔφθασε πρῶτος στὴ σκληρὰ δοκιμασθεῖσα πόλη καὶ σίγουρα ἔκανε «χρυσὲς» δουλειές, ὅπως τοῦ εἶχε ὑποσχεθεῖ ὁ ἅγιος Δημήτριος, ἂν καὶ τὸ θαῦμα δὲν ἀναφέρει τίποτα σχετικά. Σὲ λίγες μέρες ἔπλευσαν στὴν πόλη καὶ πολλοὶ ἄλλοι ἔμποροι μεταφέροντας διάφορα εἴδη. Ὁ συγγραφέας δὲν παραλείπει νὰ τονίσει ὅτι οἱ ἔμποροι πρόλαβαν καὶ ἔφθασαν στὴ Θεσσαλονίκη πρὶν ἀπὸ τὴν ἐπάνοδο τῶν πρέσβεων οἱ ὁποῖοι εἶχαν μεταβεῖ στὴν Κωνσταντινούπολη προκειμένου νὰ ζητήσουν βοήθεια γιὰ τὴν πολιορκημένη πόλη. Μιὰ περίπτωση κατὰ τὴν ὁποία ἡ ἰδιωτικὴ πρωτοβουλία ἦταν ταχύτερη καὶ ἀποτελεσματικότερη ἀπὸ τὴν κρατικὴ παρέμβαση.

Ἡ ἀφήγηση παρουσιάζει ἰδιαίτερο ἐνδιαφέρον. Φυσικὰ πρόκειται γιὰ ἰδιάζουσα περίπτωση, ἀφοῦ πρόκειται γιὰ ἐμπόριο σιτηρῶν σὲ μιὰ πόλη ἡ ὁποία ἔχει ὑποφέρει ἀπὸ μιὰ πολιορκία. Ἡ προτροπὴ πάντως τοῦ ἁγίου Δημητρίου νὰ σπεύσει ὁ Στέφανος στὴ Θεσσαλονίκη δὲν πρέπει νὰ ἑρμηνευθεῖ, νομίζω, ὡς κρατικὴ παρέμβαση[15], ἀλλὰ ὡς ἰδιωτικῆς προέλευσης πληροφορία πρὸς τὸ *ναύκληρο* ὅτι στὴ Θεσσαλονίκη ὑπάρχει μεγάλη ζήτηση γιὰ σιτηρά. Τὸ κίνητρο τοῦ ὑψηλοῦ κέρδους τὸ ὁποῖο προβάλλεται ἀπὸ τὸν πληροφοριοδότη (*χρήζει γὰρ τοῦ εἴδους καὶ καλῶς ἔχεις πρᾶξαι*) δὲν ταιριάζει μὲ τὴν ἐπιβολὴ ἐκ μέρους ἑνὸς κρατικοῦ ἀξιωματούχου μιᾶς ὑποχρέωσης πλεύσης πρὸς τὴ Θεσσαλονίκη, οὔτε, πολὺ περισσότερο, μὲ τὴν ἄποψη ὅτι ὁ Στέφανος μετέφερε τὸ σιτάρι τῆς *ἀννόνας*. Ὁ *ναύκληρος* ἐνεργεῖ μόνος του καὶ κατὰ βούληση. Εἶναι ἐλεύθερος νὰ πλεύσει ὅπου αὐτὸς κρίνει ὅτι εἶναι συμφέρον γιὰ αὐτὸν γιὰ νὰ πουλήσει τὸ ἐμπόρευμά του. Ἡ πληροφορία ποὺ λαμβάνει ὅτι

15. Ὁ Lemerle, *Miracles*, τόμ. 2, 79 θεωρεῖ ὅτι τὸ συγκεκριμένο θαῦμα δίνει τὴν εἰκόνα ἑνὸς θαλασσίου ἐμπορίου τὸ ὁποῖο ρυθμίζεται σὲ μεγάλο βαθμὸ ἀπὸ τὸ Κράτος. Ὁ J. Durliat, *De la ville antique à la ville byzantine. Le problème des subsistances*, Collection de l'École Française de Rome 136, Rome 1990, 391-392 καὶ 392 σημ. 212 προχωρεῖ περισσότερο σὲ αὐτὴν τὴν κατεύθυνση. Ἀποκλείει τὴν πιθανότητα νὰ ἦταν ὁ Στέφανος ἔμπορος καὶ θεωρεῖ ὅτι ἦταν ναύκληρος ἐπιφορτισμένος ἀπὸ τὸ Κράτος νὰ μεταφέρει τὸ σιτάρι τῆς *ἀννόνας*. Ἡ *ἀννόνα* ἦταν κατὰ τὴν πρωτοβυζαντινὴ περίοδο ὁ κύριος φόρος, τὸν ὁποῖο κατέβαλλαν σὲ εἶδος οἱ ἰδιοκτῆτες γῆς. Εἶχε μεγάλη σημασία διότι ἀποτελοῦσε τὴ βάση γιὰ τὸν ἀνεφοδιασμὸ τοῦ στρατοῦ καὶ τὸν ἐπισιτισμὸ τῶν μεγάλων ἀστικῶν κέντρων, καθὼς καὶ γιὰ τὴν πληρωμὴ μισθῶν σὲ πολιτικοὺς ὑπαλλήλους καὶ στρατιωτικοὺς ἀξιωματούχους (J. Karayannopoulos, *Das Finanzwesen des frühbyzantinischen Staates*, München 1958, 94-112). Ὁ Durliat ὑποστηρίζει μάλιστα ὅτι εὐθὺς ἐξ ἀρχῆς τὸ σιτάρι ποὺ μετέφερε ὁ Στέφανος προοριζόταν γιὰ τὴ Θεσσαλονίκη, ἀλλὰ ὅτι ἡ διάδοση τῆς φήμης ὅτι ἡ πόλη εἶχε καταληφθεῖ δημιούργησε ἀσάφεια ὡς πρὸς τὸ ποιὸς θὰ τὸ παραλάμβανε. Ἡ ἐμφάνιση τοῦ ἁγίου Δημητρίου ὁδήγησε, ὑποτίθεται, στὴ διευκρίνιση τῆς ἀπορίας.

ἡ Θεσσαλονίκη ἔχει σωθεῖ καὶ ὅτι ἔχει ἐπείγουσα ἀνάγκη ἀνεφοδιασμοῦ καὶ ἡ συνακόλουθη προοπτικὴ τοῦ ὑψηλοῦ κέρδους τὸν ὁδηγεῖ νὰ ἀναθεωρήσει τὰ σχέδιά του καὶ νὰ μεταβεῖ στὴ Θεσσαλονίκη. Ἀπὸ τὴν ἄλλη μεριά, ὁ συγγραφέας ἀποδίδει τὴ σιτοδεία στὸ γεγονὸς ὅτι οἱ *ἔμποροι* ἀπέφευγαν τὴ Θεσσαλονίκη, διότι εἶχαν τὴ λανθασμένη ἐντύπωση ὅτι εἶχε καταληφθεῖ. Τέλος, γίνεται ἀναφορὰ στοὺς πολυάριθμους *ἐμπόρους* οἱ ὁποῖοι ἔπλευσαν στὴ Θεσσαλονίκη ἀκολουθώντας τὸ παράδειγμα τοῦ Στεφάνου (*πολλῶν προσπλευσάντων ἐμπόρων φερόντων εἴδη διάφορα*). Οἱ ἀναφορὲς αὐτὲς ὑποδηλώνουν ὅτι ὁ Στέφανος ἦταν ἔμπορος. Ἡ κρατικὴ παρέμβαση στὸ συγκεκριμένο θαῦμα περιορίζεται στὴν ἀποστολὴ πρεσβείας στὴν Κωνσταντινούπολη μὲ αἴτημα τὴν παροχὴ βοήθειας. Αὐτὸ φυσικὰ μπορεῖ νὰ ὀφείλεται στὸ γεγονὸς ὅτι δὲν εἶχε προλάβει νὰ ἐκδηλωθεῖ ἡ κρατικὴ μέριμνα, ὅπως ὑποδηλώνει ἡ καθυστερημένη ἄφιξη τῶν πρέσβεων ἀπὸ τὴν Κωνσταντινούπολη στὴ Θεσσαλονίκη.

Σὲ ἄλλο θαῦμα τῆς πρώτης συλλογῆς θαυμάτων τοῦ ἁγίου Δημητρίου, τὸ ὁποῖο χρονολογεῖται στὰ χρόνια τῆς βασιλείας τοῦ Φωκᾶ (602-610) ἢ στὰ πρῶτα χρόνια τῆς βασιλείας τοῦ Ἡρακλείου (610-641), ἡ κρατικὴ παρέμβαση στὴν ἐμπορικὴ δραστηριότητα εἶναι πράγματι αἰσθητή. Σὲ περίοδο γενικῆς σιτοδείας[16], ἀπεσταλμένος τοῦ κόμητος Ἀβύδου[17] μετέβη στὴ Χίο μὲ ἀποστολὴ νὰ προτρέψει καὶ στὴν ἀνάγκη νὰ ἐξαναγκάσει τὰ πλοῖα τὰ ὁποῖα παρέπλεαν τὸ νησὶ νὰ μεταφέρουν τὸ φορτίο τους στὴν Κωνσταντινούπολη (*ἐπὶ τῇ τῶν πλοίων προτροπῇ ἅμα καὶ κατεπείξει*)[18]. Ἐνῶ ἦταν ἀγανακτισμένος ἐξαιτίας τοῦ μικροῦ ἀριθμοῦ πλοίων τὰ ὁποῖα παρέπλεαν τὸ νησί, ἄκουσε στὸν ὕπνο του μιὰ φωνὴ ἡ ὁποία τὸν πληροφοροῦσε ὅτι κάποιος Δημήτριος εἶχε σπεύσει νὰ δώσει προκαταβολὴ γιὰ τὰ φορτία τῶν σιταγωγῶν πλοίων καὶ νὰ τὰ στρέψει στὴ Θεσσαλονίκη: *προαρραβωνιζόμενος τὰς νῆας ἁπάσας καὶ πέμπων εἰς Θεσσαλονίκην*. Προφανῶς, ὁ ἅγιος ἦταν ἄγνωστος στὸν ἄνθρωπο τοῦ κόμητος Ἀβύδου, ὁ ὁποῖος νόμισε ὅτι ὁ Δημήτριος ἀνῆκε στὴν ὑπηρεσία τοῦ ἐπάρχου Ἰλλυρικοῦ[19] στὸν ὁποῖο καὶ ἔσπευσε νὰ γράψει σχετικὰ γιὰ νὰ διαμαρτυρηθεῖ. Παράλληλα, δὲν παρέλειψε νὰ ἐνημερώσει καὶ τὸν προϊστάμενό του, ὁ ὁποῖος μὲ τὴ σειρά του θὰ παραπονοῦνταν στὸν αὐτοκράτορα. Τελικά, ὁ ἔπαρχος Ἰλλυρικοῦ διαβεβαίωσε ὅτι δὲν εἶχε στείλει ἀνθρώπους του γιὰ νὰ προμηθευτοῦν σιτηρὰ παρὰ

16. Lemerle, *Miracles*, τόμ. 1, σ. 106,6-9. Γιὰ τὴ χρονολόγηση, βλ. Lemerle, *Miracles*, τόμ. 2, 79.

17. Γιὰ αὐτὸν τὸν ἀξιωματοῦχο, βλ. Hélène Ahrweiler, Fonctionnaires et bureaux maritimes à Byzance, *RÉB* 19 (1961), 239-243.

18. Γιὰ τὸν ἀνεφοδιασμὸ τῆς Κωνσταντινούπολης σὲ σιτηρὰ κατὰ τὴν πρωτοβυζαντινὴ περίοδο, βλ. J. Teall, The Grain Supply of the Byzantine Empire, 330-1025, *DOP* 13 (1959), 91, 96.

19. Οἱ *navicularioi* βρίσκονταν ὑπὸ τὸν ἔλεγχο τῶν ἐπάρχων τῶν πραιτωρίων (Jones, *Later Roman Empire*, τόμ. 2, 827), ἐξ οὗ καὶ ἡ ἀναφορὰ στὸν ἔπαρχο τοῦ Ἰλλυρικοῦ.

μόνο στὴ Σικελία καὶ ὅτι ἐν πάσῃ περιπτώσει δὲν εἶχε κανέναν μὲ τὸ ὄνομα Δημήτριος στὴν ὑπηρεσία του[20].

Στὸ θαῦμα αὐτὸ ἡ κρατικὴ παρέμβαση εἶναι πραγματικὰ ἔντονη. Ἀναμιγνύονται ὁ κόμης Ἀβύδου καὶ ἡ ὑπηρεσία του καθὼς καὶ ὁ ἔπαρχος Ἰλλυρικοῦ. Ἡ ἔνταση ποὺ δημιουργήθηκε ἀνάμεσα στοὺς δύο ἀξιωματούχους μαρτυρεῖ τὸν ἀνταγωνισμὸ ποὺ μποροῦσε νὰ ἀναπτυχθεῖ μεταξὺ δύο μεγαλουπόλεων σὲ περιόδους σπάνεως σιτηρῶν. Φαίνεται μάλιστα ὅτι σὲ αὐτὲς τὶς περιπτώσεις ὑπῆρχε κεντρικὸς συντονισμὸς καὶ ὅτι ὁ ἔπαρχος κάθε πραιτωρίου ἔπαιρνε συγκεκριμένες ὁδηγίες γιὰ τὸ ποῦ ἔπρεπε νὰ στραφεῖ γιὰ τὸν ἀνεφοδιασμὸ τῆς περιοχῆς εὐθύνης του. Ἔτσι, ἑρμηνεύεται τὸ διάβημα τοῦ ἀνθρώπου τοῦ κόμητος Ἀβύδου στὸν προϊστάμενό του καὶ διαμέσου αὐτοῦ στὸν αὐτοκράτορα. Στὴν περίπτωση αὐτή, ὁ ἔπαρχος Ἰλλυρικοῦ στρέφεται στὴ Σικελία. Δὲν εἶναι σαφὲς ἂν ὁ ὑπάλληλος τοῦ κόμητος Ἀβύδου περίμενε στὴ Χίο τὸν *ἀννονικὸ* στόλο, ὁ ὁποῖος μετέφερε τὸ σιτάρι τῆς *ἀννόνας* ἀπὸ τὴν Αἴγυπτο στὴν Κωνσταντινούπολη[21]. Θεωρῶ ἐξίσου πιθανὸ νὰ ἐπρόκειτο γιὰ πλοῖα τὰ ὁποῖα εἶχαν σταλεῖ στὴν Αἴγυπτο καὶ τὴ Σικελία νὰ ἀγοράσουν τὰ τελευταῖα ἀποθέματα σιταριοῦ.

Οἱ περιπτώσεις ὅπου τὸ Κράτος παρεμβαίνει στὸ ἐμπόριο προκειμένου νὰ κατευθύνει τὸ σιτάρι σὲ συγκεκριμένη περιοχὴ ποὺ ἀντιμετώπιζε πρόβλημα ἀνεφοδιασμοῦ δὲν ἦταν σπάνιες σὲ ὅλη τὴ βυζαντινὴ περίοδο. Ἕνα ἄλλο σχετικὸ παράδειγμα ποὺ χρονολογεῖται στοὺς «σκοτεινοὺς αἰῶνες» προέρχεται ἀπὸ τὰ θαύματα τοῦ ἁγίου Νικολάου. Ὁ ἅγιος ἐμφανίστηκε σὲ ὁμάδα πλοιοκτητῶν οἱ ὁποῖοι ταξίδευαν ἀπὸ τὴν Κύπρο στὴν Κωνσταντινούπολη μὲ φορτίο σιτηρῶν καὶ τοὺς ἔπεισε νὰ μεταφέρουν τὸ σιτάρι τους στὰ Μῦρα τῆς Λυκίας, τὰ ὁποῖα πολιορκοῦνταν ἀπὸ τοὺς Ἄραβες[22]. Ἡ ἀναφορὰ σὲ Ἄραβες παραπέμπει σὲ ἐποχὴ μετὰ τὰ μέσα τοῦ 7ου αἰ. Στὴν περίπτωση αὐτὴ πρόκειται σαφῶς γιὰ ἐλεύθερο ἐμπόριο, ἀφοῦ ἡ ἀννόνα εἶχε καταργηθεῖ μὲ τὴν κατάκτηση τῆς Αἰγύπτου ἀπὸ τοὺς Ἄραβες. Νομίζω ὅτι πίσω ἀπὸ τὸν ἅγιο Νικόλαο πρέπει νὰ ἀναγνωρίσουμε κάποιον ὑπάλληλο τοῦ δρουγγαράτου Κιβυρραιωτῶν ἢ, ἂν τὸ θαῦμα χρονολογεῖται μετὰ τὰ πρῶτα χρόνια τοῦ 8ου

20. Lemerle, *Miracles*, τόμ. 1, σ. 107,18-36, σ. 108,1-13.

21. Αὐτὴ εἶναι ἡ ἄποψη τοῦ Durliat, *De la ville antique*, 397. Γιὰ τὸ ρόλο τῆς *ἀννόνας* στὸν ἀνεφοδιασμὸ τῆς Κωνσταντινούπολης, βλ. Durliat, *De la ville antique*, 195-206.

22. G. Anrich, *Hagios Nikolaos, Der Heilige Nikolaos in der griechischen Kirche. Texte und Untersuchungen*, τόμ. 1, Leipzig-Berlin 1913, 288-293. Τὰ Μῦρα ὑπέφεραν πολὺ λόγῳ τῆς θέσης τους ἀπὸ τὶς ἐπιδρομὲς τῶν Ἀράβων [C. Foss, The Lycian Coast in the Byzantine Age, *DOP* 48 (1994), 30-31 (= τοῦ ἴδιου, *Cities, Fortresses and Villages of Byzantine Asia Minor*, Variorum, Aldershot-Hampshire 1996, II)].

αἰ., τοῦ ναυτικοῦ θέματος Κιβυρραιωτῶν [23], ὁ ὁποῖος ὑποχρέωσε τὰ πλοῖα νὰ πλεύσουν στὰ Μῦρα γιὰ νὰ ἀνακουφίσουν τὴ σιτοδεία.

Παρὰ τὴν ἀναδιάρθρωση τοῦ ἐμπορίου σιτηρῶν μετὰ τὰ μέσα τοῦ 7ου αἰ. μὲ τὴν κατάργηση τῆς ἀννόνας, τὸ Κράτος ἐξακολούθησε νὰ ἔχει ὁρισμένες ἀπαιτήσεις ὅσον ἀφορᾶ στὴ μεταφορὰ σιτηρῶν. Στὰ μέσα τοῦ 9ου αἰ. ὁ Ἰγνάτιος ὁ διάκονος μεσολαβεῖ μὲ ἐπιστολή του στὸ σακελλάριο τοῦ γενικοῦ νὰ ἀμνηστεύσει κάποιους ναυκλήρους, κατοίκους τοῦ νησιδίου Ἀνδρωτή, οἱ ὁποῖοι εἶχαν ἀναλάβει νὰ μεταφέρουν σιτηρὰ γιὰ λογαριασμὸ τοῦ Κράτους καὶ ὑπέπεσαν, ὅπως φαίνεται, στὸ ἀδίκημα τῆς νοθείας, ἀντικαθιστώντας μιὰ μικρὴ ποσότητα ἀπὸ τὸ σιτάρι ποὺ μετέφεραν μὲ κριθάρι[24].

Τὰ παραδείγματα ἐμπορικῶν ταξιδιῶν εἶναι ἀρκετὰ κατὰ τὴ διάρκεια τοῦ 7ου αἰ., κυρίως δὲ κατὰ τὸ πρῶτο μισό. Τὸ ναυάγιο τοῦ Yassi Ada στὸ νοτιοανατολικὸ Αἰγαῖο, τὸ ὁποῖο χρονολογεῖται γύρω στὸ 625, ἢ κατὰ ἄλλους μετὰ τὸ 626, ἀλλὰ ὁπωσδήποτε κατὰ τὸ πρῶτο μισὸ τοῦ 7ου αἰ., μαρτυρεῖ τὴν ὕπαρξη ἑνὸς ἐμπορίου μεσαίας κλίμακας κατὰ μῆκος τῆς παραλίας τῆς Μικρᾶς Ἀσίας[25]. Ἡ κατεύθυνση τοῦ πλοίου ἦταν πρὸς νότο. Μετέφερε 822 ἀμφορεῖς, οἱ περισσότεροι ἀπὸ τοὺς ὁποίους περιεῖχαν λάδι, ἐνῶ φαίνεται ὅτι σὲ κάποιες περιπτώσεις εἶχαν χρησιμοποιηθεῖ στὸ παρελθὸν γιὰ τὴν ἀποθήκευση καὶ ἐνδεχομένως τὴ μεταφορὰ ἄλλου εἴδους, ὅπως τὸ κρασὶ ἢ ἐλιές[26]. Ἐκτὸς ἀπὸ τὴν ἀρχαιολογία, καὶ οἱ γραπτὲς πηγὲς ἀναφέρονται ἀρκετὲς φορὲς σὲ ἐμπορικὰ ταξίδια κατὰ τὸ πρῶτο ἥμισυ τοῦ 7ου αἰ. Τὰ Θαύματα τοῦ ἁγίου Ἀρτεμίου, ἡ συγγραφὴ τῶν ὁποίων χρονολογεῖται στὸ διάστημα 658-668[27], ἀναφέρονται σὲ θαλάσσια ταξίδια κατὰ τὴ βασιλεία τοῦ Ἡρακλείου καὶ τοῦ Κώνσταντος Β΄. Ἔτσι, ἕνας Ρόδιος ἔρχεται στὴν Κωνσταντινούπολη, προκειμένου

23. Γιὰ τὴ δημιουργία τῆς ναυτικῆς διοίκησης τῶν Κιβυρραιωτῶν, ἡ ὁποία εἶχε στόχο τὴν ἀποτελεσματικότερη προστασία τῶν νοτιοδυτικῶν παραλίων τῆς Μικρᾶς Ἀσίας, βλ. Hélène Ahrweiler, *Byzance et la mer. La marine de guerre, la politique et les institutions maritimes de Byzance aux VIIe-XVe siècles*, Bibliothèque byzantine. Études 5, Paris 1966, 50-51.

24. *The Correspondance of Ignatios the Deacon*. Text, translation and commentary by C. Mango, with the collaboration of S. Efthymiadis, Washington D.C. 1997, (CFHB 39), ἀρ. 21, σ. 23-30. Βλ. σχολιασμό, A. Kazhdan, Ignatios the Deacon's Letters on the Byzantine Economy, *BSl* 53 (1992), 201.

25. Hodges – Whitehouse, Mahomet, 66.

26. H. van Doorninck Jr., The Cargo Amphoras on the 7th Century Yassi Ada and 11th Century Serçe Limani Shipwrecks: Two Examples of a Reuse of Byzantine Amphoras as Transport Jars, στὸ *Recherches sur la céramique byzantine*, ἔκδ. V. Déroche – J. M. Spieser (= *BCH*, Suppl. 18), Athènes-Paris 1989, 250-252.

27. *The Miracles of St. Artemios*: a Collection of Miracle stories by an *Anonymous author of Seventh century Byzantium*, Transl. by V. S. Crisafulli. With an Introd. by J. W. Nesbitt and commentary by V. S. Crisafulli and J. W. Nesbitt. Suppl. by a reprinted Greek Text and an essay by J. F. Haldon, Leiden-New York-Köln 1997, 7 (στὸ ἑξῆς *Miracles of St. Artemios*).

νὰ θεραπευθεῖ ἀπὸ τὸν ἅγιο Ἀρτέμιο[28] -θυμίζουμε σὲ αὐτὸ τὸ σημεῖο τὴ σημασία τῆς νήσου Ρόδου στὸ διαμετακομιστικὸ ἐμπόριο καὶ τὸ Νόμο Ῥοδίων Ναυτικό, ὁ ὁποῖος ρυθμίζει ζητήματα τοῦ θαλασσίου ἐμπορίου- ἐνῶ ἕνας ἔμπορος ἀπὸ τὴ Χίο, ὁ ὁποῖος εἶχε μεταβεῖ στὴν Κωνσταντινούπολη γιὰ δουλειές, τυγχάνει τῆς εὐεργεσίας τοῦ ἁγίου[29]. Παράλληλα, ὑπάρχει καὶ ἡ ἐνδιαφέρουσα περίπτωση ἑνὸς ναυπηγοῦ ὁ ὁποῖος θεραπεύτηκε ἀπὸ τὸν ἅγιο κατὰ τὴ διάρκεια ἑνὸς μακρινοῦ θαλασσίου ταξιδιοῦ στὴ Γαλατία[30]. Ὁ ἀνώνυμος συγγραφέας τῶν θαυμάτων παρατηρεῖ μάλιστα ὅτι χάρις στὴν πίστη του ὁ ναυπηγὸς ὠφελήθηκε διπλά. Πρῶτον, ἀνέκτησε τὴν ὑγεία του καὶ δεύτερον εἶχε ἕνα ἀσφαλὲς ταξίδι, ἐνῶ κέρδισε καὶ ἀρκετὰ χρήματα ἀπὸ τὴν ἐμπορικὴ αὐτὴ ἐπιχείρηση: *κατ᾽ ἄμφω γὰρ ὁ ἀοίδιμος μάρτυς τοὺς μισθοὺς ἀπέδωκεν τῷ ἀνθρώπῳ, ὑπὲρ μὲν τῆς προσεδρίας τὴν ἴασιν, ὑπὲρ ὧν δὲ εἰργάσατο ξυλικῶν ἔργων ἐν τῷ ἁγίῳ αὐτοῦ οἴκῳ τὴν εὐπλοΐαν καὶ τὴν τῆς πραγματείας εὐκερδίαν*[31]. Ἔχουμε δηλαδὴ νὰ κάνουμε μὲ ἕνα ναυπηγό, ὁ ὁποῖος ἦταν ταυτόχρονα καὶ ἔμπορος ἀσχολούμενος μὲ μακρινῆς ἐμβέλειας ἐπιχειρήσεις. Τὸ ἐνδιαφέρον τοῦ θαύματος ἑστιάζεται ἐπίσης στὸ γεγονὸς ὅτι ἡ θαλάσσια ἐπικοινωνία ἀνάμεσα στὴν ἀνατολικὴ καὶ τὴ δυτικὴ Μεσόγειο λειτουργεῖ ἀκόμα κανονικά.

Κατὰ τὴ διάρκεια τοῦ πρώτου μισοῦ τοῦ 7ου αἰ. μαρτυροῦνται συχνὰ ἐμπορικὰ ταξίδια μεταξὺ Κωνσταντινούπολης καὶ βόρειας Ἀφρικῆς[32]. Εἶναι ἐνδιαφέρουσα ἡ ἱστορία ἑνὸς Ἑβραίου ὁ ὁποῖος εἶχε ἀναλάβει νὰ πουλήσει στὴν Ἀφρικὴ ἢ στὴ Γαλατία ἐμπόρευμα -συγκεκριμένα ἐνδύματα- τὰ ὁποῖα τοῦ εἶχε ἐμπιστευθεῖ ὡς *ἐνθήκη* κάποιος σημαντικὸς Κωνσταντινουπολίτης. Μὲ τὴν ἐπιστροφή του στὴν Κωνσταντινούπολη καὶ τὴν ἀπόδοση τῶν κερδῶν ἀπὸ τὴν ἐπιχείρηση, θὰ ἔπαιρνε ὡς ἀμοιβὴ δεκαπέντε νομίσματα γιὰ κάθε χρόνο ποὺ θὰ διαρκοῦσε τὸ ταξίδι. Ἡ τελευταία ἀναφορὰ εἶναι σημαντική, διότι δείχνει ὅτι αὐτοῦ τοῦ εἴδους οἱ ἐπιχειρήσεις μποροῦσαν νὰ ἀποδειχθοῦν ἰδιαίτερα μακροχρόνιες. Τὸ ταξίδι περιελάμβανε ὡς ἐνδιάμεσους σταθμοὺς τὴ Ρόδο καὶ τὴν πόλη Θῆναι, στὴν παραλία τῆς βόρειας Ἀφρικῆς, ὅπου ὁ ἄνθρωπός μας μίσθωσε ἕνα πλοῖο (*σάνδαλον καράβιν)* γιὰ νὰ

---

28. *Διήγησις τῶν θαυμάτων τοῦ Ἁγίου ἐνδόξου μεγαλομάρτυρος καὶ θαυματουργοῦ Ἀρτεμίου*, ἔκδ. A. Papadopoulos-Kerameus, *Varia graeca sacra*, S. Peterburg 1909, ἀνατ. Leipzig 1975, σ. 9,18-22 (στὸ ἑξῆς *Θαύματα Ἁγίου Ἀρτεμίου*). (= *Miracles of St. Artemios*, σ. 92,18-22).

29. *Θαύματα ἁγίου Ἀρτεμίου*, σ. 5,17-21 (= *Miracles of St. Artemios*, σ. 84,17-21).

30. *Θαύματα ἁγίου Ἀρτεμίου*, σ. 39,8-28, σ. 40,1-8 (= *Miracles of St. Artemios*, σ. 152,8-28, σ. 154,1-8.

31. *Θαύματα ἁγίου Ἀρτεμίου*, σ. 40,13-16 (= *Miracles of St. Artemios*, σ. 154,13-16).

32. Ἡ κυκλοφορία τῶν σφραγίδων θὰ μποροῦσε νὰ ἀποτελέσει ἔνδειξη γιὰ τὴν ὕπαρξη ἐμπορικῶν δικτύων. Δυστυχῶς τὰ εὑρήματα τὰ ὁποῖα ἔχουν ἐντοπιστεῖ σὲ σημεῖα ἔξω ἀπὸ τὶς περιοχὲς δικαιοδοσίας τῶν κομμερκιαρίων στοὺς ὁποίους ἀνῆκαν εἶναι λιγοστά, μὲ ἀποτέλεσμα νὰ μὴ μποροῦν νὰ ἐξαχθοῦν κάποια συμπεράσματα. Γιὰ τὸ ζήτημα καὶ εἰδικότερα γιὰ τὶς σφραγίδες τῶν κομμερκιαρίων Ἀφρικῆς, βλ. J.-Cl. Cheynet – Cécile Morrisson, Lieux de trouvaille et circulation des sceaux, *SBS* 2 (1990), 111-112.

μεταφέρει τὸ ἐμπόρευμα στὴν Καρχηδόνα[33]. Τὴν ἴδια περίοδο ἡ Κωνσταντινούπολη ἐξῆγε πρὸς τὴ βόρεια Ἀφρική, ἡ ὁποία βρισκόταν ἀκόμα ὑπὸ βυζαντινὴ κυριαρχία, μάρμαρο. Τὸ πιθανότερο εἶναι νὰ πρόκειται γιὰ μάρμαρο τῆς Προκοννήσου[34]. Ἡ μαρτυρία ὑποδηλώνει τόσο τὴν ὕπαρξη οἰκονομικῆς εὐμάρειας στὴ βυζαντινὴ αὐτὴ ἐπαρχία, ὅσο καὶ κάποια σχετικὴ ἀσφάλεια στὰ θαλάσσια ταξίδια τὰ ὁποῖα ἀποτολμῶνται παρὰ τοὺς σχετικοὺς κινδύνους. Οἱ σχέσεις μεταξὺ Κωνσταντινούπολης καὶ Ἀφρικῆς πιστοποιοῦνται καὶ ἀπὸ τὰ ἀρχαιολογικὰ δεδομένα τὰ ὁποῖα δείχνουν ὅτι κατὰ τὸ δεύτερο μισὸ τοῦ 6ου καὶ τὸν 7ο αἰ. οἱ ἐξαγωγὲς κεραμικῶν προϊόντων ὑψηλῆς ποιότητας ἀπὸ τὴν Ἀφρικὴ πρὸς τὴν Κωνσταντινούπολη συνεχίζονται, παρὰ τὸ γεγονὸς ὅτι ὑποχωροῦν σὲ ἄλλα σημεῖα τῆς αὐτοκρατορίας[35]. Τὰ παραπάνω παραδείγματα δείχνουν ὅτι κατὰ τὸ πρῶτο μισὸ τοῦ 7ου αἰ. ἡ ἐμπορικὴ δραστηριότητα μεγάλης κλίμακας μὲ ἐπίκεντρο τὴν Κωνσταντινούπολη συνεχίστηκε.

Μιὰ νέα κατάσταση δημιουργήθηκε μετὰ τὰ μέσα τοῦ αἰώνα. Ἀπὸ τὸ δεύτερο μισὸ τοῦ 7ου μέχρι τὰ μέσα τοῦ 8ου αἰ. οἱ μαρτυρίες οἱ σχετικὲς μὲ τὸ ἐμπόριο ἐλαχιστοποιοῦνται. Ἡ κυριαρχία τῶν Ἀράβων στὴ θάλασσα μετὰ τὴ ναυπήγηση στόλου κατέστησε πολὺ δυσκολότερη τὴ ναυσιπλοΐα[36]. Ἡ ἀπώλεια τῶν βυζαντινῶν ἐπαρχιῶν τῆς Αἰγύπτου, τῆς βόρειας Ἀφρικῆς, τῆς Συρίας καὶ τῆς Παλαιστίνης ὁδήγησε στὴ συρρίκνωση τοῦ ἐμπορίου. Πλούσιες περιοχές, οἱ ὁποῖες τροφοδοτοῦσαν τὸ θαλάσσιο ἐμπόριο τῆς αὐτοκρατορίας, χάνονται ὁριστικὰ γιὰ τοὺς Βυζαντινούς. Παράλληλα, οἱ ἀραβικὲς ἐπιδρομὲς στὴ Μικρὰ Ασία ἔδωσαν τὴ χαριστικὴ βολὴ σὲ μιὰ οἰκονομία ἡ ὁποία βρισκόταν ἤδη σὲ κατάσταση παρακμῆς[37]. Ἡ ἀλλαγὴ στὸν τρόπο ἐπισιτισμοῦ τῆς Κωνσταντινούπολης μετὰ τὴν κατάργηση τῆς *ἀννόνας* ὁδήγησε στὴ ριζικὴ ἀναδιάρθρωση τοῦ ἐμπορίου σιτηρῶν καὶ στὴν ἀνάπτυξη ἑνὸς μικρῆς κλίμακας ἰδιωτικοῦ ἐμπορίου εἰδῶν διατροφῆς γύρω ἀπὸ τὴ βόρεια παραλία τοῦ Αἰγαίου καὶ τὰ πολίχνια τοῦ Ἑλλησπόντου. Γύρω στὸ 678, μετὰ τὴν ἀποτυχία τῆς συντονισμένης προσπάθειάς τους νὰ αποκλείσουν καὶ νὰ καταλάβουν τὴ

33. *Doctrina Jacobi nuper baptisati*, ἔκδ. καὶ μετάφρ. V. Déroche, σχολ. G. Dagron – V. Déroche, *TM* 11 (1991), σ. 215-217,1-28 καὶ σ. 245-246.

34. Lemerle, *Miracles*, τόμ. 1, σ. 239,24-26. Γιὰ σχολιασμὸ τοῦ θαύματος, βλ. Lemerle, *Miracles*, τόμ. 2, 163-169. Ὁ Lemerle χρονολογεῖ τὸ θαῦμα πρὶν τὸ 665 χρησιμοποιώντας τὸ ἐπιχείρημα ὅτι ἡ εὐμάρεια τῆς ἀφρικανικῆς αὐτῆς ἐπαρχίας, ὅπως ὑποδηλώνεται ἀπὸ τὸ γεγονὸς ὅτι εἰσάγεται μάρμαρο, δὲ συμβιβάζεται μὲ τὶς ἀραβικὲς ἐπιδρομὲς οἱ ὁποῖες ἄρχισαν μετὰ τὸ 665. Γιὰ τὸ ἐμπόριο μαρμάρων κατὰ τὴν πρωτοβυζαντινὴ περίοδο, βλ. J.-P. Sodini, Le commerce des marbres à l'époque protobyzantine, στὸ *Hommes et richesses dans l'Empire byzantin*, τόμ. 1, *IVe-VIIe siècle*, Réalités byzantines, Paris 1989, 163-186 (ἰδιαίτερα γιὰ τὸ θέμα μας 167).

35. Catherine Abadie-Reynal, Céramique et commerce dans le bassin égéen du IVe au VIIe siècle, *Hommes et richesses*, τόμ. 1, 156-157.

36. E. Eickhoff, *Seekrieg und Seepolitik zwischen Islam und Abendland*, Berlin 1966, 14-30.

37. Hodges – Whitehouse, *Mahomet*, 66-70.

Θεσσαλονίκη[38], τὰ σλαβικὰ φύλα τὰ ἐγκατεστημένα γύρω ἀπὸ τὴν πόλη ἄρχισαν νὰ ἐπιτίθενται καὶ νὰ συλλαμβάνουν πλοῖα τὰ ὁποῖα μετέφεραν σιτηρὰ ἀπὸ τὰ πολίχνια τοῦ Ἑλλησπόντου καὶ τὰ νησιὰ τῆς θάλασσας τῆς Προποντίδας στὴν Κωνσταντινούπολη καὶ ἔφθασαν μάλιστα μέχρι τοῦ σημείου νὰ αἰχμαλωτίσουν τοὺς ὑπαλλήλους τοῦ τελωνείου τῆς Ἀβύδου[39].

Ἐν τούτοις, οἱ νέες συνθῆκες ποὺ προέκυψαν δὲν ἀπέκλεισαν τὶς μεσαίας καὶ μεγάλης ἐμβέλειας ἐμπορικὲς ἐπιχειρήσεις, μόνο ποὺ αὐτὲς ἔγιναν λιγότερο συνηθισμένες. Οἱ ἐμπορικὲς σχέσεις μὲ τοὺς Ἄραβες διατηρήθηκαν. Ὁ Abou Yousof Ya'koub, ἀραβικὴ πηγὴ τῶν μέσων τοῦ 8ου αἰ. ἡ ὁποία διασώζει παραδόσεις τῶν πρώτων Ὀμμεϋαδῶν, δηλαδὴ τοῦ δεύτερου μισοῦ τοῦ 7ου αἰ., ἀναφέρει ὅτι οἱ κάτοικοι τῆς «ἐχθρικῆς χώρας» -παρακάτω ἐξηγεῖ ὅτι πρόκειται γιὰ τοὺς κατοίκους τοῦ Rum- ζήτησαν ἀπὸ τὸ χαλίφη Ὁμάρ Α΄ (634-644) τὴν ἄδεια νὰ εἰσέρχονται στὴν ἐπικράτειά του γιὰ νὰ κάνουν ἐμπόριο προτείνοντάς του μάλιστα νὰ πληρώνουν φόρο 10%. Ὁ χαλίφης, ἀφοῦ συμβουλεύτηκε τοὺς λεγόμενους «συντρόφους τοῦ προφήτη», δέχτηκε[40]. Τὸ 10% δικαιολογεῖται ἀπὸ ἄλλη ἀραβικὴ πηγὴ τῶν μέσων τοῦ 9ου αἰ. ἀπὸ τὸ γεγονὸς ὅτι καὶ οἱ μουσουλμάνοι ἔμποροι πλήρωναν τὸν ἴδιο φόρο ὅταν μετέβαιναν στὸ Βυζάντιο[41]. Ἐμπορικὰ ταξίδια στὴ Συρία ἀναφέρονται καὶ σὲ ἄλλες πηγές. Τὰ πρακτικὰ τῆς Ζ΄ οἰκουμενικῆς συνόδου (787) περιλαμβάνουν τὴ μαρτυρία τοῦ ἐπισκόπου Κιτίου τῆς Κύπρου, Θεοδώρου[42] σχετικὰ μὲ ἕνα θαῦμα μὲ μάρτυρες Κιτιεῖς οἱ ὁποῖοι εἶχαν ταξιδεύσει μὲ δύο πλοῖα ἀπὸ τὸ Κίτιο στὰ Γάβαλα τῆς Συρίας (Djabala)[43], λιμάνι στὰ νότια τῆς Λαοδικείας καὶ ἕνα ἀπὸ τὰ σημεῖα ἀπολήξεως τοῦ μεγάλου ἐμπορικοῦ δρόμου ὁ ὁποῖος ἀπὸ τὸ Khurasan κατέληγε στὴ Μεσόγειο[44]. Μιὰ ἀναφορὰ σὲ ἕνα διάταγμα τοῦ χαλίφη Ὁμάρ Β΄ (717-720) μὲ τὸ

38. Γιὰ τὸ ἐξαιρετικὰ ἐνδιαφέρον αὐτὸ περιστατικὸ καὶ τὴ χρονολόγησή του, βλ. Lemerle, *Miracles*, τόμ. 2, 128-131.

39. Lemerle, *Miracles*, τόμ. 1, σ. 220,7-11: *διὰ ζευκτῶν πλοίων τοὺς θαλασσίους πλωτῆρας, τοὺς ἐπὶ παρακομιδῇ καρπῶν ἐν τῇ βασιλευούσῃ ἀνιόντας πόλει παμπόλλους ἐκπορθήσαντες, ἀπό τε τῶν νήσων καὶ τῆς στενῆς θαλάττης καὶ τῶν ἐπὶ τὸ Πάριον καὶ Προκόννησον τόπους, καὶ αὐτοὺς τοὺς εἰς τὸ τελωνεῖον ἅμα τῶν πλωΐμων.* Γιὰ τὸ τελωνεῖο τῆς Ἀβύδου, βλ. Ahrweiler, Fonctionnaires, 239-243.

40. Abou Yousof Ya'koub, *Le livre de l'impôt foncier*, μετάφρ. καὶ σχολ. E. Fagnan, Paris 1921, 204-210.

41. H. Gibb, Arab-Byzantine Relations under the Umayyad Caliphate, *DOP* 12 (1958), 230.

42. Τὸ ὄνομα τοῦ ἐπισκόπου προκύπτει ἀπὸ τὴν ὑπογραφή του στὰ πρακτικὰ τῆς συνόδου (Mansi, τόμ. 13, 388). Στὴ σύνοδο ὁ Θεόδωρος συμμετέσχε μαζὶ μὲ τοὺς ἐπισκόπους Σόλων, Κύθρων, Τριμιθοῦντος καὶ Ἀμαθοῦντος καθὼς καὶ τὸν ἀρχιεπίσκοπο Κύπρου ὁ ὁποῖος ἔδρευε στὴν Κωνσταντία (Mansi, τόμ. 13, 134, 380, 388).

43. Mansi, τόμ. 13, 77-80.

44. *EI*, τόμ. 2, 363, λῆμμα Djabala (N. Eliséeff).

ὁποῖο προστατεύεται τὸ θαλάσσιο ἐμπόριο ἔχει πιθανῶς νὰ κάνει μὲ τὸ ἐμπόριο ἀνάμεσα στὴ Συρία καὶ στὸ Βυζάντιο[45].

Παράλληλα, φαίνεται ὅτι διατηρήθηκε ἕνα ἐπίπεδο ἐμπορικῶν ἐπαφῶν μὲ τὴν ἰταλικὴ χερσόνησο. Γύρω στὸ 754 διαδόθηκε στὴν Κωνσταντινούπολη ἐπιδημία πανώλους τὴν ὁποία μετέφερε πλοῖο προερχόμενο ἀπὸ τὴ Σικελία καὶ τὴν Καλαβρία, ποὺ εἶχε προηγουμένως πιάσει σκάλα στὴ Μονεμβασία[46]. Ἡ πληροφορία δείχνει τὴν ὕπαρξη ἑνὸς ἐμπορικοῦ δικτύου τὸ ὁποῖο συνέδεε τὴν Ἰταλία μὲ τὴν Κωνσταντινούπολη. Πρόκειται γιὰ τὸν ἴδιο δρόμο ὁ ὁποῖος μαρτυρεῖται σὲ δυτικὴ πηγή, τὸ *Βίο* τοῦ ὁσίου Βιλλιβάλδου, ἤδη τὸ 723. Ὁ Βιλλιβάλδος, προκειμένου νὰ μεταβεῖ γιὰ προσκύνημα στοὺς Ἁγίους Τόπους, παρέπλευσε τὴν ἀνατολικὴ ἀκτὴ τῆς ἰταλικῆς χερσονήσου σταματώντας ἐνδιάμεσα στὴ Γαῖτα, τὴ Νεάπολη καὶ τὸ Ρήγιο, ἀπὸ ὅπου μετέβη στὴν Κατάνη καὶ τὶς Συρακοῦσες, στὴν ἀνατολικὴ ἀκτὴ τῆς Σικελίας. Ἀπὸ τὶς Συρακοῦσες διέσχισε τὴν Ἀδριατικὴ θάλασσα μὲ κατεύθυνση τὴ Μονεμβασία, στὴν ἀνατολικὴ Πελοπόννησο[47] καὶ στὴ συνέχεια τὸ Αἰγαῖο πέλαγος φτάνοντας στὴν Κῶ. Ἀπὸ τὴν Κῶ ἔπλευσε βορειότερα καὶ μὲ ἐνδιάμεσο σταθμὸ τὴ Σάμο κατέληξε στὴ μικρασιατικὴ ἀκτή, στὴν Ἔφεσο[48]. Ἡ μαρτυρία εἶναι ἰδιαίτερα σημαντικὴ γιὰ δύο λόγους. Πρῶτον, τεκμηριώνεται ἡ ἐπικοινωνία καὶ ὑποδηλώνεται ἡ ὕπαρξη ἐμπορίου μεταξὺ τῶν βυζαντινῶν κτήσεων στὴν Ἰταλία ἀπὸ τὴ μιὰ μεριὰ καὶ τῆς Πελοποννήσου ἀπὸ τὴν ἄλλη[49]. Δεύτερον, καὶ ἴσως σημαντικότερο, ὁ *Βίος* ἀναφέρει ὅτι στὴν Κῶ, καὶ μάλιστα στὸ ἀριστερὸ μέρος τοῦ νησιοῦ (*in sinistra parte insulae*), ἀποβιβάστηκαν Κορίνθιοι, οἱ ὁποῖοι δὲν εἶναι προφανὲς σὲ ποιὸ σημεῖο τοῦ

45. Gibb, Arab-Byzantine Relations, 230-231.

46. Θεοφάνης, 422-423.

47. Ὁ *Βίος* τοῦ ὁσίου Βιλλιβάλδου σημειώνει ὅτι ἡ Μονεμβασία βρισκόταν *in Sclavinica terra*. Γιὰ τὶς διάφορες ἀπόψεις ποὺ ἔχουν διατυπωθεῖ σχετικά, βλ. Δ. Ζακυθηνός, *Οἱ Σλάβοι ἐν Ἑλλάδι. Συμβολαὶ εἰς τὴν ἱστορίαν τοῦ μεσαιωνικοῦ ἑλληνισμοῦ*, Ἀθῆναι 1945, 44.

48. *Vita Willibaldi episcopi Eichstetensis*, MGH, τόμ. 15, 93.

49. Μιὰ ψυχωφελὴς διήγηση ἡ ὁποία σώζεται μόνο στὴν ἀραβικὴ της μετάφραση καὶ ἀποδίδεται στὸν Παῦλο Μονεμβασίας, συγγραφέα τῶν μέσων τοῦ 10ου αἰώνα (γιὰ τὶς χρονολογικὲς ἐνδείξεις, βλ. *Les récits édifiants de Paul, évêque de Monemvasie, et d'autres auteurs. Introduction et texte par* J. Wortley, Paris 1987, 7) ἀναφέρεται στὴν ἀνεύρεση στὴν Ἐλαφόνησο, στὴ νότια Πελοπόννησο, δύο σαρκοφάγων ἀπὸ τὴ Βαρκελώνη τῆς Ἱσπανίας οἱ ὁποῖες περιεῖχαν ἱερὰ λείψανα. Τὸ περιστατικὸ τοποθετεῖται πρὶν τὴν κατάληψη τῆς Κρήτης ἀπὸ τοὺς Ἄραβες τῆς Ἱσπανίας (τελευταία ἔκδοση τοῦ ἀποσπάσματος ἀπὸ τὸν V. Christides, *The Conquest of Crete by the Arabs (ca. 824). A Turning Point in the Struggle between Byzantium and Islam*, Athens 1984, 216-217). Γιὰ τὴν ταύτιση τῆς Ἐλαφονήσου, βλ. Christides, *Conquest*, 219-220. Δὲν ἔχει ἰδιαίτερη σημασία γιὰ ἐμᾶς ἂν ὑπῆρξε πραγματικὰ μετακομιδὴ λειψάνων ἀπὸ τὴν Ἱσπανία πρὸς ἀνατολάς. Εἶναι πιθανὸν ὅτι μετὰ τὴν ἐγκατάσταση τῶν Ἀράβων στὴν Ἰβηρικὴ χερσόνησο ὑπῆρξε ἕνα κῦμα φυγῆς πρὸς τὴ βυζαντινὴ ἐπικράτεια. Αὐτὸ τὸ ὁποῖο ἔχει σημασία εἶναι ἡ ὕπαρξη ἐπικοινωνίας ἀνάμεσα στὴν ἀνατολικὴ καὶ τὴ δυτικὴ Μεσόγειο.

ταξιδιοῦ εἶχαν ἐπιβιβαστεῖ. Ὑπάρχουν δύο ἐνδεχόμενα. Τὸ πρῶτο εἶναι νὰ εἶχαν ξεκινήσει τὸ ταξίδι τους σὲ κάποιο ἰταλικὸ λιμάνι, πρᾶγμα τὸ ὁποῖο θὰ ὑποδήλωνε τὴν ὕπαρξη ἐμπορικῶν ἀνταλλαγῶν μεταξὺ τῆς Κορίνθου καὶ τῆς Ἰταλίας. Τὸ ἄλλο ἐνδεχόμενο εἶναι νὰ ἐπιβιβάστηκαν στὴ Μονεμβασία. Κάτι τέτοιο σημαίνει ὅτι γιὰ ὅσους ἐπιθυμοῦσαν νὰ ταξιδεύσουν ἀπὸ τὴν Κόρινθο στὴ Μικρὰ Ἀσία ἦταν εὐκολότερο νὰ πᾶνε στὴ Μονεμβασία καὶ νὰ βροῦν ἐκεῖ πλοῖο τὸ ὁποῖο θὰ τοὺς μετέφερε στὴν ἄλλη μεριὰ τοῦ Αἰγαίου, παρὰ νὰ περιμένουν νὰ βροῦν πλοῖο στὴν Κόρινθο. Ἂν ἡ δεύτερη ὑπόθεση εἶναι ἡ σωστή, αὐτὸ συνεπάγεται ὅτι ἡ Κόρινθος, ἡ ὁποία ἐξελίχθηκε ἀπὸ τὸν 9ο αἰ. καὶ ἑξῆς σὲ μία ἀπὸ τὶς σημαντικότερες ἀγορὲς τοῦ βυζαντινοῦ κράτους ἐνῶ παράλληλα ἦταν τὸ πρῶτο ἀστικὸ κέντρο ὅπου ἄρχισε πάλι κανονικὴ νομισματικὴ κυκλοφορία[50], δὲν ἦταν κατὰ τὴ διάρκεια τοῦ πρώτου μισοῦ τοῦ 8ου αἰ. ἕνα ἰδιαίτερα σημαντικὸ λιμάνι. Ὁ *Βίος* τοῦ ὁσίου Βιλλιβάλδου δὲ διευκρινίζει τὸ λόγο γιὰ τὸν ὁποῖο οἱ Κορίνθιοι διέκοψαν τὸ ταξίδι τους στὴν Κῶ. Εἶναι λογικὸ νὰ ὑποθέσουμε ὅτι ἤθελαν νὰ πλεύσουν ἀπευθείας πρὸς τὴ νότια παραλία τῆς Μικρᾶς Ἀσίας καὶ τὴ Συρία χωρὶς νὰ περάσουν ἀπὸ τὴ δυτικὴ παραλία τῆς μικρασιατικῆς χερσονήσου. Ἦταν ἔμποροι; Κάτι τέτοιο φαίνεται πιθανό, χωρὶς βέβαια νὰ μπορεῖ νὰ ἀποδειχθεῖ. Ὅπως καὶ νὰ ἔχει τὸ πρᾶγμα, εἶναι ἐνδιαφέρον ὅτι Κορίνθιοι διασχίζουν τὸ Αἰγαῖο, πιθανῶς γιὰ νὰ ἐμπορευθοῦν.

Κατὰ τὴν περίοδο αὐτή, φαίνεται ὅτι τὸ Κράτος ἀναμιγνύεται, μὲ ἔμμεσο τρόπο, σὲ ὁρισμένες μορφὲς ἐμπορίου αὐξημένης οἰκονομικῆς σημασίας, ὅπως τὸ ἐμπόριο τοῦ μεταξιοῦ. Ἔχει ὑποστηριχθεῖ ὅτι οἱ κομμερκιάριοι τοῦ 7ου αἰ. δὲν εἶχαν σχέση μὲ τὴν εἴσπραξη τοῦ γνωστοῦ μὲ τὸ ὄνομα *κομμέρκιον* φόρου, ἀλλὰ ὅτι ἦταν ἰδιῶτες οἱ ὁποῖοι εἶχαν μισθώσει ἀπὸ τὸ Κράτος, συνήθως γιὰ ἕνα ἢ δύο ἔτη, τὸ δικαίωμα νὰ ἀγοράζουν καὶ νὰ πωλοῦν τὸ μετάξι μιᾶς ἢ περισσοτέρων ἐπαρχιῶν. Συχνὰ μάλιστα, δημιουργοῦσαν μεταξύ τους ἑταιρεῖες, ὥστε νὰ εἶναι πιὸ ἀποτελεσματικοὶ κατὰ τοὺς πλειστηριασμοὺς γιὰ τὴ μίσθωση τοῦ σχετικοῦ δικαιώματος, ἐνῶ συχνὲς εἶναι καὶ οἱ περιπτώσεις στὶς ὁποῖες στὴ δικαιοδοσία τους ἀνῆκαν περισσότερες ἀπὸ μιὰ ἐπαρχίες. Ἐπειδὴ βέβαια εἶναι δύσκολο νὰ φανταστεῖ κανεὶς πῶς ἦταν δυνατὸν ἕνας ἰδιώτης νὰ εἶναι παρὼν ταυτόχρονα σὲ διαφορετικὲς περιοχές, θὰ πρέπει νὰ ὑποθέσουμε ὅτι οἱ κομμερκιάριοι ἦταν ἐπιχειρηματίες οἱ ὁποῖοι ἐκπροσωποῦνταν ἀπὸ ὑπαλλήλους τους σὲ διαφορετικὲς γεωγραφικὲς περιοχές, χωρὶς νὰ εἶναι ὑποχρεωμένοι νὰ βρίσκονται οἱ ἴδιοι στὶς περιοχὲς οἱ ὁποῖες ἀνῆκαν στὴ δικαιοδοσία τους[51].

---

50. D. M. Metcalf, Corinth in the 9th Century: the Numismatic Evidence, *Hesperia* 42 (1973), 180-182.

51. Ἡ θεωρία αὐτὴ ἔχει διατυπωθεῖ ἀπὸ τὸν N. Oikonomides, Silk Trade and Production in Byzantium from the Sixth to the Ninth Century: the Seals of Kommerkiarioi, *DOP* 40 (1986), 38-41. Βλ. τοῦ ἴδιου, Le marchand, 636-642.

Γύρω στὸ 730/731, ὁ θεσμὸς τοῦ *κομμερκιαρίου τῆς ἀποθήκης* ἐξαφανίζεται καὶ στὴ θέση του ἐμφανίζεται ὁ ἀπρόσωπος θεσμὸς τῶν *βασιλικῶν κομμερκίων*. Ἡ ἐξέλιξη αὐτὴ ἔχει ἑρμηνευθεῖ ὡς κατάργηση τῆς πρακτικῆς τῆς ἐκμίσθωσης σὲ ἰδιῶτες τῆς ἐκμετάλλευσης τῆς *ἀποθήκης* καὶ ἀντικατάστασή της ἀπὸ τὴν ἄμεση ἐκμετάλλευση ἀπὸ τὸ Κράτος[52]. Μὲ αὐτὸν τὸν τρόπο, τὸ Κράτος ἐπεδίωκε πιθανῶς νὰ περιορίσει τὰ σκάνδαλα τὰ ὁποῖα ἀναπόφευκτα σχετίζονταν μὲ τὴν ἐκμετάλλευση ἑνὸς τόσο πολύτιμου εἴδους, ὅπως τὸ μετάξι. Παράλληλα, τὸ Κράτος ἀναλαμβάνει νὰ παίξει τὸ ρόλο τοῦ ἐμπόρου σὲ περιπτώσεις συναλλαγῶν μὲ ξένους λαούς. Ἡ βυζαντινο-βουλγαρικὴ συνθήκη τοῦ 716, τοὺς ὅρους τῆς ὁποίας γνωρίζουμε ἔμμεσα[53], προέβλεπε τὴν παραχώρηση στοὺς Βουλγάρους μεταξωτῶν ἐνδυμάτων τῶν ὁποίων ἡ συνολικὴ ἀξία δέν ἐπιτρεπόταν νὰ ὑπερβαίνει τὶς τριάντα λίτρες χρυσοῦ. Πολλὰ ἔχουν γραφεῖ ὅσον ἀφορᾶ στὴ σημασία αὐτῆς τῆς ρήτρας. Ἔχει ἐκφραστεῖ ἡ ἄποψη ὅτι ἐπρόκειτο γιὰ ἕνα φόρο σέ εἶδος, τὸν ὁποῖο τὸ βυζαντινὸ κράτος ἀνελάμβανε νὰ καταβάλει στοὺς Βουλγάρους, ἐνῶ ὑπάρχει καὶ ἡ ἄποψη ὅτι τὰ μεταξωτὰ ἀποτελοῦσαν ἀντικείμενο ἐμπορίου καὶ ὅτι οἱ τριάντα λίτρες χρυσοῦ ἀντιπροσώπευαν τὸ ἀνώτατο ἐπιτρεπτὸ ὅριο ἐξαγωγῶν[54]. Ἀντιλαμβάνεται κανεὶς ὅτι ἡ σημασία τῆς συναλλαγῆς αὐτῆς ἦταν περισσότερο πολιτικὴ παρὰ οἰκονομική. Φαίνεται ὅτι ἐπρόκειτο γιὰ μιᾶς μορφῆς κρατικὸ ἐμπόριο, στὰ πλαίσια τοῦ ὁποίου οἱ συναλλαγὲς δὲ γίνονταν ἀπευθείας μεταξὺ Βυζαντινῶν καὶ Βουλγάρων, ἀλλὰ μὲ τὴ μεσολάβηση κάποιου κρατικοῦ ὑπαλλήλου. Πιθανότατα, οἱ ἀνταλλαγές διεξάγονταν σὲ συνοριακοὺς σταθμοὺς μὲ τὸ βουλγαρικὸ κράτος, ὅπως ἡ Θεσσαλονίκη ἢ ἡ Μεσημβρία[55].

Ἡ τάση αὐτὴ τοῦ Κράτους νὰ ἀναλάβει ἕναν δυναμικότερο ρόλο στὴν ἐμπορικὴ δραστηριότητα δὲ συνεπάγεται ὅτι ἡ ἰδιωτικὴ πρωτοβουλία ἐξέλιπε. Στὴν

52. Oikonomides, Silk Trade, 44.

53. Οἱ ὅροι τῆς συνθήκης εἶναι γνωστοὶ χάρις στὶς προτάσεις τοῦ Κρούμου πρὸς τοὺς Βυζαντινοὺς τὸ 812, ὁπότε ὁ Βούλγαρος ἡγεμόνας πρότεινε τὴ σύναψη εἰρήνης μὲ βάση τοὺς ὅρους τῆς συνθήκης τοῦ 716 (Θεοφάνης, 497). Γενικὰ γιὰ τὴ συνθήκη, βλ. Φ. Φιλίππου, Η Βυζαντινο-Βουλγαρική Συνθήκη Ειρήνης του 716, *Βυζαντιακὰ* 13 (1993), 179-183.

54. Εἰδικότερα γιὰ τὸ ζήτημα ἂν ἐπρόκειτο γιὰ φόρο ἢ γιὰ ἐμπόριο, βλ. N. Oikonomides, Tribute or Trade? The Byzantine-Bulgarian Treaty of 716, *Studia Slavico-Byzantina et Medievalia Europensia*, 1 (1988), 29-31, ὁ ὁποῖος κλίνει ὑπὲρ τῆς ἄποψης ὅτι πρόκειται γιὰ ἐμπόριο· πρβλ. R. Lopez, Silk Trade and Industry in the Byzantine Empire, *Speculum* 20 (1945), 31-32 (= τοῦ ἴδιου, *Byzantium and the world around it*, Var. Repr., London 1978, III). Ἀντίθετη εἶναι ἡ ἄποψη τοῦ J. Ferluga, Der byzantinische Handel nach dem Norden im 9. und 10. Jahrhundert, στὸ *Untersuchungen zu Handel und Verkehr der vor-und frühgeschichtlichen Zeit in Mittel- und Nordeuropa*, μέρος IV, ἔκδ. K. Düvel, N. Jankahn, H. Siems, D. Ti...pe, Göttingen 1987, 135· τοῦ ἴδιου, Der byzantinische Handel auf der Balkanhalbinsel, στὸ *Untersuchungen zu Handel*, 163

55. Oikonomides, Silk Trade, 47-48.

Ἐκλογὴ τῶν Ἰσαύρων ἀναπτύσσονται οἱ ἀρχές λειτουργίας τῆς χρεοκοινωνίας, τοῦ τύπου δηλαδὴ ἐκείνου τῆς ἐμπορικῆς ἑταιρείας, ὁ ὁποῖος ἦταν εὐρύτατα διαδεδομένος κατὰ τὴ βυζαντινὴ περίοδο. Ἡ χρεοκοινωνία δέν εἶναι βέβαια βυζαντινὴ ἐφεύρεση, ἀλλὰ ἀποτελεῖ συνέχεια της ρωμαϊκῆς *societas*. Στὴ χρεοκοινωνία δύο ἢ περισσότερα ἄτομα συνεισφέρουν, ἐνόψει μιᾶς ἐπιχείρησης, ἕνα χρηματικὸ κεφάλαιο, ἢ ἐργασία ἢ καὶ τὰ δύο. Βασικὴ ἀρχὴ τῆς χρεοκοινωνίας εἶναι ὅτι ὅλα τὰ μέλη συμμετέχουν τόσο στὰ κέρδη, ὅσο καὶ στὶς ἐνδεχόμενες ζημιὲς τῆς ἐπιχείρησης ἀναλογικὰ μὲ τὸ ποσοστὸ τῆς ἀρχικῆς συμμετοχῆς τοῦ καθενός[56]. Ἡ ὕπαρξη σχετικῆς ρύθμισης στὸ νομικὸ αὐτὸ πόνημα τῶν Ἰσαύρων ὑποδηλώνει ὅτι ἡ ἰδιωτικὴ πρωτοβουλία ἦταν σημαντικὸς παράγοντας τῆς οἰκονομικῆς ζωῆς, παρὰ τὴ στροφὴ ἡ ὁποία παρατηρεῖται σέ ὁρισμένους τομεῖς ὅπως τὸ ἐμπόριο τοῦ μεταξιοῦ καὶ ἡ ὁποία μπορεῖ νὰ ἑρμηνευτεῖ ὡς μιὰ προσπάθεια περιορισμοῦ παρανόμων δραστηριοτήτων ὅπως τὸ λαθρεμπόριο τοῦ πολύτιμου αὐτοῦ εἴδους.

Ἀπὸ τὰ τέλη τῆς βασιλείας τοῦ Κωνσταντίνου Ε΄ τὸ Κράτος ὤθησε πρὸς τὸν ἐκχρηματισμὸ τῆς οἰκονομίας καὶ τὴν ἀνάπτυξη τοῦ ἐμπορίου. Τὸ 769 ὁ αὐτοκράτορας ἀπαίτησε τὴν καταβολὴ σὲ χρυσὸ νόμισμα τοῦ ἐγγείου φόρου. Τὸ μέτρο, τὸ ὁποῖο εἶχε ἰδιαίτερη σημασία γιὰ τὴν ἐξέλιξη τοῦ φορολογικοῦ συστήματος κατὰ τὴ μεσοβυζαντινὴ περίοδο, ἐπέφερε ἀναστάτωση στοὺς ἀγρότες, οἱ ὁποῖοι, ὅπως σημειώνουν οἱ σύγχρονες μὲ τὰ γεγονότα πηγές, ἀναγκάστηκαν νὰ πουλήσουν τὴν παραγωγή τους ὅσο-ὅσο, προκειμένου νὰ προμηθευτοῦν τὸ χρυσὸ νόμισμα τὸ ὁποῖο τοὺς ἦταν ἀπαραίτητο γιὰ τὴν ἐξυπηρέτηση τῶν φορολογικῶν τους ὑποχρεώσεων. Στὴν περίπτωση αὐτὴ λειτούργησε ὁ νόμος τῆς προσφορᾶς καὶ τῆς ζήτησης. Ἡ ἀγορὰ κατακλύστηκε ἀπὸ ἀγροτικὰ προϊόντα καὶ συνακόλουθα οἱ τιμὲς ἔπεσαν τόσο χαμηλά, ὥστε νὰ ἀγοράζονται ἑξήντα μόδιοι σιταριοῦ, ἢ ἑβδομήντα μόδιοι κριθαριοῦ στὸ χρυσὸ νόμισμα[57]. Νομίζω ὅτι ἡ ὑπερβολὴ ὅσον ἀφορᾶ στὴν πτώση τῶν τιμῶν εἶναι προφανής. Τὸ μέτρο τοῦ Κωνσταντίνου Ε΄ προώθησε, ἔστω καὶ ἂν δὲν ἦταν αὐτὸς ὁ στόχος του, τὸ ἐμπόριο. Μέχρι τότε, οἱ συναλλαγὲς μποροῦσαν νὰ γίνουν μὲ τὴ μορφὴ τῆς ἀνταλλαγῆς, ἐνῶ οἱ ἀγρότες δὲν ἦταν ὑποχρεωμένοι νὰ ἀνταλλάξουν παρὰ μόνο τὸ τμῆμα ἐκεῖνο τῆς παραγωγῆς τους, τὸ ὁποῖο ἀντιστάθμιζε τὴν ἀξία τῶν ἄλλων προϊόντων, τὰ ὁποῖα προμηθεύονταν. Μέσα στὸ πλαίσιο μιᾶς ἀγροτικῆς οἰκονομίας, ὅπου στὴν ἴδια περιοχὴ παράγονταν τὰ ἴδια προϊόντα, τὰ περιθώρια γιὰ ἀνταλλαγὲς εὐρείας ἔκτασης ἦταν μᾶλλον περιορισμένα. Ἡ καινοτομία τοῦ Κωνσταντίνου Ε΄ εἶχε ὡς ἀποτέλεσμα τὴ διοχέτευση περισσοτέρων

56. *Ecloga. Das Gesetzbuch Leons III. und Konstantinos'V.*, ἔκδ. L. Burgmann, Forschungen zur byzantinischen Rechtsgeschichte 10, Frankfurt 1983, 206-208.

57. Νικηφόρος, 160,12-19. Γιὰ τὴ σημασία τοῦ μέτρου στὴν ἐξέλιξη τοῦ συστήματος φορολογίας τῆς γῆς, βλ. N. Oikonomidès, *Fiscalité et exemption fiscale à Byzance (IXe-XIe s.)*, Monographies 2, Athènes 1996, 35.

ἀγαθῶν στὴν ἀγορά, τὴ διακύμανση τῶν τιμῶν καὶ τὴ λειτουργία φυσιολογικότερων συνθηκῶν ἀγορᾶς καὶ τέτοιος ἦταν προφανῶς ὁ ἀντίκτυπος τὸν ὁποῖο εἶχε στὴν πλειοψηφία τῶν συγχρόνων του. Ὁ πατριάρχης Νικηφόρος, ὁ ὁποῖος ἀναφέρεται στὸ γεγονός, σχολιάζει ὅτι μόνο οἱ ἀνόητοι δέχθηκαν θετικὰ τὸ μέτρο ἐπειδὴ θεωροῦσαν ὅτι ἀφ'ἑνὸς μὲν διοχετεύτηκε πλοῦτος ἀγαθῶν στὴν ἀγορά, ἀφ'ἑτέρου προκλήθηκε μεγάλη πτώση τῶν τιμῶν. Ἀντίθετα, οἱ λογικοὶ ἄνθρωποι ἔκριναν ὅτι τὸ μέτρο ἦταν τὸ ἀπάνθρωπο ἔργο ἑνὸς φιλοχρήματου τυράννου: *ὅπερ τοῖς μὲν ἀνοήτοις εὐφορία τε γῆς καὶ πραγμάτων εὐθηνία ἐνομίζετο, τοῖς δὲ εὖ φρονοῦσι τυραννίδος καὶ φιλοχρηματίας ἔργον καὶ ἀπανθρωπίας νόσος ἐκρίνετο*[58]. Νομίζω ὅτι ὁ πατριάρχης Νικηφόρος ἀπηχεῖ τίς ἀπόψεις δύο κατηγοριῶν τοῦ πληθυσμοῦ, τῶν χωρικῶν ἀπὸ τὴ μιὰ καὶ τῶν ἐμπόρων καὶ μὴ ἀγροτικοῦ πληθυσμοῦ ἐν γένει ἀπὸ τήν ἄλλη. Οἱ μὲν χωρικοὶ παραπονοῦνταν γιὰ τὸν ἔμμεσο ἐξαναγκασμό τους νὰ πουλήσουν τὴν παραγωγή τους, προκειμένου νὰ καταβάλουν τοὺς φόρους τους, ἐνῶ ὁ μὴ ἀγροτικὸς πληθυσμὸς καὶ κυρίως οἱ ἀσχολούμενοι μὲ τὸ ἐμπόριο ἦταν ἱκανοποιημένοι, ἐπειδὴ οἱ μεγάλες ποσότητες οἱ ὁποῖες διοχετεύτηκαν στὴν ἀγορὰ ἐξασφάλισαν καλὸ ἀνεφοδιασμό, ὁμαλὲς συνθῆκες ἀνταγωνισμοῦ, ἐνῶ ἔδωσαν ὤθηση στὴν ἀγορά.

Οἱ μαρτυρίες σχετικὰ μὲ τὸ ἐμπόριο γίνονται περισσότερες στὰ τέλη τοῦ 8ου, ἐνῶ πολλαπλασιάζονται στὶς ἀρχὲς τοῦ 9ου αἰώνα. Τὸ ἐμπόριο ἄρχισε νὰ ἀναπτύσσεται καὶ μεταξὺ ἐπαρχιακῶν πόλεων. Ὁ *Βίος* τοῦ ὁσίου Γεωργίου ἐπισκόπου Ἀμάστριδος κάνει μνεία σὲ ἐμπόρους ἀπὸ τὴν Ἄμαστρι οἱ ὁποῖοι εἶχαν μεταβεῖ στὴν Τραπεζοῦντα, ὅπου καὶ κατηγορήθηκαν γιὰ κάποιο δημόσιο ἔγκλημα, ἡ φύση τοῦ ὁποίου δὲν προσδιορίζεται. Τὸ περιστατικὸ χρονολογεῖται στὰ τελευταῖα χρόνια τοῦ 8ου αἰ[59]. Ἀπὸ τὴν ἄλλη, εἶναι γνωστὴ ἡ ἱστορία μὲ τὸ κομμέρκιο τοῦ πανηγυριοῦ τοῦ ἁγίου Ἰωάννη τοῦ Θεολόγου στὴν Ἔφεσο. Γύρω στὸ 795 ὁ Κωνσταντίνος ΣΤ΄, ὁ ὁποῖος ἦταν περαστικὸς ἀπὸ τὴν Ἔφεσο, χάρισε στὴν ἐκκλησία τοῦ ἁγίου Ἰωάννη τοῦ Θεολόγου τὸ *κομμέρκιον* τοῦ τοπικοῦ πανηγυριοῦ τὸ ὁποῖο ἀνερχόταν, σύμφωνα μὲ τὴ σχετικὴ μαρτυρία τοῦ Θεοφάνη, σὲ 100 λίτρες χρυσοῦ, δηλαδὴ 7200 χρυσὰ νομίσματα[60]. Ἂν δεχθοῦμε ὅτι τὸ κομμέρκιο στὸ τέλος τοῦ 8ου αἰώνα

58. Νικηφόρος, 160,19-21.

59. *Βίος Γεωργίου Ἀμάστριδος* (*BHG* 668), ἔκδ. V. Vasil'evskij, *Russko-vizantijskija izledovanija*, Trudy III, St. Petersbourg 1893, 42. Ἡ χρονολόγηση τοῦ περιστατικοῦ προκύπτει ἔμμεσα ἀπὸ τὸ γεγονὸς ὅτι μετὰ τὴν Τραπεζοῦντα, ὁ Γεώργιος ἐπέστρεψε στὴν Ἄμαστρι καὶ στὴ συνέχεια ταξίδευσε στὴν Κωνσταντινούπολη, κατόπιν προσκλήσεως τῆς αὐτοκράτειρας Εἰρήνης. Κατὰ τὴ διάρκεια τοῦ ταξιδιοῦ αὐτοῦ προφήτευσε τὴν ἄνοδο στὸ θρόνο μετὰ ἀπὸ λίγο τοῦ λογοθέτη τοῦ δρόμου Νικηφόρου, ἡ ὁποία ἔγινε τὸ 802 (*Βίος Γεωργίου Ἀμάστριδος*, 51-53). Γιὰ τὴν προβληματικὴ σχετικὰ μὲ τὸν *Βίο* τοῦ ὁσίου Γεωργίου Ἀμάστριδος, βλ. I. Ševčenko, Hagiography of the Iconoclast Period, στὸ *Iconoclasm*, 121-124.

60. Θεοφάνης, 469-470.

ἦταν ὁ γνωστὸς φόρος 10%, ὁ ὁποῖος βάρυνε τὴν κυκλοφορία καὶ τὴ διακίνηση τῶν ἀγαθῶν[61], αὐτὸ σημαίνει ὅτι τὸ ὕψος τῶν συναλλαγῶν ἀνερχόταν γύρω στὶς 72000 χρυσὰ νομίσματα. Ἂν καὶ ὁ ἀριθμὸς εἶναι κατὰ πᾶσα πιθανότητα πλασματικός[62], - ἄλλωστε τὸ 100 χρησιμοποιεῖται μᾶλλον ἐπειδὴ εἶναι στρογγυλὸς ἀριθμός- ἡ ἱστορία ὑποδηλώνει ὅτι στὰ τέλη τοῦ 8ου αἰ. στὴ βυζαντινὴ ἐπαρχία, καὶ δὴ σὲ μιὰ σημαντικὴ πόλη ὅπως ἡ Ἔφεσος, ὑπῆρχε ἐμπορικὴ δραστηριότητα καὶ φυσικὰ ἐκχρηματισμένη οἰκονομία. Ἡ μαρτυρία τοῦ Θεοφάνη ἔρχεται σὲ ἀντίθεση μὲ τὴν ἔλλειψη νομισματικῶν εὑρημάτων ἀπὸ τὴν Ἔφεσο, ὅπου διαπιστώνεται παύση τῆς νομισματικῆς κυκλοφορίας μὲ τὸ τέλος τῆς βασιλείας τοῦ Κώνσταντος Β΄(644-668). Κάποια μεμονωμένα νομίσματα ἐμφανίζονται ἀπὸ τὴ βασιλεία τοῦ Κωνσταντίνου Ε΄ (740-775), ἐνῶ ἡ νομισματικὴ κυκλοφορία ἀρχίζει πάλι τὸ 10ο αἰ.[63]. Νομίζω ὅμως ὅτι ἡ πληροφορία τοῦ Θεοφάνη εἶναι πολὺ σημαντική, ἐπειδὴ δείχνει ὅτι ἡ ἔλλειψη χαλκῶν νομισμάτων δὲ συνεπάγεται ὑποχρεωτικὰ τὴν ἀνυπαρξία μεγάλου ἐμπορίου. Οἱ μικρὲς συναλλαγὲς μποροῦν νὰ πραγματοποιοῦνταν μὲ τὴ μέθοδο τῆς ἀνταλλαγῆς, ἀλλὰ οἱ πιὸ σημαντικὲς ἀπαιτοῦσαν τὴ χρήση τοῦ χρυσοῦ νομίσματος. Ἀρκετὰ χρόνια ἀργότερα, γύρω στὸ 832, τὸ σκηνικὸ ἔχει τροποποιηθεῖ ἀκόμα περισσότερο. Ὁ ὅσιος Γρηγόριος ὁ Δεκαπολίτης ἑτοιμαζόταν νὰ ταξιδεύσει ἀπὸ τὴν Ἔφεσο στὴν Κωνσταντινούπολη μαζὶ μὲ μεγάλο ἀριθμὸ πλοίων. Τελικὰ ὁ ἀπόπλους δὲν ἦταν δυνατός, ἐξαιτίας τῆς παρουσίας σὲ κοντινὴ ἀπόσταση ἀράβων πειρατῶν. Ἔτσι τὰ πλοῖα ἀναγκάστηκαν νὰ παραμείνουν δεμένα στὸ λιμάνι: *οὐκ ἦν ἀποπλεῦσαι καὶ τὰς ἐμπορίας ἀπώνασθαι*[64]. Ἀξίζει νὰ παρατηρήσουμε ὅτι ὁ συγγραφέας τοῦ *Βίου* δὲν ἀναφέρεται σὲ ἐμπορεύματα τὰ ὁποῖα θὰ μετέφεραν τὰ πλοῖα γιὰ νὰ πουλήσουν σὲ ἄλλα λιμάνια, ἀλλὰ σὲ ἐμπορεύματα τὰ ὁποῖα θὰ ἀγόραζαν. Δεδομένου ὅτι ἡ Κωνσταντινούπολη δὲν εἶναι πιθανὸ νὰ ἐξῆγε πρὸς τὴ δυτικὴ παραλία τῆς Μικρᾶς Ἀσίας σιτηρὰ ἢ ἄλλα εἴδη διατροφῆς, τὸ πιθανότερο εἶναι οἱ *ἐμπορεῖες* γιὰ τὶς ὁποῖες γίνεται λόγος νὰ ἦταν εἴδη πολυτελείας, ἐνδεχομένως εἰσηγμένα ἀπὸ τὶς ἀραβικὲς χῶρες ἢ τό βορρᾶ. Ὅπως καὶ νὰ ἔχουν τὰ πράγματα, ἡ μαρτυρία ὑποδηλώνει τὴν ὕπαρξη ἐμπορίου μεταξὺ τῆς Ἐφέσου καὶ τῆς Κωνσταντινούπολης στὰ χρόνια ποὺ ἀκολούθησαν τὴν ἀραβικὴ κατάκτηση τῆς Κρήτης.

---

61. Hélène Antoniadis-Bibicou, Recherches sur les douanes à Byzance, *Cahiers des Annales* 20, Paris 1963, 114.

62. Γιὰ σχόλια, βλ. *The Chronicle of Theophanes*, 646.

63. C. Foss, *Ephesus after Antiquity: a late antique, Byzantine and Turkish City*, Cambridge 1979, 197.

64. *Ignatios Diakonos und die Vita des Hl. Gregorios Dekapolites*, ἔκδ. G. Makris, μετάφρ. M. Chronz, Byzantinisches Archiv 17, Stuttgard-Leipzig 1997, §17,10-15. Γιὰ τὴ χρονολόγηση, βλ. C. Mango, On re-reading the Life of St. Gregory the Decapolite, *Βυζαντινὰ* 13/1 (1985) (= *Δώρημα στὸν Ἰωάννη Καραγιαννόπουλο*), 637.

Ἡ καμπὴ τοῦ 8ου πρὸς τὸν 9ο αἰ. ἀποτελεῖ τὸ μεταίχμιο γιὰ τὸ πέρασμα σὲ μιὰ νέα περίοδο στὴν ἐμπορικὴ δραστηριότητα. Ὁ Θεοφάνης σημειώνει στὴ *Χρονογραφία* του ὅτι ἡ αὐτοκράτειρα Εἰρήνη κατήργησε, ἢ μείωσε -δὲν εἶναι σαφὲς τὶ ἀκριβῶς ἀπὸ τὰ δύο ἔκανε- τὸ *κομμέρκιο* τὸ ὁποῖο καταβαλλόταν στὴν Ἄβυδο καὶ στὸ Ἱερόν[65]. Ἡ πληροφορία ἐπιβεβαιώνεται ἀπὸ τὸ Θεόδωρο Στουδίτη, ὁ ὁποῖος σὲ ἐπιστολή του ἐπαινεῖ τὴν αὐτοκράτειρα ἐπειδὴ κατήργησε τοὺς δασμοὺς ποὺ κατέβαλλαν ὅσοι χρησιμοποιοῦσαν τοὺς χερσαίους καὶ τοὺς θαλάσσιους δρόμους[66]. Προφανῶς καὶ ἡ Εἰρήνη δὲν εἶχε ὡς στόχο τὴν ἐνθάρρυνση τῆς ἐμπορικῆς δραστηριότητας. Τὸ μέτρο της ἀποσκοποῦσε στὴν ἐνίσχυση τῆς δημοτικότητάς της, ἀλλὰ αὐτὸ σημαίνει ὅτι ὑπῆρχε σημαντικὸς ἀριθμὸς ὑπηκόων της οἱ ὁποῖοι ὠφελοῦνταν ἀπὸ αὐτό. Ὁ διάδοχος τῆς Εἰρήνης Νικηφόρος Α΄ (802-811), ὁ ὁποῖος δὲν εἶναι γενικὰ συμπαθὴς στὶς βυζαντινὲς πηγές, ἔλαβε ἄλλα μέτρα τὰ ὁποῖα συνηγοροῦν ὑπὲρ τῆς ἀνάκαμψης τῆς ἐμπορικῆς δραστηριότητας κατὰ τὰ πρῶτα ἔτη τοῦ 9ου αἰ. Παραχώρησε στοὺς ναυκλήρους τῆς Κωνσταντινούπολης ὑποχρεωτικὸ δάνειο ὕψους δώδεκα λιτρῶν χρυσοῦ μὲ τόκο 16,6%: *τοὺς ἐν Κωνσταντινουπόλει ἐπισήμους ναυκλήρους συναγαγὼν δέδωκε ἐπὶ τόκῳ τετρακεράτῳ τὸ νόμισμα ἀνὰ χρυσίου λιτρῶν δώδεκα τελοῦντας καὶ τὰ συνήθη κωμέρκια*[67]. Παρὰ τὴν προσπάθεια τοῦ Θεοφάνη νὰ τονίσει τὸν καταναγκαστικὸ χαρακτήρα τῆς ρύθμισης, τὸ μέτρο ὑποδηλώνει, κατὰ τὴ γνώμη μου, τὴν αὐξημένη ζήτηση κεφαλαίων ἀπὸ τοὺς ἀσχολουμένους μὲ τὴ ναυτιλία, ἀλλὰ καὶ τὴν ἀπροθυμία τῶν κεφαλαιούχων νὰ ἐπενδύσουν τὰ διαθέσιμά τους σὲ ἐπικίνδυνες ἐπιχειρήσεις. Ἡ ἀπροθυμία αὐτὴ ὤθησε τὸ Κράτος

65. Θεοφάνης, 475: *τῆς τε Ἀβύδου καὶ τοῦ Ἱεροῦ τὰ λεγόμενα κωμέρκια ἐκούφισεν.*

66. *Theodori Studitae Epistulae* (ἔκδ. G. Fatouros, Berlin 1991, CFHB, 31/1), ἐπ. 7,45-55, σ. 25.

67. Θεοφάνης, 487. Γιὰ τὶς διάφορες ἑρμηνεῖες οἱ ὁποῖες ἔχουν δοθεῖ, βλ. μεταξὺ ἄλλων G. Cassimatis, La dixième vexation de l'empereur Nicéphore I, *Byz.* 7 (1931), 160, ὁ ὁποῖος ὑποθέτει ὅτι ὁ Νικηφόρος Α΄ εἶχε ἀπαγορεύσει τὸ δανεισμὸ ἐπὶ τόκῳ στοὺς ἰδιῶτες, μὲ ἀποτέλεσμα νὰ μὴν ὑπάρχουν διαθέσιμα κεφάλαια. Τὴν ἔλλειψη αὐτὴ ἦλθε νὰ καλύψει τὸ Κράτος. Ἡ Αἰκατερίνη Χριστοφιλοπούλου, Ἡ οἰκονομικὴ καὶ δημοσιονομικὴ πολιτικὴ τοῦ αὐτοκράτορος Νικηφόρου Α΄, στὸ *Εἰς μνήμην Κ. Ἀμάντου*, Ἀθῆναι 1960, 430-431, θεωρεῖ ὅτι ὁ Νικηφόρος Α΄ ἀπαγόρευσε στοὺς ἰδιῶτες νὰ δανείζουν μὲ τόκο μεγαλύτερο τοῦ 12% καὶ ὅτι ἐπεφύλαξε στὸ Κράτος τὸ δικαίωμα νὰ δανείζει μὲ 16,6%. Ἂν καὶ αὐτὸ ἐξηγεῖ τὸ χαρακτηρισμὸ τοῦ μέτρου ὡς *κάκωσιν* δὲν ἐξηγεῖ γιατὶ οἱ πλοιοκτῆτες θὰ δανείζονταν ἀπὸ τὸ Κράτος μὲ τόκο 16,6%, ἂν μποροῦσαν νὰ δανειστοῦν ἀπὸ ἰδιῶτες μὲ χαμηλότερο τόκο. Ὁ E. Frances, L'empereur Nicéphore Ier et le commerce maritime byzantin, *BSl* 27 (1966), 44-45, ὑποθέτει ὅτι ὁ ὑψηλὸς τόκος τοῦ ναυτοδανείου θὰ ὠθοῦσε τοὺς ναυκλήρους νὰ εἶναι πιὸ ριψοκίνδυνοι ὥστε νὰ μπορέσουν νὰ ἀποπληρώσουν τὸ δάνειο. Ὁ P. Niavis, *The Reign of the byzantine Emperor Nicephorus I (802-811)*, Historical Monographs 3, Athens 1987, 109 ὑποστηρίζει ὅτι τὸ Κράτος ἤθελε νὰ πάρει στὰ χέρια του τὸν ἔλεγχο τοῦ θαλασσίου ἐμπορίου. Τέλος, ὁ N. Oikonomidès, Le marchand, 644 συνδέει τὸ μέτρο μὲ ἄλλο τοῦ ἴδιου αὐτοκράτορα, τὸ ὁποῖο καταργοῦσε οὐσιαστικὰ τὸ «ἐμπορικὸ ναυτικὸ» τῶν ἐπαρχιῶν καὶ θεωρεῖ τὴν ἀπόφαση αὐτὴ τοῦ αὐτοκράτορα ὡς ἔνδειξη τῆς συγκέντρωσης τῆς οἰκονομικῆς δραστηριότητας στὴν Κωνσταντινούπολη.

νὰ καλύψει τὸ κενὸ αὐτὸ ἀπαιτώντας βέβαια ὑψηλοὺς τόκους. Ἂν ἡ σκέψη αὐτὴ εἶναι σωστή, τὸ μέτρο ὑποδηλώνει τὴν ἀλλαγὴ τοῦ χαρακτήρα τῆς βυζαντινῆς οἰκονομίας, ἡ ὁποία παύει νὰ ἔχει αὐστηρὰ ἀποθησαυριστικὸ χαρακτήρα καὶ στρέφεται πρὸς τὶς ἐπενδύσεις[68]. Ἀξίζει στὸ σημεῖο αὐτὸ νὰ ἀναφέρουμε καὶ τὰ ὅσα ἀφηγεῖται ὁ Θεοφάνης ἀνεκδοτολογικὰ σχετικὰ μὲ ἕναν κηρουλάριο, ὁ ὁποῖος εἶχε τὴν ἐπιχείρησή του στὸ Φόρο. Σύμφωνα μὲ τὴν παρατήρηση τοῦ Θεοφάνη, ὁ κηρουλάριος εἶχε καταφέρει χάρις στὴν ἐργασία του νὰ διαθέτει κάποια οἰκονομικὴ εὐχέρεια (*ἐκ πόνων ἰδίων ἀνενδεής*). Ὅπως θα φανεῖ βέβαια στὴ συνέχεια, διέθετε κάτι περισσότερο ἀπὸ οἰκονομικὴ εὐχέρεια. Ὁ Νικηφόρος Α΄ κάλεσε τὸν κηρουλάριο καὶ τοῦ ζήτησε νὰ δηλώσει ἐνόρκως τὸ ὕψος τῆς περιουσίας του. Κατόπιν πιέσεως, ὁ κηρουλάριος δήλωσε ὅτι ἡ περιουσία του ἀνερχόταν σέ 100 κεντηνάρια χρυσοῦ[69]. Ὁ Νικηφόρος κατέσχε τὴν περιουσία τοῦ κηρουλαρίου ἀφήνοντας στὴν κατοχή του μόνο 100 νομίσματα. Τὸ περιστατικό, ἂν καὶ πιθανῶς φανταστικό, ὑποδηλώνει, ὅπως καὶ τὸ μέτρο σχετικὰ μὲ τὴν ὑποχρεωτικὴ λήψη ναυτοδανείων, ὅτι στὴν ἀρχὴ τοῦ 9ου αἰ. ὑπῆρχαν, στὴν Κωνσταντινούπολη τουλάχιστον, ἄνθρωποι οἱ ὁποῖοι διέθεταν σημαντικὰ ποσὰ σὲ μετρητὰ τὰ ὁποῖα εἶχαν ἀποκτήσει μὲ τὶς ἐπιχειρήσεις.

Κατὰ τὸ πρῶτο μισὸ τοῦ 7ου αἰ. ἡ ἐμπορικὴ δραστηριότητα, ἂν καὶ διέρχεται κάποια κάμψη, συνεχίζεται ἔχοντας ὡς ἐπίκεντρο τὴν Κωνσταντινούπολη. Οἱ ἐπιχειρήσεις μεγάλης ἐμβέλειας εἶναι συχνές. Ὁ *Νόμος Ῥοδίων Ναυτικός*, ὁ ὁποῖος πρέπει νὰ χρονολογηθεῖ σὲ αὐτὴν τὴν περίοδο, δείχνει ἕνα θαλάσσιο ἐμπόριο καλὰ ὀργανωμένο. Μεταξὺ ὅμως τῶν μέσων τοῦ 7ου καὶ τῶν μέσων τοῦ 8ου αἰ. εἶναι ἐλάχιστες οἱ ἀναφορὲς σὲ ἐμπορικὴ δραστηριότητα. Ἡ Κωνσταντινούπολη πρέπει νὰ ἦταν ἡ μοναδικὴ ἀγορὰ ποὺ παρουσίαζε κάποιο ἐνδιαφέρον. Τὸ ἐμπόριο μὲ τοὺς Ἄραβες, ἂν καὶ δὲν εἶχε σίγουρα τὶς διαστάσεις τὶς ὁποῖες ἔλαβε τὸν 9ο αἰ., λειτούργησε κανονικά. Μιὰ ἐντελῶς στοιχειώδης ἐμπορικὴ δραστηριότητα, ἡ ὁποία ἐξυπηρετοῦσε κυρίως διπλωματικὲς ἀνάγκες, καλλιεργήθηκε μὲ κάποιους ἀπὸ τοὺς βόρειους γείτονες τῆς αὐτοκρατορίας. Τὰ πράγματα βελτιώνονται σημαντικὰ ἀπὸ τὰ τέλη τοῦ 8ου καὶ τὶς ἀρχὲς τοῦ 9ου αἰ., ὅταν ἡ βυζαντινὴ ἐπαρχία δίνει δείγματα ἀνάκαμψης, ἐνῶ ὁρισμένα αὐτοκρατορικὰ μέτρα ὑποδηλώνουν μιὰ συνεχῶς αὐξανόμενη δυναμικὴ στὴν ἐμπορικὴ δραστηριότητα. Νέες ἀγορὲς ἀναφαίνονται, ὅπως γιὰ παράδειγμα ἡ Κόρινθος, ἐνῶ ἀρχίζουν καὶ ἐμπορικὲς συναλλαγὲς μεταξὺ ἐπαρχιακῶν ἀγορῶν. Γύρω στὸ 830 τὰ ταξίδια στὸ Αἰγαῖο πέλαγος εἶχαν ἀρχίσει πάλι, παρὰ τὸν κίνδυνο τῶν ἐπιδρομῶν τῶν Ἀράβων τῆς Κρήτης. Τὸ βυζαντινὸ ἐμπόριο εἰσέρχεται πλέον σὲ νέα φάση τῆς ἱστορίας του.

---

68. Ὁ ἀποθησαυριστικὸς χαρακτήρας τῆς βυζαντινῆς οἰκονομίας κατὰ τὴ διάρκεια τῆς δυναστείας τῶν Ἰσαύρων ἔχει ὑπογραμμιστεῖ ἀπὸ τὴν Cécile Morrisson, La découverte des trésors à l'époque byzantine: théorie et pratique de l'εὕρεσις θησαυροῦ, *TM* 8 (1981), 334-335.

69. Θεοφάνης, 487-488.

MICHEL KAPLAN

QUELQUES REMARQUES SUR LA VIE RURALE À BYZANCE AU IXe SIÈCLE D'APRÈS LA CORRESPONDANCE D'IGNACE LE DIACRE

Dans l'œuvre abondante d'Ignace le Diacre, la correspondance récemment rééditée par C. Mango et St. Efthymiadis se caractérise par un certain nombre de lettres écrites pendant que l'auteur était métropolite de Nicée et confronté aux nécessités de la gestion métropolitaine.

Il serait trop long de tenter ici une reconstitution de la carrière d'Ignace le Diacre dans le but de replacer avec précision la période où il occupa ce prestigieux siège métropolitain. Formulons simplement quelques hypothèses.

Nous connaissons celui qui était métropolite de Nicée en 815 et qui a été alors déposé pour iconodoulie[1]: Pierre, destinataire entre 815 et 818 d'une lettre de Théodore Stoudite[2]. Nous savons également que le poste a été occupé par un nommé Inger, évidemment iconoclaste, dont Iôannikios prédit la mort en 822[3]. Enfin, le poste échut, après le rétablissement de l'orthodoxie ou même dès 842, à Théophane Graptos, mort le 11 octobre 845[4]. Il nous paraît impossible, malgré l'abondante

1. Cf. S. Vailhé, S. Michel le Syncelle et les deux frères Graptoi, *ROC* 6 (1901), 634.

2. Théodore Stoudite, *Lettres* (éd. G. Fatouros, Berlin 1991, CFHB, 31/2), no 313, pp. 455-456. Sur la datation, cf. ibidem, vol. 1, p. 341*.

3. *Vie de Iôannikios* par Pierre, éd. P. Van de Gheyn, *AASS*, Nov. II/1, Bruxelles 1894, c. 38, p. 408; *Vie de Iôannikios* par Sabas, ibid., c. 30, p. 360. Sur la chronologie d'Inger, cf. C. Mango, The Two Lives of St. Ioannikios and the Bulgarians, *Okeanos: Essays Presented to Ihor Ševčenko on His Sixtieth Birthday by His Colleagues and Students (= Harvard Ukrainian Studies*, 7, 1983), 393-404, p. 395 sqq. Placer la prédiction de Iôannikios en 822 n'implique pas la mort d'Inger sur le champ; de surcroît, malgré les hypothèses convaincantes avancées par Mango, la chronologie de la Vie de Iôannikios par Pierre n'est pas à ce point sûre. Sur Inger, cf. Idem, Eudocia Ingerina, the Normans and the Macedonian Dynasty, *ZRVI* 14-15 (1973), 59-93, (= Idem, *Byzantium and its Image*, Var. Repr., Londres 1984, XV).

4. *Vie de Michel le Syncelle*, éd. Mary B. Cunningham, *The Life of Michael the Synkellos. Text, Translation and Commentary*, Belfast Byzantine Texts and Translations 1, Belfast 1991, c. 29, p. 108. Dans son commentaire, l'éditrice affirme sans démonstration que Théophane succède à Ignace le Diacre.

bibliographie en faveur de cette thèse[5], qu'Ignace ait succédé à Théophane Graptos: il a alors 75 ans, il est malade et la notice que la Souda consacre à Ignace le Diacre montre sans ambiguïté, à une époque où la succession à la métropole de Nicée devait être bien connue, qu'Ignace était, au moment de sa mort, un ancien métropolite de cette ville, donc qu'il n'est pas mort à ce poste.

On peut supposer qu'Ignace a succédé à Pierre et a précédé Inger. Pourquoi aurait-il alors démissionné? Peut-être à cause de ses premiers doutes concernant l'iconoclasme. Il serait toutefois plus simple, compte tenu de l'importance de cette métropole, de le voir nommé soit par Michel II dont il a chanté les louanges dans un poème contre Thomas le Slave, soit par Théophile. Si nous retenons la première hypothèse, il nous faut faire démissionner Ignace à un moment quelconque, compte tenu de l'inscription du Sigma qui lui est due et pour laquelle la continuation de Théophane qualifie Ignace de "maître œcuménique". C'est possible: une première crise de doute sur les icônes aurait conduit Ignace à démissionner et à fréquenter l'Olympe, avant de revenir vers la civilisation, l'iconoclasme et les honneurs, comme enseignant et polygraphe officiel de Théophile, ce dont témoigne, selon la continuation de Théophane, une inscription en vers imposée au Sigma, partie du palais impérial due à Théophile attribuée à Ignace, «οἰκουμενικὸς διδάσκαλος»[6], d'où la quarantaine imposée par Méthode après le rétablissement des images avant de réintégrer Ignace comme *skévophylax*.

On peut aussi laisser Ignace à Constantinople jusqu'à la fameuse inscription et faire de la promotion à Nicée la récompense de la fidélité à Théophile. Hypothèse assez séduisante: le patriarche est alors un autre *grammatikos*, Jean, qui ferait nommer presque simultanément métropolite deux brillants intellectuels, Ignace à Nicée et Léon le Mathématicien, certes de plus haut vol, dans la seconde ville de l'Empire, Thessalonique[7]. En tout état de cause, Nicée est un beau cadeau: huitième siège de la hiérarchie, dotée seulement de six suffragants, la ville est en pleine expansion si l'on en juge par les églises construites à cette époque. Pourtant cette hypothèse, de loin la plus simple, se heurte à quelques difficultés. D'abord la nécessité de placer à un moment quelconque la retraite d'Ignace à l'Olympe, attestée par la correspondance: la supposition qu'Ignace, qui sent remarquablement le vent tourner, aurait démissionné dès la mort de Théophile sans attendre d'être déposé

5. On trouvera cette bibliographie dans C. Mango, Observations on the Correspondence of Ignatius, Metropolitan of Nicaea (first half of the ninth century), *Überlieferungsgeschichtliche Untersuchungen*, TU 125, Berlin 1981, 406, n. 4 et 5 (= Idem, *Byzantium and its Image*, XII).

6. Théophane Continué (CSHB), 143.

7. Sur Léon le Mathématicien à Thessalonique, cf. P. Lemerle, *Le premier humanisme byzantin*, Paris 1971, 156-157.

laisse un bien court laps de temps pour sa retraite monastique. Ensuite, l'attitude conciliante de Méthode, qui finit par donner (ou rendre) à Ignace la fonction de *skévophylax*, suppose qu'Ignace ait été mieux qu'un repenti de la vingt-cinquième heure. Mais enfin, Ignace connaît du monde; il dispose vraisemblablement d'appuis à Constantinople, en mesure d'œuvrer en sa faveur afin qu'il retrouve les honneurs et surtout la pension du *skévophylax*; voilà qui redonne de la crédibilité à l'hypothèse la plus tardive.

Bref, Ignace est un écrivain prolixe faute d'être d'une constance admirable. Il n'en a que plus d'intérêt: il est représentatif des personnages moyens de la classe dirigeante byzantine, mus davantage par la soif des honneurs laïcs ou ecclésiastiques que par des convictions profondes, qui montrent envers la politique impériale un suivisme presque indéfectible, quitte à devoir négocier des virages serrés. Autrement dit, ses capacités techniques sont plus évidentes que sa rigueur morale; or, ces capacités, nous les retrouvons dans la correspondance du métropolite en charge de son évêché et de ses ouailles. Peut-être l'Empire avait-il plus besoin d'hommes de ce talent que de loosers impénitents comme Théodore Stoudite.

Parmi les premières lettres de la collection d'Ignace, trois ont à voir avec la gestions des biens de l'église cathédrale, dont une avec les locataires de ceux-ci et quatre avec des problèmes liés à la fiscalité et aux biens de la Couronne (dont une commune).

Dans la première lettre, Ignace se plaint des dommages causés à la métropole, qui n'entretient aucun train de culture, par le départ des parèques, locataires des terres épiscopales entièrement aloties; ceux-ci se plaignaient du partage des fruits alors que la métropole appliquait le Nomos Géôrgikos. L'église est donc incapable de faire face à une nouvelle fourniture de grains. Dans la seconde, Ignace supplie le destinataire de ne pas lui tenir rigueur de la désertion de l'économe, de l'aider à faire revenir celui-ci, de ne pas imposer à l'église métropolitaine une levée qui dépasse ses capacités, mais au contraire de la faire bénéficier d'un allégement, et d'aller prendre lui-même dans l'*oikonomeion* ce qui est destiné à nourrir le contingent. Dans la troisième, Ignace reproche au destinataire d'avoir pris à son service un curateur de la métropole, certes un eunuque boiteux et incapable, mais indispensable à la gestion ecclésiastique.

Ces trois premières lettres sont adressées au même dignitaire. Mango estime qu'elles sont relatives à la même affaire[8], ce qui n'est pas totalement évident, sauf la

8. *The Correspondence of Ignatios the Deacon.* Text, translation and commentary by C. Mango, with the collaboration of St. Efthymiadis, Washington D.C. 1997, (CFHB 39), 163 (=Mango, *Correspondence*).

présence de la *synônè* à l'arrière plan. Le destinataire est spatharocandidat, soit deux rangs au-dessus du protonotaire Nicolas des lettres no 7 et 8. D'après le contenu des lettres, Grégoire étant invité à venir lui-même ouvrir l'*oikonomeion* de la cathédrale pour y prendre les fournitures destinées à l'armée, Mango estime qu'il est lui aussi protonotaire. Comme, dans la lettre no 1, il règle non une affaire fiscale, mais un conflit de droit privé entre la métropole et ses parèques concernant non pas les impôts mais le loyer dû pour exploiter des terres, relevant donc de la justice, on ne peut exclure qu'il s'agisse du *kritès* du thème, évidemment celui de l'Opsikion.

Première difficulté que rencontre Ignace: son personnel de gestion. Celle-ci s'exerce à deux niveaux. Le niveau central est celui de l'économe de la cathédrale, chargé notamment de verser les impôts, en l'occurrence les fournitures pour l'armée, puisque, en l'absence de l'économe, Ignace propose à son correspondant de lui confier les clé de l'*oikonomeion* pour qu'il se serve lui-même[9]. Il était également chargé de la surveillance des domaines et aurait dû normalement accompagner le curateur de la lettre no 3, sans doute pour le surveiller, dans les rapports avec les parèques. Mais, tout comme le curateur, il est absent de la lettre no 1 qui traite directement des redevances versées par les parèques[10]. Quant au curateur, terme très général et répandu[11], qui désigne toute sorte de gestionnaire au niveau plus ou moins local, il était en charge des tâches quotidiennes du propriétaire sur ses domaines. L'économe de l'église cathédrale est un prêtre, tandis que le curateur est visiblement un laïc; autrement, on comprendrait mal comment Grégoire peut détourner ce personnage du service de la métropole pour "le service des empereurs" (*τὴν τῶν βασιλέων ... δουλείαν*)[12].

---

9. Lettre no 2, p. 30. Sur l'économe, cf. J. Darrouzès, *Recherches sur les ΟΦΦΙΚΙΑ de l'Église Byzantine*, Paris 1970, 383-387.

10. Dans l'évêché galate de Julioupolis à la fin du VIe siècle, l'économe était responsable de la rentrée du revenu (*πρόσοδος*) issu des villages où le dit évêché détenait des terres: *Vie de Théodore de Sykéôn* (BHG 1748), éd. A.-J. Festugière, Subs. Hag. 48, Bruxelles 1970, vol. I, c. 34, 30. Cf. M. Kaplan, *Les hommes et la terre à Byzance du VIe au XIe siècle, Propriété et exploitation du sol*, Byzantina Sorbonensia 12, Paris 1992, 145.

11. Il faut évidemment distinguer ces curateurs locaux, que l'on trouve tant sur les biens ecclésiastiques que sur les domaines privés (*ibid.*, 155), des curateurs des maisons divines, les propriétés impériales (cf. Idem, Quelques aspects des maisons divines du VIe au IXe siècle, *Αφιέρωμα στον Ν. Σβορώνο*, éd. V. Kremmydas – Chryssa Maltezou – N. M. Panagiotakes, vol. I, Rethymno 1986, 70-96), qui sont de très hauts personnages qui n'ont rien à voir avec notre misérable boiteux. Un exemple de clerc impérial et curateur dans V. Laurent, Sceaux byzantins inédits, *BZ* 33 (1933), 331-361, 353 et n. 3.

12. Lettre no 3, p. 32 (Mango, *Correspondence*). Le curateur eunuque et boiteux de cette lettre n'est peut-être pas si mauvais qu'Ignace le laisse entendre, puisque l'administration du thème de l'Opsikion s'en contente. On notera la probable pénurie de personnel qualifié. Sans doute la rémunération impériale est-elle supérieure à celle d'un office conféré par l'Église et s'accompagne-t-elle d'une autorité

Les terres de la métropole de Nicée sont intégralement affermées. C'est Ignace lui-même qui l'affirme: la métropole "partage sa terre pour ceux qui la cultivent". Autrement dit, elle l'allotit, et il ne lui reste rien en régie directe, puisque celle-ci supposerait que la métropole détînt des attelages, ce qu'Ignace nie, tant pour les animaux de traction que pour l'araire[13]. Puisque le métropolite affirme ne pas confier de soc, cela signifie que, sur les terres en régie directe, le propriétaire loue le service de travailleurs qui utilisent ses instruments de labour. A contrario, les cultivateurs utilisent sur leurs terres propres éventuelles, mais aussi sûrement celles qu'ils ont louées à l'évêché, leurs propres instruments de labour.

Plus délicate est la question des parèques de la lettre no 1[14]. Une chose est sûre: leur rémunération est à part de fruit; ceux des parèques qui ont fui l'ont fait parce que la part qui leur était concédée était insuffisante, en dessous du taux légal. La description est même assez complète. Le partage de la récolte se fait vraisem-

---

plus grande qui permet de détourner à son profit de façon plus aisée, sans risquer les mésaventures suggérées par la lettre no 1. On doit toutefois s'interroger sur la présence de cet eunuque sur les terres de l'Église et sur le facile passage du service de celle-ci au service direct de l'Empereur. Pour l'essentiel, les eunuques revendiqués comme tels sont des serviteurs palatins, appartiennent d'une façon ou d'une autre à la fonction publique. Il n'est donc pas sans intérêt de les voir servir sur les terres d'une église cathédrale, d'une église publique, et passer de là au service de l'Empereur. Il n'est pas interdit de s'interroger à partir de là sur le statut des terres des églises publiques. Tandis que celles appartenant aux monastères et aux églises privées sont clairement privées, les terres des églises cathédrales ont une origine publique et conservent donc d'une certaine façon un statut public qui pourrait expliquer la présence de ce curateur unique. La question mériterait d'être reprise.

13. On notera ici des détails techniques intéressants que l'on rapprochera de notre développement sur l'araire byzantin; Kaplan, *Les hommes et la terre*, 48-50. Ignace cite les deux types d'araire (en plusieurs morceaux assemblés ou d'un seul tenant) que nous avons distingués d'après les miniatures, le type sep-dental et celui à sep et mancheron distincts. En revanche, on notera que, pour lui, le soc est simplement en bois durci au feu et non pas revêtu d'un parement métallique comme le montrent la plupart des miniatures. Sur cet aspect proprement agricole, cf. les quelques considérations de A. Kazhdan, Ignace the Deacon's Letters on the Byzantine Economy, *BSl* 53 (1992), 197-201, ici 197-198.

14. Kazhdan, Ignace the Deacon's Letters, 198 et Mango, *Correspondence*, 164, tentent d'expliquer comment les parèques, donnés dans leur statut connu au mieux au XIe siècle, peuvent être compatibles avec la *μοριτὴ* du Code Rural, ce qui peut conduire à mettre en cause que le *Géôrgikos Nomos* expressément cité par Ignace soit bien le célèbre Code Rural. Il faut à notre avis procéder à l'inverse: on admettra qu'Ignace sait à peu près ce qu'il dit, c'est-à-dire qu'il applique normalement les prescriptions du Code Rural, puis on se penchera sur ce que peut recouvrir le terme parèque au début du IXe siècle et comment ceux-ci peuvent bien entrer dans le cadre du contrat prévu aux c. 9 et 10 du Code Rural, (éd. W. Ashburner, The farmers' Law, *JHS* 30, 1910). On remarque, dans la première lettre d'Ignace, l'acharnement à expliquer à un responsable du thème, qui est peut-être le responsable des impôts, que la métropole ne détient aucun attelage; il tente ainsi peut-être d'éviter un éventuel impôt sur les animaux ou le train de culture. Mais le zeugologion n'apparaît qu'à la fin du XIe siècle: N. Oikonomidès, *Fiscalité et exemption fiscale à Byzance (IXe-XIe s.)*, Monographies 2, Athènes 1996, 84.

blablement dans les champs une fois la récolte effectuée; le propriétaire prend la part qui lui revient pour solde de tout compte et les cultivateurs disposent librement du reste, qui est la rémunération de leur labeur[15]. La lettre d'Ignace contient même une des rares citations connues du recours au *Nomos Géôrgikos*, l'un des textes les plus célèbres de l'historiographie byzantine[16]. Celui-ci définit sans ambiguïté le partage entre le bailleur et le preneur dans le contrat de *μορτή*: la part du bailleur est de une gerbe et celle du preneur est de neuf gerbes. Ce contrat paraît très favorable au preneur, à ceci près que c'est lui qui reste redevable de l'impôt[17]. Or la difficulté que rencontre la métropole de Nicée et qui a sans doute conduit ses gestionnaires, notamment l'économe, et à demander plus aux paysans et, faute d'avoir pu lever plus, à ne pas fournir à l'État ce que doit la métropole, c'est précisément le versement d'impôts supplémentaires sous forme de fourniture à l'armée; les lettres 7 et 8 évoquent également un surcroît de *synônè*, fourniture gratuite, la même, comme nous allons le voir.

L'une des apparentes difficultés tient au terme utilisé pour désigner les relations entre les parèques et leur propriétaire. Le droit des parèques à toucher une partie des fruits de la terre vient du fait qu'ils sont qualifiés de *μισθοφόροι*. Un certain nombre d'auteurs se sont demandés comment ces parèques pouvaient être qualifiés de salariés alors qu'ils sont parèques et que, d'autre part, les terres qui leur sont concédées ne sont pas en régie directe de la métropole. En réalité, le terme *μισθοφόρος*, comme ceux de *μισθωτὸς* et de *μισθωτής*, désignent le locataire, non le salarié, *μίσθιος*[18]. Les parèques sont donc les locataires de la métropole et paient un loyer en nature d'une dixième, conformément au *Nomos Géôrgikos*.

Reste à savoir à quel titre. Soit ils exploitent, en plus de leur tenure normale, celle pour laquelle ils ont le statut de parèque, un lopin de terre qui leur est loué par la métropole; soit c'est pour leur tenure qu'ils versent la *mortè* du Code Rural. Cette seconde explication nous paraît la meilleure. La différence fondamentale entre un locataire et un parèque, à l'époque où la distinction est plus clairement établie, réside

---

15. Que c'est bien le Code Rural qui est visé, nous en voulons pour preuve la comparaison entre le c. 9, p. 99 du Code, prévoyant que sera privé de sa part de récolte le métayer qui aura enlevé la récolte avant que celle-ci ait été comptée et que le propriétaire ait prélevé sa part et le passage de la lettre no 1, "une fois que ce qui lui revient sera connu et mesuré, le reste de la récolte reviendra à ceux qui ont cultivé par contrat". Notre passage de la première lettre d'Ignace est bien le strict complément, ou, si l'on veut, le négatif de ce *capitulum* du *Nomos Géôrgikos*.

16. Rappelons l'étude trop peu souvent citée de N. Svoronos, Notes sur l'origine et la date du Code Rural, *TM* 8 (1981), 487-500.

17. Voir la discussion de ce point dans Kaplan, *Les hommes et la terre*, 262, avec la bibliographie.

18. *Ibid.*, 262. On prendra garde que *μίσθιος* aussi peut prendre le sens de locataire, notamment dans le Code Rural, c. 15, 115.

non dans le loyer versé, appelé indifféremment *pakton*[19], mais dans la durée du contrat, la limite entre les deux étant la durée de 29 ans[20]. Le fait que les parèques soient ici qualifiés de locataires n'est qu'une contradiction apparente. Ajoutons encore que, dans la première moitié du IXe siècle, nous sommes au début du développement de la paréquie, phénomène ancien, puisque Justinien avait tenté de s'opposer à sa diffusion, mais qui n'apparaît vraiment dans nos sources qu'au début du IXe siècle, notamment sur les terres des fondations pieuses, églises et monastères impériaux, selon la cinquième vexation de Nicéphore, qui traite à la fois des terres et des impôts, *kapnikon* et autres, versés par ces paysans[21].

Bref, Ignace nous apprend que la totalité des terres relevant du temporel métropolitain de Nicée sont affermées, que les exploitants portent l'appellation juridique de parèques, qu'ils sont imposables puisque la survenue d'une *synônè* supplémentaire crée d'abondants problèmes, ce qui est logique avec ce que l'on déduit du contrat de *μορτή*[22], et qu'ils versent un loyer à part de fruit. Ceci n'est pas une surprise; le principal apport d'Ignace, c'est la référence explicite au Code Rural, qui, contrairement à une solide tradition historiographique qui en fait un texte exclusivement tourné vers les paysans propriétaires, vise également les parèques. Cela confirme bien le caractère non de code privé, mais de règlement d'administration publique de ce document si souvent discuté[23].

Autre image bien vivante de la vie rurale, la lettre no 6, adressée à un nommé Constantin, *hypatos*[24], dans laquelle Ignace transmet la plainte du métropolite de

---

19. C'est le cas par exemple dans la *Diataxis* de Michel Attaliate, de 1077; or, très clairement, une bonne partie des *pakta* est versée en nature et ces versements en nature alimentent les greniers d'Attaliate à Raidestos et lui permettent de faire le commerce du blé, celui là même qui était totalement libre et que vient troubler le *monopoleion* établi au profit de Nizéphoritzès; cf. P. Gautier, La diataxis de Michel Attaliate, *RÉB* 39 (1981), 77 et Kaplan, *Les hommes et la terre*, 354-355.

20. Cf. *ibid.*, p. 352-355.

21. Théophane, 486-487; cf. Kaplan, *Les hommes et la terre*, 266. On trouvera une étude de cette cinquième vexation de Nicéphore de ce point de vue dans Idem, Maisons impériales et fondations pieuses: réorganisation de la fortune impériale et assistance publique de la fin du VIIIe à la fin du IXe siècle, *Byz.* 61 (1991), 340-364, notamment 341.

22. Cf. P. Lemerle, *The agrarian history of Byzantium from the origins to the twelfth century: the sources and the problems*, Galway 1979, 38.

23. Pour une discussion sur la nature du Code Rural, cf. *Lemerle*, Agrarian history 28-48 et G. Ostrogorsky, La commune rurale byzantine: loi agraire, traité fiscal, cadastre de Thèbes, *Byz.* 32 (1962), 139-166, repris dans Idem, *Zur byzantinischen Geschichte, Ausgewälte kleine Schriften*, Darmstadt 1973, 44-42. En dernier lieu, Kaplan, *Les hommes et la terre*, 387-388.

24. Cf. le commentaire de Mango, *Correspondence*, 167 et sur le titre (modeste) d'*hypatos* et sur ce Constantin, *hypatos*, que Mango assimile au Constantin qui apparaît dans la *Vie de Iôannikios* par Sabas, c. 37, p. 365-366, sans doute à l'époque de Théophile. L'assimilation est possible; mais qu'il pût

Nicomédie, suivant laquelle le curateur du *xénodochos* de Pylai a effectué des levées sur les terres appartenant à des monastères relevant de la dite métropole au seul motif que celles-ci étaient proches de celles relevant du *xénodocheion*.

Plusieurs remarques s'imposent. D'abord, le métropolite de Nicomédie s'inquiète à bon droit du sort des monastères de sa métropole, car, sauf disposition contraire, les monastères relèvent a priori de la gestion épiscopale; il est donc leur protecteur naturel et, surtout, il a intérêt à ce que des levées indues ne viennent pas les grever, car les surplus dégagés par les monastères épiscopaux entrent de droit dans les caisses de l'évêché. Reste à savoir ce que plaide le métropolite, avec le soutien d'Ignace. Il argue que les moines, qui se sont consacrés à Dieu et se sont ainsi retirés du monde, bénéficient, de par les lois divines, d'ἐλευθερία[25]. Ce qui implique, comme nous allons le revoir à propos de la *synônè*, non pas une exemption des impôts ordinaires, mais des seuls surtaxes (ici qualifiée d'*εἰσπράξεις*).

Que vient faire ici le curateur du *xénodochos* de Pylai[26]? Curateur ne fait pas difficulté: il s'agit, comme plus haut, du sous-ordre de l'hospitalier chargé de la gestion des biens et donc de la perception des revenus de l'organisme[27]. Mais le *xénodocheion* de Pylai dispose d'un statut particulier. Dans le *Klètorologion* de Philothée de 899, il apparaît dans l'office du Grand Curateur[28]; or cet office est une création de Basile Ier destinée à individualiser une partie des revenus de la Couronne[29] et il n'existe pas encore dans le *taktikon* Uspensky de 843. Or les *xénodocheia*, qui relèvent du Grand Curateur après la réforme du premier des Macédoniens, appartenaient auparavant au bureau du Génikon, sous l'autorité du préposé à la *kouratôreia*. Les *xénodocheia* comme celui de Pylai relèvent de la catégorie des fondations pieuses impériales, des εὐαγεῖς οἶκοι, dont traite la cinquième vexation de Nicéphore à propos du *kapnikon* de leurs parèques. Il s'agit de fondations de droit public, relevant directement de l'État; le *xénodochos* de Pylai,

---

y avoir plusieurs *hypatoi* prénommés Constantin à la même époque ou à des époques voisines nous semble hautement vraisemblable. De toute façon, la *Vie de Iôannikios* ne donne aucun détail sur la fonction de Constantin, mais insiste, comme Ignace, sur sa piété. Là encore, il n'était pas forcément le seul.

25. Cf. Kaplan, *Les hommes et la terre*, 556: ce terme, certes au XIe siècle, est l'équivalent d'*exkousseia*, la dispense des surtaxes.

26. Pour le *xénodocheion* de Pylai, cf. Mango, *Correspondance*, 168-169. Sur l'insertion de ce *xénodochos* dans le dispositif public, cf. Kaplan, Maisons impériales, 348-349.

27. Oikonomidès, *Fiscalité*, 276, n. 49, suivant en cela Kazhdan, Ignace the Deacon's letters, 50, établit une équivalence entre le *xénodochos* et le curateur; le texte dit le contraire.

28. N. Oikonomidès, *Les listes de préséance byzantines des IXe-Xe siècles*, Paris 1972, 123 et commentaire 318.

29. Kaplan, Maisons impériales, 62, 356-357.

que les sceaux qualifient d'ailleurs en général d'impérial, est un officier public et son curateur un employé public. Il se livre au type d'abus déjà dénoncé par Tibère II dans sa novelle sur les maisons divines au VIe siècle[30], les empiétements sur les propriétés des voisins. Ici, sans s'approprier à proprement parler les terres des monastères, le curateur leur impose une levée (*δόσις*), comme il le fait sur les parèques de la fondation pieuse impériale qu'il régit. Et comme la levée s'effectue pour le compte d'un organisme public, Ignace utilise le terme fiscal d'*εἴσπραξις*, ce qui lui permet de mettre en avant l'exemption ecclésiastique de surtaxes exceptionnelles[31]. L'un des intérêts du présent texte réside donc dans la révélation que perdurent des abus dénoncés 250 ans auparavant.

Resterait donc à expliquer en raison de quoi Ignace écrit à Constantin, *hypatos*. Nous risquerons ici une hypothèse. Puisqu'il s'agit de redresser un abus commis par un employé d'une fondation pieuse relevant des maisons impériales, le plus simple est de supposer que la métropolite s'adresse au supérieur hiérarchique du *xénodochos* de Pylai, à celui qui, dans les bureaux de Constantinople, est en charge des maisons impériales et que les *taktika* du IXe siècle nous révèlent être le "préposé à la kouratorie" (*ὁ τῆς κουρατωρίας*)[32].

Avec les lettres no 7 et 8, nous abordons un autre problème, celui de la *synônè*, qualifiée aussi de *sitarchia*[33]. Dans la lettre no 7, Ignace se plaint que l'église était auparavant exempte de la *synônè*, de la corvée et de toute sorte de vexations; pourtant, il ne conteste pas la levée d'une première *synônè*, pratiquée courant juillet et pour laquelle les reçus comportaient l'assurance qu'il n'y en aurait pas de seconde. Or une nouvelle *synônè* est exigée, de 6 modioi, qui frappe chaque individu, du bébé au sein à l'extrême vieillard, sans qu'une production nouvelle en assure la couverture. La lettre no 8 porte sur le même sujet: avant même que la *sitarchia* ait été engrangée, un autre archisitarque a terrifié chaque clerc, du nourrisson au vieillard, en levant 6 modioi sur chacun; pourtant une *prostaxis* des empereurs et une ancienne coutume prévalaient que toute personne consacrée à cette église verse l'impôt à son tour en toute sécurité et soit exempté de toute mauvaise coutume.

Ces deux lettres sont adressées au spathaire Nicolas, protonotaire. Le destinataire est donc vraisemblablement le protonotaire du thème de l'Opsikion, dont relève la métropole de Nicée, c'est-à-dire le fonctionnaire en charge des impôts dans la

30. M. Kaplan, Novelle de Tibère II sur les "maisons divines", *TM* 8 (1981), 237-245.

31. Cette dernière, qui revient constamment sous la plume des ecclésiastiques, reste difficile à définir légalement; cf. Mango, *Correspondence*, 170.

32. Oikonomidès, *Listes de préséance*, 61 et 113.

33. Kazhdan, Ignace the Deacon's Letters, 200, croit devoir distinguer deux taxes différentes. Les deux lettres d'Ignace parlent pourtant bien de la même affaire et donc de la même taxe.

circonscription[34]. L'intervention d'Ignace est très embrouillée dans ses attendus, mais claire dans son objectif: les fonctionnaires, qui ont déjà levé une *synônè*, entendent renouveler l'opération pour un montant de 6 modioi par personne et le métropolite tente de préserver les contribuables qui dépendent de lui de cette nouvelle surtaxe. Mais son argumentation est quelque peu alambiquée. Il prétend d'abord que l'église "était totalement exemptée de goûter les mets préparés par le fisc, tels que la *synônè* (*συνωνή*), la corvée (*ἀγγαρεία*) et toute sorte de vexation (*ἐπήρεια*)"[35]. Dans la seconde lettre, il argue d'une ordonnance impériale (*πρόσταξις*), d'ailleurs inconnue, et d'une ancienne coutume, pour avancer que "toute personne consacrée à l'église verse l'impôt à son tour en toute sécurité et est exemptée de toute mauvaise coutume (*κάκωσις*)"[36]. Au bout du compte, il ne conteste pas le versement de la *synônè* ordinaire, dont le montant n'est d'ailleurs pas précisé, contrairement aux 6 modioi de la seconde, mais simplement la répétition de la levée. En effet, il admet que la *synônè* a été versée courant juillet et avance que les contribuables ont reçu une garantie écrite qu'il n'y en aurait pas une seconde.

La *synônè* est la continuation de l'antique *coemptio*, qui désignait la vente par les producteurs de produits agricoles à l'État à un prix fixé par lui, pour l'approvisionnement de la capitale et de l'armée[37]. La différence, c'est que la fourniture est maintenant gratuite, que c'est donc devenu un impôt. Nous avons vu à propos de la lettre no 2 que le produit en va à l'armée et que le métropolite ne conteste nullement devoir ouvrir les greniers de l'économat de sa cathédrale pour que les fonctionnaires la prélèvent. Il semble bien que la *synônè* soit devenu un impôt du même ordre que le *kapnikon* (*καπνικόν*)[38], au point que, ultérieurement, ils sont

34. Sur le protonotaire du thème, cf. Oikonomidès, *Listes de préséance*, 315.

35. Lettre no 7, p. 40 (Mango, *Correspondence*). Ce dernier terme est difficile: tantôt il désigne, comme ici, toutes les surtaxes en général, corvée comprise; tantôt, il semble désigner une charge mise sur le même plan que la corvée, ce qui voudrait dire que corvée désigne en général toute prestation en travail et vexation toute prestation sous forme de versement originellement en nature, puis, après conversion, en espèce. Cf. Oikonomidès, *Fiscalité*, 85 et 105.

36. Lettre no 8, p. 42.

37. Sur la *coemptio* et la *synônè*, cf. en dernier lieu Oikonomidès, *Fiscalité*, 70-72, où l'on trouvera la bibliographie antérieure, abondante sur la *coemptio*. Contrairement à ce qu'écrit Oikonomidès en citant les lettres d'Ignace, il n'est pas évident que toute *synônè* soit, aux yeux d'Ignace, une *κάκωσις*. C'est la répétition au-delà d'une fois par an qui est une vexation. On pourrait toutefois admettre que, pour apaiser les esprits, Ignace ait laissé lever la première *synônè*, celle de juillet, bien qu'il la jugeât illégale, en faisant explicitement inscrire dans les reçus que c'était la dernière.

38. Oikonomidès, *Fiscalité*, 72 sur le *kapnikon*. De 2 *miliarèsia* au IXe siècle, le *kapnikon* passe à 6, soit la moitié d'un *nomisma*, ultérieurement.

associés, versés en espèces (ce qui a toujours été le cas pour le *kapnikon*) et liés à l'impôt foncier de base[39].

Plusieurs questions et remarques viennent à l'esprit. D'abord, la nature de l'exemption de double *synônè* réclamée par Ignace. Même si l'argumentation semble de type personnel, c'est-à-dire qu'il conteste la nouvelle *synônè* levée sur chaque clerc, en tant qu'il est clerc, il s'agit en fait de toute personne relevant de l'église, ce qui comporte les clercs en tant qu'individus, mais aussi tous les cultivateurs, à commencer par les parèques étudiés plus hauts, qui cultivent la terre de l'Église, puisque la charge est imposée "depuis le nourrisson, l'enfant, l'adolescent jusqu'au vieillard" et que les nourrissons et enfants ne sauraient être clercs au sens strict. Cela n'est pas surprenant: les terres et les paysans de l'Église ne sont nullement dispensés d'impôt et de surtaxes; nous savons comment Irène avait exempté les parèques travaillant sur les terres des fondations pieuses, églises et monastères impériaux de payer le *kapnikon*, dont la logique fiscale d'impôt personnel et non réel rejoint la *synônè*, et comment Nicéphore, par sa cinquième "vexation", rétablit cet impôt[40].

Ensuite la logique du paiement. La *synônè* était levée courant juillet, sans doute immédiatement après la récolte; l'une des objections à une seconde *synônè*, c'est qu'il n'y a plus de production à attendre qui permettrait de la payer. Quant au montant, 6 modioi de grain, il appelle quelques remarques, même approximatives[41]. Si nous prenons une exploitation considérée comme moyenne de 100 modioi de terre[42], dont la moitié reste en jachère sous le régime de la rotation biennale[43],

---

39. N. Svoronos, Recherches sur le cadastre byzantin et la fiscalité aux XIe-XIIe siècles: le cadastre de Thèbes, *BCH* 83 (1959), 1-166 (= Idem, *Études sur l'organisation intérieure, la société et l'économie de l'Empire Byzantin*, Var. Repr., Londres 1973, II).

40. Théophane, 486-487. Rappelons que, à nos yeux, dans le texte du chronographe, l'adjectif impérial désigne autant les fondations pieuses et les églises que les monastères: cf. Kaplan, Maisons impériales, 341-342.

41. Oikonomidès, *Fiscalité*, 72, utilise ces deux lettres d'Ignace pour affirmer que le taux de la synônè est habituellement de 6 modioi de grain. On ne peut être aussi affirmatif. Le chiffre de 6 modioi apparaît bien dans les deux lettres mais uniquement pour la seconde *synônè*, celle qui est visiblement une *κάκωσις*, mais Ignace ne donne aucun chiffre pour la première *synônè*, celle dont il ne conteste pas vraiment la légitimité et qui a donné lieu à une garantie écrite qu'il n'y en aurait pas une seconde. Il n'est pas illogique de supposer que la première *synônè* était du même montant, mais nous n'en avons nullement la preuve: nous ne pouvons tirer de la correspondance d'Ignace un taux qui serait le taux ordinaire de cette surtaxe. Au contraire, le rapprochement que fait N. Oikonomidès avec le *kapnikon* devrait logiquement conduire à comparer avec le taux de celui-ci, attesté à 2 *miliarèsia* au IXe siècle et à 6 *miliarèsia* seulement au XIe siècle: *ibid.*, 72.

42. Kaplan, *Les hommes et la terre*, 488-493.

43. *Ibid.*, 55-56.

compte tenu des rendements moyens de 3,5 grains récoltés pour un semé[44], sachant que le modios de terre est par définition l'étendue de terre où l'on sème un modios de grain, un exploitant moyen pouvait récolter en moyenne 165 modioi de grain; la seconde *synônè* représente donc 3,6% de la récolte. En soi, c'est peu, mais il ne s'agit que d'une surtaxe, sans préjudice des impôts réguliers et de la première *synônè*, dont le montant, non précisé, est peut-être lui aussi de 6 modioi. Au prix moyen du grain[45], la valeur en était de la moitié d'un nomisma. Bref, c'est beaucoup dès lors que cela vient s'ajouter aux prélèvements ordinaires et l'on comprend tant la résistance au premier paiement que le refus de payer une seconde fois.

Ignace apparaît donc dans le rôle traditionnel du prélat. Tel Théodoret de Cyr au Ve siècle multipliant les lettres aux empereurs[46], il écrit aux fonctionnaires en charge des impôts pour obtenir d'eux un traitement de faveur pour ses administrés. Mais, contrairement à Théodoret qui intercédait pour la totalité de la population de sa métropole, Ignace ne se préoccupe que des intérêts étroits de son église et des cultivateurs qui en mettent les terres en valeur. Soit l'évêque a perdu une partie du rôle de *defensor civitatis* dans la mesure où la cité a disparu, soit l'administration fiscale est devenue suffisamment performante pour qu'il ne vienne pas à un évêque l'idée de s'en mêler en dehors de ses intérêts propres. En tout état de cause, par le niveau de ses correspondants et par la nature de l'intervention, le métropolite de Nicée du IXe siècle, pourtant à la tête d'un siège majeur, apparaît un personnage comparativement moins important que celui de Cyr au Ve siècle. En tirer une conclusion générale sur la place de l'évêque dans la société serait peut-être exagéré. En revanche, les lettres d'Ignace sont un bon indicateur de l'importance des relations entre propriétaires et locataires au IXe siècle, avec une quasi grève du prélèvement accompagnée d'un déguerpissement, ainsi que du développement des surtaxes imposées aux ruraux et de la résistance de ceux-ci à la même époque.

---

44. *Ibid.*, 80-83.

45. *Ibid.*, 470-474; J.- Cl. Cheynet – Élisabeth Malamut – Cécile Morrisson, Prix et salaires à Byzance (Xe-XVe siècle), dans *Hommes et richesses de Byzance*, vol. 2, *VIIIe-XVe siècle*, éd. Cécile Morrisson – J. Lefort, Réalités byzantines 3, Paris, 1991, 356-361.

46. Cf. Kaplan, *Les hommes et la terre*, 540-541, avec les références.

CÉCILE MORRISSON*

SURVIVANCE DE L'ÉCONOMIE MONÉTAIRE À BYZANCE (VIIe-IXe SIÈCLE)

On s'accorde chez les byzantinistes comme chez les occidentalistes[1] sur les symptômes et les caractéristiques des "siècles obscurs" qui font l'objet du présent colloque: la transformation de la ville antique, celle des échanges ville-campagne et du système fiscal et d'approvisionnement soutenant les cités, le déclin de la population, le déclin du commerce en général et des échanges monétaires en particulier, enfin la baisse des stocks de métaux précieux. Les byzantinistes devraient apparemment, en dépit des nuances implicites de certains auteurs[2], s'accorder sur une définition chronologique de cette période d'environ deux cents ans qui, en fait ne coincide pas exactement avec les siècles puisqu'on peut en placer l'origine vers le milieu ou la fin du VIIe siècle et le terme, tout relatif, vers le milieu du IXe siècle.

On connaît l'utilisation que l'historiographie a fait d'arguments numismatiques pris souvent trop au pied de la lettre et opposant le pessimisme de Kazhdan et celui de Grierson[3] à l'optimisme excessif d'Ostrogorsky[4] tandis que Vryonis ou Charanis adoptaient –ce dernier à propos d'Athènes seulement– une position plus nuancée[5].

---

* Directeur de recherches émérite au CNRS. Centre d'histoire et civilisation de Byzance, Collège de France, Paris.

1. J. Nelson, *Charles the Bald court and kingdom*, éds. Margaret T. Gibson – Janet L. Nelson, Variorum, Aldershot-Hampshire, 1990.

2. Noter que W. Brandes, (infra, n. 9) parle de "the Dark Century" au singulier.

3. P. Grierson, Commerce in the Dark Ages: a critique of the evidence, *Transactions of the Royal Historical Society* (5th Series) 9 (1959), 123-140 (= Idem, *Dark Age Numismatics*, Var. Repr., Londres 1979, II).

4. G. Ostrogorsky, Byzantine Cities in the early Middle Ages, *DOP* 13 (1959), 47-66, 64.

5. Sp. Vryonis, An Attic Hoard of Byzantine Gold Coins (668-741) from the Thomas Whittemore Collection and the Numismatic Evidence for the Urban History of Byzantium, *ZRVI* 63/1 (1963), 291-300 (= Idem, *Byzantium: its internal history and relations with the Muslim world*, Var. Repr., Londres 1971, IX); P. Charanis, The Significance of Coins as Evidence for the history of Athens and Corinth in the Seventh and Eighth centuries, *Historia* 4 (1955), 163-172 (= Idem, *Studies on the Demography of the Byzantine Empire*, Var. Repr., Londres 1972, XII).

Ces perspectives s'opposent non seulement sur le problème historique de la nature des échanges[6] mais aussi sur un point de méthode fondamental: l'intérêt de la documentation numismatique pour résoudre le problème. Le scepticisme de Grierson sur la non représentativité du matériel de fouilles est partagé par Sp. Vryonis qui souligne "the unreliable and unsatisfactory nature of the numismatic evidence as a source for Byzantine urban history"[7].

Après le premier bilan méritoire dressé par D. M. Metcalf, accompagné d'une recherche originale sur la production de la monnaie de bronze, en 1967[8] et ceux de Haldon (1980) ou de Brandes (1989) incluant le témoignage numismatique dans une étude générale des villes[9], il n'est pas inutile de faire ici le point à la lumière non seulement des trouvailles monétaires des vingt dernières années mais aussi de l'apport d'autres recherches numismatiques concernant notamment l'estimation de la production ou la composition de la monnaie et des prospections archéologiques concernant en particulier l'extraction minière. S'il n'est plus question de contester la rétraction de l'économie monétaire mais seulement de la mesurer ou de mieux la cerner, il faut au contraire souligner et mettre en lumière les îlots de résistance qui permirent sa renaissance puis son expansion à partir du XIe siècle.

I La rétraction

La rétraction de l'économie monétaire aux siècles obscurs se manifeste sous deux principaux, celui de la production (montant et nature des monnaies émises) et celui de la circulation (usage et diffusion des espèces monétaires).

1) Une production restreinte et dévaluée

A. - Le système monétaire a connu au VIIIe siècle une profonde transformation révélatrice de son adaptation à un nouveau contexte économique: le système

---

6. Sur le contexte général de cette controverse voir dans *Economic History of Byzantium*, éd. Angeliki Laiou (à paraître). G. Dagron et Angeliki Laiou, Economic and non-economic exchange. Résumé des différents points de vue et reprise du sien propre (1954 et 1960): A. Kazhdan, Moneta e società, dans *La cultura bizantina. Oggetti e messaggio*, Corsi di studi 4, 1979, Rome 1986, 205-22.

7. P. Grierson, Coinage and money in the Byzantine Empire (498 -c. 1090), dans *Moneta e scambi nell'alto medioevo*, 21-27 aprile 1960, SCIAM 8, Spoleto 1961, 446; Vryonis, An Attic Hoard, 291-300.

8. D. M. Metcalf, How extensive was the issue of folles during the years 775-820?, *Byz.* 37 (1967), 270-310.

9. J. F. Haldon – H. Kennedy, The Arab-Byzantine frontier in the eighth and ninth centuries: military organisation and society in the borderland, *ZRVI* 19 (1980), 79-116; W. Brandes, *Die Städte Kleinasiens im 7. und 8. Jahrhundert*, Berlin 1989, 143 et maintenant Idem, Byzantine Cities in the Seventh and Eighth Centuries - Different Sources, Different Histories?, dans *The Idea and Ideal of the*

trimétallique[10] fortement hiérarchisé du VIe siècle et de la première moitié du VIIe siècle avec plusieurs dénominations pour chaque métal ou en tout cas toujours plusieurs dénominations d'or et de cuivre a fait place à un trimétallisme simplifié (une seule espèce par métal). Rappelons les grandes lignes de ce phénomène connu: pour l'or la disparition progressive des fractions du solidus, le semissis étant extrêmement rare après 741 et les signes d'un affaiblissement relatif à partir de 680 (le titre s'abaissant à 96.5% au lieu de 98% et le poids passant de 4.41g pour la période 491-668 à 4.36g en moyenne pour 668-717. En termes de poids de fin (4.20 au lieu de 4.32 g), le profit est faible (2.7%) mais néanmoins probablement recherché de façon deliberée. Les fluctuations ultérieures observables aux VIIIe-IXe siècles mériteraient une étude statistiquement approfondie)[11]. Notons seulement la stabilisation des valeurs sous les Isauriens et leur nouvelle diminution à partir de Michel II. En ce qui concerne l'argent, l'hexagramme créé en 616 pour payer les rogai diminuées de moitié était probablement, comme la monnaie d'or, une "monnaie réelle" dont la valeur nominale (1/12 solidus) était proche de la valeur intrinsèque. Si cette valeur nominale est exacte, on aurait un ratio or: argent de 1/18, invoqué pour expliquer l'exportation de la monnaie vers les régions nord-caucasiennes comme le montrent les nombreux trésors de ces régions, par exemple celui de Dvin, où les hexagrammes sont parfois mêlés à drachmes sassanides. Le miliarèsion créé en 721 a des bases très différentes: il garde la même valeur théorique que l'hexagramme mais son poids est inférieur de moitié. Cette monnaie "fiduciaire" présente plusieurs avantages: elle fait réaliser une importante économie de métal blanc, s'aligne plus ou moins sur la nouvelle monnaie omeyyade, le dirhem créé par Abd al Malik en 692, enfin, en remplaçant dans la circulation l'ensemble des fractions du solidus (puisque 6 miliarèsia font 1 semissis et 4, 1 tremissis) elle engendre une autre économie de métal précieux. Quant au bronze, la baisse spectaculaire du poids du follis (de 12 g en moyenne sous Phocas à 3,60 g vers 660), s'accompagne d'une baisse de valeur exprimée en carats d'or (1/20 ou 1/40 en 621, peut-être 1/96 vers 660) et de la disparition progressive des divisions. Le demi-follis cessera définitivement d'être

---

Town between Late Antiquity and Early Middle Ages, éd. G. P. Brogiolo – B. Ward-Perkins, Leyde-Boston-Cologne, 1999, 57, 29-57 avec ce sous-titre explicite: Some Methodological Observations on the Relationship Between Written, Numismatic, Sigillographic and Archaeological Sources Used in Research into Byzantine Urbanism in the Seventh and Eighth Centuries.

10. Le terme étant employé ici comme un raccourci commode mais pas au sens technique car la convertibilité était vraisemblablement limitée.

11. Voir Cécile Morrisson – J.-N. Barrandon, *L'or monnayé*, vol. I, *De Rome à Byzance. Purification et altérations*, Cahiers Ernest-Babelon 2, Paris 1985, 125-126, fig. 25 et 248.

frappé sous Théophile et la marque M, depuis longtemps dépourvue de signification numérique, sera remplacée sous Théophile en 831 par une inscription triomphale d'inspiration constantinienne.

B. – Production et stock monétaire: baisse des réserves et des quantités frappées?

Le sujet n'a jamais fait l'objet d'une synthèse car il présente de nombreuses difficultés[12]. En effet, en l'absence à Byzance de tout document écrit, ordonnances monétaires ou comptes d'ateliers, même pour l'époque tardive on ne peut que se reporter aux exemplaires conservés. Deux méthodes statistiques se présentent: la première consiste à compter les monnaies conservées dans les collections, comme l'ont fait Kazhdan et Ostrogorsky. Mais ce nombre est un indice grossier (il présente le risque quand on cherche à augmenter l'échantillon en ajoutant aux collections publiques les monnaies publiées dans les catalogues de vente de comptabiliser deux fois la même pièce si on n'examine pas attentivement les illustrations). Il peut être en outre biaisé par l'irrégularité de la thésaurisation ou le désir des collectionneurs d'accumuler les variétés. Grierson a souvent souligné comment l'importance du monnayage d'Héraclius était peut-être surévaluée en raison du grand nombre de marques dans le champ ("différents") des solidi de cet empereur.

La mise en graphique de ces données (Fig. 1) atténue toutefois les exagérations de la polémique puisque, quel que soit l'indice choisi, la baisse est incontestable.

Indice annuel tous métaux (Kazhdan d'après BMC)	Or BMC	Tolstoï (Ostrogorsky)	DOC (Ostrogorsky)	moyenne totale	
		395-491 2.60			
491 602	12,3	491-610 1,66	1,87	0,99	1,50
602-685	13,7	610-711 3,76	5,89	2,1	3,91
685-829	2,9	711-802 1,64	2,34	0,71	1,56
829-969	1,6	802-912 0,86	(802-67 1,40)	0,87	0,86
969-1081	2,5	912-1025 0,39		0,62	0,50
		1025-1081 1.52		2,71	2,11
1081-1195	3, 0				

12. L'article de P. Yannopoulos, Production monétaire à l'époque byzantine avant l'an Mil, dans *Rythmes de la production monétaire, de l'antiquité à nos jours: actes du colloque international organisé à Paris du 10 au 12 janvier 1986*, Louvain-la-Neuve 1987 [1990], 359-372, se borne à donner des indications "littéraires".

Une seconde approche consiste à s'appuyer sur des méthodes statistiques, sur lesquelles règne désormais un certain consensus[13], et qui permettent d'estimer le nombre originel de coins ayant servi à la frappe d'une émission donnée. Ces estimations permettent de comparer l'importance relative des émissions à condition que les divers échantillons étudiés soient effectivement aléatoires. Une étape ultérieure est parfois franchie: en formulant des hypothèses sur le nombre moyen de pièces données qui peuvent être frappées avec un coin, on peut même proposer des chiffres sur le volume des frappes. Ces chiffres reposent sur des bases très fragiles car le nombre de pièces frappées au sein d'une même émission peut être extrêmement variable[14] et le nombre moyen de pièces par coin, si tant est qu'une moyenne ait quelque signification, est très différent selon la nature du métal et la géométrie de la pièce[15] bien que certains (Callataÿ) considèrent désormais que 30.000 est un ordre de grandeur valable en moyenne de l'Antiquité à nos jours[16].

La mise en œuvre de cette méthode présente en outre une difficulté pratique car l'analyse des coins d'une émission donnée requiert la comparaison individuelle de tous les exemplaires (plus de 5000 par exemple pour un corpus de 100 pièces). On comprend que vu le temps requis et l'incertitude des résultats peu d'études de ce genre ont été réalisées sur le monnayage byzantin. Saluons au passage les efforts pionniers de M. Metcalf qui a apporté des résultats sur plusieurs dénominations, pas seulement de métaux précieux, et la remarquable recherche de F. Füeg sur le corpus iconoclaste et macédonien (4600 solidi) qui nous concerne ici au premier chef[17]. J'ai

---

13. La plus couramment appliquée étant désormais celle mise au point par le physicien américain G. F. Carter (pour un exposé récent sur ces méthodes, cf. W. Esty in *A Survey of Numismatic Research 1991-1995*, éds. B. Kluge – Cécile Morrisson, IANP/AINP 1997, 817-823).

14. Voir le graphique proposé par A. Burnett, *Coins*, British Museum, Londres 1991, 46 à partir des données des documents d'archives pour les ateliers de Londres et Canterbury entre 1279 et 1327.

15. Voir *Numismatique et statistique* PACT 5, Strasbourg 1981 [1983]; Charlotte Carcassonne, *Méthodes statistiques en numismatique*, Louvain-la-Neuve 1988 et l'abondante bibliographie recensée dans le *Survey of Numismatic Research, 1985-1990*, Bruxelles 1991, et *Survey of Numismatic Research, 1991-1995*, Berlin 1997. Résumé de la vulgate actuelle dans Burnett, *Coins*, 45-47. Critique générale de M. F. Hendy, *Studies in the Byzantine monetary economy c. 300-1450*, Cambridge 1985, 7-8; considérations utiles, parfois hypercritiques, de T. V. Buttrey, Calculating Ancient Coin Production: Facts and Fantasies, *NC* 153 (1993) 335-352; Idem, Calculating Ancient Coin Production II: Why it Cannot be Done, *NC* 154 (1994) 341-352. Plaidoyer nuancé de F. de Callataÿ, Calculating Ancient Coin Production; Seeking a Balance, *NC* 155 (1995) 289-311.

16. Nouveau plaidoyer de F. de Callataÿ sur ce thème, dans *Revue numismatique* 155 (2000), 87-109.

17. F. Füeg, Vom Umgang mit Zufall und Wahrscheinlichkeit in der numismatischen Forschung, *Rev. Suisse de Num.* 76 (1997), 135-160. Cette importante étude fait suite à celle du même auteur sur les émissions de solidi à Constantinople de 720 à 797 (*Rev. Suisse de Num.* 70, 1991, 35-74) qu'elle

rassemblé les résultats de l'ensemble de ces enquêtes dans des tableaux établis pour le programme de l'European Science Foundation, *Transformation of the Roman World*[18] et dont une première version paraîtra dans l'*Economic History of Byzantium* dirigée par Angeliki Laiou. Mais certaines colonnes de ce tableau reposent sur une accumulation d'hypothèses et il faut éviter le danger de donner à ces chiffres une valeur absolue qu'ils n'ont en aucune manière.

Si on se borne à y chercher quelques ordres de grandeur et des cohérences permettant d'éclairer les 'siècles obscurs', on constate:

primo que les variations du nombre de coins estimés pour les solidi de Constantinople au VIIe siècle à partir de l'échantillon du trésor de "Nikertai" (Syrie du Nord), certes imparfait, mais sans doute suffisamment loin dans l'espace et dans le temps de la capitale pour que le matériel ait été brassé, ne sont pas en désaccord avec le contexte historique lorsqu'elles montrent une production trois fois plus élevée lors des années de l'effort de guerre (610-632) que dans les décennies précédente ou suivantes[19]. Que l'on estime ensuite pour Léon III un nombre de coins de solidi annuel légèrement supérieur à celui de Constant II n'est pas invraisemblable;

secundo, les variations relatives au cours de notre période que l'on suit sur le graphique dressé par F. Füeg (1997) reflètent une certaine reprise sous Théophile à partir des années 830, puis sous Basile Ier après un étiage sous Michel III (le triplement à partir de 945 des valeurs de Basile Ier est hors de notre période mais mérite d'être signalé au passage et mis en relation avec le début de dévaluation qui lui est contemporain). Dans le détail on peut noter les pointes d'émission liées aux avènements et aux largesses dont ceux-ci étaient l'occasion (ainsi sous Nicéphore Ier, Théophile ou Michel III), ainsi que certaines augmentations coincidant avec des efforts de guerre ou des mesures financières connus par les textes (la hausse sous Léon III à partir de 730 pourrait avoir été facilitée par sa réforme fiscale; la même observation s'appliquerait sous Constantin V après 750 ou encore sous Nicéphore Ier);

tertio, pour autant que l'ordre de grandeur, sans doute surestimé, du volume des émissions mérite quelque créance, il n'est pas entièrement incompatible avec les

---

complète et poursuit ici jusqu'au XIe siècle. L'analyse exemplaire des coins sur ce large corpus permet de tracer l'évolution des émissions de monnaies d'or de la période méso-byzantine et offre ainsi une source primaire du plus grand intérêt historique, en dépit du caractère provisoire des estimations.

18. Contribution à paraître dans *Coin Production, Sources of Bullion and Uses of Money (Vth-Xth Centuries)*, éds. M. Barceló – M. Blackburn.

19. Source: Cécile Morrisson, Le trésor byzantin de Nikertai, *Revue Belge Numismatique* 118 (1972), 31-91. La comparaison des estimations de Füeg pour les Isauriens avec les estimations pour les VIe-VIIe siècles la plupart basées sur des trésors et non sur un corpus est très fragile.

estimations proposées pour le budget byzantin. Pour la période mésobyzantine le corpus iconoclaste offre des résultats qui pourraient indiquer la refrappe annuelle de nomismata représentant un dixième des revenus impériaux.

2) Régionalisation de la circulation monétaire

L'image d'une circulation monétaire et de besoins restreints dans le domaine des échanges est dressée à partir de plusieurs indices numismatiques et archéologiques: la baisse du niveau des trouvailles de sites, celle des trésors, enfin la régionalisation et la fragmentation de plus en plus forte dont témoigne ce matériel.

A. – L'effondrement du niveau des trouvailles monétaires est un phénomène général observable sur tous les sites quelle que soit leur localisation. Cet effondrement a été résumé de façon spectaculaire par les histogrammes dressés pour la première fois par D. M. Metcalf en 1960[20], corrigés ou complétés ici (Fig. 2) par d'autres sites. L'ubiquité du phénomène compense en partie, mais en partie seulement, le caractère incomplet de la documentation puisque, soit les fouilles n'ont concerné qu'une faible partie du site, très souvent celui occupé dans l'Antiquité plutôt que le secteur refuge de la période méso-byzantine[21], soit le matériel plus abondant n'a pas encore été totalement publié (comme à Ephèse ou pour l'hippodrome de Constantinople).

En Asie mineure, on note à Pergame sur l'ensemble des monnaies mises au jour par les campagnes de 1904-08 et 1974-81, après les 176 ex. de Constant II et les 11 de Constantin IV, une ou deux monnaies pour quelques-uns des règnes suivants jusqu'au début du VIIIe siècle, mais aucune entre 715 et l'avènement de Michel II en 821. À Éphèse, le matériel publié avant 1982 ne compte qu'une seule monnaie, un follis de Constantin V entre Constant II (668) et Leon VI (886). Le rapport de la campagne de 1997 sur l'agora mentionne également un follis de Constantin V et un autre de Théophile[22]. À Priène, le matériel des fouilles anciennes publié par Regling ne comprend que deux monnaies entre la fin du VIIe siècle (Constant II) et la fin du Xe siècle ou le début du XIe siècle (Folles anonymes, classe A2): un miliarèsion de Léon III – publié comme "Léon V" – et un follis de Léon V

20. D. M. Metcalf, The currency of Byzantine Coins in Syrmia and Slavonia, *Hamburger Beiträge zur Numismatik* 4 (1960). Pour d'autres ex. de l'effondrement du niveau des trouvailles que ceux donnés ici, voir Idem, How extensive, 305-306.

21. Il faudrait idéalement pouvoir comparer les trouvailles monétaires de Ayasuluk ou celles de l'Acrocorinthe avec celles des sites antiques d'Éphèse et de Corinthe.

22. S. Karwiese, in Österreichisches Archäologisches Institut. Grabungen 1997, *Beiblatt, Österr. Jahrbuch* 67 (1998), 12.

(DOC 7a)[23]. À Anemurium, le matériel mis au jour par J. Russell ne contient rien entre les quelques pièces de la période 668-705, la dernière représentée de l'époque protobyzantine et quelques pièces du XIe siècle.

Pour les îles, la documentation publiée ou accessible est encore très lacunaire mais les recherches des archéologues et numismates grecs vont apporter bien du nouveau[24].

Pour le moment l'image n'est guère différente de celle de l'Asie mineure voisine: à Emporio (Chio) le dernier groupe relativement abondant est celui des bronzes de Constant II (9 ex.), suivi d'un seul demi-follis de Constantin IV, d'un follis de Nicéphore Ier et d'un autre de Léon V (Syracuse). À Thasos aussi, entre Héraclius et la fin du Xe siècle, les fouilles françaises n'ont mise au jour que 2 monnaies, l'une de Léon IV et l'autre de Léon V.

Dans les Balkans on distinguera les régions du Nord qui n'ont livré aucune monnaie datable de la période 668 et 829[25] des régions plus au sud où la brèche, pour incontestable qu'elle soit, est moins marquée et nous y reviendrons. Le site bulgare de Pernik n'a aucune trouvaille monétaire entre 578 et 886 et celui de Preslav, rien avant 886. Dans le catalogue des trouvailles isolées albanaises excluant les trésors et les collections anciennes dressé en 1979 par Hëna Spahiu[26], les quelques monnaies de la période 668-811 (un solidus de Constantin V et un follis de Nicéphore Ier) ne représentent, rapportées à la période considérée, qu'un cinquantième des trouvailles de la période 491-578. Le contraste est le même à Corinthe mais il est moins accentué à Athènes où, comme l'avait souligné Metcalf dès 1965, "the lowest ebb of the city's monetary affairs seems not to have come until the first half of the ninth century"[27].

B. — La baisse de la thésaurisation confirme en effet le sombre tableau des trouvailles de fouilles. Le nombre de trésors connus de tous métaux à l'intérieur de

---

23. K. Regling, *Die Münzen von Priene*, Berlin 1927, 185-186. J'ai pu vérifier en 1983 l'identification du miliarèsion dans les collections conservées au Cabinet de Berlin.

24. Voir l'article de Vasso Pennas, Νομισματικές νύξεις για τη ζωή στις Κυκλάδες κατά τους 8ο και 9ο αιώνες, dans ce volume, 399-410.

25. Selon le survey de Marie Gerolymatou, *Les échanges commerciaux à Byzance du VIIIe siècle à 1204* (à paraître).

26. Hëna Spahiu, Monnaies byzantines des Ve-XIIIe s. découvertes sur le territoire de l'Albanie (en albanais), *Iliria* 9-10 (1979-80), 353-421. Les identifications proposées d'après Sabatier (1862) faute d'avoir eu accès à des ouvrages de référence récents, ont été vérifiées ou corrigées par moi, dans la mesure du possible.

27. D. M. Metcalf, *Coinage in the Balkans (820-1355)*, Institute for Balkan Studies 80, Thessaloniki 1965, 18-19.

l'empire d'après l'inventaire de Mosser (1935), est nettement plus faible au VIIIe et au IXe siècle, comme l'avait déjà souligné Kazhdan, mais en comptant sur l'ensemble du livre donc dans et hors de l'Empire ce qui biaise la perspective. L'inventaire plus récent que je viens d'établir ne modifie guère ce rapport, même si l'on étend la période considérée jusqu'en 900 et si l'on tient compte des aires géographiques différentes considérées dans ces récapitulatifs:

Mosser (dans l'Empire)		Morrisson (*TRW* à paraître) (dans l'Empire)	(Barbaricum)
500-700	57	95 (Italie péninsulaire exclue)	47
période 700-850	3	11	5

Le contexte d'insécurité n'étant guère différent d'une période à l'autre, ne peut être invoqué en l'espèce; la réduction du territoire (-2/3 environ) et la baisse démographique ont certainement joué mais ne suffisent pas à expliquer cette baisse de la thésaurisation qui fournit donc un indice supplémentair de la diminution des quantités de monnaies frappées et utilisées dans l'empire.

C. – Les particularismes de la production et la régionalisation accrue de la circulation monétaire

i - La monnaie d'or avait gardé jusquà la fin du VIIe siècle la métrologie et la facture plus ou moins uniformes du VIe siècle[28]. Au VIIIe siècle en revanche il faut distinguer trois aires de production monétaire suivant chacune leur évolution propre: la Sicile et l'Italie, différant chacune de Constantinople. À Syracuse on assiste à une dévaluation nette qui se déroule en deux phases: à partir de 695 le titre baisse de 97% à 80% environ, se stabilise au VIIIe siècle autour de 80% sans doute en liaison avec les mesures fiscales de Léon III et se maintient jusque vers 820. Il subit une nouvelle chute à 60% sous Théophile et 40% sous Michel III[29] avant une seconde et dernière dévaluation entre 820 et 886, contemporaine de la conquête arabe de l'île

28. La facture particulière des solidi "globulaires" de Carthage au VIIe siècle ne modifie en rien leur poids et leur titre qui restent conformes à l'étalon de Constantinople. À la fin du VIIe siècle, on observe encore à Constantinople, comme à Syracuse, le même léger déclin de poids et de titre.

29. Détails dans Cécile Morrisson – J.-N. Barrandon – J. Poirier, Nouvelles recherches sur l'histoire monétaire byzantine: évolution comparée de la monnaie d'or à Constantinople et dans les provinces d'Afrique et de Sicile, *JÖB* 33 (1983), 267-285 (= Eadem, *Monnaie et finances à Byzance*, Var. Repr., Londres 1994, X). L'évolution du VIIIe et du début du IXe siècle est imparfaitement connue en raison des lacunes des collections de la BnF, les seules dont les ananlyses aient été publiées en détail jusqu'ici. W. A. Oddy a en effet effectué des mesures densimétriques sur les séries plus riches du British Museum, du Barber Institute à Birmingham et de l'Ahmolean Museum à Oxford mais n'a publié que les graphiques correspondants (W. A. Oddy, The debasement of the Provincial Byzantine Gold Coinage from the Seventh to Ninth Centuries, dans *Studies in Early Byzantine Gold Coinage*, éds. W. Hahn – W. E. Metcalf, New York 1988, 135-142.

qui amène au nomisma de Basile Ier avec ses 27% d'or seulement (Cu 48%; Ag 25%)[30]. Une autre spécificité de l'atelier sicilien par rapport à celui de la capitale consiste en la persistance d'émissions abondantes de semisses et de tremisses jusque sous Théophile et en l'absence de miliaresia, un système dans lequel les divisions du solidus jouent le rôle de monnaie intermédiaire.

La monnaie d'or des ateliers italiens[31] est l'objet d'une dévaluation dont les tracés à Rome ou à Ravenne ne sont pas tout à fait comparables mais diffèrent surtout complètement du schéma sicilien car ils ne présentent pas de phase de stabilisation sous Léon III. Le titre connaît un déclin continu depuis la fin du VIIe siècle jusqu'au passage dans la zone argent carolingienne de l'État pontifical dans les années 770. La monnaie d'or romaine, heureusement datée par l'indiction, ce qui permet de suivre cette évolution dans le détail, devient d'ailleurs dès 760 une pièce d'argent, voire de cuivre. Avec un décalage de quelques décennies on retrouve ici l'altération du monnayage mérovingien ou visigoth[32]. Cette altération est contemporaine de celle du monnayage lombard qui passe lui aussi de 90% vers 700 à 50% vers 800 mais évolue indépendamment.

ii - La monnaie d'argent byzantino-pontificale subit elle aussi une altération qui la mène de la quasi-pureté (98%) encore à la fin du VIIe siècle aux 18% de l'époque d'Étienne II (752-7) et aux 11,5% ou 8% sous ses successeurs. L'autonomie politique, marquée par l'apposition du monogramme pontifical à partir de Serge Ier (687-701) se double donc d'une spécificité économique par rapport à la capitale, dont la monnaie d'argent reste stable à la même époque. Autre particularité: cette petite pièce d'argent (environ 0,40g) était certainement dans un rapport bien inférieur au solidus, même dévalué comme il l'était à Rome, que le miliarèsion vis du nomisma de Constantinople.

iii - Les spécificités régionales de la monnaie de bronze sont également bien plus fortes au VIIIe et au IXe siècle qu'elles ne l'étaient au VIe, encore qu'il ne faille pas exagérer l'uniformité de cette dernière période, vu l'adaptation en Italie et en Afrique aux monnayages barbares précédents. Les petites pièces de XXX nummi de

30. Morrisson, et al., Nouvelles recherches, 275-278.

31. Voir les graphiques publiés par Oddy et les analyses inédites des séries trop lacunaires de la BnF par J.-N. Barrandon.

32. M. F. Hendy, From Public to Private: The Western Barbarian Coinages as a Mirror of the Disintegration of Late Roman State Structures, *Viator* 19 (1988), 29-78 (= Idem, *The Economy, Fiscal Administration and Coinage of Byzantium*, Var. Repr., Northampton 1989, VII, fig. 2); Mário Gomes Marques – J. M. Peixoto Cabral – J. Rodrigues Marinho, *Ensaios sobre história monetária da monarquia visigoda*, Porto 1995, fig. 2-3, 132-133.

Rome[33], les folles de Sicile avec leur métrologie plus légère (3g environ au lieu de 4,5g dans la capitale) sont autant de signes de particularismes dans la production monétaire qui s'accompagne d'une fragmentation dans la circulation.

Dans ce domaine aussi on peut opposer au relatif brassage des espèces au VIe siècle qu'il ne faut toutefois pas exagérer, la régionalisation accrue de la circulation dans la période 668-867. Le tableau ci-dessous en donne quelques exemples chiffrés exprimés par les pourcentages respectifs des différents ateliers.

Site ou musée	Périodes de référence	
Saraçhane	491-641	641-867
	Cple 80%[34]	Cple 100%
Athènes (Agora)	491-641	641-842
	Cple 50%; Ital. + Sic. 1%; Carth 0,8%	Cple 95%; Sic.5%
	491-668	668-867
Catanzaro	Cple 22%; Sic + Ital. 50%	95% Sicile
Bari (Musée)	Cple 15,2%; Sic + Ital. 73%	100% Sicile
Sicile (collections)	491-695	695-867
	Cple +at. or. 22%; Car. 6%; Sicile 53%	Sicile 100%

On peut noter qu'à Ravenne l'atelier local est exclusif ou presque de 695 à 780 à l'exception de quelques monnaies de Rome et un solidus de Philippicus, Constantinople.

Toutes choses égales par ailleurs, cette régionalisation peut être rapprochée des phénomènes analogues observés par les céramologues[35]. Malgré cette fragmentation des échanges courants et le déclin de la production commercialisée, on constate la persistance de contacts interrégionaux sur certains sites que l'on peut qualifier de "pôles de résistance monétaire". Ces éléments de résistance doivent être recensés et évalués maintenant.

---

33. Murari, Moneta da trenta nummi dei secoli VII ed VIII della zecca di Roma, *Numismatica e antichità classiche. Quaderni Ticinesi* 6 (1977), 317-340.

34. Le reste des trouvailles se répartissant entre 15% pour Nicomédie et Cyzique, 2,5% Thessalonique 2,2% Antioche et 0,3% Carthage. Source: M. F. Hendy, The Coins, dans R. M. Hayes – R. M. Harrison, *Excavations at Saraçhane in Istanbul*, vol. I, *The Excavations, Structures, Architectural Decoration, Small finds, Coins, Bones and Molluscs*, Princeton 1986, 278-373.

II La survivance de la sphère monétaire.

Le rôle de l'État et de l'armée

Malgré l'augmentation de la fiscalité perçue en nature et le rôle probable des commerciaires en ce domaine[36], la création du dikératon, les exigences de Constantin V, les vexations de Nicéphore Ier sont autant de témoignages de la persistance d'une imposition en espèces. Bien que l'armée ait été en grande partie entretenue en nature, la survivance de la roga implique des versements en numéraire[37] et d'autres témoignages littéraires sur salaires et paiements en espèces aux siècles obscurs ont été rassemblés par Vryonis ou Oikonomides[38]. La numismatique éclaire en partie par diverses approches les causes et les manifestations de cette survivance.

Les ressources métalliques de l'Empire n'ont pas été réduites à néant au VIIIe siècle; les analyses physico-chimiques attestent un certain renouvellement du stock d'or. La décroissance des traces de platine dans les solidi prouve la dilution du stock des IVe-Ve siècles aux valeurs élevées avec un or d'origine différente à plus faible taux[39]. Les analyses identifient aussi des sources différentes d'argent grâce aux traces d'or mesurées dans les miliarèsia; les pièces à forte teneur relative pourraient avoir été frappées grâce au métal des mines d'Arménie[40]. Les prospections des équipes de l'Institut d'Exploration minière d'Ankara et de l'Université du Bosphore jusqu'ici seulement connues des byzantinistes par le bref article de Yener dans *Ecclesiastical Silver Plate* ont fait l'objet d'une synthèse par Brigitte Pitarakis à partir des rapports publiés en turc et des données inédites mises à sa disposition par E. Kaptan. Ces

35. Cf. la synthèse de C. Wickham présentée en conclusion du colloque de Sienne (1992), *La storia dell'alto medioevo italiano (VI-X secolo) alla luce dell'archeologia*, Biblioteca di Archeologia Medievale, Sienne 1994, 741-759.

36. Cf. Brandes, Different Sources (cit. n. 9), 55.

37. La solde des Arméniaques s'élève en 811 1300 livres (93.600 nom.) (Théophane, 489) celle du thème de Strymon à 1100 livres (79 200 nom.) (ibidem, 484). Les soldats d'Ooryphas reçoivent sous Théophile 40 nom. pour combattre les pillards musulmans en Crète: Théophane Continué (CSHB), 81; Skylitzès (éd. I. Thurn, Berlin 1973, CFHB, 5), 46.

38. Vryonis, An Attic Hoard, 296 et N. Oikonomidès, Σε ποιό βαθμό ήταν εκχρηματισμένη η μεσοβυζαντινή οικονομία;, dans *Ροδωνιά. Τιμή στον Μ. Ι. Μανούσακα*, éd. Chryssa Maltezou – Th. Détorakes – Chr. Charalampakes, Rethymno 1994, 363-370.

39. Morrisson et al., *L'or monnayé*, fig. 35, p. 149. J. Poirier estimait le renouvellement annuel à 1%, A. Guerreau dans son compte rendu paru dans *Histoire et mesure*, 1 (1986), 258-259, corrige ce taux à 0,34% et propose de diviser l'évolution en plusieurs phases à taux différents. La période 550-900 aurait un taux très faible, limité à 0,14%.

40. A. A. Gordus – D. M. Metcalf, The Alloy of the Miliaresion, *Hamburger Beiträge zur Numismatik* 24/26 (1972) [1977], 9-36.

prospections ont livré des éléments de datation plus ou moins précis (C14 pour les éléments de bois ou les restes de charbon de bois; chronologie fondée sur céramique ou monnaies), parfois décrits de façon plus vague ("byzantin" sans plus d'information)[41]. Mais elles ont le mérite d'indiquer la continuité de l'exploitation minière sur de nombreux sites de la période antique à la période ottomane et d'inciter, comme l'avait déjà proposé Vryonis, à réviser le cliché d'un empire byzantin, privé de ressources en métaux, précieux ou non, par la conquête arabe[42]. Les principales zones d'extraction d'argent et de cuivre à notre époque sont situées en Bithynie et Anatolie occidentale, dans les massifs au nord de la Phrygie (Paphlagonie), dans les chaînes Pontiques et dans le Taurus, où le massif du Bolkardağ fournissait argent, plomb et même étain. Plusieurs sites ou régions minières étaient protégés par des forteresses ce qui montre l'importance qui leur était attribuée. Loulon à cet égard n'est pas seulement place stratégique pour les communications militaires mais aussi pour le contrôle de l'exploitation minière.

L'accès à ces ressources d'argent, s'ajoutant à la déthésaurisation du métal blanc au VIIe siècle expliquent le rôle essentiel du miliarèsion. Bien qu'il soir absent des textes de notre période[43], sa présence occasionnelle dans les trouvailles de fouilles[44] où les folles sont rarissimes, ainsi que le fait que sur les très rares trésors de notre

41. Brigitte Pitarakis, Mines anatoliennes expolitées par les Byzantins: recherches récentes, *Revue numismatique* 153 (1998), 141-185. La carte de la p. 185 est reproduite en couleurs dans *Les échanges au Moyen Âge*, éd. Cécile Morrisson – J. -P. Sodini, *Dossiers d'archéologiques*, no 256, Sept. 2000, 22.

42. Sp. Vryonis, The Question of the Byzantine Mines, *Speculum* (1962), 17 (= Idem, *Byzantium: its internal history*, VI): "sources do indicate that gold, silver, copper, iron, and lead were being produced in Asia Minor and mining continued in the Balkans". Ces conclusions étaient basées sur des témoignages principalement littéraires et assez lacunaires, centrés sur l'Arménie, la Géorgie ou l'Anatolie orientale et en général de date plus tardive (cf. 7-9).

43. Je n'ai que des ex plus tardifs: les miliarèsia emportés dans les expéditions pour les libéralités courantes de l'empereur aux gardes des scholes, aux pages, aux membres de l'hétairie ou d'autres (*Constantini Porphyrogeniti De cerimoniis aulae Byzantinae libri duo*, CSHB I, 471, 473) mais la date des éléments compilés par Constantin VII vers 955 dans l'app. C au *De cerimoniis* ne remonte sans doute pas au-delà de la première moitié du IXe siècle. Sur l'opposition kentènaria (d'or), miliarèsia dans ce texte et d'autres, v. G. Dagron – Cécile Morrisson, Le Kentènarion dans les sources byzantines, *Revue numismatique* 17 (1975), 145-162, 152-153. Sur l'usage d'une de ces pièces pour acheter un beau poisson au marché à Constantinople au Xe s. (I. Hausherr, *Vie de Syméon le Nouveau Théologien par Nicétas Stéthatos*, Rome 1928, 18, cité par Oikonomidès, Εκχρηματισμένη οικονομία, 368).

44. À Magnésie-du-Méandre, un Constantin V; à Priène, un Léon III; à Éphèse, un Constantin V; à Cythère un Théophile aux côtés de 3 monnaies seulement des VIIIe-IXe s. (Vasso Pennas, Η ζωή στις βυζαντινές πόλεις της Πελοποννήσου: Η νομισματική μαρτυρία (8ος-12ος αι. μ.Χ.), dans *Μνήμη Martin J. Price*, Βιβλιοθήκη της Ελληνικής Νομισματικής Εταιρείας 5, Athènes 1996, 195-288 (English version, 265-288 à la p. 257).

période, deux en soient composés uniquement[45] montre qu'il tient une place intermédiaire en servant à la fois de réserve de valeur et de monnaie des échanges courants.

On saisit mal la circulation de la monnaie d'appoint en cuivre, faute d'avoir un trésor ou un lot en stratigraphie ou contexte scellé composé de folles du VIIIe ou du début du IXe[46]. Il n'est pas impossible que les émissions réduites aient été complétées par la circulation d'espèces protobyzantines, phénomène attesté en Italie[47]. D'autres indices de ce palliatif sont offerts par ces monnaies de la fin du VIIe siècle refrappées sur des monnaies antiques[48] ou par les monnaies antiques incluses dans des trésors grecs des Xe et XIe siècles[49]. En tout cas la documentation permet d'affirmer, après M. Metcalf, que "The tradition of a petty currency as established in the 6th c. never completely died out in the Byzantine empire during the dark ages"[50].

Mais ces pôles de résistance où survit un plus haut niveau relatif de monétarisation sont très localisés. À Constantinople, la comparaison des trouvailles de

45. Thessalonique 1891 (7 mil. d'Artavasde) A. Szemiothowa, *Wiadomości Numizmaticzne* 1961; Urluia (près de Constantsa, Roumanie) (3 mil. de Léon IV, 1 de Constantin VI et Irène) (I. Dimian, *Studii şi cercetări de numismatică* 1, 1957, 199). Ce groupe est considéré comme une trouvaille ("find") de 4 mil. par Metcalf, The Antalya hoard of miliaresia of Basil I, *NC* 7/17 (1977), 113-125, à la p. 113 mais, selon Dimian, ce seraient des monnaies isolées(?) à moins que l'on considère les 24 monnaies de cuivre recensées (de Constantin V à Constantin VII et Romain II) comme des trouvailles isolées et les 4 miliarèsia comme un petit trésor.

46. Un matériel stratigraphié existe à Corinthe mais n'a pas encore été étudié pour cette période comme l'a fait D. M. Metcalf pour la période suivante: Corinth in the Ninth Century: the Numismatic Evidence, *Hesperia* 42/2 (1973), 180-251.

47. Cécile Morrisson, The Re-Use of obsolete coins, dans *Studies in Num. method presented to P. Grierson*, Cambridge 1983, 103, n. 5. G. Gorini, Sopravvivenza delle monete romane in contesti più tardi, *Società num. ital. Communicazione 3* (févr. 1988). E. A. Arslan (Problemi di circolazione monetaria n Piemonte dal V al VIII secol., *Archeologia in Piemonte*, vol. III, Il Medioevo, A cura di L. Mercando et E. Micheletto, Turin 1998, 289-307) souligne par ex., en l'absence presque totale de bronze lombard, la persistance probable de l'emploi de petites monnaies romaines tardives ou byzantines. Cette tradition ne cessera qu'à la fin du XIe siècle après la disparition des derniers folles anonymes. Dans les fouilles de la Crypta Balbi les couches du VIIIe siècle comprennent encore 25% de monnaies des IIIe-Ve s. qui ne peuvent être considérées comme résiduelles en l'absence de céramique romaine contemporaine A. Rovelli, Some considerations on the coinage of Lombard and Carolingian Italy, dans *The long eighth century: production, distribution and exchange*, éd. I. Hansen – C. Wickham, Leyde 2000, 195-223.

48. Morrisson, Re-Use, 104, n. 6.

49. Pennas, Η ζωή στις πόλεις, 269 n. 19.

50. D. M. Metcalf, *Coinage in South-Eastern Europe (820-1396)*, Londres 1979, 8. Conclusion analogue de Vasso Pennas (art. cit., 268) à propos du Péloponnèse: "This reduction in coin circulation should not however, be exaggerated".

Saraçhane ou de l'Hippodrome avec celles des sites provinciaux montre une baisse moins forte de l'indice annuel (diminution par 2 ou par 5 entre 491-717 et 717-867 au lieu de 10 environ). La Sicile constitue un refuge massif et non entamé jusqu'au IXe siècle. Contrastant avec une circulation du bronze très régionalisée à partir du VIIe siècle, les trésors d'or – à l'exception des trésors purement "siciliens" de Dumbarton Oaks[51] et de l'A. N. S.[52] – tels Pantalica (*post* 680)[53], Milazzo (vers 683) ou Capo Schisò (vers 797)[54], uniquement composés de nomismata de Constantinople, reflétent non seulement la thésaurisation préférentielle d'une monnaie non altérée, mais aussi les relations commerciales encore actives de l'île avec la capitale. La diffusion de la monnaie de bronze sicilienne hors de l'île reflète aussi la persistance des contacts avec la Méditerranée occidentale voire l'Europe du Nord[55]. D'autres trouvailles isolées ou trésors sont concentrées dans régions côtières et insulaires du Péloponnèse notamment Messène, Monemvasie, Hydra, Cythère[56], mais aussi en Asie mineure[57], Après la sigillographie et les trouvailles de plaques-boucles invoquées par Anna Avraméa, la numismatique confirme donc ses conclusions sur

51. P. Grierson, Two Byzantine Coin Hoards of the Seventh and Eighth Centuries at Dumbarton Oaks, *DOP* 19 (1965), 209-228, aux p. 219-228: Constantin IV, 3 sol.; Justinien II, 1 sol; Léonce, 8 sol.; Tibère III, 12 sol.; Philippicus, 2 sol.

52. J. M. Fagerlie, A Byzantine "Sicilian" Hoard, dans *Near Eastern Numismatics, Iconography Epigraphy and History, Studies in Honor of George C. Miles*, éd. D. K. Kouymjian, Beyrouth 1974, 175-184.

53. Pour autant qu'on puisse en juger d'après les 2 seuls solidi conservés d'un trésor qui en comprenait certainement d'autres (Anna Maria Fallico, Sul tesoro bizantino di Pantalica, *Sileno*, vol. 1, no 3, Modica 1975, 311-330 avec la bibliographie antérieure et notamment P. Orsi, Byzantina Siciliae, *BZ* 19, 1910, 64-70).

54. S. L. Agnello, Ripostiglio di solidi bizantini rinvenuto a Capo Schisò presso Taormina, *Atti dello VIII Congresso Int. di Studi Bizantini*, vol. I, Rome 1953, 311 (180 solidi du milieu du VIIIe siècle conservés au Musée de Syracuse et 21 conservés au Musée de Messine, cf. Castrizio, art. cit., 124). Je laisse de côté les problèmes posés par le trésor de Campobello di Mazara, (A. Tusa-Cutroni, Le monete del tesoro di Campobello di Mazara, *Byzantino-Sicula* 2, 1966, 171-187), mélange des ateliers et lots chronologiquement très divers qui fait problème.

55. Cécile Morrisson, La Sicile byzantine: une lueur dans les siècles obscurs, *Numismatica e antichità classiche. Quaderni Ticinesi* 27 (1998), 307-334.

56. Voir dans ce volume les articles de Pennas, Lambropoulou, pour la numismatique; pour la céramique Nathalie Poulou; pour les trésors du VIIe s. la synthèse d'Avraméa.

57. S. Ireland in ass. with S. Atehogullari, The ancient coins in Amasra Museum, dans *Studies in ancient coinage from Turkey*, éd. R. Ashton, Londres 1996, 37 note que sur les quelque 500 monnaies conservées dans le musée de l'antique Amastris, en grande partie de provenance locale, beaucoup d'époque romaine tardive ou byzantine, la lacune habituelle des années 700-830 semble moins marquée qu'ailleurs.

la continuité de la vie et de la présence dans les villes comme Athènes et Corinthe, les sites côtiers comme Tigani (Magne) ou îles d'Argolide, citées par la *Chronique de Monemvasie*. "Le pouvoir central s'intéressait uniquement à conserver les points qui communiquaient avec la mer"[58]. À l'intérieur des terres les rares *kastra* fouillés, montrent l'importance de ces centres militaires dans la survivance de l'économie monétaire. À Amorium en effet la relative importance des monnaies de la période 715-971 (15% sur un total de 140 ex.) contraste avec leur absence totale à Pergame et leur part réduite à Sardes (2,2%)[59]. Le rôle militaire de la capitale du thème avait de toute évidence des effets économiques induits.

***

C'est sur ces trois pôles de résistance où survivait la tradition de l'économie monétaire romaine et protobyzantine: la capitale, les bases militaires provinciales et quelques régions littorales ou maritimes – auxquelles la marine byzantine assurait la sécurité et qui avaient encore une activité artisanale et commerciale – que s'est appuyée la renaissance militaire du milieu du IXe siècle et la renaissance économique qui s'ensuivit à partir de la fin du Xe siècle.

58. Anna Avraméa, *Le Péloponnèse du IVe au VIIIe siècle. Changements et persistances*, Byzantina Sorbonensia 15, Paris 1997, 159.

59. C. S. Lightfoot, The Survival of Cities in Byzantine Anatolia: the Case of Amorium, *Byz.* 68 (1998), 56-71, à la p. 71. Voir aussi C. S. Lightfoot – E. A. Ivison, The Amorium Project: the 1995 Excavation Season, *DOP* 51 (1998), 291-300.

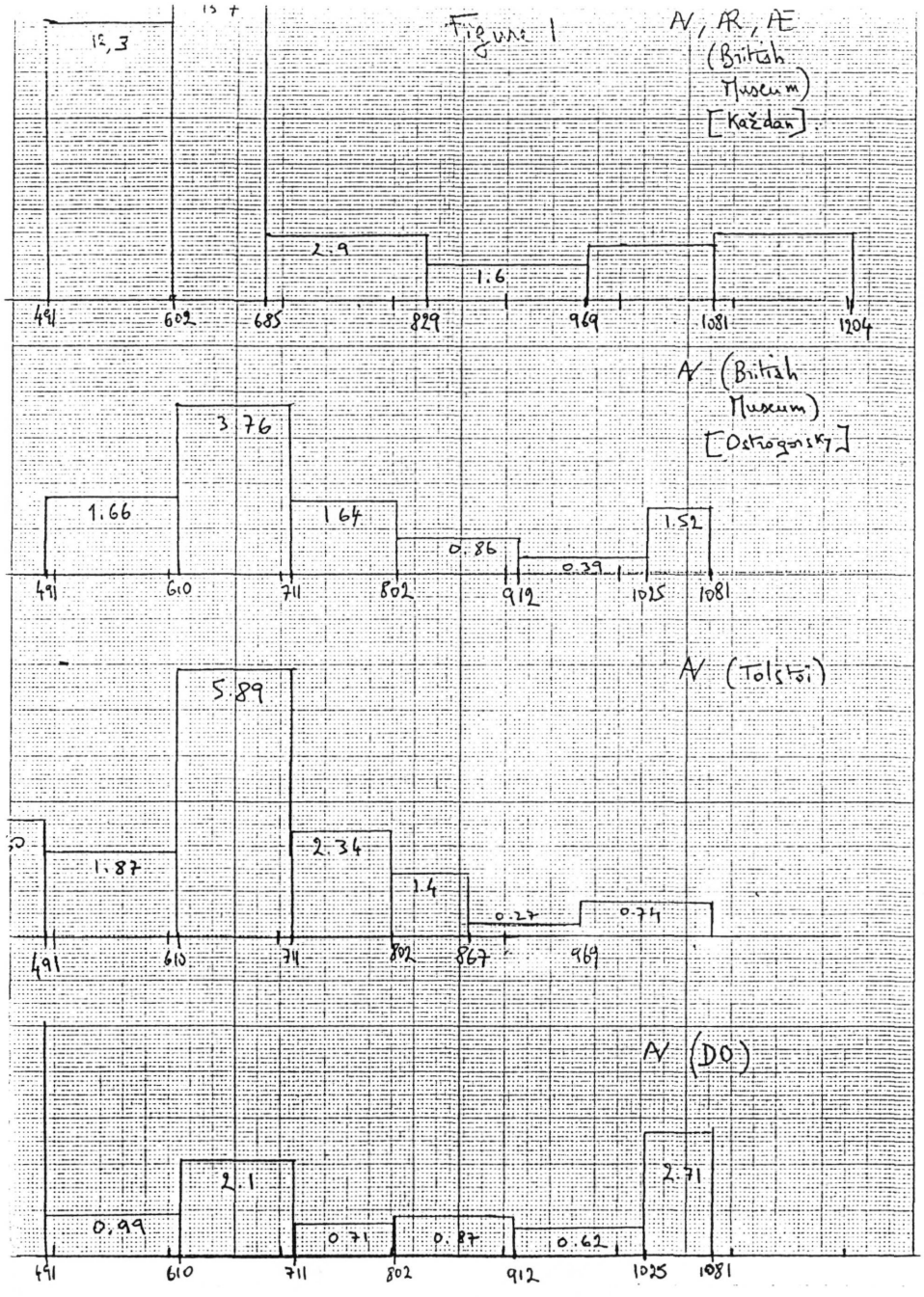

Figure 1 Nombre de monnaies byzantines conservées dans les grandes collections (Ve - XIIe siècle)

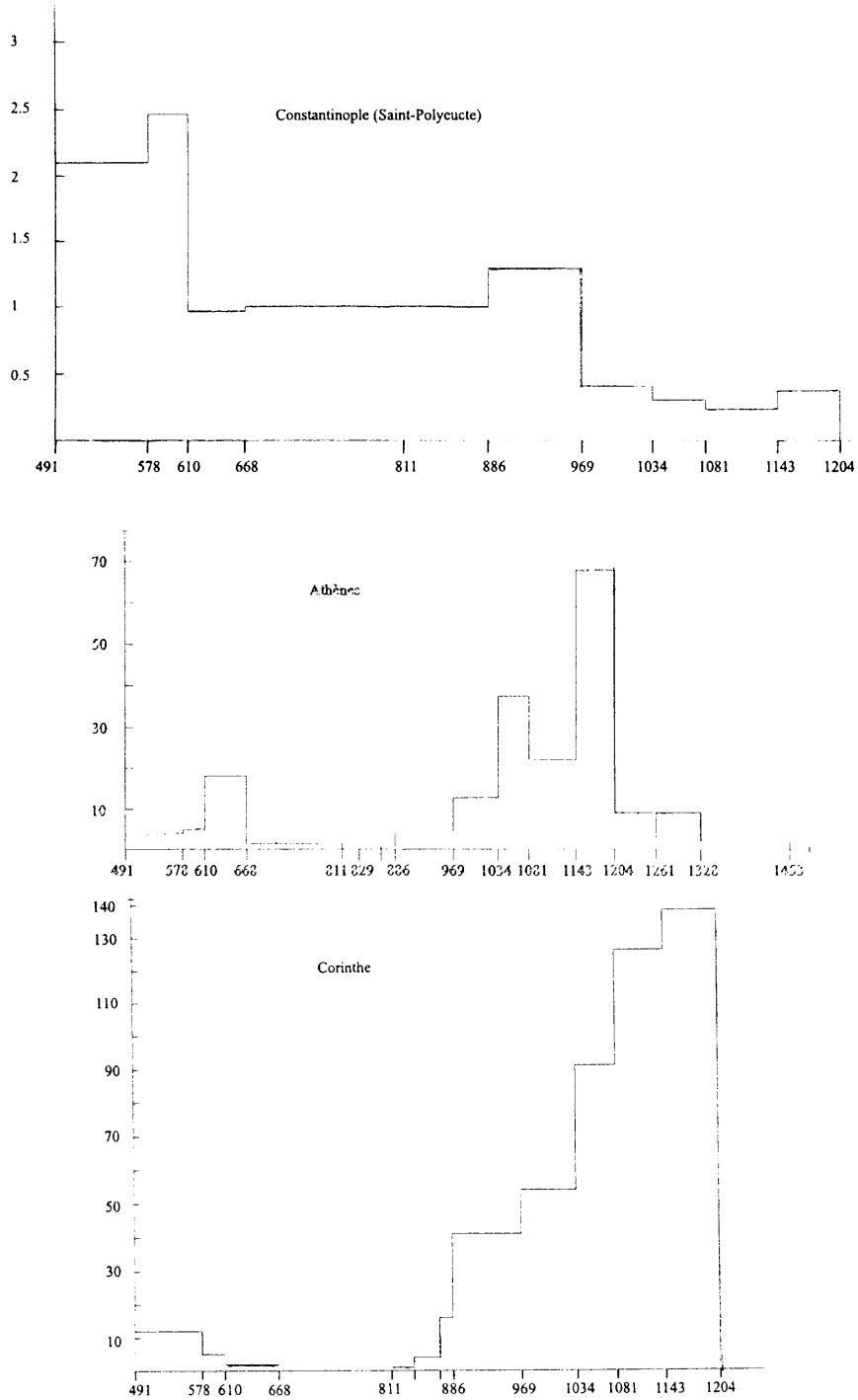

Figure 2 (a) Trouvailles de monnaies byzantines sur différents sites

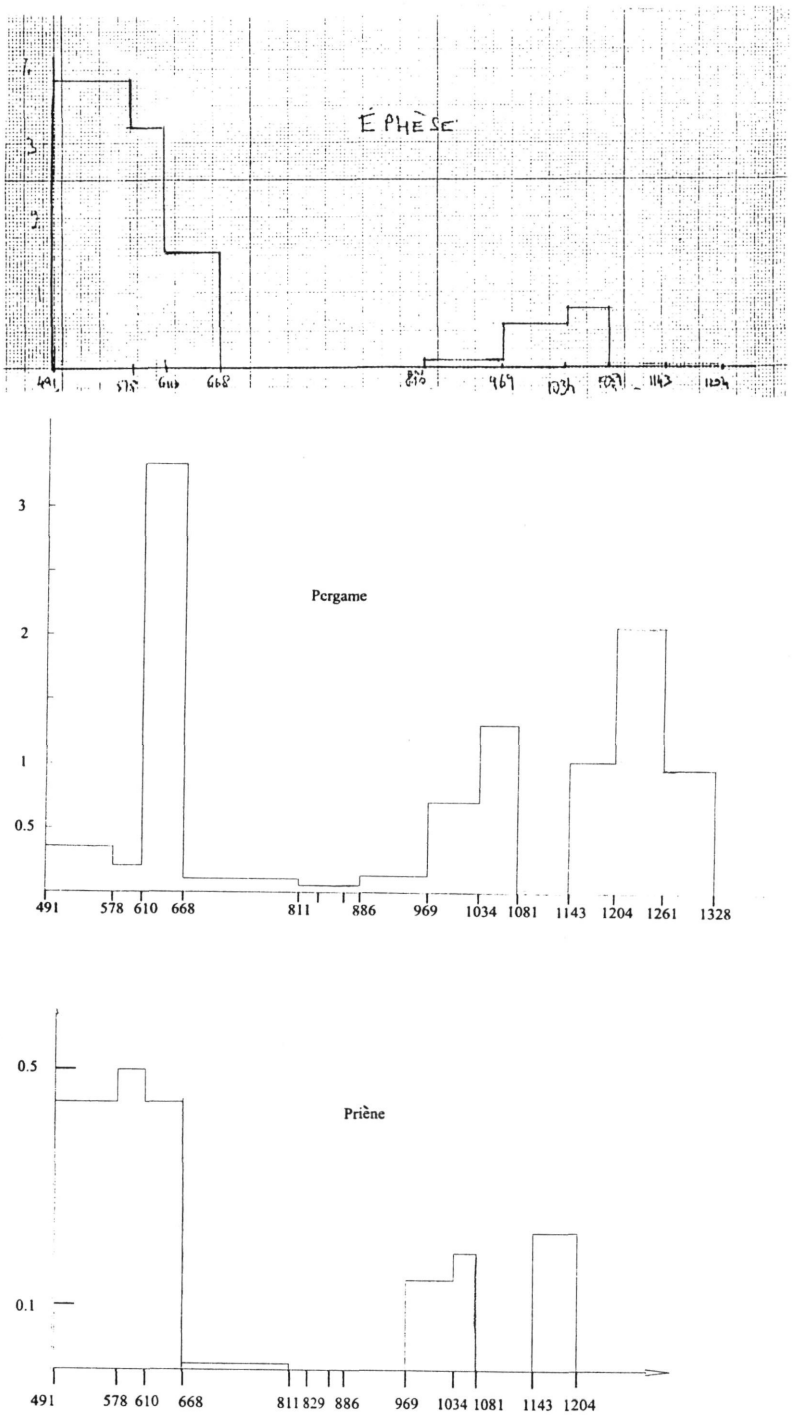

Figure 2 (b) Trouvailles de monnaies byzantines sur différents sites

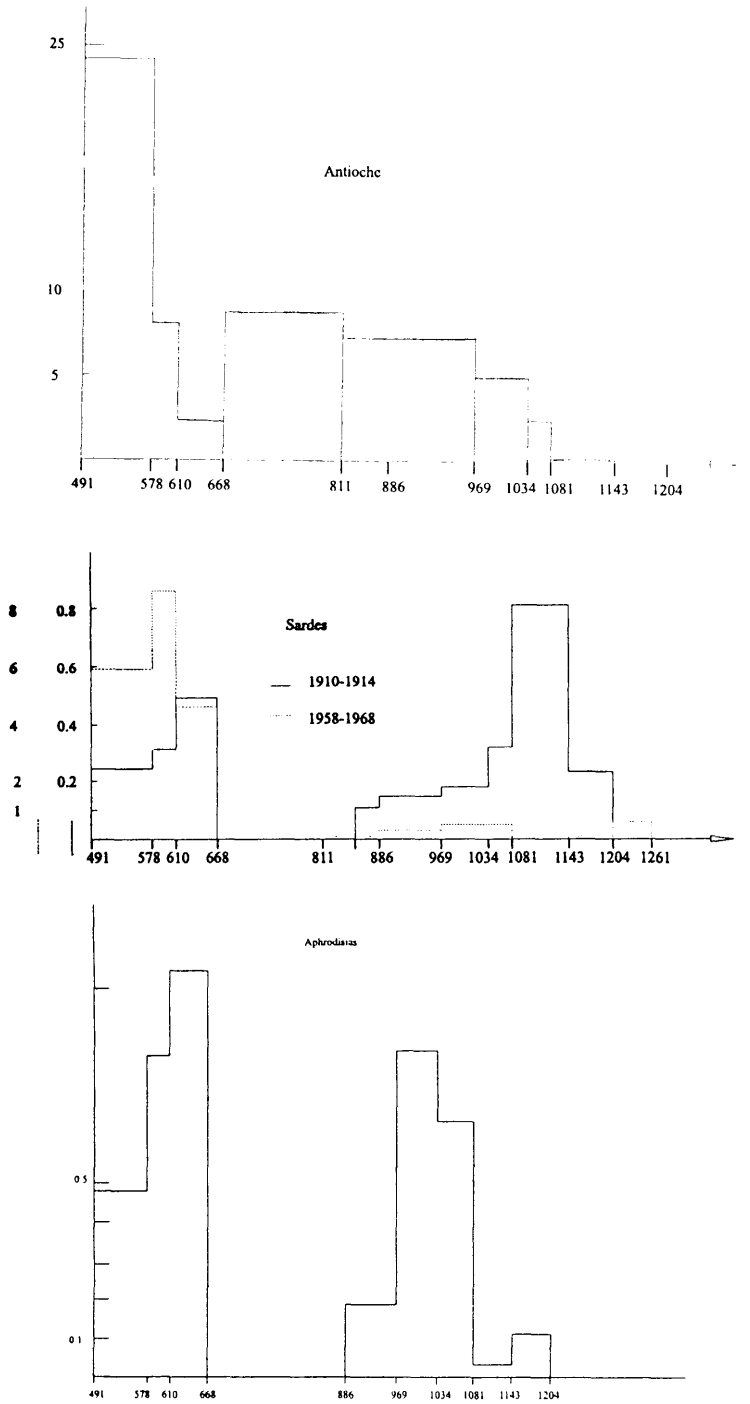

Figure 2 (c) Trouvailles de monnaies byzantines sur différents sites

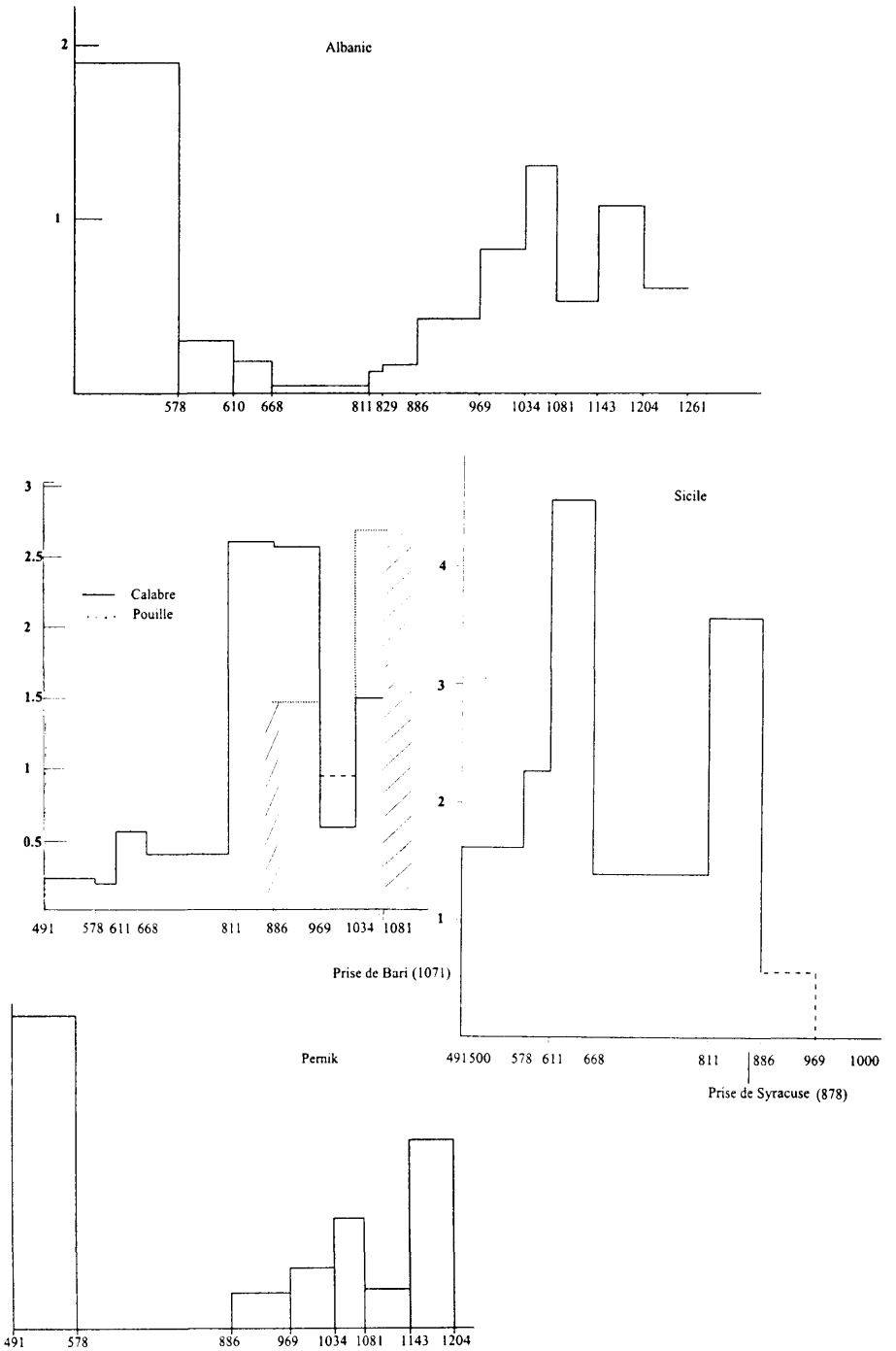

Figure 2 (d) Trouvailles de monnaies byzantines sur différents sites

ΒΑΣΩ ΠΕΝΝΑ

ΝΟΜΙΣΜΑΤΙΚΕΣ ΝΥΞΕΙΣ ΓΙΑ ΤΗ ΖΩΗ ΣΤΙΣ ΚΥΚΛΑΔΕΣ ΚΑΤΑ ΤΟΥΣ 8ο ΚΑΙ 9ο ΑΙΩΝΕΣ

Η μελέτη της διακίνησης των βυζαντινών νομισμάτων στις Κυκλάδες κατά την περίοδο των λεγόμενων «σκοτεινών» χρόνων αποτελεί ελκυστικό πεδίο έρευνας. Η αποδελτίωση ανασκαφικών εκθέσεων, καθώς και των Ευρετηρίων του Νομισματικού Μουσείου Αθηνών, αποκάλυψε άγνωστο νομισματικό υλικό από την περιοχή. Η αριθμητική υπόσταση του υλικού είναι ελάχιστη, όχι όμως αποθαρρυντική για μια προκαταρκτική προσπάθεια επιστημονικής άσκησης. Ο προσανατολισμός μιας τέτοιας έρευνας από μεθοδολογική άποψη εμπεριέχει την επανεξέταση των στοιχείων που έχουν ήδη καταγραφεί, την περιγραφή και ανάλυση των νέων, την ένταξή τους μέσα στη φειδωλή και αόριστη ιστορική και αρχαιολογική μαρτυρία και τέλος την καταγραφή ερωτημάτων που προκύπτουν με στόχο την οριοθέτηση μιας πιο συνθετικής και συλλογικής μελέτης στο μέλλον.

Η ιστορία των Κυκλάδων κατά τον 8ο αι. σηματοδοτείται από δύο σημαντικά γεγονότα, τα οποία επηρέασαν άμεσα την πολιτική σκηνή της περιόδου. Χρονολογικά πρώτη, σύμφωνα με τη *Χρονογραφία* του Θεοφάνη, έρχεται η έκρηξη του ηφαιστείου της Θήρας, το καλοκαίρι του 726, κατά το 10ο έτος της βασιλείας του Λέοντος Γ΄ Ισαύρου[1]. Η έκρηξη του ηφαιστείου της Θήρας ήρθε να κατοχυρώσει τις εικονομαχικές διαθέσεις του αυτοκράτορα. Δείγμα θεϊκού θυμού για τις εδωλολατρικές τάσεις των Χριστιανών, όπως ερμηνεύτηκε, εξυπηρετούσε άμεσα τα προπαγανδιστικά του σχήματα. Το επόμενο βήμα ήταν η καθαίρεση της εικόνας του Χριστού από τη Χαλκή πύλη των ανακτόρων, σύμφωνα με τον χρονογράφο.

Το δεύτερο σημαντικό γεγονός αποτελεί συνέχεια της ίδιας ιστορίας. Η αυτοκρατορική απόφαση για την καθαίρεση των εικόνων ξεσήκωσε το θρησκευτικό αίσθημα των κατοίκων της Ελλάδος και των Κυκλάδων, οι οποίοι επαναστάτησαν εναντίον του Λέοντος με ναυτική επιχείρηση και έστεψαν αυτοκράτορα κάποιο Κοσμά. Αρχηγοί της επιχείρησης ήταν ο τουρμάρχης των Ελλαδικών Αγαλλιανός και

1. Θεοφάνης, 404. Βλ. επίσης, *The Chronicle of Theophanes*, 559.

ο Στέφανος[2]. Στις 18 Απριλίου του 727 ο στόλος των Ελλαδικών και των Κυκλάδων νήσων κατέπλευσε στην πρωτεύουσα, αλλά το υγρό πυρ του αυτοκρατορικού στόλου επέφερε μεγάλη καταστροφή στα ελλαδικά και κυκλαδικά σκάφη και πολλοί άνδρες από τα πληρώματα πνίγηκαν. Όσοι από αυτούς διασώθηκαν προσχώρησαν στον αυτοκράτορα, ο Κοσμάς και ο Στέφανος αποκεφαλίστηκαν και ο γενναίος τουρμάρχης Αγαλλιανός *ἔνοπλος ἑαυτὸν ἐπόντωσεν.*

Τα αίτια της επανάστασης του Αγαλλιανού έχουν γίνει αντικείμενο πολύπλευρων επιστημονικών συζητήσεων. Μερικοί ιστορικοί της δίνουν θρησκευτικό χαρακτήρα και την εντάσσουν στο πλαίσιο των εικονόφιλων πεποιθήσεων του πληθυσμού των ευρωπαϊκών περιοχών σε αντίθεση με τις εικονομαχικές τάσεις των ανατολικών επαρχιών. Οι νέες ιδέες, όπως και στην εποχή των χριστολογικών ερίδων, έτσι και τώρα βρήκαν μεγαλύτερη απήχηση στις επαρχίες της Ανατολής, ενώ η Ελλάδα και η Ιταλική χερσόνησος, περιοχές με διαφορετική πνευματική και πολιτιστική παράδοση, εκδήλωσαν έντονα την αντίθεσή τους. Άλλοι ιστορικοί διακρίνουν στην επανάσταση μια τάση διαφύλαξης των εμπορικών συμφερόντων των δυτικών περιοχών, επομένως και των νησιών, απέναντι στην κρατική πολιτική[3].

Πέρα από τις πολιτικές, θρησκευτικές ή εκκλησιαστικές σκοπιμότητες που υποκίνησαν την αντίδραση των πληθυσμών του Ελλαδικού και νησιωτικού κόσμου η συμμετοχή των Κυκλάδων στην πολεμική αναμέτρηση με τον αυτοκράτορα, έναν αυτοκράτορα ικανό, με πρόσφατο θρίαμβο εναντίον του πανίσχυρου αραβικού στόλου, υπαινίσσεται σημαντική διοικητική και οικονομική υπόσταση, το μέγεθος της οποίας προς το παρόν μας διαφεύγει. Χωρίς να εμπλακούμε στην παρούσα διαπραγμάτευση με το γεωγραφικό προσδιορισμό του όρου Κυκλάδες[4], θα προσπαθήσουμε να σκιαγραφήσουμε την κατάσταση που επικρατούσε στο ευρύτερο Αιγαίο κατά τον 8ο αι.

Είναι γνωστό, ότι η αδυναμία του στόλου των Καραβησιανών να παρέμβει αποφασιστικά στην αραβική πολιορκία της Κωνσταντινουπόλεως το 717, έδωσε το έναυσμα στον ιδρυτή της δυναστείας των Ισαύρων για διοικητική και στρατιωτική αναδιάρθρωση της αυτοκρατορίας με στόχο τη δημιουργία ισχυρής θαλάσσιας αμυ-

---

2. Θεοφάνης, 405. Βλ. επίσης, *The Chronicle of Theophanes*, 560 και Elizabeth Malamut, *Les îles des l'empire byzantin*, τόμ. 1, Paris 1988, 70 και 106. Η Malamut τοποθετεί την εκστρατεία το 728.

3. Malamut, *Les îles*, 70-71. Βλ. επίσης Anna Avraméa, *Le Péloponnèse du IVe au VIIIe siècle. Changements et persistances*, Byzantina Sorbonensia 15, Paris 1997, 100, σημ. 143 και Ελεωνόρα Κουντούρα-Γαλάκη, *Ο βυζαντινός κλήρος και η κοινωνία των «σκοτεινών αιώνων»*, Μονογραφίες 3, Αθήνα 1996, 118, όπου εκφράζεται η άποψη ότι η ανταρσία πιθανόν να εκδηλώθηκε με παπική υποκίνηση.

4. Malamut, *Les îles*, 33-50 και 70, σημ. 211.

ντικής γραμμής ενάντια στην αραβική επέλαση[5]. Η κατάλυση του στόλου των Καραβησιανών και η ίδρυση του πρώτου ναυτικού θέματος των Κιβυρραιωτών, μεταξύ 717-732, σε συνδυασμό με τη δημιουργία μικρότερων αυτόνομων θεματικών ή περιφερειακών ναυτικών μονάδων, φαίνεται ότι αποτέλεσαν τον κεντρικό άξονα των σχετικών μεταρρυθμίσεων του Λέοντος Γ΄[6]. Αυτή πρέπει να ήταν περίπου η κατάσταση το 727, όταν ο στρατός και ο στόλος του θέματος της Ελλάδος με ενίσχυση τον τοπικό στόλο των Κυκλάδων και με επικεφαλής τον τουρμάρχη Αγαλλιανό επιχείρησαν να αντιμετωπίσουν τον Λέοντα Γ΄[7]. Ωστόσο, ο χρόνος ολοκλήρωσης των μεταρρυθμιστικών μέτρων του αυτόκρατορα δεν μπορεί να προσδιοριστεί με ακρίβεια.

Η εμβέλεια των διοικητικών μεταρρυθμίσεων του Λέοντος Γ΄ στην περιοχή των Κυκλάδων παραμένει σχεδόν άγνωστη. Οι γραπτές αναφορές είναι ελάχιστες και η αρχαιολογική μαρτυρία ελλειπής και αποσπασματική. Για παράδειγμα, τα εικονομαχικά μνημεία της Νάξου δεν μπορούν να ενταχθούν σε μια ή και περισσότερες συγκεκριμένες χρονικές περιόδους. Η χρονολόγησή τους τοποθετείται γενικά στον 8ο έως 9ο αι., αλλά κυρίως στον 9ο με βάση τεχνοτροπικές παρατηρήσεις[8]. Ωστόσο οι λόγοι που υιοθετήθηκε η ανεικονική ζωγραφική στο νησί παραμένουν άγνωστοι και πολλά είναι τα ερωτηματικά που αιωρούνται για την ερμηνεία του φαινομένου[9]. Η σύνδεσή της με την Εικονομαχία έχει βέβαια κατοχυρωθεί, αλλά αμφίβολο παραμένει το γεγονός σε ποιο βαθμό το φαινόμενο πρωτοεμφανίστηκε στο νησί κατά την πρώτη φάση της εικονομαχίας (726-787) και εξελίχθηκε στην πορεία της μακροχρόνιας έριδας[10]. Αντανακλά άραγε μια διοικητική αναδιάρθρωση του νησιού στο

5. Hélène Ahrweiler, *Byzance et la mer. La marine de guerre, la politique et les institutions maritimes de Byzance aux VIIe-XVe siècles*, Bibliothèque byzantine. Études 5, Paris 1966, 19-26. Malamut, *Les îles*, 305.

6. Ahrweiler, *Byzance et la mer*, 31-35.

7. Avraméa, *Le Péloponnèse*.

8. Μ. Χατζηδάκης, Εισαγωγικές σημειώσεις, στο *Νάξος*, Αθήνα 1989, 11. Μυρτάλη Αχειμάστου-Ποταμιάνου, Άγιος Ιωάννης ο Θεολόγος στ' Αδησαρού, στο *Νάξος*, Αθήνα 1989, 50-57, όπου και η παλαιότερη βιβλιογραφία. Αγάπη Βασιλάκη-Καρακατσάνη, Αγία Κυριακή- Άγιος Αρτέμιος, στο *Νάξος*, Αθήνα 1989, 58- 64, όπου και η παλαιότερη βιβλιογραφία. Γ. Μαστορόπουλος, Ένας ναξιακός ναός με άγνωστο ανεικονικό διάκοσμο, στο *Δ΄ Συμπόσιο Χριστιανικής Αρχαιολογικής Εταιρείας. Πρόγραμμα και Περιλήψεις Ανακοινώσεων*, Αθήνα 1984, 32-33. Μαρία Παναγιωτίδου, Τοιχογραφίες της Νάξου, στά *Πρακτικά Α΄ Πανελληνίου Συνεδρίου : Η Νάξος διά μέσου των αιώνων (Φιλώτι, 3-6 Σεπτεμβρίου 1992)*, Αθήνα 1994.

9. Αχειμάστου-Ποταμιάνου, Άγιος Ιωάννης, 53-57.

10. Η ανεικονική τέχνη της Νάξου με βάση την εικονογραφία μπορεί να διαιρεθεί σε δύο κατηγορίες: στην κατηγορία των θρησκευτικών ανεικονικών συμβόλων, κυρίως σταυρών (βλ. ενδεικτικά ανεικονικό διάκοσμο στην Πρωτόθρονη) και σε αυτή των γεωμετρικών, διακοσμητικών θεμάτων (βλ. ενδεικτικά Άγ. Ιωάννη Θεολόγο στ' Αδησαρού, Άγ. Αρτέμιο και Αγ. Κυριακή). Η διαφοροποίηση αυτή θα πρέπει να επανεξεταστεί με στόχο την ακριβέστερη χρονολόγηση των δύο παραπάνω κατηγοριών.

πλαίσιο των διοικητικών μεταρρυθμίσεων του Λέοντος Γ΄; Η αναδιάρθρωση αυτή έφερε ανακατατάξεις στην τοπική κοινωνία με μερική εγκατάσταση ξένου στρατιωτικού πληθυσμού ή με τη δημιουργία νέων κρατικών υπηρεσιών[11]; Θα μπορούσε άραγε το ανεικονικό ρεύμα τέχνης που παρατηρείται στη Νάξο να είναι άσχετο από μια ενδεχόμενη σημαντική θέση του νησιού στη διοίκηση του Αιγαίου πελάγους κατά τον 8ο αι. και να αποτελεί τοπική πρωτοβουλία, κάτω από την αραβική επίδραση στις πρώτες δεκαετίες του 9ου[12];

Σημειώνεται ότι η κατάσταση των νησιών κατά το πρώτο τέταρτο του 9ου αι. ήταν τελείως διαφορετική από αυτή της αρχής της εικονομαχίας. Ο αιώνας που πέρασε ζοφερός σε ιστορικά και στρατιωτικά γεγονότα σηματοδότησε αρκετές αλλαγές στην ιστορία της νησιωτικής Ελλάδος. Η σημαντικότερη αλλαγή εντοπίζεται στις αραβοβυζαντινές σχέσεις και πιο συγκεκριμένα στη διαδοχική ανατροπή των πρωτοβουλιών της κάθε πλευράς στη Μεσόγειο. Κατά τον 8ο αι. η βυζαντινή κυριαρχία στη Μεσόγειο που είχε αρχίσει να διαφαίνεται μετά τον θρίαμβο του Λέοντος Γ΄ το 717, καταξιώθηκε με νέα βυζαντινή ναυτική νίκη στην Κύπρο, το 747 και σταθεροποιήθηκε με την μετατόπιση του κέντρου του αραβικού κράτους από τη Δαμασκό στη Βαγδάτη. Ωστόσο στα τέλη του 8ου και στις πρώτες δεκαετίες του 9ου αι. η ανασύνταξη του αραβικού ναυτικού θα ανατρέψει τους ρόλους με επακόλουθο την κατάληψη της Κρήτης από τους Άραβες στα τέλη της βασιλείας του Μιχαήλ Β΄ (820-829)[13] και την αραβική υπεροχή στο Αιγαίο για περισσότερο από έναν αιώνα[14].

Αναφορικά με την ιστορία της Νάξου κατά την περίοδο που εξετάζουμε, σημαντική αρχαιολογική μαρτυρία αποτελεί, εκτός από τους ναούς με την ανεικονική

---

11. Βλ. Κουντούρα-Γαλάκη, *Κλήρος*, 121-123, όπου η ίδρυση του θέματος των Κιβυρραιωτών και λίγο αργότερα η ίδρυση του θέματος των Θρακησίων συνδυάζονται με συγκεκριμένη πολιτική των εικονομάχων Ισαύρων. Στόχος αυτής της πολιτικής ήταν η δημιουργία νέων θεματικών διοικήσεων και ο διορισμός σε αυτές πιστών στρατιωτικών διοικητών, και εκκλησιαστικών αξιωματούχων. Βλ. επίσης στην ίδια σ. 125-126, όπου γίνεται αναφορά σε διοικητικές και εκκλησιαστικές μεταρρυθμίσεις στη νήσο Κρήτη κατά την ίδια περίπου περίοδο.

12. Το ερώτημα αυτό έχει διατυπωθεί από όλους σχεδόν τους μελετητές που αναφέρονται στην σημ. αρ. 8. Η Βασιλάκη- Καρακατσάνη, Αγία Κυριακή, 63-64 φαίνεται ωστόσο περισσότερο κατηγορηματική για μια αραβική επίδραση, τουλάχιστον σε ό,τι αφορά τη διακόσμηση του Αγ. Αρτεμίου και της Αγ. Κυριακής.

13. Για τη χρονολογία κατάληψης της Κρήτης από τους Άραβες, βλ. Malamut, *Les îles*, 72-77 και Δ. Τσουγκαράκης, Η Βυζαντινή Κρήτη, στο *Κρήτη: Ιστορία και Πολιτισμός*, έκδ. Ν. Μ. Παναγιωτάκης, τόμ. 1, Ηράκλειο 1987, 343-346.

14. Η ανακατάληψη της Κρήτης τον Μάρτιο του 961, από τον μετέπειτα αυτοκράτορα Νικηφόρο Β΄ Φωκά, θεωρείται ένα από τα μεγαλύτερα στρατιωτικά επιτεύγματα της Μακεδονικής δυναστείας. Για περισσότερες λεπτομέρειες, βλ. Τσουγκαράκης, Κρήτη, 355-360.

διακόσμηση, και το κάστρο τ' Απαλίρου[15]. Κτισμένο σε απότομο λόφο ύψους 500 περίπου μέτρων βρίσκεται σε εξαιρετικά επίκαιρη θέση και ελέγχει όχι μόνο εκτεταμένες καλλιεργήσιμες εκτάσεις, αλλά και τη θαλάσσια περιοχή μεταξύ Νάξου, Πάρου και Ίου. Η παραπάνω περιοχή πιθανότατα αποτελούσε τμήμα της διαδρομής από την Κρήτη στην Κωνσταντινούπολη με ενδιάμεσο σταθμό την Ίο, όπου και εκεί έχει εντοπιστεί σημαντικό βυζαντινό κάστρο της ίδιας περιόδου, σε θέση μάλιστα που έχει οπτική επαφή με το κάστρο τ' Απαλίρου. Οι δεξαμενές νερού, ο σημαντικός αριθμός εκκλησιών μέσα και έξω από τον οχυρωματικό περίβολο, οικιστικά ίχνη εκτός περιβόλου υποδηλώνουν μια έντονη οικιστική δραστηριότητα. Η ίδρυση του κάστρου συνδέεται με τη δύσκολη περίοδο των πρώτων αραβικών επιδρομών στα τέλη του 7ου ή στις αρχές του 8ου αι., όταν οι κάτοικοι των παράλιων οικισμών της Νάξου αναγκάστηκαν να μετακινηθούν σε ασφαλέστερα μέρη της ενδοχώρας. Η παραπάνω άποψη φαίνεται πολύ πιθανή. Συμπληρωματικά εκφράζουμε την υπόθεση ότι η ίδρυση του κάστρου τ' Απαλίρου ίσως να εντάσσεται στο ευρύτερο πλαίσιο της κρατικής μέριμνας με στόχο την αμυντική ενδυνάμωση των νησιών, στα πρώτα χρόνια της βασιλείας του Λέοντος Γ΄.

Ενδιαφέρον παρουσιάζουν και οι ανασκαφές της Νάξου, οι οποίες έχουν φέρει στο φως μικρές οικιστικές εγκαταστάσεις βυζαντινών χρόνων, χωρίς όμως να έχουν μελετηθεί προς το παρόν διεξοδικά. Το ίδιο ισχύει και για άλλα κυκλαδίτικα νησιά[16]. Από τη Νάξο ενδεικτικά αναφέρουμε την ανασκαφή στα Απλώματα, όπου εντοπίστηκε οικία της ύστερης αρχαιότητας με αρκετούς βοηθητικούς χώρους, μερικοί από τους οποίους πιθανότατα βρίσκονταν σε χρήση μέχρι και τα μέσα του 8ου αι. μ.Χ. Η διαπίστωση αυτή επιβεβαιώνεται και από την εύρεση σόλιδου του Κωνσταντίνου Ε΄ Κοπρώνυμου (741-775)[17].

---

15. Γ. Μαστορόπουλος, Το «κάστρο τ' Απαλίρου»: ένα πρώιμο βυζαντινό οχυρό στο Αιγαίο, στο *ΙΘ΄ Συμπόσιο Χριστιανικής Αρχαιολογικής Εταιρείας. Πρόγραμμα και Περιλήψεις Εισηγήσεων και Ανακοινώσεων*, Αθήνα 1999, 75-76.

16. Ενδεικτικά αναφέρουμε βυζαντινά οικιστικά λείψανα κοντά στο ναό του Αγ. Θωμά στη Σίφνο, στη θέση Ποθητού. Ιδιαίτερο ενδιαφέρον παρουσιάζει η κτητορική επιγραφή του ναού, η οποία χρονολογείται το 787. Η επιγραφή μαρτυρεί την ίδρυση του ναού απο το ζεύγος Ευστόργη και Κοσμού και των παιδιών τους Λέοντα, Νικήτα και Λάμπουσα. Βλ. L. Politis, A Byzantine Inscription from Siphnos, *Okeanos: Essays Presented to Ihor Ševčenko on His Sixtieth Bithday by his Colleagues and Students* (=*Harvard Ukrainian Studies*, 7, 1983), 548-552. Από το παλιό ναό του Αγ. Θωμά τίποτε δεν σώζεται πλέον. Πρόσφατα η σημαντική επιγραφή μεταφέρθηκε από το μοναστήρι της Παναγίας της Βρύσης, όπου εφυλάσσετο, για να εντοιχιστεί στο σύγχρονο ναΰδριο του Αγ. Θωμά (κτήμα Γούναρη), ακολουθώντας τη νεοελληνική πραγματικότητα. Η επιστροφή της επιγραφής σε μουσειακό, στεγασμένο χώρο είναι επιτακτική.

17. Β. Λαμπρινουδάκης, Ανασκαφή Νάξου, *ΠΑΕ* 1993, Αθήνα 1996, 162-163. Για τον τύπο του νομίσματος, βλ. *DOC*, III_1, 299-300 (Class 1): 741-751

Η νομισματική μαρτυρία από τη Νάξο, για την περιόδο 8ου-9ου αι., εμπλουτίζεται επίσης και με ένα εξίσου σπάνιο, από ανασκαφικής απόψεως, μιλιαρέσιο του Λέοντος Ε΄ Αρμενίου (813-820)[18]. Συγκεκριμένα, βρέθηκε στην ανασκαφή του οικοπέδου Σκορδίλη στη Γρόττα, όπου αποκαλύφθηκε συγκρότημα δεξαμενών βυρσοδεψείου μεσοβυζαντινής περιόδου[19].

Είναι γνωστό ότι ο 8ος και εν μέρει ο 9ος αι. είναι ισχνοί σε νομισματικά ευρήματα σε όλη την έκταση της βυζαντινής αυτοκρατορίας, γεγονός που έχει προκαλέσει μακροχρόνιες και ποικίλες συζητήσεις, αναφορικά με τα αίτια της συρρίκνωσης της νομισματικής κυκλοφορίας[20]. Συνεπώς τα δύο μεμονωμένα ευρήματα από τη Νάξο, τα οποία μάλιστα πρόκειται για νομίσματα από πολύτιμο μέταλλο, σχετικά μεγάλης δηλαδή χρηματικής αξίας, αποκτούν μια άλλη διάσταση και προκαλούν, σε συνδυασμό και με την υπόλοιπη αρχαιολογική μαρτυρία, ελπιδοφόρες σκέψεις. Προκαταρτικά σημειώνεται ότι τα μνημεία της Νάξου υπαινίσσονται, τηρουμένων των αναλογιών, δημογραφική άνθηση κατά τον 8ο και 9ο αι., η οποία προφανώς συνοδευόταν και από αυξημένες ανθρώπινες δραστηριότητες στη σφαίρα της τοπικής ή και της ευρύτερης παραγωγής και οικονομίας.

Ο επόμενος σταθμός της αρχαιολογικής-νομισματικής μας περιήγησης στα νησιά των Κυκλάδων είναι η Θήρα (Σαντορίνη). Η ανεύρεση νομισματικού «θησαυρού» του 9ου αι., κατά τη διάρκεια των παλαιών γερμανικών ανασκαφών από τον Hiller von Gaertringen στην οχυρή περιοχή της αρχαίας Θήρας, στο Μέσα Βουνό[21], αποτελεί σπανιότατο αρχαιολογικό εύρημα της περιόδου, η τύχη του οποίου δυστυχώς σήμερα αγνοείται[22]. Συγκεκριμένα ο θησαυρός βρέθηκε σε οικοδόμημα πρόχειρης κατασκευής στην ανατολική παρειά του λόφου.

---

18. Μάντω Οικονομίδου, Νομισματικό Μουσείο, *ΑΔ* 41 (1986), *Χρονικά*, Αθήνα 1990, σ. 1, πίν. 1, αρ. 7. Για τον τύπο του νομίσματος, βλ. *DOC*, III_1, σ. 376 (Class 1): 813-820

19. Β. Λαμπρινουδάκης, Ανασκαφή Νάξου, *ΠΑΕ* 1982, Αθήνα 1984, 253-255. Η γενική αυτή χρονολόγηση στηρίζεται σε δύο στοιχεία: σε θωράκιο παλαιοχριστιανικού άμβωνα που βρέθηκε σε β΄ χρήση εντοιχισμένο στις λεκάνες της βιοτεχνικής εγκατάστασης και σε τάφους του 14ου αι. μ.Χ, οι οποίοι ανοίχτηκαν μέσα στην επίχωσή της. Η μελέτη της κεραμεικής πιθανόν να δώσει στοιχεία για ακριβέστερη χρονολόγηση. Για μια επισκόπηση της γλυπτικής στη Νάξο κατά τους 8ο και 9ο αιώνες, βλ. Χ. Πέννας, *Μελέτη Μεσοβυζαντινής Γλυπτικής. Νάξος-Πάρος*, Υπουργείο Πολιτισμού -2η Εφορεία Βυζαντινών Αρχαιοτήτων, Αθήνα 2000, 13-16.

20. Για μια σχετικά πρόσφατη επισκόπηση του προβλήματος, βλ. Βάσω Πέννα, Η ζωή στις βυζαντινές πόλεις της Πελοποννήσου: η νομισματική μαρτυρία (8ος-12ος αι. μ.Χ.), στο *Μνήμη Martin J. Price*, Βιβλιοθήκη της Ελληνικής Νομισματικής Εταιρείας 5, Αθήνα 1996, 195-264.

21. F. Hiller von Gaertringen – P. Wilski, στο *Stadtgeschichte von Thera: Thera, Untersuchungen, Vermessungen und Ausgrabungen in den Jahren 1895-1902*, vol. III, Berlin 1904, 13 και 200.

22. Ο «θησαυρός» δεν εντοπίστηκε στο Νομισματικό Μουσείο Αθηνών - έρευνα έγινε και στο Εθνικό Αρχαιολογικό Μουσείο, με τη βοήθεια της Εφόρου κας Ηούς Ζερβουδάκη -, αλλά ούτε και στο

Ο «θησαυρός» περιείχε 29 μιλιαρέσια του αυτοκράτορα Θεοφίλου και ένα σόλιδο πιθανότατα του Μιχαήλ Β΄[23]. Τα μιλιαρέσια, σύμφωνα με την περιγραφή των ανασκαφέων, ανήκαν στην ίδια κατηγορία με τη χαρακτηριστική επιγραφή στον οπισθότυπο *Θεόφιλος, δοῦλος Χριστοῦ, πιστὸς ἐν αὐτῷ βασιλεὺς Ῥωμαίων*. Η χρονολογία των σπάνιων αυτών κοπών τοποθετείται από τον Grierson στην περίοδο 830/1-838[24]. Η παρόμοια προσφώνηση του αυτοκράτορα ως «δούλου του Χριστού» στην πρώτη χρονολογικά σειρά των χρυσών σολίδων της βασιλείας του, σε συνδυασμό και με άλλες νομισματικές παρατηρήσεις, συνηγορεί για μια πιο πρώιμη χρονολόγηση των μιλιαρέσιων του θησαυρού, στην αρχή δηλαδή της βασιλείας του Θεοφίλου, γύρω στο 829[25]. Στην ίδια περίπου χρονική περίοδο θα πρέπει να συντελέστηκε και η απόκρυψη του ευρήματος.

Η αδυναμία να εξετάσουμε σήμερα το εύρημα «ιδίοις όμμασι» στερεί τη δυνατότητα συστηματικής μελέτης του. Ωστόσο, η ομοιογένεια των κοπών, σε συνδυασμό και με τη σπανιότητα του τύπου τους, υπαινίσσονται ότι ο «θησαυρός» δεν αποτελεί προϊόν επιλεκτικού και σταδιακού αποθησαυρισμού. Προφανώς πρόκειται για ένα ποσόν που κατέληξε στον κάτοχό του μια δεδομένη στιγμή υπό μορφή συγκεκριμένης πληρωμής. Ωστόσο, οι συνθήκες απώλειας ή απόκρυψής του «θησαυρού», καθώς και η ταυτότητα του κατόχου του δύσκολα ιχνηλατούνται.

Ανεξάρτητα όμως από αυτούς τους προβληματισμούς ο «θησαυρός» της Θήρας υποδηλώνει ότι στο πρώτο μισό του 9ου αι. ο οχυρός οικισμός στο Μέσα Βουνό είχε να επιδείξει κάποια δραστηριότητα. Από την ίδια περιοχή μαρτυρούνται επίσης ένας φόλλις του Νικηφόρου Α΄[26] και τρεις φόλλεις του Μιχαήλ Β΄ και Θεοφίλου[27].

Χωρίς αμφιβολία η κατάληξη του θησαυρού στο Μέσα Βουνό, είτε αναγκαστικά γιατί ο κάτοχός του ήθελε να αποφύγει τις επιδρομές που έπληξαν τα παράλια

αρχαιολογικό Μουσείο Σαντορίνης, όπως με πληροφόρησε ο υπεύθυνος για τη Σαντορίνη αρχαιολόγος της ΚΑ΄ Εφορείας Προϊστορικών και Κλασικών Αρχαιοτήτων Χ. Σιγάλας.

23. M. Metcalf, *Coinage in the Balkans (820-1355)*, Institute for Balkan Studies 80, Θεσσαλονίκη 1965, 28.

24. Για τον τύπο, βλ. *DOC*, III$_1$, 431 (Class III): 830/1-c.838.

25. Vasso Pennas, *Byzantine Monetary Affairs during the 8th, 9th, 10th and 11th Centuries*, DPhil Dissertation, Oxford 1990, Bodleian Library (DPhil.c. 8813-4).

26. Για τον τύπο του νομίσματος, βλ. *DOC*, III$_1$, 357 (Class 1): 802-803.

27. Για τον τύπο των τριών νομισμάτων, βλ. *DOC*, III$_1$, 397 (Class 2): 821-829. Τα τέσσερα χάλκινα νομίσματα αυτής της ενότητας φυλάσσονται στο Μουσείο Μυκόνου και πιθανότατα προέρχονται από τις παλιές γερμανικές ανασκαφές της Αρχαίας Θήρας. Στη δημοσίευση των F. Hiller von Gaertringen – P. Wilski, *Thera*, 200 και ειδικότερα σημ. 3 αναφέρονται από την περιοχή της Αγοράς της Αρχαίας Θήρας, νόμισμα τους αυτοκράτορα Μιχαήλ και άλλο ένα χάλκινο του Μιχαήλ Β΄ και Θεοφίλου. Είναι δύσκολο να διασαφηνιστεί αν κάποιο από τα νομίσματα που φυλάσσονται στο Μουσείο Μυκόνου ανήκουν σε αυτή την ανασκαφική ομάδα.

των Κυκλάδων το φθινόπωρο του 829[28], είτε ηθελημένα γιατί εκεί ήταν ο τόπος της παραμονής ή της επαγγελματικής του θέσης, αποτελεί χρήσιμο πυρήνα μελλοντικών ερευνών. Προκαταρκτικά επισημαίνεται ότι στην περιγραφή των ιστορικών γεγονότων των τελευταίων χρόνων της βασιλείας του Μιχαήλ Β΄ (820-829) κυρίαρχη θέση κατέχει η ανασύσταση του βυζαντινού στόλου και η οργάνωση εκστρατείας, με επικεφαλής τον Ωορύφα, για ανακατάληψη της αραβοκρατούμενης Κρήτης και απελευθέρωση άλλων μικρότερων νησιών[29]. Μολονότι η επιχείρηση στην Κρήτη απέτυχε, ο ανανεωμένος βυζαντινός στόλος με την ονομασία *τεσσαρακοντάριον* ή *σαρακοντάριος στρατὸς* - όνομα που προήλθε από την έκτακτη αμοιβή κάθε στρατιώτη με το ποσόν των 40 νομισμάτων - ανέλαβε σε μόνιμη βάση τη φρούρηση των νησιών, καθώς και εκκαθαριστικές επιχειρήσεις εναντίον των Αράβων της περιοχής. Στο πλαίσιο ανασυγκρότησης της νησιωτικής άμυνας στις αρχές του 9ου αι. ο «θησαυρός» της Θήρας πιθανόν να είναι ενδεικτικός εγκατάστασης φρουράς στο νησί και ειδικότερα στον οχυρό οικισμό του Μέσα Βουνού, λίγο μετά την ανάρρηση στο βυζαντινό θρόνο του Θεοφίλου και να αντιπροσωπεύει στρατιωτική πληρωμή. Σύμφωνα άλλωστε με ορισμένους ιστορικούς η προγραμματισμένη από τον Μιχαήλ Β΄ εκστρατεία γοήτρου κατά των Αράβων της Κρήτης ολοκληρώθηκε από τον διάδοχό του, τον Θεόφιλο[30].

Τα μιλιαρέσια του «θησαυρού» Σαντορίνης ανήκουν στην ομάδα που διέπεται από τάση μεταρρύθμισης τόσο στην εμφάνιση, όσο και στο βάρος της κοπής: η διάμετρος είναι μεγαλύτερη από αυτή του παραδοσιακού τύπου και το θεωρητικό βάρος έχει αυξηθεί από 2,27 γρ. σε 3,41 γρ. Τα αίτια της μεταρρύθμισης παραμένουν άγνωστα· το εύρημα όμως της Θήρας υποδηλώνει ότι η προώθηση του αναβαθμισμένου μιλιαρέσιου, στην αρχή της βασιλείας του Θεοφίλου, εξυπηρετούσε μια συγκεκριμένη πολιτική[31]. Ειδικότερα αποσκοπούσε στη μισθοδοσία του θεματικού στρατού,

---

28. Malamut, *Les îles*, 109 (χρονολογικός πίνακας).

29. Malamut, *Les îles*, 77. Ahrweiler, *Byzance et la mer*, 74 και 112. W. Treadgold, *The Byzantine Revival 780-842*, Stanford, CA 1988, 255-257.

30. Malamut, *Les îles*, 78 και Τσουγκαράκης, Κρήτη, 345-346.

31. Τα αναβαθμισμένα μιλιαρέσια θα μπορούσαν ίσως να ενταχθούν στο γενικότερο μεταρρυθμιστικό πρόγραμμα του Θεοφίλου αναφορικά με την κυκλοφορία και τη χρήση του νομίσματος. Είναι η περίοδος όπου η ξαφνική αύξηση της διακίνησης και της κατανάλωσης του χρήματος δημιουργεί φαινόμενα πληθωρισμού· βλ. D. M. Metcalf, *Coinage in South-Eastern Europe 820-1396*, London 1979, 33. Είναι γνωστό ότι ο ίδιος ο Θεόφιλος κατέβαινε έφιππος στην αγορά της Κωνσταντινούπολης για να ελέγξει τις τιμές των προϊόντων καθημερινής ανάγκης, βλ. R. Jenkins, *Byzantium: The Imperial Centuries AD 610-1071*, London 1966, 146-147 και είναι ο ίδιος που εισήγαγε ένα αρκετά πολύπλοκο σύστημα ελέγχου παραγωγής και κυκλοφορίας του χάλκινου νομίσματος, βλ. Metcalf, *Coinage*, 29-33. Pennas, *Byzantine Monetary Affairs*, 167-213. Γεννάται λοιπόν το ερώτημα, αν η αναβάθμιση του μιλιαρέσιου από

ενώ το μεγαλύτερο βάρος του φαίνεται ότι αποτελούσε ένα επί πλέον δέλεαρ για την αποδοχή του νομίσματος εκ μέρους των στρατιωτών. Άλλωστε, όπως είδαμε πιο πάνω, ένα σημαντικό κίνητρο για να στρατολογηθούν οι στρατιώτες στο στόλο του Ωορύφα αποτελούσε το *τεσσαρακοντάριον.*

Η Θήρα, η έκρηξη του ηφαιστείου της οποίας τόση αίσθηση έκαμε στις αρχές του 8ου αι., ήταν ένα ανθρώπινο πέρασμα που σύντομα ανέκαμψε από τη φυσική καταστροφή. Είναι αδύνατο ωστόσο με τα διαθέσιμα αρχαιολογικά δεδομένα να αναπλάσσουμε την ιστορική εξέλιξη του νησιού. Η παλαιοχριστιανική βασιλική του 7ου αι. στην Περίσσα, στο δραστήριο επίνειο της παλιάς πόλης, μερικά άλλα ερείπια στην άμεση γειτνίασή της, ένας χρυσός σόλιδος του Λέοντος Γ΄ Ισαύρου (717-741)[32] και ένα χάλκινο νόμισμα του Λέοντος Ε΄ Αρμενίου (813-820)[33], που βρέθηκαν σε χώρους της βασιλικής, αποτελούν ενθαρρυντικά στοιχεία για την εξέλιξη της έρευνας.

Στη νομισματική περιήγησή μας στα νησιά του βυζαντινού Αιγαίου θα σταματήσουμε επίσης στη Δήλο και στην ευρύτερη περιοχή της. Ο παλαιός Έφορος Δ. Σταυρόπουλος παρέδωσε στο Νομισματικό Μουσείο χάλκινο νόμισμα του Λέοντος Δ΄ (775-780)[34], πιθανόν από το μικρό νησί Ρήνεια[35] και από το Μουσείο Μυκόνου μιλιαρέσιο Λέοντος Ε΄ (813-820)[36]. Στη Δήλο το 1904, κοντά στη στοά του Φιλίππου, βρέθηκε μιλιαρέσιο του Μιχαήλ Α΄ και Θεοφυλάκτου (811-813), καθώς και μιλιαρέσιο του Μιχαήλ Β΄ και Θεοφίλου (821-829)[37], ενώ το 1906 σποράδην ΒΔ

τον Θεόφιλο, στην αρχή της βασιλείας του, αποτελούσε κίνητρο για την αύξηση της κυκλοφορίας του ασημένιου νομίσματος, με στόχο τη χρηματική κλιμάκωση και συνεπώς τη διασφάλιση της σταθερότητας του σολίδου. Η προώθηση του αναβαθμισμένου μιλιαρέσιου σε στρατιωτικές πληρωμές ίσως να απέβλεπε σε μια δυναμική αύξηση της κυκλοφορίας των ασημένιων κοπών. Ο εύκολος αποθησαυρισμός των συγκεκριμένων μιλιαρέσιων πιθανόν ανάγκασαν τον αυτοκράτορα να εγκαταλείψει την προσπάθεια και να επαναφέρει το μιλιαρέσιον στον παραδοσιακό του χαρακτήρα, βλ. *DOC,* III_1, 413.

32. Για τον τύπο του νομίσματος, βλ. *DOC,* III_1, 243- 244 (Class IIb): 720-725.

33. Για τον τύπο του νομίσματος, βλ. *DOC,* III_1, 377 -378 (Class 1): 813.

34. Αρ. ευρ. 1900-1901/Δ΄, αρ. 33. Στο ευρετήριο αναφέρεται ως Κωνσταντίνος Ε΄. Για τον τύπο του νομίσματος, βλ. *DOC,* III_1, σ. 331-332 (Class 1): 776-778

35. Για τις ανασκαφές του Σταυρόπουλου στην Ρήνεια, βλ. *ΠΑΕ* 1898-1900.

36. Αρ. ευρ. 1893/94, ΙΘ΄, αρ. 20. Για τον τύπο του νομίσματος, βλ. *DOC,* III_1, 376-337 (Class 1): 813-820.

37. Νομισματικό Μουσείο Αθηνών: αρ. ευρ. 1906-1907/Κστ΄(z), αρ. 97 και 98 αντίστοιχα. Για τους τύπους των αντίστοιχων νομισμάτων, βλ. *DOC,* III_1, 366 και 395-396.

του Ιερού φόλλις του Θεοφίλου (828-840)[38]. Από τη Δήλο μαρτυρείται επίσης χάλκινη κοπή Λέοντος Ε΄[39].

Από την Μαρκιανή Αμοργού προέρχεται μιλιαρέσιον Λέοντος Γ΄ Ισαύρου[40], ενώ στο νησί Πολύαιγος, μεταξύ Μήλου και Κιμώλου, βρέθηκε επιφανειακά φόλλις Κωνσταντίνου Ε΄, νομισματοκοπείου Συρακουσών[41]. Τέλος μιλιαρέσιο Μιχαήλ Β΄ και Θεοφίλου έχει δωρηθεί στο Νομισματικό Μουσείο, μαζί με αρχαίο νόμισμα Σίφνου, από τον Μ. Καμπάνη και πιθανότατα προέρχεται και αυτό από τις Κυκλάδες[42].

Τα νομισματικά ευρήματα από τη Νάξο, τη Θήρα, την Αμοργό, τη Δήλο, τη Ρήνεια και την Πολύαιγο, σε συνδυασμό και με τη γενικότερη αρχαιολογική μαρτυρία, αντικατοπτρίζουν μια διαφορετική εικόνα από αυτή που διαγράφεται σε άλλες, ηπειρωτικές περιοχές τόσο του Ελλαδικού (Κόρινθος, Σπάρτη, Αθήνα, Θήβα κ.λπ.), όσο και του Μικρασιατικού χώρου (Σάρδεις, Έφεσος, Σμύρνη κ.λπ.). Η συρρίκνωση της νομισματικής κυκλοφορίας στις περιοχές αυτές κατά τη διάρκεια του 8ου αι. μέχρι και το β΄ τέταρτο του 9ου αι. έχει συνδυαστεί με το γενικότερο πρόβλημα της παρακμής των αστικών κέντρων[43]. Αντίθετα η μαρτυρία από τα νησιά των Κυκλάδων δείχνει ότι η ζωή δεν έπαψε να κυλά πάνω σε αυτά, παρά τις αντίξοες συνθήκες που προέκυψαν με την εμφάνιση των Αράβων στο Αιγαίο. Η Νάξος και η Σαντορίνη πιθανόν να κατείχαν σημαντική θέση στη διοίκηση του Αιγαίου Πελάγους σε διαφορετικές ίσως εποχές και κάτω από διαφορετικές πολιτικές-στρατωτικές συνθήκες. Η ζωή στη Νάξο, σε συνδυασμό και με την αρχαιολογική μαρτυρία, φαίνεται περισσότερο «αστική» με σταθερή πορεία από τις αρχές ήδη του 8ου αι. Αντίθετα είναι δύσκολο να δώσουμε προς το παρόν τα γενικά χαρακτηριστικά της ζωής στη Θήρα, μολονότι διαφαίνεται μια διαφοροποίηση από την περίπτωση της Νάξου. Η ανεύρεση του «θησαυρού» στην οχυρωμένη παλιά πόλη, σε συνδυασμό με τα ιστορικά γεγονότα της περιόδου, υπαινίσσεται την ύπαρξη εγκατάστασης εκτάκτου ανάγκης

38. Νομισματικό Μουσείο Αθηνών: αρ. ευρ. 1908-1909/Λ (7), αρ. 133. Για τον τύπο του νομίσματος, βλ. *DOC*, III_1, 435-438 (Class 2): 830/1-842. Σύμφωνα με την κατάταξη του Metcalf το νόμισμα ανήκει στην κατηγορία (group) Ϛ/ 1, βλ. D. M. Metcalf, Corinth in the ninth century: the numismatic evidence, *Hesperia* 42 (1973), 180-251, όπου και όλη η παλαιότερη βιβλιογραφία, αναφορικά με την εξέλιξη της μεθοδολογίας του στη μελέτη κοπής των χάλκινων νομισμάτων κατά τον 9ο αι.

39. Μουσείο Μυκόνου με ένδειξη Δήλος.

40. Πληροφορία από το Αρχείο Νομισματικής Κυκλοφορίας του Νομισματικού Μουσείου. Για τον τύπο του νομίσματος, βλ. *DOC*, III_1, 251-253: 720-741.

41. Δωρεά Δημητρίου Αρτέμη (Νομισματικό Μουσείο Αθηνών: Βιβλίο εισαγωγής αρ. 656). Βρέθηκε με μολυβδόβουλλο εξαιρετικά εφθαρμένο της ίδιας περιόδου (μολυβδόβουλλο κομμερκιαρίου). Δύο σόλιδοι Θεοφίλου μαρτυρούνται επίσης και από το νησάκι η Μικρή Ακραδιά της Μήλου.

42. Νομισματικό Μουσείο Αθηνών, αρ. ευρ. 1907/1908 ΛΘ΄, αρ. 2. Η καταγωγή του Καμπάνη ήταν από τις Κυκλάδες και είχε δωρίσει κατά καιρούς διάφορα κυκλαδίτικα νομίσματα.

43. Βλ. παραπάνω σημ. 19.

με στρατιωτικό δηλαδή χαρακτήρα, ως επακόλουθο της κατάληψης της Κρήτης από τους Άραβες, ενώ η έλλειψη μνημείων ή άλλων αρχαιολογικών λειψάνων της περιόδου από το νησί, αν δεν είναι τυχαία, σε συνδυασμό και με τη διαφορετική γεωφυσική κατάσταση του νησιού, αποτελούν ενδείξεις ότι η ζωή στη Θήρα είχε περιορισμένο χαρακτήρα. Η ύπαρξη αναπτυγμένης «αστικής» κοινωνίας στο νησί, αν και δεν μπορεί να αποκλειστεί, φαίνεται μάλλον αδύνατη. Το λιμάνι της Περίσσας με την τρίκλιτη παλαιοχριστιανική βασιλική και το δίκλιτο μεσοβυζαντινό ναό της Αγ. Ειρήνης φαίνεται ωστόσο, ότι ευνοούσε κάποιες εμπορικές δραστηριότητες.

Ο «θησαυρός» της Θήρας σε συνδυασμό με τα σκόρπια μιλιαρέσια που βρέθηκαν στη Νάξο, Αμοργό, Ρήνεια και Δήλο,- μιλιαρέσια της περιόδου έχουν εντοπιστεί επίσης στα Κύθηρα[44] και στα Αντικύθηρα[45] - φέρνουν στο προσκήνιο το θέμα ερμηνείας της ιδιαιτερότητας αυτής της νομισματικής κυκλοφορίας στις Κυκλάδες και γενικότερα στα νησιά του Αιγαίου.

Η κοπή των μιλιαρέσιων, ως γνωστόν, είχε συνδεθεί με τις εορταστικές εκδηλώσεις ανάρρησης στο θρόνο, αρχικά του συναυτοκράτορα, από τα χρόνια όμως του Μιχαήλ Β΄ και του ίδιου του αυτοκράτορα[46]. Η συνήθεια αυτή δεν απέκλεισε βέβαια τη χρήση μιλιαρέσιων από την τρέχουσα κυκλοφορία και η κοπή τους ακολούθησε συστηματικούς ρυθμούς[47]. Ωστόσο η κυκλοφορία των μιλιαρέσιων ήταν περιορισμένη, γεγονός φυσιολογικό, αν λάβει κανείς υπόψη το νομισματικό βυζαντινό σύστημα και τη δεσπόζουσα θέση που κατείχε σε αυτό ο χρυσός σόλιδος. Οι κρατικές πληρωμές και η συλλογή φόρων γίνονταν σχεδόν στο σύνολό τους με σολί-

---

44. Πέννα, Η ζωή στις βυζαντινές πόλεις, 257: μιλιαρέσιον Θεοφίλου.

45. Πληροφορία από Α. Κύρου: μιλιαρέσιον Λέοντος Ε΄ ή Μιχαήλ Β΄ από τον πρωτοβυζαντινό οικισμό Αντικυθήρων, κοντά στο μοναστήρι του Αγ. Μύρωνος.

46. Ph. Grierson, *Byzantine Coins,* Berkeley-Los Angeles 1982, 160.

47. Από τον 8ο και 9ο αι. μαρτυρούνται συνολικά πέντε «θησαυροί» μιλιαρέσιων. Στον 8ο αι. ανήκουν: α) το μικρό εύρημα Θεσσαλονίκης του 1891, με πέντε νομίσματα του σφετεριστή Αρταβάσδου, βλ. A. Szemiothowa, Les rares monnaies antiques du Musée National de Varsovie, *Wiadomości Numizmaticzne* 5 (1961) (= Special issue for the International Numismatic Congress in Rome, 11-16 Sep. 1961), 89·

β) το εύρημα Άγκυρας του 1960 με επτά μιλιαρέσια του Λέοντος Δ΄ και τριάντα ένα του Κωσταντίνου ΣΤ΄, βλ. *Coin Hoards*, έκδ. The Royal Numismatic Society 2, London 1976, αρ. 336·

γ) εύρημα αγνώστου προελεύσεως, πιθανότατα από τη Μικρά Ασία ή χώρα της Μέσης Ανατολής (Συρία ή Λίβανο), το οποίο διοχετεύτηκε το 1987 στο εμπόριο και περιείχε είκοσι ένα μιλιαρέσια Λέοντος Γ΄, ένα Αρταβάσδου, πέντε Κωνσταντίνου Ε΄, δέκα επτά Λέοντος Δ΄ και πενήντα πέντε Κωνσταντίνου ΣΤ΄, βλ. S. Bendall, An eighth-century hoard of byzantine miliaresia, *Numismatic Circular* 96 (1988), 213. Από τον 9ο αι. εκτός από τον «θησαυρό» Θήρας μαρτυρείται και δεύτερος, αγνώστου προελεύσεως, που διοχετεύτηκε στο εμπόριο το 1982 και περιείχε ένα μιλιαρέσιο Αρταβάσδου, πέντε Μιχαήλ Α΄, είκοσι έξι Λέοντος Ε΄ και τρία Μιχαήλ Β΄: βλ. S. Bendall, Miliaresia of the reign of Michael II, AD 820-822, *Numismatic Circular* 91 (1983), 44.

δους, ενώ το χάλκινο νόμισμα εξυπηρετούσε τις ανάγκες διαβίωσης και γενικότερα τις αγοραίες συναλλαγές.

Αξίζει να σημειωθεί στο σημείο αυτό η ύπαρξη επικεκομμένων μιλιαρέσιων σε ασημένια dirhem κατά τον 8ο αι. και κυρίως στα χρόνια της συμβασιλείας Κωνσταντίνου ΣΤ΄ και Ειρήνης. Οι περιπτώσεις αυτές έχουν εντοπιστεί κυρίως σε ευρήματα από ανατολικές περιοχές και χαρακτηριστικό παράδειγμα αποτελεί «θησαυρός» ενενήντα εννέα μιλιαρέσιων, ο οποίος εμφανίστηκε στο εμπόριο το 1987[48]. Η αιτιολόγηση του φαινομένου, αλλά και ο εντοπισμός των καναλιών εισροής αραβικού χρήματος στην αυτοκρατορία κατά τον 8ο αι. έχουν ιδιαίτερα απασχολήσει τους μελετητές[49]. Αναφορικά με το δεύτερο θέμα, τα επικεκομμένα dirhem πιθανόν υπαινίσσονται πληρωμές πολεμικών αποζημιώσεων των Αράβων προς τους Βυζαντινούς, αλλά και αναπτυγμένες ανάμεσά τους εμπορικές δραστηριότητες[50]. Ενδεικτικά αναφέρουμε τη συνθήκη ειρήνης του 781, με την οποία έχουμε επίσημη άρση απαγόρευσης εμπορικών συναλλαγών και την αλληλογραφία του Θεοφίλου με τον Ma'mun για τη βελτίωση και την επέκταση τους. Μέσα σε αυτό το πλαίσιο, το σχετικά υψηλό ποσοστό κυκλοφορίας ασημένιων κοπών, κυρίως 9ου αι., στην περιοχή των Κυκλάδων υπαινίσσεται ότι πιθανόν οι κάτοικοι των νησιών είχαν αναπτύξει εμπορικές σχέσεις με τους Άραβες θαλασσοκράτορες, οι οποίοι, ως γνωστόν, είχαν ιδιαίτερη προτίμηση στις ασημένιες κοπές.

Στον 8ο και 9ο αι. στη Μεσογειακή λεκάνη, στα νερά του Αιγαίου υπήρχαν άνθρωποι που έπρεπε να επιβιώσουν πάνω στα μικρά νησιά τους και άλλοι που με τα καράβιά τους έπρεπε να πορευτούν και να γεμίσουν, κάποτε με βία, τα αμπάρια τους με πρώτης ανάγκης εφόδια. Μια άλλη πτυχή της αραβικής θαλασσοκρατορίας στην περιοχή, μια πτυχή που θα πρέπει να εξεταστεί με προσοχή και πάντοτε με επίκεντρο τις επίσημες και ανεπίσημες σχέσεις Βυζαντινών και Αράβων και πάντοτε με γνώμονα την ανθρώπινη πλευρά της συνύπαρξής τους[51].

---

48. Bendall, An eighth-century hoard.

49. M. Metcalf, The alloy of the Byzantine miliaresion and the question of the reminting of islamic silver, *Hamburger Beiträge zur Numismatik* 24/26 (1970/72), [1977], 9-36 και Bendall, An eighth-century hoard.

50. M. Canard, Les relations politiques et sociales entre Byzance et les Arabes, *DOP* 18 (1964), 48-56. Metcalf, The alloy of the Byzantine miliaresion, 21.

51. Ενδιαφέρουσα είναι η πληροφορία του Καμενιάτη ότι οι κάτοικοι της Νάξου, σε λίγο μεταγενέστερα βέβαια χρόνια, πλήρωναν φόρους στους Άραβες της Κρήτης για να απολαμβάνουν σχετική ηρεμία: Ioannis Caminiatae, *De expugnatione Thessalonicae* (έκδ. Gertrud Böhlig, Berlin 1973, CFHB 4), 59. Βλ. επίσης και Τσουγκαράκης, Κρήτη, 350, όπου υπάρχει αναφορά ανταλλαγής αιχμαλώτων, μεταξύ Βυζαντινών και Αράβων. Για «θησαυρό» κοσμημάτων και νομισμάτων του 10ου αι. από την Κρήτη, όπου υπήρχαν και βυζαντινές κοπές του 9ου αι., όπως νομίσματα Μιχαήλ Β΄ και Θεοφίλου, βλ. G. Miles, Byzantium and the Arabs: Relations in Crete and the Aegean Area, *DOP* 18 (1964), 17 και σημ. 87.

TELEMACHOS C. LOUNGHIS

SOME GAPS IN A SOCIAL EVOLUTION THEORY AS RESEARCH DIRECTIONS

No less than fourteen years ago, I published an *opusculum* containing a combined theory on the social evolution from circa 602 up to 867. Put forth in absolute terms, yet supported by all kinds of sources, the theoretical pattern that I have tried to stress in order to depict the evolution of Byzantine society during the so-called "Dark Ages"[1] consists of following two parts:

Part one: During the VIIth century, the old senatorial aristocracy, which had succeeded till the end of the VIth century in integrating and assimilating the richest remnants of the provincial aristocracy of the *curiales*, fights a struggle of survival against the irresistibly ascendant social power of Byzantine society, that is the thematic armies[2], consisting mainly of the empire's agrarian social basis[3]. Between these two opposite social camps in constant struggle against each other, the emperors of the house of Heraclius do not adopt the same attitude or behaviour; Heraclius, partly, and Constantine IV, entirely, support the senatorial aristocracy[4] and harbour towards their land armed forces a sort of revengeful mistrust. On the contrary, Constans II and Justinian II are in continuous struggle against the senate and the old nobility[5] and, albeit beloved by their soldiers, they are compelled to yield before the hatred of their aristocracy. Through continuous changes, the thematic armies succeed in overthrowing emperors supporting the old senatorial aristocracy, such as Leontius, Philippicus and Anastasius II, at the same time when the balance of forces in the midst of the army leans in favour of the Anatolics and against the guard units of the Opsikion, which was the vanguard of the land forces up to 717.

---

1. T. K. Λουγγής, *Δοκίμιο για την κοινωνική εξέλιξη στη διάρκεια των λεγόμενων «σκοτεινών αιώνων» (602-867)*, Athens 1985.

2. Theophanes, 352: *βουλεύσασθαι μετὰ τῆς συγκλήτου καὶ ποιῆσαι τὸ θέλημα αὐτῶν ...*

3. Cf. *Η Μικρά Ασία των Θεμάτων.*

4. Cf. Theophanes, 355 and 383: *ἀρχαιογενεῖς.*

5. Theophanes, 348 and 351 (Constantine IV); Nicephorus, ed. C. de Boor, *Nicephori Archiepiscopi Constantinopolitani Opuscula Historica*, Leipzig 1880, 37 and 43. Theophanes, 367 and Michael Syrus, ed. J. B. Chabot, Brussels 1963², vol. II, XI, 16, p. 473 (Justinian II).

After that date, the senatorial aristocracy goes over to the opposition to the Isaurian emperors[6] and the triumphant thematic army gives the final onslaught against the last part of the early Byzantine aristocracy, which had remained untouched up to that moment: the higher clergy and the monks. The encounter between the army and the clergy forms the focus of the social struggle during the first period of Iconoclasm (727-775).

Part two: The beginnings of the middle Byzantine aristocracy has as its starting point the ideological capitulation of the military leaders of the thematic armies before the authority of the clergy and, of course, the monks[7], very shortly after the victories of Constantine V and around the time of the Council of Nicaea II, 787[8]. The union of the military leaders with the clergy will form in the future the nucleus of the middle Byzantine aristocracy, which will not cease to enlarge its activities and influence in the first decades of the IXth century to such a pitch as to render the Byzantine imperial institution more and more ineffectual. Emperors Nicephorus I and Stauracius seem to be fully conscious of the fact that the aristocracy, mentioned as old and new in the so-called *Chronicle of 811*[9], is tending to render the form of the imperial government into a *δημοκρατία*[10], and, thus, they are trying to resume reforms similar to those of Constantine V, without the iconoclastic cover-up of the VIIIth century, which was now quite insufficient to provide them any military support. Leo V and Theophilus are vainly trying to subdue the military-clerical alliance, re-animating the old iconoclastic controversy, which has no more chances in the IXth century. The failure of emperor Theophilus to go back to iconoclastic practices acquires disquieting dimensions under the reign of his son Michael III, who seems to be rather completely overwhelmed by the initiatives of the new aristocracy under the leadership of Caesar Bardas and Patriarch Photius[11], instead of a weak emperor, as we were accustomed to believe, with the relevant old protest of H. Gregoire[12]. Thus, the violent accession of Basil I the Macedonian in 867 can now be

---

6. Phenomenon discernable since 719, according to Theophanes, 400,13-14.

7. Nicetas David Paphlagon, *Vita Ignatii*, *PG* 105, 500 A: *ὅσοι τῆς ἱερατικῆς μάλιστα, καὶ ὅσοι τῆς μοναδικῆς ἐτύγχανον ὄντες τάξεως* ...

8. Theophanes, 462,18 and 489, where, according to Nicephorus I, all previous emperors were *ἀκυβέρνητοι*.

9. *Chronicle of 811*, ed. I. Dujčev, *TM* 1 (1965), 214,70-71.

10. Theophanes, 492,24-25. Michael I is, according to Theophanes, 499-500 *ἀκυβέρνητος*. The meaning of this *ἀκυβερνησία* seems to be close to that of *δημοκρατία*.

11. *Vita Ignatii*, 520B.

12. Cf. H. Grégoire, Michel III et Basile le Macédonien dans les inscriptions d'Ancyre, *Byz.* 5 (1929/1930), 327-340.

easily classified in our research as a reaction of the Byzantine imperial institution, in order to avoid to be submerged by the new aristocracy[13].

It is obvious that, when a theory is elaborated for the first time, it has to be expressed in rather absolute terms, in order to be easier understood. The specific danger of such absolute definitions lies, nevertheless, not only in the concealing of some very important details, but, most of all, in an inherent depreciation of the "intermediate steps" of the evolution described by the theory in question. So, as time goes by and people become older and - sometimes also - wiser, these inherent defects[14] of the old theory are constantly torturing its instigator, not leaving him sleep in peace at night. Under these psychologically unbearable circumstances, it was quite normal, if not inevitable, for the murderer to go back to the place of crime just after commiting it, and to try to justify major issues by minor details and vice versa, in other words to submit younger people to the torture of research on topics, whose veracity is worth of being proved by cross references. It is easy to understand, that, as far as various research directions are here involved, major issues form topics of books, although specific details can be only topics of smaller studies or papers.

Speaking, for instance, of the Late Roman or Early Byzantine aristocracy following the remarkable essays of A. H. M. Jones, we all, more or less, accept that, as a whole, it consisted a) of the Eastern Roman senatorial aristocracy b) of the higher dignitaries of the state (*honorati*)[15] c) of the richest remnants of the provincial *curiales*[16] and d) of the higher clergy. This fourfold definition seems to be an excellent one for the period going up to the middle of the VIIth century, that is for as long as the Empire still possesses its early provinces (Syria, Palestine and Egypt), considered the cradle of great land estates[17]. But after the Arab conquest of these provinces, that is when the Byzantine empire remains with the single possession of Asia Minor in the East[18], plus the Balkan provinces and, far beyond, parts of Italy[19]

13. Cf. Βασιλική Βλυσίδου, *Εξωτερική πολιτική και εσωτερικές αντιδράσεις την εποχή του Βασιλείου Α΄. Έρευνες για τον εντοπισμό των αντιπολιτευτικών τάσεων στα χρόνια 867-886*, Historical Monographs 8, Athens 1991.

14. There is for instance a lack of distinction between most important terms, as, for instance, *τυραννίς* (Nicephorus, 52 and 59; Theophanes, 413 and 448), which means violation of the standing order by the arms (through the armed forces) and *δημοκρατία* or *ἀκυβερνησία* (cf. above, n. 10), which means weakening of the imperial institution.

15. A. H. M. Jones, *The Later Roman Empire (284-602). A Social, Economic and Administrative Survey*, Oxford 1964, 525-535 (=*LRE*).

16. Jones, *LRE*, 547, n. 61.

17. Haldon, *Seventh Century*, 125-130.

18. W. E. Kaegi, *Byzantine Military Unrest, 471-843. An Interpretation*, Amsterdam 1981, 169, sqq.

19. Cf. E. Zanini, *Le Italie Bizantine. Territorio, insediamenti ed economia nella provincia bizantina d' Italia (VI-VIII secolo)*, Bari 1998, 86-90.

with Sicily and Sardenia and the North African coast, the former definition would seem to be insufficient and deprived of a material basis, inasmuch as in Asia Minor we observe a ruthless activity of the newly-founded thematic armies, first against Constantine IV and, afterwards, against the cult of Images during the VIIIth century.

Thus, recent research contained in an already completed monograph in our Institute establishes among many other things, that the strength of the Byzantine aristocracy, gathered in the capital Constantinople in the second half of the VIIth century relies upon its ties and connexions with the West. Till the appearance of the work, I cannot be more explicit on that matter, as the honour of the discovery does not belong to me, but to Maria Leontsini, who wrote the book on the Reign of Constantine IV. But the main outlet from this crucial conclusion leads directly to the well-supported hypothesis, not only that the Byzantine ruling class was deprived of a solid social basis in Asia Minor after the middle of the VIIth century, but also that the thematic armies of Asia Minor were the exterminators of the Early Byzantine pious aristocracy[20], step by step, starting from the repeated rebellions against Constantine IV[21] and ending with the *κοινώσεις*[22] of rich Constantinopolitan monasteries, under Constantine V[23], perhaps the most authentic leader of almost all the Anatolian thematic armies[24].

And here arises a second major difficulty, deriving from the expressions *step by step* and *almost all the thematic armies*. That would have meant bluntly, that not all the Anatolian themes had simultaneously the same political aims and goals as, for instance, I have tried to demonstrate using the example of the Armeniac rebellion of 790-794, which, as consisting part of the theory[25], depicted a belated attitude of this theme[26] towards what its companions-at-arms the Anatolics, Thracesians and

---

20. Nicephorus, *Antirrheticus* III, 54, *PG* 100, 493D (*πᾶν τὸ εὐσεβές*). Theophanes, 423 (*ἀσεβὴς Κωνσταντῖνος*).

21. I shall quote here only the rebellions of 669 (Theophanes, 352; Zonaras, CSHB, XIV, 20, vol. III, p. 222), and of 680 (Nicephorus, 35; Theophanes, 359; Zonaras, XIV, 21, vol. III, p. 227). But there were also at least two others.

22. Theophanes, 440,5; 443,1-3; 448,26.

23. Ilse Rochow, *Kaiser Konstantin V. (741-775). Materialien zu seinem Leben und Nachleben*, Berliner Byzantinistische Studien 1, Frankfurt am M.- Berlin 1994.

24. On the degrading course of the Opsikian theme under Constantine V, cf. T. C. Lounghis, The Decline of the Opsikian Domesticates and the Rise of the Domesticate of the Scholae, *Σύμμεικτα* 10 (1996), 27-36.

25. *Δοκίμιο*, 57-61.

26. For an earlier tradition connecting the Opsikion and the Armeniac themes with the old, Orthodox senatorial aristocracy, cf. T. C. Lounghis, The Evolution of thematic Encounters and the Reign of Michael II, in *Η Βυζαντινή Μικρά Ασία (6ος-12ος αι.)*, ed. St. Lampakis, Athens 1998, 51.

Bucellarii had achieved somewhat earlier, under Constantine V. My conclusion then, that the Armeniac army in the years of their rebellion, that is under Constantine VI and Eirene[27], felt strongly the lack of a pure military imperial institution, as it had occurred under Constantine V, and reacted accordingly, may contain some rational elements, but it has to be slightly modified to day, for the sake of subtle defects of the theory itself, which defects do not appear at first glance. In fact, if one has to deal only with a ruling class consisting of generals, patricians[28] and bishops[29], one has a relatively easy job ahead; to wit: these two parts, formerly enemies to each other under Constantine V, have been reconciled around the year 787, but there are exceptions to this rule, as in the case of the belated Armeniacs, and so on. We may be right, but we may also be wrong. Thus, subsequent research undergone since then with the help of our data-base programme is steering actually towards other directions, slightly diverging from the apex of the ruling class and, namely, towards the upper-middle class of the Byzantine army from the VIIIth to the IXth century.

Closely connected with the high command of the army, although in the meaningful distance, which is imposed by the implacable relation "first-second", were the middle-Byzantine *tourmarchai*[30]. Their first mention in the sources, as it is well known, goes back to the year 627[31], while their *effective* appearance exceeds largely the end of the "Dark Ages" and can be situated in the year 931, when the rebel Basil "the Bronzearm" is for the first time arrested by a certain tourmarches Elephantinos, *ἐκ τοῦ 'Οψικίου ὄντος*[32]. After this event, the *tourmarchai* seem to have had a rather shadowy survival almost up to the end of the Byzantine empire in narrative sources as well as in seals[33], but they were not acting in the historical sense of the word, as

27. Cf. P. Speck, *Kaiser Konstantin VI. Die Legitimation einer fremden und der Versuch einer eigener Herrschaft. Quellenkritische Darstellung von 25 Jahren byzantinischer Geschichte nach dem ersten Ikonoklasmus*, München 1978, which must be complemented now by a glance to R.-J. Lilie, *Byzanz unter Eirene und Konstantin VI (780-802)*, Berliner Byzantinistische Studien 2, Berlin 1996.

28. Tarasius the Patriarch (784-806), for instance, was an ofshoot of noble ancestors, *ἐκ πατρικίων σειρᾶς πατρίκιοι χρηματίσαντες* ... Cf. Stephanos Efthymiadis, *The Life of the Patriarch Tarasios by Ignatios the Deacon. Introduction, Text, Translation and Commentary*, Variorum, Aldershot-Hampshire 1998, 71-72.

29. Ελεωνόρα Κουντούρα-Γαλάκη, *Ο βυζαντινός κλήρος και η κοινωνία των «σκοτεινών αιώνων»*, Monographs 3, Athens 1996.

30. *ODB*, III, 2100-2101.

31. Theophanes, 325,3-5.

32. Theophanes Continuatus (CSHB), 421. Cf. Skylitzes (ed. I. Thurn, Berlin 1973, CFHB 5), 228.

33. Cf. e.g. J.-C. Cheynet, Sceaux du musée d'Iznik, *RÉB* 49 (1991), 219-235, no 13. *Catalogue of the Byzantine Seals at Dumbarton Oaks and at the Fogg Museum of Art*, 4.53.7 (forthcoming). For the narrative sources mentioning *tourmarchai* after the first decades of the Xth century and their disappearance at the *Tacticon Escorial*, cf. *ODB*, III, 2100-2101.

they were during the "Dark Ages"[34]. Thus, the *tourmarchai* have been chosen to represent the upper-middle class of the army from the VIIth to the third quarter of the IXth century, when they are historically acting as a distinguished group of the society, and the evidence about them touches not only upon their behaviour but also their social status, both of which are progressively modified, as time goes by.

According to the sixth-century attorney-at-"old Roman glories" John Lydus, a *τουρμάρχης* has *ὑφ' ἑαυτόν*, some five hundred men[35]. Under Heraclius in 627, a certain George, *τουρμάρχης Ἀρμενιάκων* commands a thousand men[36], that is almost twice this number of troops. Almost a century later, in 711, under Justinian II, a certain Christopher, *τουρμάρχης των Θρᾳκησίων*, has under his orders only three hundred armed people[37], whereas in 716/717 the *τουρμάρχης Νικαίας* under the command of Leo the Isaurian, general of the Anatolics, seizes the stronghold of Amorion having at his orders eight hundred men[38]. According to Arab informers, the garrison of Amorion under the aforementioned tourmarches Nikaias reaches one thousand soldiers[39]. So, we may conclude, that in the opening stages of the history of the Byzantine themes, which seem to be identical with the beginning of the "Dark Ages", a *tourmarches* has a very responsible and certainly respectable command; it can happen, also, that a *tourmarches* leads a whole rebellion against central authority, as it is the case in 726, when Agallianos, *τουρμάρχης τῶν Ἑλλαδικῶν* is heading the expedition against Leo the Isaurian[40]. This fact would suggest that a tourmarches has the necessary military authority to replace a thematic general, as the future will confirm, but their role and function are strictly confined in the military field, as shown at the field of the battle at Kopidnadon in 788, where the famous tourmarches of the Anatolics Diogenes fell, together with the *ἄρχοντες τοῦ Ὀψικίου*[41], a rather clear indication, in my opinion, that the Opsikion, unlike the other themes, does not possess any tourmarchs yet. This will happen somewhat later, at the beginning of the ninth century[42].

---

34. For slight modifications to their role and function, perhaps at the end of the IXth/ beginning of the Xth century, cf. *Η Μικρά Ασία των Θεμάτων*, 307, n. 6.

35. John Lydus, *De magistratibus*, ed. A. C. Bandy, Philadelphia 1983, I, 46, p. 70. According to Constantine Porphyrogenitus (*De thematibus*, ed. A. Pertusi, ST 160, Vatican 1952, 63), with a false reference to Lydus, the number of soldiers under a tourmarches reaches nine hundred men.

36. Theophanes, 320,3-6.

37. Theophanes, 378,26-29.

38. Theophanes, 388,27-29.

39. Theophanes, 389,25-29.

40. Theophanes, 405,14-18.

41. Theophanes, 463,19-21.

42. Cf. *Η Μικρά Ασία των Θεμάτων*, 165.

In this purely military framework we have to examine the rebellious role of the Armeniac tourmarchs Andronicus and Theophilus, who have to face *πάντα τὰ λοιπὰ θέματα*[43] in 793, that is *after or simultaneously with the mutual approach of the leadership of the army (thematic generals) and the clergy (bishops and monks).* In this case, a rebellious attitude of the tourmarchs would have meant, that the upper-middle commanders of army units, immediately subordinated to the thematic generals were not satisfied with the assessment on the top of the society achieved towards the end of the VIIIth century, something that would be once more at stake during the great rebellion of Thomas the Slavonian in 821-823, headed also by a former *tourmarches* of the *foederati*[44], of humble origin[45] and beloved by the soldiery[46]. This *tourmarches* will be followed by *πᾶσα Ἀσία,* with the well-known exception of the Opsikion and the Armeniac themes[47]. It is only then, that is after the crushing of the great rebellion, that the old-fashioned theme of the Opsikion acquires for the first time tourmarchs[48], a change that would remain meaningless, had not other sources been more than explicit on the brilliant ninth-century fate of this initially purely military rank. On a purely social level, if the crushing of a great agrarian rebellion secured a further rise of the new Byzantine aristocracy, the way up of the latter had to be protected by the integration and assimilation of previously non-privileged groups of the society, which enjoyed popularity among the citizens of the empire, such as the tourmarchai, some of which had already become almost legendary figures among the population, like the rebel Thomas, or, even Diogenes of the Anatolics, if he is indeed to be identified with the epic hero Digenis Akritas.

And thus it seems to have happened. As we are informed by the Continuators of Theophanes, if someone in the theme of Paphlagonia, around the twenties of the IXth century, is tourmarches or even droungarios, he cannot be an *ἄσημος* or *ἰδιώτης τὴν τύχην*[49]. Towards the end of the IXth century or at the beginning of the Xth, there appears a very rich fellow, who claimed to be *τουρμάρχης τῆς χώρας τῶν*

43. Theophanes, 469,4-6.

44. For the rebellion as a whole, cf. Helga Köpstein, Zur Erhebung des Thomas, in *Studien zum 8. und 9. Jahrhundert in Byzanz,* BBA 51, Berlin 1983, 61-87, with all the previous bibliography.

45. On his humble origin, cf. Genesios (ed. A. Lesmueller-Werner – I. Thurn, Berlin-New York 1978, CFHB 14), II, 4, p. 25; Theoph. Cont., 50; Skylitzes, 29.

46. Theoph. Cont., 53: *οἷα δὴ φιλεῖ ὁ στρατιώτης ὄχλος ...*; Skylitzes, 30: *ἅπερ φιλεῖ ὁ στρατιώτης λεώς.*

47. Theoph. Cont., 53-54; Skylitzes, 31 and 33; Genesios II, 2, p. 23-24.

48. G. Zacos – A. Veglery, *Byzantine Lead Seals,* Basel 1972, no 2550.

49. Theoph. Cont., 89,17-18.

Παφλαγόνων, according to one version of the *Life of St. Basil the Younger*[50]. The first known ancestor and founder of the noble family of Argyroi, Leon Argyros began his carreer as a tourmarches[51] around the fifties. Somewhat earlier, that is under emperor Theophilus, the famous St. Eudocimus, also founder of another noble family of later Byzantine land-owners, the Maleïnoi, (said to have been in command of a part of the Cappadocian troops[52]), seems to have been likewise a tourmarches[53]. The social status of the tourmarchai in the Xth century is described by the Arab author Ibn Hauqal, according to the french translation of M. Canard, on following terms[54]: *Les Turmarques, qui sont les membres de l'aristocratie foncière et des familles riches de Constantinople. De ce grade, on peut s'élever jusqu'à celui de zirwar ou de patrice ... science du gouvernement des hommes, amour des expéditions guerrières, bravoure éminente et réputation d'intelligence et de jugement.* Their children grow up under imperial supervision, with imperial care and subsidies and only if they become monks, they are suspected to loose this privileged social and economical welfare. There could hardly be a better description of a brilliant, powerful and influential social group, having now, together with large land - estates in the provinces, deep roots also in the capital Constantinople. The usefulness of the tourmarchai as a distinguished category of officials is confirmed in chapters 45[55], 46[56] and 50[57] of the *De administrando imperio,* where the tourmarchai of the Xth century appear as acting in total independence from their former superior officers, only as good servants of the emperor, and not any more in their capacity until the beginning of the IXth century, that is as a simple link in the chain of military hierarchy. After all, it was their collective usefulness during the Dark Ages that provided them with fame, wealth and privileges.

The similar, if not identical, social status of the tourmarchai and the droungarii testified in Paphlagonia at the beginning of the IXth century but also in the course of the dreadful fall of Amorion in 838 (where amongst the 42 Martyrs Callistos is

---

50. *Life of St. Basil the Younger*, ed. A. N. Veselovsky, Razyskanija v oblasti russkago dukhovnago sticha, *Sbornik Otdelenija russkago jazyka Imperatorskoï Akademii Nauk* 46 (1889), 58.

51. Theoph. Cont., 374: *παρὰ Λέοντος τοῦ τουρμάρχου τοῦ πάππου αὐτῶν.*

52. Chr. Loparev, *Žitie sviatago Evdokima pravednago, Pamiatniki drevneï pismennosti,* 96, Sofia 1893, 7, 27-28.

53. Cf. *Η Μικρά Ασία των Θεμάτων*, 472-473.

54. A. A. Vasiliev, *Byzance et les Arabes*, tome II, *La dynastie macédonienne, Deuxième partie: Extraits des sources arabes, traduits par* M. Canard, Brusselles 1950, 413.

55. Constantine Porphyrogenitus, *De administrando Imperio* (ed. Gy. Moravcsik – R. J. H. Jenkins, Washington D.C. 1967, CFHB 1), 45, 81-86, p. 208 (=*DAI*).

56. *DAI*, 46, 76-79, p. 218: *τουρμάρχας χρησίμους καὶ ἄρχοντας ....*

57. *DAI*, 50, 140-146, p. 238 and 158-159, p. 240.

mentioned as a tourmarches and Constantine as a droungarios[58]), goes apace with an almost similar social, administrative and institutional evolution, although in a lesser and, as expected, somewhat humbler scale. In 879, emperor Basil I relies upon the services of a trustful droungarios[59], who is in command of his guard[60]; in 904 another droungarios, most trustful to emperor Leon VI, is involved in the so-called "flight" of Samonas to Syria[61], whereas the droungarios Leon Katakoilas or Katakalon, a close relative of the noble patriarch Photius, is mentioned as beeing a droungarios during the first years of the reign of Leon VI[62], before reaching the highest military post of the domestic of the scholae, probably in 896, that is right after Nicephorus Phocas the Older[63]. It goes without saying, that these mentions have to do only with the simple droungarii and do not embrace the droungarii of the Watch (*τῆς βίγλας*) acting independently from them, nor the droungarii of the fleet (*τοῦ πλωίμου*).

Thus, thanks to those certainly not very numerous but, nevertheless, important mentions, we are about to conclude that the upper-middle class of the thematic officers during the Dark Ages reached the ranks of the new middle - Byzantine aristocracy[64] somewhat later than the thematic generals, that is after a relatively short period of instability, turbulence and rebellions, which may be approximately confined between the years 787 and 823; in other words the middle-Byzantine leading or ruling class seems to have been formed slowly from the middle to the end of the Dark Ages and in a most normal and comprehensive way. Some research also has been recently undertaken, in order to localize the presence of armed forces without mentioning the thematic generals and what could be the meaning of it throughout different periods. Another endeavor is still proceeding cautiously, in order to interpret the variability of links (friend or foe and when?) between some rising middle - byzantine noble families in the light of their institutional beliefs. No more, no less. It is a commonplace to repeat, that Byzantine sources do not often express themselves in the best or clearest possible terms, but long-time acquaintance and familiarity with their way to present events, supported by multifold comparisons and

---

58. Cont. Georg. Mon. (CSHB), 805; Pseudo-Symeon (CSHB), 639; Theod. Meliten. (ed. Th. L. F. Tafel), 155.

59. Genesios, IV, 34, p. 84.

60. *δρουγγαρίῳ τῷ κατὰ τὴν αὐτοῦ φρουρᾷ προεστῶτι* ... : Genesios, ibidem.

61. Cont. Georg. Mon., 864.; Pseudo-Symeon, 708, 708; Skylitzes, 184.

62. *Vita Eythymii Patriarchae CP*, ed. Patricia Karlin-Hayter, Brussels 1970, II, p. 11.

63. Theoph. Cont., 359-360; *DAI*, 50-55, p. 206. Cf. H.-J. Kühn, *Die byzantinische Armee im 10. und 11. Jahrhundert. Studien zur Organisation der Tagmata*, Vienna 1991, 78.

64. Cf. A. P. Každan, Ob aristokratizacii vizantiiskogo obščestva VIII-XII vv, *ZRVI* 11 (1968), 47-53.

cross - references concerning persons and situations together with their past and future (something that only our computerized era can afford), may sometimes reveal utmost valuable evidence to comprehend complicated conjunctures, which would remain elsewise non - accessible.

ΕΛΕΩΝΟΡΑ ΚΟΥΝΤΟΥΡΑ-ΓΑΛΑΚΗ

ΠΡΟΡΡΗΣΕΙΣ ΜΟΝΑΧΩΝ ΚΑΙ ΑΝΑΔΕΙΞΗ ΑΥΤΟΚΡΑΤΟΡΩΝ ΣΤΗ ΔΙΑΡΚΕΙΑ ΤΩΝ «ΣΚΟΤΕΙΝΩΝ ΑΙΩΝΩΝ»

Πολλὰ μὲν καὶ ἕτερα κατὰ τὴν Ῥωμαίων πολιτείαν τῆς τῶν μελλόντων προαγορεύσεως θαύματα γίνεται, μας λέει ο Θεοφύλακτος Σιμοκάτ<τ>ης, και εξηγεί στη συνέχεια: *τὰ γὰρ θείας ἐλλάμψεως διηγήματα τετευχότα πολλὴν ταῖς ψυχαῖς τῶν ἀκουόντων τὴν παρ' ἑαυτῶν φιλοτιμοῦνται ὠφέλειαν*[1]. Τα λεγόμενα του ιστορικού σχετικά με την «προαγόρευσιν τῶν μελλόντων» αφορούν τα δραματικά γεγονότα της ανατροπής του Μαυρικίου, αλλά μπορούν να εκληφθούν ότι έχουν γενική ισχύ στον υπερχιλιετή βίο του βυζαντινού Κράτους, ενώ αποτυπώνουν την έμφυτη αγωνία του ανθρώπου σε όλες τις εποχές για τα μελλούμενα.

Οι προφητείες διακρίνονται σε κατηγορίες, σύμφωνα με ένα απόσπασμα του Ψευδο-Χρυσοστόμου, το οποίο επαναλαμβάνει ο Γεώργιος Μοναχός και το λεξικό της Σούδας: υπάρχει η πνευματική προφητεία, η οποία συνδέεται με τους αγίους, η διαβολική, που είναι αποκλειστικό έργο των μάντεων και των τεχνικών της μαντείας (εκτός από τα όνειρα που σχετίζονται με την πνευματική προφητεία) και γι'αυτό απορριπτέα από τη χριστιανική πίστη[2]· ανάμεσα στις δύο αυτές εκ διαμέτρου αντίθετες προφητείες βρίσκεται η φυσική ή τεχνική, η μεν φυσική έχει να κάνει με τη διαίσθηση των ζώων, για την αλλαγή της εποχής για παράδειγμα, ενώ η τεχνική προφητεία συνδέεται «με τους ιατρούς, τους συμβούλους και τους κυβερνήτες». Οι τελευταίοι προβαίνουν στην πρόρρηση *τοῦ μέλλοντος συνέσει καταστοχαζόμενοι*[3].

---

1. Θεοφύλακτος Σιμοκάτης, *Ἱστορίαι*, έκδ. C. de Boor – P. Wirth, Leipzig 1887, ανατ. Stuttgart 1972, VIII, 13, 15, σ. 311 και VIII, 14, 1, σ. 311-312, (= Θεοφ. Σιμοκ).

2. Σπ. Τρωιάνος, Η Μαγεία στα βυζαντινά νομικά κείμενα, στο *Η καθημερινή ζωή στο Βυζάντιο. Τομές και Συνέχειες στην ελληνιστική και ρωμαϊκή παράδοση*, Πρακτικά Α΄ Διεθνούς Συμποσίου, έκδ. Χριστίνα Αγγελίδη, Αθήνα 1989, 549-572.

3. Ψευδο-Χρυσόστομος, *PG* 64, 741A. Γεώργιος Μοναχός (έκδ. C. de Boor, Leipzig 1904, ανατ. Stuttgard 1978), τόμ. I, 237,20-239,15. *Suidae Lexicon*, έκδ. Ada Adler, τόμ. 4, Leipzig 1935, ανατ. Stuttgart 1971, s.v. *προφητεία*. Βλ. G. Dagron, Le saint, le savant, l'astrologue. Étude de thèmes hagiographiques à travers quelques recueils de "Questions et réponses" des Ve-VIIe siècles, *Hagiographie, cultures et sociétés (IVe-VIIe s.). Études Augustiniennes*, Paris 1981, 144-150 (= του ίδιου, *La romanité chrétienne en Orient. Héritages et mutations*, Var. Repr., London 1984, IV).

Οι προρρήσεις «ἐκ θείας ἐλλάμψεως», που συνδέονται ενίοτε με προφητικά «θεόσταλτα σημεία», ανήκουν στην πνευματική προφητεία και μπορούν να διατυπώνονται πολλές φορές από μοναχούς, ένα χάρισμα που αποτελεί άλλωστε ουσιαστικό γνώρισμά τους[4]. Αν μία τεχνική προφητεία που προαπαιτεί «σύνεση» και «στοχασμό» εκφέρεται από ένα μοναχό, τότε αυτή μπορεί να είναι και πνευματική, και επομένως αυτού του είδους η προφητεία ή πρόρρηση θεωρείται καθόλα αποδεκτή. Οι προρρήσεις αυτές των μοναχών που έχουν κάποια συνάφεια με τα όνειρα, διαφέρουν από την πρόγνωση, την ικανότητα εκείνη της γρήγορης ή και άμεσης πληροφόρησης ενός γεγονότος, η οποία δεν εμπεριέχει τίποτε το θεϊκό, αλλά συνήθως σχετίζεται με τους δαίμονες[5].

Οι προρρήσεις μοναχών είναι κάτι συνηθισμένο στη διαδικασία ανάδειξης των βυζαντινών αυτοκρατόρων ήδη από την πρωτοβυζαντινή εποχή[6]. Το ότι μοναχοί ως επί το πλείστον έχουν τη δυνατότητα να προβαίνουν σε προρρήσεις[7], σχετικά με την ανάδειξη αυτοκρατόρων, μπορεί να συνδεθεί με την ευρύτατα διαδεδομένη αντίληψη ότι η αυτοκρατορική εξουσία έχει θεϊκή προέλευση[8] και οι μοναχοί λόγω αυτής της ιδιότητάς τους ήταν πιο κοντά στο θεό, επομένως και πιο κατάλληλοι να προβλέψουν τη θεϊκή βούληση. Η εκ θεού πρόρρηση μπορεί να θεωρηθεί ότι περιβάλλει με τον μανδύα της νομιμότητας την άνοδο στην εξουσία του αυτοκράτορα εκείνου, που ανήλθε στον θρόνο όχι κληρονομικῷ δικαιώματι, αλλά συνήθως ύστερα

4. P. Charanis, The Monk in Byzantine Society, *DOP* 25 (1971), 74–75. V. Deroche, L'autorité des moines à Byzance du VIIIe au Xe siècle, στο *Le monachisme à Byzance et en Occident du VIIIe au Xe siècle. Aspects internes et relations avec la société*, έκδ. A. Dierkens – D. Misonne – J.-M. Sansterre, *Revue bénédictine* 103 (1993), 249, όπου το διορατικό χάρισμα των μοναχών θεωρείται ως ένα στοιχείο της αυθεντίας τους. Βλ. και St. Efthymiadis, Living in a city and living in a Scetis: The Dream of Eustathios the Banker (BHG Nov. Auct. 1317d), στο *Bosphorus. Essays in Honour of Cyril Mango* (= *BF* 31, 1995), 12.

5. Ch. Pietri, Saints et démons: l'héritage de l'hagiographie antique, στο *Santi e demoni nell'alto medioevo occidentale (secoli V-XI)*, SCIAM 26/2, Spoleto 1989, 24–27. Fr. Trombley, *Hellenic Religion and Christianization c. 370-529 A.D.*, τόμ. II, Leiden 1993, 166–167.

6. Για παράδειγμα η βασιλεία του Μαρκιανού συνδεόταν με οράματα και προφητικά μηνύματα: *Πασχάλιον Χρονικόν* (CSHB), 590· Μαλάλας, *Χρονογραφία* (έκδ. I. Thurn, Berlin 2000, CFHB 35), 288. Βλ. P. Brown, A Dark Ages Crisis: Aspects of the Iconoclast Controversy, *EHR* 87 (1973), 1–34, ανατ. *Society and the Holy in Late Antiquity*, New York 1982, 299.

7. "The prophets were almost always monks": Charanis, Monk, 75.

8. Σχετικά με την εφαρμογή της αντίληψης αυτής στο αυλικό τελετουργικό, βλ. O. Treitinger, *Die oströmische Kaiser-und Reichsidee nach ihrer Gestaltung im höfischen Zeremoniell*, Iena 1938, ανατ. Darmstadt 1956, 32–40. Για τη θεϊκή προέλευση της βασιλείας, όπως προβάλλεται μέσα από τα αυτοκρατορικά νομικά κείμενα, βλ. H. Hunger, *Prooimion. Elemente der byzantinischen Kaiseridee in der Arengen der Urkunden*, Wiener Byzantinistische Studien 1, Wien 1964, 49–58.

από μια επανάσταση[9]. Η πρόρρηση στην περίπτωση αυτή χρησιμοποιείται ως απόδειξη ότι ο αυτοκράτορας αυτός ήταν προορισμένος από το θεό για το θρόνο και δίδει νομιμότητα στις ενέργειές του[10].

Όλες οι προρρήσεις μας έχουν διασωθεί από πηγές που γράφτηκαν μετά τα γεγονότα, στα οποία αναφέρονται και το γεγονός αυτό μπορεί να μας κάνει σκεπτικούς σχετικά με την ιστορική πραγματικότητα που εμπεριέχουν. Από την άλλη πλευρά, τα αγιολογικά κείμενα πολλές φορές για να δοξάσουν τον ήρωά τους, εμφανίζουν όλους τους παραδοσιακούς εγκωμιαστικούς «τόπους», όπως αυτόν του χαρίσματος της πρόρρησης[11]. Το γεγονός ωστόσο ότι στην ανάδειξη ορισμένων αυτοκρατόρων εμπλέκονται μοναχοί, δια μέσου των προρρήσεων, υποδηλώνει ότι οι μοναχοί, όχι ως κοινωνική ομάδα που δρα συλλογικά, αλλά ως μονάδες μπορούσαν να «στοχάζονται» με «σύνεση», να εκτιμούν την τρέχουσα πραγματικότητα, να εκφέρουν την άποψή τους για την τρέχουσα πολιτική κατάσταση και τελικά να «βοηθούν» με τον τρόπο αυτό στη νομιμοποίηση του νέου αυτοκράτορα.

Ο Θεόδωρος Συκεώτης βλέποντας να σβήνει το φως της «ἀκοιμήτου κανδήλας» στη νεότευκτη μονή της Θεοτόκου και να παραμένει σβηστή, παρά τις φιλότιμες προσπάθειες των μοναχών να τη διατηρήσουν άσβεστη, προέβλεψε τη δολοφονία του Μαυρικίου. Το δραματικό τέλος του Μαυρικίου «αποκαλύφθηκε θεόθεν», ενώ οι μοναχοί παρουσιάζονται ως πολιτικοί εκτιμητές της βασιλείας και της πολιτικής του Μαυρικίου και κάνουν κριτική στη βασιλεία του θεωρώντας ότι *δικαίως τοῦτο πάσχειν διὰ τὸ κακῶς αὐτὸν* (Μαυρίκιον) *διαπράττεσθαι εἰς τὰ πολλά...*[12]. Οι

9. Αντίθετα για τη δυσφήμηση ενός αυτοκράτορα χρησιμοποιείται η αναφορά στη δαιμονική προέλευση της εξουσίας του με πολύ χαρακτηριστικό παράδειγμα αυτό του Ιουστινιανού Α΄ στα *Ἀνέκδοτα* του Προκοπίου: *Procopii Caesariensis Opera Omnia*, vol. III, *Historia quae dicitur Arcana*, έκδ. J. Haury - G. Wirth, Leipzig 1963, 12,18-27, σ. 80-82, 18,36-38, σ. 118, 30,34, σ. 186· βλ. Fr. Tinnefeld, *Kategorien der Kaiserkritik in der byzantinischen Historiographie von Prokop bis Niketas Choniates*, München 1971, 31, 48.

10. Το πιο χαρακτηριστικό παράδειγμα όπου τα σύμβολα και οι προρρήσεις συνοδεύουν την ανάδειξη ενός αυτοκράτορα είναι η περίπτωση του Βασιλείου Α΄: Συνέχεια Θεοφάνη (CSHB), 226-227· *Λόγος Ἐπιτάφιος εἰς τοὺς ὧν ἐξ ὀσφύος πρὸς ζωὴν ἐληλύθαμεν*, έκδ. A. Vogt – I. Hausherr, *Oraison funèbre de Basile I par son fils Léon VI le Sage*, Roma 1932, 46,9-21. Βλ. Gu. Moravcsik, Sagen und Legenden über Kaiser Basileios I., *DOP* 15 (1961), 66-67, 91. Π. Α. Αγαπητός, Η εικόνα του αυτοκράτορα Βασιλείου Α΄ στη φιλομακεδονική γραμματεία 867-959, *Ἑλληνικά* 40/2 (1989), 293-294, 303, 315.

11. A. Kazhdan, in coll. with L. F. Sherry – Christine Angelidi, *A History of Byzantine Literature (650-850)*, Athens 1999, 228, 299-300, 400-401.

12. *Βίος Θεοδώρου Συκεώτου*, έκδ. A. J. Festugière, *Vie de Théodore de Sykeôn*, Subs. hag. 48, Bruxelles 1970, τόμ. I, 119,28-32, σ. 96 (= *Βίος Θεοδώρου Συκεώτου*). Βλ. Fr. Winkelmann, Zum byzantinischen Staat (Kaiser, Aristokratie, Heer), στο *Byzanz im 7. Jahrhundert. Untersuchungen zur Herausbildung des Feudalismus*, BBA 48, Berlin 1978, 174-148. Πρβλ. Franziska E. Shlosser, *The Reign of the emperor Maurikios (582-602)*, Athens 1994, 76-78.

μοναχοί με το *δικαίως* δείχνουν να εκδηλώνουν από την μια την αρνητική άποψή τους για την πολιτική του Μαυρικίου και να απηχούν την κοινή γνώμη του λαού, ο οποίος δεν φαίνεται να συμπαθούσε ιδιαίτερα τον αυτοκράτορα[13]· από την άλλη πλευρά όμως, η στάση αυτή των μοναχών υποδηλώνει την έμμεση υποστήριξή τους προς την άνοδο στο θρόνο του Φωκά, γι αυτό και εκτιμούν ότι η ανατροπή του Μαυρικίου ήταν δικαιολογημένη. Για το ίδιο τραγικό γεγονός αναφέρονται στις πηγές και άλλες δύο προφητείες[14], στις οποίες πρωταγωνιστές ήταν επίσης μοναχοί από την περιοχή της πρωτεύουσας: ένας ανώνυμος μοναχός και ο Ηρωδιανός, που σύμφωνα με τον Θεοφύλακτο Σιμοκάτ<τ>η προανήγγειλε την πτώση του Μαυρικίου *οὐκ ἐκτὸς θείας ὀμφῆς*[15]. Ο τελευταίος μπορεί να προέρχεται από το περιβάλλον του Θεοδώρου Συκεώτου, αν τον ταυτίσουμε με τον επίσης προικισμένο με προφητικό χάρισμα Ηρωδιανό, τον αναφερόμενο στον *Βίο Θεοδώρου Συκεώτου*[16]. Το γεγονός ότι οι μοναχοί της μονής του Θεοδώρου Συκεώτου, στους οποίους θα μπορούσε να προστεθεί και ο Ηρωδιανός, κατέκριναν την πολιτική του Μαυρικίου υποδηλώνει ότι ίσως είχαν υποστηρίξει την επικράτηση του Φωκά. Εκείνο, ωστόσο, που εύκολα μπορεί να συναχθεί από τα παραπάνω είναι ότι οι μοναχοί στην ταραγμένη περίοδο των αρχών του έβδομου αιώνα, το 602, δεν φαίνονται τόσο κοινωνικά και πολιτικά αδιάφοροι με όσα τεκταίνονται στην Κωνσταντινούπολη.

Ο Θεόδωρος ο Συκεώτης, ταπεινής καταγωγής, αποτελεί ένα χαρακτηριστικό παράδειγμα μοναχού που δίνει προφητικά μηνύματα - όχι μόνον στους αυτοκράτορες, αλλά επίσης και σε υψηλούς βυζαντινούς αξιωματούχους, για τις περιπτώσεις των οποίων δεν θα ασχοληθεί η παρούσα εργασία -. Άλλωστε αυτό το χάρισμά του

---

13. Τ. Κ. Λουγγής, *Δοκίμιο για την κοινωνική εξέλιξη στη διάρκεια των λεγόμενων «σκοτεινών αιώνων» (602-867)*, Αθήνα 1985, 9-11. Το σκωπτικό άσμα που διασώζει η *Χρονογραφία* του Θεοφάνη, 283,19-23 (*καὶ οὐδεὶς τολμᾷ λαλῆσαι, ἀλλ' ὅλους ἐφίμωσεν* ...) φαίνεται να απηχεί τη λαϊκή δυσαρέσκεια προς το πρόσωπο του αυτοκράτορα Μαυρικίου (βλ. Αικατερίνη Χριστοφιλοπούλου, *Βυζαντινή Ιστορία, 324-610*, τόμ. Α΄, Θεσσαλονίκη 1992², 323-324)· θα μπορούσε ωστόσο να αντανακλά την παράταξη του Φωκά που στιγμάτισε τη βασιλεία του Μαυρικίου με εντελώς αρνητικές απόψεις, βλ. Tinnefeld, *Kaiserkritik*, 56-57. Για τις πηγές που περιγράφουν την πτώση του Μαυρικίου, βλ. Α. Καρπόζηλος, *Βυζαντινοί ιστορικοί και χρονογράφοι (4ος-7ος αι.)*, τόμ. Α΄, Αθήνα 1997, 500 κε.

14. Θεοφ. Σιμοκ., VIII, 13, 7-30, σ. 309-310. Θεοφάνης, 283,7-10 καί 10-11, 291,17-26. Στην Αλεξάνδρεια η είδηση της δολοφονίας του Μαυρικίου προγιγνώσκεται μέσω των δαιμόνων: ... *τὴν τῶν δαιμόνων πρόρρησιν ἐθριάμβευσεν*. Βλ. Η. Αναγνωστάκης, Το επεισόδιο του Αδριανού. «Πρόγνωσις» και «Τελεσθέντων δήλωσις», στο *Η Επικοινωνία στο Βυζάντιο*, Πρακτικά Β΄ Διεθνούς Συμποσίου, επιμ. Ν. Γ. Μοσχονάς, Αθήνα 1993, 199-201.

15. Θεοφ. Σιμοκ., VII, 12, 23-25, σ. 266. Θεοφάνης, 283,10-12. Για τον Ηρωδιανό, βλ. A. N. Stratos, An unknown Brother of the Emperor Phocas, *JÖB* 27 (1978), 14· *The Chronicle of Theophanes*, 409, σημ. 13.

16. *Βίος Θεοδώρου Συκεώτου*, τόμ. I, 152,23-25, σ. 122.

το είχε αναγγείλει, πριν ακόμα γεννηθεί ο Θεόδωρος, ένας άλλος «προορατικὸς πατήρ», ο οποίος είχε προβλέψει στη μητέρα του ότι το παιδί της επρόκειτο να διακριθεί στην πρόγνωση της ανόδου αυτοκρατόρων στην εξουσία[17]. Έτσι ο Θεόδωρος έχει την ικανότητα να προβλέπει την άνοδο και τη θλιβερή πτώση του Μαυρικίου, αλλά και την αλλαγή της βασιλείας του Φωκά: *τάχιον ἀκουσόμεθα ἐναλλαγὴν βασιλείας*[18].

Οι προρρήσεις αυτές, μολονότι εμφανίζονται ως κοινά επαναλαμβανόμενα μοτίβα στα αγιολογικά κείμενα, δεν έχουν το στοιχείο του τυχαίου, ούτε λέγονται συμπτωματικά, αλλά συμπίπτουν με γεγονότα εξαιρετικής σημασίας. Ούτε οι υποψήφιοι που επιλέγονταν από την άλλη πλευρά για να αναδειχθούν στο ύπατο αξίωμα μπορούν να θεωρηθούν ως αυθαίρετοι ή χωρίς πολιτική σημασία. Στον Μαυρίκιο, που ήταν και ο επικρατέστερος διάδοχος του Τιβερίου[19], η άνοδός του στο θρόνο αποκαλύφθηκε όταν επέστρεφε θριαμβευτής από τον πόλεμο με τους Πέρσες το 582[20], οι προρρήσεις για την πτώση του Μαυρικίου αναγγέλθηκαν σε μια περίοδο εξαιρετικά δύσκολη για τον ίδιο, αλλά και ιδιαίτερα δυσάρεστη για την πρωτεύουσα, όπου ο λαός πεινούσε[21], ενώ η πρόρρηση για την αλλαγή της βασιλείας του Φωκά διατυπώθηκε ως επερχόμενη «μῆνις» του θεού σε μια άλλη κρίσιμη στιγμή, όταν η εντεινόμενη δυσαρέσκεια για την πολιτική της «ἀνθρωπίνης κατακοπῆς καὶ ἐκχύσεως τῶν αἱμάτων» του Φωκά ήταν ολοφάνερη[22]. Είναι γεγονός ότι το διορατικό χάρισμα του Θεοδώρου Συκεώτου βρίσκεται σε άμεση σχέση με τις πολιτικές εξελίξεις της αυτοκρατορίας. Από τη δράση του, όπως μας την παρουσιάζει ο μαθητής και συγγραφέας του *Βίου* του Γεώργιος, - ο οποίος χρησιμοποιεί βέβαια όλα τα εγκωμια-

17. *Βίος Θεοδώρου Συκεώτου*, τόμ. I, 4,6-7, σ. 4. G. Dagron, Remarques sur le statut des clercs, *JÖB* 44 (1994), 38.

18. *Βίος Θεοδώρου Συκεώτου*, τόμ. I, 152,3, σ. 121.

19. Είχε αναδειχθεί *καῖσαρ*, είχε παντρευτεί την κόρη του Τιβερίου Κωνσταντίνα και απολάμβανε της εμπιστοσύνης του αυτοκράτορα: *ἀπελθὼν δὲ Μαυρίκιος ἐν Κωνσταντινουπόλει ἐδέχθη ὑπὸ τοῦ βασιλέως μετὰ τιμῆς μεγάλης, καὶ ἐθριάμβευσε Τιβέριος τὰς νίκας Μαυρικίου καὶ προσελάβετο αὐτὸν γαμβρὸν εἰς Κωνσταντίναν, τὴν ἑαυτοῦ θυγατέρα ... ποιήσας ἀμφοτέρους* (Μαυρίκιον και Γερμανόν) *καίσαρας*: Θεοφάνης, 251,31-252,4. *Πασχάλιον Χρονικόν* (CSHB), 690,9-12. Ο άλλος γαμπρός του Τιβερίου, ο Γερμανός, *καῖσαρ* και αυτός, είχε διοριστεί διοικητής της Αφρικής και βρισκόταν μακριά από την πρωτεύουσα. Βλ. P. Goubert, Le mystère de Germanus et de Charito, στο *ΠΑΓΚΑΡΠΕΙΑ. Mélanges Henri Grégoire*, Annuaire de l'Institut de philologie et d'histoire orientales et slaves 9/2, Bruxelles 1949, 289-291. Πρβλ. *The Chronicle of Theophanes*, 374, σημ. 4.

20. *Βίος Θεοδώρου Συκεώτου*, τόμ. I, 54,15-16, σ. 46.

21. Θεοφ. Σιμοκ., VIII, 11-13, σ. 291. Θεοφάνης, 283,12-16.

22. *Βίος Θεοδώρου Συκεώτου*, τόμ. I, 133,15-20, σ. 105-106. Βλ. Kazhdan – Sherry – Angelidi, 23.

στικά στερεότυπα των αγιολογικών κειμένων για να αναδείξει τον ήρωά του -, φαίνεται ότι δεν πρόκειται για ένα απλό μοναχό, ή αργότερα ένα απλό επίσκοπο Αναστασιουπόλεως, αλλά για ένα βαθύ γνώστη της τρέχουσας πολιτικής κατάστασης της αυτοκρατορίας, ο οποίος βρίσκεται σε συχνή επαφή με την Κωνσταντινούπολη[23] και διατηρεί στενές σχέσεις με το Πατριαρχείο[24].

Όταν όμως ο Ηράκλειος ανέβηκε στο θρόνο, τα πράγματα έδειξαν να έχουν αλλάξει για τον Θεόδωρο Συκεώτη, καθώς οι σχέσεις του με την κεντρική εξουσία διαφοροποιήθηκαν. Είναι γνωστό ότι ο *Βίος Θεοδώρου Συκεώτου*, που γράφτηκε στα χρόνια της βασιλείας του Ηρακλείου, μετά το θάνατο του αγίου το 613[25], αποκαλύπτει τις στενές σχέσεις του αγίου με την οικογένεια του αυτοκράτορα Φωκά[26]. Η ανάμειξη του Θεοδώρου του Συκεώτου και πάλι μέσω προρρήσεων, υπολανθάνει στα γεγονότα της στάσης του Κομεντίολου (610-611), του αδελφού του Φωκά, εναντίον του Ηρακλείου[27], ενώ η πρόσκληση την οποία έλαβε ο Θεόδωρος Συκεώτης από τον αυτοκράτορα Ηράκλειο να μεταβεί στην Κωνσταντινούπολη, μετά τη δολοφονία του Κομεντίολου[28], μπορεί να εκληφθεί ως μια προσπάθεια του αυτοκράτορα να σταθεροποιήσει τότε την εξουσία του και να περιορίσει τη δύναμη και την επιρροή του Θεοδώρου Συκεώτου[29]. Ο Γεώργιος, όμως, ο συγγραφέας του *Βίου*, σε μια προσπάθεια να δικαιολογήσει την μετάβαση του Θεοδώρου στην Κωνσταντινούπολη, μας την παρουσιάζει ως πρόσκληση γνωριμίας με τον νέο αυτοκράτορα -

23. *Βίος Θεοδώρου Συκεώτου*, τόμ. I, 73,1-5, σ. 60-61, 81,46-50, σ. 69. Οι μοναχοί κάνουν αισθητή την εμφάνισή τους στην πολιτική από την πρώιμη εποχή: G. Dagron, Monachisme à Constantinople jusqu'au concile de Chalcédoine, *TM* 4 (1970), 229-276.

24. *Βίος Θεοδώρου Συκεώτου*, τόμ. I, 82,1-9, σ. 69: *ἦν γὰρ πολλὴν σχέσιν καὶ πληροφορίαν ἔχων εἰς αὐτὸν* (πατριάρχην): *στο ίδιο*, 134, 2-3, σ. 106. Για τον πολιτικό ρόλο του υψηλόβαθμου κλήρου μέχρι την εποχή της εικονομαχίας, βλ. Fr. Winkelmann, Kirche und Gesellschaft in Byzanz vom Ende des 6. bis zum Beginn des 8. Jahrhunderts, *Klio* 59 (1977), 481-485 (= του ίδιου, *Studien zu Konstantin dem Grossen und zur byzantinischen Kirchengeschichte*, Ausgewählte Aufsätze, έκδ. W. Brandes – J. F. Haldon, Birmingham 1993, VI).

25. *Βίος Θεοδώρου Συκεώτου*, τόμ. I, 170,24-31, σ. 161.

26. Μία χαρακτηριστική ένδειξη είναι η αναφορά του *Βίου* ότι ο Θεόδωρος Συκεώτης είχε μεσολαβήσει στον αυτοκράτορα Ηράκλειο να φεισθεί της ζωής του Κομεντίολου, του αδελφού του Φωκά: *Βίος Θεοδώρου Συκεώτου*, τόμ. I, 152,19-66, σ. 122-123. Για τα γεγονότα που συνδέονται με την αρχή της βασιλείας του Ηρακλείου, όσο και για τη στενή σχέση του Θεοδώρου Συκεώτου προς την οικογένεια του Φωκά, βλ. W. E. Kaegi, New Evidence on the Early reign of Heraclius, *BZ* 66 (1973), 316, αλλά και τις αμφιβολίες του Winkelmann, Staat, 200.

27. *Βίος Θεοδώρου Συκεώτου*, τόμ. I, 152,22-34, σ. 122.

28. *Βίος Θεοδώρου Συκεώτου*, τόμ. I, 153,1-2, σ. 123, 154,1-13, σ. 124.

29. Πρβλ. Winkelmann, Staat, 216.

ο οποίος, σημειωτέον τελικά δεν συνάντησε τον Θεόδωρο Συκεώτη[30]- και μάλιστα την λαμπρύνει με αναφορές στην εκεί θαυματουργική δραστηριότητα του αγίου.

Είναι λογικό να σκεφτεί κανείς ύστερα από τα παραπάνω ότι οι προρρήσεις που αποδίδει ο Γεώργιος στον ήρωά του είναι επινόηση του συγγραφέα όχι μόνο για να εξυψώσει τον ήρωά του, αλλά και για να παρουσιάσει τον Θεόδωρο Συκεώτη ως αντικειμενικό κριτή και φορέα της θεϊκής βούλησης, σχετικά με την ανάδειξη των αυτοκρατόρων, προλέγοντας την άνοδο των άμεσων προκατόχων του Ηρακλείου αδιάκριτα, χωρίς να παρουσιάζεται ότι μεροληπτεί υπέρ του ενός ή του άλλου· ο Γεώργιος εμπλέκει τον Θεόδωρο ακόμα και στη βασιλεία του Ηρακλείου, όταν τον παρουσιάζει να προλέγει *κελεύσει θεοῦ* την μακροχρόνια βασιλεία του[31]. Ίσως για πολιτικούς λόγους προσπαθεί να αποσυνδέσει τον ήρωά του από τον προηγούμενο αυτοκράτορα Φωκά και να παρουσιάσει όσο γίνεται πιο φιλικές τις σχέσεις του με τη νέα εξουσία. Ωστόσο οι προρρήσεις του απηχούν μια αναντίρρητη πραγματικότητα: την άμεση σχέση του με την κεντρική εξουσία, σχέση, από την οποία είχε πολλά οφέλη. Χαρακτηριστικό παράδειγμα είναι το γεγονός ότι ο Θεόδωρος Συκεώτης πέτυχε εκτός των άλλων ευεργεσιών[32] και «όρους ἀσυλίας» για τις μονές του, δηλαδή, κατόρθωσε να ανεξαρτητοποιηθούν οι μονές του από τον τοπικό επίσκοπο και να υπαχθούν απευθείας στην Αγία Σοφία[33].

Παράλληλα δεν αποκλείεται η στενή σχέση του Θεοδώρου Συκεώτου με την εξουσία, όπως απεικονίζεται μέσα από το κείμενο του *Βίου* του, να του επέτρεπε να λέγει προρρήσεις, οι οποίες ήταν όμως βασισμένες στην καλή γνώση της τρέχου-

---

30. Όπως φαίνεται ο Ηράκλειος δεν επιθυμούσε τη σύνδεσή του με τον Θεόδωρο Συκεώτη, καθώς αποποιήθηκε την πρόσκληση του αγίου να δειπνήσει μαζί του, όταν το 613 (Μάρτιος-Απρίλιος) έφευγε από την Κωνσταντινούπολη για την εκστρατεία στην Αντιόχεια. *Βίος Θεοδώρου Συκεώτου*, τόμ. I, 166,1-22, σ. 153-154. Βλ. Kaegi, New Evidence, 328.

31. *Βίος Θεοδώρου Συκεώτου*, τόμ. I, 166,34-35, σ. 154. Η Margarita Vallejo Girves (Magia, diablo y monacato en la Vida de San Teodoro de Sykeôn: la Anatolia Central del fin de la antigüedad, στο *Estudios neogriegos en Espana e Iberoamerica.*, τόμ. III, *Historia, Literatura y Tradicíon*, έκδ. M. Morfakidis – J. García Galvez, Granada 1997, 47-62) στις ποικίλες προρρήσεις που αναφέρονται στον *Βίο Θεοδώρου Συκεώτου* βλέπει μόνο την αβεβαιότητα της κοινωνίας του έβδομου αιώνα.

32. Ο Μαυρίκιος προσέφερε ετήσια δωρεά εξακοσίων μοδίων σίτου στον Θεόδωρο και ένα δισκοπότηρο: *Βίος Θεοδώρου Συκεώτου*, τόμ. I, 54,28-32, σ. 47. Οι δωρεές προς τις μονές ήταν πολλές, για τις οποίες, βλ. M. Kaplan, Les sanctuaires de Théodore de Sykeôn, στο *Les saints et leur sanctuaire à Byzance: textes, images, et monuments*, έκδ. Catherine Jolivet-Lévy – M. Kaplan – J.-P. Sodini, Byzantina Sorbonensia 11, Paris 1993, 70, 71, 72.

33. *Βίος Θεοδώρου Συκεώτου*, τόμ. I, 82,10-15, σ. 69-70. Ο όρος «ἀσυλία» δεν φαίνεται εδώ να χρησιμοποιείται με τη συνήθη έννοια της παροχής καταφυγίου σε έναν υπόδικο, αλλά για να δηλωθούν οι παροχές προς τις μονές του Θεοδώρου Συκεώτου. Βλ. τα σχόλια του εκδότη στον *Βίο Θεοδώρου Συκεώτου*, τόμ. II, 225.

σας πολιτικής κατάστασης και έτσι μπορούσαν να επηρεάσουν τις πολιτικές εξελίξεις. Τα γεμάτα σημασία αινιγματικά λόγια των μοναστικών προρρήσεων, που ενίοτε προσέγγιζαν την πραγματική αλήθεια, προσείλκυαν πάντοτε το ενδιαφέρον των πολιτικών και των λογίων[34].

Οι προρρήσεις τις οποίες αναγγέλλει ο Θεόδωρος αρχικά στους μοναχούς της μονής μυστικά, παρακαλώντας τους να μην πουν σε κανένα τίποτε από τις επικείμενες εξελίξεις[35], φαίνεται να διαδραματίζουν και ένα ακόμα ρόλο: τη διάδοση της είδησης. Η είδηση για την ανάδειξη ενός αυτοκράτορα μπορούσε να διαδοθεί μέσω των μοναχών, καθώς οι μοναχοί έρχονταν σε επαφή με τον κόσμο και αποτελούσαν, κατά κάποιο τρόπο, ένα ενδιάμεσο κρίκο ανάμεσα στην κεντρική εξουσία και την κοινωνία.

Ένα άλλο σημείο, που συνδέεται με τη διάδοση της είδησης, είναι η θέση του χωρίου Συκεών, από το οποίο περνούσε *ἡ δημοσία στράτα τοῦ βασιλικοῦ δρόμου*[36]. Η πλεονεκτική του θέση προσέφερε πληρέστερη ενημέρωση σε όσους κατοίκους της περιοχής ενδιαφέρονταν για την πολιτική κατάσταση, καθώς όλες οι ειδήσεις της Ανατολής που προορίζονταν για την πρωτεύουσα έφταναν στο χωρίο Συκεών, πριν ακόμα φτάσουν στον τελικό τους προορισμό. Γνωρίζουμε, άλλωστε ότι χρειάζονταν δύο μέρες για να φτάσει κανείς έφιππος από την Κωνσταντινούπολη στην περιοχή Συκεών, ενώ φαίνεται επίσης ότι στην ταχύτητα της διάδοσης της είδησης συνέβαλε το γεγονός ότι ο Θεόδωρος Συκεώτης είχε δικούς του ανθρώπους στην Κωνσταντινούπολη, οι οποίοι προφανώς τον ενημέρωναν για τα γεγονότα της πρωτεύουσας[37]. Θα δούμε και στη συνέχεια ότι ο τόπος, από τον οποίο εκφέρεται το προφητικό μήνυμα, δεν φαίνεται να είναι τυχαίος, αλλά δείχνει να έχει κάποια σημασία

---

34. Εξαιρετικά ενδιαφέροντα για τη διττή σημασία των προρρήσεων είναι τα όσα γράφει ο μεταγενέστερος πατριάρχης Φώτιος, κάνοντας μνεία μιας θεϊκής προγνώσεως: *εἰ δ' ἡ πρόγνωσις τῶν ὑπαιτίων ἀνεύθυνος, οὐδ' ἡ πρόρρησις ἔνοχος· οὐ γὰρ διότι προέγνωσταί ἢ προείρηται, διὰ τοῦτο διαπέπρακται, ἀλλ' ἐπεὶ αὐθαιρέτῳ κρίσει πράξειν ἔμελλον ἃ μὴ ὄφελον, τὸ ἀλάθητον καὶ πανεπίσκοπον ὄμμα τοῦ θεοῦ λαθεῖν οὐκ ἔσχον τὸ δύνασθαι. Διὰ τοῦτο τοιγαροῦν καὶ ὁ μακάριος Πέτρος οὐχ ὅτι προεῖπεν ὁ δεσπότης ἠρνήσατο, ἀλλ' ὅτι προσολισθαίνειν τῇ ἀρνήσει ἔμελλεν, καὶ προγινώσκεται τῷ διδασκάλῳ καὶ προανακηρύττεται. Photii Patriarchae Constantinopolitani Epistulae et Amphilochia*, έκδ. B. Laourdas – L. G. Westerink, τόμ. II, Leipzig 1984, Επ. 178, 67-73 σ. 67. Ευχαριστώ τον συνάδελφο Ηλία Αναγνωστάκη για το απόσπασμα που μου υπέδειξε και για τις ενδιαφέρουσες συζητήσεις σχετικά με το πρόβλημα των προγνώσεων - προρρήσεων.

35. *Βίος Θεοδώρου Συκεώτου*, τόμ. I, 119,26-28, σ. 96.

36. *Βίος Θεοδώρου Συκεώτου*, τόμ. I, 3,5-6, σ. 3, 120,46-47, σ. 97

37. Το συμπέρασμα συνάγεται από την πληροφορία ότι ο Θεόδωρος πληροφορήθηκε τη δολοφονία του Φωκά που έγινε στις 5 Οκτωβρίου, στις 7 του ίδιου μηνός: *Βίος Θεοδώρου Συκεώτου*, τόμ. I, 152,5-9, σ. 121-122.

για την ίδια την πρόρρηση, τη διάδοση της είδησης αλλά και γι' αυτόν που προορίζεται η πρόρρηση.

Στη διάρκεια της δυναστείας του Ηρακλείου οι πηγές δεν μνημονεύουν, απ' όσο γνωρίζουμε, προρρήσεις για άνοδο στο θρόνο, και τούτο βέβαια φαίνεται να οφείλεται στο γεγονός ότι η διαδοχή στο θρόνο αυτή την εποχή γίνεται μέσα από την αυτοκρατορική οικογένεια[38]. Είναι γνωστό ωστόσο ότι οι δογματικές διαμάχες του έβδομου αιώνα συντάραξαν την αυτοκρατορία και είχαν έντονο πολιτικό αντίκτυπο[39]. Με αφορμή αυτές τις διενέξεις η εξουσία του μονοθελητή αυτοκράτορα Κώνσταντος Β΄ αμφισβητήθηκε ιδιαίτερα από τους φορείς της ορθοδοξίας αυτή την εποχή, την Ρώμη[40] και την Καρχηδόνα, όπου ηγέτης της ορθόδοξης αντιπολίτευσης ήταν ο Μάξιμος ο Ομολογητής. Ο ένθερμος αυτός οπαδός της Χαλκηδόνειας ορθοδοξίας, εκτός από τις θεωρητικές απόψεις του για τον πλήρη διαχωρισμό της πολιτικής εξουσίας του αυτοκράτορα από τις εκκλησιαστικές υποθέσεις[41], φαίνεται ότι είχε αναμειχθεί και σε πολιτικά γεγονότα, καθώς προσέφερε υποστήριξη στο πραξικόπημα του εξάρχου Αφρικής Γρηγορίου (645/646), ο οποίος είχε ανακηρυχθεί αυτοκράτορας[42].

Το ενδιαφέρον που παρουσιάζουν τα γεγονότα αυτά για τη μελέτη μας είναι ότι στη δίκη, στην οποία υποβλήθηκε ο Μάξιμος στην Κωνσταντινούπολη, το 655, αποκαλύφθηκε ότι εννέα χρόνια πριν, το 645, είχε παρακινήσει τον συνωμότη Γρηγόριο να εξεγερθεί εναντίον του Κώνσταντος Β΄, έπειτα από ένα όραμα με καθαρά πολιτικό περιεχόμενο: ... *ἔπεμψέ με πρὸς τὸν πατρίκιον Γρηγόριον, ἵνα εἴπω αὐτῷ, μὴ φοβηθῆναί τινα. Ὁ γὰρ δοῦλος τοῦ Θεοῦ ὁ ἀββᾶς Μάξιμος ἐθεώρησεν ὄναρ, ὅτι κατ' οὐρανοὺς εἰς ἀνατολὰς καὶ δυσμὰς ἦσαν δῆμοι ἀγγέλων καὶ οἱ μὲν εἰς ἀνατολὰς ἔκραζον· Κωνσταντῖνε Αὔγουστε, τοῦ βίγκας· οἱ δὲ εἰς δυσμὰς ἐβόουν· Γρηγόριε Αὔγουστε, τοῦ βίγκας· καὶ ὑπερίσχυσεν ἡ φωνὴ τῶν εἰς δυσμάς, τὴν τῶν*

38. Αικατερίνη Χριστοφιλοπούλου, *Ἐκλογή, ἀναγόρευσις καὶ στέψις τοῦ βυζαντινοῦ αὐτοκράτορος*, Αθήνα 1956, 74. Winkelmann, Staat, 168-169.

39. Ilse Rochow, Zu einigen oppositionellen religiösen Strömungen, στο *Byzanz im 7. Jahrhundert*, 263-264 (βλ. ό.π., σημ. 12).

40. Για τα γεγονότα που συνδέονται με τον πάπα Μαρτίνο και τον έξαρχο Ραβέννας Ολύμπιο, βλ. Haldon, *Seventh Century*, 57-59, 309-310. W. Brandes, "Juristische" Krisenbewältigung im 7. Jahrhundert? Die Prozesse gegen Papst Martin I. und Maximos Homologetes, *FM* 10 (1998), 159-173.

41. *Relatio Motionis*, *PG* 90, 117B-C. Βλ. G. Dagron, *Empereur et prêtre. Étude sur le «césaropapisme» byzantin*, Paris 1996, 182.

42. Το κείμενο του Θεοφάνη (σ. 343,15-16) αναφέρει την ανακήρυξη του εξάρχου Γρηγορίου σε αυτοκράτορα με την συμμετοχή των γηγενών φυλών, αλλά αποσιωπά την ανάμειξη του Μαξίμου, την οποία πληροφορούμαστε από την *Relatio Motionis*, 112C, πηγή φιλικά προσκείμενη στον Μάξιμο. Για το κείμενο αυτό, βλ. Fr. Winkelmann, Die Quellen zur Erforschung des monenergetisch-monotheletischen Streites, *Klio* 69 (1987), 542 (= του ίδιου, *Studien zu Konstantin dem Grossen*, VII).

εἰς ἀνατολὴν φωνήν[43]. Μπορεί κανείς εύκολα να διακρίνει από το απόσπασμα αυτό τις πολιτικές απόψεις του Μαξίμου, ο οποίος παρουσιάζεται να αμφισβητεί την οικουμενική εξουσία του μονοθελητή αυτοκράτορα Κώνσταντος Β΄[44] και να δείχνει την προτίμησή του στον Γρηγόριο, όπως φαίνεται από τη φράση: *καὶ ὑπερίσχυσεν ἡ φωνὴ τῶν εἰς δυσμάς, τὴν τῶν εἰς ἀνατολὴν φωνήν*. Επίσης φαίνεται ότι η συμβολή του Μαξίμου στην εξέγερση ήταν σημαντική, αφού ο ίδιος είχε παροτρύνει τον Γρηγόριο να προχωρήσει στο πραξικόπημα και «να μη φοβηθεί κανένα». Μολονότι οι υποθέσεις στο χώρο της ιστορίας δεν επιτρέπονται, ωστόσο στην περίπτωση αυτή μπορεί να αναλογιστεί κανείς ότι, άν το πραξικόπημα του Γρηγορίου είχε ευοδωθεί, οι πηγές πιθανότατα θα μιλούσαν για πρόρρηση του Μαξίμου προς τον έξαρχο Γρηγόριο. Το γεγονός όμως ότι η έκβαση υπήρξε διαφορετική, αναγκάζει τον συγγραφέα να δηλώσει -επιδιώκοντας προφανώς να μετριάσει τις βαριές κατηγορίες που εκρεμούσαν εναντίον του Μαξίμου: *Ἀπροαίρετον γὰρ πρᾶγμα τὸ ὄναρ· μόνα δὲ τὰ προαιρετικὰ κολάζει ὁ νόμος, εἴπερ αὐτῷ ἐναντιοῦται*[45].

Η ισχυρή παρότρυνση μοναχού προς σφετεριστή, όπως εκφράστηκε από τον Μάξιμο στον έξαρχο Γρηγόριο, να προχωρήσει σε πραξικόπημα, «χωρίς να φοβηθεί κανένα», επαναλαμβάνεται αρκετά χρόνια αργότερα σε μια άλλη κρίσιμη για την κεντρική εξουσία περίοδο. Πρόκειται για την περίοδο των τελών του έβδομου - αρχών όγδοου αιώνα, μια περίοδο που σε λιγότερο από 22 χρόνια ανήλθαν έξι αυτοκράτορες στο θρόνο, από τους οποίους ο Ιουστινιανός Β΄ δύο φορές[46]. Αυτή την εποχή των ανακατατάξεων, την ονομαζόμενη "Die Thronwirren"[47], κατά την οποία κανένας αυτοκράτορας δεν προερχόταν από την αυτοκρατορική οικογένεια (εκτός από τον Ιουστινιανό Β΄, τον τελευταίο απόγονο της Ηρακλειανής δυναστείας), αλλά όλοι ανήλθαν στο θρόνο πραξικοπηματικά, τα προφητικά μηνύματα για την ανάδειξή τους προβάλλουν έντονα και δείχνουν να παίζουν καθοριστικό ρόλο.

Αὐτὸς μὴ ὀκνήσῃς ... ἐπάκουσον ἡμῖν μόνον, καὶ ἀκολούθησον ἡμῖν: με τις έντονες αυτές παραινέσεις οι μοναχοί δύο ιστορικών μονών της Κωνσταντινούπολης, Καλλιστράτου και Φλώρου, παρότρυναν με θέρμη τον Λεόντιο το 695 να μην

---

43. *Relatio Motionis*, 112C. Βλ. J. L. Van Dieten, *Geschichte der Patriarchen von Sergios I. bis Johannes VI. (610-715)*, Amsterdam 1972, 92 κε. W. B. Brandes, Konstantin der Grosse in den monotheletischen Streitigkeiten des 7. Jahrhunderts, στον παρόντα τόμο, 91-93.

44. Για την οικουμενική πολιτική που ακολούθησε ο Κώνστανς Β΄, βλ. Τ. Κ. Λουγγής, *Η ιδεολογία της βυζαντινής ιστοριογραφίας*, Αθήνα 1993, 67-70. Για την πολιτική στάση του Μαξίμου, βλ. J. F. Haldon, Ideology and social change in the seventh century: military discontent as a barometer, *Klio* 68 (1986), 173-175 (= του ίδιου, *State, Army and Society in Byzantium. Approaches to Military, Social and Administrative History, 6th-12th Centuries*, Variorum, Aldershot-Hampshire 1995, II).

45. *Relatio Motionis*, 113A. Πρβλ. τα λεγόμενα του πατριάρχη Φωτίου, ό.π., σημ. 35.

46. Judith Herrin, The Context of Iconoclast Reform, στο *Iconoclasm*, 15.

47. G. Ostrogorsky, *Geschichte des byzantinischen Staates*, München 1963³, 127.

ολιγωρήσει και να προχωρήσει στην εκδήλωση πραξικοπήματος εναντίον του αυτοκράτορα Ιουστινιανού Β΄. Οι συνθήκες για την ανατροπή του τελευταίου απόγονου της δυναστείας του Ηρακλείου ήταν ώριμες, ύστερα βέβαια και από την προειδοποίηση για το σχεδιαζόμενο από τον αυτοκράτορα, αιματοκύλισμα· οι δύο μοναχοί εκτιμώντας την κρίσιμη πολιτική κατάσταση, όχι μόνο προέβλεψαν με βεβαιότητα την άνοδο του Λεοντίου, αλλά και τον βοήθησαν να ανατρέψει τον Ιουστινιανό Β΄ (695). Ο μεν Παύλος, ο μοναχός από την μονή Καλλιστράτου, ήταν αστρονόμος, ιδιότητα που μπορεί να συνδεθεί με την πρόβλεψη των μελλόντων[48], ενώ ο Γρηγόριος, ο ηγούμενος της μονής Φλώρου, είχε διατελέσει κλεισουράρχης. Όπως φαίνεται οι δυο μοναχοί ήταν προσωπικότητες με ενεργό ανάμειξη στα πολιτικά πράγματα της εποχής, ενώ και οι δύο βρίσκονταν στην Κωνσταντινούπολη, το επίκεντρο των πολιτικών εξελίξεων, και πιθανότατα ήταν αριστοκράτες διωγμένοι από την πολιτική του Ιουστινιανού Β΄, όπως και ο Λεόντιος. Επομένως μπορούμε να πούμε ότι προέρχονται από το ίδιο περιβάλλον με τον σφετεριστή, εφόσον μάλιστα στις πηγές χαρακτηρίζονται ως «γνήσιοι φίλοι» του[49]. Οι μοναχοί αυτοί με τις έντονες πολιτικές ανησυχίες είχαν «προμαντεύσει τὰ τῆς βασιλείας» στον Λεόντιο. Από την άλλη πλευρά, ο πατρίκιος Λεόντιος, που είχε διατελέσει στρατηγός των Ανατολικών, φαίνεται ότι εθεωρείτο το κατάλληλο πρόσωπο για να ανέλθει στον αυτοκρατορικό θρόνο από τους φίλους του μοναχούς, τον πατριάρχη και τον αριστοκρατικό δήμο των Βενέτων[50]. Τα προφητικά λόγια των μοναχών πραγματοποιήθηκαν και ο Λεόντιος ανέτρεψε τον Ιουστινιανό Β΄, ενώ η είδηση της ανατροπής διαδόθηκε και πάλι από τους μοναχούς.

Η ανατροπή του Ιουστινιανού υπαγορεύθηκε από την πολιτική συγκυρία: η αριστοκρατία, κοσμική και εκκλησιαστική, που ήταν εμφανώς δυσαρεστημένη από την μεταρρυθμιστική πολιτική του Ιουστινιανού Β΄, πρωτοστάτησε στο πραξικόπημα. Χρειάστηκε ωστόσο και η μεσολάβηση, θα λέγαμε η ηθική υποστήριξη ή οι εγγυήσεις, των μοναστικών κύκλων, που αποδεικνύονται ιδιαίτερα ισχυροί την εποχή αυτή, για να πεισθεί ο Λεόντιος να ηγηθεί του πραξικοπήματος: *μάτην μοι τὰ τῆς βασιλείας προεμαντεύσασθε ..., βέβαια παρεχόμενοι ὡς εἰ μὴ ὀκνήσειεν τῆς ἐξουσίας κρατήσειεν τούτοις πεισθείς* ...[51]. Η πρόρρηση των μοναχών που εξέφραζε τη «θεϊκή βούληση» ήταν καθοριστική, καθώς περιέβαλε με κύρος το πραξικόπημα.

48. Βλ. Dagron, Le saint, le savant, l'astrologue, 146, 151. Αστρονόμος είναι και ο μεταγενέστερος Παγκράτιος που χαρακτηρίζεται, όμως, ως *ψευδοπροφήτης*, επειδή η προφητεία του δεν επαληθεύεται και ο αυτοκράτορας Κωνσταντίνος ΣΤ΄ ηττάται στον πόλεμο με τους Βούλγαρους στο κάστρο των Μαρκελλών: Θεοφάνης, 467,31, 468,4-6.

49. Νικηφόρος, 40,7-11. Θεοφάνης, 368,24-30. Βλ. Ελεωνόρα Κουντούρα-Γαλάκη, *Ο βυζαντινός κλήρος και η κοινωνία των «σκοτεινών αιώνων»*, Μονογραφίες 3, Αθήνα 1996, 60-66.

50. Γεώργιος Μοναχός, τόμ. II, 731,17-18.

51. Νικηφόρος, 40,7-15.

Η βραχύχρονη βασιλεία του Λεοντίου (695-698) έληξε χωρίς προρρήσεις ή άλλα προφητικά μηνύματα, αλλά με μια δυναμική παρουσία των στρατιωτών του στόλου στην Κωνσταντινούπολη: *εἰσελθόντες οἱ τῶν πλωϊμάτων στρατιῶται εἰς τοὺς οἴκους τῶν πολιτῶν ἐγύμνωσαν τοὺς οἰκήτορας αὐτῶν*[52] και επέβαλαν ως αυτοκράτορα τον Αψίμαρο-Τιβέριο (698).

Λίγα χρόνια αργότερα, το 705, ο Ιουστινιανός Β΄, ρινότμητος πλέον, ανέκτησε και πάλι *τὴν προγονικὴν αὐτοῦ βασιλείαν*, όπως λέει ο Θεοφάνης[53], με τη συνδρομή του ηγεμόνα της Βουλγαρίας Τερβέλ. Ο Θεόδωρος Μυάκης, ο έμπιστος του Ιουστινιανού Β, ο οποίος μάλιστα τον είχε ακολουθήσει στην εξορία στη Χερσώνα, φέρεται να υποδεικνύει στον έκπτωτο αυτοκράτορα: *ἰδοὺ ἀποθνήσκομεν, δέσποτα, τάξαι τῷ θεῷ περὶ τῆς σωτηρίας σου, ἵνα ὁ θεὸς ἀποδώσῃ σοι τὴν βασιλείαν σου*[54]. Τα γεμάτα σημασία λόγια του Θεοδώρου Μυάκη φαίνεται ότι αποτελούσαν προτροπή προς τον έκπτωτο αυτοκράτορα να αναζητήσει τη λύση της θεϊκής πρόβλεψης - χρήση της οποίας είχε κάνει και ο Λεόντιος, όταν τον είχε ανατρέψει λίγα χρόνια νωρίτερα- προκειμένου να καταλάβει την εξουσία. Η «άνωθεν παρέμβαση» ήλθε μέσω του Κύρου, ενός μοναχού από την Άμαστριν[55]· η πρόρρηση (*ὡς προσημάναντα αὐτῷ τὴν τῆς δευτέρας βασιλείας ἀποκατάστασιν*[56]) φαίνεται ότι προσέδωσε το κύρος της θεϊκής βούλησης στην επιχείρηση του Ιουστινιανού Β΄. Το όφελος, από την άλλη πλευρά, του προορατικού μοναχού ήταν μεγάλο· ο αυτοκράτορας τον αντήμειψε διορίζοντάς τον πατριάρχη Κωνσταντινουπόλεως στη θέση του έκπτωτου Καλλινίκου[57].

Αξίζει να παρατηρηθεί ότι το κείμενο του Θεοφάνη δεν μνημονεύει την πρόρρηση του Κύρου στο τμήμα, που περιγράφει τον τρόπο, με τον οποίο ανακατέλαβε

---

52. Θεοφάνης, 371,4-6. Νικηφόρος, 41,30-31.

53. Θεοφάνης, 374,3. Νικηφόρος, 42,2-3.

54. Θεοφάνης, 373,23-26. Τα λόγια αυτά συμπληρώθηκαν με μια υπόσχεση εκ μέρους του Ιουστινιανού Β΄ ότι δεν πρόκειται να πειράξει τους αντιπάλους του. Βλ. και σημ. 58.

55. Η Άμαστρις μπορεί να θεωρηθεί ως απώτερος περίγυρος της πρωτεύουσας, γιατί αποτελούσε ένα καλά οχυρωμένο λιμάνι, όπου στάθμευε ο βυζαντινός στόλος και ως εκ τούτου οι ειδήσεις από την Κωνσταντινούπολη έφταναν γρήγορα στην περιοχή, πρβλ. *Η Μικρά Ασία των Θεμάτων*, 281.

56. Θεοφάνης, 375,15-16.

57. Δεν αποκλείεται η πρόρρηση του μοναχού Κύρου να εξυπηρετούσε και άλλους σκοπούς της πολιτικής του Ιουστινιανού Β΄. Η βούληση του αυτοκράτορα ήταν να επιβάλει την Ορθοδοξία με τους δικούς του ανθρώπους και όχι βασισμένος στην αριστοκρατία της Κωνσταντινούπολης και στα στελέχη του Πατριαρχείου, όπως ήταν ο Καλλίνικος. Στα πλαίσια αυτά ο διορισμός του Κύρου στον πατριαρχικό θρόνο ως αντάλλαγμα της πρόρρησης που είχε αναγγείλει, μπορεί να ερμηνευτεί ως μια προσπάθεια του αυτοκράτορα να έχει τον δικό του άνθρωπο στο Πατριαρχείο.

ο Ιουστινιανός Β΄ την εξουσία[58], αλλά στο σημείο που απαριθμεί τις φρικαλέες πράξεις εκδίκησης, μόλις αυτός ανήλθε στο θρόνο, σαν να επιδιώκει ο χρονογράφος να αποσυνδέσει την άνοδο του Ιουστινιανού από προρρήσεις και θεόσταλτα σημεία και σαν να θέλει να τονίσει ότι ο αυτοκράτορας είχε παραβιάσει με τις ανόσιες πράξεις εκδίκησης την «εκ θεού» παραχώρηση της εξουσίας.

Το 711 ο Ιουστινιανός Β΄ ανετράπη και πάλι. Αυτή τη φορά η αριστοκρατία κυριολεκτικά χρησιμοποίησε την προορατική ικανότητα ενός μοναχού και πάλι από την μονή Καλλιστράτου και κατέφυγε σε μια νόθα αναβίωση του μονοθελητισμού, στο πρόσωπο του αριστοκράτη αυτοκράτορα Βαρδάνη Φιλιππικού, τον οποίο είχε υποστηρίξει σύσσωμη η κατά τα άλλα ορθόδοξη εκκλησιαστική ηγεσία[59]. Η αμέριμνη ζωή του ευγενούς Αρμενίου Βαρδάνη, που ήταν γνωστός για τα πολυτελή συμπόσια που οργάνωνε, βρίθει από σημεία και προφητικά μηνύματα. Ισχυριζόταν ότι έβλεπε στον ύπνο του ότι *ἡ κεφαλὴ αὐτοῦ ἐσκιάζετο ὑπὸ ἀετοῦ*[60], ενώ συχνές ήταν και οι επαφές του με τον προορατικό μοναχό της μονής Καλλιστράτου, ο οποίος του είχε προφητεύσει ότι *βασιλεία σοι κεῖται*[61]. Σύμφωνα λοιπόν με τα λεγόμενα του μοναχού, μία ήταν η μέθοδος για την ανατροπή του ορθόδοξου Ιουστινιανού Β΄: η αναβίωση του μονοθελητισμού. Στην κίνηση αυτή είχαν συμφωνήσει ο πατριάρχης Ιωάννης, ο Ανδρέας Κρήτης, ο μετέπειτα πατριάρχης Γερμανός και άλλες υψηλές προσωπικότητες του κλήρου της πρωτεύουσας, που κατονομάζονται στις πηγές[62], ίσως και κοσμικοί αριστοκράτες (*καὶ συγκλητικοὺς πλείστους* αναφέρει ο

58. Θεοφάνης, 373,25-374,23. Γνωρίζουμε όμως, ότι ο Ιουστινιανός Β΄ προέβη σε γενικές εκκαθαρίσεις στη διάρκεια της δεύτερης βασιλείας του. Το κείμενο του Θεοφάνη δράττεται της ευκαιρίας για να παρουσιάσει τον μεταρρυθμιστή αυτοκράτορα ως αγνώμονα προς τη θεϊκή ευεργεσία της παραχώρησης για δεύτερη φορά της εξουσίας. Πρβλ. τις απόψεις του Kazhdan – Sherry – Angelidi, 228 ότι το κείμενο του Θεοφάνη στο σημείο αυτό έχει χρησιμοποιήσει στερεότυπα από αγιολογικά κείμενα.

59. Νικηφόρος, 48,12-14. Θεοφάνης, 382,12-21. Βλ. Κουντούρα-Γαλάκη *Κλήρος*, 93.

60. Θεοφάνης, 372,9-10 γι' αυτό είχε εξορισθεί στην Κεφαλονιά. Ο αετός ως σύμβολο μελλοντικής βασιλείας απαντάται χαρακτηριστικά στην περίπτωση του Βασιλείου Α΄: Συν. Θεοφ., 218,12-219,7.

61. Θεοφάνης, 381,6-9,11-12. Για το πραγματικό νόημα των προφητικών λόγων του μοναχού, σχετικά με την αναβίωση του μονοθελητισμού από τον Βαρδάνη, όσο και για το ρόλο της μονής Καλλιστράτου στις δύο ανατροπές του Ιουστινιανού Β΄, βλ. Κουντούρα-Γαλάκη, *Κλήρος*, 68-72, 98-102. Ο J. F. Haldon (Constantine or Justinian? Crisis and identity in imperial propaganda in the seventh century, στο *New Constantines: the Rhythm of Imperial Renewal in Byzantium, 4th-13th Centuries*, έκδ. P. Magdalino, Variorum, Aldershot-Hampshire 1994, 103) διατυπώνει την άποψη ότι η αναβίωση του μονοθελητισμού από τον Βαρδάνη-Φιλιππικό ήταν μια πράξη επιβεβαίωσης και νομιμοποίησης της εξουσίας του. Ο μονοθελητισμός του Ηρακλείου μπορεί να αποσκοπούσε στην κοινωνική ενότητα, αλλά, κατά την άποψή μας, ο μονοθελητισμός του Βαρδάνη-Φιλιππικού φαίνεται ότι απέβλεπε στην τέλεια διαφοροποίηση από την πολιτική του προκατόχου του Ιουστινιανού Β΄.

62. Γερμανοῦ Οἰκουμενικοῦ Πατριάρχου, *Πρὸς Ἄνθιμον, Λόγος Διηγηματικὸς περί τε τῶν ἁγίων Συνόδων καὶ τῶν κατὰ καιροὺς ἀνέκαθεν τῷ ἀποστολικῷ κηρύγματι ἀναφυεισῶν αἱρέσεων*, *PG* 98, 76B.

πατριάρχης Νικηφόρος), όπως φαίνεται προσωρινά, μέχρι να απομακρυνθεί ο νεωτεριστής Ιουστινιανός από την εξουσία. Όπως υποδηλώνουν οι μαρτυρίες των πηγών, η αναβίωση του μονοθελητισμού αποτελούσε ιδανική ευκαιρία· ήταν ένα πρόσχημα για να απομακρυνθεί οριστικά ο μεταρρυθμιστής αυτοκράτορας από την εξουσία. Γιατί η επιστροφή στην Ορθοδοξία έγινε πολύ σύντομα και ομαλά από τους ίδιους εκκλησιαστικούς κύκλους της πρωτεύουσας, οι οποίοι λίγο πριν είχαν υποστηρίξει την αναβίωση του μονοθελητισμού. Η διαδικασία ήταν απλή: όταν πλέον είχε εκλείψει ο «μεταρρυθμιστής» Ιουστινιανός Β΄ απομάκρυναν τον Βαρδάνη-Φιλιππικό ως μονοθελητή και ανέβασαν στο θρόνο τον ορθόδοξο αριστοκράτη Αρτέμιο-Αναστάσιο (713-715).

Από τα παραδείγματα που αναφέραμε μπορούμε να οδηγηθούμε στο συμπέρασμα ότι σε εποχές αστάθειας, πολιτικής αβεβαιότητας και ανακατατάξεων γίνεται χρήση των προρρήσεων ή ευνοείται η μεσολάβηση στις πολιτικές εξελίξεις διορατικών μοναχών, που προέρχονται από το περιβάλλον του επίδοξου αυτοκράτορα και είναι σαφώς ενήμεροι της πολιτικής κατάστασης. Η πρόρρηση των μοναχών με έμμεση αναφορά στη θεϊκή βούληση φαίνεται ότι καθιστούσε νόμιμη την άνοδο στο θρόνο αυτοκρατόρων που αναδεικνύονταν ύστερα από ένα πραξικόπημα. Από την άλλη πλευρά, η ανάμειξη των μοναχών στην πολιτική αντικατοπτρίζει τη μεσαιωνική κοινωνία των σκοτεινών αιώνων[63], μια κοινωνία απομονωμένη όπου κυριαρχεί η έμφαση στο υπερφυσικό.

Όπως στην περίοδο της Ηρακλειανής δυναστείας, έτσι και στον όγδοο αιώνα που βρίσκεται στην εξουσία η δυναμική δυναστεία των Ισαύρων, δεν είναι γνωστές προρρήσεις μοναχών για την ανάδειξη αυτοκρατόρων. Ο Λέων Γ΄, ο ιδρυτής της δυναστείας που κατέλαβε την εξουσία το 717 με την υποστήριξη δύο θεματικών στρατών, των Ανατολικών και των Αρμενιάκων[64] ήταν, όπως και ο διάδοχός του Κωνσταντίνος Ε΄, οι εκλεκτοί του θεματικού στρατού και προσπάθησαν να περιορί-

---

Νικηφόρος, 48,12-14. Θεοφάνης, 382,12-21. Για την πραγματικά παράξενη αυτή στάση του Γερμανού, που είναι γνωστός για την πίστη του στην Ορθοδοξία, δεν δίνεται καμία ερμηνεία στο πρόσφατο βιβλίο για τους Πατριάρχες της Κωνσταντινούπολης της εικονομαχικής περιόδου: *Die Patriarchen der ikonoklastischen Zeit: Germanos I. - Methodios I. (715-847)*, έκδ. R. J. Lilie, Berliner Byzantinistische Studien 5, Frankfurt am M. 1999, 7.

63. J. O. Rosenqvist, Asia Minor on the Threshold of the Middle Ages: Hagiographical Glimpses from Lycia and Galatia, στο *Aspects of Late Antiquity and Early Byzantium*, έκδ. L. Rydén – J. O. Rosenqvist, Swedish Research Institute in Istanbul, Transactions 4, Stockholm 1993, 153-156.

64. Θεοφάνης, 386,15-17, 395,8-10. Βλ. *Η Μικρά Ασία των θεμάτων*, 71. Πρβλ. P. Magdalino, The history of the future and its uses: prophecy, policy and propaganda, στο *The Making of Byzantine History. Studies dedicated to Donald M. Nicol*, έκδ. R. Beaton – Charlotte Roueché, Variorum, Aldershot-Hampshire 1993, 20-21.

σουν την ισχύ των μοναχών με την εικονομαχική τους πολιτική. Δεν είναι νομίζω τυχαίο ότι κείμενα της εικονολατρικής παράταξης, που απηχούν τις απόψεις των μοναχών, προσπάθησαν να αποδώσουν την άνοδο του Λέοντος Γ΄ σε προρρήσεις. Ο Γεώργιος Μοναχός και ο *Βίος Γερμανού*, δύο συγγενή κείμενα, και η λεγόμενη *Ἐπιστολὴ τῶν τριῶν πατριαρχῶν* προς τον αυτοκράτορα Θεόφιλο (κείμενο που έχει δανειστεί πολλά στοιχεία από τον *Βίο Στεφάνου του Νέου* για να περιγράψει τη βασιλεία του Κωνσταντίνου Ε΄[65]) και τα συναφή της κείμενα, συνδέουν την ανάδειξη του εικονομάχου αυτοκράτορα με την πρόρρηση Εβραίων, οι οποίοι είχαν χρησμοδοτήσει ότι θα γινόταν βασιλεύς, αν κατέρριπτε τη λατρεία των εικόνων[66] – πρόρρηση που θυμίζει την ανάλογη που είχε δώσει, όπως είδαμε, ο προορατικός μοναχός στο Βαρδάνη-Φιλιππικό. Είναι φανερό ότι η πρόρρηση αυτή είναι ένα μεταγενέστερο δημιούργημα, με το οποίο οι εικονόφιλες πηγές προσπάθησαν να εξηγήσουν την «ανόσια» προέλευση της εικονομαχίας και να αποδώσουν στον εισηγητή της ξένες προς το Βυζάντιο επιρροές. Δεν μπορεί ωστόσο να αποκλεισθεί ότι υπήρχαν κάποιες προρρήσεις που διατυπώθηκαν από την πλευρά του εικονομαχικού κλήρου, - που σημειωτέον κάνει εντυπωσιακή εμφάνιση στη Σύνοδο της Ιερείας (754)[67] - και διασώθηκαν με κακόνοια από τις εικονόφιλες πηγές[68] συνδεόμενες με Εβραίους και δαίμονες.

---

65. Marie-France Auzépy, *La vie d'Étienne le Jeune par Étienne le Diacre: introduction, édition et traduction*, Variorum, Aldershot-Hampshire 1997, 58.

66. Γεώργιος Μοναχός, τόμ. ΙΙ, 735-737. *Βίος Γερμανού* (έκδ. L. Lamza, *Patriarch Germanos I. von Konstantinopel (715-730). Versuch einer endgültigen chronologischen Fixierung des Lebens und Wirkens des Patriarchen. Mit dem griechisch-deutschen Text der Vita Germani am Schluß der Arbeit*, Würzburg 1975, σ. 218), κείμενο που παραλαμβάνει πολλές πληροφορίες από τον Γεώργιο Μοναχό. Επίσης η *Ἐπιστολὴ τῶν Τριῶν Πατριαρχῶν πρὸς τὸν βασιλέα Θεόφιλον* και τα συγγενικά της κείμενα, επαναλαμβάνουν τις πληροφορίες: έκδ. J. A. Munitz – Julian Chrysostomides – Eirene Harvalia-Crook – Ch. Dendrinos, *The Letter of the three Patriarchs to the Emperor Theophilos and Related Texts*, Camberley, Surrey 1997, σ. 97-99, 159-163, 179-183. Σχετικά με την κατηγορία «ιουδαιόφρων» που προσάπτουν οι πηγές στον Λέοντα Γ΄, βλ. St. Gero, *Byzantine Iconoclasm During the Reign of Leo III with Particular Attention to the Oriental Sources*, Louvain 1973, 59-84 και P. Speck, *Ich bin's nicht, Kaiser Konstantin ist es gewesen*, Ποικίλα Βυζαντινά 10, Bonn 1991, 199 κε. Για την πλούσια αντιιουδαϊκή λογοτεχνία, βλ. A. Külzer, Adversus Judaeos: Text und Bild in spätbyzantinischer Zeit, *Σύμμεικτα* 12 (1998), 97-98.

67. Για τη «δημιουργία» εικονομαχικού κλήρου και τη σύσσωμη συμμετοχή του στη σύνοδο της Ιερείας, βλ. Κουντούρα-Γαλάκη, *Κλήρος*, 117 κε, 127 κε.

68. Η Marie-France Auzépy, Manifestations de la propagande en faveur de l'orthodoxie, στο *Byzantium in the Ninth Century: Dead or Alive*, έκδ. Leslie Brubaker, Variorum, Aldershot-Hampshire 1998, 93-95, θεωρεί ότι η πολεμική εναντίον των Ισαύρων προήλθε κυρίως από το πατριαρχείο Κωνσταντινουπόλεως. Βλ. και Ilse Rochow, *Kaiser Konstantin V. (741-775). Materialen zu seinem Leben und Nachleben*, Berliner Byzantinistische Studien 1, Frankfurt am M. -Berlin 1994, 131 κε.

Θα μπορούσαμε λοιπόν να πούμε ότι όταν ο αυτοκρατορικός θεσμός είναι ισχυρός δεν μαρτυρούνται στις πηγές προρρήσεις μοναχών, όταν όμως η αυτοκρατορική εξουσία είναι αδύναμη εμφανίζεται η «άνωθεν παρέμβαση».

Η Ειρήνη η Αθηναία ανέλαβε τη βασιλεία *παραδόξως θεόθεν*, φράση, η οποία εγκλείει τη σημασία του θεϊκού θαύματος[69]. Η Ειρήνη ανέβηκε στο θρόνο όχι ύστερα από κάποια πρόρρηση, αλλά με θεϊκή βούληση, επομένως η ανάδειξή της μπορεί να θεωρείται έγκυρη, ακόμα και μετά τον ύποπτο θάνατο του συζύγου της, αυτοκράτορα Λέοντος Δ΄ (775-780)[70]. Το 789 η επίκληση στη θεϊκή προέλευση της βασιλείας της Ειρήνης επαναλαμβάνεται, αλλά με διαφορετικό τρόπο. Τότε η αυτοκράτειρα επεδίωξε να απομακρύνει από την εξουσία το γιο της Κωνσταντίνο ΣΤ΄ επικαλούμενη και πάλι τη θεοπρόβλητη βασιλεία, αλλά στηρίχτηκε επίσης και στις προφητείες των «προγνωστικών» (*ἐκ προγνωστικῶν πληροφορηθέντες*[71]). Από το κείμενο του Θεοφάνη διαφαίνεται ότι οι «προγνωστικοί» προέρχονται μεν από το περιβάλλον της Ειρήνης, αλλά χαρακτηρίζονται ως «ἄνθρωποι πονηροί», οι οποίοι προέτρεψαν την αυτοκράτειρα να απαλλαγεί από το γιό της και αυτοί είναι που θεω-

---

69. *Εἰρήνη ἡ εὐσεβεστάτη ἅμα τῷ υἱῷ αὐτῆς Κωνσταντίνῳ παραδόξως θεόθεν τὴν βασιλείαν ἐγχειρίζεται ... ὡς ἂν θαυμαστωθῇ ὁ θεὸς καὶ ἐν τούτῳ διὰ γυναικὸς χήρας καὶ παιδὸς ὀρφανοῦ μέλλων καθαίρειν τὴν ἄμετρον ... δυσσέβειαν ...* : Θεοφάνης, 454,6-12. Ο *Βίος Ειρήνης Αθηναίας* (έκδ. Fr. Halkin, Deux impératrices de Byzance. I. La vie de l'Impératrice sainte Irène et le séconde Concile de Nicée en 787, *An. Boll.* 106, 1988, 9) επαναλαμβάνει τα λεγόμενα του Θεοφάνη. Για την έννοια του *παραδόξως*, βλ. Διονυσίας Μισίου, Η Ειρήνη και το «παραδόξως» του Θεοφάνη. Συμβολή στη συνταγματική θέση της βυζαντινής αυγούστας, *Βυζαντινά* 10 (1980), 176 και Ilse Rochow, *Byzanz im 8. Jahrhundert in der Sicht des Theophanes. Quellenkritisch-historischer Kommentar zu den Jahren 715-813*, BBA 57, Berlin 1991, 228. Με την ίδια έννοια του θαύματος χρησιμοποιείται το *παραδόξως* και στον *Βίο Ιωαννικίου* (παραλλαγή Πέτρου: *AASS*, Nov. II, Bruxelles 1894, 387A), όταν περιγράφει τη σωτηρία του αυτοκράτορα Κωνσταντίνου ΣΤ΄ από τον Ιωαννίκιο: *τὸν μὲν βασιλέα παραδόξως διέσωσεν*, όπως και τη σωτηρία των βυζαντινών αιχμαλώτων από τη Βουλγαρία: *καὶ τοὺς ἐν εἱρκταῖς καὶ ἀλύσεσιν δὶς ἑπτὰ χρόνοις ὑπὸ τῶν Βουλγάρων κατεχομένους Χριστιανοὺς ἀπῆει, ἐπισκεψόμενος καὶ παραδόξως τούτους ῥυσόμενος* (παραλλαγή Σάβα, *στο ίδιο*, 359C).

70. *τὸ τῆς βασιλείας ἐκ θεοῦ σκῆπτρον κομίζεται*: *Βίος Νικηφόρου*, 146,8-9, έκδ. C. De Boor, *Nicephori Archiepiscopi Constantinopolitani Opuscula Historica*, Leipzig 1880. *Καὶ πέρας ἔσχεν θεοβραβεύτως, ὡς ἔγνωσται*: *Βίος Ιωαννικίου*, 335A. Πρβλ. R. J. Lilie, *Byzanz unter Eirene und Konstantin VI. (780-802)*, Berliner Byzantinistische Studien 2, Frankfurt am M. -Berlin 1996, 223, 292. Το *παραδόξως* του Θεοφάνη (βλ. προηγούμενη σημ.), θα μπορούσε να συνδυαστεί με τον ύποπτο θάνατο του Λέοντος Δ΄ και την άνοδο της Ειρήνης. Πρβλ. Λουγγής, *Δοκίμιο* (βλ. σημ. 13), 205.

71. *Ἔπεισαν γὰρ αὐτὴν ὡς ἐκ προγνωστικῶν πληροφορηθέντες, ὅτι "οὐκ ἔστιν ὡρισμένον παρὰ τῷ θεῷ κρατῆσαι τὸν υἱόν σου τὴν βασιλείαν, εἰ μὴ σή ἐστιν, ἐκ θεοῦ δεδομένη σοι"*: Θεοφάνης, 464,12-15. Πρβλ. Patricia Karlin-Hayter, A Byzantine Politician Monk: Saint Theodore Studite, *JÖB* 44 (1994), 221.

ρούνται από το κείμενο υπεύθυνοι για την τελική τύχη του Κωνσταντίνου[72]. Είναι χαρακτηριστικό ότι εδώ δεν παραδίδεται η ανάμειξη προορατικών μοναχών και προφητείας, αλλά πρόγνωσης. Υπάρχει διαφορά ανάμεσα στην προφητεία και την πρόγνωση, ενίοτε με δυσδιάκριτα όρια[73]: η πρόρρηση αν και πολλές φορές συγχέεται με την πρόγνωση, παραπέμπει σε θεϊκή βούληση που αποκαλύπτεται μέσω της προφητείας, ενώ η πρόγνωση θα μπορούσε να είναι φυσική, ανθρώπινη, τεχνική δυνατότητα πρόβλεψης με βάση τη γνώση, ενίοτε και με διαβολική έννοια[74]. Το κείμενο του Θεοφάνη, που θεωρείται ότι εξιστορεί αντιφατικά τη βασιλεία της Ειρήνης[75], δείχνει στο σημείο αυτό να γνωρίζει τη διάκριση ανάμεσα στην προφητεία-πρόρρηση και την πρόγνωση και για εμφανείς λόγους σκοπιμότητας δεν μιλάει καθόλου για προορατικούς μοναχούς, αλλά για ανθρώπους πονηρούς «προγνωστικούς», που κινούνται από το διάβολο, στους οποίους αποδίδει τις ευθύνες για την τύφλωση του Κωνσταντίνου ΣΤ΄ και προσπαθεί να άρει τις αντίστοιχες από την αυτοκράτειρα Ειρήνη[76].

Λίγους μήνες μετά την ανάρρηση του Νικηφόρου Α΄ ξέσπασε η επανάσταση του αριστοκράτη Βαρδάνη Τούρκου, η οποία απέτυχε, καθώς ο Βαρδάνης πολύ γρήγορα έμεινε χωρίς την υποστήριξη του στρατού, αλλά και των συντρόφων του, των μελλοντικών αυτοκρατόρων Λέοντος Ε΄ και Μιχαήλ Β΄, οι οποίοι προσεχώρησαν στον αυτοκράτορα Νικηφόρο Α΄[77]. Με την επανάσταση του Βαρδάνη συνδέεται η γνωστή πρόρρηση του μοναχού από το Φιλομήλιον, στο θέμα των Ανατολικών. Ο Βαρδάνης ήταν «τῆς βασιλείας ἐραστής»[78], γι'αυτό επισκέφθηκε τον μοναχό στο Φιλομήλιον, για να του προβλέψει τί τύχη θα είχε αν διεκδικούσε την εξουσία. Ο διορατικός μοναχός προέβλεψε την αποτυχία της κίνησης του Βαρδάνη, την άνοδο

72. Lilie, *Byzanz unter Eirene und Konstantin VI.*, 294. Βλ. όμως και J. N. Ljubarskij, Man in Byzantine Historiography from John Malalas to Michael Psellos, *DOP* 46 (1992), 182.

73. A. Kazhdan, Holy and Unholy Miracle Workers, στο *Byzantine Magic*, έκδ. H. Maguire, Washington D.C. 1995, 80-82.

74. Βλ. ό.π., σ. 421-422.

75. Kazhdan – Sherry – Angelidi, 231.

76. Ανάλογη φαίνεται ότι είναι η στάση του Θεοδώρου Στουδίτη, όπως καταγράφεται σε απόσπασμα επιστολής του· *ἀλλ' ὁ ἐξεγερθεὶς Κύριος τότε εἰς ἐκδίκησιν τοῦ νόμου αὐτοῦ καὶ ῥήξας μὲν τὴν τοῦ μοιχεύσαντος βασιλείαν τῇ ἐκτυφλώσει.* Θεοδώρου Στουδίτη, *Ἐπιστολαί* (έκδ. G. Fatouros, Berlin 1991, CFHB 31/1), επ. 31,46-48, σ. 86.

77. Θεοφάνης, 479,15-480,6. Μόνον ο τρίτος «ἑταῖρος», ο Θωμάς ο Σλάβος, παρέμεινε στο πλευρό του Βαρδάνη. Βλ. Ελεωνόρα Κουντούρα-Γαλάκη, Η επανάσταση του Βαρδάνη Τούρκου, *Σύμμεικτα* 5 (1983), 212-213.

78. Γενέσιος (έκδ. A. Lesmueller-Werner, I. Thurn, Berlin-New York 1978, CFHB 14), Α΄, 6, σ. 6. Συν. Θεοφ., 7. Σκυλίτζης (έκδ. I. Thurn, Berlin 1973, CFHB 5), 9.

στο θρόνο των «ἑταίρων» του, του Λέοντος και του Μιχαήλ και την ανεπιτυχή διεκδίκηση της εξουσίας από τον Θωμά τον Σλάβο (821-823). Είναι αξιοσημείωτο ότι η πρόρρηση εκφέρεται από την κύρια και ισχυρή θεματική στρατιωτική δύναμη της εποχής, το θέμα των Ανατολικών[79]· την ηγεσία του θέματος αυτού κατείχαν ο Βαρδάνης, όταν ξέσπασε η επανάστασή του και ο Λέων Ε΄ όταν αναγορεύτηκε αυτοκράτορας, ενώ και ο Μιχαήλ Β΄ καταγόταν και αναδείχθηκε από το θέμα των Ανατολικών[80].

Η πρόρρηση αυτή δεν αναφέρεται στις πηγές που βρίσκονται εγγύτερα στα γεγονότα, όπως ο Θεοφάνης, το κείμενο γνωστό ως *Scriptor Incertus de Leone Armenio* και ο Γεώργιος Μοναχός[81], οι οποίες περιορίζονται στην αφήγηση των ιστορικών γεγονότων και των συνεπειών τους, αλλά παραδίδεται στα κείμενα του δέκατου αιώνα, τον Γενέσιο και τη Συνέχεια Θεοφάνη[82]. Είναι αρκετά εμφανές ότι έχουμε ένα μεταγενέστερο δημιούργημα, το οποίο πιθανώς επινοήθηκε μετά τον θάνατο του Μιχαήλ Β΄ το 829 ή ίσως και μετά το 867 (πιθανή χρονολογία συγγραφής του έργου του Γεωργίου Μοναχού, ο οποίος δεν αναφέρει την πρόρρηση)[83].

Η πρόρρηση του μοναχού από το Φιλομήλιον, μπορούμε να πούμε ότι αποκτά εξαιρετική σημασία στα δύο κείμενα του δέκατου αιώνα, τον Γενέσιο και τη Συνέχεια Θεοφάνη, και αξίζει να υπογραμμίσουμε ότι από αυτά τα κείμενα φαίνεται να ξεκινά ο μύθος της πρόρρησης και την αναπαράγουν οι πηγές που τις ακολουθούν, όπως ο Σκυλίτζης. Ο μύθος δείχνει να έχει γραφτεί για να εξυπηρετήσει συγεκριμένες ιδεολογικές και πολιτικές σκοπιμότητες των κειμένων αυτών.

Τα δύο κείμενα, Γενέσιος και Συνέχεια Θεοφάνη, που γράφτηκαν με αυτοκρατορική εντολή τον δέκατο αιώνα, περιστρέφουν τη διήγησή τους για την ανάδειξη

---

79. *Η Μικρά Ασία των θεμάτων*, 69-70.

80. J. B. Bury, *A History of the Eastern Roman Empire from the Fall of Irene to the Accession of Basil I. (A.D. 802-867)*, London 1912 (= Bury, *ERE*), 79. Παρόλο που το θέμα αυτό δεν συμπαθούσε ιδιαίτερα τον Μιχαήλ: *παρὰ παντὸς τοῦ τῶν Ἀνατολικῶν στρατεύματος ἐτύγχανε στυγητός*: Γενέσιος, Β΄, 2, σ. 23. *Ἐτύγχανε γάρ πως καὶ ἄλλως ὁ Μιχαὴλ ὑπὸ πάντων μισούμενος*: Συν. Θεοφ., 52,18-19.

81. Θεοφάνης, 479-480. Ο Γεώργιος Μοναχός (τόμ. ΙΙ, σ. 772) επαναλαμβάνει στο σημείο αυτό τα λεγόμενα του Θεοφάνη. Ο *Scriptor Incertus* (CSHB), 339-340, θεωρείται κείμενο πιθανώς του δεύτερου μισού του ένατου αιώνα που μεταχειρίζεται γλώσσα απλή: Kazhdan – Sherry – Angelidi, 208-211.

82. Γενέσιος, Α΄, 6, σ. 6-7, Α΄, 13, σ. 10-11. Συν. Θεοφ., 7,7-8,7.

83. Σουλτάνα Μαυρομάτη-Κατσουγιαννοπούλου, Η επανάσταση του στρατηγού Βαρδάνη στις σύγχρονες και μεταγενέστερες αφηγηματικές πηγές, *Βυζαντινά* 10 (1980), 222-224. Ο Bury, *ERE*, 12 τοποθετεί την προφητεία μετά την εξέγερση του Θωμά του Σλάβου. Ο Charanis (Monk, 75), διατύπωσε την άποψη ότι ίσως πρόκειται για μύθο βασισμένο σε πρόρρηση, που δόθηκε για κάποιον από τους πρωταγωνιστές.

των αυτοκρατόρων Λέοντος Ε΄ και Μιχαήλ Β΄ και τη διεκδίκηση της εξουσίας από τον Θωμά τον Σλάβο, γύρω από τον μύθο της πρόρρησης του μοναχού από το Φιλομήλιον. Είναι, θα μπορούσαμε να πούμε, ένας συμβολικός μύθος, σαν αυτούς που βρίθουν τον δέκατο αιώνα[84], που αντανακλά τις αλλαγές στην αυτοκρατορική εξουσία από τις αρχές του ένατου αιώνα μέχρι την άνοδο της Μακεδονικής δυναστείας. Ο μύθος φαίνεται να παρουσιάζει μέσα από το μοτίβο της πρόρρησης, του καθορισμού των γεγονότων από τον Θεό, την οριστική απώλεια της εξουσίας για την πρωτοβυζαντινή αριστοκρατία (Βαρδάνης Τούρκος) και την ανάληψή της από τους εκπροσώπους του στρατού (Λέων Ε΄- Μιχαήλ Β΄), οι οποίοι ωστόσο παρουσιάζονται ως τελείως ακατάλληλοι για το αυτοκρατορικό αξίωμα. Τα ιστορικά κείμενα του δέκατου αιώνα αποδίδουν την αναβίωση της εικονομαχίας σε προρρήσεις μοναχών και τις συσχετίζουν με την ανάδειξη του Λέοντος Ε΄[85], ενώ στιγματίζουν τον Μιχαήλ Β΄ και τον παρουσιάζουν ως ιδιαίτερα επιρρεπή στις προρρήσεις όχι μόνο του μοναχού από το Φιλομήλιον, αλλά και της θεραπαινίδας του και του αθιγγάνου[86]. Όλα αυτά είναι δημιουργήματα post eventum και είναι γραμμένα για να εξυπηρετήσουν συγκεκριμένες σκοπιμότητες. Μπορούμε να πούμε ότι οι προρρήσεις

84. Moravcsik, Sagen, 66-69. Αγαπητός, Η εικόνα του αυτοκράτορα Βασιλείου Α΄, 293, 315

85. Σύμφωνα με τον Γενέσιο (Α΄, 13, σ. 10,20-30) και τη Συν. Θεοφ. (σ. 26,9-27,3), ο Λέων Ε΄ μετά την ανάληψη της εξουσίας θέλησε να ευχαριστήσει τον προορατικό μοναχό του Φιλομηλίου, αλλά αυτός στο μεταξύ είχε πεθάνει και στη θέση του βρήκε τον κρυπτοεικονομάχο μοναχό Συμβάτιο. Ο τελευταίος τον συμβούλεψε να υιοθετήσει την εικονομαχία αν ήθελε να είναι μακροχρόνια η βασιλεία του. Παρόμοια πρόρρηση υπάρχει και στην *Ἐπιστολὴν πρὸς Θεόφιλον* (σ. 179, 17-24, 181,22-28) και τις παραλλαγές της (σ. 115,3-8), κείμενα σαφώς μεταγενέστερα. Αν συγκρίνουμε το περιεχόμενο των δύο προρρήσεων θα διαπιστώσουμε ότι έχουν κοινά σημεία, αλλά και διαφορές στην πλοκή τους: στην *Ἐπιστολή* δεν μνημονεύεται μοναχός από το Φιλομήλιον, όπως στον Γενέσιο και τη Συν. Θεοφ., αλλά κάποιος μάντης Σαββάτιος εκ Σαμαρείας που ήταν εγκατεστημένος στο λουτρό του Δαγιστέως, ενώ αξίζει να παρατηρήσουμε τη συγγένεια των ονομάτων Συμβάτιος (Συν. Θεοφ., 26,16) και Σαββάτιος (Γενέσιος Α΄, 13, σ. 10,24· *Ἐπιστολὴ πρὸς Θεόφιλον*, 179,20 και παραλλαγές της, σ. 115,3). Θα μπορούσε να πει κανείς ότι πρόκειται για την ίδια πρόρρηση που κυκλοφόρησε από στόμα σε στόμα, μεταφέροντας τα πολιτικά της μηνύματα, διασκευάστηκε και βρήκε τη θέση της μέσα στη γραπτή παράδοση.

86. Συν. Θεοφ., 22-23. Δυστυχώς η πληροφόρησή μας για τη βασιλεία του Μιχαήλ Β΄ προέρχεται αποκλειστικά από τα κείμενα του δέκατου αιώνα, τα οποία εστιάζουν την αφήγησή τους γύρω από τις αλλεπάλληλες προφητείες για την ανάδειξη του Μιχαήλ Β΄ στο θρόνο, την εξέγερση του Θωμά του Σλάβου και την κατάκτηση της Κρήτης από τους Άραβες. Βλ. T. C. Lounghis, The Evolution of Thematic Encounters in Asia Minor and the Reign of Michael II, στο *Η Βυζαντινή Μικρά Ασία (6ος-12ος αι.)*, έκδ. Στ. Λαμπάκης, Αθήνα 1998, 93. Μάλιστα η Συνέχεια Θεοφάνη διακόπτει την αφήγηση των γεγονότων και αφιερώνει ολόκληρο κεφάλαιο για την μαντική τέχνη και για τον ποταπό χαρακτήρα εκείνων που προσφεύγουν στις προφητείες σε ένα επίμαχο σημείο (Συν. Θεοφ., 46,6-47,10), όταν, δηλαδή, πρόκειται να μιλήσει για τη διεκδίκηση της εξουσίας από τον Μιχαήλ Β΄.

αυτές έχουν προπαγανδιστικό χαρακτήρα και σαφώς στοχεύουν να αμαυρώσουν τον τρόπο ανάδειξης των αυτοκρατόρων πριν από τη Μακεδονική δυναστεία[87].

Τα αγιολογικά κείμενα επίσης είναι εξαιρετικά πλούσια σε προρρήσεις προπαγανδιστικού χαρακτήρα. Μπορούμε να αναφέρουμε για παράδειγμα τον *Βίο Νικολάου Στουδίτου*, που γράφτηκε πιθανότατα στα χρόνια 915-930, και αναφέρει ότι ο Θεόδωρος Στουδίτης είχε προφητεύσει τον οικτρό θάνατο του Νικηφόρου Α΄ *διὰ τὴν τῆς μοιχοζευξίας ἀλόγιστον ἔνστασιν ἐν Βουλγαρίᾳ προφητευθέντα οἰκτιστον θάνατον*[88], κάτι που σαφώς αποτελεί μεταγενέστερη επινόηση και απηχεί τις απόψεις των Στουδιτών για θεϊκή, άρα δίκαιη τιμωρία του αυτοκράτορα[89] εκείνου που είχε περιορίσει δραστικά τη δύναμη των Στουδιτών.

Ο Ιωαννίκιος που αποκαλείται *σημειοφόρος* από τον πρώτο του βιογράφο, τον Πέτρο, και *θαυματουργὸς* από τον δεύτερο, τον Σάβα, παρουσιάζεται με υπερφυσικές ιδιότητες να προβλέπει το τέλος του Νικηφόρου Α΄ και τη βραχύχρονη βασιλεία του Σταυρακίου, την άνοδο και τη δολοφονία του Λέοντος Ε΄ και τον θάνατο του Θεοφίλου (η τελευταία πληροφορία υπάρχει μόνο στην παραλλαγή του μοναχού Σάβα[90]). Φαίνεται ότι πρόκειται για μία προσπάθεια των βιογράφων του να περιβά-

---

87. Πρβλ. A. Kazhdan, Certain traits of Imperial Propaganda in the Byzantine Empire from the Eighth to the Fifteenth Centuries, στο *Prédication et propagande au Moyen Age. Islam, Byzance, Occident*, Penn-Paris-Dumbarton Oaks Colloquia III, Paris 1983, 13-28.

88. Ο μαρτυρικός θάνατος του Νικηφόρου Α΄ στη Μοισία το 811 ενέπνευσε πολλούς μύθους, όσο και προρρήσεις που έγιναν post eventum. Άλλωστε μια πτώση αυτοκράτορα, ιδιαίτερα με τέτοιο τρόπο, είναι το ίδιο ενδιαφέρουσα, όπως και η ανάρρηση. Για τους μύθους που συνδέονται με τον οικτρό θάνατο του Νικηφόρου Α΄, βλ. J. Wortley, Legends of the Byzantine Disaster of 811, *Byz.* 50 (1980), 550-555. Rochow, *Byzanz im 8. Jahrhundert*, 298-302. Η πρόρρηση που αναφέρει ο *Βίος Νικολάου Στουδίτου* (*PG* 105, 892C) μπορεί να μας δώσει μια ιδέα για τις επινοήσεις των συγγραφέων των αγιολογικών κειμένων. Πρβλ. Brown, A Dark Ages Crisis, 299.

89. Η άποψη αυτή θα μπορούσε να βασίζεται στον *Ἐπικήδειο* που έγραψε ο Θεόδωρος Στουδίτης για τον θείο του Πλάτωνα (*PG* 99, 844A): *τὸν μὲν γὰρ* (Νικηφόρον), *ἐπὶ πολὺ μετεωρισθέντα τῇ ἀπονοίᾳ, ἡ κραταιὰ χεὶρ τοῦ Θεοῦ εἰς Σκύθας ἐκτοπίσασα, ἐκεῖσε παναστρατεὶ ἀπώλεσεν.* Βλ. Ljubarskij, Man in Byzantine Historiography, 181. Η αντίθεση ορισμένων μοναστικών κύκλων προς την πολιτική του Νικηφόρου φανερώνεται από την απόπειρα δολοφονίας του από ένα μοναχό: Θεοφάνης, 488,13-16, αλλά διαφαίνεται και από τις επιστολές του Θεοδώρου Στουδίτη, βλ. Ελεωνόρα Κουντούρα-Γαλάκη, Ο μάγιστρος Θεόκτιστος και ο Θεόδωρος Στουδίτης. Μοναστηριακός βίος και πολιτική, *Σύμμεικτα* 12 (1988), 47, 49.

90. *Βίος Ιωαννικίου*, 346B-347BC, 391BC-392B (Νικηφόρος- Σταυράκιος). 347AB, 392BC (άνοδος Λέοντος Ε΄). 355AB, 401B (δολοφονία Λέοντος Ε΄). 371C (θάνατος Θεοφίλου). Βλ. Kazhdan – Sherry – Angelidi, ό.π., 330-335.

Στον *Βίο Δαβίδ, Συμεών και Γεωργίου* (έκδ. I. Van den Gheyn, Acta Graeca SS. Davidis, Symeonis et Georgii Mitylenae in insula Lesbo, *An. Boll.* 18, 1899, 229) αναφέρεται η πρόρρηση του στυλίτη μοναχού Συμεών που και αυτός είχε προβλέψει τη δολοφονία του Λέοντος Ε΄, μία πρόρρηση που φαίνεται ότι απηχεί τις ίδιες απόψεις με τα κείμενα του δέκατου αιώνα.

λουν τον ήρωά τους, ο οποίος σημειωτέον ήταν ταπεινής καταγωγής[91], με υπερφυσικές ιδιότητες, ώστε να εξάρουν την προσωπικότητά του και να τον συνδέσουν με τις πολιτικές εξελίξεις, εφόσον στο τέλος καταλήγουν (παραλλαγή Πέτρου) να τοποθετούν στα χείλη του Ιωαννικίου την αναντίρρητη πραγματικότητα: *Τίς ἄρα γινώσκει τὸν ἑκάστου θάνατον πλὴν Θεοῦ*[92];

Οι προρρήσεις αποτελούν τελικά ένα σημαντικό στοιχείο της μοναστικής ζωής. Τα παραδείγματα που αναφέρθηκαν δείχνουν με καταφανή τρόπο ότι οι προρρήσεις χρησιμοποιήθηκαν για τη νομιμοποίηση της εξουσίας ενός σφετεριστή στο θρόνο. Οι σφετεριστές χρειάζονταν για να ισχυροποιήσουν την ανάρρησή τους τόσο τους πολιτειακούς παράγοντες, όσο και τη «θεϊκή πρόβλεψη» για να νομιμοποιήσουν το εγχείρημά τους.

Οι προρρήσεις πέρα από τον ενδεχόμενο επινενοημένο χαρακτήρα τους, παρουσιάζονται να παρεμβαίνουν στην πολιτική ζωή και δείχνουν πώς αντιδρά η μοναστική κοινότητα στις πολιτικές εξελίξεις. Υπήρχαν προρρήσεις, όπως αυτές για τον Λέοντα Γ΄ και τους Λέοντα Ε΄ και Μιχαήλ Β΄ που δημιουργήθηκαν εκ των υστέρων από προκατειλημμένες πηγές, που προσπάθησαν να «εξηγήσουν» την ανόσια ανάδειξη αυτών των αυτοκρατόρων και της θρησκευτικής τους πολιτικής. Οι προρρήσεις post eventum, είναι φανερό ότι απηχούν πολιτικές σκοπιμότητες και μεταφέρουν τα δικά τους πολιτικά μηνύματα. Ωστόσο οι προρρήσεις έπαιξαν το δικό τους ρόλο στην ανάδειξη αυτοκρατόρων και αποκαλύπτουν την ενεργή ανάμειξη μοναχών στις πολιτικές διεργασίες. Πέρα από τις σκοπιμότητες των αγιολογικών κειμένων να παρουσιάσουν τον ήρωά τους ως προικισμένο με το ξεχωριστό χάρισμα της πρόρρησης, καθώς η αρετή του επιβεβαιωνόταν και με τα θεϊκά μηνύματα που έλεγε, η πρόρρηση αποκαλύπτει ότι οι μοναχοί συνέχιζαν μία αρχαία παράδοση των προφητών της Βίβλου σε θέματα εξουσίας και διαδοχής. Οι μοναχοί παρουσιάζονται ως γνώστες της κατάστασης και έχουν άμεση σχέση με το περιβάλλον του υποψηφίου. Δικαιολογημένα λοιπόν έγραψε ο H. G. Beck ότι «η τελική αναγόρευση ενός αυτοκράτορα ήταν πολλές φορές απλώς ζήτημα επιδέξιας σκηνοθεσίας»[93]. Τέτοιου είδους προρρήσεις που λειτουργούν ως επιβεβαίωση της νομιμότητας της ανάδειξης του αυτοκράτορα, είναι εύλογο ότι τις συναντάμε σε εποχές που ο αυτοκρατορικός θεσμός είναι αδύναμος, δηλαδή, όταν σπάζει ο κρίκος της διαδοχής και καραδοκούν οι σφετεριστές, ενώ μειώνονται σε περιόδους ισχυρού αυτοκρατορικού θεσμού, όταν η εξουσία και η διαδοχή διατηρείται μέσα στην αυτοκρατορική οικογένεια.

---

91. Κουντούρα-Γαλάκη, *Κλήρος*, 196-199.

92. *Βίος Ἰωαννικίου*, 405Α.

93. H. G. Beck, *Das byzantinische Jahrtausend*, München 1978, 64.

VASSILIKI N. VLYSSIDOU

L'EMPEREUR THÉOPHILE "CHÉRISSANT LES NATIONS" ET SES RELATIONS AVEC LA CLASSE SUPÉRIEURE DE LA SOCIÉTÉ BYZANTINE

Dans la *Vie du patriarche Méthode* l'avènement de Théophile est annoncé de la manière suivante: lorsque l' "ethnophile" (plutôt que Théophile) succéda à son père Michel II, les orthodoxes ont été de nouveau persécutés, destitués de leurs dignités, privés de leurs fortunes et de leurs biens[1]. Tous ceux que les orthodoxes avaient perdu -dignités et fortunes- renvoient directement à une classe supérieure de la société et laissent apparaître le caractère politique et social des persécutions que déclencha cet empereur[2]. Cette dimension peut être constatée dans l'exemple de Sergios le Confesseur, qui descendait d'une famille de souche illustre, était fort riche et iconophile[3], mais, en même temps, rédigea une œuvre historique contre Michel II, en exposant d'une façon détaillée ses actes jusqu'à la huitième année de son règne[4]. Pour Sergios, l'avènement de Théophile signifia son arrestation, la confiscation de sa fortune et l'exil de lui-même et de sa famille[5]. L'avis traditionnel,

1. *Vie du patriarche Méthode*, *PG* 100, 1249D: *Τοῦ τοίνυν ἐθνοφίλου μᾶλλον ἢ Θεοφίλου τὴν τοῦ πατρὸς βασιλείαν διαδεξαμένου, πάλιν οἱ ὀρθόδοξοι ἐδιώκοντο, ἐξορίζοντο, ἀξιωμάτων ἔπιπτον, κτημάτων καὶ οἰκημάτων ἀπεστεροῦντο.* Mention semblable dans la *Vie du patriarche Ignace*, *PG* 105, 497D-500A: *Οἱ δὲ τὰς τῶν τυράννων φέροντες χεῖρας, καὶ τῶν ἰδίων ὑπάρξεων στερούμενοι καὶ ἐκπίπτοντες, καὶ ἐσχάτῃ πενίᾳ περιπίπτοντες.*

2. Cf. J. B. Bury, *A History of the Eastern Roman Empire from the Fall of Irene to the Accession of Basil I. (A.D. 802-867)*, Londres 1912, 136-139 (= Bury, *ERE*). C. Mango, The Liquidation of Iconoclasm and the Patriarch Photios, dans *Iconoclasm*, 134. L'exagération des sources sur la politique iconoclaste de Théophile est admise sans vergogne par J. Rosser, *Theophilus "the Unlucky" (829 to 842): A Study of the Tragic and Brilliant Reign of Byzantium's Last Iconoclastic Emperor*, Rutgers University 1972, 64-107.

3. *Syn. Eccl. Const.*, 682.

4. Photius Bibliothèque, éd. R. Henry, vol. I, Paris 1950, cod. 67, p. 99. Cf. F. Barišić, Les sources de Génésios et du Continuateur de Théophane pour l'histoire du règne de Michel II (820-829), *Byz.* 31 (1961), 260-261.

5. Cf. supra, n. 2 et surtout, Mango, Liquidation, 135-139.

selon lequel Sergios le Confesseur a été persécuté pour des raisons religieuses, à notre avis du moins, peut être à peine accepté.

D'ailleurs, l'attitude plus ou moins indifférente des membres distingués de la société byzantine envers l'iconoclasme se fait sentir par la déclaration de Pétronas qu'il n'était Chrétien que par le nom[6]. L'hypothèse éventuelle que Pétronas se soit tant soit peu occupé du problème des images semble improbable.

Parmi les plus anciens textes dans lesquels on peut trouver des jugements et des reproches pour Théophile, on pourrait citer les récits dédiés aux Quarante-deux martyrs d'Amorion. Dans la deuxième version de ces *Passions* (= *Passion* B) Théophile est qualifié comme "grand empereur", "homme noble et actif" qui savait combler d'honneurs les fonctionnaires braves et vigoureux[7]. La négation de ce point de vue provient directement de la *Passion* que rédigea Michel le Syncelle (= *Passion* C), à une date très proche des événements (avant janvier 846, selon toute vraisemblance)[8]. Bien renseigné sur le caractère des persécutions de Théophile, Michel le Syncelle esquissa dans son récit l'image d'un Théophile persécuteur des orthodoxes[9], d'un empereur ami des nations étrangères (*φιλοεθνής*), qui renversa "les coutumes des Romains" (*τὰ Ῥωμαίων αἴσια*) en ordonnant des mariages entre Chrétiens et allogènes, d'un souverain qui envisagea la perte de braves officiers,

---

6. *Vie d'Antoine le Jeune* B, éd. Fr. Halkin, Saint Antoine le Jeune et Pétronas le vainqueur des Arabes en 863 (Texte inédit), *An. Boll.* 62 (1944), 216 (= Idem, *Saints moines d'Orient*, Var. Repr., Londres 1973, VIII): *"Χριστιανὸς μὲν εἶναι ὁμολογῶ· οὐδέποτε δὲ τὰ χριστανῶν οἶδα ἐμαυτὸν ἐργασάμενον ..."*.

7. *Passion* B, éd. V. Vasil'evskij – P. Nikitin, Skazanija o 42 amorijskich mučenikach i cerkovnaja služba im, dans *Zapiski Imperatorskoi Akademii Nauk* 8, 7/2, 1905, 10,17-21 et 11,23-25. Cf. note suivante.

8. *Passion* C, éd. Vasil'evskij – Nikitin, Skazanija o 42 amorijskich, 22-36. Sur les problèmes de la chronologie de ces *Passions* et l'attribution de cette œuvre à Michel, syncelle de Jérusalem - Constantinople, ou à Michel, syncelle de Constantinople, cf. Sophie Kotzambassi, Το Μαρτύριο των μβ΄ μαρτύρων του Αμορίου. Αγιολογικά και υμνολογικά κείμενα, *Επιστημονική Επετηρίδα Φιλοσοφικής Σχολής Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης*. Τεύχος Τμήματος Φιλολογίας 2 (1992), 121-126, qui n'accepte pas l'avis de A. P. Kazhdan (Hagiographical Notes, *Byz.* 56, 1986, 150-160 = Idem, *Authors and Texts in Byzantium*, Variorum, Aldershot-Hampshire 1993, VI) que ces récits ont été rédigés vers 900. Cf. aussi, Mary B. Cunningham, *The Life of Michael the Synkellos. Text, Translation and Commentary*, Belfast Byzantine Texts and Translations 1, Belfast 1991, 37, n. 128. A. Markopoulos, The rehabilitation of the Emperor Theophilos, dans *Byzantium in the Ninth Century. Dead or Alive?*, éd. Leslie Brubaker, Variorum, Aldershot-Hampshire 1998, 41. Sur la véracité de la *Passion* C cf. P. Lemerle, L'histoire des Pauliciens d'Asie Mineure d'après les sources grecques, *TM* 5 (1973), 87.

9. *Passion* C, 24,15-30.

comme celle de l'héros de son récit, Kallistos[10] qui était juste[11], bienfaiteur des impuissants, protecteur des orphelins et des veuves et, enfin, redoutable pour les injustes (*φοβερὸς τοῖς ἀδικωτάτοις*)[12]. Il s'agit exactement des mêmes vertus qui ont été aussi attribuées à Théophile, mais il est probable que Michel le Syncelle, hostile envers l'empereur, a essayé de renverser l'image du chef juste, en la transférant du souverain au subordonné.

Mais ce qui, à notre avis, présente le plus grand intérêt est le fait que, bien qu'homme d'Église, Michel le Syncelle (d'habitude très bien informé) n'attribue pas les débuts de la rupture de son héros avec Théophile à des raisons religieuses. La crise commença, lorsque Kallistos, comte des scholes en ce temps là[13] et de souche noble (*εὐγενὴς καὶ τῶν εὖ γεγονότων*), se présenta devant Théophile ayant chevelure et barbe longues (*αὐχμηρᾷ κόμῃ καὶ ἀφιλοκάλῳ γενειάδι*)[14]. À en juger par la colère de l'empereur, il est presque sûr que Kallistos faisait savoir par une telle apparition sa décision de ne pas obéir à la loi récemment promulguée par Théophile et concernant la taille des cheveux[15].

Le goût des membres distingués de la société byzantine de transgresser les lois et les décrets a dû être connu par Théophile depuis l'époque où il était encore coempereur. Vers 825[16], Michel II envoya le patrice et drongaire de la flotte impériale arrêter et ensuite exécuter au bûcher (*ἀχύροις καπνιζόμενον ἀποκτεῖναι*)

---

10. *Passion* C, 27,5-24. Kallistos ne doit pas avoir été un rejeton de la famille des Mélissènoi, comme il est mentionné dans la *Passion* D (éd. Vasil'evskij – Nikitin, Skazanija o 42 amorijskich, p. 50,5-6) et à la *Passion* D (éd. Vasil'evskij – Nikitin, ibidem, p. 58,15-16). Cf. Kazhdan, Hagiographical Notes, 155.

11. *Passion* C, 23,29 et 27,12.

12. *Passion* C, 25,12-19 et 28,28-33.

13. Cf. N. Oikonomidès, *Les listes de préséance byzantines des IXe et Xe siècles*, Paris 1972, 329.

14. *Passion* C, 24,30-25,7. Cf. Bury, *ERE*, 124, n. 1. Cf. aussi Martha P. Vinson, Gender and Politics in the Post-Iconoclastic Period: the *Lives* of Antony the Younger, the Empress Theodora and the Patriarch Ignatios, *Byz.* 68 (1998), 510, n. 114.

15. Théophane Continué (CSHB), 107. Skylitzès (éd. I. Thurn, Berlin 1973, CFHB 5), 64. Cf. Dölger, *Regesten*, 445. Cf. aussi Angeliki E. Laiou, Law, Justice, and the Byzantine Historians: Ninth to Twelfth Centuries, dans *Law and Society in Byzantium: Ninth - Twelfth Centuries*, éds. A. E. Laiou – D. Simon, Washington D.C. 1994, 162.

Étant donnée la véracité de la *Passion* C, nous pouvons dater la promulgation de cette loi pendant les premières années du règne de Théophile et, plus précisement, après octobre 829 et avant le début des persécutions contre les iconodoules, fin de 832/début de 833. Sur la dernière chronologie cf. Denise Papachryssanthou, Un confesseur du second iconoclasme: la Vie du patrice Nicétas (†836), *TM* 3 (1968), 320-321.

16. Cf. l'introduction de Halkin à l'édition de la *Vie d'Antoine le Jeune* B, p. 198.

l'ek-prosôpou des Cibyrrhéotes Jean Echimos (le futur saint Antoine le Jeune) que la foule considérait comme traître à l'empire (*ἐπίβουλον τῆς βασιλείας* et *προδότην τῆς χώρας*). Aux problèmes antérieurs que coûtait à Michel II l'activité de l'ek-prosôpou des Cibyrrhéotes il fallait ajouter encore un: l'attitude insolente du commandant de la flotte qui, après avoir publiquement déclaré qu'il n'accomplit pas ce qu'il avait été ordonné par l'empereur (*οὐ ποιῶ ... ἃ προστέταγμαι παρὰ τοῦ βασιλέως*), finit par se trouver en plein accord avec sa victime. Ainsi, conclut le texte, Antoine, plein de joie, continua sa route[17].

Selon la *Vie d'Antoine le Jeune*, Théophile, dès la première année de son règne, en 829/830, se déclare par ses actes vengeur des anciens partisans de Thomas le Slave, qui avaient été traités avec injustice pendant la répression de la révolte[18]. Cette attitude de Théophile équivaut bien à la mise à mort des complices de son père Michel II au meurtre de Léon V le jour de Noël 820[19].

Accusé d'avoir confisqué les fortunes des partisans de Thomas le Slave, Antoine fut arrêté et livré au maître des Requêtes Étienne qui, espérant détacher de l'argent de son prisonnier, le traita d'une façon bien originale, en lui permettant de circuler libre chaque Samedi et Dimanche afin qu'il puisse trouver la somme exigée. Cet état de choses dura cinq mois et le seul qui en profita fut Antoine, qui renforça ainsi ses liens avec la classe dominante de Constantinople, en devenant familier aux notables et respecté par les archontes (*γνώριμος τοῖς ἐν τέλει καὶ σεβαστὸς τοῖς ἄρχουσι*). Lorsque le maître des Requêtes découvrit que son système avait déclaré forfait, il le soumit à la bastonnade et le présenta à Théophile qui - contre toute attente - délivre Antoine, en lui demandant de prier pour lui. Deux semaines plus tard, Théophile s'indigna contre Étienne qui fut fouetté, devint moine, pour être ensuite exilé pendant que ses biens furent confisqués[20]. Nous croyons que nous sommes très près de la vérité, si nous attribuons la raison de la colère de l'empereur contre Étienne à la découverte que ce haut fonctionnaire chercha à gagner de

17. *Vie d'Antoine le Jeune* A, éd. A. Papadopoulos – Kérameus, Συλλογὴ παλαιστινῆς καὶ συριακῆς ἁγιολογίας, *Pravoslavnyj Palestinskij Sbornik* 19, Saint-Pétersbourg 1907, 203-204. Cf. A. A. Vasiliev, *Byzance et les Arabes*, vol. I, *La dynastie d'Amorium (829-867)*, Bruxelles 1935, 47, n. 5. P. Lemerle, Thomas le Slave, *TM* 1 (1965), 291-293.

18. Cf. Lemerle, ibidem, 293: "... si déjà Michel II s'était comporté envers les partisans de Thomas avec une modération que soulignent les chroniqueurs, Théophile alla plus loin, jusqu'à faire rapporter des mesures de confiscation que des fonctionnaires trop zélés, ou intéressés, avaient prises. Si ce n'est pas une réhabilitation de Thomas, c'est en tout cas une sorte d'amnistie pour ses partisans".

19. Cf. infra, n. 31.

20. *Vie d'Antoine le Jeune* A, 209-211. Sur le maître des Requêtes cf. Oikonomidès, *Listes*, 322 et Kazhdan, Hagiographical Notes, 149-150. Cf. aussi Vinson, Gender and Politics, 480-481 et 507-508.

l'argent par son prisonnier. La volonté de Théophile de punir les fautes du passé portait à la surface de nouvelles injustices commises cette fois-ci par des fonctionnaires ordonnés par lui-même.

Théophile se heurta à une telle conduite plusieurs fois. Aux cas mentionnés de Jean Echimos, de l'anonyme drongaire de la flotte, de Kallistos et du maître des Requêtes Étienne, vient s'ajouter celui de Pétronas qui admettait ouvertement n'avoir jamais eu une conduite pieuse[21] et faisait construire des bâtiments illégaux[22]. La liste de ceux qui ont été frappés par la volonté ardente de l'empereur de rendre justice contient des stratèges, des magistres et des sénateurs[23]. Le rang social élevé de ceux qui agissaient contre les lois et les graves peines qui leur ont été imposées ne doivent être attribuées uniquement à la volonté de Théophile de rendre justice, mais aussi à sa lutte pour s'imposer à une classe supérieure, habituée à se comporter d'une façon arbitraire, sans se soucier de l'existence des lois impériales, aussi bien que de l'empereur en personne.

Dans plusieurs épisodes, qui composent l'image d'un Théophile juste, les éléments anecdotiques ne manquent pas[24]; mais cela ne signifie pas que ces épisodes soient privés d'un noyau historique ou du moins qu'ils se situent loin de la vérité historique[25]. Étant données les réserves créées par ce fait, qu'il nous soit permis d'examiner la possibilité que, dans son effort de punir des injustices que commettaient des personnages distingués, Théophile eut recourt à une peine qui n'était pas tout à fait inconnue, mais elle ne constituait néanmoins un phénomène particulièrement familier. Il s'agit de la condamnation au bûcher ou de la torture du

---

21. *Vie d'Antoine le Jeune* A, 215: *Οὗτος τοίνυν ὁ μεμελετημένος Θεῷ, οὐκ εὐαγῶς πρότερον ἐν ταῖς τοῦ βίου πορευθεὶς εὐπραγίαις, ...* . Sur les injustices de Pétronas cf. aussi *Vie de David, Syméon et Georges*, éd. I. Van den Gheyn, *An. Boll.* 18 (1899), 252: *Πετρωνᾶς ... ἐπὶ φιλοφροσύνην δῆθεν αὐτὸν μετακαλεσάμενος τὴν τῶν πραχθέντων αὐτῷ καθαρῶς ἐξαγόρευσιν ἀπεκάλυψεν, ἕνεκά τε τῶν ἐπταισμένων αὐτῷ λύτρου, χρυσίου λίτρας ὀκτὼ τῷ ἁγίῳ παρέσχετο, ...* . Cf. l'introduction de Halkin à l'édition de la *Vie d'Antoine le Jeune* B, p. 200 et A. P. Kazhdan, Hagiographical Notes, *Byz.* 54 (1984), 185-188 (= Idem, *Authors and Texts*, IV).

22. Georges le Moine Continué (CSHB), 793-794. Pseudo-Syméon (CSHB), 627-628. Léon le Grammairien (CSHB), 215-216. Théodose de Mélitène (éd. Th. L. F. Tafel), 148-149. Cf. Zônaras (CSHB), vol. III, 356-357. Cf. aussi F. Hirsch, *Byzantinische Studien*, Leipzig 1876, réimp. Amsterdam 1965, 385, n. 1. Bury, *ERE*, 122.

23. Narratio de Theophili imperatoris benefactis, éd. W. Regel, *Analecta Byzantino-Russica*, Petropoli 1891, 41-43.

24. Cf. Ch. Diehl, La légende de l'empereur Théophile, *Seminarium Kondakovianum* IV, 1931, 33-37. Nike - Catherine Koutrakou, *La propagande impériale byzantine. Persuasion et réaction (VIIIe - Xe siècles)*, Bibliothèque "Sophie N. Saripolou" 93, Athènes 1994, 70, n. 91 et 118-119.

25. Cf. infra, n. 27.

condamné sur le feu[26], une peine que nous avons déjà rencontrée sous Michel II dans le cas de Jean Echimos. Dans la narration des bienfaits de Théophile il est dit que l'empereur brûla à l'Hippodrome le préposite Nicéphore, qui n'avait pas obéi à son ordre de retourner à la veuve le bâteau qu'il lui avait confisqué. Mais à la suite du même texte et à l'occasion des peines qu'avait subi le questeur pour la même injustice, le sens s'éclaircit davantage: *βουνευρίσας καὶ μαστίξας, ..., τό τε γένειον αὐτοῦ καὶ τὴν κεφαλὴν ξυρίσας καὶ καύσας ἐξόριστον αὐτὸν πεποίηκεν ...*[27]. Le cas du questeur que Théophile a "brûlé" et ensuite exilé renvoie à ce qu'avait fait dans le passé un autre persécuteur de l'aristocratie, Justinien II, qui confisquait les fortunes des archontes et hommes distingués et, à la suite, les faisait suspendre et enfumer[28].

---

26. À l'*Ecloga* (éd. L. Burgmann, *Ecloga. Das Gesetzbuch Leons III. und Konstantinos' V.*, Forschungen zur byzantinischen Rechtsgeschichte 10, Frankfort 1983, 17.41, p. 240) la condamnation au bûcher est prévue au cas d'incendie dans la ville. Cf. D. Simon – Sp. Troianos, Eklogadion und Ecloga privata aucta, *FM* 2 (1977), 17.24, p. 72. Cf. aussi Sp. Troianos, Οι ποινές στο βυζαντινό δίκαιο, dans *Έγκλημα και τιμωρία στο Βυζάντιο*, éd. Sp. Troianos, Athènes 1997, 29-30, n. 54. Idem, *Οι πηγές του βυζαντινού δικαίου*, Athènes-Komotini 1999[2], 116 et 127.

Malgré l'interdit des canons ecclésiastiques (cf. G. A. Rhalles – M. Potles, *Σύνταγμα τῶν θείων καὶ ἱερῶν κανόνων*, vol. I, Athènes 1852, réimp. 1966, 191), pour des raisons religieuses ont été brûlés des Chrétiens sous le règne de Julien (*Παραστάσεις σύντομοι χρονικαί*, éd. Averil Cameron – Judith Herrin, *Constantinople in the Early Eighth Century: the Parastaseis Syntomoi Chronikai*, Leiden 1984, 116, 124-126, et [commentaire] 25), le moine Anastase, peut-être, sous Constantin V (*Παραστάσεις σύντομοι χρονικαί*, 140 et [commentaire] 24, 43, 184. Cf. G. Dagron, *Constantinople imaginaire*, Paris 1984, 30, n. 26), des Pauliciens pendant le premier règne de Justinien II (Ch. Astruc, W. Conus-Wolska, J. Gouillard, P. Lemerle, D. Papachryssanthou, J. Paramelle, Les sources grecques pour l'histoire des Pauliciens d'Asie Mineure, *TM* 4, 1970, 47,13-16 et 145,16-20. Cf. Lemerle, Histoire des Pauliciens, 63) et Basile le bogomile sous Alexis I Comnène (Anne Comnène, *Alexiade*, éd. B. Leib, vol. III, Paris 1945, XV, 10, 1, p. 226,9-228,21).

Excepté Justinien II, Michel II et Théophile (cf. supra, n. 17 et infra, n. 27-28), condamnation au bûcher pour des raisons politiques ont ordonné Phocas (Théophane, 293,1-2, 295,6-7. *Chronique Paschale*, CSHB, 696), Léon VI le Sage (Georges le Moine Continué, 861-862. Léon le Grammairien, 275), Romain I Lécapène (Théophane Continué, 421-422. Georges le Moine Continué, 912. Pseudo-Syméon, 745) et Nicéphore II Phocas (Léon le Diacre, CSHB, IV, 7, p. 65).

27. Narratio de Theophili imperatoris benefactis, 40. Sur cet épisode cf. *Πάτρια Κωνσταντινουπόλεως* (éd. T. Preger), III, 223-224. Cf. aussi Dagron, *Constantinople imaginaire*, 167, qui remarque: "L'épisode ... correspond à l'image que donne de Théophile la *Continuation de Théophane*: un souverain épris d'équité qui parcourt la ville en rendant la justice; il est donc conforme sinon à la vérité, du moins à la vraisemblance historique".

28. Théophane, 367,26-29: *σχοίνοις τε τούτους κρεμνῶν καὶ ἀχύροις ὑποκαπνίζων*. Nicéphore, 39, p. 94: *μετεώροις σχοινίοις ἀναρτῶν καὶ ἀχύροις περικαπνίζων*. Cf. T. C. Lounghis, *Δοκίμιο για την κοινωνική εξέλιξη στη διάρκεια των λεγόμενων "σκοτεινών αιώνων" (602-867)*, Athènes 1985, 13-14.

Par la description de la peine laisse apparaître que le but n'était pas brûler le condamné mais le faire torturer. Notre avis est renforcé par le cas d'un certain Mégéthios qui, au début du VIIe siècle, après

Les narrations sur Théophile le juste ont été amplement répandues, acceptées comme réelles et certaines d'entre eux ont été considérées comme mémorables par les historiens postérieurs. Selon le point de vue de ces derniers, quelques uns les ont inclues dans leurs récits pour esquisser l'image d'un souverain qui parcourt Constantinople en rendant la justice[29], mais d'autres ont essayé de les remanier. À cette dernière catégorie appartiennent les auteurs de la Chronique du Logothète qui reflètent le point de vue de l'aristocratie[30]. Dès les premières lignes de ces textes, lorsqu'il s'agit de l'exécution des meurtriers de Léon V, est stigmatisé l'injuste empereur qui condamne à mort ceux grâce auxquels il se trouvait au pouvoir[31].

Le verdict juste de Théophile est mis en doute et à l'occasion de la disgrâce, à laquelle tomba le césar Alexis Mosélé vers 839[32]. Tandis que dans le récit de Théophane Continué et de Skylitzès l'attitude de Théophile envers Alexis Mosélé ne présente rien de reprochable[33], dans la Chronique du Logothète l'archevêque Théodore Krithinos apparaît blâmer publiquement Théophile, en l'interrogeant: *ποία δικαιοσύνη ἐν σοί, ὅτι δοὺς ὑπόγραφον λόγον Ἀλεξίῳ δι'ἐμοῦ οὐκ ἐφύλαξας τοῦτο;* Tout de suite, l'archevêque fut exilé, mais bientôt reconcilié avec l'empereur, Théodore devenait économe de Sainte-Sophie. L'empereur avait changé d'avis et Alexis Mosélé fut délivré, en jouissant de nouveau de la faveur impériale[34]. Il est évident que les auteurs de la Chronique du Logothète, dont la narration pèche par

---

avoir été soumis au supplice de l'emfumage, fut privé de son bien et congédié nu. Cf. *Vie de Théodore de Sykéon*, éd. A.-J. Festugière, Subs. Hag. 48, Bruxelles 1970, vol. I, 118,39-41: *Ὅστις* (le logothète Marcianus) *κρεμάσας αὐτὸν* (Mégéthios) *καὶ ὑποκαπνίσας ἔλαβεν αὐτοῦ πᾶσαν τὴν οὐσίαν, γυμνὸν ἀπολύσας*. Cf. aussi le commentaire de Festugière, *ibidem*, vol. II, 258.

29. Cf. Fr. H. Tinnefeld, *Kategorien der Kaiserkritik in der byzantinischen Historiographie von Prokop bis Niketas Choniates*, Munich 1971, 95.

30. A. P. Každan, Khronika Simeona Logofeta, *Viz. Vrem.* 15 (1959), 131. Cf. aussi A. Markopoulos, Sur les deux versions de la Chronographie de Syméon Logothète, *BZ* 76 (1983), 284.

31. Georges le Moine Continué, 791. Léon le Grammairien, 214-215. Théodose de Mélitène, 147-148. Cf. Rosser, *Theophilus "the Unlucky"*, 51-53. Idem, Theophilus (829-842): Popular Sovereign, Hated Persecutor, *Βυζαντιακά* 3 (1983), 43-44. Cf. aussi Patricia Karlin-Hayter, L'enjeu d'une rumeur. Opinion et imaginaire à Byzance au IXe s., *JÖB* 41 (1991), 104.

32. Bury, *ERE*, 126, 305-306. Cf. aussi Vasiliev, *Byzance et les Arabes/La dynastie d'Amorium*, 135-137. W. Treadgold, The Chronological Accuracy of the *Chronicle* of Symeon the Logothete for the Years 813-845, *DOP* 33 (1979), 176.

33. Théophane Continué, 108-109. Skylitzès, 64-65. Cf. l'introduction de Fr. Dvornik à l'ancienne édition de la *Vie de Grégoire le Décapolite: La Vie de Saint Grégoire le Décapolite et les Slaves macédoniens au IXe siècle*, Paris 1926, 37-38.

34. Georges le Moine Continué, 795-796. Pseudo-Syméon, 630-632. Léon le Grammairien, 217-218. Théodose de Mélitène, 149-150.

invraisemblance sur plusieurs points[35], ont essayé de présenter Théophile comme un empereur qui était loin d'être juste, puisque au fond il était un parjure qui réservait un traitement dur aux hauts fonctionnaires ecclésiastiques et profanes pour s'en repentir par la suite.

Quant à l'épisode, selon lequel le comte de l'Opsikion avait enlevé par la force le cheval de quelqu'un, la Chronique du Logothète justifie les doutes du stratège en ce qui concerne la générosité du soldat qui fut tué, non parce qu'il est allé à la bataille privé de son cheval, comme prétendent Théophane Continué et Skylitzès[36], mais parce qu'il était lâche et prit la fuite[37]. Dans les deux cas cités, apparaît l'effort des auteurs de la Chronique du Logothète d'esquisser l'image d'un empereur, les décisions duquel n'étaient pas toujours justes, et d'une classe sociale dominante qui ne commettait pas de fautes si graves.

Conséquents à leur attitude négative envers Théophile et sa politique, les auteurs de la Chronique du Logothète ont loué l'activité militaire des commandants byzantins, en leur attribuant des victoires brillantes et des sacrifices héroïques[38], ils se sont occupés des Perses (= Khurramites)[39] uniquement lorsque ceux-ci ont

---

35. Cf. J. Gouillard, Deux figures mal connues du second iconoclasme, *Byz.* 31 (1961), 394-401 (= Idem, *La vie religieuse à Byzance*, Var. Repr., Londres 1981, VI).

36. Théophane Continué, 93-94. Skylitzès, 54-55. Cf. Bury, *ERE*, 122, n. 2.

37. Georges le Moine Continué, 803-804. Léon le Grammairien, 222-223. Théodose de Mélitène, 154-155. De petites divergences par le récit de ces textes on peut constater à Pseudo-Syméon (p. 637-638). Sur la chronologie de cet épisode cf. Treadgold, Chronological Accuracy, 172 et 184.

38. À titre d'exemple nous citons que, tandis qu'à la campagne contre Zapetra en 837 la présence des troupes étrangères était fort sensible et la part de Théophobe au combat décisive (Michel le Syrien, éd. J. B. Chabot, vol. III, 96. Cf. Vasiliev, *Byzance et les Arabes/La dynastie d'Amorium*, 137-141. M. Rekaya, Mise au point sur Théophobe et l'alliance de Bâbek avec Théophile (833/34-839/40), *Byz.* 44, 1974, 55-57), les auteurs de la Chronique du Logothète mentionnent que l'empereur marcha contre les Arabes avec Manuel, le sénat et toute l'armée (Georges le Moine Continué, 798: *ὁ βασιλεὺς ἐξῆλθε μετὰ Μανουὴλ καὶ τῆς συγκλήτου καὶ τοῦ στρατοῦ παντός*). La prétention qu'à cette expédition participa le sénat doit avoir comme but de souligner la part à cette victoire des commandants byzantins de l'armée qui, selon toute vraisemblance, étaient membres du sénat. Cf. H.-G. Beck, Senat und Volk von Konstantinopel, *Bayer. Akad. der Wissensch. phil.-hist. Kl. Sitzungsberichte* 1966, 30-32 (= Idem, *Ideen und Realitäten in Byzanz*, Var. Repr., Londres 1972, XII).

39. À titre d'information cf. Sp. Vryonis Jr., Review Article of *Travaux et mémoires*, ed. P. Lemerle, vol. 1 (Paris 1965), *Βυζαντινά* 1 (1969), 217 (= Idem, *Byzantium: its internal history and relations with the Muslim World*, Var. Repr., Londres 1971, VIII).

En ce qui concerne les effectifs du contingent perse, W. Treadgold (*The Byzantine State Finances in the Eighth and Ninth Centuries*, New York 1982, 70-72. Idem, *Byzantium and its Army (284-1081)*, Stanford, CA 1995, 66-69) accepte le renseignement que le nombre des Perses montait à 30.000 hommes pour être à la suite dispersés et répartis, à raison de 2.000 par thème. Pourtant, cf. Rekaya, Mise au point sur Théophobe, 45-46, qui estime le chiffre de 2.000 hommes plus vraisemblable.

manifesté des intentions traîtres[40] et, enfin, peut-être non par hasard, ils ont traité encore une décision de ce souverain d'une manière particulière: il s'agit de l'union des Perses à des femmes byzantines, un fait que la Chronique du Logothète a essayé de circonscrire au milieu de la famille impériale, en mentionnant uniquement le mariage de Théophobe avec une sœur de l'impératrice Théodora[41].

Pourtant, il n'y a pas de doute que la mesure en question ait acquis des dimensions considérables, vu qu'elle ne devait pas viser uniquement les Perses, mais tous les allogènes installés en territoire byzantin[42]. Cela résulte tant par le témoignage de Michel le Syncelle, que Théophile avait rassemblé des gens qui parlaient de langues différentes et qui ont épousé des filles de citoyens[43], que par la *Vie de sainte Athanasie d'Égine*, où il est question d'un édit impérial, selon lequel les filles et les veuves devaient épouser des païens (*ἐθνικοῖς ἀνδράσιν*)[44]. Sous cettes circonstances a eu lieu le second mariage de la veuve jusqu'alors Athanasie, dont les parents, Nicétas et Irène, sont désignés comme "εὐπατρίδες" (gentilshommes) et, comme il s'ensuit par l'activité philanthropique de la sainte, étaient très riches[45].

---

40. Georges le Moine Continué, 802-803. Sur ce sujet cf. l'étude récente de J.-Cl. Cheynet, Théophile, Théophobe et les Perses, dans *Η βυζαντινή Μικρά Ασία (6ος-12ος αι.)*, éd. St. Lampakis, Athènes 1998, 44-45.

41. Georges le Moine Continué, 793. Pseudo-Syméon, 626. Léon le Grammairien, 215. Théodose de Mélitène, 148. Reste à savoir, si Théophobe obtint la main d'une des sœurs de l'impératrice Théodora, comme nous est transmis par les auteurs de la Chonique du Logothète, ou de la sœur de Théophile, selon Théophane Continué (p. 112), Génésios (éd. A. Lesmüller-Werner, I. Thurn, Berlin-New York 1978, CFHB 14), III, 3, p. 38 et Skylitzès, (p. 67). Cf. Dölger, *Regesten*, 422. Bury, *ERE*, 253, n. 3.

42. Sur le problème des mariages interdits cf. Ph. Koukoules, *Βυζαντινῶν βίος καὶ πολιτισμός*, vol. IV, Athènes 1951, 93-96. Sp. Vryonis Jr., Byzantine and Turkish Societies and their Sources of Manpower, dans *War, Technology and Society in the Middle East*, éds. V. J. Parry – M. E. Yapp, Londres 1975, 131 (= Idem, Studies on Byzantium, Seljuks and Ottomans, *Byzantina kai Metabyzantina* 2, 1981, III). Sp. Troianos, *Η Πενθέκτη Οικουμενική Σύνοδος και το νομοθετικό της έργο*, Athènes 1992, 31.

43. *Passion* C, 27,5-8: *ἐκ διαφόρων γλωσσῶν ... πλείστην συμμορίαν, οὓς καὶ ζεύγνυσθαι ταῖς θυγατράσι τῶν πολιτῶν.*

44. *Vie d'Athanasie d'Égine*, éd. Fr. Halkin, *Six inédits d'hagiologie byzantine*, Subs. Hag. 74, Bruxelles 1987, 181. Dans la suite du texte hagiographique, il est question d'Athinganes installés dans l'île d'Égine, que la sainte secourt pendant une famine. Cf. Ilse Rochow, Die Häresie der Athinganer im 8. und 9. Jahrhundert und die Frage ihres Fortlebens, dans *Studien zum 8. und 9. Jahrhundert in Byzanz*, BBA 51, Berlin 1983, 170. H. Ditten, *Ethnische Verschiebungen zwischen der Balkanhalbinsel und Kleinasien vom Ende des 6. bis zur zweiten Hälfte des 9. Jahrhunderts*, BBA 59, Berlin 1993, 202-203. Cf. aussi P. Speck, Die vermeintliche Häresie der Athinganoi, *JÖB* 47 (1997), 49, n. 44.

45. *Vie d'Athanasie d'Égine*, 180-181. Cf. *Syn. Eccl. Const.*, 611-612. Cf. aussi Cheynet, Théophile, Théophobe, 42, n. 16.

Tandis que cet édit impérial est daté, avec quelques réserves, en 829 (cf. Germaine Louillet, Vies de Saints grecques, dans Vasiliev, *Byzance et les Arabes/La dynastie d'Amorium*, 432), à notre avis, il est

Le fait que Théophile honora Théophobe par le titre de patrice[46] et que de nombreux Perses acquirent des dignités impériales reflète un effort de créer une classe supérieure fidèle à ses ordres et dévouée à ses buts politiques. Cette nouvelle classe résulterait aussi par l'alliance matrimoniale entre les femmes byzantines et les allogènes; d'après le témoignage de la *Vie de sainte Athanasie d'Égine*, de cette obligation n'ont été exclues ni les filles des familles illustres, qui avaient tendance pendant le neuvième siècle à contracter des mariages dans leur propre milieu. Sur ce point il faudrait, peut-être, rappeler le témoignage de la *Chronique de l'an 811* que les fils des archontes, "ancients et récents", avaient épousé des femmes "resplendissantes par leur noblesse et leur beauté" (*εὐγενείᾳ καὶ κάλλει διαλάμπουσι*)[47]. Rappelons encore sainte Théodora de Thessalonique, de noble souche également qui, étant revendiquée par "une foule innombrable de gentilshommes" (*ἄπειρος τῶν εὐπατριδῶν ἐσμός*), a été fiancée en 819 (alors qu'elle n'avait que sept ans) avec un homme qui appartenait aux "éminents de l'île d'Égine" (*τῶν κατὰ τὴν νῆσον ὑπερεχόντων*), et qui était d'une souche illustre (*ἐκ γένους περιφανοῦς*)[48] et, enfin, le fils de la spatharea de Flavien qui est désigné comme "de sang noble" (*εὐγενὴς τὸ αἷμα*) et qui épousa une femme illustre (*περίδοξον*) entre 821 et 826[49].

En guise de conclusion, nous croyons que ce n'était pas uniquement l'amitié de Théophile envers les nations étrangères et sa volonté de rendre la justice qui lui imposaient cette politique. C'était plutôt la nécessité impérieuse qu'il devait sentir de trouver des partisans dévoués à sa politique et, par ceci, d'atteindre au cœur une classe sociale dominante qui ne cessait de lui manifester sa puissance, en l'ignorant presque et -ce qui est d'autant plus grave- en le dédaignant. Dans ces efforts impériaux doit être comprise la décision quelque peu insolite des mariages avec des allogènes, qui devait viser à saper la cohésion de l'aristocratie et à modifier sa

---

fort probable qu'il ait été promulgué après 834, lorsque Théophobe et les Khurramites trouvèrent refuge dans l'empire. Cf. Ditten, *Ethnische Verschiebungen*, 93-96, où la bibliographie précédente.

46. Dans la *Passion* B (p. 10,19) le titre de patrice est caractérisé comme «κορυφαῖος καὶ ἐξοχώτατος τῶν ἐν τέλει ἀξιωμάτων». Cf. Cheynet, Théophile, Théophobe, 40, qui remarque: "Théophobe ..., reçut la dignité de patrice, réservée à cette date aux plus hauts fonctionnaires - bien des stratèges de thèmes n'étaient que protospathaires".

47. *La chronique byzantine de l'an 811*, éd. I. Dujčev, *TM* 1 (1965), 214,70-74. Cf. P. Yannopoulos, *La société profane dans l'empire byzantin des VIIe, VIIIe, et IXe siècles*, Louvain 1975, 19. Lounghis, *Δοκίμιο*, 69.

48. *Vie de Théodora de Thessalonique*, éd. S. A. Paschalidis, *Ὁ Βίος τῆς ὁσιομυροβλύτιδος Θεοδώρας τῆς ἐν Θεσσαλονίκῃ. Διήγηση περὶ τῆς μεταθέσεως τοῦ τιμίου λειψάνου τῆς ὁσίας Θεοδώρας*, Thessalonique 1991, 74, 76 et (commentaire) 263-265.

49. Théodore Stoudite, *Lettres* (éd. G. Fatouros, Berlin 1991, CFHB 31/2), no. 522, pp. 777,7-778,12.

composition, par la pénétration des éléments étrangers dans ses rangs. Il n'est pas exclu que les auteurs de la Chronique du Logothète aient eu justement en vue cette dimension de la politique impériale et aient par la suite essayé d'en dissimuler le sens en la présentant comme un cas fortuit et isolé.

Le fait que les efforts de Théophile n'ont pas abouti aux résultats qu'il espérait, apparaît par la toute-puissance de l'aristocratie pendant le règne de son fils et successeur Michel III[50]. Il est, par surcroît, possible que les auteurs de la Chronique du Logothète aient voulu esquisser, d'une manière symbolique, le fait que l'aristocratie l'a emporté sur les efforts de Théophile; il s'agit de l'épisode de l'exécution de Théophobe qui, de toute manière, relève aussi du domaine de la légende[51] et qui, par conséquent, se prêtait à des remaniements et à des révisions.

À en croire les auteurs de la Chronique du Logothète, ce fut Pétronas -soumis antérieurement à être publiquement fouetté- qui a, sur ordre de Théophile, exécuté Théophobe[52]. En insérant le nom de l'aristocrate Pétronas à ce récit légendaire il n'est pas exclu que la Chronique du Logothète ait voulu souligner que ce furent ceux que Théophile avait humilié et persécuté pendant son règne qui l'ont emporté à la fin.

---

50. Cf. Lounghis, *Δοκίμιο*, 77-81.

51. Michel le Syrien, vol. III, 96. Cf. H. Grégoire, Manuel et Théophobe ou la conccurence de deux monastères, *Byz.* 9 (1934), 192-198. Rekaya, Mise au point sur Théophobe, 65-67. Cf. aussi Hr. Bartikian, Οι "Βυζαντινοί" Χουρραμίτες και η Αρμενία, *Σύμμεικτα* 9/1 (1194) (= *Μνήμη Δ. Α. Ζακυθηνού*), 125. L'avis de Treadgold (Chronological Accuracy, 189-190) que la mention de Michel le Syrien de la mort de Théophobe n'est pas véridique met en doute récemment Cheynet (Théophile, Théophobe, 47-48).

52. Georges le Moine Continué, 810. Léon le Grammairien, 227-228. Théodose de Mélitène, 158. Pseudo-Syméon (p. 646) ne mentionne pas celui qui a exécuté Théophobe. Cf. Bury, *ERE*, 143, n. 7.

Dans les trois sources citées, Pétronas devient l'exécuteur de Théophobe avec le logothète (*σὺν τῷ λογοθέτῃ*) et Bartikian ("Βυζαντινοί" Χουρραμίτες, 125, n. 27) note en parenthèse qu'il s'agit de Théoktistos. Si cette variante est juste, les auteurs de la Chronique du Logothète ont essayé, en insérant à cette légende et le logothète du dromos Théoktistos, d'insister encore une fois sur la toute-puissance de ceux que Théophile soupçonnait miner sa politique (Génésios, III, 15, p. 50: ... *κατηγγυάσατο διορκώσει τήν τε αὐτοῦ γαμετὴν καὶ τὸν λογοθέτην Θεόκτιστον τοῦ μηδὲν ἑτεροιῶσαι τετολμηκέναι μετὰ τὴν αὐτοῦ τελευτὴν τῶν παρ'αὐτοῦ ἐκτεθεσπισμένων τὸ σύνολον*).

JOHN HALDON

BYZANTIUM IN THE DARK CENTURIES: SOME CONCLUDING REMARKS

How should one approach a topic as potentially broad as that contained in the title of this conference? The history of Byzantine culture in general during this period - roughly speaking, from the second quarter of the seventh century through to the later eighth century - of its politics, the economy of the state and of society (which are not always the same thing), of the Church, of the imperial administration, all these and many more elements go to make up a whole which is still only dimly perceived through the centuries, and which is hardly helped either by the lack of explicit descriptive historiographical material from the period or -and perhaps more significantly- by the fact that archaeologists and historians have paid little attention to the period, at least until comparatively recently. For there is certainly no lack of written source material for the seventh and eighth centuries, although it is by its very nature much more difficult to exploit for the social, economic or political history of the period, consisting as it does for the most part of theological and dogmatic literature. The change in emphasis in the literary culture of the East Roman world - away from the secular literary traditions of the late ancient world- has been at least partly responsible for discouraging historians from investing the time and effort into the examination and analysis of such evidence, with the result that the era has until comparatively recently seemed perhaps "darker" than it really is (or was). Thus -as I have expressed it elsewhere- the light is there, but it shines on different areas of the Byzantine world, more selectively, and with different purposes: it is up to the historian to discern what lies behind it and around it. Yet there remains a large and uncomfortable gap in the archaeological record, especially, most notably the absence of ceramic data from "dark age" strata, which used to be simply ignored or thrown away by excavators. There are, of course, notable exceptions, and the situation, particularly in Greece and the southern Balkan context, is now rapidly improving, but the problem is still a major one. This has generated a number of difficulties which have only recently begun to be tackled, a problematic to which some of the papers in the present conference made a welcome and important contribution.

The short answer must be, of course, that there can be no single approach to such a complex period of history, and the contributions to this meeting offered several different ways of tackling the important issues raised. As is usual after such a wide-ranging discussion, it is impossible to do justice to every contributing paper, and so I will attempt in these brief concluding comments to summarise some of the key themes that have emerged and to draw out what major conclusions can be drawn from the presentations which were made. The meeting was an important one, because it raised afresh some old issues and, more importantly, brought us up-to-date with new materials which bear on the history of the Byzantine world in the period from the sixth to the ninth centuries, and in particular with archaeological and numismatic evidence. In this respect, it acted as a useful reminder of the current state of the question. It goes without saying that a meeting on the "Byzantine Dark Ages" could have concentrated on many themes, not the least of which is whether the term "Dark Ages" adequately reflects any more the state of our understanding of this period - my own view, for what it is worth, is that, on the whole, it probably does not, given some of the important advances that have been made over the last thirty or so years in our knowledge of late Roman and middle Byzantine social, administrative and cultural history, and especially in our appreciation of the sources and the context which generated them. But it still serves, perhaps, as a useful reminder of the sorts of problems which remain to be confronted. In the event, this issue was only briefly a point for debate, since the presentation of the results of recent work in a variety of fields proved to be far more interesting!

The main themes that were touched upon by the papers that were presented covered the fields of provincial/military administration; the methodological issues in respect of the relationship between history and archaeology; the changing use of language, especially in respect of particular motifs in the Byzantine presentation of themselves, both for themselves and to others; the workings of the "Dark Age" economy, in particular at the level of the administration of Church lands, or in terms of production, distribution and circulation of coin; and -perhaps most prominently- details of recent archaeological investigations in the South Balkan and Aegean regions, especially in terms of (1) the relationship between archaeological evidence and historical texts; (2) the relationship between archaeology and historical events (such as the immigration of "Slavs" into the Peloponnese during the sixth and seventh centuries); and (3) the relationship between archaeology and our understanding of developments, especially in terms of economic associations and connections (production of goods and exchange in particular). In fact, as became apparent from some of the papers and from the discussion which followed or which took place between participants afterwards, these three elements are not really

separate, but reflect rather three alternative angles from which to examine the material in question.

The conference papers tended thus to focus on the evidential basis for our understanding of the history of the period, as much as upon actual interpretations and the wider view, and this lent the conference both its particular character and its special value. We did not pay much attention, in consequence, to issues such as the iconoclastic controversy, nor to the imperial administration - military or civil - or to social history issues in general. Neither was much attention paid to purely cultural issues, so that we did not pursue very far the question of in what context, for whom and why particular types of literature were produced. Indeed, had we done so, given the importance of the theological and hagiological literature of the period, we might have wished to qualify a little further our use of the term "Dark Ages". On the other hand, when one reviews what was said by both speakers and discussants, it appears that time and again the question was raised as to the basic economic structures of the East Roman or Byzantine empire in the period ca. 600-800. This was only rarely explicitly treated, but it informed much of the presentation of the data, and it arose in many of the discussions. It may be, therefore, that this agenda will have to inform any future work on the period, at least at the level of understanding how society functioned on a day-to-day basis in different parts of the empire, and how life was carried on during this period of dramatic social, cultural and economic upheaval and transformation.

Three main approaches were evident in the contributions to the conference. A number dwelt on the primary materials, especially, as noted already, on new evidence from archaeological contexts, focusing in particular on ceramic production, including lamps, as an important source for the basic levels of economic activity within the empire after the middle of the sixth century.

A second approach was represented by those papers which took a specific problem of the historical record and attempted both to clarify the issues raised by the textual and other evidence and to fit the proffered solution into the wider historical context - the papers dealing with the Heraclian administrative changes in the East, for example, or with the well-known *periousios laos* of Justinian II, were good examples, each opening onto wider issues and problems of the period, the former in respect of the changes which may have taken place in the period of the Sassanian occupation of the empire's eastern provinces and afterwards, and during the first period of Islamic conquests; the latter in respect of relations between imperial military policies, the movement of population groups, especially Slavs, from the Balkans into Asia Minor, and a series of specific historical events mentioned in the sources of the period. Kaplan's careful and informative analysis of ecclesiastical

administrative structures in the early ninth century provided another excellent example of this approach.

The third approach took theoretical or methodological questions as its priority and attempted a historical-methodological analysis of particular aspects of the evidence employed by historians of the period, in an attempt to highlight problematic issues and to suggest ways of resolving such problems. The papers of Russell and Morrisson in particular, dealing respectively with archaeological and numismatic materials, were extremely valuable in this respect, pointing out both the sorts of methodological faux pas that historians are liable to commit at the same time as suggesting some sensible solutions to the issues raised.

One of the most important groups of contributions were those in the first category, which dealt with the question of ceramics, important because the issue of establishing a more complete picture of the production, movement and distribution of pottery, both fine and coarse wares, is crucial to establishing a more exact idea of the nature of exchange relationships across the late Roman and Byzantine worlds after the later sixth century, and thus to determining how the economy of the Byzantine world functioned. The importance of this can hardly be exaggerated. Historians can go round and around in circles with their texts in discussing the nature of economic life at this period, but with the help of a reasonably secure typology of pottery from the different regions and sub-regions of the empire, the evidential basis for such a discussion is transformed. This work is by no means complete -indeed, in many respects it has barely begun. Some very crude outlines of an Aegean fine ware typology for the period can now be discerned, but a great deal remains to be done even here. But through fine wares, it will be possible at last to determine the extent to which the different regions of the empire were in contact with each other and with the outside world on anything other than a transitory and occasional basis. This has largely now been done for the period up to ca. 600 through the medium of African red Slip wares, for example, and the more localised Phocaean wares of the Aegean region; but it is beginning now to be discerned for the period thereafter, as two of the papers in this meeting noted.

At least as important, however, would be the establishment of typologies for locally-produced imitative fine wares, what some western late Romanists and early medievalists have dubbed "semi-fine wares", products which travelled, but less far than fine wares proper, and which can give some indication of the network of sub-regional contacts between areas. Just as important, the question of coarse wares used for cooking and storage is beginning to be addressed and to produce some results. Such wares, produced and used locally, and of limited exchange value, are essential indicators of local economic activity; and although the evidence has only

recently begun to be noted, recorded and properly appreciated in archaeological contexts, study of such wares and their movement and distribution should - as has certainly been the case in Italy and early medieval Francia - tell us much about the degree of localisation of sub-regional economies.

There are, naturally, several different aspects to the notion "economy". No less important, and as was very clearly noted in the contributions of the numismatists at the conference, the question of the role of the state becomes particularly apparent when we consider the coinage of the empire in its various manifestations and roles. At the very least two major aspects of the importance of numismatic evidence can be distinguished: first, in determining the global manipulation, redistribution and consumption of resources; and second, in determining the focus through which resources were thus manipulated. The key issue here, I would suggest, is that of how the government at Constantinople, under different conditions and in different regions with different local circumstances, achieved the end of converting chiefly agricultural and pastoral production, on the one hand, and labour power ("manpower") on the other, to its own requirements. The role of money, of coins, both precious metal and base metal, is clearly fundamental to these processes. This came out in at least one of the papers dealing with the local distribution of finds of base metal coins in the Aegean region for the period. But it is important to emphasise the need to bear in mind always the plurality and multiplicity of means whereby the government achieved its ends. I can think of no period, for example, when coins alone, on the one hand, or the exchange of goods and services alone, was the norm. On the contrary, we find that both methods, or combinations of them, exist side by side, depending as much on local and regional variations in the availability of markets and access to supplies of coin as upon either the economic situation of the government or the general political situation of the empire. Thus during the sixth century, even in the most peaceful regions, both the collection of resources in cash (tax) as well as in the form of prestations or demands in kind (skills, services, labour power and so forth) clearly co-existed, as anyone familiar with the Justinianic corpus of laws will confirm. The government merely placed the emphasis upon one rather than the other according to the needs of the moment and -an important consideration which should not be left out of the equation- what was practicable and possible.

This is particularly important, for if we seek to explain the evolution of the Byzantine state economy, and private exchange and trade, only in terms of one or the other, we must surely miss half the picture. I think the work in progress that was presented during this meeting has clearly demonstrated this, and underlines the need to bear in mind a form of "causal pluralism" - common sense, in theory, but often forgotten when one gets involved in the detailed exposition of one's own particular specialism and material!

The activities of the state, then, at the level of the coining and circulation of money, both precious metal and base metal, provides important information both about the way in which the Constantinople government was able to respond to short-term and longer-term changes in its own fiscal requirements and perceptions, as well as about the wider economy of society as a whole – the role of the base metal coinage is in this respect crucially important, as has long been recognised. But the state's activities can also be reflected by the ceramic record. It has long been accepted that much of the exchange which took place between North Africa and Italy, in particular, in the period from the fourth century on, even with the disruptive break caused by the Vandal occupation of the former region, was facilitated by the existence of the grain convoys and the movement of goods required by the government, in a process by which private entrepreneurs and traders hired or otherwise obtained cargo space on vessels leased to the government.

The routes taken by amphorae and fine wares are different, of course, a fact resulting from the different interests of exports for profit and state-backed transportation (for goods associated with the *annona*, for example), as well as through the resistance to imports offered by some regional economic sub-systems. Amphorae from both Palestine and North Syria are found in quantity in the Peloponnese and in Constantinople from the middle of the sixth century, for example, complemented by amphorae from western Asia Minor, presumably representing imports of olive oil and wine. But not enough is known about these sub-systems at the present. From the late sixth and early seventh century, new fine wares such as the glazed white ware of Constantinople, for example, begin to appear, and begins also to dominate, in a highly localised pattern. The ceramic evidence thus shows a number of overlapping networks of local production and export/import, with longer-distance movement of both fine and coarse wares: northern and southern Aegean networks, for example, the former less open to the longer-distance movement of pottery, but with specific foci at sites which served as centres for local redistribution of wares, such as Constantinople and Argos, to which both fine and semi-fine wares from North Africa on the one hand, and amphorae from Syria/Palestine, on the other, were directed. From the first half of the seventh century the northern region begins also to show the impact of the white glazed ware localised at Constantinople, which shares the field with later Phocaean red slip wares; while evidence from the southern/central Aegean shows that locally-produced amphorae types illustrates an Aegean-based export network, presumably for olive oil, possibly for wine also.

This highly regionalised pattern dominates thereafter, although, as was also emphasised, it does not mean that the movement of goods or wares ceased, or that

the evolution of types came to a stop - quite the contrary. One of the papers stressed that form continued to evolve in a variety of highly regionalised variations from the middle of the seventh century on, providing the possibility to create a more exact typology which could show the patterns of local exchange more clearly than has been possible up till now. In this respect, it was also stressed (as has been noted in some recent publications) that both hand-formed and wheel-turned wares were produced at the same time and at the same sites, suggesting in fact that the indigenous population, isolated from major supplies from outside their localities, produced both, the former for cooking and basic domestic uses. Such evidence should not be used to conclude, therefore, anything about the presence or absence of "Slav" immigrant populations and technologies, at least without greater analysis and further evidence.

It will be interesting to see, when these approaches begin to produce results from Asia Minor sites -mostly not dealt with during the conference, except in the important contribution by Russell- how our understanding of what happened in that vast region will be affected. It has long been recognised that local production predominated here throughout the Late Roman period anyway, so that while the pattern of production will have remained more or less the same at the most general level, considerable dislocation of both centres of production and of ceramic types, whether coarse, fine or semi-fine wares, must have occurred in the second half of the seventh century, even in the areas nearest to Constantinople. Unfortunately, there is at the moment no real analysis of the regional ceramic types to inform us.

This represents just one of the themes addressed during the meeting, and it will be clear both from the papers in this volume and from the foregoing comments that the coverage of the others was equally wide and stimulating. The area that received least attention, that of the literary and linguistic history of the period, was represented by two papers in particular that dealt with both the transformation of the linguistic culture of the East Roman world during the seventh century - as the gradual process of hellenisation was speeded up and began to affect all aspects of the "official" literary and administrative world - and the ways in which particular motifs drawn from the Christian-Roman tradition were deployed in the political-ideological conflicts of the period, especially the Monothelete conflict. Enough has been written in the last few years, however, to suggest that a serious attempt to examine these issues would require a conference in its own right, and this may indeed justifiably be claimed for all the other themes which have been discussed so far. In this respect, therefore, the great value of this particular symposium was to demonstrate both the liveliness of current research, the variety and productivity of a range of very different, but not necessarily incompatible approaches, and the

central importance to any grasp of what happened in the Byzantine "Dark Age" of the archaeological material. It also demonstrated the increasing importance of teamwork, both indirectly as the results of joint field projects were brought into the discussion at various points, and directly in respect of the ways in which archaeologists in particular, often working at an extremely localised and highly specific level of expertise and knowledge, demonstrated the ways in which they had brought their results together synthetically to suggest new answers to old problems, as well as to generate new questions. Finally, it showed how important it is to keep one's horizons as wide as possible, by drawing upon as broad a range of material as possible, and by being as aware as possible of all the interpretational possibilities, if we are to understand this crucially important period of historical change and transformation.

ΤΟ ΒΙΒΛΙΟ «ΟΙ ΣΚΟΤΕΙΝΟΙ ΑΙΩΝΕΣ ΤΟΥ ΒΥΖΑΝΤΙΟΥ (7ος-9ος αι.)»
ΕΚΔΟΘΗΚΕ ΓΙΑ ΛΟΓΑΡΙΑΣΜΟ ΤΟΥ
ΙΝΣΤΙΤΟΥΤΟΥ ΒΥΖΑΝΤΙΝΩΝ ΕΡΕΥΝΩΝ
ΤΟΥ ΕΘΝΙΚΟΥ ΙΔΡΥΜΑΤΟΣ ΕΡΕΥΝΩΝ ΣΕ 600 ΑΝΤΙΤΥΠΑ
Η ΣΤΟΙΧΕΙΟΘΕΣΙΑ ΤΩΝ ΚΕΙΜΕΝΩΝ ΕΓΙΝΕ ΑΠΟ ΤΗΝ ΑΝΘΗ ΓΚΟΡΟΥ
ΚΑΙ Η ΗΛΕΚΤΡΟΝΙΚΗ ΕΠΕΞΕΡΓΑΣΙΑ-ΣΕΛΙΔΟΠΟΙΗΣΗ ΤΩΝ ΚΕΙΜΕΝΩΝ ΑΠΟ
ΤΗ ΖΑΜΠΕΛΑ ΛΕΟΝΤΑΡΑ

Η ΑΝΑΠΑΡΑΓΩΓΗ ΕΓΙΝΕ ΑΠΟ ΤΗ
«Γ. ΑΡΓΥΡΟΠΟΥΛΟΣ Ε.Π.Ε.» ΤΟΝ ΑΠΡΙΛΙΟ 2001

Απότμημα εικόνας από την Αίγυπτο
με παράσταση στρατιωτικού αγίου (7ος-8ος αι.)
(Η Ελλάδα του Μουσείου Μπενάκη, σελ. 220)

NATIONAL HELLENIC RESEARCH FOUNDATION
INSTITUTE FOR BYZANTINE RESEARCH

INTERNATIONAL SYMPOSIUM 9

THE DARK CENTURIES OF BYZANTIUM

(7th - 9th c.)

ATHENS 2001

ISSN 1106-1448
ISBN 960-371-015-6